

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№3(58), 2018

Алматы 2018

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(58), 2018

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:

т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**,
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2018

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 09.11.2018 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 51,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 423.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Қойгелдиев М.Қ. ҚР ҒА және оның Президенті Қ.И. Сәтбаев 1946-1952 репрессия жылдарында.....	9
Koigeldiev M.K. Academy of Sciences of Kazakhstan and its president K.I. Satpayev in the period of political repression in 1946-1952.....	
Мажитова Ж.С., Сактаганова З.Г., Омарова Б.К. Великая Отечественная Война и женщины акмолинска на фронтах и в тылу	14
Mazhitova Zh.S., Saktaganova Z.G., Omarova B.K. The Great Patriotic War and aqmolinsk women at the fronts and outside.....	
Казбекова А.Т. Снабжение спецпереселенцев-чеченцев Восточно-Казахстанской области (к постановке проблемы).....	20
Kazbekova A.T. Supply of special settlers, the Chechens East Kazakhstan region (a problem statement).....	
Нурсултанова Л.Н., Оспанова А.Н., Хажмуратова А.М. Қазақстандағы революцияға дейінгі білім беру.....	28
Nursultanova L.N., Ospanova A.N., Khazhmuratova A.M. Pre-revolutionary education in Kazakhstan.....	
Кенжебаев Д.А. Деятельность института Астрономии и физики КазССР в годы великой отечественной войны.....	35
Kenzhebeyev D.A. The KazSSR Institute Of Astronomy And Physics Activity in Days of the Great Patriotic War.....	
Тілеубаев Ш.Б. Қазақстан XIX-XX ғасырдың басындағы Ресей империясының қазба байлықтарды игеру стратегиясында.....	40
Tleubayev Sh.B. Kazakhstan in the strategy of the Russian empire on the development of mineral resources in the XIX - in the first half of the XX century.....	
Тулбасиева С.К. XX ғ. 20-30 жж. халық ағарту ісін қалыптастырудағы қазақ зиялыларының ұстанымы мен үлесі.....	45
Tulbasieva S.K. The role and contribution of the kazakh intelegency in the formation of education of the 20-30 years in XXth century.....	
Ибраев Е.Е. Становление кино в советском Казахстане и образы казахов довоенного и военного времени.....	49
Ibrayev E.E. The formation of cinema in soviet Kazakhstan and the images of kazakhs of the household and military time.....	

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Адырбек Б.С., Ергөбек Ш.Қ. Ресей мемлекеттегінің қалыптасуы мен дамуына Алтын орданың ықпалы.....	53
Adyrbek B.S., Ergobek Ch. Influence of the Golden order on the formation and development of the Russian State.....	
Zhumagulov K.T., Sadykova R.O. Attila's campaign against Gaul and its importance.....	56
Жұмағұлов Қ.Т., Садықова Р.О. Аттиланьң Галлияға жорығы мен оның маңыздылығы.....	
Сманова А.М. Венгрияның тоталитаризмнен демократияға өту кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайы.....	61
Smanova A.M. The socio-economic situation in Hungary during the transition from totalitarianism to democracy.....	

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №3(58), 2018

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева,
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2018

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 09.11.2018.
Формат 60x84 1/8.
Объем 51,75 уч.-издл.
Тираж 300 экз. Заказ 423.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Бектанов А.А. XIX ғ. алғашқы жартысында Іле өлкесіндегі геосаяси факторлар..... 66
Bektanov A.A. Geopolitical factories in the Ili region in the first half of the XIX century.....

Адырбек Б.С., Ергөбек Ш.Қ. Алтын Орда мемлекетінің қоғамдық құрылысындағы діннің орны..... 72
Adyrbek B.S., Yergobek Sh.K. The Place of Religion in The Public Organization of The Golden Horde.....

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Амирбек А.А., Байдаров Э.У., Сариева М.М. Анализ китайской инициативы «Морского шелкового пути 21 века» в контексте исторической ретроспективы и современных политических процессов..... 76

Amirbek A.A., Baydarov E.U., Sariyeva M.M. Analysis of the Chinese Initiative of the "21st Century Maritime Silk Road" in the Context of the Historical Retrospective and Modern Political Processes

Akhmet A.S., Tashtemkhanova R.M., Ospanova A.N. Relations between Kyrgyzstan and Central Asian countries: main tendencies and prospects..... 83

Akhmet A.S., Tashtemkhanova R.M., Ospanova A.N. Кыргызстан мен Орталық Азия арасындағы қатынастар: негізгі бағыттар мен болашағы.....

Оспанова А.Н., Конуратова А.С., Касимова Н.Ш. Гуманитарное сотрудничество в рамках ШОС: проблемы и перспективы..... 87

Ospanova A., Konuratova A., Kassimova N. Humanitarian cooperation in the framework of the SCO: problems and prospects.....

Исалиева А.М. Қазақстан – Исламдық қаржыландырудың аймақтық хабы: даму қарқыны мен келешегі..... 92

Issaliyeva A.M. Kazakhstan – the regional hub of Islamic Financing: dynamic of development and prospects.....

Супиев Т.Т. Автоматизация процессов управления пограничными формированиями в повседневной деятельности.... 98

Supiyev T.T. Automation of processes of management of border formations in daily activity.....

Ydyrys K.S., Ydyrys S.S., Munassipova M.E. Kazakhstan's Energy Policy and Energy Security..... 103

Ыдырыс Қ.С., Ыдырыс С.С., Мунасипова М.Е. Қазақстанның энергетикалық саясаты және энергетикалық қауіпсіздігі.....

Оспанова А.Н., Конуратова А.С., Оралов А.Р. Взаимодействие Российской Федерации и Республики Казахстан в сфере науки образования..... 107

Ospanova A., Konuratova A., Kassimova N. Interaction of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan in the field of science of education.....

Мунасипова М.Е., Ыдырыс Қ.С., Ыдырыс С.С. Ресей-Қытай энергетикалық ынтымақтастығының талдауы мен болжамдары.... 112

Munassipova M.E., Ydyrys K.S., Ydyrys S.S. Analyses and forecasts of the Russian - Chinese energy cooperation.....

Мұқан С.М., Саудабекова Э. ЭКСПО – 2017 көрмесінің «болашақтың энергиясы» ұранының мәні..... 118

Mukan S., Saudabekova E. The essence of “future energy” as a motto for EXPO – 2017.....

Мұқан С.М., Саудабекова Э. ЭКСПО – 2017 көрмесінің «болашақтың энергиясы» ұранының мәні.....

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№3(58), 2018

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. doctor of historical
sciences, professor

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. candidate of historical
sciences, associate professor,

Dalaeva T.T. candidate of historical
sciences, associate professor,
(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. doctor of historical
sciences, professor,

Zhumagulov B.S. candidate of
historical sciences, professor,

Virginia Martin. professor, PhD
(USA),

Claudia Chang professor, PhD (USA),

Kara Abdiyapap doctor of historical
sciences, professor (Turkey),

Osmonov O.D. doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),

Kozmenko B.M. doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),

Zhumagulov K.T. doctor of historical
sciences, professor,

Mayer M. doctor of historical sciences,
professor (Germany),

Nesipbayeva K.R. doctor of historical
sciences, professor,

Sokolov A.B. doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),

Tomokhiko Uyama doctor of historical
sciences (Japan),

Khodjaogly T. doctor of historical
sciences, professor (Turkey)

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2018

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 09.11.2018

Format 60x84 1/8.

Volume 51,75 уч.-изд.л.

Issue 300. order 423.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical
University

Супиев Т.Т. Роль философии в формировании ноосферного
мировоззрения офицера-пограничника..... 125
Supiev T.T. The role of philosophy in the formation of the
noospheric worldview of a border guard officer.....

Мырзатаева З.Б. Ащысай полиметалл комбинатының Хантағы
кен орны XX ғасырдың 30-40 жылдарында: тарихи
антропологиялық зерттеулер негізімен..... 128

Myrzatayeva Z. The Khantagi's deposit of the Achysai polymetallic
combine in the 30-40 years of the XX century: the historical and
anthropological research.....

Камзина Н., Оспанова А.Н., Нурбаев Ж.Е. К вопросу
социальной защиты трудовых мигрантов в странах ЕАЭС..... 136

Kamzina N., Ospanov A.N., Nurbayev J.E. To the question of
social protection of labor migrants in the United Kingdom Countries..

Оспанова А.Н., Орайхан А.Н. «Жұмсақ күш» саясаты Түркия
мысалында..... 143

Ospanova A., Oraikhan A.N. The "soft power" policy on the
example of Turkey.....

Ыдырыс Қ.С., Ыдырыс С.С., Мунасыпова М.Е. Қытай Халық
Республикасының энергетикалық саясатындағы Ресейдің орны... 148

Ydyrys K.S., Ydyrys S.S., Munassipova M.E. The role of Russia in
the energy politics of the people's Republic of China.....

Munassipova M.E., Ydyrys K.S., Ydyrys S.S. The Place And
Importance Of Kazakhstan In Eurasian Geo-Economics..... 155

Мунасыпова М.Е., Ыдырыс Қ.С., Ыдырыс С.С. Еуразия
геоэкономикасында Қазақстанның орны және маңызы.....

Amirbek A., Anlamassova M. Özbekistan-Iran İlişkileri: Ortak
Kaygılar, İşbirliği Öncelikleri ve Sınırları..... 161

Amirbek A.A., Anlamassova M.K. Uzbekistan-Iran Relations:
Common Concerns, Cooperation Priorities and Restriction.....

Кокенов Р.С. Механизм научной дипломатии в эпоху цифровых
технологий: мировой опыт..... 170

Kokenov R. The mechanism of scientific diplomacy in the digital
age: a global perspective.....

Galagan M., Shaimardanova Z.D. Theoretical basis of the islamism
concept studying..... 179

Галаган М., Шаймарданова З.Д. Теоретические основы
изучения концепции исламизма.....

Мехралиева У.Т. Роль нравственных ценностей в социализации
личности..... 184

Mehralieva U.T. The role of moral values in the socialization of the
individual.....

Закирьянов К.К., Кулахметова Г.А. О кентаврах великой
степи: об Александре Македонском и Аттиле, о Чингисхане и
новых сакральных местах на карте Казахстана..... 189

Zakiryaynov K.K., Kulakhmetova G.A. About the centaurs of the
great steppe: about Alexander the great and Attila, Genghis Khan and
new sacred places on the map of Kazakhstan.....

Оспанова А.Н., Абишева М.М., Утанов Б.М. XXI ғ. басындағы
АҚШ сыртқы саясатының қалыптасуының теориялық негіздері... 198

Ospanova A.N., Abisheva M.M., Utanov B.M. Theoretical
foundations of the formation of US foreign policy at the beginning of
the XXI century.....

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

Хазретәлі Түрсүн, Хакан Ас. Мәделіқожа Сұлтанқожаұлының «Қиуаға жорық туралы» жырының тарихилығы.....	206
Khazretali Tursun, Hakan As. Historical compliance of the poem of Madelikhodzha Sultankhodzhauly "the Khivan campaign".....	
Құрманалина Н.Н. Абылай хан тұлғасы мен оның қазақ-жоңғар күресіндегі қызметінің зерттелу мәселелеріне орай.....	212
Kurmanalina N. On the Issue of the Historiography of the Personality of Ablai Khan and His Activities in the Kazakh-Dzungar War.....	
Ноғайбаева М.С. Еуразия көшпелілерінің қоғамдық-саяси құрылымының зерттелуі.....	217
Nogaybayeva M.C. The study of the socio-political structure of the nomads of Eurasia.....	
Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө. Өзбекстан қазақтарының киелі жерлері туралы.....	223
Toqtabai A.U., Karamendina M.O. On sacred places of the kazakhs of Uzbekistan.....	
Мусаханова М.З., Садвақасова А.К. Реставрация рукописного наследия (на примере мусульманской рукописи арабской графики 1888 года).....	231
Mussakhanova M.Z., Sadvakasova A.K. Restoration of manufactural heritage (on the example of the muslim manuscript of the arab graphic of 1888).....	
Шаймерденова М.Д., Мирзоев К.И. Тюркско-славянские взаимосвязи в 40-50-е годы XX века в сфере гуманитарного направления: источники, персоналии, исследования.....	237
Shaimerdenova M.D., Mirzoev K.I. Tyurk-slavic interrelations in the 40th-50th anniversary XX century in the sphere of humanitarian direction: sources, personalities, researches.....	
Далаева Т.Т. Социокультурная идентичность населения Кентау на страницах местной печати (1950-1970 гг.).....	242
Dalayeva T. Socio-cultural identity of the Kentau population on the pages of the local press (1950-1970).....	
Нұрман Ш.Т. Естеліктер біргеілікті зерттеудің дерегі ретінде: Қ.И. Сәтбаев.....	249
Nurman Sholpan Memoirs as a way of determining of national identity: K.I. Satpaev.....	

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Бекситов Г.Т., Оспанов Е.Б., Тулегенов Т.Ж. Некоторые особенности погребально-поминальной практики ранних кочевников Юго-Восточного Семиречья.....	254
Bexeitov G.T., Ospanov E.B., Tulegenov T.Zh. Some features of the burial South.....	
Жаркенова А.М. Целинная миграция и этническая структура населения Северного Казахстана.....	259
Zharkenova A.M. Private migration and ethnic structure of the population of North Kazakhstan.....	
Раздыкова Г.М. XIX ғасырдағы дала өлкесінің мұсылмандық руханилығын қалыптастыру туралы.....	264
Razdykova G. On the formation muslim clergy steppe region in the XIX Century.....	

Картаева Т.Е. Сумен байланысты халықтық медициналық білім: этнографиялық пайымдаулар.....	272
Kartaeva T. Folk medical knowledge related to water: ethnographic aspects.....	
Раздықова Г.М. Дәстүрлі қазақ отбасында діни тәрбие берудің ерекшеліктері.....	278
Razdykova G. Peculiarities of religious education in a traditional kazakh family.....	
Шаймерденова М.Д. Историко-культурный контекст курдов в Казахстане в зеркале трудов профессора К.И. Мирзоева.....	284
Shaimerdenova M.D. Historical and cultural context of the kurds in Kazakhstan in the mirror of the works of professor K.I. Mirzoev.....	
Мургабаев С., Малдыбекова Л. Қаратау петроглифтеріндегі ежелгі жылқы бейнелері.....	288
Murgabayev S.S., Maldybekova L. Ancient pictures of the horse in the petroglyphs of the Karatau ridge.....	
Ақымбек Е.Ш. Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық қалалардың сырлы керамикаларына жүргізілген зерттеу жұмыстары.....	297
Akymbek E.Sh. Researches of glazed ceramics from medieval cities of valleys of shu and Talas Rivers.....	
Сараев В.В. О функциональном назначении камней с высверленными отверстиями.....	312
Saraev V.V. Functional purpose of stones with drilled holes.....	
Омаров Ғ.Қ., Бесетаев Б.Б., Сағындықова С.Т. Аян-І қорымында 2018 жылы жүргізілген қазба жұмыстарының алдын ала қорытындысы.....	320
Omarov G.K., Besetayev B.B., Sagyndykova S.T. Preliminary results of archaeological excavations at the Ayan-I burials in 2018.....	
Егізбаева М.К., Бейсегулова А.Қ. Қазақ халқының этногенезіндегі таңбаның орны.....	329
Egyzbaeva M.K., Beisegulova A.K. Place of signs in the ethnogenesis of the kazakh people.....	

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

Абил А.С. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттердегі оқушылардың белсенділігін арттырудың зерттелу тарихы.....	334
Abil A.S. Sciescientific-methodical activity of students in the history of literature.....	

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Асанова Б.С. Үшкөлтай Субханбердинаның қазақ библиографиясына қосқан үлесі.....	340
Assanova B.S. Contribution of U.Subhanberdina to the development of the kazakh bibliography.....	
Әпендиев Т.Ә., Сейтов М.Ж. Қабылбек Сарымолдаевтың өмірі және саяси қызметі.....	347
Apendiyev T.A., Seitov M.Zh. The Life and political activity of Kabylbek Sarymoldayev.....	
Чаргынова Г.О. Якуб-Бектің Қашқариядағы Саясаты (XIX ғ. екінші жартысы).....	353
Charginova G.O. The policy of Yakub-bek in Kashkadarya.....	

Осипова Ж.К. Становление личности и формирование общественно-политических взглядов Мамбетали Сердалина.....	357
Osipova Zh.K. Formation of the person and public-political views of Mambetal Cerdalin.....	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Крупко И.В. Ностальгии-утопии в эпоху модерна.....	365
Krupko I.V. Nostalgias-utopias in the epoch of modernity.....	
Даутова С.Б., Оспанова Б.Р. ЮНЕСКО ұстанымдарындағы гуманистік қағидалардың мәдени құндылықтар тұрғысынан зерделенуі.....	373
Dautova S.B., Ospanova B.R. Humanitarian principle UNESCO writing cultural center.....	
Оспанова Р.Р. Зайсан аймағының Цин империясымен сыртқы сауда орталығы ретінде дамуы.....	378
Ospanova R.R. Development of Zaisan as a foreign trade center with the Qing Empire.....	

**АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНЕ 90 ЖЫЛ
90 ЛЕТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ АБАЯ
ABAI KAZNPU CELEBRATED ITS 90TH
ANNIVERSARY**

Мырзатаева З.Б. Студент-аспиранттар өмірі 1928-1930 жж құпия бөлім материалдарында (Абай атындағы ҚАЗҰПУ-ң 90 жылдығына орай).....	387
Myrztatayeva Z. Life of students-aspirants in secret materials of 1928-1930 (dedicated to the 90-th anniversary of the KazNPU named by Abai).....	

**МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ
АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ
ARCHIVAL DOCUMENTS**

Ескекбаев Д. Зерттеушілер назарына.....	395
Раздыкова Г.М. О сложном правовом положении мусульманских школ в степном крае.....	411
Razdykova G. About the complex legal situation of muslim schools in the steppe region.....	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

**ӘӨЖ 974 (11)
МРНТИ 03.01.09**

Мәмбет Құлжабайұлы Қойгелдиев¹

¹Академик Т.С. Садыков атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

**ҚАЗАҚСТАН КСР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ
Қ.И. СӘТБАЕВ РЕПРЕССИЯ ЖЫЛДАРЫНДА
(1946-1951 жж.)**

Аңдатпа

1946 – 1952 жж Қазақ Ұлттық Академиясының институттарының жетекші ғалымдары мен академияның президенті Қ.И. Сәтбаев репрессиялық қудалауға ұшырады. Соның нәтижесінде академия президенті қызметінен алынды, ал М.П. Русаков Қ.Ж. Жұмалиев А.Қ. Жұбанов, Е.Бекмаханов, Б.Сүлейменов, Е.Смаилов және басқа ғалымдар абақтыға жабылды, немесе жұмыстарынан аластатылды. Ғылыми атақтарынан айрылды. Кейінгі қайта қараулар көрсеткендей оларды мұндай жазалауға тартуға ешқандай да негіз жоқ-тын.

Кілт сөздер: Ғылым Академиясы, оирталық билік, ұлт саясаты, ғылыми атак, пленум, Қ.И. Сәтбаев

Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич¹

¹ доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, Заведующий кафедрой Кафедра истории Казахстана им. Академика Т. С. Садыкова Казахского национального педагогического университета имени Абая

**АН КАЗАХСТАНА И ЕЕ ПРЕЗИДЕНТ К.И. САТПАЕВ В ПЕРИОД ПОЛИТИЧЕСКИХ
РЕПРЕССИИ 1946-1952 ГГ**

Аннотация

В 1946-1952 гг ведущие ученые научно-исследовательских институтов Национальной Академии и ее президент К.И. Сатпаев были подвергнуты политическим репрессиям. Такие выдающиеся ученые как М.П. Русаков, К.Жубанов, К.Ж. Жумалиев, Е.Бекмаханов, Б. Сулейменов, Е.Исмаилов и др. Были осуждены на длительный срок или лишились работы, ученых степеней. Рассмотрение этих дел в постсталинский период показало, что для осуждения ученых не было никаких оснований.

Ключевые слова: Академия наук, государственная власть, национальная политика, академический степень, пленум, К.И. Сатпаев.

Koigeldiev Mambet Kulzhabaevich¹

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan. Academician TS Sadykov Kazakh National Pedagogical University named by Abay

**ACADEMY OF SCIENCES of KAZAKHSTAN and its PRESIDENT K.I. SATPAYEV IN THE
PERIOD OF POLITICAL REPRESSION in 1946-1952**

Annotation

In 1946-1952 the leading scientists of the scientific research institutes of the National Academy and its president, K.I. Satpayev was subjected to political repression, such outstanding scientists as M.P. Rusakov, K. Zhubanov, K.Zh. Zhumaliev, E. Bekmakhanov, B. Suleimenov, E. Ismailov and others. They were sentenced for a long time or lost their jobs, academic degrees. The examination of these cases in the post-Stalin period showed that there was no basis for condemning the scientists.

Key words: Academy of Sciences, state power, national policy, academic degree, plenum, K.I. Satpayev

1946 жылы 1 маусымда Кеңестік Қазақстанда республикалық Ғылым Академиясының шаңырақ көтергендігі жария етілді [1]. Бұл ел өміріндегі ерекше маңызы бар оқиға еді. Араға алты жыл салып қазан айында Қазақстан К (б) П ОК-нің VIII пленумында жасаған баяндамасында Ж.Шаяхметов осы қысқа мерзімде республикадағы ғылыми қызметкерлердің сапалық құрамындағы өзгерістер жөнінде мынадай фактілер келтірді:

1945 жылы ғылым докторларының саны -25, оның ішінде қазақтары -7, ғылым кандидаттарының саны -155, оның ішінде қазақтары -34

1951 жылы ғылым докторларының саны-98, оның ішінде қазақтары-16, ғылым кандидаттарының саны -780, оның ішінде қазақтары-145 [2].

Бұл көрсетуден бар болғаны 5-6 жылдың ішінде республикадағы түрлі ғылым салаларындағы ғылыми қызметкерлердің сандық және сапалық тұрғыдан қарышты өсу жолына түскендігін байқау әрине қиынға түспейді. Республикада Ғылым Академиясының бой көтергендігінің қаншалықты пайдалы мемлекеттік шара болғандығын осы сандық көрсеткіштер анық аңғартып-ақ тұрғандай.

Сонымен бірге Ғылым Академиясының бой көтеруі , оның шаңырағы астында жергілікті ұлт өміріне, әсіресе оның мәдениеті мен өзін- өзі тану санасына жақын тұрған гуманитарлық ғылым салаларының қанат жаюы партияның, Орталық биліктің ұлт саясатында күрделі қайшылықтардың бар екендігін көрсетіп берді. 1943 жылы жарық көрген «История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней (под редакцией М.Абдыкалыкова и А.Панкратовой)» атты еңбектің жарық көріп, кітапта жасалынған кейбір тұжырымдардың келесі жылдан бастап- ақ алдымен одақтық, сонан соң республикалық баспасөз бетінде, идеологиялық орталықтар мен ғылыми мекемелерде қызу пікірталас тақырыбына айналуы соның айғағы еді. Аталған кітап шыққан бетте- ақ маңызды еңбек ретінде Сталиндік сыйлыққа ұсынылды да, бірақ бұл әрекет түрлі деңгейдегі қарсылыққа тап болды. Сыйлық бойынша Комитетке арнайы пікір жазған тарихшы А.Н.Яковлев кітаптың идеологиялық ұстанымына байланысты бірнеше ауыр сын айтты. Мәселен ,ол қазақтардың орыс отаршылдығына қарсылығы соншалықты маңызды тақырып емес еді деген пікір білдіріп, ал кітапта жағымды көзқарас Ресей империялық мемлекетіне ғана емес, тіптен орыс халқының өзіне де жоқ деген қорытынды жасады. Осыдан соң кітаптың авторлар ұжымының жетекшісі А.М.Панкратова мен әріптестері өз ұстанымдарын қорғап сыйлықтар бойынша Комитетке және БК(б)п ОК-не хаттар түсіруге мәжбүр болды.

Кітап төңірегінде қалыптасқан жағдай 1944 жылы мамыр-шілде айларында БК(б)П Орталық комитетінде оның идеология бойынша хатшысы А.С.Щербаковтың төрағалығымен, сондай-ақ ОК-тің хатшылары А.А.Андреев және Г.М.Маленковтың қатысуымен КСРО тарихының мәселелеріне арналған тарихшылар кеңесінің өткізілуіне себепші болды. Тарихшы А.М.Панкратова: «Дискуссияға сырттай түрткі болған «Қазақ КСР тарихы» кітабы, ал бірақ бұл себеп осыған дейін іште айтылмай, тұншығып жатқан ойдың сыртқа бұлқынып шығуына жол ашты»,- [3] деп жазды. Кеңес барысында бой көрсеткен нәрсе құрамында Тарле, Ефимов, Яковлев бар топтың «Қазақ КСР тарихын»жазған авторлар ұстанымына қарсы шабуылы еді. Тарихшы А.В.Ефимов кітап авторлары қазақ халқын тіптен «таңдаулы халық» (« избранный народ») дәрежесіне көтеріп, негізі жоқ концепция жасау жолына түсті деп көрсетті. Жалпы кеңесте «Қазақ КСР тарихына» айтылған сын бұл кітапқа жасалған шабуылдың басы ғана еді. Ал 1946 жылғы 14 тамызда БК(б)П ОК-нің «Звезда» мен «Ленинград» журналдары туралы қаулысының қабылдануы Кеңестер Одағында қуғын сүргіннің жаңа кезеңін бастап берген еді.

1947 жылы 21 қаңтарда Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің «Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы «Өрескел саяси қателіктер туралы» қаулысы қабылданды. [4] Қаулы республикадағы гуманитарлық ғылымдар саласында жемісіті еңбек жасап жүрген ғалымдардың зерттеулерінен идеологиялық қателіктер табу, сол арқылы «буржуазиялық ұлтшылдарды» әшкерелеу және жазалау науқанына жол ашты.

1951 ж. қазанда Қазақстан К(б)П Орталық комитетінің VIII пленумында жасаған баяндамасында Ж.Шаяхметов «Ғылым Академиясының президиумы және Академияның президенті Сәтпаев жолдас БК(б)П Орталық Комитетінің идеологиялық мәселелер жөніндегі қарарларын» Қазақ ССР Ғылым Академиясының тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателер туралы» 1947 жылғы 21 январьдағы қарарын орындамады... Академияда Бекмахановтың және оның жақтаушыларының қызметін егжей-тегжейіне дейін айырып қарау үшін дабылдар болды және ол үшін уақыт та жеткілікті болды. Бірақ Академияның басшылары бұл дабылдарға, партияның қатардағы мүшелерінің үніне, былайша айтқанда, «кішкентай адамдардың» үніне, халықтың үніне құлақ қоймады»,- [5] деп көрсетті.

Осы жылдың 31 қазан және қараша күндері болып өткен Алматы қалалық партия ұйымының активінде жасаған баяндамасында [6] Ж.Шаяхметовтың Ғылым Академиясына байланысты бұдан бұрын

жасаған тұжырымын қайталауы, Қаныш Имантайұлының қарсыластары тарапынан оған бағытталған сын пікірлер тасқынын ағытуға мүмкіндік туғызды. Міне осы жиналыста Қазақ педагогикалық институтының саяси экономия кафедрасының меңгерушісі С.Толыбеков Ғылымдар Академиясындағы гуманитарлық ғылыми зерттеу институттарындағы Кенесары Қасымұлы бастаған «реакциялық феодалдық-монархиялық қозғалысы прогресшіл, ұлт-азаттық қозғалыс ретінде ұзақ уақыт насихатталып келгенін» айтып, бұл жағдай үшін Ғылым Академиясының президиумын кіналап, «мұның өзі, ең алдымен, кадрларды іріктеп алудың большевиктік принциптерін бұзудан басталғандығын, академиялық институттарға «сенуге болмайтын адамдардың қабылданғандығын, олардың ғылыми дәреже мен атақты оңай алғандықтарын сөзіне тиек етті [7]. Ғалымның «сенуге болмайтын адамдар» деп меңзеп отырғандары қатарында, әрине, 1943-1945 жж. академиялық институттарға қызметке алынған М.Әуезов, Е. Бекмаханов, Б.Сүлейменов сияқты ғалымдар бар еді. Қазақ мемлекеттік университетінің аға оқытушысы Ә.Тәкежанов сөзінде «1939 жылдан бері Қ.Сәтпаев республиканың Ғылыми орталығының басшы қызметтерінде болып келеді. Ол ССРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалына, одан кейін Қазақ ССР Ғылым Академиясына буржуазияшыл ұлтшылдықты таратушыларды жоғарылатты. Оның қолдауымен... Бекмаханов, Ділмұхамедов, Исмаилов, Кеңесбаев, Жұмалиев, Жұбанов және басқалары сияқты тарихшылар, тіл зерттеушілер, әдебиет зерттеушілер және искусство зерттеушілер Едігені, Кенесары Қасымовты реакцияшыл феодалдық ақындарды мақтады» - деп көрсетті [8].

Шамамен осы мазмұндағы сын Қазақ Мемлекеттік Университетінің ректоры Т.Тәжібаевтың да атына айтылып жатты.

Актив жиналысында сөз алған Т.Тәжібаев пен Қ.Сәтпаевтың өз оппоненттеріне айтқан жауап пікірлеріне байланысты «Социалистік Қазақстан» газеті олар жиналыс трибунасын өздерінің «буржуазиялық ұстанымын ақтап алуға» пайдаланды, айтқан ойлары «принципсіз, іскерсымақ сипатта болды» деп жазды [9].

Қазақстан Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысының Ғалым академиясының атына бағытталған бұл қаһарлы сындары жеке ғалымдарды жазалау шараларына ұласқан еді. ҚКП ОК-нің бюросы 1951 жылғы 23 қарашадағы отырысында Қ.И.Сәтбаев қызметі туралы мәселе қарап, шешімінде оның «а) партияға кіру барысында өзінің әлеуметтік тұрғыдан жат тегін жасырған, ал Сәтбаев жолдастың әкесінің бай шаруашылығы болған; б) соңғы уақытқа дейін «Едіге» кітабына жазған кіріспесінде хандық- феодалдық эпосты насихаттап және Едігенің өзін мадақтап ұлтшылдық ұстанымдағы қателік жібергені туралы кінәсін мойындап, одан бас тартпай отыр; в) Қазақ ССР Ғылым академиясын саяси тұрғыдан сенім тудырмайтын және кездейсоқ адамдарды қабылдауға жағдай жасағандығы» туралы қаулы қабылдап, оны Ғылым академиясының президенті қызметінен босатады [10]. Ғалымға таңылған кінә, әрине, мұнымен шектелген жоқ-тын. Негізгі кінә партия бюросының болуы Қ.И.Сәтбаевтың Алаш қозғалысына қатынасы болуы мүмкін деген күдікпен Республикалық Қауіпсіздік Комитетіне тапсырма ретінде берген мынадай құпия құжатта айтылған еді: «Қазақстан Компартиясы ОК бюросының 1951ж. 23 қарашадағы отырысының № 91 хаттамасынан . Аса құпия.

3. Қазақ ССР Мемлекеттік қауіпсіздік министрі Фитин жолдасқа Алашорданың Семей комитетінің Қ.И.Сәтбаев жолдасты үгітші ретінде пайдаланғаны туралы материалдарды тексеріп, оның нәтижелері туралы Қазақстан К(б)П ӨЛ-не баяндау жүктелсін 1951ж. 23 қараша» [11]

Алаш қозғалысына қатынасына байланысты Қ.И.Сәтбаевтың Қауіпсіздік министрлігіне жүктелген бұл қандай материал еді? Сөз, әрине, 1917 жылдың соңғы айларында бүкіл ресейлік Құрылтай жиналысына қазақ қоғамына депутаттар сайлау науқаны тұсындағы Қ.Сәтбаевтың Алаш партиясы атына түскен депутаттыққа кандидаттар тізімін насихаттауға байланысты атқарған қызметі жөнінде еді. «Сарыарқа» газеті 1918 жылғы 19-ншы санында Алаш партиясының « Құрылтай сайлауы таянған себепті ел андаусыз қалмасын деп, облостной Қазақ комитеті Павлодар, Семей һәм Өскемен уездеріне 7 кісі» шығарғанын хабарлап, « Павлодарға да осы мақсатпен кеткендер» қатарына Жүсіпбек Аймауытов пен Қаныш Сәтбаевтың барлығын айтқан. [12].

Ғылымдағы «қазақ ұлтшылдарының» ұстанымын түрлі деңгейдегі партия жиналыстарында талқылау репрессиялық шараларға ұласты. 1951 жылы 6 қарашада ұзақ жылдар бойы Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтында ғылыми қызметте болып, 1946 жылы оның директоры қызметін атқарған, ал 1950 жылдың соңына қарай осы мекемедегі әдебиеттану саласындағы жұмысынан босатылған, Ысмаилов Есмағамбет Самұратұлы тұтқынға алынып Мемлекеттік Қауіпсіздік Министрлігінің абақтысына жабылды. Ал келесі 1952 жылдың 17 шілде күні Қазақ КСР Ғылым Академиясы тарих институтының сектор меңгерушісі Сүлейменов Бекежан, осы жылы 5 қыркүйек күні ғылыми және университеттегі оқытушылық қызметтерінен босатылып. Жамбыл облысы Шу ауданы

Ново-Тройцк селосындағы орта мектепте мұғалімдік жұмыста жүрген Бекмаханов Ермұхан тұтқынға алынды. « Ұлтшылдар ісі» бойынша сотқа тартылғандар қатарында белгілі ғалым- жазушы Қажым Жұмалиев, жас әдебиетші Қайым Мұхаметханов және басқалар бар еді.

1952 жылы 15-17 сәуірде болып өткен Ғылым академиясының жалпы жиналысы геолог-ғалым М.П.Русановты, өнертанушы, ғалым, композитор, әдебиеттанушы Қ.Ж. Жұмалиевті Советтер Одағына зиянды қызметі және Ғылым академиясымен «байланысын» үзіп алғаны үшін академияға мүшеліктен шығарады [13].

Міне осы абақтыға жабылған ғалымдарды сұрау барысында тергеушілер үшін аса маңызды мәселе Қазақ Ғылым Академиясындағы гуманитарлық ғылымдар саласындағы М.Әуезовтың рөлін анықтау болды. Олар М.Әуезовтың Ғылым Академиясында әдебиеттану және тарих ғылымдары салаларында түрлі «бұрмалаушылық» бағыттардың өріс алуына қосқан үлесін анықтауға біраз күш салды.

Мәселен, тергеуші 1952 жылы 14 қаңтарда Е.Ысмайловты тергеу барысында М.Әуезовтың Тіл және әдебиет институтына қашан келгені туралы сұрау қояды. Е.Ысмайлов өз жауабында: «Ауэзов поступил на работу в Институт языка и литературы в 1943 году. Надо сказать, что до этого Ауэзову неоднократно предлагали официально поступить на работу в Академию, но до 1943 года он отказывался от этого,.. сылался на свою занятость в творческой работе. Во всяком случае, в 1943 году, вскоре после избрания на пост Председателя Президиума Казфилиала АН СССР Сатпаева Каныша, Ауэзов дал согласие на официальное занятие должности старшего научного сотрудника Института языка и литературы.

Вопрос: Чем объяснить, что согласие на работу в академию Ауэзов дал только после избрания Сатпаева Председателем Президиума?

Ответ: ... Могу лишь дополнить, что в конце 1944 или начале 1945 года по инициативе Сатпаева Ученый Совет Президиума Каз. Филиала Академии Наук СССР представил Ауэзова к получению ученой степени доктора филологических наук без защиты диссертации. Оппонентами Ауэзова были назначены профессора Сауранбаев, Малов...» [14].

Шамамен осы мазұндағы сұрауларды тергеушілер Е. Бекмахановқа да қояды. Мәселен, ол К. Қасымов қозғалысы тақырыбын зерттеу объекті ретінде алуына байланысты 1952 жылы 7 қыркүйекте берген жауабында мынадай жағдайды көрсетеді. 1942 жылдың орта тұсында Қазақстан КП ОК –де «История Казахской ССР» кітабын даярлауға байланысты жиналыс өткізіліп, оған Әуезов, Мұқанов, Ысмаилов және басқа көрнекті ұлт зиялылары өкілдерімен бірге өзінің де қатынасқанын айта келіп, кітапта «Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын көрсету туралы мәселе қойылғанда Әуезов сөйледі. Ол Кенесары Қасымов қозғалысын ашып көрсету қажеттігін, өйткені Кенесарысыз Қазақстан тарихы жөнінде баяндаудың өзі дұрыс еместігін айтты. Кенесары жөнінде арнайы тарау жазу жөнінде шешім қабылданды. Бұл тарауды осы кеңестердің отырысына қатысып жүрген жалғыз тарихшы-қазақ ретінде маған жазуды тапсырды» [15]- деп көрсетеді.

Бұл М.Әуезовтың Кенесары Қасымов қозғалысы тақырыбын партияның ОК-і алдында екінші мәрте қорғап сөйлеуі еді. Бұдан бұрын, яғни 1934 жылы мамырда Қазақ Өлкелік партия Комитеті жазушының «Хан Кене» драмасын талқылаудан өткізіп, қойылымды театр сахнасына қайта шығармау жөнінде шешім қабылдаған болатын [16].

Мемлекетік Қауіпсіздік Министрлігі абақтысына түскен адамдарға көп жағдайда өздерін қорғау үшін хаттамада тергеушілер баяндаған тұжырымдарға қол қоюға тура келген . Осындай жағдайды Е. Бекмаханов та басынан кешірген . Мәселен ол бір көрсетуінде: «Буржуазиялық-ұлтшылдық идеялардың ұрығын себуші Әуезов болып табылады. Ол үшін Кенесары Қасымов қозғалысы анық та түсінікті құбылыс болатын, сондықтан да ол өз еңбектерінде бұл қозғалыс жөнінде үлкен шабытпен жазды. Ұлтшылдықтың қайнар көзі Әуезовте және әдебиеттанушылар Жұмалиев пен Кенжебаевта», - деген тергеуші даярлаған тұжырымға қол қояды.

Осы пікірге жақын ойды Б. Сүлейменов корсетулерінен де кездестіреміз. Мәселен, 1952 ж. 8 тамызда жүргізілген тергеуде тергеуші Соловьев оған мынадай мазмұндағы сұрау қойып, жауап алды:

Сұрау: Сіздің диссертацияңыздың 237 бетінде «Зар заман» деген ұғымды қолданасыз. Айтыңызшы бұл ұғым нені білдіреді?

Жауап: «Зар заман» деп қазақ әдебиетінде 19 ғасырдың 2 жартысына тиесілі тарихи кезеңді айтады. Зар заман деген осы тарихи мезгіде өмір сүрген Шортанбай деген ақынның осылай аталатын поэмасының аты.

Сұрау: Сіз айтып отырған кезеңді әдебиеттегі «Зар заман» кезеңі деп кім атады?

Жауап: Әдебиетшілердің айтуынан маған мәлім, Қазақстан тарихындағы бұл тарихи кезеңді Зар заман кезеңі деп 1928 жылы М.Әуезов пен С.Мұқанов атаған.

Сұрау: Олар кім еді?

Жауап: Әуезов Мұхтар және Мұқанов Сәбит қазақ жазушы- әдебиеттанушылары.

Сұрау: Сіз бұл қойылған атқа қандай баға бересіз?

Жауап: Мен, бұл қойылған атты дұрыс емес деп санаймын. 19-ғасырдың екінші жартысына тиесілі Қазақстан тарихындағы кезенді «Зар заман» деп атауға болмайды.

Сұрау: Осы жөнінде таратып айтыңыз.

Жауап: Мәселе мынада «Зар заман» деп 19-ғасырдың екінші жартысы аталған, яғни Қазақстанның Ресейге қосылуы нәтижесінде қазақ ауылдарына тауарлы-ақшалай қатынастар мен Ресей мәдениеті ене бастаған кезең аталған.

Басқаша айтқанда, бұл тарихи кезенді «Зар заман» деп атау арқылы Қазақстанның Ресейге қосылуының прогрессивті маңызы жоққа шығарылады.

Сұрау: Саяси тұрғыдан бұл қай сипатта берілген баға?

Жауап: Бұл ұлтшылдық сипатта берілген баға [17].

Бекежан Сүлейменов тергеу барысында өзін қайсар, қайратты, өжет тұлға ретінде ұстаған. Бірақ оның да сынған, шаршап, тергеушінің айтқанына көнген сәттерінде болған. Солардың бірінде ол тергеушінің талап етуі бойынша мынадай мазмұндағы көрсетулерге қол қоюға мәжбүр болды.

«Қазақстандағы идеологиялық майданда ұлтшылдық бұрмалаушылықтардың көрініс табуы кездейсоқ емес. Оны бағыттап отырған ұлтшылдар тобы бар, мүмкін оны ұлтшылдар «ұясы» деп атауға болар. Мұнда негізгі рөл қазақтың көрнекті жазушылары Мұхтар Әуезовке, Сәбит Мұқановқа, Ғабит Мүсәреповке тиесілі» [18]. Тергеушінің бұл арада Б.Сүлейменовтың аузына салып отырған көрсетуінен сол бұрынғы 30-шы жылдардағыдай ұлтшылдардың контрреволюциялық орталығы болды деп тұжырым жасауға негіз іздестіргенін байқау, әрине, қиынға түспейді

Одан ары Б.Сүлейменов 1951-жылы жазда М.Әуезовтің өзімен және басқа да біренеше адамдармен болған әңгіме барысында 1917-жылы Қаныш Сәтбаев екеуінің бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттар сайлауға даярлық кезінде алашордалық ұйымның үгітшісі болғандарын айтқаны есімде деп көрсетеді.

Бұл да сол ескі әуеннің жаңғырығы еді.

Сонымен, 1951-1952 жж. Есмағамбет Исмаилов және Ермұқан Бекмаханов сияқты ірі ғалымдардың ғылыми-зертеу жұмыстарына байланысты ұйымдастырылған сот процестері барысында құпия қызмет мекемелері тергеушілері қандай мақсаттарды көздеді?

Тергеудің барысы көрсеткендей олардың көздеген мақсаты Отан соғысындағы жеңістен кейінгі уақытта қазақ қоғамында жаңа серпін алған ұлттық сана-сезімге соққы беріп, жаңадан қалыптасып үлгерген шығармашылықтағы зиялылар буыны арасында үрей сеуіп, еркін ойға ешқандай да жол бермеудің әрекеті еді. Басқаша айтқанда, гуманитарлық ғылым саласындағы зиялыларға қарсы бағытталған бұл шаралар Кеңестік билік жағдайында ұлттық саяси басқарушы топты тедеп, ұстап оның санасында кезекті рет үрей туғызу мақсатында жүргізілген тынымсыз жүргізіліп отырған перманентті репрессиялық актілердің кезекті бір көрінісі болатын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Академия наук Казахской ССР (хроника событий). Составители Ж.А. Аханов, И.М. Қозыбаев. Алматы, 1990. С.42-43
2. Социалистік Қазақстан. 1951, 28 октябрь, №255
3. Письма Анны Михайловны Панкратовой // Вопросы истории, 1988, №11, с 37
4. Социалистік Қазақстан. 1947, 1 ақпан
5. Сонда
6. Сонда, 1951. 4 ноябрь, № 261
7. Сонда
8. Сонда
9. Сонда
10. Академик К.И. Сәтбаев. Сборник документов и материалов. Астана, 2009, с.409-410.
11. Сонда: 410б.
12. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы 1 кітап, г. Алматы, 2008, 411 б.
13. Академик К.И. Сәтбаев. Сборник с.420-421.
14. ҚР ҰҚК Алматы қаласы мен облысы бойынша департаментінің мұрағаты. Ысмайылов Е. Айыптау ісі, Арх № 04010, 1т, 206-207 п.п.

15. Сонда. Бекмаханов Ермұханның айыптау ісі. Арх №06771. 1т, 51 п.

16. «Табалдырық» «Хан Кене» және социалистік реализм// «Қазақ әдебиеті» 2009, 9 қазан

17. ҚР ҰҚК Алматы қаласы және облысы бойынша департаментінің мұрағат. Сүлейменов Бекежанның айыптау ісі. Арх № 04082.1 т., 174-176 п.п

18. Сонда, 213 п

УДК 930

МРНТИ 03.20.00

Ж.С. Мажитова¹

*¹ доктор истор. наук, профессор кафедры гуманитарных дисциплин университета «Астана»
г. Астана, Казахстан*

З.Г. Сактаганова²

*² доктор истор. наук, профессор кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории
Карагандинского государственного
университета имени академика Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан*

Б.К. Омарова³

*³ заведующая кафедрой истории Казахстана и философии
АО «Медицинский университет Астана»,
канд. истор. наук, доцент
г. Астана, Казахстан*

ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА И ЖЕНЩИНЫ АКМОЛИНСКА НА ФРОНТАХ И В ТЫЛУ¹

Аннотация

В статье анализируются архивные документы Государственного архива г. Астаны, свидетельствующие, что с первых дней Великой Отечественной войны женщины наравне с мужчинами ушли на фронт защищать свою Родину. Авторы акцентируют внимание на том, что наравне с ними трудовой героизм проявляли и труженицы тыла. Их боевой и трудовой подвиг отмечен высокими наградами. Делается вывод о том, что акмолинские женщины-воины и женщины тыла совершили в годы войны героические военные и трудовые подвиги.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Акмолинск, женщины, фронт, тыл.

Ж.С. Мажитова¹

*¹ тарих ғылым. докторы, доцент, «Астана» университетінің гуманитарлық пәндер кафедрасының
профессоры,
Астана қ., Қазақстан*

¹ Статья подготовлена в рамках гранта Министерства образования и науки Республики Казахстан на тему «Великая Отечественная война и женщины Казахстана на фронтах и в тылу: женские истории и повседневность», проект № 1992-И-18 (ИРН проекта: № AP05131992).

З.Ф. Сақтағанова²

*² тарих ғылым. докторы, академик Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті,
археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры
Қарағанды қ., Қазақстан*

Б.К. Омарова³

*³ тарих ғылым. канд., доцент, Қазақстан тарихы және философия кафедрасының меңгерушісі, АҚ
«Астана медицина университеті»
Астана қ., Қазақстан*

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖӘНЕ МАЙДАН МЕН ТЫЛДАҒЫ АҚМОЛА ӘЙЕЛДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Астана қаласының Мемлекеттік мұрағатынан алынған мұрағаттық құжаттар талдалынады. Олар Ұлы Отан соғысының бірінші күндерінен бастап әйелдердің еркектермен бірдей майданға барып, өзінің отанын қорғағаны дәлелденеді. Авторлар өзінің назарын олармен қатар еңбекті батырлықты тылда еңбекші әйелдер атқарғанына аударады. Олардың жауынгерлік және еңбекші ерліктері биік марапаттармен белгіленген. Ақмола әйел-жауынгерлер және тыл әйелдері соғыс жылдарында батырлық әскери және еңбекті істерді атқарғаны қорытындыланады.

Негізгі сөздер: Ұлы Отан соғысы, Ақмола, әйелдер, майдан, тыл.

Zh.S. Mazhitova¹

*¹ doctor of history, associate professor, professor in humanitarian disciplines at «Astana» University
Astana, Kazakhstan*

Z.G. Saktaganova²

*²doctor of history, professor of archeology, ethnology and National history at Karaganda State University named
by E. A. Buketov
Karaganda, Kazakhstan*

B.K. Omarova³

*³ candidate historical scenes, Head Department of Kazakhstan and philosophy JSC «Astana Medical University»
Astana, Kazakhstan*

THE GREAT PATRIOTIC WAR AND AQMOLINSK WOMEN AT THE FRONTS AND OUTSIDE

Annotation

In this article the archival documents of the State archive of Astana are analyzed. They state that from the first days of the Great Patriotic War women on the equal basis with men went to the front to protect their homeland. Authors emphasize the labor heroism that was shown by female workers on the home front, too. Their military and labor deeds were awarded high honors. It can be concluded that Aqmola female soldiers and women on the home front have made heroic military and labor feats in the years of war.

Keywords: The Great Patriotic War, Aqmolinsk, women, front, back.

22 июня 1941 года — день, ставший рубежной точкой в истории советского народа, с которого историю Советского Союза можно условно поделить на «до» и «после». Условность такого деления связана с тем, что развитие советского государства развивалось при неизменности политической системы, поэтому принципиальных, концептуальных изменений в обществе произойти не могло. Однако если на первом этапе вектор развития советского общества был направлен на становление и укрепление, и прошел достаточно тернистый путь в этом направлении (крестьянские выступления, массовые откочевки и т.д.), то второй этап, начавшийся с Великой Отечественной войны, ознаменовался широкой поддержкой советских людей государства и проявлением во имя него героизма на фронтах и в тылу.

Воссоздать полную картину участия акмолинских женщин в годы Великой Отечественной войны на

фронтах и в тылу абсолютно ирреальная задача, поскольку в принципе невозможно воссоздать реальность жизни во всех ее проявлениях. И если жизнь в годы войны отдельных людей (полководцев, государственных деятелей и т.д.), чей героизм и руководство страной внесли значительный вклад в Победу советских войск в войне, интересна многим, то личная и общественная жизнь «рядового человека» — почти никому. Между тем, она представляет интерес для исследователя в своих характерных проявлениях, поскольку они характеризуют жизнь миллионов таких же «рядовых людей» в конкретно-исторический промежуток времени и служат своего рода маркером военной повседневности. Данный тезис позволяет нам применять к предмету исследования как метод микроистории, так и макроистории, позволяющий понять причины и логику развития массовых выражений военной повседневности, а также историю социальных явлений.

Материалы архивных документов свидетельствуют, что определённая часть населения Акмолинской области приняла решение вступить в ряды Армии добровольцев, отдать все силы борьбе с фашизмом. Из Акмолинска только в первые шесть месяцев войны ушло на фронт около 37 тысяч человек. На фронт уходили не только мужчины, но и женщины. К примеру, об отправке на фронт просили комсомолки медсестры Л. Бекмагамбетова, Р. Бастурбаева, швей Б. Рахимова, Д. Садвакасова и многие другие жители области [1, с. 205]. Уверены, активность женщин связана с желанием защитить свою Родину, тем более что такую возможность им предоставлял Закон о всеобщей воинской обязанности (ст. 13-я), принятый IV сессией Верховного Совета СССР 1 сентября 1939 г. Народному Комиссариату Оборона и Военно-Морскому Флоту предоставлялось «право брать в армию и флот женщин, имеющих медицинскую, ветеринарную и специально-техническую подготовку, а также привлекать их на учебные сборы. В военное время женщины, имеющие указанную подготовку, могли быть призваны в армию и флот для несения вспомогательной и специальной службы» [2].

Историография Великой Отечественной войны на сегодняшний день богата сборниками документов и материалов об этом духовном порыве женщин СССР. Написано и издано огромное количество статей, монографий, коллективных работ и воспоминаний о труде женщин в годы войны в тылу, о подвигах на фронтах, в подполье, в партизанских отрядах, действовавших на временно оккупированной территории Советского Союза. Но жизнь свидетельствует, что не всё, не обо всех и не обо всем сказано и проанализировано [3]. На наш взгляд, одним из таких недостаточно изученных вопросов является проблема участия женщин Акмолинска в Великой Отечественной войне.

Точных цифр о численности призванных женщин нет. Но изучив описи 61 Фонда Государственного архива г. Астаны, нам удалось обнаружить личные дела некоторых акмолинских женщин, которые после объявления о начале войны, ссылаясь на эту статью Закона о всеобщей воинской обязанности, шли в партийные, комсомольские организации и военные комиссариаты с просьбой отправить их на фронт [4].

Женщины Акмолинска принимали непосредственное участие в боевых действиях как полноправные бойцы. Спектр деятельности женщин-воинов был довольно разнообразен: они принимали участие в рейдах разведывательно-диверсионных групп и партизанских отрядов, были санинструкторами, связистками, снайперами, пулемётчицами, водителями автомобилей и танков. Женщины служили в ракетно-зенитных войсках. К примеру, ефрейтор Е.А. Бекулова служила в составе 256 отдельного зенитно-артиллерийского дивизиона ПВО Красной Армии в качестве пулемётчицы с 23 февраля 1942 г. по 31 декабря 1944 г. [5, л. 1].

Архивные материалы скупо рассказывают о её службе на фронтах войны: 1942 г. — рядовая, разведчица; 1943 г. — боец, пулемётчик, 1945 г. — ефрейтор зенитной роты Западного фронта. Через год, после прибытия в действующую армию, освоив винтовку, научившись не хуже любого мужчины справляться с пулемётом, она была зачислена в одно из отделений войск противозенитной обороны. Среди шестерых членов пулемётного расчета была лишь одна женщина — Е.А. Бекулова, которая была первым наводчиком, помощником командира. Как вспоминала позднее боец Е.А. Бекулова: «Приходилось переносить и холод, и голод, и сырость, и грязь, и пешие переходы, и речные переправы, и страшные кровопролитные бои, пожарища» [6, л. 2]. С боями, освобождая Невель, Великие Луки, Минск, Е. Бекулова дошла до Орши. За боевые заслуги Е.А. Бекулова награждена орденом Отечественной войны II степени, многочисленными медалями, в том числе Жукова, «Ветеран труда» и др.

Ушла добровольцем на фронт в возрасте восемнадцати лет Александра Ильинична Игумнова. В декабре 1942 г. она уже принимала присягу в 250-м отдельном гвардейском зенитном дивизионе. Природная смекалка, острый слух позволили со временем А. Игумновой стать наблюдателем в зенитной батарее. Со временем она научилась безошибочно определять любую марку летающих машин. Кроме

этого А. Игумновой, как понимающей немецкий язык, нередко приходилось выполнять обязанности разведчика, к примеру, когда «ей предстояло выяснить имя человека, предавшего в тылу врага партизанку» или когда она была в составе группы по захвату «языка» [7, л. 1]. Стоит отметить, А. Игумнова была не только опытной разведчицей, но и умела налаживать телефонную связь между военными объектами. А.И. Игумнова награждена 9 государственными наградами. Среди них стоит назвать медаль «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне».

Хотелось бы отметить боевые подвиги ещё одной участницы боевых действий, рядовой 117-го отдельного автотранспортного батальона 1-го Украинского фронта К.С. Ангаловой. В своих воспоминаниях она писала: «Невыносимо тяжело было на войне, особенно женщинам. Женщина по природе своей хранительница очага, хранительница жизни. А здесь горела земля под ногами, и юные девушки защищали эту землю от врага. Со своим супругом Курмашем Ангаловым дошла до самого Берлина. День Победы мы встречали там» [8, л. 2].

Огромный интерес вызывает дневник её супруга К. Ангалова не только с точки зрения изучения истории продвижения батальона по освобождённым в 1945 г. от фашистских войск землям, но и справочным характером записанного материала. Хотя дневник и небольшой по степени информационного накопления, тем не менее, его записи весьма ясно рисуют картину происходивших событий, но самое главное — общее настроение, царившее в то время в войсках советской армии. Так, 5 мая 1945 г. в него была сделана следующая интересная запись: «Съездили в Берлин, видел центр города называется “Регистан”, по нашему Кремль. Где жил Гитлер, Гебельс, Робентроп и других его хвостики» (Орфография и пунктуация автора сохранены. — авторы) [9, л. 2]. (Рис. 1.)

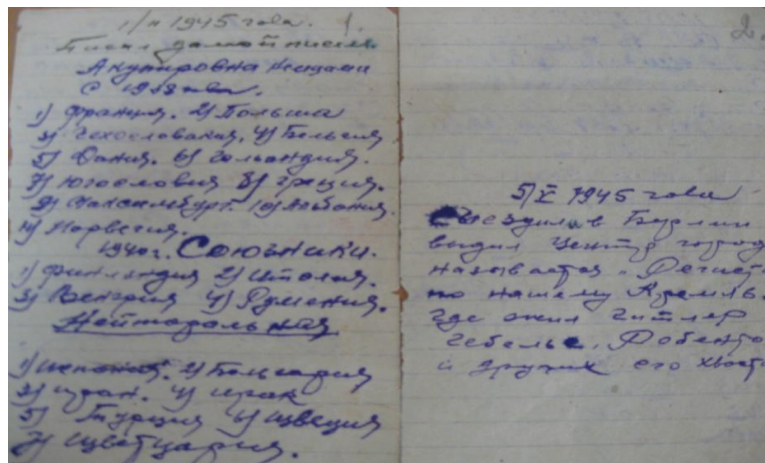

Рис. 1. Лист из дневника К. Ангалова

Героизм К.С. Ангаловой в годы Великой Отечественной войны отмечен высокими наградами. Среди них назовём орден Отечественной войны II степени, медали «За взятие Берлина», «За Победу над Германией в Великой Отечественной Войне», знак «Ветеран войны 1941—1945 гг.» [10].

В восемнадцать лет ушла на фронт Шагила Акимбаевна Кусанова – в будущем доктор исторических наук, профессор, академик Академии гуманитарных наук Республики Казахстан, заслуженный работник высшей школы РК, Отличник образования Советского Союза.

Рано осиротев (большая семья почти полностью вымерла от голода и болезней в 1932 г.), она познала все тяготы жизни в детском доме.

Уже в сентябре 1941 г. Шагила обучалась военному делу на курсах радистов и связистов в г. Ташкенте. А через два месяца в составе десантных войск участвовала в боях на Крымском полуострове.

Воевала радистом 33-го гвардейского артиллерийского полка, 14-й гвардейской стрелковой дивизии, прорывной 57-й армии. В 1941 году Ш. Кусанова принимала участие в освобождении города Керчи, а потом — города Феодосии. В составе 14-й гвардейской участвовала в форсировании реки Дон. Именно за участие в этой операции за отличную радиосвязь она получила свою первую награду медаль «За боевые заслуги».

В 1942 г. принимала участие в обороне Керченского полуострова, воевала у Сталинграда. Летом её дивизия вела бои с врагом на подступах к Сталинграду, совместно с другими соединениями удерживала

Донской плацдарм в районе г. Серафимовича. Отсюда 19 ноября началось стратегическое окружение Сталинградской группировки вражеских войск.

В составе 2-го Украинского фронта Кусанова освобождала Харьков, Луганск, Донецк, Днепропетровск, Кировоград, Винницы, Черновцы. Участник Восточно-Карпатской операции. Войну закончила под Дрезденом в Германии 9 мая 1945 г.

Всего за войну Шагила Кусанова была удостоена 11 боевых наград. Но медаль «За оборону Сталинграда» — особенная. Войну Ш. Кусанова закончила под Дрезденом в Германии 9 мая 1945 года [11].

Рис. 2. Шагила Акимбековна Кусанова [12].

Отдельная страница в летописи Великой Отечественной войны — героический труд работников тыла. С самого начала войны ушедших на фронт мужчин заменили женщины. В фондах архива сохранились личные дела женщин, которые позволяют показать трудовые подвиги и повседневные трудности тыловых военных лет.

К примеру, Бибигайша Хабибуловна Ибатулина, уроженка города Акмолинска, рано оставшись без родителей, еще девочкой пошла работать в Акмолинскую областную типографию — наборщицей в казахский цех. В 1938 г. Бибигайша вступила в комсомольские ряды, немного позже в 1940 г. — в партию. В 1942 г. была переведена начальником штемпельного цеха.

Поскольку рабочих рук во время войны не хватало, она перевелась в верстальный цех (стала метранпажем). Процесс вёрстки был ручным и достаточно трудоёмким, занимал много времени и сил. Бибигайша описывает свою работу, полную сложностей: «Для того чтобы скомпоновать лист, нужно знать все этапы типографского дела. Поэтому верстальщик должен быть грамотным, иметь художественный вкус, быть специалистом с большой буквы» [13]. Отработав у станка, она спешила на курсы медсестёр. Поэтому когда начали привозить раненых, она после смены бежала в медчасть ухаживать за бойцами. Несмотря на это, «Всё для фронта — всё для Победы!», «Раздавить гитлеровских фашистов», «За Родину, вперёд» — эти лозунги мы часто набирали в типографии, они поднимали боевой дух у советских граждан. Они вдохновляли нас на самоотверженный труд. С раннего утра и до позднего вечера мы работали в типографии в надежде на то, что наш труд внесёт свой вклад в дело Победы», — вспоминала Б. Ибатулина [13, л. 7]. (Рис. 2).

Рис. 3. Б. Ибатулина у станка

Со временем Бибигайша стала одним из главных работников в типографии. На примере мужественной и стойкой Ибатулиной можно показать развитие повседневной жизни советской женщины в военное время. Однако внимание мы хотим обратить не только к разным героическим эпизодам её жизни — от вступления в комсомол до главного специалиста в типографском деле, — но и к тому, что её пример являлся типичным для советского общества, он показывает, как формировалась гражданская позиция и роль женщины в военное время.

За многолетнюю героическую службу в типографии Б.Х. Ибатулина имеет государственные награды. Среди них: медали «За доблестный труд в Великой Отечественной войне», «Сорок лет Победы в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.». Ей присвоено звание «Ударник коммунистического труда» (1969 г.). Б.Х. Ибатулина имеет многочисленные почетные грамоты и благодарственные письма.

Война коснулась каждой советской семьи, сыграла значительную разрушительную роль в развитии общества. Анализируя роль женщин Акмолинска в годы Великой Отечественной войны необходимо отметить, что женщины-воины и женщины тыла совершили в годы войны героические военные и трудовые подвиги. Примеров этому немало. Скупые страницы мемуаров, на которых наши героини скромно вспоминают трудности, выпавшие на их долю в военные годы, а также официальная документация позволяют говорить об огромном вкладе женщин в Победу в этой войне.

Список использованной литературы

1. *Акмолинцы — на фронте и в тылу.* — Астана: ИД «Сары арка», 2010. — С. 205.
2. *Закон о всеобщей воинской обязанности.* — М., 1939. Ст. 13.
3. *Петрова Н.И. Советские женщины в годы Великой Отечественной войны // Центр научной политической мысли и идеологии [Электронный ресурс]. URL: <http://rusrand.ru/spring/sovetskie-jenschiny-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny> (дата обращения 13.04.2018).*
4. *Государственный Архив г. Астаны (далее — ГА г. Астаны).* — Ф. 61. — Оп. 4; — Оп. 6; — Оп. 26; — Оп. 31; — Оп. 32; — Оп. 44; и др.
5. *ГА г. Астаны.* — Ф. 61. — Оп. 4. — Д. 4. — Л. 1.
6. *ГА г. Астаны.* — Ф. 61. — Оп. 4. — Д. 5. — Л. 2.
7. *ГА г. Астаны.* — Ф. 61. — Оп. 5. — Д. 3. — Л. 1.
8. *ГА г. Астаны.* — Ф. 61. — Оп. 6. — Д. 2. — Л. 2.
9. *ГА г. Астаны.* — Ф. 61. — Оп. 6. — Д. 1. — Л. 2.
10. *ГА г. Астаны.* — Ф. 61. — Оп. 6. — Д. 3.
11. *ГА г. Астаны.* — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1. — Л. 22 об.

12. ГА г. Астаны. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 4. — Л. 5.

13. ГА г. Астаны. — Ф. 61. — Оп. 31. — Д. 7. — Л. 7.

УДК 94 (574.42)
МРНТИ 03.01.39

Казбекова А.Т.¹

¹ докторант PhD специальности «История» ВКГУ имени С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск

СНАБЖЕНИЕ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ-ЧЕЧЕНЦЕВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)

Аннотация

Автор в статье на основе архивных материалов рассматривает механизмы снабжения спецпереселенцев-чеченцев Восточно-Казахстанской области. Показаны продовольственные затруднения спецпереселенцев-чеченцев в первые месяцы вселения. Анализируется процесс реализации Постановления СНК СССР № 627-176сс «О выдаче скота и продовольственного зерна спецпереселенцам – карачаевцам, чеченцам, ингушам, балкарцам и калмыкам в обмен за принятые от них скот и зерно в местах выселения» от 29 мая 1944 года, показаны перегибы в деятельности местной исполнительной власти в отношении спецпереселенцев в вопросах снабжения продзерном и скотом.

Ключевые слова: депортация, спецпереселенцы-чеченцы, спецконтингент, Восточно-Казахстанская область, хозяйственно-бытовое обустройство.

Казбекова А.Т.¹

¹ С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Тарих» мамандығының докторанты, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ., akasbekova2008@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНА АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАН ШЕШЕНДЕРДІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ (МӘСЕЛЕНІҢ ҚОЙЫЛУЫНА)

Аңдатпа

Автор мақалада мұрағат материалдары негізінде Шығыс Қазақстан облысына арнайы қоныс аударылған шешендерді қамтамасыз ету механизмдерін қарастырады. Арнайы қоныс аударылған шешендерді алғашқы айларда азық-түлікпен қамтамасыз етудегі қиыншылықтар көрсетіледі. ҚСРО ХКК 1944 жылы 29 мамырдағы «Арнайы қоныс аударылған қарашайлар, шешендер, ингуштар, балқарлар және қалмақтарға көшіру орындарында олардан қабылданған мал және астықтың орнына мал және азық-түлік астығын беру туралы» Қаулысының жүзеге асырылу үрдісі қарастырылады. Арнайы қоныс аударылғандарды астық және малмен қамтамасыз ету ісіндегі жергілікті атқарушы биліктің олқылықтары көрсетілген.

Түйін сөздер: депортация, арнайы қоныс аударылған шешендер, арнайы контингент, Шығыс Қазақстан облысы, шаруашылық-тұрмыстық жағдайы.

Kazbekova A.T.¹

¹PhD students in History of S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, akasbekova2008@mail.ru

SUPPLY OF SPECIAL SETTLERS, THE CHECHENS EAST KAZAKHSTAN REGION (A PROBLEM STATEMENT)

Annotation

The author considers the mechanisms on the basis of archival materials supply of special settlers Chechens of the East Kazakhstan region. Shown food difficulties special settlers Chechens in the first months of settlement. Analyzes the process of implementation of the Decision of the CPC USSR № 627-176ss with "About the results of cattle and food grains the settlers – Karachays, Chechens, Ingush, Balkars and Kalmyks in exchange for their cattle and the grain in the ground of eviction" dates back to may 29, 1944, shows the kinks in activities local Executive authorities in relation to special settlers in matters of supply prozerno and cattle.

Key words: deportation, special settlers, chechens, special contingent, East Kazakhstan region, the economic and household arrangement.

Одним из недостаточно изученных вопросов проблем депортации народов СССР является деятельность органов власти по обеспечению спецпереселенцев продовольствием. Это обуславливает необходимость изучения данной проблемы на примере спецпереселенцев-чеченцев Восточно-Казахстанской области.

На территорию Восточно-Казахстанской области к марту 1944 г. депортировали большую группу чеченского населения 31 140 человек [1, л. 29]. В качестве наиболее острых проблем военной повседневности выступал продовольственный вопрос. Прибывшие спецпереселенцы-чеченцы оказались в затруднительном положении в плане обеспечения продовольствием. В докладных записках о хозяйственно-бытовом обустройстве спецпереселенцев с Северного Кавказа в первые годы вселения отмечается, что во всех местах расселения наблюдался дефицит продовольствия. Обеспечение продовольствием являлось необходимостью в начальный период вселения.

Проблемы по хозяйственно-бытовому обустройству спецпереселенцев-чеченцев возлагались на местные органы власти, для которых эта задача оказалось непосильной. Местные органы власти встречали большие трудности в хозяйственно-бытовом обустройстве спецпереселенцев. Они должны были заниматься вопросами размещения, бытового устройства, снабжения продуктами питания, трудоустройства спецпереселенцев. Однако организация жизнеобеспечения ложилась на плечи организаций, предприятий и колхозов за которыми закрепляли спецпереселенцев, что приводило к трагическим последствиям. Отметим, что спецпереселенцев-чеченцев в сельской местности закрепляли за колхозами, чьи руководители колхозов не спешили принимать их в члены колхозов, так как их необходимо было брать на снабжение. Например, в Шемонаихинском районе на 5 апреля 1944 года в члены колхоза не оформили ни одного спецпереселенца. В районе остро стояла проблема обеспечения продовольствием, работники сельпо нарушали порядок выдачи продуктов питания спецпереселенцам. Вместо разовой выдачи на 5 дней выдали на 25 дней. Спецпереселенцы полученные продукты быстро израсходовали и остались без продовольствия. Местные колхозы не имели реальных возможностей оказания продовольственной помощи спецпереселенцам. Председатель колхоза «Верный путь» Воронин заявлял: «5 семейств спецпереселенцев из 21 оказались на почве истощения и не могут двигаться. Остальные начали пухнуть. Колхоз оказать помощь в чем-либо не может» [2, л.4].

Продовольственные затруднения в среде спецпереселенцев в Шемонаихинском районе подтверждаются следующими фактами. В колхозе «Красный боец» от истощения умерло 4 человека, что подтверждено местными медработниками и председателем колхоза. Спецпереселенцы высказывали жалобы на недостаточность установленной для них нормы снабжения, писали коллективные заявления в райспецкомандатуру например, (группа спецпереселенцев из 8 человек, колхоз им. Буденного): «Ставим Вас в известность, что мы находимся в крайне тяжелом положении. Нам выдали по 100 гр. муки по 50 гр. крупы. Это давно кончилось, и мы уже не можем ходить и прийти к Вам. Если Вы к нам не приедете, мы не знаем, что с нами будет» [2, л.4].

Аналогичная ситуация была и в Бухтарминском районе, где отмечали: «Со стороны руководства района не чувствуется ответственности за устройство спецпереселенцев, по причине чего до сих пор, ни один спецпереселенец не втянут в колхоз, допускаются перебои снабжения продовольствием по положенным нормам, а в некоторых местах вселения не получали ни грамма продовольствия» [2, л.4].

Как свидетельствуют архивные документы организации и исполнительные комитеты области не хотели брать на себя расходы по обустройству, поэтому спецпереселенцам указывали на органы НКВД, которые санкционировали переселения и по этой причине были ответственны за их обеспечение и снабжение. Например, 6 апреля 1944 г. группа спецпереселенцев (5 человек) обратилась к председателю Бухтарминского райсовета с вопросом о снабжении их хлебом, на что он ответил: «У нас хлеба нет, идите в НКВД, и пусть они Вас снабжают». В райторготделе отвечали: «Мы Вас кормить не обязаны, и больше к нам с этим вопросом не обращайтесь. У Вас есть своя комендатура, где и разрешайте все вопросы». Начальник РО НКВД, зная о перебоях в снабжении спецпереселенцев, ставил этот вопрос перед РК КП(б) К, на что секретарь РК КП(б) К тов. Большаков также ответил, что: «в районе хлеба нет, кормить их нечем. Пусть работают и живут тем, что у них есть» [2, л.5].

Снабжение спецпереселенцев на всех уровнях признавалось катастрофическим. Наиболее сложная ситуация сложилась в колхозе им. Ворошилова с момента вселения (с 17 марта до 7 апреля 1944 г.) спецпереселенцы 7 семейств, состоящих из 29 человек не получали продовольствия. В такой же ситуации оказались 13 семейств проживающих в с. Воронье, 7 семейств (22 человека) в с. Мякотиха, 18 семейств (145 человек) проживающих в с. Зубовка [2, л.5].

Не лучше обстояло положение с продовольственным снабжением спецпереселенцев-чеченцев закрепленных за промышленными предприятиями. Так, в докладной записке секретарю ВК Обкома КП(б) Рванцеву от 20 июня 1944 г. констатировалось, что «вопрос питания иждивенцев и особенно детей спецпереселенцев, работающих на всех промышленных предприятиях, принял угрожающие формы: заболеваемость от истощения, безбелковые отеки со смертельным исходом начинают прогрессировать. Умерло от формы №2 по всему Лениногорскому району с 20 марта по 15 июня 1944 г. 307 человек, динамика смертности спецпереселенцев по г. Лениногорску по форме №2 – 60 случаев, прочие причины – 249 человек» [2, л.18].

В целях жизнеобеспечения депортированных народов было принято постановление СНК СССР № 627-176сс «О выдаче скота и продовольственного зерна спецпереселенцам – карачаевцам, чеченцам, ингушам, балкарцам и калмыкам в обмен за принятые от них скот и зерно в местах выселения» от 29 мая 1944 года [3, с.543].

Так, в докладной записке «О работе среди спецпереселенцев с Северного Кавказа» заместителя наркома внутренних дел СССР С.Н. Круглова и наркома внутренних дел Казахской ССР Н.К. Богданова наркому внутренних дел СССР Л.П. Берии сообщалось: «В связи с Постановлением СНК СССР от 29 мая 1944 г. о выдаче спецпереселенцам продовольственного зерна и скота в окончательный расчет за оставленные ими в местах вселения зерно и скот нами совместно с СНК Казахстана были разработаны мероприятия по реализации постановления. Была определена норма выдачи спецпереселенцам продовольствия из расчета по 19 кг. на каждого человека» [4, с.740]. Продовольствие предполагалось выдавать в первую очередь остро нуждающимся спецпереселенцам, хорошо работающим в колхозах, совхозах и на предприятиях. Во всех пунктах выдачи устанавливались дежурства работников НКВД для правильности выдачи продовольствия.

В соответствии с указанием Совнаркома Казахской ССР, ЦК КП(б)К спецпереселенцам подлежало выдать 589 тонн зерна. Облисполком с распоряжением № 221 от 16 июня 1944 г. распределил выдачу зерна 8-ми районам области, где были размещены семьи спецпереселенцев-чеченцев [2, л.64].

В сложной ситуации источником снабжения, который обеспечил бы спецпереселенцам-чеченцам возможность не только физического выживания, но и обустройства в условиях спецпоселения, должны были стать продовольственные фонды.

Однако, как показывают архивные данные, продовольственные фонды спецпереселенцев часто использовались не по назначению. Так, в Кировском районе вместо 19 кг. на каждого человека отпускали по 15 кг., [2, л.25]. При выяснении причин снижения нормы выдачи зерна спецпереселенцам заместителем РО НКВД тов. Ивановым, секретарь РК КП (б) К тов. Феклистов заявил, «что это пойдет на дополнительное питание райпартактива» [2, л.64]. Аналогичные факты имели место в Зыряновском районе: по распоряжению зам. председателя райисполкома т. Балакина и секретаря райкома КП(б)К незаконно 10 тонн зерна была роздана колхозам, 6 тонн продснабу Зыряновского рудоуправления на питание рабочих [2, л. 29]. В Зыряновском рудоуправлении некоторым спецпереселенцам вместо зерна выдача производилась печеным хлебом, вместо рожки овсом, некоторым выдавали всего по 5-6 кг. Подобное распределение вызывало массовое недовольство среди спецпереселенцев. Факты нарушения выдачи продзерна спецпереселенцам фиксировались и выяснялись работниками НКВД. Так, на возражение начальника Зыряновского РО НКВД тов. Иванова об игнорировании постановления СНК

СССР и распоряжения ВК Облисполкома и недопустимости подобного произвола в выдаче продзерна, секретарь райкома партии Митяев заявлял: «хозяином в районе являюсь я, и на каком основании без предварительного моего согласия информируете по этому вопросу вышестоящие органы области» [2, л. 29].

Содержание архивных документов показывает, что заместитель председателя Кировского райсовета Демин и секретарь райкома КП(б) К Секистов нарушали распоряжение Восточно-Казахстанского Облисполкома о одновременной выдаче зерна спецпереселенцам и снижали нормы выдачи СНК СССР с 19 кг на 15 кг. В Кировском районе на 6555 человек было разноразно 124 545 килограмм, зерно получили 4918 человек из расчета по 15 килограмм, всего было выдано 73 770 килограмм, притом эквивалент замены при выдаче просом не учитывался [2, л.28]. В этом же районе на складе Райпотребсоюза было в наличии 3000 килограмм зерна для выдачи спецпереселенцам, по 19 кг на одного человека, в то время как многие спецпереселенцы в с. Белоусовка и на 22 км не получали этой помощи [5, л. 35.]. Кроме того, в связи несвоевременной вывозки выделенного наряда с «Заготзерно», в организации «Иртышгэсстрой» зафиксированы факты смертности (июнь – 35 человек, июль – 100 человек) спецпереселенцев из-за истощения [2, л.25].

Документы свидетельствуют, что продзерно, имевшее специальное назначение для окончательного расчета со спецпереселенцами не всегда доходило до спецконтингента. Сроки и размеры получения выделенных государством продзерна, определяли местные руководители, некоторые считали эти фонды источником пополнения бюджета хозяйств. Так, в Предгорненском районе проверкой было установлено расходование зерна не по назначению: зерно было распределено даже в колхозы, где спецпереселенцы не проживали. Зерно использовалось не по назначению: например, председатель колхоза «10 лет Октября» за 120 килограмм зерна приобрел два центнера угля, Березовское рудоуправление, получив для спецпереселенцев зерно 18 центнеров, перемолотило на муку, выдавало для всех рабочих производства в виде хлеба. Райисполком выделил своим работникам 680 килограмм, райкому партии – 300 килограмм, райзо – 200 килограмм, 870 килограмм роздано ряду организаций района. Следует отметить, что допущенные нарушения не оставались безнаказанными со стороны исполнительных органов. За нарушение порядка выдачи хлеба, отпущенного государством, был снят заместитель председателя райисполкома Минеева, второй секретарь РК КП(б)К Косыкин привлечен к партийной ответственности за незаконную раздачу хлеба [2, л.30].

Аналогичные факты нарушения постановления СНК Каз.ССР имели место и по Верх-Убинскому району: с «Заготзерна» было переполучено 3144 килограмм зерна, при этом 282 спецпереселенца не получили зерна (5358 килограмм). В колхозах «Красный пахарь», имени Калинина вместо 19 килограмм выдавали по 13 килограмм зерна [2, л. 31].

Такое отношение к спецпереселенцам приводило к трагическим последствиям. В письме заведующего Облздравотделом Головтеева от 3 августа 1944 года в Облисполком, Обком КП(б)К, Наркомздрав Каз.ССР приведена скорбная статистика: «За последнее время среди спецпереселенцев по Восточно-Казахстанской области наблюдается большая смертность на почве резкой дистрофии II, III степени в связи с недостаточным питанием. Такие случаи наблюдались в Лениногорске, Белоусовке, Стройплощадке «Алтайстроя» Кировского района, Аблакетке и в др. районах. Далее отмечалось, что распоряжение Совнаркома о одновременной выдаче хлеба в количестве 19 килограмм на одного человека на местах выполняется лишь частично. Так, на Стройплощадке Кировского района спецпереселенцам прибывшим из Верх-Убинского района в количестве 500 человек это количество муки совершенно не выдавалось. В течение июнь-июль месяца на стройплощадке Кировского района умерло 87 человек от острой дистрофии, что составляет 25 процентов к общему количеству прибывших. На момент обследования 1 августа 1944 года Стройплощадки комиссией в составе ст. облгоссанинспектора Гапон, ОблГСИ по пищевому надзору Ходовой, зав. медучастком Козового, зав. медпунктом Мировой в бараках №3 в течение суток от дистрофии умерло 5 человек. Кроме того, было обнаружено несколько человек с дистрофией III-стадии совершенно не движущихся. Аналогичное положение наблюдалось и на Аблакетке. Далее отмечалось, что все это является угрожающим моментом к вымиранию спецпереселенцев. Просим Вашего срочного вмешательства» [2, л.34].

Бедственное положение спецпереселенцев по области можно объяснить недобросовестностью выполнения Постановления от 29 мая 1944 г. некоторыми местными руководителями. Так, в справке за №303 от 4 августа 1944 г. зам. председателя Совнаркома Заговельева, секретаря ЦК КП(б)К Шахметова констатировалось: «Значительное число смертных случаев среди спецпереселенцев во многих областях произошло на почве недоедания, между тем выявлено, в ряде районов продовольствие (мука, крупа),

отпущенное для спецпереселенцев, до сих пор не роздано, лежит на складах райпотребсоюзов и лавках сельпо. Большое количество муки и крупы по распоряжению областных и районных организаций, а также руководителей колхозов и предприятий израсходованы не по назначению. Продовольственное зерно, выделенное 10-го июля для окончательного расчета со спецпереселенцами до сих пор полностью не роздано. Во многих колхозах и промышленных предприятиях вопреки ясным указаниям Совнаркома о выдаче каждому спецпереселенцу, вне зависимости от возраста и места работы, 19 повторяю 19 килограмм зерна, выдают меньшую часть, а большую израсходовали на другие цели. В целях скрытия незаконных действий в расходовании зерна, имеют место факты, когда по инициативе районных организаций склоняют спецпереселенцев «добровольно» часть зерна передать в займы колхозы. Почти повсеместно не выдают зерно на детей, находящихся в детяслях и детсадах, так же на спецпереселенцев, лечащихся в больницах» [2, л.35].

Вопросы о недостаточном снабжении спецпереселенцев обсуждались местными органами власти. Так, в постановлении Бюро Восточно-Казахстанского обкома КП(б)К от 3 июля 1944 года «О выполнении постановления ЦК КП(б)К от 17 мая 1944 года о трудоустройстве спецпереселенцев по Лениногорскому рудоуправлению и Лесоуправлению комбината «Алтайполиметалл» указывалось, «...что снабжение продуктами питания членов семей не организовано, кроме хлеба, они ничего не получают. Хлеб на лесоучастках спецпоселенцы получают в магазине на расстоянии до 5 км от места жительства» [6, л.25]. Заболевшим рабочим спецпереселенцам на участке «Журавлиха» по указанию т. Косикова, выдавали лишь 150 гр. хлеба. На участке «Корчевый ключ» по распоряжению т. Коротаева выдавали по 300 гр. хлеба. Имелись преднамеренные случаи лишения хлеба, так у работницы Ульба ГЭС Байдаровой М., получившей освобождение в связи с болезнью ребенка с 1 по 14 июня 1944 года, директор вырезал на хлебной карточке только на 5 дней, не заверил, и по ним не выдавали хлеба. Однако отношение к спецпереселенцам не везде было одинаковым. Например, на лесоучастке «Осиновая гора» хорошо работающим спецпереселенцам-чеченцам в виде поощрения выдавали дополнительный хлеб [2, л.18].

В сложной продовольственной ситуации оказались спецпереселенцы-чеченцы, не имеющие постоянной работы. Так, на подсобном хозяйстве II-го района в Лениногорске временно работающим на уборке подросткам и женщинам (36 человек) хлебные карточки не выдавали, они получали хлеб по 200 грамм в сутки в два приема по 100 грамм, утром и в обед [2, л.49].

Вопросы продовольственного снабжения спецпереселенцев-чеченцев стояли на повестки дня, все нарушения констатировались исполнительными органами. В решении исполнительного комитета Восточно-Казахстанского Областного Совета от 8 августа 1944 года отмечалось, что Лениногорское рудоуправление тов. Косяков незаконно уменьшал норму хлеба работающим спецпереселенцам вместо 800 грамм – 600 грамм, их иждивенцам вместо 400 грамм – 200 грамм. Далее находим: руководители предприятий, райкомендатуры, зная о тяжелом продовольственном положении спецпереселенцев, не приняли мер к своевременной выдаче хлеба по 19 килограмм на человека к окончательному расчету. Указывались последствия несвоевременной выдачи хлеба: более месяца организация «Иртышгэстроя» Ивашкиным не выдавала хлеба, в результате за июль умерло от голода – 119 человек, доведено до истощения-дистрофии II и III стадии – 803 человека; на предприятиях Лениногорска и «Алтайстроя» имелись факты смертности от голода и дистрофии – по Лениногорскому рудоуправлению – 215 человек, на предприятиях «Алтайстроя» – 87 человек [7, л. 67].

Указания центра о выдаче зерна выполнялись медленно. В постановлении СНК и ЦК КП(б)К №276-51с от 26 апреля 1945 г. «О недостатках в хозяйственном устройстве спецпереселенцев, расселенных в Казахской ССР» отмечалось, что выделяемые для спецпереселенцев фонды расходуются не по назначению, в ряде случаев происходит с ведома, а иногда по прямому указанию руководителей областных и республиканских организаций и наркоматов, так, по Восточно-Казахстанской области израсходовано не по назначению – 34 центнера продзерна [1, л.70].

Реальные условия проживания спецпереселенцев-чеченцев на спецпоселении были тяжелыми, что было подтверждено проверяющей бригадой Восточно-Казахстанского обкома КП(б)К в конце декабря 1944 года, ревизировавших неработающих чеченцев, прикрепленных к Зыряновскому рудоуправлению. Спецпереселенцы не имели средств на выкуп хлеба по карточкам, что приводило к сильному истощению и смертности, особенно среди детей. У большинства чеченцев, живущих на лесоучастках, отсутствовала теплая одежда, они не работали и не имели средств для выкупа хлебной карточки [5, л.2]. Подавляющее большинство спецпереселенцев, в том числе работающие на стройплощадке ОСМУ-2, к получаемому хлебу могли купить мороженый, полугнилой картофель, который употребляли [5, л. 5].

Архивные данные свидетельствуют: руководство понимало необходимость оказания дополнительной помощи спецпереселенцам. Так, облисполкомом в декабре 1944 года для остро нуждающихся спецпереселенцев по районам, было разнаряжено продфондов: муки – 167,8 тонн, крупы – 90,9 т. из расчета выдачи по 100 грамм муки и 25 грамм крупы на человека в день. Однако при разнарядке фондов со стороны «Облзаготзерно» допускались систематические нарушения: вместо муки и крупы разнаряжался овес. Например, Кировский район получил 17 тонн овса, который был направлен в Заульбинское сельпо. Выборка и реализация продфондов в ряде районов для спецпереселенцев проходили неудовлетворительно, фонды выбирались и раздавались спецпереселенцам несвоевременно, имелись факты расходования их не по назначению. Так, в Кировском районе из 3066 килограмм соли было выбрано всего 366 килограмм. По Заульбинскому сельпо за январь и февраль месяцы муки и крупы полагалось выдать на 200 человек остро нуждающихся, выдача была произведена на 188 человек; в марте полагалось выдать на 403 человека, выдали только на 54 человека. Выдача муки производилась с нарушением: вместо муки выдавали просо, причем эквивалента замены на обрубку просо не начисляли, следовательно, вместо 100 грамм муки в день спецпереселенцы получали 100 гр. необрущенного проса [5, л. 11].

Безучетность и бесконтрольность продфондов приводили к всевозможным нарушениям. Проверкой в июне 1945 г. установлено, что в ряде районов фонды, отпускаемые правительством для остро нуждающихся спецпереселенцев, задерживались на базах Райпотребсоюзов. Например, в Лениногорском районе 24 мая 1945 года на складах Райпотребсоюза обнаружено 17 тонн муки, 2701 килограмм крупы, 2275 килограмм зерна, 300 килограмм сахара, 1163 килограмм соли и 930 жмыха, предназначенных для семей остро нуждающихся спецпереселенцев. Все это лежало на складе, портилось, но до контингента не доходило [5, л. 35].

Отметим, даже решительное вмешательство руководства республики не повлияло на восстановление израсходованного не по назначению продзерна для спецпереселенцев: 30723 килограмм (продфонд 1944 г.) не были восстановлены на 20 сентября 1946 года [8, л.28].

Согласно постановлению СНК СССР № 627-176сс «О выдаче скота и продовольственного зерна спецпереселенцам – карачаевцам, чеченцам, ингушам, балкарцам и калмыкам в обмен за принятые от них скот и зерно в местах выселения» от 29 мая 1944 года, каждой семье спецпереселенцев-чеченцев полагалось выдать по одной голове крупного рогатого скота, в среднем по 200 кг веса каждая. При отсутствии крупного рогатого скота разрешалось выдавать взамен его овец и коз из расчета по 200 кг живого веса за одну голову крупного рогатого скота [3, с.543].

На основании Постановления Совнаркома Казахской ССР от 4 июля 1944 года № 376-75с Восточно-Казахстанский Облисполком 22 июля 1944 г. принял постановление о выдаче скота семьям спецпереселенцев-чеченцев в количестве 6150 голов. По состоянию на 1 сентября 1944 года было выдано крупного рогатого скота – 1171 голов, овец – 4409 голов или 492,4 тонны живого веса [2, л. 65.].

По архивным данным на 1 сентября 1944 г. в Восточно-Казахстанской области насчитывалось спецпереселенцев-чеченцев 6906 семей, с численностью 29238 человек. Наибольшая концентрация спецпереселенцев-чеченцев наблюдалась в Лениногорском (2481 семей, 10937 человек) и Кировском районах (1213 семей, 5035 человек) [2, л. 66].

По имеющимся архивным материалам рассмотрим выдачу скота по районам области: В Лениногорском районе на начало сентября 1944 года на 2481 семью спецпереселенцев-чеченцев было выделено коров – 120 голов, овец – 99 голов. К приему скота спецпереселенцы-чеченцы не подготовились: не было сараев, кормов. Заметим, что перед получением скота со спецпереселенцами проводили собрания о сохранении скота, тем не менее на 1 сентября 1944 г. имелись факты забоя, главным образом, овец. Полученных овец по лесочасткам Лесоуправления и ряду других лениногорских предприятий начали резать для мяса. Проводимая разъяснительная работа о сохранности скота положительных результатов не принесла. В архивных материалах находим отчет комиссии по сохранности скота: «репрессивных мер за убой овец не принимается по тем мотивам, что скот чеченцам выдан в собственность» [2, л. 71].

В Кировском районе из 1213 семей получили скот от государства 583 семьи, крупного рогатого скота – 293 головы, овец – 959 голов. Здесь спецпереселенцы также не готовились к приему скота. Заготовкой сена занимались только спецпереселенцы-чеченцы по Стройучастку №3, ОСМУ-2 и Гортопа. В Белоусовском рудоуправлении заготовка так же не проводилась.

В Шемонаихинском районе из 603 семей получили скот – 351 семья, нетелей – 70 голов, крупный рогатый скот – 118 голов, овец – 325 голов, всего было выдано – 67,7 тонны. Корма для животных не

было, колхозы и совхозы специально затягивали отвод сенокосных участков для спецпереселенцев. В результате из проверенных 16 колхозов и 4 совхозов, где расселялись спецпереселенцы-чеченцы, заготовили корма только 23 семьи.

В Предгорненском районе было получено крупного рогатого скота – 189 голов, нетелей – 154 головы и овец – 685 голов, общим весом – 96, 938 тонн. Проверка установила, что семьи спецпереселенцев-чеченцев к приему скота и его содержания в зимних условиях не были готовы. Несмотря на то, что на производстве «Убаредмет» были проведены беседы, заготовкой сена, постройкой скотных дворов как в колхозе, так и на предприятиях, а также сами спецпереселенцы не занимались. Аналогичное положение было на производстве в Березовском руднике, Иртышском медеплавильном заводе и других [2, л. 65].

В Верхубинском районе из-за отсутствия одежды и обуви, продуктов питания спецпереселенцы самовольно забивали скот: на ноябрь месяц забито – 85 голов, из них крупного рогатого скота коров – 13 голов, телок – 28 голов, овец – 44 голов. Для сохранения выделенного поголовья скота, с согласия спецпереселенцев-чеченцев, скот передавался на фермы колхоза в (114 голов), также за самовольный забой скота 4 человека были привлечены к ответственности [2, л. 93].

По состоянию на 20 октября 1944 года скот получили 4169 семей спецпереселенцев-чеченцев. Но если учесть, что в области в рассматриваемый период проживало 6906 семей спецпереселенцев, необеспеченными остались 2737 семей или 39,63%. В основном выдача производилась не продуктивным, мелким рогатым скотом (вместо крупного рогатого скота) [2, л.106].

По архивным данным указывалось, что основная причина невыдачи полностью скота – медленная подгонка гуртов «Облзаготскот». Как уже отмечалось, согласно архивным документам спецпереселенцы находились в тяжелом положении с обеспечением кормами и зимними стойлами. Несмотря на решения Облсисполкома и требования НКВД об отводе сенокосных угодий и заготовке кормов спецпереселенцами, к этой проблеме руководители хозяйственных организаций относились формально: выделив сенокосные угодья, не оказывали помощи орудиями сенокосения, тяглом и т.д., что делало невозможным процесс заготовки кормов. В результате во всех районах скот спецпереселенцев, занятых в промышленности, в абсолютном большинстве кормами и стойлами на зиму не обеспечивался. Несколько лучше положение с этим вопросом обстояло в сельском хозяйстве, так как, частично сено накосили сами спецпереселенцы, а часть на трудодни выдали колхозы. Кроме того, в ряде колхозов отпускали солому, обеспечивали зимовку скота совместно с колхозными стадами.

В докладной записке о хозяйственно-трудовом и бытовом устройстве спецпереселенцев в Зырянском районе по состоянию на 15 ноября 1944 года отмечалось, что выдача скота производилась в основном в октябре месяце и спецпереселенцы не были готовы к приему скота. Сенокосные угодья, расположенные в радиусе 20-25 километров от места населения спецпереселенцев, к этому времени были распределены различными организациями и выкошены, а Рудоуправление в заготовке кормов не оказывало никакой помощи. К постройкам зимних стойл для скота спецпереселенцы не приступали, так как для этой цели не выделялись строительные материалы [2, л. 120].

Таким образом, общее состояние с сохранением выданного поголовья скота было катастрофическим, особенно в промышленности. Из-за отсутствия кормов, спецпереселенцы в массовом порядке вели забой скота, часть распродавали. Только в Зырянском районе по неполным данным из 2473 полученных овец забито 700 голов, продано 150 голов; забито до 10 голов крупного скота из 73 полученных [2, л.107]. По состоянию на 10 января 1945 года осталось 4 коровы и около 100 овец, которые полностью кормами не обеспечены [9, л.5]. Большинство продуктивного скота чеченцы вынуждены были менять на картофель и просо, а меньшая часть забита на мясо, так как не было заготовленного сена на зиму [5, л.2].

В итоге стали привлекать инициаторов забоя скота к уголовной ответственности спецкомендатурами (21 человек). Приговоры судов озвучивали на собраниях. Однако из-за отсутствия кормов спецпереселенцы все равно вынуждены были скот забивать или продавать [2, л. 107].

Среди спецпереселенцев Шемонаихинского района массово-разъяснительная работа по сохранению скота не проводилась, в результате скот грубыми кормами обеспечивался только на 8%. Помещения для скота не строились, скот был обречен на явную гибель, в отдельных случаях имелись факты забоя овец в колхозах «Красный боец», «Муравей», им. Тельмана [10, л.93].

Так, в Постановлении СНК и ЦК КП(б)К «О состоянии хозяйственного устройства спецпереселенцев с Северного Кавказа» от 17 ноября 1944 года отмечалось: «Многие спецпереселенцы полученный скот забивают на мясо, а руководители отдельных районов не только не борются с этим явлением, но сами наталкивают их на забой скота, допуская им выдачу мясного скота, вместо продуктивного» [1, л.73].

В докладной записке «О материально-бытовом и хозяйственно-трудовом положении спецпереселенцев Северного Кавказа» (1945 г.) отмечалось, что в течение 1944-1945 годов спецпереселенцам в порядке возмещения оставленного скота при выселении было выдано крупного рогатого скота – 3196 голов, овец-коз – 11233 головы. Из-за неподготовленности спецпереселенцев к приему скота, тяжелых материальных условий, сохранение временщицких настроений у части спецпереселенцев скот по области в целом был забит и распродан не менее чем на 70 процентов. По районам картина выглядела следующим образом: в Лениногорском районе из 1110 голов крупного рогатого скота осталось – 11 голов и мелкого скота из 2998 голов осталось 16 голов. В Кировском районе из 805 голов крупного рогатого скота осталось – 18 голов и мелкого скота из 2978 голов – 35 голов. В Зырянском районе из 465 голов крупного рогатого скота осталось 5 голов и мелкого рогатого скота из 2554 голов – 7 голов. В Шемонаихинском районе из 210 голов крупного рогатого скота осталось 146 голов и мелкого скота 1035 голов – 274 головы. В Уланском районе из 160 голов крупного рогатого скота осталось 61 голова и мелкого рогатого скота из 419 голов – 86 голов. [5, с. 13]. По г. Усть-Каменогорску семьи за исключением одиночек получили скот, но ввиду отсутствия кормов и зимних стойл для скота зимой 1944-45 гг. осталось всего 10 голов скота [11, л. 32].

В 1944 году в область Совнаркомом КССР для обслуживания спецпереселенцев Северного Кавказа в колхозы, где были вселены спецпереселенцы, было выделено 1560 голов рабочего скота. По данным Облживзаготконторы районам было передано только 1286 голов и не додано – 274 головы. Указанное поголовье рабочего скота должно было быть передано в колхозы, где проживали спецпереселенцы, однако в ряде районов часть лошадей райисполкомами были розданы не по назначению. Так, в Кировском районе было роздано райисполкому – 2 лошади, райкому КП(б)К – 2 лошади, райзо – 4, райфо – 2, ветлечебнице – 1, промкомбинату – 3, госбанку – 2, райпотребсоюзу – 1 лошадь, всего – 17 голов. Аналогичная ситуация была в Верх-Убинском районе, где не по назначению было выдано – 26 лошадей, даже колхозу «Красный хлебороб», где отсутствовали спецпереселенцы, было выдано 12 лошадей. Несмотря на указания Облсполкома в адрес Кировского и Верх-Убинского райисполкомов 25 ноября 1944 года о возврате лошадей в пятидневный срок, распоряжение облсполкома не выполнялось, лошади в колхозы не переданы [5, л. 13].

Таким образом, отношение к спецпереселенцам-чеченцам характеризовалось нарушениями их прав со стороны местных властей. Во многих районах выделенное государством продзерно в основном расходовалось не по назначению, промфонды выбирались и раздавались спецпереселенцам несвоевременно, что губительно сказалось на положении спецпереселенцев-чеченцев. Местные органы власти, начав выдачу скота несвоевременно, в основном осенью, обрекли спецпереселенцев на забой скота, так как они не были готовы к приему скота. Сенокосные угодья к этому времени были в основном выкошены, помещения для зимовки скота не были построены. Со стороны организаций, колхозов в заготовке кормов помощи не оказывалось. Некоторые колхозы преднамеренно не наделяли сенокосными угодьями спецпереселенцев. Содержание архивных материалов позволяет говорить, что Восточно-Казахстанский обком КП(б)К пытался оказать помощь спецпереселенцам, однако в реальности она была незначительной и не смогла улучшить бедственное положение. Реальная помощь спецпереселенцам от принимающих организаций была незначительной.

Список использованной литературы

- 1 *Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). – Ф. 708. – Оп. 10. – Д. 1855 «А».*
- 2 *Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1н. – Оп. 1. – Д. 2750.*
- 3 *Сталинские депортации 1928-1953 гг. / Сост. Яковлев А.Н., Поболь Н.Л., Полян П.М. - М.: Международный фонд «Демократия», 2005. – 904 с.*
- 4 *Конфликтный этнос и имперская власть: чеченский вопрос во внутренней политике России и СССР (начало XIX - середина XX вв.). / под ред. В.А. Козлова, Ф.Бенвенути, П.М. Поляна, В.И. Шеремета – М.: РОССПЭН, 2009.*
- 5 *Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1н. – Оп. 1. – Д. 2741.*
- 6 *Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1н. – Оп. 1. – Д. 2739.*
- 7 *Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 176. – Оп. 3. – Д. 129.*
- 8 *Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1н. – Оп. 1. – Д. 3979.*
- 9 *Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1н. – Оп. 1. – Д. 3420.*
- 10 *Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). – Ф. 708. – Оп. 8. – Д. 82.*
- 11 *Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 19н. – Оп. 1. – Д. 326.*

ӘОЖ 37.014(091)(574)
ҒТАМР 03.20

Л.Н.Нурсултанова¹

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор,

А.Н. Оспанова²

PhD докторы, доцент,

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Астана, Қазақстан.

А.М. Хажмуратова³

PhD докторы, аға оқытушы

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Астана, Қазақстан.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ

Аңдатпа

Қазақстан қалыптасуының тарихи тәжірибесін және революцияға дейінгі Қазақстандағы білім берудің дамуын зерделеу осы саладағы өзгерістердің барлық спектрін қадағалауға мүмкіндік береді.

Іргелі әдіс ретінде абстрактілі құрылым секілді революцияға дейінгі білім беруді шектеулі түрде зерттеу және талдауды қарастыратын емес, белгілі бір саяси және әлеуметтік-экономикалық шарттарда дамитын ортақ тарихи үдерісіне тікелей ықпалдасқан құбылыс ретінде қарастыратын тарихилық принципті болып табылады.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстан аумағында мектеп, училище, интернат, гимназияның әртүрлі типтері ашылып, қазақ және орыс тілдерінде сабақтар өткізілді. Ескере кететін жайт, бұл жерлерде жергілікті және атқарушы билік органдары үшін дін мұғалімдері мен аудармашылары дайындалды. Сонымен бірге осы оқу орындарында қазақтар да алғашқы білім алды - Валиханов, И. Алтынсарин, А. Бөкейханов және басқалары секілді қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдері. И. Алтынсаринның қазақ халқының біліміне қосқан зор үлесі: ол бүкіл өмірін қазақтардың білім алуына асыл миссиясына арнады.

Түйінді сөздер: мектептер, гимназиялар, И. Алтынсарин, ұлттық интеллигенция.

L.N. Nursultanova¹

¹Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, of L.N. Gumilyov ENU Astana, Kazakhstan

A.N. Ospanova²

Doctor PhD, assistant professor

A. M. Khazhmuratova

Doctor PhD, Senior Lecturer

PRE-REVOLUTIONARY EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Annotation

Studying the historical experience of Kazakhstan's establishment and development of pre-revolutionary education in Kazakhstan makes it possible to trace the entire spectrum of changes in this area.

The fundamental method is the principle of historicism, which presupposes the consideration and analysis of pre-revolutionary education not as an abstract structure, but as a phenomenon directly integrated into a common historical process developing under certain political and socio-economic conditions.

Since the second half of the 19th century, various types of schools, boarding schools, gymnasiums have been opened on the territory of Kazakhstan, classes were conducted in both Kazakh and Russian languages. Note that they prepared scribes and translators for local and executive authorities. At the same time, Kazakhs - outstanding representatives of the Kazakh intelligents Ch. Valikhanov, I. Altynsarin, A. Bukeykhanov, etc., received their first education in these educational institutions. The great merit of I. Altynsarin in the education of the Kazakh people: he devoted his entire life to serving a noble mission education of Kazakhs.

Key words: schools, gymnasiums, I. Altynsarin, national intelligents.

Л.Н.Нурсултанова¹

¹доктор исторических наук, профессор,

А.Н.Оспанова²

Доктор PhD, доцент

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

А.М.Хажмуратова³

Доктор PhD, старший преподаватель

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ДОРЕВОЛЮЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Изучение исторического опыта становления Казахстана и развития дореволюционного образования Казахстана дает возможность проследить весь спектр изменений в данной сфере.

Основополагающим методом выступает принцип историзма, предполагающий рассмотрение и анализ дореволюционного образования не изолированно как некую абстрактную структуру, а как явление, непосредственным образом интегрированное в общий исторический процесс, развивающееся в определенных политических и социально-экономических условиях.

Со второй половины XIX в. на территории Казахстана открываются разные типы школ, училищ, пансионов, гимназии, занятия проводились как на казахском, так и на русском языках. Отметим, что в них готовили писарей и переводчиков для местной и исполнительной власти. Вместе с тем свое первое образование в этих учебных заведениях получили казахи - выдающиеся представители казахской интеллигенции Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, А.Букейханов и др. Велика заслуга И.Алтынсарина в деле просвещения казахского народа: всю свою жизнь он посвятил служению благородной миссии образования казахов.

Ключевые слова: мектебы, школы, гимназии, И. Алтынсарин, национальная интеллигенция.

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей мемлекетінің ажырамас бөлігі болып табылатын Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге негізделген мемлекеттік білім беру дами бастады. Зерттелініп отырған мәселе революцияға дейінгі тарихнамада, кеңестік мектепте көрініс тапты, сондай-ақ Қазақстанның егемендігінің дамуына байланысты өзекті.

Патшалық Ресей құрамына қосылғанға дейін, негізінен қазақтарға ислам заңдары үйретілді. XIX ғасырдың екінші жартысында және XX ғасырдың басында қазақтардың қоғамдық білім беруі бастауыш мектептердің, училищелер мен гимназиялардың ашылуымен сипатталды. Орыс мәдениеті өкілдерінің ағартушылық идеялары қалыптасқан қазақ интеллигенциясының дүниетанымдық көрінісінде үлкен рөл атқарды.

Іске асырылған реформалар білім берудің әлеуметтік базасын түбегейлі өзгерткенін атап өту қажет: орыс және еуропа мәдениетінің аймаққа енуінің нәтижесінде қазақтардың өздерінің интеллигенциясы қалыптаса бастады.

Материалдар мен әдістер

Жұмысты жазу барысында пайдаланылған дереккөздер білім беру туралы монографиялар, ғылыми мақалалар, авторефераттар, сондай-ақ революцияға дейінгі баспа басылымдары болды, олар тұтастай мақаланың негізгі аспектілерін қамтуға мүмкіндік берді.

Қазақстанда революцияға дейінгі білім беру мәселесін зерттегенде, авторлар белгілі бір зерттеулерде қолданылатын фактілі және тарихи материалдарға сүйенді.

Талқылау

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап халықтық білім беру деңгейі салыстырмалы түрде өсті. 1960 жылдардағы үрдістер Қазақстанда да көрініс тапты. Тәуелсіз жағдайлардың еркімен бұл жерлерде Шевченко, Плещеев, Жемчужников, Даль және басқа да көптеген жер аударылған поляк ақындар мен жазушылар болды.

1782 жылы мешіттерде жергілікті тұрғындарға арналған алғашқы бастауыш мектептер ашылды. 1900 жылға арналған «Қырғызстан өлкесі» шолуында: Орал облысы мектептер саны бойынша бірінші орында; екіншісі - Ақмола (Омбымен); үшінші - Торғай, ал соңғы – Семейболды. Осы облыстарда балаларды 250 оқытушы оқытты.

Қазақтардың көрші халықтармен экономикалық және мәдени байланыстарын нығайтуы және көшпенді өмір салтынан жартылай көшпенділерге көшу арқылы білімге деген қажеттілік өсті, мектеп және медреселер пайда болды және дами бастады. Соған қарамастан, билік арнайы мектептерді ашуға тырысып, олардың көмегімен білім берді. Түркістандық генерал-губернатор К.П.Кауфман: «Өлкедегі халықтық білім берудің дамуы халықтың экономикалық өмірін, оның азаматтығы мен ынтымақтастығын, Ресейдің мемлекеттік өмірінің іргетастарымен біріктіруді көздейтін ресейлік мүдделерге бағынады» - деп жазды. Патша үкіметі мүдделерінде ашылған мектептердің бәріне қарамастан, олар қазақстандықтардың білімін дамытуға үлес қосты, қазақ халқының мәдени өмірінде белгілі бір рөл атқарды [1].

Материалдық қолдау және мұғалімдерді таңдау бойынша Торғай облысындағы мектептер Орал облысындағы ауыл мектептеріне қарағанда әлдеқайда жақсы жағдайда болды. Орал облысында мектептердің жұмыс істеп тұрған бастапқы кезеңінде жылына 80-нен 120 рубльге дейін қаржы бөлінді (мұғалім жалақысымен бірге), тек 1901 жылдан бастап мектеп бюджеті жылына 338 рубльге дейін көтерілді. Торғай облысында мектепке жылдық қызмет көрсету 540 рубль (мұғалімнің еңбекақысы үшін 360 рубльді қоса алғанда) бөлінді және мұғалімдері Орал өңіріндегі ауылдық орта мектептердің мұғалімдеріне қарағанда жақсы дайындықтан өткен болатын. Бірақ, жалпы алғанда, екі облыстың ауылдық орта мектептері білім беруде де, материалдық жағынан да төмен деңгейде тұрды. Бұл мектептердің нашар оқытылған мұғалімдері екі-үш жыл ішінде өздерінің оқушыларына қарапайым сауаттылықты үйретуге қол жеткізе алмады. Қазақ халқы ауылдық мектептердің пайда болуына жаны ашыды[2].

XX ғасыр басында Дала өлкесінің аумағында орыс-қазақ мектептерінің бірнеше түрі жұмыс істеді. Олар екі жылдық оқу мерзімі бар ауылдық орта мектеп, төрт жылдық оқу мерзімі бар бір сыныпты мектеп, алты жылдық оқу мерзімі бар екі сыныпты мектептер еді. Білім берудің алғашқы жүйесінің жұмысына талдау жасалуы оларды құрудың тетігін және білім алушылардың әлеуметтік құрамын анықтауға мүмкіндік береді: далалық аймақтарда білім берудің ауылдық жүйесін дамыту облыстағы исламдық білім беруді әлсіретуге мүдделі үкіметтің бастамасы болды. Үкіметтің бастамалары қазақ халқының қолдауына ие бола білді. Алайда, педагог кадрлардың жетіспеушілігі, бөлінген қаражаттың жетіспеушілігі және мектеп бағдарламасының жетілдірілмеуі қазақстандық мектептердің өсуіне және қазақстандық студенттер санының артуына теріс әсерін тигізді.

XX ғасырдың басында өлкеде қазақтар арасында әйелдердің білімін жаңғырту процесі байқалады. Тәрбиелеу дәстүрі енді өзіне ағартушылық элементтерін де қосқан болатын. Мемлекет әйелдердің білім беру мекемелерін салу үшін ақы төлеу арқылы әйелдерді білім алуға ынталандырды, бұл қазақстандық бітірушілерге бос жұмыс орындарымен қамтамасыз ету және стипендияларды ұлғайту арқылы, жеңілдіктер беру кепілдігі арқылы жүзеге асты. Бірақ революция алдындағы кезеңде гимназиялық білім алған қазақ қыздардың саны аз болды.

Троицкдегі қазақ мектебі және оған ұқсас мектептер бірінші кезекте ресейліктермен тығыз байланыста болған қазақтар үшін жасалды. Бұл мектептер орыс-қазақ мектептері үшін негіз қаланды. Мектеп қазақ халқының ақысы есебінен сақталды.

Қазақтар Мәскеу, Санкт-Петербург, Казань, Саратов, Томск, Варшава университеттерінде де білім алды. Қазақ интеллигенциясының анағұрлым аз бөлігі жоғары әскери білім алды. 28 орыс оқу орындарында қазақ зиялылары мен ескі дәстүрлі интеллигенциямен бірге қазақстандық қоғамның түсін қалыптастырды, жалпы білім беру жүйесінің дамуына үлкен ықпал еткен қазақ сапалы жаңазиялы қауымы пайда болды.

XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының алғашқы өкілдері мектепте және медреселерде алғашқы білім алды. Кемшіліктерге қарамастан, мектеп және медреселер қазақ және басқа шығыс халықтарының өмірінде белгілі бір рөл атқарды, рухани дамуына үлес қосты, ұлттық бірегейлікті қалыптастырды және нығайтты, патшалық отаршылдыққа қарсы күрестің орталығы болды. Бұл мектептер отаршылдық билік үшін елеулі қауіп төндірді. Олар жаңа үкімет тағайындаған бұйрықтарға бағынбауға үйретті, сондықтан шенеуніктер бұл мектептерді шектеді және оларға қысым көрсетті. XIX ғасырдың соңында отарлық билік барлық жерлерде мектеп пен медресеге қарсы әрекеттерді бастады, оларды орыс мектептерімен ауыстыруға тырысты. Орыс тілінде оқытатын орыс-қазақ мектептері пайда бола бастады. Мұндай мектептердің ашылуы оңай емес еді. Орал және Торғай өңірлеріндегі орыс мектептерінің құрылысына қарсылық көрсеткен кездегі оқиға бізге белгілі.

XX ғасырда Орал өңірінің түкпір-түкпірінде және ауылдарында 1 6073 оқушы оқитын 60 мектеп жұмыс жасады. Мұғалімдер Омбы, Ташкент, Ақтөбе, Семей қалаларында білім беру мекемелерінде дайындалды.

Дала өлкесінде және Түркістанда халықтың білім алуына жұмсалатын шығындар Ресейдегі орташа шығындармен салыстырғанда өте төмен болды. Егер Ресейдің бір тұрғынының шығыны жылына 56 тиын болса, Ақмола облысында - 36 тиын, Семей қаласында - 16,2 тиын. Бірінші дүниежүзілік соғыс Қазақстандағы білім берудің дамуына да әсер етті: бір жыл ішінде Орал облысындағы мектептерде қазақ студенттерінің саны 6116 адамға төмендеді; егер 1914 жылы 4 499 студент болса, 1915 жылы 3,883 адам болған.

Революцияға дейін байырғы тұрғындардың сауатсыздығы 98% болды. Әдетте, патша үкіметі халықтың білім алу дәрежесінің дамуын қолдамады. 1917 жылы бүкіл халықтың сауаттылығы 8,2% -ды құрады, қазақтар арасында - 2%, әйелдер арасында - 0,5%. 1917 жылдың қарсаңында қалыптасқан Қазақстанның білім беру жүйесі қоғамның теңсіздігін көрсетіп, бастауыш мектептер желісін шектеді. Жалпы білім беру мектептерінің саны екі оннан аспады. 1914-1915 жылдары барлығы 240 дәрігер, 3300 мұғалім, 590 ауыл шаруашылығы маманы, 15 инженер мен техник бар еді [3, б. 71-76].

Погребинский А.П. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы 50 мыңға жуық армия ұстағанын атап өтті. Бұл мақсаттарға облыстық бюджеттен 12 жылда 75 миллионға жуық рубль жұмсалды, онда шамамен 1,5 миллион адам өмір сүрді. Осы кезеңде қоғамдық білім беру мекемелеріне қызмет көрсету үшін жылына шамамен 420 мың рубль немесе 35 мың рубль бөлінді және орта есеппен бір адамға 2 тиыннан келеді. Жоғарыда айтылған фактілерден көріп отырғанымыздай, Қазақстандағы халықтың білім беруі өте баяу дамыды, отарлық билік орталыққа қолайлы саясат жүргізді [4, б. 199].

Қазақстандағы білім беруді қалыптастыру мен дамытуда тарихи рөл атқарған Қазақстанның танымал ғалымы, ағартушысы және энциклопедияшы Ыбырай Алтынсарин болды. Торғай облысы мектебінің инспекторы қызметіне орналасқаннан бастап, Ы.Алтынсарин жаңа мектептердің ашылуын дереу бастады. Ең алдымен, ол облыстың барлық аудандық орталықтарында бір орталық мектепті ашу туралы шешім қабылдады. Осы мақсатта ол Торғай аймағының ауылын аралап, халықтан қаражат жинап, Илецк, Николаев, Торғай және Бірғыз уездерінде екі жылдық орыс-қазақ мектебін ашты және мектепті оқушылар және мұғалімдермен қамтамасыз етті.

Ы.Алтынсарин қолөнер және ауылшаруашылық мектептерін ашуға көп күш жұмсады, ол тұрғылықты халықтың арасынан Қазақстанның экономикалық дамуына қажетті мамандар даярлауға айрықша мән берді. Ол жергілікті тұрғындардан жиналған қаражаттан Торғайда кәсіптік мектепті аша алды. Ол қайтыс болғанға дейін, өзінің иемдеген жерлерін Қостанайда ашылуға тиісті ауыл шаруашылық мектебінің пайдасына қалдырды.

Ол бес қыздар мектебін ашты, онда 1896 жылы 211 оқушы оқыды, оның ішінде 70 қазақтар, ресейлік қоныс аударушылар - 141.

Алайда Алтынсарин қоғамдық білім берудің жұмысы тек жоғарыда аталған мектептердің түрлерімен ғана шектеле алмайтынына сенді, өйткені бұл мектептер халықты оқытудағы алғашқы қадам болды. Ол халықтың білім беру желісін кеңейтуге ұмтылды және осы мақсат үшін әр кеңесте бастауыш мектеп ашу туралы арнайы ескерту жасады. Оның үстіне, бұл мектептер, оның пікірінше, қазақтардың өмір салтына, яғни көшпелі мектептерге сәйкес болуы керек: жазда қазақ ауылдарымен бірге жайлауға, қыста қыстап қалу үшін қыстауда болу керек болды.

Алтынсариннің айтуынша, тек қана бастауыш мектептерді ашу арқылы қазақ халқының әмбебап білім алуына негіз қалауға болады. Ол халықтық бастауыш мектептердің осы түріне деген қажеттілігін теориялық тұрғыда негіздей отырып, 1886 жылы арнайы «қырғыз болыстық мектептерінің хатын» жазды.

Ол төрт екі сыныптық орыс-қырғыз, бір қолөнер, бір қыздар мектебі мен орыс ауылдық балаларының екі мектебін және бес болыстық мектеп ашты. Ол, сондай-ақ, гимназияларда, университеттер мен Красноуфимский училищесінде оқитын балаларды асырау үшін халықтан қайырымдылық көмек жинады.

Алтынсарин атақты орыс мұғалімдері Ушинский және Бунаковтың әзірлеген білім беру теориясын шығармашылық тұрғыдан меңгеріп, дала өңірінің ерекшеліктерін ескере отырып, орыс-қазақ мектептеріндегі балаларды оқыту мен оқудың түпнұсқалық жүйесін жасады. Ол мектептерде «көшпелі өмір салтынан өтпелі өмірге дейінгі жергілікті халықтың қажеттіліктеріне сәйкес» мектепте қолөнерді оқытуды енгізді. Ұлдар ағаш ұстасы, темір және басқа да қолөнер бұйымдарын жасауды үйренді, ал қазақ қыздары көйлектер тігуді, тоқылған шарфтар, түкті орамалдар, ленталар және жүннен жасалған белдіктерді жасауды үйренді. Сонымен бірге Ы.Алтынсарин әйелдер мектебі «тікелей мақсатына қарамастан, білім беру және қолөнер мекемесі ретінде, қолөнерге тартылған қырғыз қыздарына да жақсы

орын болатынына сенді және орыс сауаттылығына үйрету арқылы қырғыз қыздарына да бастауыш білім беруге негіздеді».

Оқытуды қолдау құралдары ретінде Алтынсарин орыс-қазақ мектептерінің мұғалімдеріне Ушинскийдің «Балалар әлемі», Бунакованың «Әліппе және үйде, мектепте оқу үшін арналған кітап», Крыловтың «Басни»,

Кирпичникованың «Грамматика», Тихомированың «Бастауыш грамматикалық курс, дұрыс жазу ережесі», Л. Толстойдың «Әліппе және оқуға арналған кітап», Водовозованың «Оқуға арналған кітап», Лубенцтың «Арифметика», Евтушевскийдің «Арифметика», Пуцыковичтың «География», Острогорскийдің «Қысқаша орыс тарихы», Беллярминованың «Жалпы тарих», Гуревичтің «Тарихи оқу құралы», Фармаковскийдің «Ресей тарихы» Сент-Илераның «Зоология», Герданың «Минералогиядағы қысқа курс», Оливердің «Ботаника», Крюгердің «Бастапқы физика» кітаптарын ұсынды [5, б.29-36].

Орынбор губернаторы Ішкі істер министріне 1879 жылғы 11 желтоқсандағы хатында барлық іс-қағаздарда татар тілінің орнына қырғыз тілін қолдану керектігін, қырғыз мәтіндерін орыс әріптерімен жазу қажеттігін атап өтті және сәйкесінше татар аудармашыларын біртіндеп қырғыздармен алмастыру керек деп есептеді. Жақында талантты Қырғызстандық Алтынсарин қырғыз хрестоматиясын орыс әріптерімен құрастырып, қырғыз тілінің қысқаша грамматикасын дайындады. Орынбор оқу округі, Орал және Торғай облыстарының әскери губернаторларының қатысуымен өткен кеңесте талқылау барысында Қырғызстан халқына қоғамдық білім беруді ұйымдастыру бойынша іс-шаралар құпия кеңесші Лавровскийдің айтуынша, қырғыз тіліндегі орыс әрпімен шығарылған газет қырғыз халқына шынай түрде пайда алып келіп, Қырғызстан халқына үкіметтің ұсыныстарын табысты жүзеге асыруға зор үлес қосатындығын атап көрсетті. Торғай және Орал облыстарының әскери губернаторлары екі аймақта әлі де өздерінің баспалары жоқ екенін, бұл басқаруды өте қиын ететінін айтты [6, б. 255-256].

1867-1868 жылдардағы реформалар енгізілгеннен кейін мұндай мектептер қазақ жерінің түрлі аймақтарында жұмыс істей бастады. 1868-1869 жылдары Орал облысында 24 орыс-қазақ мектебі жұмыс істеді, оның ішінде 2-еуі 2 сыныпты мектептер, 6 ауылдық бір сыныпты, 14 жоғары мектеп және 2 жеке мектеп. 1877 жылы Орал казак әскерінде 47 мектеп болды, оның ішінде 5-і әйелдер үшін, онда 2250 оқушы тіркелді, ол облыстағы казак оқушыларының 2 пайызынан сәл аз болды. 1894 жылы Орал қаласында ерлер армиясы мен әйелдер гимназиясы мектебі болды. Бұған қоса 37 шіркеу, 77 кішігірім ауыл және ауылдық елді мекен, сондай-ақ 10 орыс-қазақ мектебі болды. Осы мектептерде барлығы 2984 оқушы болған [7, б. 523-524].

Қазақ балаларын тәрбиелеу өне бастаған кезінде болды. 1883 жылы Семей, Павлодар, Өскемен және Зайсан қалаларында қазақстандық балаларды оқытуға арналған еркектер интернаттары жұмыс істеді, ал қазақ қыздарын даярлау тек Семей мен Павлодарда ғана болды. 1886 жылы оларға 152 бала мен 37 қыз оқыды.

XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастап облыстық білім беру округтерінде Орал және Торғай облыстары Орынбор тренинг аймағына, Батыс Сібір - Ақмола және Семей, Түркістан - Сырдария және Жетісу аймағына жауапты болды. Аймақтық үкіметке бағынышты облыстық мектеп инспекторларын және академиялық аудандардағы «шетел» мектептерінің инспекторларын тағайындады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қоғамдық білім беру жүйесінде және Ресей империясының мектеп жүйесінде өз ерекшеліктері болды, бұл көп дәрежеде қоғамдық білімге және Қазақстанның бүкіл білім беру жүйесіне әсерін тигізді. Білім берудің тән ерекшелігі - бұл нақты анықталған сословие болды, оның Қазақстандағы қалыптасуы ұлттық негізде өтті. 1870 жылы қабылданған ұлттық мектептер туралы заң («Ресейде тұратын бұратаналардың қалыптасуына арналған шаралар туралы»), ұлттық мектептер мен ұлттық маңындағы білім берудің барлық жүйесін үш санатқа бөлген: 1) жартылай орыстанғандар, 2) орыстар көп тұратын жердегілер, 3) орыстанғандар. Бұл жағдайда бірінші санат үшін орыс тілінде жазылған оқулықтарды қолданумен ана тілінде жүргізілуі тиіс мектептерді ұйымдастыру ұсынылды. Екінші санат үшін орыс мектептері құрылды, олар ресейлік және «бұратана» балалардың жалпыға ортақ нұсқауларын ұсынды, олардың ана тілі ауызша түсініктемелермен ғана қолданылуы керек болды. Үшінші санат үшін орыс мектептері құрылды, олардың нұсқаулары тек орыс тілінде жүргізілді.

1901 жылы Қазақстанда Ағарту министрлігінде 283 орыс және 207 орыс-қазақ мектебі болса, 1916 жылы Семей облысында - 323, Жетісу ауданында - 181, Сырдарияда - 231, Торғайда - 517, Оралда - 455, Ішкі Ордада - 74, барлығы - 2448, соның ішінде 562 орыс-қазақ мектебі, Ақмола, Семей, Орал өңірлеріндегі Ағарту министрлігіне казак әскери мектептері берілді. 1916 жылы оқушылар саны 134 245, казак және татар балаларының саны 19 372 болды. 1917 жылы 47 жоғары мектеп, 17 орта мектеп, 4 нақты

мектеп, ерлерге арналған 4 гимназия және 9 әйелдер мектебі жұмыс істеді. Бұдан басқа, төменгі аграрлық мектептер мен кәсіптік-техникалық мектептер жұмыс істеді, 1917 жылы тиісінше 13 және 2 болды. Мектептерді қазақтар және орыстар деп бөлудің мемлекеттік саясаты қазақтардың сауатсыз немесе жартылай сауатты болып қалуына әкеліп соқтырды, сондықтан мектеп пен медреседе кем дегенде білім алуға тырысты.

Ақмоладағы Таганрог екі жылдық мектебі 1911 жылы құрылды. Бірінші дүниежүзілік соғыс және азаматтық соғыс кезінде мұғалімдер мен соғысқа қатысушылардың көмегімен соғыс мұқтаждықтары үшін барлық жинақтаулардың орталығы болды. Мектепте 80 оқушы оқыды, халықтың оларға деген қатынасы жақсы, ғимарат үлкен және сол уақыттың барлық құрылыс талаптарына сай болды және студенттердің үлесімен қолдау тапты. 1918 жылдың соңында 65 бала мен 15 қыз оқуға түсті. Мектепті көптеген жылдар бойы педагогикалық тәжірибесі бар және педагогикалық білім алған Головина Агриппина басқарды [8].

1864 жылы Ақмолада 3 бірінші сынып, 1 бірінші татар сыныбы және 1 әйелдер мектебі жұмыс істеді. Ерлер мектебі қалалық Думаның бастамасымен ашылды, оны облыстық әскери губернатор және Батыс Сібірдің оқу мекемесінің жауапкершілігінде болатын мектеп инспекциясы қолдады. Сондай-ақ, Ақмола облысында бастауыш білім беруге қамқорлық жасайтын қауым пайда болды, ол мектептерді жеңілдіктермен қамтамасыз етуге, аз қамтылған отбасыларға қолдау көрсетуге, студенттердің моральдық жағдайының мәселелеріне назар аударуға мүмкіндік берді.

1914 жылдың 15 қаңтарында Кеңес Ақмола мешітінің мұсылман мектебінде орыс тілін үйрету мақсатында, қазақ балалары орыс тілін үйреніп және қалалық 3 сыныптық училищеге түсуге құқық беретін куәлік алуға тілек білдірді. Сонымен бірге, басты мәселе - қаладағы білікті мұғалімдердің болмауы. Революцияға дейін білім беру мекемелері министрлік, казак, шіркеу және қырғыз (казак) болып бөлінді. 1916 жылы Ақмола облысында әртүрлі 500-ден астам мектептер болды. Жоғарғы бастауыш мектеп 1912 жылғы 25 маусымдағы Ережеге сәйкес жұмыс істеді, облыста осындай 17 мекеме бар болды, олардың 10-ы қалаларда, 6-ы казак ауылдарында, біреуі ауылда орналасқан. Ауылдық бастауыш мектеп 1875 жылдан бері жұмыс істеп келеді, олар қоныс аударатын елді мекендерде ашылды, 1916 жылы 1984 қоныс орны болды, оның ішінде 996 оқу орындары ашылды.

1913 жылы алғаш рет орыс-қырғыздық 2-сыныпты ауылдық мектептер пайда болды, үш жылда олар 86-ге жетті. Олар кітап жасауды, тігуді, соғуды және темір шеберлігін үйренді. 537 мұғалімнің ішінде 214-і ғана (39%) арнайы дайындықтан өтті, ал казак мектептерінің 211 мұғалімі - барлығы 42 адам. Ақмоладағы алғашқы ерлер мектебі 1901 жылы, екіншісі 1908 жылы, 1910 жылы үшіншісі ашылды, Марииндық мектеп ауыл мұғалімдерін дайындау үшін 1900 жылы тамызда құрылды [9, б. 152-155].

1906 жылдың тамыз айында өткізілген қоғамдық білім беру саласындағы империялық саясат аясында үшінші Жалпы мұсылмандық құрылтай халықты оқытудың толық бағдарламасын жасады. Конгрестің шешімдерінде:

1) барлық елді мекендерде ұлдар мен қыздарға міндетті білім беру бастауыш мектептерді ашу; 2) оқу араб графикасы негізінде бір бағдарламада және ана тілінде жасалуы тиіс; 3) мектептерді қолдау Земство басшылығында, қалалық молда басқаруында, әкімшілік пен қадағалау мұсылмандардың өздеріне тиесілі болуы керек; 4) дінді оқыту мен әдеби ана тілін енгізу керек; 5) мұғалімдер мен оқушылар орыс мектептерінің мұғалімдері мен оқушыларымен теңестірілуі тиіс. Съездің шешімдері мұсылмандарға арналған білім беру жүйесін ұйымдастыру туралы басқа да талаптарды қамтиды. Осылайша империяның бүкіл мұсылман халқы, соның ішінде қазақ халқы көңіл-күйін білдірді. 1907 жылы Ресей империясында әмбебап білім беруді енгізу туралы жоба басталды, ол бастауыш мектептер желісін құруға мүмкіндік берді. Жоба білім беруді 7-11 жас аралығындағы балаларды қамтуы тиіс еді, 10 жыл ішінде бастауыш білім беруді енгізу жоспарланған.

Ы.Алтынсарин Н.И. Ильминский, Н.А. Бобровников, В.А. Григорьев, В.В. Катаринский және басқа да ресейлік мәдениет және білім қайраткерлермен хат алмасып тұратын.

Қазақ халқы өздерінің ұлыныңшығармашылығын жоғары бағалады. 1884 жылы ағартушы өмірінде «Орынбор жапырағы» газетінің беттерінде мақала жарияланды. Онда Алтынсариннің оқушылары мен ізбасарлары: «Біз көшпенділер үшін, Ы.Алтынсариннің шығармалары, өзі сияқты, өте қымбат, Ресейдегі алғашқы зайырлы әдебиеттің маңыздылығын білетін тұлға. Біз Алтынсарин мырзадан адамның, оның рухының, ақылының, сипатының, жалпы өмірдің көрінісі болып табылатын кейіпкерді көруге дайынбыз» [10].

Алтынсарин қазақ даласына бүкіл Ресей экономикасының жүйесінде лайықты орын берді. 1880 жылы ол «Орынбор жапырағы» газетінің беттерінде «қазақтың аймағы - Ресейдің күшін жақсы білетін,

жауынгер, білікті диканшы ретінде еуропалық дипломатияның қызғанышын тудырады» деп жазды. Ол қазақ халқының өз тағдырын орыс халқымен мәңгі байланыстырғандығын шын жүректен тіледі [11].

Өзгертілген жағдайларда Ы.Алтынсариннің ісін жалғастырушы XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ең көрнекті қайраткері, қазақ ағартушы, ғалым - энциклопедист, «Алашорда» қозғалысының жетекшісі А.Бөкейханов болды.

«Жерді басқару және қазақтардың өзін-өзі басқару сұрағы» мақаласында А.Бөкейханов Сібір казак әскерінің білім беру жағдайын талдап, бұл мектептегі істің елеулі кемшіліктеріне қарамастан, осы сала дамып келе жатқанын атап өтті, алайда бұл бірлескен мақсатқа қол жеткізу үшін қажет казак әскерлері білім басқармасының күш-жігері қажет болды [12].

Қазақ интеллигенциясының қалыптасу үдерісі ұзақ және ерекше сипатқа ие болды. Әлеуметтік-экономикалық, мәдени, ұлттық, діни сипаттамалар қазақстандық студенттерге еуропалық білім алып, сол студенттерге шығыс ой-санасының ерекшеліктерін келтіретін, шеткі жерлерде қазақ зиялыларын дайындауға жағдай жасалды. Бөкейханов өз еркімен ресейлік азаматтығына ауысқандар өздерінің отандастарының қазіргі жағдайын баяндайтын қазақтардың өтініші бойынша, халықты экономикалық жағдайын көтеруге мүмкіндік беру үшін кемшіліктерді жою және тұрғындардың өмір сүру жағдайларын жақсарту бойынша шараларды қабылдау қажет деп есептеді. Автор орыс тілінде оқытатын қазақ ұлдары үшін медресе, ауылдық мектептер ашу керек деп санады.

Сонымен қатар, ол осы мектептердің иелігінде болған жергілікті әкімшілік білім алушы балаларға стипендия беру мүмкіндігін іздеді.

1) ... «Дала негізі» 99-бабына сәйкес медресенің (мектептердің) ашылуына және мешіттердің құрылысына облыс губернаторының рұқсаты қажет болды. Сонымен қатар, жаңа мектептер ашу және мешіттер салу мүмкін емес еді, себебі әкімшілік Семей және Көкшетау қалаларында мешіттерде қолданыстағы мектепті жауып тастады. Сол «Дала негізі» үшін метрикалық кітаптар әдеттегідей сауатсыз болып саналатын ауылдық қолбасшының қолында болды. Шетелдік төлқұжат алған кезде, шаруа басшылары қарыздар үшін ұсталып, қоғам мен еріктілерді артта қалдырады. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ар-ождан бостандығы, қазақ тіліндегі қазақ, татар және араб тілдеріндегі цензураның жойылуы, рухани басқару органдарына метрикалық жазбаларды аудару, мектептер мен мешіттер салудың нақты тәртібін белгілеу, діни басқармалардың қазақ тілін үйренуді ұйымдастыру, және шетел паспорттарын берудің заңды тәртібін белгілеу керек еді [13].

1903 жылы Санкт-Петербургте «Ресей, Біздің аймақтың толық географиялық сипаттамасы» атты 18-ші том жарыққа шықты. Осы томда Қазақстан туралы жазған авторлардың бірі Бөкейханов болды. Ол «Қырғызстанның аумағын бүкіл аумаққа тарату, оның этнографиялық құрамы, өмір салты мен мәдениеті» секциясына жазған.

Бөкейханов басқа қазақстандық ағартушылармен бірге ұлттық білімнің қажеттіліктерін шығармашылық және жан-жақты қолдауға тырысатын «жаңа әдіс» немесе Жәңгір мектебін дамытуға белсене араласты, дәстүрлі этнопедагогияны орыс-еуропалық мектептің озық идеяларымен синтездеді [14].

Ахмет Байтұрсынов қазақ әдебиеті мен тілін дамытуға үлкен үлес қосты. А. Байтұрсыновтың ғылыми-педагогикалық еңбектерінің нәтижесі - қазақ әліпбиі, фонетикасы, қазақ тілі синтаксисі және этимологиясы, әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы. Оның жанданған жұмысы қазақ халқының әдебиеті мен халықтың сауаттылығын арттырып, ұлттық мектеп пен қазақ әдебиетіне берік негіз қалады.

1913 жылы қаржылық қолдаусыз Байтұрсынов Орынборда «Қазақ» газетін ашты, ол тез танымал болды. Сол кезде «Қазақстан» газеті мен «Айқап» журналы өз оқырмандарын жоғалтып, өмір сүруін тоқтатты. Газет 5 жылға 1917 жылына дейін созылып, негізгі әлеуметтік-саяси және ғылыми-әдеби басылымға айналды.

Айта кету керек, сталиндік жазалау кезінде «Қазақ» газетінің қызметкерлеріне қарсы қатал репрессиялар жасалды. Осы газет беттерінде алғаш рет «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы жарық көрді.

1930-шы жылдарда қазақ халқының мемлекеттілігі, саяси ой, мәдениеті, ғылымы мен білімінің дамуымен тікелей байланысы бар ұлттық үкіметтің «Алаш-Орда» интеллектуалды «негізі» репрессияға ұшырады.

Қорытынды

Авторлар жиырмамыншы ғасырдың басында қазақ халқының мәдени және білім беру қажеттіліктерінің дамығанын байқаған. Бұл үдеріс қазақстандық ағартушылықты дамыту және ұлттық

интеллигенцияны қалыптастыруға сәйкес келді. Қазақ халқы білім алуға, мектептерді иелену құқығына ұмтылды. Үкімет қазақтардың ұлттық білімін дамыту үшін үлкен күш жұмсады. Жаңа мектептердің ашылуы, мектеп пен медреселермен салыстырғанда прогрессивті болды. Бұл мектептер Қазақстандағы қоғамдық білім беру жүйесін одан әрі дамытуға серпін берді.

1841 жылы Бөкей ордасында Жәңгір ханның бастамасымен тұңғыш қазақ зайырлы мектебі жұмыс істей бастады. Бұл мектептің оқушылары орыс тілі, математика, география, шығыс тілдері, сондай-ақ ислам дінін зерттеді. Қазақ балаларының келесі мектебі Орынбордағы шекаралық комиссиядағы жеті жылдық мектеп болды. 1850 жылы Орынбор шекаралық комиссиясында тағы бір зайырлы мектеп ашылды. 19 жыл бойы ол 48 адамға білім берді, ал 1857 жылы Ы.Алтынсарин мектепті сәтті бітірді.

Зерттеу жұмысының нәтижелерін қорытындылай келе, Қазақстандағы революцияға дейінгі қоғамдық білім берудің өзі Ресейде болып жатқан өзгерістердің логикалық процесі екенін атап айту керек. Сонымен қатар, ол сәтті білім берудің негізі болды және қазіргі жағдайда қазақстандық индустриялық-инновациялық дамудың негізгі компоненттерінің бірі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *История народов Узбекистана. Т.2. Ташкент, 1947.-264с.*
2. *Шалгимбекова А. Б. Особенности государственной политики в образовательной системе Казахстана в начале XX столетия (1901-1917 гг.) // Медицина и образование в Сибири, 2006, № 1.*
3. *Нурсултанова Л.Н. История становления и развития нефтяной промышленности дореволюционного Казахстана (конец XIX – начал XX вв.). Алматы, 2004.-101с.*
4. *Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX- XXвв). М.: Госфиниздат, 1954.-268с.*
5. *Алтынсарин И. Собрание сочинений в трех томах. Том 1. Алма –Ата: Наука 1975.-358с.*
6. *Алтынсарин И. Собрание сочинений в трех томах. Том 3. Алма – Ата: Наука 1978.-352 с.*
7. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5 томах. Т.3. Алматы: «Атамұра», 2010.- 768 с.*
8. *Государственный архив Астаны (ГАА). Ф. 116. Оп.1.Д.10Л.10. Сведения о районных училищах и планы занятий учителей. Отчет о Таганрогской школе.*
9. *Алтысбаева Г.А. Астана в новое и новейшее время. Астана, 2008. – 276 с.*
10. *//Оренбургский листок, 1884. №15.*
11. *//Оренбургский листок, 1880. №17.*
12. *Букейханов А. //Голос степи, 1907, 17 февраля. Омскъ.*
13. *Букейханов А. //Сын отечества, 1905, 4 сентября, № 173. С.-Петербург.*
14. *Абдыкалыков К. Н. Роль и взгляды Алыхана Букейханова [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.encyclopedia.kz> Дата посещения 15.09.2018.*

УДК 929

МРНТИ 03. 03.20

Кенжебаев Д.А.¹

¹доктор философии (PhD), начальник кафедры Основ военной радиотехники и электроники, Военно-инженерного института радиоэлектроники и связи МО РК, г. Алматы, Казахстан

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНСТИТУТА АСТРОНОМИИ И ФИЗИКИ КАЗССР
В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

Аннотация

В данной статье на основе анализа архивных материалов рассматриваются исторические предпосылки и основополагающие факторы создания на территории Казахстана Института астрономии и физики. Будучи частью обзорного исследования вклада казахстанской научной мысли в развитие космонавтики, рассмотренные материалы дают представление о содержании проводимой в республике работы по сохранению и дальнейшему приумножению научного потенциала советского государства в период Великой Отечественной войны. С позиции исторической ретроспективы показаны условия принятия тех

или иных исторических решений, выявлена роль отдельных деятелей науки в процессе их претворения, раскрыт процесс становления отдельного учреждения современной космической отрасли Республики Казахстан. Достоверность приводимых фактов определена характером использованных источников, большая часть которых представлена архивным фондом Центрального архива Национальной академии наук Республики Казахстан.

Ключевые слова: астрономия, астрофизика, К.И. Сатпаев, В.Г. Фесенков, Г.А. Тихов, эвакуация, научно-исследовательские учреждения в годы войны.

Д.А. Кенжебаев¹

¹философия докторы (PhD), әскери радиотехника және электроника негіздері кафедрасының бастығы, Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институты, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗКСР АСТРОНОМИЯ ЖӘНЕ ФИЗИКА ИНСТИТУТЫНЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада мұрағаттық материалдарды талдау негізінде Қазақстан аумағында астрономия және физика институтының құрылуының тарихи алғышарттары және негізгі факторлары қарастырылады. Қаралған материалдар ғылымның дамуына Қазақстанның ғылыми ойдың салым шолу зерттеулерінің бір бөлігі болғанда Ұлы Отан соғысы кезінде Кеңес мемлекетінің ғылыми әлеуетін сақтау және одан әрі көбейту мүмкіндігі республикада жүргізілетін жұмыстар мазмұны туралы ұсыныс береді. Тарихи өткенді шолу тұрғысынан сол немесе басқа тарихи шешімдерді қабылдау, жекелеген ғылым қайраткерлерінің жүзеге асыру рөлі процесінде анықталды, Қазақстан Республикасының заманауи ғылым саласының жеке мекемелерінің қалыптасу процесінің шарттары көрсетілген. Ұсынылған фактілерінің дұрыстығы пайдаланылған дереккөздерінен айқындалды, олардың басым бөлігі Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық мұрағат қорынан ұсынылған.

Түйін сөздер: астрономия, астрофизика, Қ.И. Сәтбаев, В.Г. Фесенков, Г.А. Тихов, эвакуация, соғыс жылдарында ғылыми-зерттеу мекемелері.

D.A. Kenzhebayev¹

¹doctor of philosophy (PhD), chief of department of Bases of military radio technique and electronics, Military and engineering institute of radio electronics and communication, Almaty city, Kazakhstan

THE KAZSSR INSTITUTE OF ASTRONOMY AND PHYSICS ACTIVITY IN DAYS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

In this article on the basis of the analysis of archival materials historical prerequisites and fundamental factors of creation in the territory of Kazakhstan of Institute of astronomy and physics are considered. Being a part of a survey research of a contribution of the Kazakhstan scientific thought to development of astronautics, the considered materials give an idea of content of the work on preservation and further enhancement of scientific capacity of the Soviet state which is carried out in the republic in the period of the Great Patriotic War. From a position of a historical retrospective the conditions of adoption of historical decisions are shown, the role of certain scientists in the course of their realization is revealed, process of formation of separate establishment of modern space branch of the Republic of Kazakhstan is opened. The reliability of the given facts is defined by character of the used sources most of which is presented by archival fund of the Central archive of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: astronomy, astrophysics, K.I. Satpayev, V.G. Fesenkov, G.A. Tikhov, evacuation, research establishments in the years of war.

Актуальность настоящего исследования определяется недостаточностью освещения вклада казахстанской научной мысли в развитие космонавтики. В этой связи автором раскрываются предпосылки и условия создания на территории Казахстана Института астрономии и физики, а также

выявляется основное содержание деятельности учреждения в процессе своего становления в годы Великой Отечественной войны.

Великая Отечественная война явилась величайшим бедствием для всего многонационального советского народа, беспощадным эхом разрушения отразившимся как в полиаспектном процессе становления советского государства, так и в сердцах и судьбах его многих людей. В то же время, Казахстан, представ в сложившейся обстановке по общепризнанному мнению доктора исторических наук М.К. Козыбаева «арсеналом фронта» [1] посредством геофизических условий своего расположения, наличия природных ресурсов и человеческого фактора – высокой степени радушия и сострадания коренного населения; позволил не только сохранить многочисленные учреждения, эвакуированные с началом фашистской агрессии из приграничных районов СССР, но и обеспечить их дальнейшее прогрессивное развитие.

В контексте сказанного особое значение приобретают первые строки истории образования Астрофизического института Республики Казахстан: «Все началось с солнечного затмения...», в которых речь идет о полном солнечном затмении имевшим время быть 21 сентября 1941 года, с целью наблюдения которого из Москвы и Ленинграда в Казахстан прибыла группа ученых [2]. Необходимо отметить, что привезенное с собой этими специалистами оборудование, в купе с невозможностью в создавшихся условиях их возвращения в место своего прежнего размещения во многом определили возможность и необходимость развития астрономической науки в новых реалиях военной обстановки [3].

Как явствует со слов академиков К.И. Сатпаева и В.Г. Фесенкова в Казахстане на тот момент отсутствовали специализированные научно-исследовательские учреждения для проведения астрономических, астрофизических и геофизических исследований. Между тем, необходимые предпосылки «для организации в Алма-Ата Казахского Научно-Исследовательского Института Астрономии, Физики и Геофизики» на конец 1941 года уже были созданы, что в целом и позволило группе ученых под их руководством определить основные направления исследований (в том числе оборонного характера), а также организационную структуру и необходимый инструментарий планируемого к созданию учреждения [4].

Таким образом, постановлением Совета Народных Комиссаров КазССР от 10 октября 1941 года – 1 ноября 1941 года был организован Институт Астрономии и физики Казахского филиала академии наук КазССР. В целях организации планомерной научно-исследовательской деятельности учреждению было передано специальное оборудование Казахского Государственного Университета, Главной Астрономической Обсерватории, Астрономического Института и непосредственно Комиссии по солнечному затмению академии наук СССР. В первые дни своего становления научные кадры института в основном составили научные работники, приехавшие в Алма-Ату для наблюдения полного солнечного затмения 1941 года; в то же время часть коллектива была образована и местными специалистами. Несмотря на то, что Институту пришлось приступить к функционированию в трудных условиях ведущей ожесточенную войну страны, научная часть плана работ за 1941 год его сотрудниками была полностью выполнена; в контексте чего были оборудованы три новых лаборатории: спектрофотометрии и атмосферной оптики, оптики в помещении КазГУ и измерительная лаборатория в помещении казахского филиала Академии наук; кроме того дополнена оборудованием спектрографическая лаборатория, на отведенной для строительства института территории построены павильоны для четверного коронографа с раздвижной крышей, для солнечного телескопа, для небулярного спектрографа, специальная подземная фотолаборатория, павильон для телеспектрографа и ряд других работ [5].

В целом к декабрю 1941 года было сформировано официальное видение Института Астрономии и физики Казахского филиала академии наук КазССР как самостоятельного научно-исследовательского учреждения, реализованное в разработанном Положении, в котором в числе прочей деятельности утверждалась необходимость проведения борьбы с лженаучными теориями, консультации работ отраслевых казахстанских научно-исследовательских институтов, научно-популяризаторской работы среди населения Казахской ССР, а также публикации результатов научных исследований на русском, иностранных и в частности казахском языках, что в совокупности своего воздействия не могло не оказать положительного эффекта на развитие казахстанской научной мысли [6].

В дальнейшем, в нелегких условиях военных лет тенденция развития астрономической науки в Казахстане только упрочилась: решались вопросы строительства близ Алма-Аты астрономической обсерватории, рассматривалась возможность применения результатов астрономических наблюдений в геофизике, геологии и геодезии, продумывалась организация подготовки молодых кадров астрономического профиля [7].

Руководство вновь созданным институтом возглавил доктор физико-математических наук академик В.Г. Фесенков, в коллективе которого значимую роль заняли член-корреспондент академии наук СССР Г.А. Тихов, кандидат физико-математических наук Н.Н. Парийский, доктор физико-математических наук Б.А. Воронцов, доктор физических наук В.Ф. Литвинов, доктор физических наук А.А. Гухман, кандидат наук У.У. Успанов, кандидат физических наук М.И. Маркович, кандидат физико-математических наук М.Д. Лаврова, кандидат наук М.И. Горяев, А.А. Калиняк [8].

Необходимо отметить, что с момента своего образования учреждение не только продолжило деятельность по развитию общенаучных знаний в конкретном направлении научного поиска, но и привнесло практически значимые прикладные результаты в военном деле. Так, в частности, сектором астрономии для нужд Красной Армии и ПВО были вычислены значения силы солнечного света в любой день года для территории Европы и СССР, что получило положительный отзыв от «военно-воздушных специалистов» [9].

В целом констатируется, что даже в условиях военного времени на развитие казахстанских научно-исследовательских учреждений руководством советского государства выделялись необходимые финансовые средства. Так, как свидетельствует из протокола научного собрания института Астрономии и Физики, на 1942 год эта сумма составила 400 тысяч рублей, что обязало его коллектив к определению и сосредоточению своих усилий в наиболее приоритетных направлениях проведения научно-исследовательских работ [10]. Астрономическая наука Казахстана, получив положительный импульс своему развитию, незамедлительно стала приносить соответствующие результаты – наряду с проводимыми исследованиями была организована и подготовка нового кадрового состава: в стенах института начинают проводиться первые защиты диссертаций молодых ученых физико-математических наук по специальности «астрономия» [11]. А уже в сентябре 1943 года Совнаркомом КазССР принимается решение об организации «Казахской Астрономической Обсерватории», для строительства которой алма-атинскому облисполкому поручается отвести земельный участок площадью 4-5 гектаров в районе Ремизовки [12].

В этот период (1941 – 1943 года) работа в Институте ведется по четырем основным направлениям [13]:

1. Работы, имеющие народно-хозяйственное и оборонное значение. В частности изучение оптических свойств атмосферы и методов усиления контрастности в связи с задачами аэрофотосъемки, маскировки, сигнализации; улучшение методики спектрального анализа для нужд геологоразведки.

2. Работы, имеющие большое научное и идеологическое значение. В частности разработка и критический анализ космогонических теорий, астрономические наблюдения небесных тел, анализ результатов солнечного затмения 1941 года.

3. Работы, связанные с организацией Казахской Астрономической Обсерватории.

4. Подготовка кадров астрономов и физиков из местных сил.

При этом в связи с началом строительства обсерватории смета соответствующих расходов учреждения была утверждена уже в большем размере и составила 1 млн. 630 тыс. рублей, с выделением 1 млн. рублей на 1945 год [14], что свидетельствует о том, что даже в годы войны наука в советском государстве продолжила свое планомерное поступательное развитие, в том числе воплотившись в реализованные на территории Казахстана проекты.

Понимая перспективное значение развития астрономии в Казахстане академик В.Г. Фесенков определяя тематику и содержание научно-исследовательских работ Института подчеркивал и острую необходимость подготовки местных астрономических кадров [15]. В свою очередь, академик К.И. Сатпаев будучи председателем президиума Казахского филиала академии наук СССР и разделяя данные устремления выносил вопросы строительства и материально-технического обеспечения Казахской обсерватории в разряд первоочередных задач [16]. Таким образом, во многом благодаря целеустремленности и организаторским способностям этих талантливых и одухотворенных научных деятелей Институтом астрономии и Физики было развернуто обширное поле деятельности в комплексе своего воздействия обеспечивающим планомерное развитие астрономической науки вообще и на территории Казахстана в частности, непосредственное содержание которой в полной мере раскрыто в материалах заседания Ученого Совета учреждения [17, 18, 19]. Кроме того, под их непосредственным руководством с 1943 года была налажена система подготовки профильных научных кадров, представленная сформированным Ученым Советом Института Астрономии и Физики Казахского филиала академии наук КазССР; с предоставленным ему правом присуждать ученую степень кандидата физико-математических наук по четырем профилям: общая астрономия, астрофизика, фотометрия и электрометрия [20].

Подводя итоги вышесказанному, констатируется, что в истории становления и развития астрономической науки на территории Казахстана определяющее значение оказали ряд факторов имеющих под собой самую различную природу:

во-первых, произошедшее 21 сентября 1941 года полное солнечное затмение предопределило выезд соответствующих ученых и вывоз ими специального оборудования, в комплексе позволившими реализовать идею создания профильного научно-исследовательского учреждения в Казахстане;

во-вторых, физико-географические и климатические условия территории Казахстана по результатам проведенного анализа явили собой оптимальное сочетание для проведения астрономических наблюдений;

в-третьих, наличие в республике учебных и отраслевых научно-исследовательских институтов послужило необходимой ресурсной базой для формирования нового направления развития науки на территории Казахстана;

в-четвертых, активная деятельность плеяды целеустремленных талантливых ученых, представленная такими деятелями, как академики К.И. Сатпаев, В.Г. Фесенков, Г.А. Тихов и ряд других явила собой необходимую идейную и движущую силу, ведущую научную мысль коллектива от момента теоретической разработки до практической реализации передовых научных проектов.

Комплексное проявление указанных факторов позволило сохранить и приумножить имевшиеся знания советской науки в сфере астрономии и заложить прочный фундамент для развития казахстанской научной мысли в послевоенный период.

Список использованной литературы:

- 1 Козыбаев М.К. *Казахстан – арсенал фронта.* – Алма-Ата: Казахстан, 1969. – 476 с.
- 2 *История института* // <https://aphi.kz/ru/history> (09.09.2018).
- 3 Желтякова К.И. *Из документов и материалов о деятельности казахского филиала Академии наук СССР в годы Великой Отечественной войны* // *Вестник Академии наук Казахской ССР.* – 1975. – № 5. – С. 35-50.
- 4 *Письмо К.И. Сатпаева и В.Г. Фесенкова* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 2. Св. 1. Лл. 1-6.
- 5 *Отчет Института Астрономии и Физики Казахского филиала АН КазССР за 1941 год* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 3. Св. 1. Л. 1.
- 6 *Положение об институте Астрономии и физики Казахского филиала АН КазССР* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 1. Св. 1. Лл. 1-3.
- 7 *Письмо Председателю Совета Народных Комиссаров КазССР т. Н. Ундасынову* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 2. Св. 1. Лл. 7-8.
- 8 *Постановление Президиума Казахского Филиала Академии Наук СССР от 8 августа 1942 года* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 5. Св. 1. Л. 1.
- 9 *Результаты выполнения плана по отдельным темам* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 6. Св. 1. Л. 5.
- 10 *Протокол № 1 научного собрания Института Астрономии и Физики от 3 апреля 1942 года* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 7. Св. 1. Л. 1.
- 11 *Протокол № 14 (2) заседания Ученого Совета Института Астрономии и Физики КФАН от 10 августа 1942 года* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 7. Св. 1. Л. 14.
- 12 *Выписка из постановления Совнаркома КазССР от 18 сентября 1943 года за № 364* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 9. Св. 1. Л. 1.
- 13 *Отчет о работе Института Астрономии и Физики КазФАН СССР за 1943 год* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 10. Св. 1. Лл. 1-17.
- 14 *Постановление СНК КазССР «О строительстве Казахской Астрономической Обсерватории»* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 11. Св. 1. Лл. 39-40.
- 15 *Выписка из протокола № 11 заседания Астрономического Совета АН СССР от 9 ноября 1944 года* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 11. Св. 1. Л. 44.
- 16 *Письмо в Совет Народных комиссаров Казахской ССР* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 11. Св. 1. Л. 45.
- 17 *Протоколы заседания Ученого Совета Института Астрономии и Физики* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 12. Св. 1.
- 18 *Протоколы заседания Ученого Совета Института Астрономии и Физики* // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 15. Св. 1.

19 Протоколы заседания Ученого Совета Института Астрономии и Физики // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 21. Св. 1.

20 Сведения об Ученом Совете Института Астрономии и физики АН КазССР // ЦА НАН РК. Ф. 31. Оп. 1. Д. 16. Св. 1. Л. 1.

ӘӨЖ794-11
ГРНТИ 03.00.17

Тілеубаев Ш.Б.¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: Shamek_09@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ХІХ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗБА БАЙЛЫҚТАРДЫ ИГЕРУ СТРАТЕГИЯСЫНДА

Аңдатпа

Ресей империясының қазақ даласын отарлаудағы стратегиясының бірі арзан шикізат көздерін табу, жерінің асты мен үстіндегі байлықтарын да игеру еді. Мақалада патшалық Ресейдің Қазақстанды түрлі экспедициялар мен ғалымдар жіберу арқылы, әскери чиновниктердің жинаған мәліметтері бойынша геологиялық-географиялық тұрғыдан зерттеуі және табылған қазба байлықтарын игеруі қарастырылады. Отарлық билік қазақ даласындағы кен орындарын игеруде орыс көпестеріне жағдай жасап, жеке өнеркәсібін дамытуға мүмкіндіктер берген еді. Олар ашылған кен орындарын қазақтардан арзан бағаға сатып алып, ол жерлердегі түсті металдар, көмір кендері мен минералдарын, т.б. байлықтарын игеруде империяның мүддесіне де қызмет жасады, өздері де көп пайда тауып отырды.

Кілтті сөздер: геология, экспедиция, империя, чиновниктер, ғалымдар, кен орындары, пайдалы қазба байлықтар.

Тлеубаев Ш.Б.¹

¹к.и.н., Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан; e-mail: Shamek_09@mail.ru

КАЗАХСТАН В СТРАТЕГИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПО ОСВОЕНИЮ ПОЛЕЗНЫХ ИСКОПАЕМЫХ В ХІХ – В НАЧ. ХХ ВВ.

Аннотация

Одним из важнейших стратегических задач Российской империи по колонизации казахской степи являлось поиск дешевого сырья, освоение полезных ископаемых. В статье автор рассматривает некоторые аспекты геолого-географическом исследования царской Россией Казахстана, также как колониальная политика России по освоению и добычи рудных месторождений Казахстана создавала выгодные условия прежде всего русским купцам, которые покупали за бесценок у казахов найденные рудные месторождения цветных металлов, угольных шахт, минералов и других полезных ископаемых, тем самым обогащаясь сами, также и служили имперским интересам.

Ключевые слова: геология, экспедиция, империя, чиновники, ученые, полезные ископаемые.

Tleubayev Sh.B.¹

¹Candidat of historical sciences, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan; e-mail: Shamek_09@mail.ru

KAZAKHSTAN IN THE STRATEGY OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE DEVELOPMENT OF MINERAL RESOURCES IN THE XIX - IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Abstract

One of the most important strategic tasks of the Russian Empire for the colonization of the Kazakh steppe was the search for cheap raw materials, the development of mineral resources. The article discusses the study of

Tsarist Russia of Kazakhstan in the geological and geographical direction. The colonial power of Russia to develop and mine the ore deposits of Kazakhstan created the necessary conditions for Russian merchants. They bought very cheap from Kazakhs found ore deposits of non-ferrous metals, coal mines, minerals and other minerals. Thus, the merchants served the imperial interests, and they themselves were enriched.

Key words: geology, expedition, empire, officials, scientists, minerals.

Ресей императоры І Петр XVIII ғ. басында Қазақ хандығы туралы «...барлық Азия елдері мен жерлеріне кірудің кілті мен қақпасы дәл сол орданың (Қазақ хандығының) өзі ғана, осы себептен де солар арқылы барлық Азия елдерімен қатынасатын жолымыз болуы үшін қазақ ордасы Ресейдің қол астында болу керек» деген еді. Осы мақсатта ол қазақ жеріне 1713-1720 жж. бірнеше экспедициялар жібереді. Алғашқысын 1713 ж. князь Александр Бекович-Черкасский басқарды. 1715 ж. И.Д. Бухгольц экспедициясы жасақталды. І Петрдің И.Д. Бухгольцке арнаулы жарлығында оған Тобылға бару және онда аталған губернатордан 1500 әскери адам алып, солармен Ямышев көліне бару, онда қала жасап, аталған адамдарымен жанадан салынған бекініс пен оның маңайына орналастыратын жерге жету міндеттелді.

1715 жылы 1 қазанда экспедиция Ямышев көлінің жағасына жетіп, сол жерде бекініс салды. 1716 ж. Омбы бекінісінің іргесі қаланады. 1717 ж. полковник П.Ступин экспедициясы Ямышевск бекінісінің іргесін одан әрі бекітеді, 1718 ж. П.Северскийдің отряды Железинск бекінісін салады, ал В.Чередов басқарған екінші отряд Семей бекінісінің іргесін қалайды, 1720 жылы И. Лихарев экспедициясы Үлбі өзенінің Ертіске құятын жерінде Өскемен бекінісінің негізін салады [1, 7 б.]. Мұндай бекіністердің салынуы саяси, әскери-стратегиялық мақсатта біртіндеп қазақ даласына сыналап ерудің жолдары еді.

1731 жылы 19 ақпанда Ресейдің патшайымы Анна Иоановна қазақтарды Ресей империясының бодандығына қабылдау жөніндегі құжатқа қол қойды. Бұл құжатты қазақтарға жеткізу үшін 1731 жылдың 31 сәуірінде Ресей әкімшілігі Кіші жүзге Сыртқы істер коллегиясының тілмәші А.И.Тевкелев бастаған арнайы елшілік жіберді. Ал империяның Мемлекеттік сыртқы істер алқасы А.И.Тевкелевті қырғыз-қайсақ ордасын Ресей бодандығына өткізу жөніндегі міндеттер белгіленген 12 тармақтан тұратын нұсқауымен жабдықтайды. Бұл құжат дипломатиялық миссия үшін іс-қимыл бағдарламасы ретінде болды. Онда Ресей елшісіне тек Кіші жүз қазақтарын ғана емес, бүкіл қазақ елін түгел бодандыққа өткізу міндеті қойылған еді. Осыдан кейін көп уақыт өтпей-ақ Ресей патшалығы қазақтарды түгелдей дерлік өзіне қарату мақсатында өлкеге бірнеше экспедиция жасақтап аттандырады. 1734 жылы мамырда қырғыз-қайсақ экспедициясы құрылып, оны Орынбор экспедициясы деп атады. Бұл экспедицияны Сенаттың обер хатшысы И.К. Кириллов басқарды [1, 11 б.]. Ол 1737 жылы қайтыс болған соң оның орнына экспедицияларды басқаруға Н. Татищев келді. Осылайша қазақ қоғамы мен оның байтақ даласын Ресей империясының отарлық жүйесіне тартып игеру мақсатында неше түрлі экспедициялар ұйымдастырылып отырды. Өлкені отарлауды табанды түрде жүргізуге кіріскен Ресей империясының стратегиясында қазақ даласы «Азияға кіретін кілт пен қақпа» ғана емес, сонымен қатар келешекте жер асты-үсті байлықтары жан-жақты зерттеліп, кеңінен игерілетін ірі шикізат көзі ретінде де қарастырылған болатын. Осы мақсатта ғылыми экспедициялар шығарылып, жекеленген ғалымдар мен әскери чиновниктерде Қазақстанды әр қырынан зерттеп білуге кіріскен болатын. Оның ішінде әрине, қазақ жерінің қазба байлықтарын игеру үшін өлкені геологиялық, географиялық тұрғыдан зерттеу де маңызды еді.

XVIII ғасырдың 40-шы жылдары жекеленген экспедициялар арқылы Қазақстанның батыс өңірінің геологиялық ерекшеліктері, табиғи жағдайы туралы алғашқы мәліметтер алынып, Арал теңізі жағалауының картасы жасалады [2, 519-626 бб.]. Ал әскери чиновник Н.П.Рычковтың есебінде өңірдегі тау қатпарлары, минералдары жайында мағлұматтар кездеседі [3]. Ол сонымен қатар, «Орынбор губерниясының топографиясы» атты еңбегінде бұл өңір жайындағы геологиялық және географиялық мәліметтер талдауға алынып, топырағы мен құмы, жер қойнауындағы мұнай жайында айтылады [4].

Қазақ даласының батысын зерттеуге Ресей Ғылым академиясының 1768-1773 жылдары ұйымдастырылған экспедициялары үлкен үлес қосты. Олардың құрамында С.Г. Гмелин, П.С. Паллас сияқты белгілі ғалымдар болды. Олар Арал мен Каспий теңіздерінің геологиялық және тарихи географиялық мәселелеріне ғылыми тұрғыдан сипаттама береді. Сондай-ақ, өңірдегі тау қатпарларына, ондағы кездесетін темір рудасына, тұзына, топырағына сипаттама ғылыми сипаттама жасайды [5].

Батыс аймақтың геологиясы мен географиясы бойынша Э.А.Эверсманның жинақтаған материалдары ерекше құнды болды. Оның жасаған саяхаты барысында Орынбор мен Арал теңізі аралығы арқылы жүрген даланың геологиялық ерекшеліктері туралы мол мәліметтер жинақталған [6].

Батыс Қазақстанның геологиясы жайында мол деректер беретін еңбектердің қатарына А.А.Левшиннің өзіндік маңызды орын алады. Онда қазақ даласының құм аралас топырақ құрамы, геологиялық

құрылымы, өңірдің табиғи климаттық жағдайы, сонымен әлеуметтік-саяси тарихы, этнографиясы, т.б. жайлы құнды деректер келтіріледі [7].

Ресей империясы қазақ даласына одан әрі ішкерілей еніп, жергілікті халықты өзіне қарату және Орта Азия хандықтарының шекарасына орыс әскерін жақындату мақсатында Ресей Сырдарияның төменгі ағысының бойына әскери бекіністер сала бастады. 1847 жылы Райым бекінісі, 1848 жылы Қазалы форты салынды. Жаңа бекіністердің салынуы орыс әскерлеріне біртіндеп Сырдарияны бойлап жоғары жылжуға және қокандықтардың қол астындағы ірі бекіністерінің бірі Ақмешітке жақындай түсті. Мұндай әскери бекіністер салу арқылы империялық билік қазақ даласын геологиялық-географиялық тұрғыдан да кеңінен зерттеуге де жағдай жасап, түрлі бағытта экспедициялар ұйымдастырып жіберуге де мүмкіндіктер алды. Сондай экспедициялардың бірі 1848-1849 жылдары А.Н.Бутаковтың басшылығымен келген экспедиция болатын. Ол экспедиция Арал теңізін зерттеп, оның картасын жасады [8].

XIX ғасырдың алғашқы кезеңінде геологиялық-географиялық мәліметтер саудагерлерден, елшілік миссиялардан, саяхатшы ғалымдардан, әскери чиновниктерден де жинақталып отырды. Ондай мәліметтер Қазақстанның әр өңірінен біртіндеп жинақталып отырған еді. XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресеймен айырбас сауда қатынасы дамыды. Сауданың негізгі тіректері Орынбор, Троицк, Петропавловск бекінісі, Омбы, Семей және Орал болды. Ішке нарыққа тауар әкелу сыртқа тауар шығарудан басым болды. Сыртқа тауар ретінде мал және мал өнімдері шығарылды. Кейіннен біртіндеп ішкі сауда дами бастады, бірақ ол негізінен айырбас түрінде ғана жүрді. Қазақ даласында ақша-тауар қатынасының дамуы барысында жаңа әлеуметтік топ кедей-батрақтар пайда бола бастады. Қазақтардың бір бөлігі Ресеймен шектесетін шеп бойындағы ауқатты тұрғындарға жалданып түрлі жұмыстар істеуге кірісті. Ал аздаған бөлігі ғана тау-кен өндірістерінде (Баянауыл таскөмір өндіру, Қарқаралы қорғасын, т.б.) жұмыс істеді.

XIX ғасырдың 40-50 жылдары Қазақстанды геологиялық-географиялық тұрғыдан зерттеумен қатар, оның қазба байлықтарын игеру де қолға алынады. Бұл бағытта Қазақстанда тау-кен өндірісі және кен-зауыт өнеркәсібі саласы дами бастаған еді. Тау-кен өнеркәсібі Алтай өлкесі мен Орталық Қазақстанда дамыды. Онда алтын, күміс, мыс, т.б. түсті металдар мен көмір өндіру ісі тарала бастады. Ондай кен орындарын империялық билік жеке орыс көпестеріне игеруге беріп қойған еді. Мысалы, архив деректерінде құрметті азамат, кеңесші деп көрсетілетін көпес Степан Поповтың аты жиі кездеседі. Ол 1834 жылғы Қарқаралы Сыртқы Округінде Құнақ-Қара, Жұмағұл деген жерден күміс, Қарашеке жерінен мыс, Жылғалаң-Барқыттам деген жерден мыс, Тоң жерінен мыс, Құмадыр мыс, темір рудаларын игере бастаған [9, 1-4 pp.]. Осы Степан Поповтың балалары Николай және Александр 1851 жылы қараша айының үшінде Семейлік мешан Василий Барановтың 1834 жылы 21 тамызда Қарқаралы Сыртқы Округі Қара-Айтымбет болыстығына қарасты Жарлы өзенінің солтүстік ағысының бойындағы Тай деген жерінен тапқан мыс кен орнын болыс басқарушы Измаилхан Таукин мен Жұман Құдабаев деген қазақтың және Барнаулдық мешанин Николай Копыловтың куәландырумен сатып алады [9, 5-6 pp.].

Орыс көпестері қазақтардың иелігіндегі пайдалы қазба байлығы бар жерлерді түрлі жолдармен өздеріне алып, оны қалағанынша игеріп және емін-еркін пайдасын көріп отырған. Келесі бір архив құжаттарындағы мынадай деректер бар. Тобылдық мешан Саватин Тачимов Баянауыл Сыртқы округінің биі, порудчик Боштай Тұрғымбаев қарасты Талдыгүл деген жерден көмір кенін табады. Табылған көмір кен орнын 1938 жылы 14 маусымда Боштай Тұрғымбаевтан бес жүз рубльге сатып алып және алдағы уақытта оны еркін пайдалану мүмкіндігін алады. Осы жылдың 18 қарашасында жасалған келісім шартта Саватин Тачимов би Боштай Тұрғымбаевтың куәландыруымен бұл көмір кенін кеңесші, семейлік құрметті азамат Степан Поповқа береді [10, 1-12 pp.].

Қарқаралы Сыртқы Округінің приказчигі, тобылдық мешан Саватин Тачимов 1934 жылдың 5 мамырында Шыңғыс тауының маңындағы Шаған немесе Қуқамшы деп аталатын өзен бойының Бала-Ауым деген жерінен темір кен орындарын, сонымен қатар Биік-Қара жотасының маңындағы Шүмей деген жерден мыс кенін ашады.

1840 жылы 13 маусымда Қарқаралы Сыртқы Округінің бұрынғы қызметкері, сыналаушы (пробирщик) Иван Штейн Қарақаралының маңындағы Қара-Берке деген жотадан кен орнын ашады, оны Округтің приказчигі, Том мешаны Иван Решетников тіркеген. Кен орнының табылғаны жөнінде ол Степан Поповқа сенімхат береді, ол өз кезегінде оны игеруге кіріседі [11, 3 p.].

Степан Попов 1842 жылы қаңтар айының 4-інде Сыртқы Округке қарасты Қамбар болыстығының болысы Жаныбек Қошқаровпен және оның бір топ адамдарының қатысуымен өзара келісім жасап, құрамында алтын және басқа қазба байлықтар кездесетін кен орындарын өзіне және кейін оның ұрпақтарына игеруге болатындай құқық алады [12, 4 p.].

Осылайша Ресейлік отарлық билік қазақ даласының табиғи қазба байлықтарын орыс көпестеріне жеке кәсіпкерлікке беру арқылы игеріп отырған еді.

Қазақ даласының табиғи байлықтарын зерттеумен, әсіресе оның шығыс аймағын ғалымдармен қатар алтын, күміс, т.б. құнды металдар мен рудалар іздеген өнеркәсіпшілерде айналысқан. Бірақ олардың көпшілігі белгісіз күйде қалып қойып отырды. Кейін бұл жақтарға арнайы экспедициялар мен ғалымдар келе бастады. Ресей империясының стратегиясында Қазақстанның әр өңірін тарихи-географиялық, геологиялық тұрғыдан, онда тұратын халқын этнографиялық, шаруашылық, т.б. жағынан танып-білу де маңызды еді. Ал, 1867-1868 жылдары жүргізілген реформалардың барысында қазақтардың Ресей империясының мемлекеттік басқару жүйесіне ену үрдісі аяқталды. Осыдан соң қазақ халқының қоғамдық өміріндегі ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи да тарихи үрдістері үзіліп, оның орнына империялық жаңа үрдістер қалыптаса бастады. Мұндай құбылыс отарлық қанауға түскен халықтардың жағдайына тән болса керек. Өзге елдерге үстемдік құрған империя өңірдегі табиғи байлықтарды қазақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына емес, керісінше империяның экономикасын дамытуға мүмкіндіктер жасады. 1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереженің» 119 бабы бойынша «көшпенділер иеленген жерлер және ол жерлерге қатысты нәрселердің барлығы, оның ішінде орман да мемлекеттік меншік болып танылады»-деп бекітілген болатын [13]. Осылайша отаршыл жүйе ғасырлар бойы иеленіп келе жатқан қазақ жерлері мемлекет «меншігі», яғни, Ресей империясының меншігі деп жарияланды. Аталған реформалардан кейін Қазақстанды толықтай өз отарына айналдырған Ресей империясы еліміздің табиғи қазба байлықтарын кең түрде игеру үшін оны терең зерттеп білуге құлшына кірісті. Осы мақсатта ғылыми экспедициялар, зерттеуші-ғалымдар, әскери чиновниктер жіберіліп тұрды.

Олар өздерінің есептері мен зерттеулерінде өңірдің геологиялық жағдайы, табиғи қазба байлықтары, оның географиясы жайлы құнды мәліметтер берді. П.П.Семенов [14] кешенді далалық зерттеу әдісі негізінде жасаған қорытындылары, И.В.Мушкетовтың [15] еңбектері Түркістан өлкесінің геологиялық және географиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеуге үлкен үлес қосты. Түркістан өлкесінің қазақтар тұратын Жетісу, Сырдария облыстарын ғалымдар В.А.Васильев, М.Н.Вебер зерттеп еңбектер жазды. В.А.Васильевтің «Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины» атты еңбегінде өңірдің жер жағдайы, рельефі, минералдары, мыс, күміс және қорғасын рудалары туралы деректер келтірген [16]. М.Н.Вебер «Геологические исследования в Сыр-Дарьинской области в 1904 г.» деп аталатын еңбегінде Қаратауғы жапсарлас жатқан тау қыртыстарының, өзенді алқаптардың құрылымы, өсімдіктер әлемі, минералдары туралы мол мәліметтер береді. Сонымен қатар, Қаратауда рудалар кездесетін кен орындары аздығы, ерте замандарда бұл өңірде алтын, мыс, темір және көмір кен орындарының болғандығы аталады [17]. Бұл ғалым Әулие-ата мен Шымкент уездеріндегі пайдалы қазба байлықтар туралы да жақсы мәліметтер берген [18].

XX ғасырдың басында қазақ даласын геологиялық-географиялық тұрғыдан зерттеу, табиғи қазба байлықтарын игеру жаңа кезеңге өтті. Бұл кезеңде Қазақстан біршама зерттелген еді. Ендігі кезекте оны тереңдете детальдық зерттеу, сонымен қатар табиғи қазба байлықтарын кең түрде игеру мәселесі тұрды. XX ғасырдың басында Ресей империясының отары ретінде Қазақстанда негізінен тау-кен өндірісі мен кен-зауыт өнеркәсібі дами бастады. Аталған өнеркәсіп салалары Алтай мен Орталық Қазақстанда өркендеді. Бірақ, бұл кезде мыс, алтын, темір және басқа да қазба байлықтарын шығаратын тау-кен кәсіпорындары шетелдік акционерлік қоғамдардың қолына өткен болатын. Олардың арасында тұңғыш кәсіпорындардың бірі – 1904 жылы Лондонда бұрын Рязанов пен Козичинаға тиеселі болып келген, XIX ғасырдың екінші жартысында өлкедегі мыс балқыту өнеркәсібінің ошағы болған кәсіпорындарды, рудниктер мен кен орындарын пайдалану мақсатында құрылған «Спасск кен рудаларының акционерлік қоғамы» болды [19, 574 б.].

1906 жылы Жезқазған мыс рудалары кеніштерін пайдалану үшін Лондонда «Атбасар мыс кен орындарының акционерлік қоғамы» құрылған еді. Бұл қоғам Жезқазған өңіріндегі Ескөл темір кенішін, әк шығаратын карьерлерді, Байқоңыр алқабындағы таскөмір кеніштерін игеру құқықтарын сатып алған. 1911 жылы қоғамның акцияларының 40 % -ы «Спасск мыс рудалары акционерлік қоғамының» қолына өткен [19, 575 б.].

XX ғасырдың басындағы қазақ даласының қазба байлықтарын игеру, тау-кен өнеркәсібі, ондағы жұмысшылардың жай-күйі, өндірілген өнім көлемі, т.б. мәселелері орыс чиновнигі, инженер А.И. Тименің «Далалық округтегі тау-кен өндірісі және кен-зауыт өнеркәсібінің жағдйы туралы 1915-1916 жылдардағы есебінде» жан-жақты баяндалған [20, 1-153 pp.].

Бірақ бұлардың барлығы негізінен өндіруші кәсіпорындар ғана еді. Ал олар Қазақстанда өңдеуші және қайта өңдеуші кәсіпорындар мен зауыт-фабрикалар салуға, қазақ елін дамытуға мүдделі болмады. Оған империялық билік те мүдделілік танытпады. Осылайша Қазақстан Ресей империясының стратегиясында қазба байлықтары мол тек шикізат көзі ретінде ғана қалып қойды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның қазіргі заман тарихы. Оқулық. /Қ.С. Қаражан, Ж.Ә. Әбсеметова, Ф.А. Қозыбақова, Т.Қ. Мекебаев, С.С. Саржанова, С. Смағұлов, Ш.Б. Тілеубаев/ Ред. басқ. Қ.С. Қаражан. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 302 б.

2. Гладышев Д., Муравин И. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 годах. – Геогр. Изв. РГО, 1850. Вып. 5.

3. Рычков Н.П. Дневные записки путешествия в Киргиз-Кайсацкие степи в 1771 году. – Спб., 1772. 104 с.

4. Топография Оренбургской губернии. – Оренбург, 1887. 405 с.

5. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть 1. Физическое путешествие по разным провинциям Российской империи, бывшее в 1768 и 1769 году. – Спб., 1773. 750 с.; Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российского государства. 1772 – 1773 годов. Часть 3. – Спб., 1788. 624 с.

6. Эверсман Э.А. Естественная история Оренбургского края. Часть 1. Вступление в подробную естественную историю Оренбургской губернии или общий взгляд на край Оренбургский в отношении к произведениям природы. Оренбург. 1840.

7. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996.

8. Бутаков А.Н. Новейшие изыскания на Сыр-Дарье между фортом Перовским и ур. Байлдыр-Тугаем. – Записки РГО, кн.3. отд.1. 1864. С.50-54.

9. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекетті архиві. 11-қор, 1-тізбе, 1-іс.

10. ҚР ОМА. 11-қор, 1-тізбе, 2-іс.

11. ҚР ОМА. 11-қор, 1-тізбе, 3-іс.

12. ҚР ОМА. 11-қор, 1-тізбе, 4-іс.

13. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алматы, 1960. – Т.1. - С. 395.

14. Семенов П.П. Поездка из укрепления Верного через горный перевал у Суоктюбе и ущелье Буам к западной оконечности озера Иссыккуль в 1856 г. – Записки РГО по общей географии, 1867. Т.1. С. 181-254.

15. Мушкетов И.В. Краткий отчет о геологическом путешествии по Туркестану в 1875 г. – Спб., 1876. 124 с.

16. Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. - Пг., 1915. 278 с.

17. Вебер М.Н. Геологические исследования в Сыр-Дарьинской области в 1904 г. – Изв. Геолкома, 1905. Т. 24, № 7-8, с. 347-399.

18. Вебер М.Н. Исследование месторождений медных и свинцовых руд в Аулие-Атинском Чимкентском уездах в 1916 г. – Изв. Геолкома, 1917, т.36, № 1, с.408-413.

19. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2002. - 768 бет, суретті, карталы.

20. ҚР ОМА. 2057-қор, 1-тізбе, 8-іс.

ӘӨЖ 94 - 574
МРНТИ 03.01.20

Тулбасиева С.К.¹

¹Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к.

XX Ғ. 20-30 ЖЖ. ХАЛЫҚ АҒАРТУ ІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰСТАНЫМЫ МЕН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 20-жылдарына қарай оқу-ағарту саласы бойынша Кеңес өкіметі Қазақ өлкесіндегі жаппай сауатсыздықты жою және оны дамытуды басты бағыты етіп тандап алынған саясаттың жүзеге асу барысына хронологиялық және ғылыми еңбектер негізінде шолу жасалынады.

Сонымен қатар, ғылыми мақалада қазақ балаларының болашағын ойлап, олардың сауатын ашу мақсатында қазақ оқығандары ғылымның әр саласынан оқулықтар жазған қазақ зиялыларына тоқталып өтіледі. Атап айтсақ, А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Е.Омаров, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, сияқты тағы да басқа қазақ зиялылары қамтылады. Мақалада олардың ана тілінде оқу құралдарының, оқулықтардың болуы мектептегі оқудың жүйесіне де, мектептің сипатына да белгілі дәрежеде ықпал ететінін жақсы түсінген қажырлы еңбектеріне тоқталынып, сол кезеңдегі оқу-ағарту саласының даму барысына тарихи шолу жасалынады.

Кілт сөздер: ХХ ғасырдың 20-30 жылдары, Оқу-ағарту саласы, қазақ зиялылары, кеңестік білім жүйесі, оқу құралдары, сауатсыздықты жою

Тулбасиева С.К.¹

¹к.и.н., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, Алматы

РОЛЬ И ВКЛАД КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИИ В СТАНОВЛЕНИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ 20-30 ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию процесса становления просвещения Казахского АССР 20-30 годы XX века. В истории образования СССР 1920-е годы характеризуются как годы поиска смелых и оригинальных решений. В школах широко вводится комплексное обучение, лабораторно-бригадный метод, метод проектов. С 1925 года начальное образование провозглашается обязательным и бесплатным. В школах преподаются языки большинства населения республик. В 1920-х годах среднее образование в СССР имело продолжительность семь лет. Следующим этапом было профессиональное образование, которое включало профессиональные школы, техникумы и институты.

В статье основное внимание было уделено проблемам функционирования деятельности казахской интеллигенции в период становления просвещения 20-30-е годы XX века. Таких как А.Байтұрсынова, А.Бөкейханова, Х.Досмұхамедова, М.Жұмабаева, М.Дулатова и т.д.

Ключевые слова: Просвещение, Казахская интеллигенция, Советская системы образования, 20-30 годы XX века

Tulbasieva S.K.¹

¹Ph.D., Kazakh National Pedagogical University named by Abay, Republic of Kazakhstan, Almaty

THE ROLE AND CONTRIBUTION OF THE KAZAKH INTELEGENCY IN THE FORMATION OF EDUCATION OF THE 20-30 YEARS OF THE 20TH CENTURY

Annotation

This article is devoted to the study of the process of formation of enlightenment of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic in the 20-30s of the 20th century. In the history of the formation of the USSR, the 1920s are characterized as years of searching for bold and original solutions. In schools, comprehensive training, a

laboratory-brigade method, a method of projects are widely introduced. Since 1925, primary education is declared compulsory and free. The schools teach the languages of the majority of the population of the republics. In the 1920s, secondary education in the USSR had a duration of seven years. The next stage was vocational education, which included professional schools, technical schools and institutes.

In the article, the main attention was paid to the problems of the functioning of the Kazakh intelligentsia during the formation of enlightenment in the 1920s and 1930s. Such as A.Baytursynov, A.Bekeyhanova, H.Dosmukhamedov, M.Zhumabaev, M.Dulatov and th.

Key words: Enlightenment, Kazakh intelligentsia, Soviet education system, 20-30 years of the 20th century

Білім жүйесінің әлеуметтік дамуы мемлекеттік бәсекелестік қабілеттілігімен анықталатындығы баршамызға аян. Сондықтан да ел тізгінін қолға ұстап әлемдік өркениетке бет алған қоғам ретінде өткен тарихымызды саралап бұрын тыйым салынған ақиқатты бүкпесіз айтатын, оған жаңа тұрғыда баға беретін кезең келді.

XX ғасырдың 20-жылдарына қарай оқу-ағарту саласы бойынша Кеңес өкіметі Қазақ өлкесіндегі жаппай сауатсыздықты жою және оны дамытуды басты бағыты етіп таңдап алды. Себебі 20-жылдары халық ағарту ісі терең дағдарыста болған еді. Бұхара халықтың басым көпшілігі әріп танымай, оқи да, жаза да алмады. Сауатты хат таныған азаматтар ел ішінде өте сирек кездесіп отырды. Сондықтанда Кеңес үкіметі халық ағарту саласында ауқымды шараларды жүзеге асыруға бел шешеді. Біріншісі, халық сеніміне ие болу, екіншісі, лениндик идеологияға деген халық сенимін арттыру және Кеңес өкіметін толық мойындату. Бұхара халықтың өздерін құтқарушы ретінде қабылдатуды көздеді.

1918 жылдың қазан айының 16-да РКФСР-дің Бүкілодақтық Орталық Комитеті «Бірыңғай еңбек мектебі туралы Ережесін», осы жылдың 31-қазанында «Ұлттық азшылық мектептер туралы» қаулыларын бекітеді. Ал, 1919 жылдың 26 желтоқсанында «РКФСР халықтары арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декретіне қол қояды [1]. 1920 жылдың басынан бастап РКФСР-дың барлық жерлеріндегі ағарту комитеттерінің жандарынан сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комитеттер ашыла бастайды. Сауатсыздықпен жою осылайша жаппай мемлекеттік сипат алады. Алдымен сауатсыз азаматтардың тізімі жасалынады, бастауыш білім беру саласының мамандарын даярлау қолға алынады, сауат ашу курстары мен бастауыш мектептер құрылады.

1920 ж. қазанда Қазақ АКСР-нің ХАК-ы құрылып, А.Байтұрсынов халық комиссары болды. 1921 ж. ақпанның 18-інде Бүкілқазақстандық оқу-ағарту конференциясы шақырылды. Онда балаларды қорғау, бірыңғай мектеп жүйесін құру, кәсіптік-техникалық білім беру, саяси тәрбие ісі, оқу-тәрбие жұмысына байланысты, т.б. мәселелер қаралды. Өлкеде 1920-1921 жылдар аралығында сауатсыздықты жою іс-шарасы бойынша 2412 қызыл отау жұмыс істеп, 72 мыңнан астам азаматтар сауат ашқан екен. Бір қызығы, сауат ашу орталықтарын тек жоғарғы атқарушы органдардың шешімімен ғана емес, жергілікті атқарушы комитеттерде өз инициативаларымен де ұйымдастырылып отырылған. Мысалы, Түркістан АКСР-ң халық ағарту комиссариаты мен Жұмысшы, солдат және шаруа депутаттарының Әулие ата қалалық Кеңесінде сауат ашу орталықтарын ұйымдастыру мәселесі талқыға салын, қаржы бөлу мәселесі оңды шешім тапқан.

Халық ағарту комиссариаттары жергілікті жерлерде «сауат ашу, сауатсыздықты жою» орталықтарын ұйымдастырып, онда тек әріп танытып қана қоймай, жалпы білім беру, жергілікті жер ерекшеліктеріне қарай белгили бір кәсіпке баулу, қоғамдық сананы қалыптастыру секілді мақсаттар мен міндеттерді алға тартып, іс-шаралар барысын атқарады.

Қырғыз (Қазақ) революциялық комитетінің халық ағарту бөлімі 1920 жылы өлкедегі сауатсыздықты жою туралы қаулы қабылдайды, сауатсыздықпен күресу жөніндегі төтенше комиссиялар құрыла бастайды. Мысалы, Қостанай губерниясында сауатсыздықпен күрес комитетін-Қостанай губграмчекасы деп аталып, олар сауатсыздықты жою күні аталып өтіп, оған театр, драма уйірмелері қатыстырылады, ойын-сауық іс-шарасы ұйымдастырылады. Губернияда осы жылдың өзінде-ақ сауат ашу мектептері құрылып, 653 білім беруші сабақ беретін болады, 15 мыңнан астам адам білім алады. «Сауатсыздық жойылсын» тақырыптарында ел ішінде митингілер мен жиындар ұйымдастырылып тұрады.

Жалпы өлкеде осындай іс-шаралардың ұйымдастырылуы арқасында 1920-1921 жылдар аралығында 72 мың азамат сауат ашады. Алайда бұл іс-шаралардың қарқын алуын аштықтың етек алуы тежейді. 1921 жылғы сауат ашушылардың саны күрт төмендейді. 1922 жылдың 8-шілдесінде берілген деректердің бірінде: «оның себебі-аштық, бір сауатсыздықты жоюшы қызметкер еңбегі үшін соқыр тиын, бір түйір де азық-түлік паягін алған жоқ» 2,196.] деп, атап көрсетілді.

1919 - 20 ж. Орынборда, Ордада, Семейде ағарту институттары, 1920 ж. қарашада Түркістан мемлекеттік университеті (кейіннен Орта Азия ун-ті) ашылды. Бұл университет Орта Азия мен Қазақстан үшін кадр даярлаудың негізгі орталығына айналды. Оның жанында қазақ жастарын оқытатын арнаулы бөлімдер болады. 1920 ж. Ордада, Бөкей халық ағарту ісі бөлімшесінде Бөкей ағарту институты ашылды. 1921 ж. Орынборда (кейін Қызылордаға көшірілді) және Верныйда Қазақ халық ағарту институттары ашылды [3].

1923 жылы алаш қайраткері А.Байтұрсынов: «ашылатын мектептерге бөлінетін ақша тек 2616 білім беруші мен кітапханашының жалақысына ғана жетеді. Балаларды оқыту үшін 20 мыңнан астам оқытушы қажет» [4] екендігін айтып кеткен. Ол халықты, жергілікті басқару органдарын өз қаражаттары негізінде де орталықтар құруын және кедей отбасының балаларын тегін оқытуды ұйымдастыру қажет екендігіне де тоқталып өтеді. Қаржының жетіспеуінен 1923 жылдары шаласауатыларға арналған мектептер ұйымдастырыла бастайды. Қазақ өлкесінде сауатсыздықты жою мен білім беру саласының негізгі орталығы - Қызыл отаулардың құрылуы болады.

1922-1923 жылдары ұлт мектептерін төл оқулықпен, бағдарламамен қамтамасыз етуде біраз шаралар іске асырылды, қазақ тілінде 14 оқулық шығарылады. Қазақ балаларының болашағын ойлап, олардың сауатын ашу мақсатында қазақ оқығандарының ғылымның әр саласынан оқулықтар жазғандығы туралы қайта құру кезеңінен бастап біле бастадық. А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Е.Омаров, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, Қ.Кеменгеров, Б.Майлин, Х.Басымов, Т.Шонанов, Ә.Ермеков, С.Қожанов, Қ.Жұбанов, және тағы да басқа қазақ зиялыларының ХХ ғасыр басында мектептерге, жоғары оқу орындарына арнап оқу-әдістемелік құралдар, оқу құралдары мен оқулықтар, екі тілді сөздіктер құрастыруға, терминология мен емле мәселелерін реттестіруге, пән атауларын бір ізге түсіруге белсене араласты. Олар ана тілінде оқу құралдарының, оқулықтардың болуы мектептегі оқудың жүйесіне де, мектептің сипатына да белгілі дәрежеде ықпал ететінін жақсы түсінді.

Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Сейфуллин, М.Сералин, Ж.Сейдалин және тағы да басқа қазақ зиялылары оқу-ағарту саласында қолданылуға ұсынылған идеялары, қазақ халқы арасында кең қолдау табады. Қазақ зиялыларының ұсыныстары мен пікірлері тіпті Қырғыз (Қазақ) АКСР-нің Халық Ағарту ісі Комитетінің коллегиялық отырысында қаралып отырған.

Ғылымның әр түрлі саласына жататын терминдерді ұлт тілінде жасаудың, ұлт тілінің ғылым тіліне айналуының маңызын А.Байтұрсынов бастаған қазақ зиялылары дұрыс түсінді. Мәселен, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Е.Омаров, С.Қожанұлы, Ж.Күдерин сияқты зиялыларымыздың оқулықтары мен оқу құралдары соған дәлел ретінде келтіре аламыз. Олар ғылымның әр саласында заман талабына сай өз мамандары жоқ кезде әрі аудармашы, әрі ақын, әрі жазушы, әрі сыншы, әрі драматург болып еңбектер жазды. Кейіннен, яғни 20-30-жылдары, олардың еңбектері көп таралыммен қазақ тілінде басылып шықты. Бұған А.Байтұрсыновтың 1912-1928 жылдардағы жарық көрген әліппелері, оқулықтары, жазу, емле, терминология мәселелері туралы жазылған сыни мақалалары, М.Дулатовтың «Есеп құралы» (1918– 1925), М.Жұмабаевтың «Педагогикасы» «Баланы тәрбия қылу жолдары» (1922, 1923), Ж.Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі» (1924), «Психологиясы» (1926), «Жан жүйесі және өнер таңдауы» (1926), Е.Омаровтың «Пішіндемесі» (1924, 1928), «Физикасы» (1930), Х.Досмұхамедовтың «Жануарлары» (1922), «Табиғаттануы» (1922), «Адамның тән тірлігі» (1927), Қ.Кеменгеровтің «Оқу құралы» (1928), «Қазақша-орысша тілмашы» (1927), С.Қожановтың «Есеп тану құралы» (1924), Е.Ермековтің «Ұлы математика курсы» (1935), Б.Майлиннің «Ересектерге арналған әліппесі» т.б. көптеген еңбектер жатады.

Баспасөз беттерінде ағарту ісі мен алдыңғы қатарлы мәдениет қызметкерлері қазақ өлкесінің мектептерінде 4-класстан бастап қазақ халқының тарихы мен туған жер тарихын оқыту туралы мәселелер көтереді. Солардың ішінде жазушы, қоғам қайраткері Жүсіпбек Аймауытовтың еңбегі үлкен.

Халел Досмұхамедов білім берудің маңызды міндеттерін: «Ең негізінен бастап әр пәндерден түсінікті қылып жалпы білім беру; бұрынғы өткен халықтармен олардың мәдениетімен, салтымен таныстыру, жер жүзіндегі елдермен таныстыру т.б.» және жалғастыра келе, «...Өз еліміздің өткен кеткені туралы, басынан кеткен дәуірлері туралы бұрынғы, осы күнгі мекендері туралы қолдан келгенше толық мағлұмат беру, ата бабаларымыздың істерімен танысып, өткен жаңалықтарына күйініп, жақсылықтарына сүйініп, ғибрат алмақ адамға сана береді»- [2] деп, атап көрсетеді.

1924-1925жж. Қазақ тілінде баспадан шығарылған оқулықтардың саны-16, 1925-1926жж. -18, 1926-1927жж. - 44 түрлі пәндік оқулықтар болса, олардың таралымы 825мыңға дейін жетіп отырылған [4].

Жалпы айтқанда, оқу-ағарту саласы сауатсыздықпен күресті қаражаттың, оқулықтар мен оқу құралдарының жетіспеушілігіне, білім беру орталықтарының аздығына қарамастан жүргізіп отырды.

Тіпті мамандардың жетіспеушілігі өз алдына бір проблема болып табылды. 1926 жылы Бүкілодақтық КСРО бойынша халық санағы сауатсыздықты жою жөніндегі жұмыс қорытындысын жасап шығарды. Статистикалық дерек бойынша қазақ халқының сауаттылық деңгейі-6,9 пайызды құраған. Кейінірек бейбіт өмірдің орнауы ел ішінде сауатсыздықпен күрес іс-шараларын жандандыра түседі.

Сауат ашушылардың саны бірте-бірте өседі. Егер 1922-1923 жылдары оқып, жазуды меңгергендер саны-4,1 мың азаматты құраса, 1926-1927 жылдары олардың саны-43,6 мыңға жетеді. Яғни бұл көрсеткіштер сауат ашушылардың санының біртіндеп артқандығын аңғартады.

Дегенмен, бұл қарқынды тежеген 1929 жылға қарай қазақ жазу әліппесінің араб графикасынан латын графикасына, ал 1940 жылға қарай кириллицаға ауыстырылады. Соның нәтижесінде әр бір азамат бастауыш білімді үш қайтара оқуға мәжбүр болған. Әрине бұл өз деңгейінде оқу-ағарту ісінің дамуына кереғарлық әкелгендігі анық.

Бұл жылдары Ресей мен Өзбекстанның жоғары оқу орындарындағы қазақстандық студенттер саны жыл сайын өсіп отырды. 1926 ж. 2 шілдеде Ташкенттегі Қазақ ағарту институтыты педагогикалық институт деп аталды.

Мысалы 1927-1928 жылы республикада үш-ақ орта мектеп (Ташкент, Орынбор, Қызылорда) болды. Оқушылардың көбі 7 жылдық мектепті бітірісімен техникумдар мен ФЗО-ларға кетіп жатты [5,171б.]. 1929 ж. республиканың ежелден ғылым, әдебиет, мәдениет тілі болып келген араб әліпбиінен латыншаға көшуі оқу-ағарту ісінің дамуына үлкен соққы болып тиді. Араб әліпбиімен шыққан мәдени бай мұралардың көбі отқа өртелді.

Латын графикасына ауысудың керексіздігі жөнінде кезінде-ақ А.Байтұрсынов өз пікірін білдірген де болатын. Алайда Кеңес үкіметі жергілікті зиялы қауыммен санаспақ тұрмақ елемегендігі бәрімізге аян.

Кәсіби мамандарды дайындайтын оқу орындарына келер болсақ, қазақ өлкесінде бірінші жұмысшылар факультеті 1921 жылы Орынборда ашылады. 1927 жылына қарай қазақ өлкесінде маман кадрларды дайындайтын 24 техникумы құрылады. Олардың ішінде 14 білім берушілік, қалғандары ауыл шаруалық мамандықтарын дайындайтын арнайы кәсіптік білім беретін орындар болған.

Қазақстандағы алғашқы жоғары оқу орны-Қазақ педагогикалық институты 1928 ж. Алматы қаласында ашылды. 1928 жылы 10 маусымда қазақ өлкесінде Халық Комиссарлары Кеңесінің (ХКК) ұйғарымымен педагогикалық, ауылшаруашылығы және медициналық үш мамандық факультеті бар алғашқы жоғарғы оқу орнын ашу туралы қаулы қабылданады. ЖОО- да1928 жылдың қазан айында өз жұмысын бастайды. Алғашқы жылы тек педагогикалық факультетінде 124 студент оқып, оларға 9 оқытушы дәріс жүргізеді. Бұдан кейін Алматыда 1929 ж. Алматы мал дәрігерлік институтты, 1930 ж. Қазақ ауыл шаруашылық институтты, 1931 ж. Қазақ медицина институты, 1932 ж. Орал педагогикалық институты ашылды.

Жалпы алғанда 1940 жылға қарай Қазақ өлкесінде 20-ға жуық жоғарғы оқу орны, 118 арнайы кәсіптік білім беретін оқу орны болады және оларда 40 мыңнан аса студенттер білім алады.

XX ғасырдың 20-30-жылдарында қазақ өлкесінде білім беру жүйесін қалыптастыру кеңестендіру негізінде жүзеге асты. Бұл жүйе бойынша оқытудың әдістемелік, білімділік деңгейі төмен болды. Қазан төңкерісінен кейінгі кеңес мектебінің басты мақсаты-мектептегі білім мазмұнын коммунистік тәрбие мақсатына сәйкестендіру, сабақ беретін мұғалімдердің, оқу құралдардың жетіспеушілігін шиеленісіп жатқан таптық күрес деңгейінде шешу өзектілігі алда тұрды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін 3-4 т. Алматы. Атамұра. 2010.*
- 2. Төлеубаева К.М. Қазақстан тарихын оқытудың әдістемесі. Алматы, 2013 -116б.; Төлеубаева К.М. Тарих сабағы бойынша оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру Алматы Абай атын. ҚазҰПУ 2001ж. 112.*
- 3. Қазақстан тарихы: Лекциялар курсы. /Қ.С. Қаражан, Ж.Ә. Әбсеметова, Ф.А.Қозыбақова, Т.Қ.Мекебаев, С.С.Саржанова, С.Смағұлов, Ш.Б.Тілеубаев; Редакциясын басқарған Қ.С. Қаражан. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 216 б.*
- 4. Антология педагогической мысли Казахстана /Сост.: К.Б.Жарикбаев, С.К.Калиев. – Алматы: Рауан, 1995. -512 с.*
- 5. Ильясова А.Н. Становление и развитие педагогической теории Казахстана. (1900-1960 гг.). Алматы. РИК. - 1997. 282 с.*

УДК 930.85
ГРНТИ 03.20

Ибраев Е. Е.¹

¹к. и. н., старший преподаватель Костанайского
государственного университета им. А. Байтурсынова
г. Костанай, Казахстан

СТАНОВЛЕНИЕ КИНО В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ И ОБРАЗЫ КАЗАХОВ ДОВОЕННОГО И ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ

Аннотация

В статье на основе художественных лент и мемуаров кинодеятелей Казахстана рассматривается процесс формирования казахского национального кинематографа в 1930-1950-е годы. По результатам изучения сюжетного содержания и идейного наполнения кинопроизведений было выявлено, что, несмотря на достаточно жесткие идеологические рамки со стороны советской цензуры, кинодеятели Казахстана сумели воплотить на экране оригинальные образы и сюжеты, демонстрирующие специфику и уникальность казахского народного духа, менталитета, культуры и традиций в целом.

Ключевые слова: кинематограф, национальное кино, авторский взгляд, война, цензура, идеология.

Ибраев Е.Е.¹

¹т.ғ.к. аға оқытушы
А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университет.
Қостанай қ Қазақстан

СОВИТ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚЫҢНЫҢ ӨНІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК УАҚЫТТАҒЫ

Аннотация

Көркем фильмдер мен кинематографистер негізінде Қазақстан 1930-1950-шы жылдары қазақ ұлттық кино қалыптастыру процесін естелігінде. мазмұнының зерттеу учаскесін қорытындысы бойынша және идеологиялық толтыру фильм, ол кеңестік цензура арқылы емес, қатаң идеологиялық базаны қарамастан, кинематографистер Қазақстан экрандағы жалпы қазақ халық рухы, менталитеті, мәдениеті мен салт-дәстүрін арнайылық пен бірегейлігін көрсетеді бастапқы кескіндер мен әңгімелер айналдыруы білді екендігі анықталды жұмыс істейді .

Түйін сөздер: кино, ұлттық кино, автордың көзқарасы, соғыс, цензура, идеология.

Ibrayev E.E.¹

¹candidate of Historical Sciences, senior lecturer of Kostanay
State University them A. Baytursynov
Kostanay, Kazakhstan

THE FORMATION OF CINEMA IN SOVIET KAZAKHSTAN AND THE IMAGES OF KAZAKHS OF THE HOUSEHOLD AND MILITARY TIME

Abstract

In the article on the basis of art ribbons and memoirs of filmmakers of Kazakhstan the process of formation of the Kazakh national cinema in 1930-1950s is considered. Based on the results of the study of the plot content and the ideological content of the films, it was revealed that, despite the rather rigid ideological framework on the part of the Soviet censorship, the cinematographers of Kazakhstan managed to translate on the screen original images and plots demonstrating the specificity and uniqueness of the Kazakh national spirit, mentality, culture and traditions in general.

Key words: cinematography, national cinema, author's view, war, censorship, ideology.

Время для первых художественных фильмов, посвященных непосредственно Казахстану, датируется 1929-1932 годами. Выходят кинокартины с лаконичными, но броскими и характерными названиями - «Песни степей», «Мятеж», «Турксиб», «Джугт», «Вражьи тропы», «Тайна Каратау». Эти ленты были посвящены различным событиям и сторонам жизни казахов. Несмотря на то, что содержание кинокартин ни на йоту не отходило от основных принципов советской культурной революции (пропаганда социалистического образа жизни, коллективного труда, осуждение врагов режима), все же сам факт появления игрового кино в Казахстане был важным событием. В республике появились собственные мастера режиссерского, актерского, сценарного дела. Значимые литературные произведения и народные эпосы были воплощены на экране, обретая, таким образом, новую жизнь, актуальную трактовку и интерпретацию.

К работам над созданием художественного кино широко привлекались известные писатели. Например, Мухтар Ауэзов написал киносценарии к фильмам 1940-х годов – «Райхан» и «Песни Абая», Габит Мусрепов для кинематографа адаптировал жизнеописания известных людей и казахские эпосы – «Амангельды», «Поэма о любви», «Сын бойца», «Кыз-Жибек», по сценариям Абдильды Тажибаева были сняты «Джамбул», и «Это было в Шугле». Один из ведущих драматургов республики - Шахмет Хусаинов совместно с Владимиром Абызовым написал сценарии фильмов «Девушка-джигит», «Мы здесь живем», «На диком берегу Иртыша» [1].

Работая над производством кинолент, казахские писатели занимались не только сценариями, в их задачи входил также подбор актеров для фильма, музыкального сопровождения, декорационного оформления и костюмов персонажей, итоговое решение о допуске к прокату и т.д. Можно сделать вывод, что качественное развитие довоенного кино Казахстана произошло, в том числе благодаря профессионализму и таланту казахских литераторов, которые в основе любого фильма и жанра видели, прежде всего, достойное художественное содержание, соответствие самобытности этноса и его культуре.

12 сентября 1941 года на основании Постановления Совета Народных комиссаров КазССР, на базе вышеупомянутой Алма-Атинской студии кинохроники, была организована Алма-Атинская киностудия художественных фильмов. Меньше чем через двадцать лет эта киностудия получит название «Казахфильм». Кстати, один из зачинателей казахстанской кинодраматургии, Мухтар Ауэзов, вплоть до своей кончины (1961 г.), являлся бессменным членом художественного совета этой киностудии.

Кино Казахстана зародилось уже после эры немого фильма, таким образом не испытав на себе основные вехи этого периода. Развитие отечественной киноиндустрии пришлось на время, когда звук, а потом и цвет уже были изобретены и вошли в практику, а в отраслях казахской культуры трудились и творили профессиональные мастера. Необходимо отметить, что решение правящей партии СССР пропагандировать в национальных республиках социалистические преобразования и преимущества с помощью киноискусства имело в целом положительный эффект для развития кино в крае. Это обстоятельство способствовало появлению в Казахстане искусных сценаристов, актерских кадров, художников, кино-композиторов, материально-технической базы, квалифицированных инженерно-технических кадров и высокой культуры производства[2, с. 24].

Летоисчисление казахского художественного кинематографа начинается с ленты «Амангельды», выпущенной в 1938 году. Это был первый опыт создания национального фильма, и осуществлялся он на базе киностудии «Ленфильм». Идея снять картину о славном сыне казахского народа, герое гражданской войны Амангельды Иманове принадлежала известным писателям Бейимбету Майлину и Габиту Мусрепову. Творческую помощь оказал в написании сценария уроженец Казахстана, известный к тому времени драматург и писатель, Всеволод Иванов. Работали увлеченно, учась друг у друга - В. Иванов изучал историю казахского народа, его быт, традиции и обычаи, а Б. Майлин и Г. Мусрепов постигали основы драматургического мастерства [3, с. 59].

Выбор сюжета первого в истории республики художественного фильма был неслучаен. Героический образ батрака Амангельды Иманова, возглавившего национально-освободительное восстание в Тургае в 1916 году, согласно замыслу авторов, должен был воплощать в себе «революционный настрой народа».

Это было крайне важным в период предвоенного времени, когда массовые политические репрессии, голод, разруха, вызванные коллективизацией, резко подорвали доверие народа к политике советской власти. Зрительская аудитория должна была увидеть восстание А. Иманова против колониального режима как часть общей масштабной борьбы большевиков за «свободу и равноправие всех народов России». Особый акцент в фильме делался на последующем вступлении Амангельды в ряды Красной Армии и гибели от врагов революции

«Фильм об Амангельды - первый полнометражный фильм на тему казахской действительности -

должен продолжить традиции шедевров советской кинематографии: «Чапаева», «Мы из Кронштадта», - писала тогда газета «Казахстанская правда» [4, с. 2].

Необходимо отметить, что режиссер картины М.Я. Левин понимал важность и значимость этого первого кинопроизведения для молодого национального кино, и отнесся к нему с большой ответственностью. Вторым режиссером он пригласил уже имеющего солидный опыт работы в кино Б.А. Медведева, главным оператором известного мастера съемок Х.М. Назарьянца. Музыка к фильму писал молодой тогда еще композитор Ахмет Жубанов. На главные роли были приглашены лучшие актеры национальной сцены - Елубай Умурзаков, Калибек Куанышпаев, Сералы Кожамкулов, Шара Жиенкулова, Канабек Байсеитов, Курманбек Джандарбеков. Позже они вспоминали, что к тому времени чувствовали себя профессионалами на сцене театра, способными контролировать жест, мимику, движение, ритм [5, с. 124]. Но первая работа перед камерой дала понять, что в кино нельзя слепо переносить театральные приемы и методы, что новое искусство требует новой техники, иной культуры актерской игры. Таким образом, кинематограф заставлял актеров искать новые возможности, расширяя диапазон актерской профессии. В этой связи, нелишним будет отметить, что, несмотря на свой пропагандистский настрой, лента об Амангельды имела достаточно высокие художественные достоинства.

Фильм «Амангельды» оправдал ожидания авторов и партийных идеологов. Повествование о борце с царским режимом и «мелкофеодальными представителями» имело огромный успех в Казахстане. Как рассказывают очевидцы, публика, едва выйдя из зрительного зала, вновь становилась в очередь за билетами на следующий сеанс.

Восторженно отозвалась о фильме и пресса, а его создатели были награждены Почетными грамотами Верховного Совета Казахской ССР [6, с. 47].

Громкий успех дебютного казахского фильма заложил хорошие перспективы для развития кино в дальнейшем. Однако из-за войны следующий значимый фильм пришлось ждать тринадцать лет. Речь о нем пойдет несколько позже.

В 1941 году в Алма-Ате работает Центральная Объединенная киностудия (ЦОКС), в состав которой входят, помимо Алма-Атинской, эвакуированные сюда студии «Мосфильм» и «Ленфильм». Их пребывание в республике, непосредственное общение местных деятелей культуры с профессионалами высокого уровня - С. Эйзенштейном, Г. Рошалем, В. Пудовкиным, И. Пырьевым, Б. Бабочкиным, В. Марецкой, Э. Тиссэ, И. Москвиным и многими другими дало впоследствии свои плоды. Было создано и обучено среднее звено специалистов, в актерской киношколе выросла целая плеяда. Они стали школой профессионализма для целого поколения казахских кинематографистов. В 1942 году режиссером Г. Рошалем был снят фильм «Песнь о великане» («Батыры казахских степей»), в котором образ доброго великана, приходившего на помощь казахскому народу в трудные времена, стал символом советских воинов в годы Великой Отечественной войны.

Связи кинематографистов продолжали существовать и после отъезда москвичей и ленинградцев. Свидетельство тому - послевоенная постановка фильма «Джамбул» (1952 г.) режиссером Е. Дзиганом по сценарию Н. Погодина и А. Тажибаева о прославленном казахском акыне, в чьей судьбе авторы постарались отразить значительные преобразования в жизни казахского народа после победы Октябрьской революции.

«Работать мне пришлось с двумя крупнейшими мастерами слова и экрана, - вспоминает один из соавторов сценария, известный казахский поэт, писатель и общественный деятель Абдильда Тажибаев. - Сценарий создавался вместе с Николаем Федоровичем Погодиным, а ставил фильм Ефим Дзиган. Мы долго и подробно обговаривали каждый будущий эпизод, каждую деталь. И Погодина, и Дзигана интересовало все - отдельные частности жизни Джамбула, искусство акынов-импровизаторов, обычаи нашего народа. Я был рад отвечать им. В свое время мне посчастливилось стать, что называется, правой рукой Джамбула - я записывал его импровизации, поэмы, стихи. Это общение дало мне глубинное понимание природы народной поэзии, проникновение в суть человеческой личности, знание самого Джамбула. И, чем мог, я помогал созданию на экране образа великого казахского акына. Задача у нас была сложной: песни Джамбула давно перешагнули рубеж республики. Надо было показать человека, чей опыт служил поэзии борьбы. Человека, носившего чапан и ставшего членом правительства. Надо было в одной судьбе проследить закономерность расцвета и творческого взлета целого народа. В фильме снимались лучшие актеры республики - Курманбек Джандарбеков, Капан Бадыров, Кененбай Кожабеков, начинающий свой путь в театре и кино, Шакен Айманов. И надо отдать должное удивительной прозорливости режиссера Ефима Дзигана, который сумел рассмотреть в даровании Шакена будущую

силу и масштабность. Образ Джамбула - живого человека, мудреца, поэта, сына своего народа, созданный Аймановым, до сих пор остается образцом актерской игры» [6, с. 231]. «Джамбул» имел большой зрительский успех, как в нашей стране, так и за рубежом.

Идеологическая линия в фильме, разумеется, присутствовала, но ее значительно осветлял образ акына, чей мощный талант и высокое творчество были переданы достаточно объемно, и послужили инструментами для отображения самобытности народной культуры и образа мышления.

Развитие казахстанского кино не обошлось и без жанра кинокомедии. Это было вполне логичным, учитывая многовековую любовь народа к здоровому юмору, шуткам, и массовому веселью. Первым удачным опытом создания фильма этого жанра стала комедия «Девушка-джигит» (1955 г.) по сценарию Ш. Хусаинова и В. Абызова. Сценарий, как и положено лентам подобного жанра, был незатейлив. Молодой колхозный коневод Айдар и старшая табунщица конезавода влюбляются друг в друга. Случается так, что из-за недоразумения между молодыми людьми возникает размолвка. Это обстоятельство пытается использовать заведующий магазином Ангарбай, который не прочь стать женихом Галии.

Характерные запоминающиеся образы и классическая формула любовного треугольника обеспечили успех прокату фильма, и существенно поднимали настроения людям, живущим и трудящимся в тяжелую послевоенную эпоху.

В целом, рассматривая основные образы кинематографа советского Казахстана, мы видим, что в них прослеживается определенная идеологическая линия, мало позволявшая отклоняться авторам фильмов от нее. Кинообразы 1930-1950-х гг. делятся на следующие типы:

1. В этот период главными персонажами являлись либо революционеры, борющиеся в одиночку против царского или буржуазного режима, что вполне соотносилось с правилами идеологии в советском кино, либо это были герои эпосов, прошлого - воины, батыры, ханы. Но даже в этом случае персонажи, действующие задолго до появления советской власти, несли в себе пропаганду революционной идеологии.

2. Молодые казахские джигиты, чьи детство и юность пришлось на период существования царской власти в Казахстане. Протестуя против засилья и несправедливости старых феодальных порядков и укладов, молодые герои посвящают свою жизнь революции и борьбе с «кулацко-байским элементом».

3. Образ казахской женщины тоже состоял из необходимых клише: она представляла на экране как «освобожденная женщина Востока», или как героический боец, истинная дочь своего народа, еще вариант - ударница коллективного труда. Образ «казахской Изольды» можно было встретить только в фильмах-сказках или эпических картинах.

4. Важная роль придавалась женскому образу во время Великой Отечественной войны. За указанный период выработался определенный стереотип в кино - образ матери, чей сын погиб сражаясь с белогвардейцами или фашистами, после чего «...женщина стала матерью для всего многонационального советского народа» [6, с. 218].

5. Довольно значимую роль в казахском кино 1930-50-х годов играли русские персонажи. Как правило, это были опытные революционеры или красные командиры, берущие под свою опеку молодых казахов, будущих соратников.

6. Еще одним примером героя на казахском киноэкране представляли аксакалы, принимавшие в свои руки заботу над обществом, после ухода молодых мужчин на фронт. Их слова, поступки, решения на экране были олицетворением опыта, мудрости и силы, зачастую их образы исполняли роль третейского судьи в ситуациях, когда зрителю необходимо было разобраться, кто прав, а кто поступает ошибочно.

Однако, несмотря на такое засилье образов-штампов, во второй половине XX века в кинодраматургии КазССР начали появляться достаточно разносторонние, многослойные персонажи, позволяющие нам судить о наступающем формировании авторского кино в советском Казахстане.

Список использованной литературы:

- 1. Рождение казахского киноискусства. Сборник. - Алматы, 2013. - 189 с.*
- 2. Назаров А.С. Первенец казахского кино. - Алма-Ата, 1980. - 72 с.*
- 3. «Казахстанская правда». 22.11.1938. - С. 2*
- 4. Ногербек Б. Кино Казахстана. - Алматы: НППЦ, 1998. - 236 с.*
- 5. Очерки истории казахского кино. - Алма-Ата: Наука, 1980. - 270 с.*
- 6. Тажибаев А. Былое. - Алма-Ата, 1979. - 263 с.*

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

**ӘӨЖ 94
МРНТИ 10.11.91**

Адырбек Баян Садыққызы¹

*¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халқаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан
Adyrbek.bayan@mail.ru*

Ергөбек Шыңғыс Құлбекұлы²

*²Заң ғылымдарының кандидаты, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан
Shyngys.ergobek@mail.ru*

**РЕСЕЙ МЕМЛЕКЕТТІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНА АЛТЫН ОРДАНЫҢ
ЫҚПАЛЫ**

Аңдатпа

Мақалада Ресей мемлекеттігі мен мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына Алтын орданың ықпалы қарастырылған. Бұл мәселе бүгінгі күннің өзінде ғалымдар тарапынан түрлі даулар тудырып келеді. Бірқатар ғалымдар бұл ықпалдың оң болғандығын айқындаса, бірқатары кері ықпал еткендігін алға тартуда. Көзқарастардың әр түрлі болғанымен дәлелді, дәйекті тұжырымдама бір Алтын орда Ресей мемлекеттігінің қалыптасуы мен дамуына ықпал етті және бұл ықпал қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтыды.

Түйін сөздер: мемлекеттілік, ықпал, тұжырымдама, Алтын орда, мәдениет.

Адырбек Баян Садыққызы¹

*¹Кандидат исторических наук, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи, г.
Туркестан, Казахстан
Adyrbek.bayan@mail.ru*

Ергөбек Шыңғыс Құлбекұлы²

*²Кандидат юридических наук, Казахской национальной академия искусств имени Т.К. Жургенова, г.
Алматы, Казахстан
Shyngys.ergobek@mail.ru*

**ВЛИЯНИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ НА СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ РОССИЙСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ**

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы влияния Золотой орды на становление и развитие Российской государственности и культуры. Этот вопрос и по сей день вызывает очень много дискуссии в экспертной среде. Ряд ученых говорят об отрицательном влиянии, ряд выявляют отрицательное влияние. Несмотря на различие во взглядах есть непоколебимая концепция которая исходит из того что влияние Золотой орды было и оно охватывало все сферы общественной жизни.

Ключевые слова: государственность, влияние, концепция, Золотая орда, культура

Adyrbek Bayan Sadykkyzy¹

¹Candidate of historical sciences, A. Yassawi International Kazakh-turkish university, Turkestan, Kazakhstan
Adyrbek.bayan@mail.ru

Yergobek Shynggys Kulbekuly²

²Candidate of jurisprudence sciences, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
Shyngys.yergobek@mail.ru

INFLUENCE OF THE GOLDEN HORDE ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN STATEHOOD

Annotation

The article deals with the influence of the Golden Horde on the formation and development of the Russian statehood and culture. This issue and to this day cause a lot of discussion in the expert environment. The number of scientists talk about negative influence, a number reveal a negative impact. Despite the difference in views, there is an unshakable conception that proceeds from the fact that the influence of the Golden Horde was, and it embraced all spheres of public life.

Key words: statehood, influence, concept, Golden Horde, culture

Алтын орда мемлекетінің пайда болуы мен дамуы Ресей территориясындағы ыдыраңқылық процесімен тұспа-тұс келді. Ішкі саясаттағы тұрақсыздық пен тай-талас Киев Русі атымен белгілі мемлекеттің ыдырап жекелеген ықпалды князьдықтардың пайда болуына ықпал етті. Бұл кезеңнің өзінде қыпшақ мәдениетімен етене тығыз байланысып жатқан Ресей князьдері бір-бірімен күресте түркілік күштерге кеңінен арқа сүйейтін. «В XIII веке Русь находилась в состоянии политической раздробленности. Постоянные феодальные распри разоряли страну. Черниговский князь Игорь Святославович (герой «Слова о полку Игореве») решил расправиться с Киевом. Он призвал на помощь Рюрика Ростиславовича (Смоленский князь) и половцев. Киевский князь позвал Романа Волынского и торков. В результате междоусобной битвы 1203 г. был произведен полный разгром Киева, были разрушены церкви, Киево-Печерская Лавра, город был сожжен. После этого боя Киев так и не оправился» [1].

Ресей тарихында моңғол-татар басымдығы есімімен белгілі кезең ішкі процесстерге ықпал етпей қоймағандығы айқын. Әрине бұл мәселеге байланысты бір пікір жоқ және тұтас бір пікірдің болуы мүмкін де емес. Ресей тарих ғылымы заман ағысы мен саяси бағыттың өзгеруіне сәйкес әрқилы болатындығы да түсінікті. «Вопрос о влиянии монголо-татарского нашествия и установления ордынского владычества на историю России издавна принадлежит к числу дискуссионных. Можно выделить три основные точки зрения на эту проблему в отечественной историографии. Во-первых, это признание очень значительного и преимущественно позитивного воздействия завоевателей на развитие Руси, подтолкнувшего процесс создания единого Московского (Российского) государства. Основоположником такой точки зрения был Н. М. Карамзин, а в 30-е годы нашего века она была развита так называемыми евразийцами. В то же время они в отличие от Л. Н. Гумилева, нарисовавшего в своих исследованиях картину добрососедских и союзнических отношений Руси и Орды, не отрицали таких очевидных фактов, как разорительные походы монголо-татар на русские земли, взимание тяжелой дани.

Другие историки (среди них С. М. Соловьев, В. О. Ключевский, С. Ф. Платонов) оценивали воздействие завоевателей на внутреннюю жизнь древнерусского общества как крайне незначительное. Они полагали, что процессы, шедшие во второй половине XIII – XV в., либо органически вытекали из тенденции предшествующего периода, либо возникали независимо от Орды.

Наконец, для многих историков характерна как бы промежуточная позиция. Влияние завоевателей расценивается как заметное, но не определяющее развитие Руси (при этом однозначно негативное). Создание единого государства, как считают Б. Д. Греков, А. Н. Насонов, В. А. Кучкин и другие, произошло не благодаря, а вопреки Орде» [1].

Пікірлердің мұндай әр-түрлі болуы тарих ғылыми мектептерінің әр түрлілігіне байланысты болса керек. Ресей ғалымдары ішкі және сыртқы саясатына деген көзқарас ерекшеліктерінен туындады деген ойға қалдырады. Ресей мемлекеттігі өз тарихында түрлі күрделі кезеңдерден өткендігі белгілі. Бұл кезеңдердің өзіне тән ерекшеліктері тарих ғылымында өз ізін қалдырмай қоймады. Бұл ретте еуразияшылдық бағыттың дамуына ерекше ықпал еткен Л.Н. Гумилевтың пікірі де өз ерекшелігімен

көзге түседі. «Существовали также и полностью противоположные версии. Например, Л.Н. Гумилев утверждал, что Русь и Золотая Орда до XIII в. не только не были врагами, но и даже состояли в некоторых союзнических отношениях. В аргументирование своей идеи он приводит следующие факты. Во-первых, на Руси постоянно не находились отряды татаро-монгол. Во-вторых, из многих источников известно, что князь Александр Невский часто ездил к хану Бату. Этот факт Гумилёв связывает с организацией союза. В-третьих, Гумилёв приводит факт защиты монголами в 1268 году Новгорода. В-четвертых, в своих книгах Гумилёв упоминает об открытии в Золотой Орде православного епископства, что, по его мнению, было бы вряд ли возможно в случае вражды между этими странами. В-пятых, после прихода в Орде к власти Берке, который установил ислам государственной религией, на Руси не начались религиозные гонения на православную церковь» [1].

Мұның тысында Ресей мемлекеттігін Шыңғыс хан империясының ізін қуушы ретінде көрсетуге деген ынта да бар. «Кроме концепции Л.Н.Гумилёва, существует концепция Г.В.Носовского и А.Т.Фоменко. Суть её состоит в том, что Орда и Русь – это практически одно и то же государство. Они считают, что Орда являлась не иностранным образованием, захватившим Русь, а просто восточным русским регулярным войском, входившим неотъемлемой частью в древнерусское государство. «Татаро-монгольское иго» с точки зрения данной концепции – просто период военного управления государством, когда верховным правителем был полководец-хан, а в городах сидели гражданские князья, которые обязаны были собирать дань на содержание войска. В свете такой концепции частые татаро-монгольские набеги являлись ничем иным, как насильственным сбором дани с тех областей, которые не хотели платить» [1].

Әрине Алтын орданың пайда болуы да дамуы да Шыңғыс хан мемлекетінің даму тенденцияларымен тығыз байланысты. XIII ғасырда өз қуатымен әлемді дүрліктірген империя көп жағдайда тек жаңа географиялық, геосаяси құрылым болып қана қалыптасып қойған жоқ, халықаралық ынтымақтастық пен мәдениеттің дамуына, өзара ықпалына жол ашқан қуатты ұлттар мен ұлыстардың бірлестігіне айналды.

Бұл батыс пен шығыс арасында бұрын соңғы болмаған экономикалық-мәдени қатынастардың дамуына ықпал етті. Шыңғыс хан мемлекетінің басты ерекшеліктерінің бірі мәдени-идеологиялық экспансияның жоқ болуында жатыр. Империя өзінің мәдени саясатында ұлттар мен ұлыстардың дербестігін қамтамасыз етуге мүдделі болды. «В то же время - обратим внимание - правовой кодекс монголов на Руси не действовал. Монголо-татары не устранили русских князей, не создали своей династии на Руси. Управление находилось в руках русских князей, а сношение с Ордой - главным образом в руках великого князя» [2]. Ұлы империя түрлі мәдениеттердің өзара ықпалдаса отырып дамуына жағдай жасады. Діни наным сенім сұрағында Шыңғыс хан империясы еркіндік қағидасын ұстанды. Алтын ордадағы ішкі тұрақтылық пен тұтастықтың сақталуы экономиканың дамуына жол ашты. Ал жүзеге асырылған салық жинау және әкімшілік саясат Ресей мемлекетігінде ерекше орын алған Мәскеу князьдығының өркендеуіне жол ашты. Алтын орданың мәдениеті тіпті Ресей империясының шырқау шегінде де өз ықпалын жоймады. Алтын орда кезеңінде ықпалды отбасылардың кейінгі Ресейдің дамуына қосқан үлесі ерекше екендігі сөзсіз. «Известнейшие фамилии русской истории, вышедшие из Золотой Орды: 1. **БУНИНЫ** (прим. русский писатель, поэт — Бунин Иван Алексеевич) От Бунина Прокуды Михайловича (умер в 1595 году), дед которого, вышедший из Орды к рязанским князьям, получил земли в Рязском уезде.

2. **КАРАМЗИНЫ** (прим. писатель, поэт, историк Николай Михайлович Карамзин) В официальном родословии отмечается происхождение фамилии от татарского мурзы по имени Кара Мурза. Этимология прозвища фамилии Карамза Карамурза достаточно прозрачна: кара «чёрный», мурза ~ мирза «господин, князь».

3. **РАХМАНИНОВЫ** (прим. российский композитор Сергей Васильевич Рахманинов) От Рахмана (от арабо-мусульм. рахман «милостивый») из Орд.

4. **СКРЯБИНЫ** (прим. русский композитор и пианист Александр Николаевич Скрябин) От Сокурбея из Орды.

Этимология Сокур бея прозрачна тюркская — «слепой бей» .

5. **ТУРГЕНЕВЫ** (прим. русский писатель Иван Сергеевич Тургенев) От мурзы Тургеня Льва (Арслана), вышедшего около 1440 году из Орды к Вел. кн. Василию Ивановичу. Фамилия Тургенев имеет совершенно очевидную тюркско-монгольскую основу — качественное прилагательное *turgen* монгольск. 'быстрый', 'скорый', 'спешный', 'вспыльчивый'.

6. **ЯЗЫКОВЫ** (прим. известный поэт, друг Пушкина Николай Михайлович Языков) От Енгулая Языка из Золотой Орды. Время выхода, очевидно, следует отнести к рубежу XIV—XV вв., так как в XV веке Языковы, как российские дворяне, уже хорошо известны.

И ещё многие другие учёные, военные, писатели были из родов, основатели которых, когда-то вышли из Золотой Орды» [3; 4]

Мақаланы қорытындылай келе Ресей мемлекеттігі мен мәдениетінің дамуына Алтын орданың ықпалы күшті болғандығын айқындадық. Алтын орда кейінгі Ресейдің мемлекеттік институттарының қалыптасуына, ал ең бастысы тұтас мемлекеттің пайда болуына ықпал еткендігін сараладық. Ресейдегі Алтын орданың ықпалы туралы бағыттардың түрлі болуы мемлекеттілік тұжырымдамасының дамуынан туындайтындығы айқын. Осылайша тіпті Ресейдегі мемлекетшілдік дәстүрдің пайда болуына тікелей ықпал еткен мемлекет Алтын орда болғандығында күмән жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Влияние Золотой Орды на политическую и правовую культуру Руси* // http://www.labex.ru/page/g14_ist_gos_64.html

2. *Велиева Бесибе Тейфиховна// ВЛИЯНИЕ ТАТАРО-МОНГОЛЬСКОГО ИГА НА СТАНОВЛЕНИЕ И ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ КИЕВСКОЙ РУСИ*//<http://intkonf.org/velieva-b-t-vliyanie-tataro-mongolskogo-iga-na-stanovlenie-i-dalneyshee-razvitie-kievskoy-rusi/>

3. *Сергеева О.Е. ВЛИЯНИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ НА КУЛЬТУРУ ДРЕВНЕЙ РУСИ И СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ* // *Научное сообщество студентов XXI столетия. ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ: сб. ст. по мат. X междунар. студ. науч.-практ. конф. № 10. URL: sibac.info/archive/social/10.pdf (дата обращения: 09.09.2018)*

4. *Влияние Золотой Орды на развитие русской культуры* // https://studbooks.net/1180208/istoriya/vliyanie_zolotoy_ordy_razvitie_russkoy_kultury

ӘӨЖ 327.37

ГРНТИ 03.09.25

К.Т. Zhumagulov¹

¹ Doctor of historical sciences, academician, professor of KazNU Al-Farabi, Director of the Republic scientific-research center on World history studies, RK, Almaty

R.O. Sadykova²

² Candidate of historical sciences, associate professor of KazNU Al-Farabi, RK, Almaty

ATTILA'S CAMPAIGN AGAINST GAUL AND ITS IMPORTANCE

Annotation

The Great Migration of peoples in IV-VII centuries was a turning point in world history. It was started by the Hun's tribal alliance and their movement from the depths of Central Asia to Europe. The greatest territorial expansion of the Hun Empire in the West was under the leadership of Attila. Attila was a great statesman who had done great actions. He was a wise ruler, a skilled diplomat, and a fair judge. With good reason he should be considered a prominent figure in the first millennium AD.

In this article, an attempt was made to study the main campaigns of Attila. At the center of our attention will be the complex ups and downs of the relationship between the Hunnish state and the Western Roman Empire, especially Attila's campaign to Gaul.

Research methods and the proof require the use of rare written sources in Latin, Greek languages. Data from archeology, ethnology, history and modern linguistics interdisciplinary research is especially widely used.

Key words: The Great Migration of peoples, hunns, Attila, Roman Empire, the campaign against Gaul.

Қ.Т. Жұмағұлов¹

¹ Т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры, академик, Дүние жүзі тарихын зерттеу бойынша Республикалық ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Алматы, Қазақстан

Р.О.Садықова²

² Т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан

АТТИЛАНЫҢ ГАЛЛИЯҒА ЖОРЫҒЫ МЕН ОНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

IV-VII ғасырлардағы Халықтардың Ұлы Қоныс аударуы әлем тарихындағы бетбұрыстық кезең болды және оған нақты ғұн тайпаларының Орталық Азиядан Еуропаға қоныс аударуы негіз қалады. Ғұн державасы Аттиланың тұсында елеулі аумақтық кеңею мен ерекше алыптыққа қол жеткізді. Аттила ұлы істерді жүзеге асырған мемлекеттік қайраткер, көреген билеуші, іскер дипломат және әділетті қазы болды. Аттиланы сөзсіз I-ші мыңжылдықтың ең біртуар тұлғасы деп атауға болады.

Бұл мақалада Аттиланың негізгі жорықтарын зерттеуге ұмтылыс жасалынған. Біздің назарымызда Аттиланың басқаруы кезіндегі Ғұн державасының Батыс Рим империясымен күрделі қарым-қатынастары қарастырылып, ерекше назар Аттиланың Галлияға жорығына бөлінеді.

Мақаладағы зерттеу әдістері мен дәлелдері сирек кездесетін латын, грек пен скандинав тілдеріндегі жазбаша деректерді пайдалануға негізделген. Әсіресе археология, этнология, тарихи лингвистика мен пәнаралық зерттеу кеңінен пайдаланылады.

Тірек сөздер: Ұлы Қоныс аудару, ғұндар, Аттила, Рим империясы, Галлияға жорық.

К.Т. Жумагулов¹

¹ Д.и.н., профессор, академик, директор РНИЦ по изучению всемирной истории при КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Р.О.Садықова²

² К.и.н., ассоциированный профессор КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ПОХОД АТТИЛЫ В ГАЛЛИЮ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

The Great Migration of peoples in IV-VII centuries was a turning point in world history. It was started by the Hun's tribal alliance and their movement from the depths of Central Asia to Europe. The greatest territorial expansion of the Hun Empire in the West was under the leadership of Attila. Attila was a great statesman who had done great actions. He was a wise ruler, a skilled diplomat, and a fair judge. With good reason he should be considered a prominent figure in the first millennium AD.

In this article, an attempt was made to study the main campaigns of Attila. At the center of our attention will be the complex ups and downs of the relationship between the Hunnish state and the Western Roman Empire, especially Attila's campaign to Gaul.

Research methods and the proof require the use of rare written sources in Latin, Greek, scandinavian languages. Data from archeology, ethnology, history and modern linguistics interdisciplinary research is especially widely used.

Key words: The Great Migration of peoples, hunns, Attila, Roman Empire, the Battle of Catalaunian fields.

The Great Migration of Peoples in the IV-VIIth centuries was a turning point in world history. It began with the tribal alliance amongst the Huns and their movement from the depths of Central Asia to Europe.

Since ancient times, the Huns (Hunnoi) had inhabited Central Asia. They belonged to the Turkic tribes. As far back as 4th century BCE, the Chinese considered the Huns their most serious opponents. Hun chieftains made real progress in wars with the Han Empire.

As one of the leaders of the Great Migration in Eurasia and Europe, Attila occupies a prominent place not only in the history of the Orient but also in the history of the Occident between Antiquity and the Middle Ages.

By the middle of the 5th century, relations between the Western Roman Empire and the Hunnic Empire had deteriorated considerably. It became obvious that these forces were on the brink of a great confrontation. The events that took place in the mid-5th century provide evidence of the military might of the Hunnic Empire.

Having accumulated and concentrated his power, Attila, the ruler of the Huns, launched a military campaign against Western Europe and particularly against the Western Roman Empire. Let us turn now to the sources. A contemporary of that age, Prosper Tiro, a native of Aquitaine, called Attila's campaigns against the West the main event and wrote:

Attila, who, after he had his brother murdered became even stronger, forced thousands of neighbouring nations to war, which, as he explained, being a friend of the Romans, he was waging only on the Goths. Once he crossed the Rhine, fear gripped numerous Gallic cities. So our guys (the Romans – authors) and the Goths quickly decided to combine forces to meet the brazen enemy. The patrician Aetius proved himself, as he was able to quickly gather the forces scattered throughout and counter the enemy [1, 9].

In addition to the chronicles, there are archival materials and papal correspondence that are valuable sources for that era, but, unfortunately, they have yet to be the subject of proper analysis; these sources were also not studied in the literature written during the Soviet period. These least addressed sources allow for a reconstruction of the complex vicissitudes of the period considered in this paper. For example, in a letter of 23 April 451 to Marcian (450-457), the Emperor of the Eastern Roman Empire, Pope Leo I (the Great) (440-461), made it clear that an understanding between the two Christian Emperors of the Eastern and Western halves of the Roman Empire could have withstood heretical encroachments and Barbarian invasions [2, 41-43].

Why did Attila march on Gaul rather than on Italy? This issue is especially noteworthy. The relationship between Attila and both Roman Empires deteriorated in 450-451. Thus, after the death of the Eastern Roman Emperor Theodosius II in July of 450, Marcian, who succeeded him, refused to pay the customary tribute to the Huns. Yet, the Eastern Empire promised Attila's messengers gifts if Attila came in peace; otherwise, he would be rebuffed.

According to Priscus, Attila also sent an embassy to the Western Roman Emperor Valentinian III, with a request that Honoria, Valentinian's sister, be given to him in marriage, together with her share of wealth. However, the emperor refused because Honoria was already married.

According to Priscus, the both embassies failed. Attila initially did not know what to do, but, gradually finding tranquillity, he decided to launch a war against the West:

However, Attila did not discriminate against the population of the Empire; he was going to fight against the Goths and Franks, against the ruling elite of the Italic peoples to take Honoria with her wealth, as well as to render a service to Gaiseric, the King of the Vandals [3, 98].

Many pieces of jewellery made in the Hunnic polychrome style were found in the steppe zone of Eurasia. Similar items were excavated on the Bosphorus, in the barrow in Kerch. The implements found in the barrow are valuable not only as sources that reflect a late stage in the history of the Bosphorus but also as references for determining the time of simultaneous burials. The presence of coins bearing the profiles of the Roman Emperors Valentinian I (364-375) and Valentinian II (373-392) were found in a sepulchre in Kerch together with polychrome-style jewellery. Silverware of Byzantine origin, decorative fibulas (pins), and glassware, dated to the end of the 4th century and the first half of the 5th century (the beginning of the Middle Ages), were also found there [4, 10].

Here, we should turn our attention to an episode associated with Honoria, who, being the sister of Emperor Valentinian III, was influential in Rome. According to John of Antioch, a Greek chronicler from the 6th and 7th centuries who, in his turn, referred to Priscus, Honoria was caught in a love affair with Eugenius, the overseer of her estates. Their affair was discovered, Eugenius was then executed, and Honoria was married to a gentleman of the Household, who was a stranger to her. Honoria, embittered with the marriage and with the fact that she had to lead an uneventful life by remaining in her brother's court, sent her eunuch (Hyacinthus) to Attila asking him for help and proposing marriage and reimbursement for all of the losses that would be caused by her emancipation. On his return to Rome, Hyacinthus hurried to find Honoria [5, 613-614].

Obviously, Valentinian III and his military commander, Aetius, were opposed to the Huns and did not want Honoria to become Attila's co-ruler even in name. Attila (who was struggling against the Roman Empire) finally had an opportunity to influence the ruling elite in Rome via his 'pseudo-bride' Honoria. According to Priscus:

having sent an envoy to Valentinian III, Attila claimed Honoria as his wife, and as her dowry he expected half of her father's wealth, which belonged to her rightfully, because she was a daughter of the Emperor. Since Attila's ultimatum was refused by the Romans, he responded by preparing all his army for war [6, 99].

Jordanes gave the following account of the actions of Gaiseric, the King of the Vandals, who we mentioned above, at this time:

having realized that Attila conceived to ruin the world, Gaiseric, the King of the Vandals, smothering Attila with splendid gifts, spurred him to fight the Visigoths, for fear that Teoderich, the King of the Visigoths, would

take vengeance on for the affront put upon his daughter; she had been married to Huneric, Gaiseric's son, and at first she was happy with this marriage, but later, since her husband was very cruel even to his children, she was uglified (they had cut off her nose and ears) and sent back to Gaul to her father for the sole reason that she had been suspected of making poison (for her husband); having been bereaved of her natural beauty, the poor woman looked terrifying, and such cruelty, which could move even stranger's hearts, cried out for vengeance to be inflicted by her father [7, 184-185].

Jordanes wrote that, despite being an austere man, the ruler of the Huns was very canny and used finesse before starting a fight. Of course, we are speaking of techniques that have been used throughout history and fit the timeless formula of 'the ends justify the means. Indeed, via his messenger, Attila informed the Roman Emperor Valentinian III that he was not opposed to the Roman Empire but was rather deciding disputes with the King of the Visigoths.

The Romans took a strong line. Emperor Valentinian sent an embassy to Theodoric, the King of the Visigoths, with this message:

Bravest of nations, it is the part of prudence for us to unite against the lord of the earth who wishes to enslave the whole world; who requires no just cause for battle but supposes whatever he does is right. He measures his ambition by his might. License satisfies his pride. Despising law and right, he shows himself an enemy to Nature herself. And thus, he who clearly is the common foe of each deserves the hatred of all. Pray remember - what you surely cannot forget -that the Huns do not overthrow nations by means of war, where there is an equal chance, but assail them by treachery, which is a greater cause for anxiety. To say nothing about ourselves, can you suffer such insolence to go unpunished? Since you are mighty in arms, give heed to your own danger and join hands with us in common. Bear aid also to the Empire, of which you hold a part. If you would learn how such an alliance should be sought and welcomed by us, look into the plans of the foe [7, 187-188].

By these and other like arguments, Valentinian's ambassadors prevailed upon King Theodoric. He answered them, saying:

Romans, you have attained your desire, you have made Attila our foe also. We will pursue him wherever he summons us, and though he is puffed up by his victories over divers' races, yet the Goths know how to fight this haughty foe. I call no war dangerous save one whose cause is weak; for he fears no ill on whom Majesty has smiled. The nobles shouted assent to the reply and the multitude gladly followed. All were fierce for battle and longed to meet the Huns, their foe [7, 187-188].

The struggle against the Huns united the Roman Empire, the Visigoths and other unions of Celtic and Germanic tribes. Old contradictions and struggles were forgotten. The combined army of the Roman Empire, the Visigoth Kingdom and other tribal alliances of the West was headed by the patrician Flavius Aetius (2). During the struggle for power in Rome, he had fled to the Huns, who lent him support. Upon returning to Italy in 433 with Hunnish cohorts, Flavius Aetius again occupied a top position in the state and gained command of the armed forces of the Empire.

During Aetius's stay in the Kingdom of the Huns, he met the young Attila, his future foe. During his time as a hostage, Aetius had an opportunity to know the Huns and intimately, particularly important for his later efforts, to study their organized military capacity and warfare. It is known that Aetius occasionally used Hunnic mercenaries and excelled in commanding them [8, 516-517].

The Huns turned their aggressive zeal to the West, and at the beginning of 451 Attila launched his campaign. Fighting for hegemony in Europe, he was also eager to occupy the rich lands of the Kingdoms of the Burgundians, Visigoths and Franks in Gaul. The subject and allied Germanic tribes such as the Ostrogoths, Gepids, Skiren, Rugii, Heruli, Thuringians and Alans marched off together with the Huns.

After crossing the Rhine, Attila and his army headed to Trier and then, in two columns, they went to the north-east of Gaul. The imminent danger – particularly as Europe remembered the first Hunnic invasions - quickly joined the German allies of the Romans, including those in Gaul - the Visigoths, Burgundians, Franks, and Saxons. The combined forces of the Western Roman Empire and its allies in Gaul and part of Germany was led the Roman general Flavius Aetius, who knew the Huns well (2).

According to the opinion of Jordanes, Attila's army before invasion of Gaul numbered half a million people [7, 182]. It is our belief that the Gothic author warmed up the numbers. Now, however, we can definitely say that Attila has the army that could amount between 100,000 and 120,000 people maximum: the counter-force numbered about the same.

In total, 25 large and small tribes had gathered under Attila's banner. Each of them could field an army of 10,000 soldiers, or one tumen (3). In the event of war, approximately one-third of the riders typically remained behind to protect their homes (rear areas). In launching a campaign, Attila could have gathered 25x6600 riders,

which entails a maximum of 165,000 soldiers. Of this, number the advance-guard and rear-guard consisted of allied clans and tribes. Next, we must consider the fact that the ruler of the Huns was simultaneously planning military operations in the East, particularly in the Caucasus, in which he was not personally involved. Ultimately, all available findings allow us to state that the Hun army amounted to between 100,000 and 120,000 people during late Antiquity and the early Middle Ages.

In April 451, the Gallic cities of Metz, Tongeren, Speyer, and Reims were all aflame. Paris was in deep despair. The inhabitants of ancient Lutetia were on the verge of flight. A legend holds that the city was saved by the extraordinarily brave behaviour of a woman, St. Genevea (4), who later became known as the patron saint of Paris. From the 'Vita St. Genovea', we learn:

At that time, Attila, the king of the Huns, began to ravage the provinces of Gaul. Parisians were frightened of his cruelty and anger, so they decided to send women and children and some belongings to a safe place. There St. Genevea turned up and she resolved to persuade women not to leave the city, in which they had been born and grown up, in the hour of danger and, moreover, to prepare themselves and their men to the defence. St. Genevea told the women to ask God for help and salvation. They listened to Genevea and decided to stay in the city and rely on God's mercy [9].

However, Attila never reached Paris. Having approached Orleans by the left flank, the Huns began their assault. It should be noted that the city was secured by stone bridges over the Loire and high defensive towers. Nevertheless, how could Orleans withstand the onslaught of such a formidable enemy?

The sources do not provide reliable information concerning Orleans' resistance. According to Gregory of Tours:

having left the town of Metz, Attila, the ruler of the Huns, ravaged many more Gallic cities. He also laid siege to Orleans and strove to take it by the mighty hammering of battering rams. Now at that time the most blessed Annianus was bishop in the city just mentioned, a man of unequalled wisdom and praiseworthy holiness, whose miracles are faithfully remembered among us. And when the people, on being shut in, cried to their bishop, and asked what they were to do, trusting in God he advised all to prostrate themselves in prayer, and with tears to implore the ever-present aid of God in their necessities... And they besought God's mercy with weeping and loud cries. When this prayer also was finished they looked from the wall a third time at the old man's command and saw afar off a cloud as it were arising from the earth. When they reported this, the bishop said: "It is the aid of the Lord." Meanwhile, when the walls were now trembling from the hammering of the rams and were just about to fall, behold, Aetius and Theodore, king of the Goths came up to the city [10, 7].

The Roman army and the forces of the Visigoth Kingdom arrived in time to aid the besieged of Orleans. This, of course, hindered the Huns in capturing the city. Attila may have raised the siege because he doubted whether his army would be able to force Orleans quickly, or he may have acted on the advice of an Oracle; the Hun soothsayers had advised him not to continue the siege. Perhaps Attila was merely seeking a more convenient, open space to fight.

References:

1 Prosper Tiro. *Epitoma de Chronicon, 1364/* - In: *Monumenta Germaniae Historica (MGH)/ Auctores Antiquissimi, t. IX, Chronica minora, Vol. I Ed. T. Mommsen, Berolini, 1892*

2 Leo Magnus, *Epistolae 39, 41*, in: Schwarz E., ed. *Acta conciliorum oecumenicorum. T. 2, Vol. 4. (Berolini-Lipsiae, 1932).*

3 Priscus Panites. *Historia Byzantina, fr. 16 - FHG, p. 98.*

4 Kalkaman T. Zhumagulov, 'Data of European archeology on Hun's history of 4-5 th-centuries', in 'Problems of studying and preservation of historical-cultural legacy'. *Proceedings of the Republic Scientific-practical Conference, December 14. 2005, (Almaty: Kazakh University, 2006).*

5 Johannes Antiochenus. *Fragmenta, 199 - FHG, Ed. C. Mullerus, Parisiis, Didot, 1851, Vol. IV, p. 613-614.*

6 Priscus Panites. *Historia Byzantina, fr. 16 - FHG.*

7 Jordanes. *Getica, 184-185. - Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Ed. Th. Mommsen. Berolini, Weidmannos, 1882.*

8 Theodor Mommsen, 'Aetius', in G. Kaibel and C. Robert, eds., *Hermes. Zeitschrift für Classische Philologie. Bd. 36 (Berlin, 1901).*

9 Kiinstle C., ed., *Vita St. Genovefae (Leipzig, 1910), cap.9.*

10 Gregor von Tours, 'Historia Francorum' in B. Krusch, ed., *MGH, Scriptores rerum Merovingicarum. (T. I, II, Hannoverae, 1884-1885).*

ӘӨЖ 94-19
FTMAP 03.09.55

А.М. Сманова¹

¹*т.ғ.к., доцент, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigulsmanova@mail.ru*

ВЕНГРИЯНЫҢ ТОЛАЛИТАРИЗМНЕН ДЕМОКРАТИЯҒА ӨТУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Венгрияның тоталитаризмнен демократияға өту кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы қарастырылады. 1949 ж. бастап Венгрияда демократиялық мекемелер жойылып, пролетариат диктатурасы орнады. Елдегі билік «қабаттарының» бәрінде партиялық бақылау орнады, мемлекеттік органдарды, армияны. 1956 ж. 23 қазанда Будапешт қаласында демонстрация болады. Бастапқы кезде ол кеңес-венгер достастығы ұранымен басталды. Сосын Венгрияда социализмді жоюға бағытталды. Дегенмен осыдан кейін де Венгрияда 33 жыл социализм құрылысы болды. Орталық Еуропадағы коммунистік кеңістіктен кейінгі жаңа елдердің бірі – Венгрия, экономикасы жағынан нарықтық қатынастардың қағидаларын өзіне бекітіп алған мемлекет болып табылады.

Түйін сөздер: демократия, тоталитаризм, модернизация, нарықтық экономика.

А.М. Сманова А.М.¹

¹*к.и.н., доцент, Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: aigulsmanova@mail.ru*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ВЕНГРИИ В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА ОТ ТОТАЛИТАРИЗМА К ДЕМОКРАТИИ

Аннотация

В статье рассматривается социально-экономическое и политическое положение Венгрии в период перехода от тоталитаризма к демократии. Венгрии, начиная с 1949 г. произошла полная ликвидация органов прямой демократии, что осуществлялось параллельно с победой демократической революции в Венгрии, с установлением диктатуры пролетариата. На всех «этажах» управления страной был обеспечен партийный контроль над государственными органами, армией, промышленностью. 23 октября 1956 года в Будапеште началась демонстрация, участники которой несли транспаранты с лозунгами советско-венгерской дружбы. Все яснее слышались лозунги ликвидации социализма в Венгрии. Венгрия после подавления восстания 1956 года потом ещё почти 33 года строила социализм.

Ключевые слова: демократия, тоталитаризм, модернизация, рыночная экономика.

А.М. Smanova¹

¹*PhD Associated Professor, Kazakh State Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigulsmanova@mail.ru*

THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN HUNGARY DURING THE TRANSITION FROM TOTALITARIANISM TO DEMOCRACY

Annotation

The article examines the socio-economic and political situation of Hungary during the transition from totalitarianism to democracy. Hungary, since 1949 there was a total elimination organs of direct democracy, which was carried out in parallel with the victory of the democratic revolution in Hungary, with the establishment of the dictatorship of the proletariat. In all the "floors" governing the country was secured party control over public authorities, the army, Oct. promyshlennostyu. 23 1956 in Budapest began the demonstration, whose participants carried banners with slogans of the Soviet-Hungarian friendship. All slogans were heard more clearly on the Elimination of socialism in Hungary. Hungary after the suppression of the 1956 uprising then another build socialism almost 33 years.

Keywords: democracy, totalitarianism, modernization, market economy.

Қазіргі венгер халқының мәдени өмірі Х ғасырдан, яғни І Иштван патша тұсынан бастау алады. Осы кезде мемлекет батысеуропалық үлгі бойынша құрылды, ескінің көзі жойыла бастады, шығыс мәдениетінің кейбір тұстары күйреді. Римдік-католик шіркеуі қолданып отырған латын тілі Венгрияның «арнайы» тілі болып белгіленді. Бұл әсіресе Ортағасырлар кезінде ерекше көрініс тапты, өйткені көптеген жылнамашылар мен педагог ғалымдар діни қызметкерлер болатын. Қайта өрлеу дәуірінде ғалымдар мен өнер шеберлері, барлық гуманистердің қамқоршысы болған Митиаш І Корвин патшаның сарай маңына жиналды. Ал 1825 жылы құрылған «Венгерлік Академия» өз заманында батыстық элементтерді венгерлік мәдениетке ассимиляция жасады. ХІХ ғасырдың соңында елдің мәдени өміріне венгерлік еврейлердің ықпалы күшті болды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін елдегі алдыңғы қатарлы интеллектуалдар ұлттық мәдениетті батыстық үлгіде дәріптеумен айналысты, ол топ «Ньюгат» (Батыс) деген атпен танымал болды. Бұл «Шығыс халықтарына» қарсы оппозиция сияқты көрініс тапты.

Венгрияны көбінесе бір ұлтты мемлекет деп атайды. Мұны түсіндірер болсақ, жергілікті халықтың тек 3% ғана басқа тілде сөйлейді. Сонымен бірге венгерлерден басқа бұл елдің территориясында немістер, словендер, хорваттар, сербтер, румындар, сығандар және еврейлер өмір сүреді. Дегенмен ХХІ ғасырдың басында елде жүргізілген санақ бойынша жергілікті халықтың 97% венгерлер. Көптеген жүзжылдарға созылған түркілердің немесе словяндардың шапқыншылығына қарамай-ақ вегер тілі өзінің ерекшелігі мен түпнұсқалығын сақтап қалды. Елде сонымен қатар 260-қа жуық мәдени орталықтар мен діни бірлестіктер бар. Мұндай көрсеткіштерге қармай-ақ елдегі үстемдік етіп тұрған дін католиктік болып табылады.

Екінші дүниежүзілік соғыс Шығыс Еуропа мемлекеттеріне үлкен экономикалық және демографиялық шығын алып келді. Өндірістік және көлік инфрақұрылымының бүлінуі, инфляцияның өсуі, дәстүрлі сауда байланыстарының бұзылуы және күнделікті тұтынушылық тауардың жетіспеушілігі, аймақтағы мемлекеттердің басты мәселесіне айналды.

Соғыстан кейін көптеген шығындарға тап болған елдерге тән соғыс алдында бұл елдер әлеуметтік-экономикалық даму жағынан биік сатыда болған - Польша, нацистік оккупация жылдарында толық күйзеліске ұшырады, Венгрия Германия одақтастары арасындағы соғыстың аяқталу қарсаңында және кеңес оккупациясының алғашқы жылдарында ең көп зардап шекті, Чехословакия бірнеше территориялық бөлшектенуді басынан кешірді. Шығыс Еуропаның әлемдік өнеркәсіп пен өндірістегі үлесі екі есе төмендеді.

Екінші дүниежүзілік соғыстың нәтижесінде Шығыс Еуропада болған территориялық бөліністер 1918-1920 ж.ж. сияқты ірі көлемді болған жоқ, бірақ аймақтың саяси картасы өзгерді. Олар Потсдам және Крым (Ялта) конференцияларындағы келісімдер, герман блогына қатысқан мемлекеттермен бейбіт бітімдер, сонымен қатар КСРО мен Шығыс Еуропа мемлекеттері арасындағы 1944-1946 ж.ж. шарт жасасқан бірнеше келісімдер. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяғына қарай Шығыс Еуропа мемлекеттеріндегі қалыптасқан ішкі саяси жағдай күрделі еді. Авторитарлық фашистік режимнің күйреуі, халықтың кең түрде қарсыласу қозғалысына қатысуы, мемлекеттік саяси жүйенің терең өзгеруінің салдарын тудырып жатты. Бірақ шын мәнінде демократиялық қайта құруларға дайындық үстіртін сипатта болды. Авторитарлық саяси психология соғыс жылдарында сақталып қана қоймай, сонымен қатар нығайып та үлгерген.

Шығыс Еуропа мемлекеттерінде билік басына келген жаңа мемлекеттік элитаның басым бөлігі авторитарлық саяси мәдениетінде қалыптасқан болатын. Осы саясаткерлердің көпшілігі өз өмірін бұрынғы режиммен күресуге арнады. Бастарынан түрмені, айдауды, эмиграцияны кешірді. Соғыстан кейін Шығыс Еуропаның саяси өмірінде күрес рухының заңы орнады. Бұған ықпал еткен қоғамдық үлгідегі идеологиялық жүйенің қарама-қайшылығына толы соғыс мұрасы, национал-социализмнің жеңілісі, басқа қарсыластарды коммунизм мен либералды демократияны бетпе-бет қалдырды. Ұлттық идеяның ықпалының өсуімен де жағдай қиындатылып отырды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Венгрияға Қызыл Армия әскерлері орналастырылған соң, мұнда «үлкен аға» үлгісінде кеңестік әкімшілік-шаруашылық жүйесі құрылды. Сонымен 1945 жылы 4 қарашада Крым (Ялта) конференциясының шешімдеріне сай елде сайлау болады. Сайлаудың қорытындысы бойынша парламенттегі 409 орынның 245 орынын Ұсақ ауыл шаруашылық партиясы иемденді, 70 орын – коммунистерге, 69 – орын социал-демократтарға, 23 – Ұлттық шаруалар партиясының өкілдеріне, 2 – орын Азаматтық демократиялық партияның өкілдеріне тиесілі болды. Елдің билігін қолдарына алған Ұсақ ауыл шаруашылық партиясының өкілдері үлкен мәселелерге тап болды, мәселен соғыстан кейін венгерлік экономиканың әбден берекесі кетіп, күйреген болатын. Ал экономиканы қалпына келтіруге жұмсалған ақша, енді қаржы тапшылығына алып келді [1, 32-33]. Баға өсіп, мұның ақыры инфляцияның тез

шарықтап кетуімен ұласты. 1945 жылдың тамыз айы мен 1946 жылдың шілде айы аралығындағы гиперинфляция, Венгрия тарихында болып көрмеген қиратпа күшпен қалды [2, 33].

1946 жылы ақпанда Венгрия Республика болып жарияланып, елдің президенті – Золтан Тилди, ал премьер-министрі – Ференц Надь болады. Алайда Одақтастар комиссиясы бақылау жасап отырған коалициялық үкіметтің билігі күштірек еді, оны кеңестік маршал К.Е. Ворошилов басқарып, елдегі түйінді орындардың барлығы коммунистердің қолына шоғырланды.

1947 жылғы Париж бейбіт конференциясы Трианон бейбіт бітімінің талаптарына сай Венгрияның шекарасын қалпына келтіреді және Венгрияны Кеңес Одағы, Югославия мен Чехословакияға репарация төлеуге міндеттейді. Коммунистер Ұсақ ауыл шаруашылық партиясы мен Ұлттық-шаруалар партиясының алдыңғы қатарлы көшбасшыларын тұтқындайды, Бел Ковачта қамауға алынады. Ал елдің премьер-министрі Ференц Надьтың батыстық державалардан көмек сұрауы әурешілік болды, осы жылы оған «қастандық ұйымдастырушы» деген жала тағылып, нәтижесінде шетелге эмиграцияға кетуіне тура келді. Коммунистік саясат шіркеуді де жәйден-жәй қалдырмайды, кардинал Миндсенти және лютерандық епископ Ордаш, басқа да көптеген діни қызметкерлер тұтқынға алынады, діни ұйымдар таратылып, шіркеулер мен шіркеулік мектептер мемлекет қарамағына беріледі.

1949 жылы 20 тамызда кеңестік үлгілегі жаңа Конституция қабылданады. Сталиннің саясатын басшылыққа ұстанған Матъяш Ракоши осы кезде бүкіл елге бақылау жасап отырады, яғни оның режимі барысында ауыл шаруашылығы мен ұлттық экономикада саяси террорлық сипат қарқындап кетеді. Ол концлагерлер ашып, онда жаппай елдегі «капиталистік тыңшыларды» қамаумен айналысады. Бүгінгі таңдағы мәліметтер бойынша Матъяш Ракошидің билігі тұсында Венгрия халқының 3,5 миллион адамдары әртүрлі себептермен саяси қуғын-сүргінге ұшырағаны белгілі [3, 51].

Ал экономиканы тез қарқынмен мемлекет қарамағына өткізгеннен кейін, 1948 жылы жазда венгерлік халық шаруашылығы әкімшілік принципке көше бастады, яғни 1950-1954 жж. бірінші бесжылдық жоспары қабылданды [4, 84, 102]. 1949 жылы жазға қарай коммунистердің лидері Матъяш Ракоши «қақталған шұжық турау әдісін» (өзінің барлық саяси бәсекелестерін кезең-кезеңмен жаппай репрессияға ұшырату) пайдалана отырып, елді дамытудың «таза сталиндік жолына» көшеді. Коммунистер экономиканы басқарудың әкімшілік жүйесін орнатты. Бұл өз кезінде Венгрияның көршілері, мәселен Польша немесе Югославиямен салыстырғанда барлық салада әлдеқайда күшті жүргізілді, өйткені Ракоши режиміне ешқандай қарсылық көрсетілген жоқ. Матъяш Ракошидің ең жақсы көретін ұраны: «Ешқандай шек жоқ – тек аспанда жұлдыздар ғана» [5, 42], сондықтан бұл жүйеде ешқандай өзгеріссіз өмір сүру ондаған жылдарға созылды.

Ал 1953 ж. Сталин қайтыс болысымен сталиншыл Матъяш Ракоши тез арада Кремльден сөгіс алды (тіпті Лаврентий Берияның өзі оны «еврей сияқты венгерлік билікте сионизм қорығын жасады» деп айыптапты). Венгрияда Министрлер Кеңесінің төрағасы Имре Надь болады, әрине ол Ракошимен салыстырғанда басқа саясат ұстанды [6, 113]. Бірақ оның «басқа саясаты» жақсы жағынан бола қойған жоқ, кейбір деректерге қарағанда Имре Надь «Берияның адамы болатын», соғысқа дейін-ақ ол кеңестік НКВД-ның ақпараты бойынша венгерлік коммунистердің арасынан шыққан [7, 143]. Сонымен жаңа басшы толығымен коммунистік ортадан шыққан және «коммунистілдіктен» басқа ештеңе білмейді.

Имре Надь билік құрып тұрған кезде Венгриядағы ауыл шаруашылығында кооперативтерді құру үдерісі тоқтатылды. Қаланың ұсақ өндірушілері өз өнімдерін шығаруға лицензия алды. Ал экономиканың басым бөлігі кеңестік үлгі бойынша құрылғандықтан айтарлықтай өзгеріс байқалмады. Сондықтан Надьтың елді дамытуға деген жоспары бола қойды деуге сену қиын. Ол билік құрған жылдары ешқандай нақты реформалық қадамдар жасалған жоқ. Надьтың экономикалық бағыты КСРО-ғы Маленковтың бағытына ұқсас болды, яғни халықтың қолданысындағы тауардың өндірісін дамыту есебінен дәулетті арттыру. Ал бұл кезде Венгрияның оңтүстік көршісі Югославия мен солтүстік көршісі Чехословакияда нарықтық социализм жолына түсіп жатқан болатын. Саясаткерлердің пайымдауынша: «венгерлік басшылар кейбір артта қалушылықпен СОКП-ның барлық саясатын қайталап отырды», -деп жазды [8, 120]. Дегенмен осымен қатар халықта қандайда бір өзгеріс байқала бастады деуге де болады.

СОКП-ның XX съезі мен Польшадағы халықтық қозғалыстың әсерінен Венгрияда 1956 жылы өзгеріс басталды. 1956 жылы күзде Будапеште болған демонстрация жаппай белсенді сипат алды, яғни мұндай оқиға шығыстық блоктағы елдердің ешқайсысында болмаған еді. Бұл халықтық толқу кеңестік әскердің көмегімен басып-жаншылып, премьер-министр Имре Надь ату жазасына тартылады. Бұл кезде Надь Югославияның елшілігіне барып жасырынған болатын. Бірнеше уақыттан кейін оны жаңа үкіметі өмір сүруін тоқтатты. 1958 жылы мусымда сот оны «отанын сатқан» деп айып тағып, Имре Надь өлім жазасына кесілді. 1956 жылдың қазан айында орын алған бұл оқиға экономикалық емес саяси құбылыс болды. Егер оны «экономикалық»

Венгриядағы осы «кіші-соғыстан» кейін 2 652 венгр және 661 кеңестік солдаттар қаза болып, 26 адам қуғын-сүргінге ұшырайды. Жүздеген мажорлар өз отардарынан қашып, көрші Австрияға барып бас сауғалайды, мұндағы Грац қаласының маңында тіпті босқындар лагері құрылады. Мысалы, босқындардың ішінде Ференц Пушкаш, Шандор Кочиш және т.б. Венгрияның спорт шеберлері де болды. Нәтижесінде Кеңес Одағы социалистік лагердің бірлігін тағы отыз жыл ұстап тұруға қол жеткізді.

Венгрияда 1956 жылғы көтеріліс басылғаннан кейін 33 жыл социалистік құрылысты салумен болды. Дегенмен Янош Кадар социалистік елдердің басшылары арасындағы ең демократы болды. Венгриядағы сияқты еркіндік басқа ешқандай елде болған жоқ. Осы оқиғадан кейін Венгриядағы қираған жерлерді қалпына келтіру үшін Кеңес Одағы миллиардтап ақшалай көмек көрсетеді. Венгерлік тауарлар КСРО-ның тұрақты қолданыстағы нарығына айналды. Қазіргі кезде Венгрияда Имре Надьты ұлттық батыр санайды, ал КСРО мен қазіргі Ресейде көпшілігі «бостандыққа қарай қозғалысты» тоқтатушы «қолшоқпар» деп есептейді. Арнайы түрде тарихтың бұл беті жабылғанмен венгерлік қоғам үшін ол ешқашан ұмытылмайды.

Көтеріліс басылғаннан кейін Венгрияда коммунистік билік толығымен қалпына келтірілді. Янош Кадар (Кадар – саяси лақап аты, оның шын фамилиясы Черманек) табиғатында реформатор болған емес, дегенмен экономиканың кеңестік үлгісін жақсы жүргізе білді [9, 36]. Кадар билік басында болған жылдары Л.Брежневпен де жақсы тіл табыса білді, яғни Кремльдің саясатын «жақсы» орындап отырды. «Үлкен ағаға» деген сенімділігін сөзбен де іспен де адал орындай білді. Нағыз экономикалық реформалар Венгрияда 60-шы жылдары басталды. Венгрия социалистік жұмысшы партиясы (ВСЖП) Орталық Комитетінің пленумында елдегі экономикалық жағдайды жақсарту үшін арнайы комиссия құрылып, оны бұрынғы социал-демократ Реж Ньерш басқарды. Соңғы шешім 1966 жылы мамырда қабылданып, 1968 жылы жаңа экономикалық механизм өз жұмысын бастайды [10, 24-25, 72-73].

70-80-ші жылдары Венгрияда «қыдырымпаз коммунизм» деп аталатын жүйе қалыптасты. Онда кеңестік үлгідегі экономикалық қағидалардан біртіндеп бас тарта бастады. Мұндай жағдай Югославияда және Прага көктемінен кейін Чехословакияда да орын алған болатын. Янош Кадар елдегі саясатты тұрақтандыру үшін «ымыраластыру» саясатын ұстанды. Мәселен, Ракошидің қысқа желідегі тезісі: «Тот, кто не с нами, тот против нас» болса, ал Кадардың тезісі: «Кто не против нас, тот с нами» болды. Қандайда бір жеккөрінішті сталиншылар қуғын-сүргінге ұшырады, ал университеттер «тап жауларының» балаларын қабылдай бастады, жұмысты кәсіпқойлықты партияның жоғарғы мүшелері де бағалай бастады. Парасатты адамдар үлкен еркіндікке қол жеткізді, оларға батыстық әдебиеттер мен фильмдерге қол жеткізу мүмкіндігі берілді. Римдік-католиктік шіркеумен ара қатынас қайта қалпына келтіріліп, реттелді. Алайда, мұндай ішкі реформаларға қарамай-ақ Венгрия Чехословакиядағы демократиялық реформаларға қатысты жауластық позиция ұстанды. Нәтижесінде 1968 жылы Кеңес Одағы мен басқа одақтастарға қосылып Чехословакияға басып кірген болатын.

Венгрия социалистік жұмысшы партиясында 1989 жылы басшылық ауысады, партияның идеологиясы социал-демократия деп жарияланады, ал партияның өзі атын Венгрия социалистік партиясы деп ауыстырады, бір партиялық жүйе жойылады, бірнеше либералды партиялар құрылады – Еркін демократтар альянсы, бірқатар консерваторлық партиялар да құрылады – Венгерлік демократиялық форум, Тәуелсіз ұсақ шаруашылық партиясы, Христиан-демократиялық халықтық партиясы, Венгрия азаматтық одағы. Венгрия қайтадан Венгрия республикасы деп жарияланды – яғни, Венгрияның тарихында үшінші демократиялық. Сыртқы саясат өзгереді – ел енді Еуропаға қайта оралу бағытын ұстанады.

Шығыс Еуропадағы барлық «барқыт революцияларының» ішінде Венгриядағы революция бәрінен де «нәзік» болды. Мәселен, Венгрияда басқа югославиялық республикалар, немесе Румыниядағы сияқты аяусыз күшті азамат соғысы болған жоқ, оппозицияның бастауымен ұзақ уақыт бойы үкіметте қарсы тұрған Польшадағы сияқты саясат орын алған жоқ, тіпті Чехословакия мен Словениядағы сияқты мыңдаған адам қатысқан демонстрациялар да болған жоқ. Бұл кезде Венгрияда ең жарқын оқиғалардың бірі Имре Надьты салтанатты түрде қайта жерлеу болды (оның үстіне осы шаралар барысында Янош Кадар қайтыс болып, оны да ерекше атап өтті). Сонымен 1989 ж. жаздағы жаңа саяси жүйеге өту кезеңі жәй бейбіт келіссөздер үдерісінің нәтижесі болды. Мұны билік басындағы партиялардың түп-тамырымен өзгергенінен байқауға болады.

Мәселен, бұл жылдары елде үш топ бәсекелестік танытып отырған болатын, олар: Кадардың басшылығындағы лоялды социалистер, Гростың басшылығындағы коммунист-реформаторлардың жаңа ұрпағы және Ньерш мен Пожгаи басшылығындағы реформатор-социалистер. Ал 1989 жылы жазда жас технократ-прагматиктер алдыңғы қатарға шыққаннан соң жағдай түбегейлі өзгерді 40-жастағы премьер-

министр Миклош Немет, 47-жастағы қаржы министрі Ласло Бекеші, сонымен бірге Петер Медьяши, Ференц Глатц және т.б. билік басындағылар [11, 21]. Осындай саясаттан кейін 1990 ж. жазда Венгрияда еркін демократиялық үлгідегі сайлау болады.

1990 жылы наурызда Мемлекеттік жиналысқа көппартиялы сайлау болады (1947 жылдан кейін), бірінші орынды консервативті партия болып тұрған – Венгерлік демократиялық форум иемденеді, үкіметті осы партияның өкілі Йозеф Анталл басқарады. Мемлекеттік жиналысқа сайлаудағы 386 орынның 33 – Венгерлік Социалистік партиясы имеденді, Венгерлік демократиялық форум – 164 орынға ие болды, Еркін демократтар одағы – 92, Христиандық-демократиялық халықтық партиясы – 21 орын, Жас демократтар одағы – 21 орын. Венгрияның премьер-министрі – Йозеф Анталл болды. Ол 1932 жылы бұрынғы Ұсақ ауыл шаруашылық партиясы көшбасшысының отбасында дүниеге келген, Будапешт университетінде тарихтан білім алған, 1956 жылғы венгерлік революцияға белсене қатысып, тұтқынға алынады, осыдан кейін тек оқытушылық қызметпен ғана айналысуға рұқсат беріледі [12]. Дәрігерліктің тарихымен айналысып, сосын ғылыми институтты басқарады. Венгрияның жаңа президенті оппозициялық Еркін демократтар одағының мүшесі Арпад Гёнц болды, танымал жазушы және аудармашы.

Сонымен – Венгерлік демократиялық форум партиясы мен оның одақтастарының алдына қойған басты мақсаты – нарықтық экономика мен жекеменшікке көшу, және жекешелендіру жүргізу болды. Алғашқы жылдары олар мемлекеттік мүліктің төрттен бірін жекешелендірді, сонымен бірге Венгриядағы шетелдік капиталдың ауқымын кеңейтті.

Қорыты айтқанда Венгрия өз саяси сипатын сапалы түрде өзгертуге қол жеткізе білді. Экономикалық модернизацияны табысты қолға алды. Бұған айғақ 2004 жылы көктемде Венгрияның Еуропалық Одаққа мүше болып қабылдануы. Шындығында, жаңа ғасырдың бастамасы Венгрия үшін жақсы экономикалық көрсеткіштердің жемісі болды. Анталлдың кабинеті тұсында инфляция мен жұмыссыздар саны айтарлықтай азайды, валюталық курс тұрақтанды, ұлттық валютаның бағасы көтеріліп, сауда жақсарып, экономика тек жоғары көтерілді. Елдегі тек нарықтық шаруашылық қана емес, сонымен бірге шаруашылық құрылымы да талапқа сай модернизацияланды. Мысалы соғысқа дейін аграрлы ел болған Венгрия енді алып индустриялы елге айналды. Әрине, Венгрия алып державалардың қатарына қосылмаса да, сонау Габсбургтер монархиясы құрамында болған кезден басталып, ұзақ уақытқа созылған модернизациялық үдерісін толық аяқтады деп қорытындылауға әбден болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *История Венгрии в 3-х т. // Под ред. Исламова Т. – III. – М.: Наука, 1972. – 968 с.*
2. *«Страны и народы»: популярная энциклопедия. – Санкт-Петербург: «Дельта», 1997. – 352 с.*
3. *Международные отношения и внешняя политика // Сб. документов. Под ред. М.И. Семиряга. – М.: Наука, 1957. – С. 120-123.*
4. *Игрицкий Ю. И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР. – 1990. – №6. – С. 172-190.*
5. *Jackson J. L., Countries of the world and their leaders. Yearbook: Eastword Publications Development, Inc., Cleveland Ohio, 2002.*
6. *Международные экономические отношения. – Т. 2. – М.: Новости, 1991. – 235 с.*
7. *Алтухов В. О. Смене порядков в мировом общественном развитии. – М.: «МЭНО», – 1995. – 420 с.*
8. *Глеб А.Х., Грей Ч.У. Экономические преобразования в странах Центральной и Восточной Европы: проблемы, тенденции, перспективы. – М.: Наука, 1995. – 283 с.*
9. *Родионова И.А., Бунакова Т.М. Экономическая география. – М.: Издательство: Московский лицей, 2003. – 496 с.*
10. *Авдаков Ю.К. Экономическая история социалистических стран. – М.: Экономика, 1988. – 345 с.*
11. *Страны и регионы мира: экономико-политический справочник // Под ред. Булатова, А. С. – 3-е издание. – М.: Проспект, 2009. – 894 с.*
12. *Central Intelligence Agency // Информация о Венгрии [Электронный ресурс]. - 2009 - Режим доступа: <https://www.cia.gov>. - Дата доступа: [02.02.09].*

ӘӨЖ 94 (574) «1864/81»
МРНТИ 03.09.31

Бектанов А.А.¹

¹Абай атындағы Каз ҰПУ PhD докторанты
Алматы қ., Қазақстан

ХІХ Ғ. АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫНДА ІЛЕ ӨЛКЕСІНДЕГІ ГЕОСАЯСИ ФАКТОРЛАР

Аңдатпа

Тәуелсіздік жылдарынан бастап отандық тарих ғылымында ХІХ ғасырда Іле өлкесінің саяси, әлеуметтік, экономикалық және этнографиялық тарихы өзекті тақырыптардың қатарында болды. ХVІІІ ғасырда бұл өлке алғаш рет Цин империясының құрамына өтіп, қытай билігі аймақта отаршылдық саясат жүргізді. ХІХ ғасырда Шығыс Түркістанда Қытай билігінің әлсіреуіне байланысты бұл өлкеде әлемдік империялар арасында геосаяси тартыстар орын алды. Ғылыми мақалада ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Іле өлкесінде Қытай, Ресей және Қоқан мемлекеттерінің арасындағы геосаяси мәселелер қарастырылады. Құлжа аймағындағы сауда-саттықтың дамуы мен ол үшін Ресей мен Қытай арасындағы тартыстарға қатысты мәселелерді зерттеу ғылыми жұмыстың негізгі міндеттері саналады. Сонымен қатар, Іле өлкесінде басталған геосаяси тартыстардың салдары мен саяси және тарихи маңыздылықтары ғылыми талдаудан өтеді.

Кілт сөздер: Іле өлкесі, Цин империясы, Ресей, Құлжа, Геосаясат, Экономика

Бектанов А.А.¹

¹PhD докторант Каз НПУ имени Абая
г. Алматы., Казахстан

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ИЛИЙСКОМ КРАЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ в.

Аннотация

В годы независимости научные вопросы по социально-политической и экономической истории и этнографии Илийского края в ХІХ веке была одной из самых актуальных вопросов в отечественной исторической науке. В ХVІІІ веке этот регион была включена в состав Цинской империи, затем в области китайское правительство проводило колониальную политику. В начале ХІХ века с ослаблением китайской власти в Восточном Туркестане, в Илийском крае появились геополитические вопросы между мировыми державами. В научной статье рассматриваются геополитические проблемы между Китаем, Россией и Кокандским ханством в Илийском регионе в первой половине ХІХ века. Основными задачами исследования является изучение вопросов, связанных с торговлей в Кульджинском районе, и соперничество между Россией и Китаем. Анализируются исторические значимости и политические последствия геополитических проблем начавшихся в Илийском крае.

Ключевые слова: Илийский край, Империя Цинь, Россия, Кульджа, Геополитика, Экономика

Bektanov A.A.¹

¹PhD student KazNPU named Abay
Almaty, Kazakhstan

GEOPOLITICAL FACTORS IN THE ILI REGION IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Annotation

In the years of independence, scientific issues on socio-political and economic history and ethnography of the Ili region in the ХІХ century was one of the most topical issues in the national historical science. In the ХVІІІ century, this region was included into the Qing Empire, then in the region the Chinese government pursued a colonial policy. At the beginning of the ХІХ century, with the weakening of Chinese authority in Eastern Turkestan, the Ili region faced geopolitical issues between the world powers. The scientific article examines the geopolitical problems between China, Russia and the Kokand khanate in the Ili region in the first half of the ХІХ century. The main research task of the study is to examine the issues related to trade in the Kulja province, and the

rivalry between the Russian Empire and China. Analyzed the historical significance and political consequences of the geopolitical problems that began in the Ili region are.

Keywords: Ili region, Qing Empire, Russia, Kulja, Geopolitics, Economics

Іле өңіріндегі геосаяси факторлар XVIII ғасырдан қытайлар тарапынан басталған саяси-әскери басқыншылықтардан бастап орын алды. Оның басты мысалдарының бірі 1755 жылы қытайлық Цин патшалығының Жоңғария мемлекетін құлатуы және бұл өңірдің қытайлар тарапынан толық басып алынуы болды. Бұған дейін Іле өңірінің үлкен бөлігін жоңғарлар иеленген еді. Ал кейіннен Цин империясы басып алған соң бұл өңір Цин билеушілерінің қоластына қараған болатын. Бұл аймақ қытайлардың қол астына кірген кезден бастап онда Цин үкіметінің әскери-әкімшілік жүйесі енгізілді. 1759 жылы Цин империясы Жоңғарияны иеленгеннен кейін мұнымен қанағаттанбай, ол бұрынғы Жоңғар мемлекетінің қоластына қараған Шығыс Түркістандағы аймақтардың бәрі Цин билігіне өтуі керек деп шешті және соның негізінде Қашқарияны басып алды [1, 154 с.]. Жоңғария мен Қашқария Цин империясының құрамына енгізілген соң, бұл аймаққа жаңа атау беріліп, ол Синьцзянь (Жаңа шекара) деп аталды. Оның орталығы Іле өзенінің аңғарында болып, бұл өңір осы өзеннің атауын иеленді.

Бұл кезде Шығыс Түркістанда, оның ішінде Іле өңірінде бірнеше халықтар өмір сүріп жатты. Аймақта, қазақтар, ұйғырлар, дүнгендер және басқа да мұсылман халықтар өмір сүрді. Қазақтар осы өңірдің жергілікті және байырғы тұрғындарының бірі болды. Шығыс Түркістанды түгел дерлік иеленумен шектелмеген қытайлар, ондағы өзге халықтарға қысым көрсете бастады. Мұндай әрекеттер жергілікті қазақтарға да көрсетілді. Мысалы, 1760 жылдары Қытай билігі Шыңжаңда (Синьцзянь) қазақтардың Іле өзенінің аңғарларында көшіп-қонуына кедергі жасаған. Тіпті қысым көрсетіп, оларды бұл аймақтан көшіріп жіберуге дейін барған. Қытай билігі тарапынан тіпті қазақтардың малын тартып алу фактілері де орын алған. Дегенмен, Іле өңіріндегі қазақтар Қытай билігінің көп талабын орындамады. Соның негізінде елден тыс кету, қарулы көтеріліске шығу жағдайлары да болған. Ең маңызды жағдайлардың бірі мұнда көбінесе Ұлы жүз қазақтары өмір сүріп, олардың біразы Қытай билігін мойындаса, екінші бір бөлігі тәуелсіз күн кешті. Бұл жағдай жергілікті халық үшін ауыр болды [2, 59-60 б.].

Дегенмен, Қытайдың Шығыс Түркістан, оның ішінде Іле өңіріндегі мұндай саясаты уақыт өте өзгерістерге ұшырады. Мұның басты көріністері Цин билігі мұнда өмір сүріп жатқан халықтарға қысым көрсетпей, керісінше олардың бірлік пен саяси тұрақтылықты ту етуге тәрбиеледі. Себебі, Қытайдың оңтүстік және батыс аймақтарында түрлі ішкі наразылықтар мен соған негізделген көтерілістер орын алып, ол Қытайдың ішкі-сыртқы саясатына айтарлықтай әсер етті. Бұл жағдай XVIII-XIX ғасырлардың тоғысында күшейіп, ол XIX ғасырдың басында да жалғасты. Бұл фактор Іле аймағында саяси өзгерістердің орын алуына алып келді. Іле өңірінде саяси ахуалдың өзгеруіне әсер еткен келесі бір жағдай ол жергілікті қазақтардың және өзге де мұсылман халықтарының аймақта Цин билігіне қарсы наразылығы болды. Оның негізгі себептері Шығыс Түркістандағы жергілікті халықтар өз жерінде еркін және бастысы тәуелсіз өмір сүруі қажет еді. Жергілікті халықтың саяси-әлеуметтік мүддесіне қайшы келген жағдайлардың бірі ол – Цин үкіметінің аймақтан салық жинауы мен сауда-саттыққа мейлінше араласуы болды. Жоғарыда аталғандай бұл аймақта сауда-саттық ертеден дамып, ол жергілікті халықтың шаруашылықтан кейінгі күнкөріс тіршілігі еді.

Бұл кезде Шығыс Түркістан (Шыңжаң) аумағында ішкі тұрақтылықтың болмауына тікелей ықпал еткен оқиғалар ол осы аймақта Цин билігіне басқаруына қарсы болған жергілікті басқарушылардың наразылығы, маньчжур әулеті өкілдерінің еркіндікке ұмтылуы, Алтайда қазақтардың әр түрлі деңгейдегі басқөрулері, сондай-ақ ең маңыздысы осы сәтті пайдалануға тырысқан Қоқан хандығының осы өңірдегі саяси және сауда-экономикалық талаптары Қытай билігінің аймақта әлсірей бастағанын көрсетті [3]. Осының салдарынан XIX ғасырдың басында Цин империясы өзінің Іле өңірі мен бүкіл Шығыс Түркістандағы ықпалы мен билігінен айырылып қалмау үшін бұл аймақтағы халықтарға ауыртпалықтар мен түрлі алым-салықтарды азайтты және басқыншылық қимылдарын тоқтатты.

Іле өңірі мен онымен іргелес жатқан аймақтарда өмір сүрген қазақтар бұл өңірде Қытай билігінің орнауын қаламады. Сонымен қоса, Іле өңірімен шекаралас болып отырған Ұлы жүз қазақтары өздеріне Цин империясы тарапынан қашан да болмасын қауіптің келуі мүмкін екендігін түсінді. Мұның алдын-алу мақсатында түрлі саяси шаралар жүзеге асырылды. Ұлы жүз сұлтандарының бір бөлігі Қоқан билігін, екінші бір бөлігі аймақта уақыт санап күшейіп келе жатқан Ресей империясының билігін мойындады ал келесі бір бөлігі дербес өмір сүруді көздеді. Олар тіпті Іле өңірінде қалып қойған қазақтарға дем беріп, ондағы билікті жергілікті халыққа берудің жолдарын қарастырды. Дегенмен, бұл Іледегі жергілікті қазақтар үшін оңай емес еді. Ол үшін қуатты және тұрақты армия қажет болды.

Келесі кезекте, Іле өңіріндегі геосаяси жағдайдың орнауына себеп болған фактор ол Ресей империясының аймақта күшеюі болып, ол Ұлы жүздің Ресей билігін мойындаумен байланыстырылады. Нақтырақ айтқанда Жетісу жерінің Ресейге өтуі онымен іргелес жатқан Іле өңіріне қарай орыстардың жақындауын айқындады. Бұл процесс ХІХ ғасырдың басында басталып, бұған дейін Орта жүз бен Кіші жүз аумағын иеленген Ресей империясы келесі кезекте Ұлы жүз жерін басып алуды көздеді және Жетісу мен Іле өңірінде болып жатқан саяси жағдайды қырағы бақылап отырды. Басты мақсат, қазақ жерінің ендігі иеленбеген оңтүстік аймағы мен Орта Азияны иелену және сол арқылы Оңтүстік Азия мен Үндістанға шығу болды. Ол үшін Ресей билігі алдымен Оңтүстік Қазақстанға, әсіресе Жетісуға қарай жүйелі түрде әрекет етті. Ол бойынша жергілікті Ұлы жүз қазақтары арасынан сұлтандар, рубасылар мен батырларды өз жағына тартып жұмыс істеді [4]. Мұның барлығы ХІХ ғасырдың басында жүргізіліп, бұл кезде Ұлы жүзде хан билігінің біртұтастығы әлсіреген еді. Бұл кезде Жетісу жері сырттай Ресей мен Қоқан билеушілері бақталастыққа түсті. Осы тұста Қоқан хандығына Англия тарапынан қолдаудың болғанын айта кеткен орынды. Ағылшындар Орта Азия мен Шығыс Түркістанды әлемдік империалистік мемлекеттердің назарынан тыс қалған аймақ деп есептеп, оны өз ықпалына алуды көздеді. Бұл кезде қоқандықтар өз қоластындағы қазақ, қырғыз және басқа да халықтарға қысым көрсетіп, бұл жергілікті қазақтардың наразылығын тудырды. Осыған байланысты Жетісу қазақтарының үлкен бөлігі Ресейге қосылуға бел буды. Оның басты мысалдары 1818 жылы Ұлы жүз қазақтары тарапынан өздерін Ресей билігіне өту туралы өтініш түсті. Осы тұста патша үкіметі де белсенді шешім қабылдады. 1819 жылы патша үкіметі Ұлы жүзден 55462 адамды қабылдайтын шешім шығарды. Бұл жағдай бұдан соң жалғасып, 1824 жылы Ұлы жүздің 14 сұлтаны Сүйік Абылайханұлы бастаған жалпы 165 мыңға жуық адам Ресей билігін мойындады. ХІХ ғасырдың басында Іле өңірімен жақын жатқан Жетісу немесе нақтырақ айтқанда Ұлы жүз қазақтарының саяси жағдайы осындай болған еді [5, 127-128 с.].

Осылайша, Іле өңіріндегі саяси ахуалдың өзгеруіне ықпал еткен сыртқы саяси факторлардың бірі ол – Ұлы жүз қазақтарының аймақтағы саяси жағдайды Ресеймен бірлесіп басқаруы болды. Бұл жағдай Ұлы жүздің Ресейге қосылуын қамтамасыз етіп, Жетісуда Ресей әкімшілігінің нығайғанын көрсетті. Жетісудағы қазақ-орыс қатынастарының күшеюі және жалпы Ұлы жүз аумағының Ресейге қосылу процесі Ресей империясының Іле өңіріне енуіне мүмкіндік берді. Ресей билігінің көздегені де осы болып, ол уақыт өткен сайын Іле өңірін өз қолында ұстаған Қытайдың Шыңжаң өлкесіне қарай жақындай берді. Орыстардың Іле өңіріне табан тіреуі алғаш рет 1846 жылы орын алып, ол кезде алғашқы басқыншылық әрекеттер орын алды. Ресейдің бұл әрекеті Қытайды қатты алаңдатты. Алайда, Ресей жағы ашық соғыс қимылдарын болдырмай, Іле өңіріне қатысты барлық саяси процестерді қарусыз, бейбіт түрде жүзеге асыруға тырысты.

Орыстардың Іле өңіріне бейбіт түрде жақындауына 1847-1848 жылдары Ресей империясының Ұлы жүзді өзінің субъектісі ретінде танып, ондағы халықтар мен жалпы аймақты басқару үшін арнайы өкіл (пристав) тағайындау жөнінде шыққан Ресей императорының арнайы жарлығы ерекше әсер етті. 1847 жылы Қапал бекінісінің салынуынан кейін-ақ, 1848 жылдың басында Ресей империясының Ұлы жүз қазақтарын басқару және Жетісу өлкесін бақылау үшін Үлкен орда приставтығы деген атпен аймақты басқару әскери әкімшілігі құрылады. Ресей Сыртқы істер министрлігі Ұлы жүз аумағының Ресей империясының құрамына қаншалықты тез қосылуы оның Шығыс Түркістанға қарай жақындауын соншалықты тездетеді деп мәлімдеді. Ұлы жүзде пристав тағайындау аймақта жергілікті халық пен Ресей әкімшілігі арасындағы саяси диалог жақсы жүзеге асырылады деп шешілді. Ресей билігі мұндағы жергілікті қазақтарды өзіне қарсы қойып алмау үшін соғыс қимылдарын болдырмауға барынша тырысты. Билік тарапынан орынсыз тонау мен қиындықтар тудыру бұрынғымен салыстырғанда аз болды. Ұлы жүз қазақтарының басым бөлігінің орыс билігін мойындауы Ресей империясы осы аймақта тыныштық пен бейбітшіліктің кепілі болады деп күтілді. Бірақ, Ресейге қосылуға ынталы болмай, керісінше оған қарсы болып, Қытай мен Қоқанға өтіп кеткен қазақтар да аз болмады [6, 68-69 с.].

Жоғарыда аталғандай, Ресей империясы Жетісуды иеленген соң ол үшін енді Шығыс Түркістанға жол ашылды. Ендігі кезекте, саудасы мен қолөнері, шаруашылығы мен егіншілігі жоғары дамыған Шығыс Түркістан Ресей үшін қыруар байлықтың көзі болып саналды. Ресей билігі аймақта Қытай үстемдігінің әлсірей бастағанын пайдалануға тырысып, жылдар бойына оны өзіне қаратуға тырысты. ХІХ ғасырдың басынан бастап осы ғасырдың бел ортасына дейін Іле өлкесі мен жалпы Шығыс Түркістанда Ресей саясатының дамуы аймақта үлкен өзгерістердің орын алуына себепші болды. Бұл жағдай Қытай билігін қатты алаңдатып, Құлжа аймағында Ресей саясатының тереңдеудің алдын-алу жолдары қарастырылды. Шығыс Түркістанда Ресей империясымен шекаралас болып қалған Іле өңіріндегі саяси жағдай ХІХ ғасырдың 40-50 жылдары аймаққа орыстардың жақындауына байланысты үлкен өзгерістерге ұшырады.

Ресей саудасының Қытай мен Шығыс Түркістанға, одан ары қарай Оңтүстік Азияға бағытталуындағы ең маңызды сауда жолы Құлжа, яғни осы Іле өлкесі арқылы өтетін болғандықтан, әуелде өңірдің сауда-экономикалық маңыздылығы бірінші кезекке қойылды. 1845 жылы Ресей Шәуешек пен Құлжаға, Қашқарға апаратын сауда жолдарын зерттеп қайту мақсатымен Ресей империясының Азиялық департаменттің жұмыстары бойынша қызметкері вице-директор Н.И. Любимовты арнайы миссияларды орындау үшін сапарға аттандырды. Осы сапардың нәтижесінде Н.И. Любимов керуенді Семейден гөрі Жетісу арқылы жүргізудің әлдеқайда тиімді әрі төте жол екендігін мәлімдеді. Бұл жағдай Ресей империясының аталған аймақтармен сауда қатынастарын дамытуды әуелде Жетісу жері және одан кейін онымен іргелес жатқан Іле өлкесі арқылы жүргізуді жөн деп санады. Бұл жағдай Ресей империясының Құлжа аймағына жақындаудың бағытын айқындайтын келесі бір маңызды себептердің бірі болды.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында Ресей мен Қытай арасындағы саяси байланыстардың бір бағыты Іле өлкесіне бағытталып, ол мемлекетаралық ынтымақтастық тарихындағы ең маңызды кезеңдердің бірі болып саналады. Бұл кезеңде Іле өлкесіне қатысты Ресей мен Қытай арасында халықаралық актілер қабылданып, ол біріншіден көршілес мемлекеттердің қатынастарын дамытудың құқықтық негізін қалаған болса, екіншіден мұндай саяси ұстанымдар аймақта саяси жағдайдың өзгеруіне алып келді, үшіншіден сауда-экономикалық ынтымақтастықтың дамуына жаңа серпін берді. Осылайша, XIX ғасырдың 50-жылдары орыс-қытай келісімдерінің келесі бір сериясы Шығыс Түркістанға, оның ішінде Іле өңіріне, яғни Құлжа аймағына бағытталды. Олай деудің себебі, бұған дейінгі кезеңде де Ресей мен Қытай арасында сан мәрте мемлекетаралық келісімшарттар қабылданған болатын. Бұл жолғы келісімшарт Құлжа қаласы мен Іле өңірі үшін жасалып, ол аты атап тұрғандай 1851 жылы қабылданған Құлжа келісімінің қабылдауымен сипатталады.

Осылайша, XIX ғасырдың 30-40 жылдары Ресейдің Әскери министрі Батыс Сібір мен Жетісуда саяси-әскери бақылауды күшейтіп, арнайы шаралар қабылдады. Ол бойынша шекараларда барлау жұмыстары кеңінен жүргізілді, соның қатарында Жетісумен, Ұлы жүз қазақтарымен іргелес жатқан Құлжа (Іле) аймағы ерекше назарға ілікті. Бекіністер салыну күшейтілді. Қапал, Лепсі бекіністері аймақта тек Оңтүстікке қарай жылжуда қызмет етіп қана қоймай, болашақта Шығыс Түркістанды «игеруде» маңызды қызмет атқарады деп жоспарланды. Осындай бекіністердің ең ірілері Іле, Верный бекіністері болып, олар 1854 жылы салынды. Мұндай бекіністер мен ондағы орыс отрядтарының барлаушылық және тыңшылық қызметі және сыртқы сауданы қадағалаудағы әрекеттері аймақтағы саяси ахуалдың үлкен өзгеріске ұшырайтынын, дәлірек айтқанда Іле өңірінің болашақта Ресей империясының құрамына өтетінін айқындап бергендей болды.

Негізгі барлау жұмыстары Ресей империясының Әскери министрлігінің Батыс Сібірдегі бөлімінен жіберіліп отырды. Осы тұста Батыс Сібірдегі армия генералы П.Д. Горчаковтың 1836-1851 жылдар аралығындағы жұмысы жоғары деңгейде орындалды. П.Д. Горчаковтың қызметінің деңгейі бойынша, екінші бір генерал И.Ф. Бабков оның қызметін бағалай отырып, аймақта Ресейдің әкімшілік жағдайы және сауда-саттық деңгейі жайлы мәлімет берді. Ол аймақтағы жағдайды суреттей отырып, онда Ресей билігінің тапсырмасы бойынша әскерилер мен барлаушылардың Оңтүстік Шығыс Қазақстанның жерінен сонау Қытайға, Қашқария және Шығыс Түркістанда өз аяғымен тік тұрып аймақтағы жағдайды қолға алғанын көрсеткен еді. Жетісуда Ресей империясының әскери бөлімдері келіп, аймақтағы тыныштықты қолға алуы жергілікті халықтың да назарын өзіне аударды. Себебі, бұл кезде халық арасындағы тыныштық орнап, сауда-саттық істеріне бұрыннан жасалатын ұрлық пен тонау қимылдары азайды. Мұның бәрін орыс әскерлері бақылауға алды. Соның негізінде аймақта сауда жанданып, ол мемлекеттің де экономикасын дамытуға оң ықпал етті [7, 141 с.].

Ресей билігі мұнда сауданы қыздырып, оның ішінде сатып алу мен айырбас саудасы алдыңғы орындарға қойылды. Батыспен сауда қатынастарын дамыту жолға қойылып, мемлекет қазынасына орасан зор табыс әкелді. Сауда ісі Қытай, Қашқар және Орта Азиялық хандықтармен мемлекетаралық деңгейге көтеріліп, ол Ресей үшін аса маңызды болды. Бұл жағдай Ресейдің Жетісудан ары қарай Құлжаға, яғни Іле өлкесіне қарай кіруін тездетті.

Ресейдің Жетісудағы қызметімен бірнеше әскери қорғанысы туралы алаңдаған Цин үкіметі өзіндік наразылық білдірді, алайда оның соны сәтсіз аяқталды. Ресей әрекеттері Цин үкіметінің келіссөзге баруына мәжбүрледі, бұл 1851 жылы Құлжа шартының қорытындысы болды.

1851 жылы Ресей империясы мен Қытай арасында Құлжа келісімі қабылданды. Бұл негізінен мемлекеттердің арасында сауда-экономикалық байланыстарды реттеуге арналған келісімшарт болғанымен, ол осы аймақта геосаяси жағдайды да өз ішіне қамтыған келісім болды. Құлжа келісімі Іле өлкесінің саяси өмірінде үлкен өзгерістердің орын алуына алып келді. Құлжа келісімі Орталық Азиядағы

орыс-қытай саудасының даму жолын бастады. Бұл келісімшарт негізінен Орталық Азия аймағы үшін Ресей мен Қытайдың қатынастарын реттейтін құнды құжат болып табылады. Бұл құжат тараптар арасында саяси және экономикалық үрдістердің даму бағытын көрсетіп, оны жүзеге асыру үшін жағдай жасады. Келісімшарт құжаттарын талдаудың нәтижелері XIX ғасырдың ортасында Шығыс Түркістан, оның ішінде Құлжа аймағында патша дипломатиясының мақсаттары мен міндеттерін анықтауға және тұтастай алғанда Орталық Азиядағы Ресей империясының саясатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [8].

Келісім шарт 1851 жылы 25 шілдеде Құлжа қаласында қабылданды. Келісімшартты бекіту үшін Ресейден – Е.П. Ковалевский, ал Қытай тарапынан – И Шань мен Будантай есімді саяси тұлғалар қол қойды. Бұл келісімшарт «Құлжа келісімі» деп аталып, ол 17 бапты құрады. Құлжа келісімінің негізгі мазмұны төмендегідей болды:

Іле өлкесі Ресей үшін ашық болды;

Іле өлкесінің орталығы Құлжа мен Тарбағатай өлкесінің орталығы болған Шәуешек қалаларында ресейлік консулдықтар құрылды;

Сауда-саттықта кедендік бажсыз айырбастауларға рұқсат берілді;

Ресейлік көпестер Іле өңірінде еркін жүріп тұратын болды және оларға сауда жасау мен мал ұстау үшін арнайы орындар берілді;

Қытайлық және ресейлік саудагерлер тауар бағасын өзара келісім арқылы белгілеп отыратын болды және оған жергілікті билік араласпайтын болды. Бұдан бөлек, келісімге сәйкес Жоңғарияға кіру тек 25 наурыздан 10 желтоқсан аралығын қамтып отырды. Басқа уақыттарда кіруге тыйым салынды. Болашақта туындауы мүмкін болған қандай да бір саяси немесе сауда-экономикалық түсініспеушіліктерден туындайтын мәселелерден сескенген Қытай билігі, ресейлік сауда керуендерінің Қытай территориясында циндік сарбаздар мен әскерилердің бірге кезіп өтетінін мәлімдеді [8, 14 с.].

Бұл келісімшарт Ресей империясы үшін маңызды болған тұсы, ресейлік сауда керуендерінің өтуі кезінде тонаушылыққа, зорлық, шабуыл не қылмысқа ұрынса, Қытай үкіметі мұндай жағдайларға жауап бермейтін болды. Басқаша айтқанда Қытай үкіметі өздерінің бұрынғы мәлімдемелерінен бас тартып, қазақ жері арқылы өтетін керуенге қол сұқпайтынын айтты, оларды толығымен Ресей үкіметінің қалауына қалдырды. Құлжа келісімі мәтін ретінде баспасөзде жарияланбады трактаттағы мәтіннің бірнеше даналарында қабылданған жер саудасының ережелері жайлы хабарлама алу үшін жергілікті билік органдарына жіберілді. Құлжа келісімі тек Іле өңірінде емес, сонымен бірге бүкіл Шыңжаңда Қазақстанда, Сібірде, сауда қатынастарын дамытып, ол Қытай үшін тиімдірек болды. Ресей Қытай саудасын кеңейту және заңдастыру Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.Х. Гасфорт белгілеген 1853 жылы 16 желтоқсанда қабылдаған хабарламаға сәйкес азиялық аймақтарға таратылғаны мәлім.

1851 жылдың 25 шілдесінде қабылданған Құлжа келісімі Ресей мен Қытайдың Орта Азиядағы [8, 15 с.] ресми сауда қатынастарының құқықтық негізін қалап, оны одан ары қарай дамыту мен нығайтуда маңызды рөл атқарды. Бір жарым жыл өткеннен соң, 1852 жылдың 5 ақпанында Ресей императоры Николай Құлжа келісімімен Батыс Қытаймен жер саудасының ережесін бекітті. Оған сәйкес ресейлік сауда керуендерін қытайға алып өту барысында оған қадағалау жүргізетін басшы не старшындардың Қытайға өтуі үшін билет алуы тиіс болды. Мұндай билеттер Семей, Петропавл, Тройцк, Өскемен т.б бекеттеріне жол тарту кезінде беріледі. Мұндай билеттерсіз саудагерлерге Қытай жергілікті билік әртүрлі алымдар алу бойынша құқыққа ие болды.

Атап отырғанымыздай, 1851 жылғы қабылданған Құлжа келісімі негізінен сауда-саттық қарым-қатынастарына негізделгенімен, оның Ресейдің Орта Азия мен Шығыс Түркістандағы саяси ұстанымдарының нығаюына мүмкіндік туғызды. Дәлірек айтқанда Ресей үшін үлкен геосаяси маңызға ие болды. Құлжа келісім шартына қол қойған Ресей, қазіргі Қазақстан мен Орта Азия, және Шығыс Түркістанда өз саяси әрекеттеріне толықтай еркіндікті қабылдады. Ресей Қытай шекарасында келіссөздердің саяси маңызына назар аудара отырып, Құлжа трактаты тек қана саудада ғана емес, Орта Азияның қозғалысын жалғастырушы ретінде қызмет ететіні маңызды. Бұған Горчаковтың бастамасы негіз болған еді.

1851 жылы Құлжа келісімшарты бойынша, Қытай Орта Азиядағы Ресейдің саяси қысымына қарсы тұруға қабілетті емес екендігін және Цин империясы Ресейге қарсы тұра алмайтындығын көрсетті. Бұл келісімшарт Ресейдің саяси ұстанымдарын Іле өңіріне қарай нақты шоғырландырып берді. Ресей империясы өзінің отарлар иелену әрекеттерін тоқтатпай, Қазақстан мен Орта Азияны және онымен іргелес жатқан Шығыс Түркістанды иеленудің жоспарын бекітті. Бұл үшін Құлжа келісімінің маңызы өте зор болды. Бұл тұжырымның басты қорытындысы – Құлжа келісімі арқылы Ресей империясы Іле өңіріне

саяси позицияларын жүргізу құқығына ие болды. Бұл жағдай аз уақыттың ішінде Іле өңірінің Ресей империясының меншігіне айналатынын анық айқындап берді [9].

Атап отырғанымыздай, осы келісімнен кейін Іле өлкесінде саяси жағдай күрт өзгерді. Оның басты мысалдары аймақта Ресей билігі күшейе бастады, жергілікті халықтың саяси ұстанымдары бірнеше бөлікке бөлінді. Оның ең негізгілері халықтың бір бөлігі Қытай билігіне қарсы болса, бірі керісінше Қытайды қолдап, Ресейге қарсы шықты. Іле өңірінің байырғы халқы саналған халықтар мен оның басым бөлігі болған қазақтар, ұйғырлар және басқа да жергілікті халықтар негізінен дербес өмір сүруге ұмтылды. Алайда, оған Қытайдың сол кездегі саясаты мүмкіндік бермеді. Цин билігінің әлсірегенін пайдаланып қалуға тырысқан жергілікті халықтың бір бөлігі аймақта ықпалы артып келе жатқан Ресейден қолдау сұрауды жөн деп санады. Бірақ, оның салдары қалай болатыны ешкімге белгісіз еді. Тек Қытайдан тәуелсіз өмір сүрсе, сол жеткілікті болып көрінді.

Осылайша XIX ғасырдың 50-жылдары Ресей империясы мен Қытай шекаралас болып қалды. Іле өңірі екі мемлекеттің шекарасы түйіскен аймақ болып саналды. Бұл жерлер қазіргі Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігімен шектесті. Ресей мен Қытай шекаралас мемлекет болғанымен, екі ел арасында нақты мемлекеттік шекара сызылған жоқ. Ол уақытта әдеттегідей екі мемлекет белгілі бір географиялық аймақ арқылы шекаралас болып жатты. Аймақта мемлекеттік шекараның анықталмауы Қазақстан мен Орта Азияда орын алған саяси факторлармен тығыз байланысты болды. Оның басты бағыттары бұл аймақтың ішкі саяси ахуалы, оған сыртқы күштердің қысымы және ең бастысы Ресей мен Қытай арасындағы геосаяси мәселелер болды. Ол жергілікті басқару, ішкі сауда аумақтық талас-тартыс т.б.

Қорыта айтқанда, XIX ғасырдың алғашқы жартысында Іле өңіріндегі саяси жағдай аса құбылмалы болды. Аймақтағы саяси жағдай негізінен Қытайдың отарлау саясаты мен Ресейдің Шығыс Түркістанға жылжып, бұл өңірді өзіне қарату саясатымен байланысты болды. Екі империя да саяси және экономикалық маңыздылығы зор болған аймақ үшін өзара геосаяси тартысқа түсіп, ол өңірдің саяси өміріне үлкен өзгерістер алып келуімен аяқталды. Ресей империясының Шығыс Түркістанға қарай жылжуы жолындағы әрекеті мен Қытайдың жергілікті халықты өз қысымында ұстаудың шектен тыс қимылдары Іле өңіріндегі жергілікті халықтардың үлкен саяси көтеріліске шығуына алып келді. Оның басты мысалдары орыс миссионерлерінің айдап салуымен Іле өңірінде жергілікті халықтардың саяси санасында тәуелсіздікке ұмтылыс пайда болды. Мұндағы Ресейдің мақсаты Іле өлкесін және бүкіл Шығыс Түркістанды өзіне саяси және сауда-экономикалық тұрғыда тәуелді ету болды. Қытай билігінен босану жергілікті халықтың жалпы, бірлескен ұранына айналып, ол саяси және қарулы көтерілістерге әкеп соқты. Іле өлкесінде жергілікті халықтың басым бөлігін құраған қазақтар Ұлы жүз қазақтарымен байланыста бола отырып, еркіндікке ұмтылуға тырысты. Бұл көтерілістің туындауы XIX ғасырдың 60-шы жылдары орын алып, ол аймақтың саяси тағдырын шешуге бағытталды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ануфриев К.С. Эволюция политики Цинского Китая в Центральной Азии. // Вестник Томского государственного университета. История. – 2013. – №1 (21). – С. 153-157
2. Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. – Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2006. – 172 б
3. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1983. – 124 с.
4. Казахско-русские отношения в XVIII - XIX веках (1771-1867 годы) Сборник документов и материалов. /сост. Ф.Н. Киреев, М.О. Джагалин, В.Ф.Шахматов. – Алма-Ата: Наука, 1964. - 574 с.
5. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII - начале XX века. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 243 с.
6. Васильев Д.В. Россия и Казахская степь в первой половине XIX века: административное моделирование пространства //Вестник Оренбургского государственного педагогического университета Исторические науки и археология. – 2015. – № 4 (16). – С. 65-82.
7. Шкунов В.Н. Синьцзян в системе российско-китайской торговли в XIX в. //Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2017. – Т. 19, – № 3, – С. 139-145
8. Российско-китайские отношения. История и современность. Хрестоматия. / Сост. Д.В. Кузнецов. [Электронный ресурс]. – Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2014. – 952 с.
9. Хамзин И. Р. Кульджинский договор 1851 г. как источник по истории русско-китайских отношений второй половины XIX в.: политические и торгово-экономические аспекты. //Документ. Архив. История.

Современность: Материалы VI Международной научно-практической конференции – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. – С. 308-310.

ӘӨЖ 94-04/15
МРНТИ 10.11.91

Адырбек Баян Садыққызы¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халқаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан
Adyrbek.bayan@mail.ru

Ергөбек Шыңғыс Құлбекұлы²

²Заң ғылымдарының кандидаты, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы
қ., Қазақстан
Shyngys.ergobek@mail.ru

АЛТЫН ОРДА МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ ДІННІҢ ОРНЫ

Аңдатпа

Мақала Алтын орда мемлекетінің дамуы мен қоғамдық құрылысындағы діннің орны қарастырылады. Орта ғасырлық өркениеттің маңызды көрінісі болған Алтын орда түрлі мәдени-діни қақтығыстар кезінде қалыптасып дамыды. Крест жорықтарының шырқау шегі, ислам дінінің кең қанат жаюы, Алтын ордаға өз ықпалын сездірмей қойған жоқ. Дегенмен Алтын орданың ішкі саясаты өзге елдермен салыстырғанда көш ілгері болды деуге толық негіз бар. Ұлтаралық татулық пен мәдени алуан түрлілік көп жағдайда дін бостандығы идеясына арқа сүйеді.

Түйін сөздер: дін, христиандық, ислам, империя, шаманизм, тәңіршілдік.

Адырбек Баян Садыққызы¹

¹Кандидат исторических наук, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи, г.
Туркестан, Казахстан
Adyrbek.bayan@mail.ru

Ергөбек Шыңғыс Құлбекұлы²

²Кандидат юридических наук, Казахской национальной академия искусств имени Т.К. Жургенова, г.
Алматы, Казахстан
Shyngys.ergobek@mail.ru

МЕСТО РЕЛИГИИ В ОБЩЕСТВЕННОМ СТРОЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация

Статья посвящена проблемам изучения влияния религии на становление и развитие государства Золотой орды и построения общества. Золотая орда которая безусловно представляет большой интерес в качестве важного цивилизационного образования, переживала период становления и развития в эпоху религиозных конфликтов и войн. Апогей крестовых походов, дальнейшее распространение ислама не мог не сказаться на Золотой орде. Однако можно утверждать что внутренняя политика Золотой орды была на шаг впереди по сравнению с другими странами. Межнациональное согласие и культурное многообразие основывалась на идее религиозной свободы.

Ключевые слова: религия, христианство, ислам, империя, шаманизм, тенгрианство

Adyrbek Bayan Sadykkyzy¹

*¹Candidate of historical sciences, A. Yassawi International Kazakh-turkish university, Turkestan, Kazakhstan
Adyrbek.bayan@mail.ru*

Yergobek Shynggys Kulbekuly²

*²Candidate of jurisprudence sciences, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
Shyngys.ergobek@mail.ru*

THE PLACE OF RELIGION IN THE PUBLIC ORGANIZATION OF THE GOLDEN HORDE

Annotation

The article is devoted to the problems of studying the influence of religion on the formation and development of the state of the Golden Horde and the construction of society. The Golden Horde, which certainly represents great interest as an important civilization formation, experienced a period of formation and development in the era of religious conflicts and a warrior. The apogee of the Crusades, the further spread of Islam could not but affect the Golden Horde. However, it can be argued that the domestic policy of the Golden Horde was one step ahead of other countries. Interethnic harmony and cultural diversity were based on the idea of religious freedom.

Key words: religion, Christianity, Islam, empire, shamanism, Tengrianism

Алтын орда құрамына түрлі діни ағымдар басым түрлі мемлекеттердің кіруі мемлекет дамуының заңдылықтарын да айқындап берсе керек. Айталық ислам дәстүрлері кеңінен таралған Орталық Азия, православиелік христиандық бағыт нығайған орыс князьдіктерінің болуы, көшпенділердің өз іштеріндегі керей, найман руларының несториандық бағыттағы христиандыққа басымдық беруі, тәңіршілдік пен шаманизмнің өзге руларда кең қанат жаюы діни саясаттың басымдығын анықтап берді. «К моменту завоевания Срединной Евразии здесь сформировалась сложная конфессиональная ситуация. В Хорезме и в Средней Азии с VIII в. безраздельно господствовал ислам, проникший оттуда в Поволжье, где с X в. стал государственной религией Булгарии. Ислам не только довольно быстро распространился здесь, но и сделался основным стержнем ее этнокультуры. Из этой, самой северной, точки своего распространения мусульманство благодаря активности болгар быстро проникало к народам Волго-Уральского региона. На Руси уже с конца X в. внедрялось православное христианство. Другим очагом христианства было побережье Крыма, где, кроме греков, жили еще потомки готов. Здесь же обитали немногочисленные хазары-иудаисты, осколки некогда великого народа Хазарии. В предгорьях Кавказа был и другой очаг христианства -аланские княжества. Между этими "островками" великих религий разливалось "море" языческих культов и верований. Многие племена, особенно стоявшие на достаточно высокой ступени общественного развития, испытывали значительное влияние мировых религий и служили объектом борьбы за внедрение своей государственной религии, как, например, восточнофинские племена Поволжья, поделенные на сферы влияния между Русью и Булгарией. Кыпчаки Причерноморья находились под идеологическим воздействием Руси и частично, особенно правящая верхушка, уже приняли христианство, о чем говорят их имена, такие, как Юрий Кончакович и другие, а кимаки и йемеки Заволжья и Приаралья явно склонялись к исламу. Мировые религии, однако, еще не играли ведущей роли в верованиях указанных народов, основная масса которых все еще стойко держалась своих племенных культов, позволявших сохранять их общность и уклад жизни» [1].

Алтын орда өзінің қоғамдық құрылысында ішкі татулықты мемлекеттік саясаттың өзегіне айналдырған мемлекет болатын. Ал ішкі тұрақтылықты сақтаудың негізгі кепілдігі діни бостандық пен мәдени алуан түрлілік болатын. Діни бостандық Шыңғыс хан жасысында бекітілген мемлекет іргесін бекітуге бағытталған негізгі бостандықтардың бірі ретінде қарастырылды. «Одновременно монгольские ханы проводили политику терпимости и толерантности (закрепленную еще в "Иасе" Чингис-хана). В этом смысле, очевидно, прав был персидский историк Джувейни (XIII в.), который писал, что Бату-хан "не придерживался ни одной из религий и сект, равным образом не питал склонности к познанию бога (т.е. Аллаха - ИД., И.И.)" (Тизенгаузен, 1941. С. 21)»[1].

XIII ғасыр негізі дүниенің әр түрлі бөлігінде діни қақтығыстардың биікке көтерілген кезі болғанымен XIV-XV ғасырда бұл үдеріс өзінің жалғасын тапты. «Льготами и привилегиями, предоставляемыми церкви и духовенству, монгольские ханы пытались найти определенную поддержку и союзников в религиозных общественных институтах, чтобы через "свободу" вероисповедания удерживать в повиновении покоренные народы»[2]. Ал Алтын орда бұл қақтығыстардан ада қалуға тырысқан

оқшаулану саясатын ұстанды. Әрине Алтын орда діни факторды өзінің сыртқы саясатында тиімді пайдалана алған мемлекеттердің бірі. Бірақ діннің сыртқы немесе ішкі саясатқа ықпал еткен негізгі факторлардың бірі болғандығын дәлелдейтін құжаттар жоқтың қасы. Айталық, Берке ханның кезіндегі Хулагу ұрпақтарымен болған қақтығыста негізгі фактор Алтын орданың өзінің Кавказ аймағындағы ықпалын күшейту, геостратегиялық ұзақ мерзімді басымдық ретінде Мысыр елімен тығыз саяси-құқықтық байланыс орнату болғандығы айқын. Дегенмен, қақтығысқа басты сылтаулардың бірі ретінде Бағдатты алу барысында Хулагу әскерлерінің мұсылман қауымын үлкен қырғынға ұшыратқандығы пайдаланылғандығы белгілі. Дербес мемлекет мәртебесіне ие болуға ынталы мемлекеттің мұндай қадамдарға баруы табиғи заңдылық. «При этом на начальных стадиях сложения, так называемых государственных имперских образований, она приносила завоевателям определенные успехи. Поэтому монгольская и золотоордынская правящая элита, после окончания завоевательных походов провозглашали “уважительное” отношение почти ко всем религиям, освобождая священников покоренных народов от податей и налогов. Однако, было бы ошибочным полагать, что религиозные отношения в Золотой Орде и Монгольской империи были далеки от идеальных. Несомненно, что, здесь религиозный фактор играл большую роль в политике, идеологии, управлении общественными институтами, экономике, торговле, духовной культуре и искусстве. Это мощное оружие учитывалось и умело использовалось монгольскими феодалами не только в междоусобной борьбе, но также во внутренней и внешней политике» [2].

Демек кең мағынасында Алтын орда мемлекетінде діннің ықпалы алғашқы кезеңде айқын болмағандығын түсіну қиын емес. Оның үстіне түрлі этностарды біріктірген үлкен империяның дін бостандығын сақтау арқылы ішкі тұтастықты сақтау ниетін түсіну де қиын емес. Негізгі Алтын орда өзі басып алған аймақтарда үлкен әкімшілік өзгерістер мен құқықтық реформалар жүзеге асыруына қарағанда жауланған қауымның дәстүрлі институттарына арқа сүйеу тенденциясының басым болғандығы аңғарылады. Бұл империя тұрғындарының өзіндік, ыңғайлы ортада өмір сүруіне жағдай жасады. О баста, тәңіршілдік пен шаманизмге арқа сүйеген моңғол тайпаларының өзі өзге елдердің мәдени ықпалдарынан аулақ тұра алмағандығын аңғару қиын емес. «В целом же, несмотря на явное преобладание ислама, в Улусе Джучи в первой половине XIV в. сохранялась веротерпимость. В городах Поволжья наряду с мечетями строились и церкви и синагоги, а у каждой конфессиональной группы населения были свои кладбища. В Сарае проживали многие народы - монголы, асы (аланы), кыпчаки, черкесы, русские, византийцы. "Каждый народ живет на своем участке отдельно", - пишет арабский путешественник Ибн-Баттута, добавляя, что там же в их кварталах располагаются их церкви (Тизенгаузен, 1884. С. 306). И это не случайно. Ханы Улуса Джучи стремились соединить всех своих подданных, какой бы веры они ни придерживались, в единую общность. Отсюда, видимо, они хотели поставить себе на службу все духовенство. Главным для ханов было не вероисповедание своих подданных, а их лояльность власти, личная преданность хану, вера в святость "дома Чингис-хана". Недаром эмиры в ответ на требование хана Узбека принять ислам отвечали: "Ты ожидай от нас покорности и повиновения, а какое тебе дело до нашей веры и каким образом мы покинем закон и устав (йаса) Чингисхана и перейдем в веру арабов" (Тизенгаузен, 1941. С. 141). Поэтому, хотя ислам и играл значительную роль при дворе ханов и служил идеологической санкцией на власть (в отличие от Юаньской империи и Хулагуидского Ирана, где ею была "Йаса" Чингис-хана), в среде знати, особенно кочевой, мусульманство часто было внешней оболочкой, артикулированной на обрядовой стороне жизни, прикрывавшей рыцарский комплекс чести, местные культы святых и суеверия (De Weese. P.231-319)»[1].

Шыңғыс хан мемлекеті шын мәнінде о баста азгантай тайпаның қолдауына ие болған мемлекеттен, әлем тарихында бұрын соңды болмаған қуатты империяға айналуында басынан өте үлкен өзгерістерді өткізді. Моңғол тайпаларының бірлестігі болған құрылым, түрік мәдениетіне арқа сүйеген мықты мемлекетке айналды. Шыңғыс хан империясының мирасқоры Алтын орда ғана бола алды. Неліктен? Алуан елді басқару үшін жарияланған түрлі бостандықтар моңғолдардың біртіндеп сіңісіп кеіуіне ықпал етті. Шын мәнінде Моңғол империясының астанасы Қаракорымнан Пекинге ауыстырылғаннан кейін, мирасқорлық құқығына ие Алтын ордадан өзге мемлекет қалмады. Хулагу мемлекеті парсыланып, жалпы империяның Қытайлық бөлігі қытайланып кетті. Алтын орданың өзі де мәдени, діни тұрғыдан Моңғол империясына қарағанда Түрік қағанатының мирасқоры кейпіне келе бастады. Жазба және ауызекі тіл түрік тіліне қарай ойысуы Ислам дінінің кеінен қанат жаюына жол ашты. Өзара ықпалдастықтың керемет көріністерінің бірі исламдағы сопылық мәдениет пен өркениеттің, ерекше ислам жолының өркендеуіне өзек болды деуге толық негіз бар. «В результате встречи ислама, имеющего более чем четырехсотлетнюю историю в этом регионе, с шаманизмом пришельцев в Золотой Орде создалась своего

рода благоприятная ситуация для симбиотического развития этих религий в форме суфизма. Шаманизм, религия кочевых народов (то есть народов природы и степи в отличие от городских) в силу исторических причин не оформившаяся в самостоятельную религиозно-мистическую доктрину подобно суфизму также имела психотехническую систему [Торчите 1997]»[3].

Бірақ бұл жағдайдың өзінде Өзбек ханға дейін ал кейбір діни ағымдар бойынша Өзбек ханның тұсында да діни наным-сенім бостандықтарының сақталғандығын аңғару қиын емес. Бұл Алтын орда мемлекеті ыдыраған кездің өзінде оның негізінде пайда болған мемлекеттерге, соның ішінде Қазақ хандығына ықпал етпей қоймады. «В империи Чингисхана и в Золотой Орде не было господства собственно монгольской культуры. Поэтому, Монгольской империи и Улусу Джучи суждено было быть поглощенными высоко развитыми культурами и мировыми религиями, за которыми стояли иные и более мощные цивилизации. Под влиянием этих факторов, среди которых противостояние религий сыграло существенную роль, империя Чингисхана, а затем и Золотая Орда, распались на самостоятельные государства, кочевые орды и ханства. Они более соответствовали уже сложившимся этносам, образу жизни и мировосприятию Евразийского народонаселения проживавшего на территории Улуса Джучи»[2].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Образование Золотой Орды и формирование средневекового татарского этноса (XIII – первая четверть XV века) Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов//http://www.ahmerov.com/book_432.html*
- 2. Малов Н.М. Религия в Золотой орде//<http://www.rulit.me/books/religiya-v-zolotoj-orde-read-501668-10.html>*
- ¹Малов Н.М. Религия в Золотой орде//<http://www.rulit.me/books/religiya-v-zolotoj-orde-read-501668-10.html>*
- 3. Галияхметова, Гульбуся Габдрашитовна, Ислам в Золотой Орде: традиции религиозного опыта//автореферат диссертации//<http://www.dissercat.com/content/islam-v-zolotoi-orde-traditsii-religioznogo-opyta>*

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

УДК 327
МРНТИ 11.25.91

Амирбек А.А.¹

*¹PhD, и.о. доцента кафедры международных отношений
Международного казахско-турецкого университета имени
Ходжи Ахмеда Ясави, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz*

Байдаров Э.У.²

*²к.филос.н., и.о. доцента кафедры «Ближнего Востока и Южной Азии»
Казахского национального университета имени Аль-Фараби, erkin_u.68@mail.ru*

Сариева М.М.³

*³преподаватель кафедры «Международных отношений»
Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмета Ясави, maira.sariyeva@ayu.edu.kz*

**АНАЛИЗ КИТАЙСКОЙ ИНИЦИАТИВЫ «МОРСКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ 21 ВЕКА» В
КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЫ И СОВРЕМЕННЫХ
ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ**

Аннотация

Сегодня, во второй половине второго десятилетия XXI века мы видим новое возрождение Шелкового пути. Такие инициативы, как «Экономический пояс Шелкового пути» и «Морской Шелковый путь 21-го века», выдвинутые китайским лидером Си Цзиньпином в сентябре 2013 года в Астане и в октябре 2013 года в Джакарте вовсе не случайны. Они имеют четкую направленность: на Центральную и Западную Азию, Центральную и Восточную Европу (и далее всю Европу), а морской Шелковый путь – на Юго-Восточную Азию. Согласно оценкам известных экспертов, если ожидания китайского руководства оправдаются, то это изменит всю Евразию от Индонезии до Польши, что позволит странам Центральной Азии превратиться из периферии глобальной экономики в ее активный центр. В данной статье анализируется китайская инициатива «Морского шелкового пути 21 века» (Maritime Silk Road Initiative (MSRI)) в контексте исторической ретроспективы и современных политических процессов.

Ключевые слова: Китай, Морской шелковый путь, Экономический пояс шелкового пути, Азия, Европа.

Амирбек А.А.¹

¹PhD, доцент м.а., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық қатынастар кафедрасының меңгерушісі, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Байдаров Э.У.²

²Филос.ғ.к., доцент м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Таяу, Орта Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасы, erkin_u.68@mail.ru

Сариева М.М.³

³Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық қатынастар кафедрасының оқытушысы, maira.sariyeva@ayu.edu.kz

«21 ҒАСЫР ТЕҢІЗ ЖІБЕК ЖОЛЫ» ҚЫТАЙ БАСТАМАСЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ САЯСИ ҮДЕРІСТЕР ТҮРҒЫСЫНАН ТАЛДАНУЫ

Аңдатпа

XXI ғасырдың екінші онжылдығының екінші жартысында Жібек жолының жаңадан жаңғырғандығын байқауға болады. Осы орайда «Жібек жолының экономикалық белдеуі» және «21 ғасыр теңіз жібек жолы» сияқты бастамаларына назар аударуымыз аса маңызды. Қытай көшбасшысы Си Цзиньпин 2013 жылдың қыркүйек айында Астанада және 2013 жылдың қазан айында Джакартада ұсынған аталмыш бастамаларының айқын бағыттары бар: Орталық және Батыс Азияға, Орталық және Шығыс Еуропаға (әрі қарай бүкіл Еуропаға), ал Теңіз жібек жолы арқылы Оңтүстік – Шығыс Азияға экономикалық әрі саяси ықпалын кеңейту үміттері бар. Аталмыш жобаларды белгілі сарапшылардың талдауына негіздесек, Қытай басшылығының үміттері ақталған жағдайда Индонезиядан Польшаға дейін бүкіл Еуразияға Қытайдың ықпалы кеңейетін болады. Алайда бұл жобалардың дамуы Орталық Азия аймағын жаһандық экономикалық перефериядан белсенді экономикалық аймаққа айналуына септігін тигізуі мүмкін деген болжамдар жасалуда. Бұл мақалада «21 ғасыр теңіз жібек жолы» атты Қытай бастамасы тарихи және заманауи саяси үдерістер тұрғысынан талданған.

Түйін сөздер: Қытай, Теңіз жібек жолы, Жібек жолының экономикалық белдеуі, Азия, Еуропа.

Amirbek A.A.¹

¹PhD, Acting Associate Professor, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Baydarov E.U.²

²PhD, Acting Associate Professor, Department of Near, Middle East and South Asia, Al-Farabi Kazakh National University, erkin_u.68@mail.ru

Sariyeva M.M.³

³Lecturer, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, maira.sariyeva@ayu.edu.kz

ANALYSIS OF THE CHINESE INITIATIVE OF THE "21ST CENTURY MARITIME SILK ROAD" IN THE CONTEXT OF THE HISTORICAL RETROSPECTIVE AND MODERN POLITICAL PROCESSES

Annotation

Today, in the second half of the second decade of the 21st century, we see a new revival of the Silk road. Such initiatives as the "Silk Road Economic Belt" and the "21st Century Maritime Silk Road" put forward by the Chinese leader Xi Jinping in September 2013 in Astana and in October 2013 in Jakarta are not accidental. They have a clear focus to Central and Western Asia, Central and Eastern Europe (and then all of Europe), and the sea silk road - to Southeast Asia. According to estimates, the famous *analysts*, if the expectations of the Chinese leadership are justified, it will change the whole of Eurasia from Indonesia to Poland, which will allow the central Asian countries to turn from the periphery of the global economy in its active center. This article focuses on the

"21st Century Maritime Silk Road", which has its own background, thereby continuing the Chinese initiative in historical retrospect and modern globalization processes.

Keywords: China, Maritime Silk Road, Silk Road Economic Belt, Asia, Europe.

История Морского шелкового пути

Исторически, Морской Шелковый путь относится к древней морской торговле и культурному пути между Китаем и другими частями Азии, Европы, Восточной Африки и Ближнего Востока. В этом аспекте инициатива Си Цзинпина о «Морском Шелковом пути 21-го века есть воссоздание исторического морского престижа и влияния Китая как одного из ведущих морских держав планеты, что позволит Пекину развивать и строить свою морскую силу через мирное и взаимовыгодное сотрудничество.

Современный китайский историк Zhijuan Liu в своей книге «The Story of Silk» пишет, что ранний «Морской шелковый путь», пролежавший через Южно-Китайское море, зародился как сухопутный на юге Китая. Начиная свой маршрут в Сычуани, далее он проходил через Юньнань, затем через Яншанг (Баошан) шел вдоль реки Ирравади к Янгону (Рангуну, Мьянма). Путь продолжался до западного побережья Индии и через Индийский океан вел до Средиземного моря [1].

Впервые за пределы своего материка жители Поднебесной вышли в период правления императора Цинь Ши Хуанди, когда первые китайцы впервые достигли берегов Японии. Так, Ху Фу отправленный к берегам «Страны восходящего Солнца» объединителем Китая Ши Хуанди познакомил японцев с культурой шелководства. С тех пор, Ху Фу почитается японцами, как «бога шелка».

Из китайских летописей также известно, что в период следующей династии Хань (206 до н.э. – 220 н.э.) император У-ди (141-87 гг. до н.э.) неоднократно посылал морские посольства в Юго-Восточную Азию, достигавшие берегов Вьетнама, Шри-Ланки, западного побережья Индии. В V в. н.э. китайские купцы уже торговали в Персии [2].

В период правления династии Суй (518-618) и Тан (618-907), Морской путь между Китаем и Японией был часто использован торговцами шелка, наживавшими огромные богатства. Императоры династий Суй и Тан придавали большое внимание связям с Юго-Восточной Азией, посылая посольства в Южный Вьетнам, а также в Малайзию. Морской Шелковый путь стал альтернативным открытому Чжан Цзянем сухопутному торговому пути в Западные регионы.

Как отмечает французский исследователь Ж.-П. Дреж, многочисленные свидетельства о Морском пути между Персидским заливом, Индийским океаном и Южно-Китайским морем дошли до нас благодаря «Сведениям о Китае и Индии» (851), компиляции, собранной из популярных рассказов купцов [3]. В описанных в данном источнике маршрутах, мы можем узнать, что арабские суда выходили «из Персидского залива в Индийский океан и направлялись к Мальдивским островам, к Индии, Андаманским островам и т.д. Оттуда Малаккским проливом суда прибывали в Гуанчжоу (Кантон). Путешествие длилось обычно более года. В Гуанчжоу, прибывшие арабские купцы, подчинялись главе – мусульманину который отвечал за единоверцев перед китайскими властями» [4].

В свою очередь перевозка китайскими кораблями осуществлялась между Сирафом и Кантоном. Известен также и другой маршрут из Кантона в Персидский залив, приведенный в конце VIII века китайским географом Цзя Данем [5].

Другим ярким свидетельством торговой активности по Морскому пути является «Описание народов варваров» («Чжужан Цзи», XII в.), оставленное комиссаром морской торговли в Цюаньчжоу – Чжао Рукуа.

В данном документе, рассказывается, в том числе о землях, с которыми в период правления династии Сун Китай поддерживал отношения – Индокитай, Малайзия, Индия, Филиппины, Корея, Япония, побережье Оманского залива, а также самых отдаленных землях, контакты с которыми остаются гипотетическими: Египет, побережье Сомали, остров Занзибар [6].

Интересным является описание продуктов и товаров, ввозившихся в Китай по Морскому пути: ароматные породы деревьев и смолы для благовоний и лекарств, наркотические средства и духи: алоэ из Камбоджи, сандал с Явы, ладан из Омана и Дуфара. Широко импортируются в Китай специи и другие товары: перец из Индии, гвоздика из Молуккских островов, кардамон из Камбоджи, слоновая кость из Юго-Восточной Азии и Африки, хлопчатобумажные ткани из Индонезии и Юго-Восточной Азии, из Индии и Персии (в самом Китае хлопок стали выращивать только в XII веке).

Как мы видим, Морской Шелковый путь при династии Сун (960-1279) стал альтернативой сухопутным магистралям Великого Шелкового пути. Если один морской путь вел через Восточно-Китайское море к Корее и Японии, то другой через Южно-Китайское море выводил в Средиземноморье и Восточную Африку.

Благодаря этим экспедициям значительно возрос престиж Китая в Юго-Восточной Азии и Индийском океане.

Значительное оживление Морской Шелковой путь получает после установления в Китае власти династии Юань (1279-1368). Как сообщают средневековые историки, в портах Китая в этот период одновременно могли находиться до 200 тыс. иностранных купцов – индийцев, евреев, арабов, персов, армян и др. В семи городах Китая (Гуанчжоу, Нинбо, Шанхае, Канпу, Венчжоу, Кванчжоу и Ханчжоу), отличавшихся наибольшей торговой активностью иностранных купцов, были учреждены посты торговых надзирателей.

Так, знаменитый арабский путешественник Ибн Батута сообщал: «Кванчжоу <...> один из самых больших коммерческих портов в мире. В порту Кванчжоу число больших кораблей насчитывается часто более ста, а маленких судов бесчисленное множество» [7].

Китайские торговцы в этот период регулярно вывозили на своих кораблях шелк-сырец, шелковую пряжу, шелковые ткани, в том числе шитые золотом, парчу, атлас и другие виды шелковой продукции на Филиппины, Индонезию, в Калькутту (Индия), Ормуз (Иран), Басру (Ирак), Аден (Йемен), Мекку (Саудовская Аравия), Думьят (Египет), Танжер (Марокко), Могадишо (Сомали), Танзанию и далее на юг. Усиливается шелковая дипломатия, с помощью которой династия Юань подписала коммерческие договора о морской торговле с некоторыми странами. Несмотря на то, что династия Юань запрещала продажу шелковых производств иностранцам, тем не менее, в обход правил создавались совместные предприятия для производства и продажи шелка.

Правительство династии Мин (1368-1644) постепенно монополизировало всю торговлю. Именно государство организовывало дипломатические и торговые экспедиции. Так, с 1405 по 1433 гг. китайцы совершили семь крупных морских экспедиций, в ходе которых они посетители с торговыми целями острова Рюкю, Филиппины, Малакку и через Мозамбикский пролив достигли Восточной Африки [8]. Знаменитый китайский мореплаватель Чжан Хэ «посетил 20 новых портов и открыл для китайцев 42 торговых пути. Он побывал в 30 странах Азии и Африки» [9].

Самая грандиозная экспедиция, составленная из четырех флотов, началась в 1421 году. Записей, куда и где ходили эти суда, почти не осталось. Однако карты того времени подтверждают тот факт, что путешественники не только пересекли, обогнув Африку, Атлантический океан, но добрались и до Антарктики, до Северной и Южной Америки, прошли Тихий океан и достигли Австралии [10].

Эти экспедиции, в период предшествовавшим Великим географическим открытиям, говорят о том, что Китай намного опережал Западный мир в сфере морской навигации. Колумб, да Гама, Магеллан и Кук известны всему как первооткрыватели, на самом деле знали, что следуют по пути других мореходов, поскольку брали с собой копии китайских карт и лоций. Однако внутренние политические неурядицы, начавшиеся в Поднебесной в XVI-XVIII вв. и закрывшие ее от внешнего мира, а также начало капиталистических отношений в Западной Европе постепенно привело к могуществу западной цивилизации, поставив Китай и другие Востока в зависимое положение вплоть до конца XX века.

Морской Шелковый путь 21 века

Стратегия по развитию Китая как морской силы впервые была включена в отчет 18-го Национального Конгресса КПК в ноябре 2012 года. Этот отчет призывал Китай развивать способность защиты морских прав и интересов страны. Уже в апреле 2013 года, была издана Белая книга, под названием «Диверсификация занятости вооруженных сил Китая». В ней указывалось, что военно-морской флот НОАК является оплотом морской безопасности Китая, «включая зарубежные энергоресурсы, стратегические морские линии коммуникации (СМЛК), китайских граждан и юридических лиц за рубежом», а также включает «защиту судна на море, эвакуацию граждан Китая за рубежом и аварийно-спасательные работы» [11].

Что же означает возрождение «Морского Шелкового пути» для Китая? Здесь стоит выделить три основных аспекта:

- 1) экономический аспект – создание экономических возможностей для Китая и всех заинтересованных стран;
- 2) дипломатический аспект – восстановление имиджа страны после спора по Южно-Китайскому морю;
- 3) стратегический аспект – развитие сети морских сооружений в Индийском и Тихом океанах (СМЛК). С их помощью, Китаю обеспечит себе доступ к натуральным ресурсам из-за рубежа [11].

Как самая торговая нация в мире, Китай производит сегодня около 10% мирового товара. Многие из этих товаров транспортируются на кораблях, соответственно Китай основное место назначения и место отправки международных морских грузов. 7 из 10 самых занятых контейнерных портов, в том числе самый крупный в мире – Шанхайский расположен в Китае. Исходя из этих фактов, неудивительно, что Китай играет активную роль в сфере международных перевозок. Например, из двенадцати самых крупных транспортных контейнерных компаний мира четыре китайских.

Амбиции Китая в доминировании на международной морской арене не только в транспортировке грузов. Китайские компании активно строят и управляют портами по всему миру. Следовательно, инициатива «Морского шелкового пути 21 века» нацелена на развитие портов в Юго-Восточной Азии, вокруг Индийского океана и на восточном побережье Средиземного региона [12]. Главное различие Морского Шелкового пути от экономического пояса в том, что морские транспортные пути между Азией и Европой перегружены, тогда как наземные транспортные пути через железную дорогу ограничены или еще не достигло высокого уровня перевозок.

Основной инфраструктурный проект Китая на западном конце Морского Шелкового пути это порт Пиреус в Греции, тогда как многие морские порты Китая – Шанхай, Шенчжень и Гонконг находятся на восточном конце инициативы. Между этими двумя концами два самых стратегически важных пути – это пролив Малакка и Суэцкий канал. Основные порты в проливе Малакка Сингапур и порт Кланг в Малайзии, куда КНР имеет ограниченный доступ. Сингапур, в частности, очень важен для морских кораблей, так как основной логистический хаб в Юго-Восточной Азии и второй крупный в мире контейнерный порт находится именно здесь [12].

На Суэцком канале огромное значение для Китая имеет Порт Саид. Кроме Сингапура и Порт Саида, китайские портовые операторы вовлечены в другие порты на Азиатско-Европейском пространстве. Так, китайская государственная компания China Ocean Shipping (Group) Company (COSCO), Шанхайская международная группа портов (Shanghai International Port (Group) Co., Ltd., SIPG), Китайская судоходная компания (China Shipping (Group) Company) являются основными акционерами портов. Холдинг порта Хатчисона, субсидированный гонконгским конгломератом Hutchison Whampoa Limited (HWL) имеют свои терминалы в Таиланде, Вьетнаме, Мьянме, Пакистане (Карачи), Египте, Испании, Италии, а также в самом крупном порте Европы Роттердаме. Некоторые китайские компании владеют портами вокруг Индийского океана, которые были построены или усовершенствованы китайскими компаниями.

Китай также, один из основных игроков в морском коммерческом секторе, лидируя в области судоходства. Например, в 2013 году Китай построил 41% новых кораблей в мире. В основном это судна перевозящие сухой груз, нефтяные танкеры и контейнерные корабли [12].

Инфраструктурные проекты Китая в Южной и Юго-Восточной Азии работают по двум основным направлениям: это экономический коридор Бангладеш-Китай-Индия-Мьянма, который развивает транспортный коридор между провинцией Юньнань на юго-западе Китая и основные порты на Бенгальском заливе, включая Калькутту и Читтагонг. Китай также планирует развивать национальную железнодорожную сеть до Непала через Тибет, через провинцию Юньнань до Таиланда и Сингапура.

На западе, Китайско-пакистанский экономический коридор (СРЕС) должен развить автомобильные, железнодорожные и трубопроводные пути между северо-западом Китая и портом Гадар в Пакистане. Гадар – конечный пункт морского маршрута стоимостью US\$46 миллиардов (и сумма продолжает расти), начинающегося в Синьцзян-Уйгурском автономном районе, должна стать экономическим рычагом Морского Шелкового пути в Южной Азии, в корне меняющим расстановку сил.

Среди преимуществ инфраструктурных проектов Китая можно отметить, содействие быстрой и безопасной транспортировке нефти с Ближнего Востока в Китай, обходя Малаккский пролив и Южно-Китайское море [13].

Проблемы и перспективы реализации Морского Шелкового пути для Китая

С появлением нового хозяина Белого дома на вашингтонской лужайке начиная от Баб-эль-Мандебского пролива до Малаккского, от Ормузского пролива до Ломбокского, вплоть до транспортного узла Диего Гарсия, в воздухе повис вопрос: каким образом все это повлияет на реализацию «Морского Шелкового пути 21 века»?

По мнению известного бразильского журналиста и политолога Пепе Эскобара: «На кону намного большее, чем основные загруженные морские проливы региона, которые опоясывают морские линии поставок и через которые проходит почти 40% нефти, питающей азиатско-тихоокеанские экономики. Дело в будущем Морского Шелкового Пути, ключевого компонента китайского проекта «Один Пояс - Один путь» [14].

Главным соперником в реализации Морского Шелкового пути для Пекина на сегодня является Индия, которая импортирует с Ближнего Востока через Индийский океан почти 80% энергоносителей. Следовательно, для Дели защита поставок должна быть нормой, как и стремление, получить к 2020 году три авианосные ударные группировки и как минимум 160 других кораблей, включая подлодки. Это подразумевает резкое наращивание усилий Дели для заключения соглашений о сотрудничестве с государствами, граничащими с Малаккским проливом – Малайзией, Сингапуром и Индонезией – и развитие военной инфраструктуры на Андаманских и Никобарских островах [14].

Но это не останавливает Пекин в его экономическом и инфраструктурном продвижении от Мьянмы до Пакистана, от Бангладеша до Мальдив, от Шри-Ланки до Джибути. Невозможность полностью «избежать Малакки», делает эту комплексную, многоцелевую стратегию Пекина по диверсификации энергопоставок одной из приоритетных.

Пекин плетёт сегодня очень тонкую как нить богомола политическую игру. Предложение Исламабада о предоставлении Китаю морской базы в Гвадаре, было вежливо отклонено Пекином, так как это непременно бы взбесило бы и Дели, и Вашингтон. Гвадар, может быть со временем и станет торговым узлом для обширной части Южной Азии, но опасения Дели связаны с его реально готовыми к развёртыванию возможностями наблюдения за ВМФ Индии в Индийском океане и ВМФ США в Персидском Заливе.

В то же время, Гвадар, находится не так далеко от иранского Чехбехара, создаваемого как индийский торговый узел для центрально-азиатских рынков, соединяя Индию с Афганистаном через Иран в обход Пакистана. Это южный – или индийский Шёлковый Путь в действии. Таким образом, Гвадар и Чехбехар – два главных новых хаба, которые должны соединить Индийский океан с Центральной Евразией, причем Иран, Индия и Россия видятся ключевыми игроками медленно развивающегося, но потенциально зрелищного Международного Транспортного Коридора Север-Юг (INSTC).

Более того, в итоге Иран, Китай и Индия могут устремиться к зоне свободной торговли со странами-членами ЕАЭС, поскольку Китайско-пакистанский экономический коридор (СРЕС) позволит России и странам Центральной Азии резко нарастить торговлю с ближневосточными монархиями, имеющими выход к Индийскому океану.

Традиционный интерес для Пекина представляет и Шри-Ланка. По данным Института политических исследований в Шри-Ланку с 2006-го по 2015-й Китай инвестировал более US\$ 5 миллиардов, а согласно сообщению министра стратегий развития и международной торговли Шри-Ланки, Китай до 2019 года пообещал ещё US\$10 миллиардов [14].

Как отмечает в своей недавней статье «Game-changers ahead on the (long) Maritime Silk Road» Пепе Эскобар (Pepi Escobar), ключевым проектом Пекина на Шри-Ланке является глубоководный морской порт Хамбантота, плюс международный аэропорт в близлежащей Маттале. В конце 2016 года Шри-Ланка заключила соглашение с китайской компанией Merchants Port Holdings о продаже 80% Хамбантота за US\$1,1 миллиарда и аренде 15 000 акров близлежащих земель на 99 лет.

Эти китайские «приобретения» и в Дели, и в Вашингтоне вызывают определенную «обеспокоенность». Однако навязчивая идея американских *think tanks* о наличии постоянной китайской военно-морской базы в Индийском океане получает отповедь в Коломбо: финансируемая Китаем инфраструктура не предполагает права на базирование китайского военно-морского флота.

Любой шаг Пекина – от аренды острова на Мальдивах на 50 лет за US\$4 миллиона до строительства военной базы в Джибути (официально базы для «технической и логистической поддержки» китайского флота) к концу 2017 года поблизости от американской и французской, – источник постоянной «головной боли» и в Вашингтоне, и в Париже.

Для Пекина, здраво оценивающего экономическую эффективность, поддержка морских баз вдали от Поднебесной не нужная «роскошь». Поэтому все намёки на китайскую авианосную ударную группировку в Индийском океане, готовой противостоять индийскому флоту, как отмечает Пепе Эскобар «тщетная геостратегическая спекуляция» [14].

На взгляд данного эксперта, мнение, что Дели будет властвовать в Индийском океане, ошибочна. С чем мы можем согласиться с ним, так это в том, что этого момента и далее при акценте на Морском Шёлковом Пути скорее будет развиваться серьёзное экономическое соперничество и/или сотрудничество между Индией и Китаем, поскольку обе страны инвестируют в защиту/расширение своих протяжённых и сложных цепочек поставок.

Естественно, что Пентагон будет внимательно наблюдать за ходом событий. Тем более, как недавно сообщила Индийская коммерческая телекомпания (New Delhi Television Limited (NDTV)) США и Индия

обмениваются разведанными о китайских боевых кораблях и подлодках в Индийском и Тихом океанах. Более того, проскользнул намёк, что Пекин мог бы развернуть авианосную ударную группировку в Индийском океане уже сегодня, если бы счёл это необходимым.

Однако маловероятно, что Пекин будет отвечать на этот вызов. Очередные обвинения в «китайской агрессивности» и «угрозе свободе навигации» Пекину ни к чему. Лучше инвестировать в непрекращающиеся интегральные соглашения о Морском Шёлковом Пути, выгод от которых для экономики Китая в будущем намного больше.

Продвижением «Морского шелкового пути» (Maritime Silk Road Initiative) китайское руководство надеется оживить исторические прецеденты «Шелкового пути». Такого рода *hyper-connectivity* по всей Азии, Африки и Европы будет способствовать формированию под руководством Китая реорганизованной мировой экономики, работающей с открытым и равным участием всех заинтересованных сторон, что возможно, приведет к общему развитию для всех стран-участниц инициативы [15].

Заключение

Китайская инициатива «Морской Шелковый путь 21 века» нацелена не на изменение международной позиции Пекина в транспортировке грузов, а на реализацию взаимовыгодной экономической интеграции с целью улучшения как инфраструктуры для усовершенствования путей перевозок, а также для улучшения взаимосвязи регионов. На сегодняшний день существуют несколько перспективных направлений для стран региона. В первую очередь, это новая политика развития инфраструктуры для всех вовлеченных стран. Это позволяет Китаю строить ценные, долгосрочные отношения с каждым из стран, реализовать внешние интересы Китая, а также увеличить экономическую и социальную выгоды для всех стран участников. Перевозка углеводородов, сырых, нефтяных и других стратегически важных продуктов через безопасные маршруты позволяют Китаю уменьшить уязвимость транспортировки, уменьшить риски, а также обеспечить бесперебойную поставку товаров и услуг на соответствующие рынки.

Вторым, не менее важным фактором является активация дипломатических отношений Китая в целях продвижения инициативы Шелкового пути. Для этого, за последние три года Си Цзиньпин посетил более 40 стран для реализации инициативы «Один пояс - один путь», а также содействие развитию отношений через региональные платформы, а именно региональные организации и форумы.

Третьим направлением инициативы и ее следствием является запуск двух фондов инфраструктурного развития, относящихся к инициативе «Один пояс - один путь»: Фонд Шелкового пути, с капиталом более 40 млрд. долларов США и «Азиатский банк инфраструктурных инвестиций» (АБИИ), с капиталом более 100 млрд. долларов США для реализации инфраструктурных проектов. Все эти факты говорят, о мощи китайской инициативы, о ее последствии для всех стран региона. В то же время, в экономическом, дипломатическом и в военном отношении проект «Морской Шелковый путь 21 века» нацелен на попытку установления регионального лидерства Китая в Азии.

Литературы

1. Zhijuan Liu. *The Story of Silk. Beijing, 2005. P. 78.*
2. Zhijuan Liu. *The Story of Silk. Beijing, 2005. P. 59-81.*
3. Дреж Ж.-П. *Марко Поло и Шелковый путь. М., 2009. С. 48.*
4. Дреж Ж.-П. *Марко Поло и Шелковый путь. М., 2009. С. 51.*
5. Дреж Ж.-П. *Марко Поло и Шелковый путь. М., 2009. С.53.*
6. Кобзева О.П. *Из истории Морского Шелкового пути // Сборник научных трудов кафедры Всемирной истории. Вып. 1 / Исторический факультет Национального Университета Узбекистана им. М. Улугбека. Ташкент, 2015. С. 10-16.*
7. Zhijuan Liu. *The Story of Silk. Beijing, 2005. P. 93-94.*
8. Zhijuan Liu. *The Story of Silk. Beijing, 2005. P 114*
9. Zhijuan Liu. *The Story of Silk. Beijing, 2005. P 117.*
10. Мензис Г. *1421 – год, когда Китай открыл мир. М.,2004.*
11. Christopher Len. *China's 21st Century Maritime Silk Road Initiative, Energy Security and SLOC Access, Maritime Affairs//Journal of the National Maritime Foundation of India, 2015, №11:1, 2015. Pp. 1-18.*
12. Frans-Paul van der Putten, Minke Meijnders. *China, Europe and the Maritime Silk Road. Clingendael Report, Marm 2015.*

13. Муратбекова А. Экономическое взаимодействие Китая и Индии (на примере региональных инициатив БКИМ и Морского Шелкового пути) // Экономический пояс Нового Шелкового пути: сотрудничество и устойчивое развитие сопредельных государств: Материалы Международной научно-практической конференции. Алматы, 2016. С. 139.

14. Pepe Escobar. Game-changers ahead on the (long) Maritime Silk Road // <http://www.atimes.com/article/game-changers-ahead-long-maritime-silk-road/> February 2, 2017.

15. Xin Zhang. Chinese Capitalism and the Maritime Silk Road: A World-Systems Perspective // *Geopolitics*, P.1-22 // <http://dx.doi.org/10.1080/14650045.2017.1289371/> Published online: 26 Feb 2017.

УДК 930:005.745

МРНТИ 03.01.17

Akhmet A.S.¹

¹ PhD student, Regional Studies Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Tashtemkhanova R.M.²

² Professor, Regional Studies Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Ospanova A.N.³

³ Associate Professor, Regional Studies Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

RELATIONS BETWEEN KYRGYZSTAN AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES: MAIN TENDENCIES AND PROSPECTS

Annotation

The authors of the present article analyze the regularities and peculiarities of the current state of bilateral relations between Kyrgyzstan and the countries of Central Asia. The authors justify theoretical and practical ways of the development in the conditions of transition towards new international relations in the world since the last decade of the XX century became a new starting point in bilateral relations of Kyrgyzstan with the countries of Central Asia, when between sovereign States on the basis of friendly and large-scale cooperation began to develop new political, economic, military and cultural-humanitarian relations.

Keywords: relations, countries of Central Asia, borders, enclave, prospects, development, territory, delimitation, demarcation, water resources.

Ахмет А.С.¹

¹ Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, аймақтану кафедрасы, Л Астана, Қазақстан

Таштемханова Р.М.²

² Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, аймақтық зерттеулер бөлімі, Астана, Қазақстан

Оспанова А.Н.³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтық зерттеулер бөлімінің профессоры, Астана, Қазақстан

ҚЫРҒЫЗСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАР: НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аңдатпа

Мақалада авторлар заңдылықтарды, Орталық Азия елдерімен Қырғызстан арасындағы екіжақты қарым-қатынастың қазіргі заманғы жағдайының ерекшеліктерін, дүние жүзіндегі жаңа халықаралық

катынастарға көшу жағдайында дамудың теориялық және ғылыми-практикалық тәсілдерін, егемен мемлекеттер арасында достық және кең ауқымды ынтымақтастық негізінде жаңа саяси, экономикалық, әскери және мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастардың дамуы басталған кезде, ХХ ғасырдың соңғы онжылдығы Қырғызстанның Орталық Азия елдерімен мемлекетаралық қарым-қатынастарында жаңа бағдарға айналғандығын сараптайды.

Түйін сөздер: өзара қарым - қатынас, Орталық Азия мемлекеттері, шекаралар, анклавтар, келешек (мүмкіндіктер), даму, территория, делимитация, демаркация, су ресурстары.

Ахмет А.С.¹

¹докторант кафедры региональных исследований, Евразийский национальный университет им. Гумилева, Астана, Казахстан

Таитемханова Р.М.²

²Профессор, краеведческого отдела, Евразийский национальный университет им. Гумилева, Астана, Казахстан

Оспанова А.Н.³

³Ассоциационный профессор, Отдел региональных исследований, Евразийский национальный университет им. Гумилева, Астана, Казахстан

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КЫРГЫЗСТАНОМ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИЕЙ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В данной статье авторы анализируют закономерности, особенности современного состояния двусторонних отношений Кыргызстана со странами Центральной Азии, обосновывают теоретические и научно-практические пути их развития в условиях перехода к новым международным отношениям в мире, поскольку последнее десятилетие ушедшего ХХ века стало новой точкой отсчета в межгосударственных отношениях Кыргызстана со странами Центральной Азии, когда между суверенными государствами на основе дружественного и широкомасштабного сотрудничества начали развиваться новые политические, экономические, военные и культурно-гуманитарные отношения.

Ключевые слова: взаимоотношения, государства Центральной Азии, границы, анклавы, перспективы, развитие, территория, делимитация, демаркация, водные ресурсы.

After the collapse of the Soviet Union, Kyrgyzstan's political and economic relations with other Central Asian countries, developed more or less positively. However all the expert opinions on the prospects of development of relations were pessimistic.

The unresolved border issues, as well as issues with enclaves are vulnerable factors for Kyrgyzstan that have become a trap for the three countries of the region - Kyrgyzstan, Uzbekistan and Tajikistan. It is not accidental. During the Soviet period the Ferghana Valley was divided between three countries. The curious lines of the borders marked the territory, which due to the landscape or the structure of communication routes actually were in an enclave or semi-enclave position, in connection with which ethnic groups were divided with territorial boundaries. Thus there are eight enclaves with a total population of 100 000 people in Central Asia. Regional border conflicts occur quite often there, especially within and around the largest enclaves of Sarvak and Vorukh (Tajikistan), as well as Sokh and Shakhimardan (Uzbekistan). Access to water, pastures and strict border control are the main causes of periodic clashes that can have a negative impact on the lives of 80,000 people.

The unsolved border settlement not only raises the issues of delimitation, demarcation of borders, definition and introduction of their regime, but also requires the solution of a number of major ethnic problems, the complexity of which is that on different sides of the border of Kyrgyzstan - Tajikistan, Uzbekistan - Kyrgyzstan (and the opposite way) in the form of enclave inclusions in each state there are large diasporas of other peoples. The number of Uzbek diasporas in the ethno-social structure in Tajikistan is 24.4%, in Kyrgyzstan - 13.8%. And in the population of Uzbekistan - Tajiks is 0.97%, Kyrgyz - 0.9%. At the same time, the absolute majority of 73.5% of the Kyrgyz in Uzbekistan live in three regions of the Ferghana valley: Andijan, Ferghana and Namagan. In the total number of population of Uzbekistan (31.85 million people) the number of Kyrgyz is quite low, then the number of Uzbeks to inhabitants of Kyrgyzstan (6,083 million people) 13.8 is the large diaspora. The presence of such a ratio of ethnic groups in the delimitation of borders leads to increased conflict situations [1].

Despite the fact that the population of Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan has changed recently in the direction of increasing, the ratio of ethnic groups remains a key problem. In this regard, special attention should be paid to the relations between the countries of Central Asia within the framework of the existing ethno-territorial and border problems.

The complex of problems and contradictions in the territorial-border sphere has old roots. Some appeared in modern times, and others were associated with the national and territorial division of Central Asia, initiated by the Soviet authorities in 1924 and partially implemented in the 1930s, 1950s. Then, in determining the territory of the Soviet republics, an approach was implemented, which was based on the concept that in the future national differences will disappear and that there is no need to be particularly sensitive in matters of extraterritorial division.

The administrative map of Soviet Central Asia was drawn up in such a way that a number of territorial enclaves of some republics were completely surrounded by the territory of others. There are four Uzbek exclaves in the Ferghana part of Kyrgyzstan which are relatively large - Sokh and Shakhimardan and two small - Dzhangail and Chon-mountain.

There is a Kyrgyz enclave-Barak village in Uzbekistan, which belongs to the rural government of Ak-Tash of Kara-sui district in Osh region. In addition, in Soviet period, more than 130 land plots of the Kyrgyz SSR were leased to Uzbekistan for a period of 25 years. This period expired by the early 1990s, but the Uzbek leadership was slow in returning the leased lands to Kyrgyzstan. In Tashkent, it is believed that the funds invested in the development of these territories of Uzbekistan give them a reason to claim permanent ownership.

Tajikistan has four exclaves on the territory of Kyrgyzstan-in the Batken district of Osh region (the villages of Vorukh, Chorkukh, Surh and a small area of Western Kalacha). The only highway that connects the neighboring Batken district with Leylekskiy and the rest of Kyrgyzstan passes through Vorukh. The only highway that connects the neighboring Badenscallie district with the rest of Kyrgyzstan, passes through Vorukh. It should be noted that from 970 km of the Kyrgyz-Tajik border (2014) were clarified only 503 km, in the last eight years, not a single km of joint borders was recorded. Since 2013, seven bilateral meetings of representatives of Sughd and Batken regions, the city of Isfara and law enforcement agencies of both countries have been held in order to resolve controversial issues (over the past 2-3 years).

However the parties did not come to a mutually acceptable decision on any border issue. The Tajik side offered the option of dividing the disputed territories in half, but Kyrgyzstan replied with a categorical refusal. The reason for the disagreement: the Tajik side operates with maps of the 1920s, when Vorukh was inside the borders of Tajikistan, and the Kyrgyz side relies on maps of the 1950s, where Vorukh was its enclave. Certainly each of the parties insists on the ownership of the disputed territories.

The attempts of the Uzbek leadership to conclude an agreement with Kyrgyz colleagues on the exchange of territories were unsuccessful. The Uzbek side proposed to attach a wide strip of land to the "mainland" part of Uzbekistan. In exchange, Kyrgyzstan was offered to transfer the southern part of the Sokh. Such an agreement seemed unprofitable for the Kyrgyz side for the following reasons: the Batken district of the country will be cut off from the rest of the territory and the lands offered by Uzbekistan have no agricultural value. In this regard, since the middle of 2000, the Treaty process has practically stopped. Another key problem is the establishment of cooperation in the water and energy sector, which has long been at the level of inter-state relations in the region.

The peculiarity of the region is the fact that political regimes in the states are personalized: sympathy or antipathy of the Heads of the states have a serious impact on the formation of foreign policy.

The example of this fact is the coming of Shavkat Mirziyoyev to power in 2016 in Uzbekistan. Owing to his presidency positive trends and prospects of bilateral relations began to develop in Kyrgyzstan. According to Kyrgyz expert on International Affairs Edil Osmonbetov, 2017 has become a historic year for Kyrgyzstan in relations with Uzbekistan: "Because for a year we have passed with space speed that we have not passed for 26 years, and were able to improve bilateral relations between the two countries" [2]. In under a year questions description of 1170.53 km of disputed areas of the border were solved. The Interim Agreement on the border was prepared, the signing of which allows to proceed to the delimitation of 84% of the state border line. E. Osmonbetov believes that relations between Kyrgyzstan and Uzbekistan can become model for the rest of the region and the CIS countries. The countries of the region can take as a basis the solution of economic, border issues, as well as issues of diversification of transit with Uzbekistan, taking into account the national interests of Kyrgyzstan and equality of these relations. This model of relations will have a positive effect in the region in the coming years. In the future, there will be an opportunity to cooperate in security issues, combating extremism and in other regional areas of cooperation. The expert emphasizes the political experience of Kyrgyzstan for Uzbekistan and other countries: "This is a transition to democracy, a parliamentary Republic, holding transparent

elections, and more." According to the expert, all these facts show that Kyrgyzstan and Uzbekistan get new geopolitical and geo-economic levels. Edil Osmonbetov also believes that the architecture of good-neighborly strategic relations is possible without intermediaries, external players and older brothers.

In addition to border issues, both states are interested in delineating borders for economic and political reasons. Positive tendencies have emerged in other areas of cooperation: in 2017, the trade turnover increased by 1.8 and amounted to 200 million US dollar. However, the prospects of economic cooperation cause a patchy response in the expert environment. This is related to the Chinese project to build a railway through Kyrgyzstan to Uzbekistan, Afghanistan or Turkmenistan then to Iran, which gives the outputs of Chinese goods to the sea ways. It is the incompleteness of delimitation and demarcation of borders that has so far been a deterrent. As soon as the two republics sign the final documents, it will be possible to move to the next stage of cooperation.

Thus, the well-known Uzbek political scientist Bakhtiyor Ergashev believes that the project is very beneficial to Uzbekistan. It will give an opportunity to bring Uzbek goods, raw materials, agricultural products, cars, textiles and other goods to international markets. The Kyrgyz expert Kubat Rakhimov believes that the conditions offered by the Chinese side do not meet the interests of his country.

China would like to build a road through Kyrgyzstan, and get the development of mineral deposits, which are not accidentally appeared along the route developed by the Chinese. The Chinese side claims that Kyrgyzstan will be able to earn on the transit of the Chinese goods. K. Rakhimov puts such statements in doubt. In his opinion, the road, the cost of construction of which is estimated at 6-7 billion US dollar will pay off, assuming that it is built today, and not only by the middle of 2050, and this under favorable conditions. According to the expert, Bishkek's participation in this project is possible only if the construction is carried out at the expense of the Chinese and their project partners. In this situation, it is clear that Uzbekistan has goods that can be sold in foreign markets, in contrast to Kyrgyzstan, which cannot yet offer many goods for export and needs the construction of this road [3].

Another serious interstate problem is energy. It is well known that Kyrgyzstan and Tajikistan are mountain countries located in the head waters of rivers. These countries want to build power plants and sell energy. The countries of Uzbekistan and Kazakhstan, located in the lower reach of the Syr Darya and Amu Darya, have the feeling of anxiety and fear that neighbors can take away water and lower it from reservoirs. This problem was on the agenda during the official meeting of President Sh. Mirziyoyev in Bishkek. In this regard, it should be noted that before this visit, the meeting of the countries Heads took place in 1991, at the dawn of the parade of sovereignty. Of course, in a short period of time it is impossible to solve radically and immediately the problem of water resources in the region, which took place since the independence of the Central Asian republics. At the same time, the results of the National Survey conducted by the Center for insider information analysis of the International Institute (IRI) demonstrate the improvement of public opinion in the relations between the two countries. The number of respondents who consider relations with Uzbekistan good increased by 19 points compared to the same survey last year, rising to 48 percent from 29 percent in March 2016 [4].

These results coincide with more positive lighting of Kyrgyz-Uzbek relations in the media since Shavkat Mirziyoyev came into office as President of Uzbekistan in September 2016. Moreover, as some Kyrgyz experts consider, Kyrgyzstan and Uzbekistan will become the main geopolitical players in Central Asia. In this regard, they believe that due to the conflict on the Kyrgyz-Kazakh border in autumn 2017, Kazakhstan risks losing its geopolitical leadership in the region, and on the contrary, Uzbekistan holds this position.

The conflict situation, which broke out on the eve of the election of the President of Kyrgyzstan in the autumn of 2017, had negative consequences in the relations between Kyrgyzstan and Kazakhstan. The attention of the expert community is focused on the issues of a comprehensive analysis of the complex of reasons that led to the deterioration of bilateral relations. Kyrgyzstan also faces important tasks to develop and improve relations not only with Kazakhstan, but also with Tajikistan. The official visits of the newly elected President of Kyrgyzstan, Sooronbay Jeenbekov, give great hope for the diversification of interstate relations with other states in the region. The formation of new regional policy in Central Asia will also be facilitated by the first informal summit of the states of the region, held in March 2018 in Astana, unfortunately, without the participation of the Turkmen leader G. Berdimuhamedov, but with the presence of the delegation of this country.

References:

1. B. Musayev. *Uzbekistan: regional security and socially dangerous trends in the development of society* // ca_c.org/journal/cac-092000/13.musaev.shtml.
2. *Kyrgyz-Uzbek relations reduce dramatically conflict potential in the region* // www.for.kg/news462505-ru.html.
3. *Kyrgyz-Uzbek relations: initiatives below and above* // inozpress.kg/news/view/id/51749.

4. *Survey in Kyrgyzstan: relations with Uzbekistan are improving, corruption remains one of the main problems* // siar-consult.com/news/opros-v-kyrgystaneotnosheneniya-s-usbekistanom-uluchayutsya-korrupciya-ostaetsya-odnoi-iz-glavnyx-problem/

ӘӨЖ 930-11
МРНТИ 03.01.17

Оспанова А.Н.¹

¹ *Заведующая кафедрой «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, PhD, ассоциированный профессор, г.Астана, Казахстан*

Конуратова А.С.²

² *Докторант кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан*

Касимова Н.Ш.³

³ *Магистрант кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан*

ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В РАМКАХ ШОС: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В данной статье автор рассматривает актуальные вопросы гуманитарного сотрудничества в сферах образования, культуры, научно-технического сотрудничества, здравоохранения, информационной безопасности, ликвидации чрезвычайных ситуаций, экологии, туризма, которое являясь третьим измерением сотрудничества, существенно способствует преодолению напряженности и конфликтов и способствует сближению в межгосударственных отношениях. Успешная реализация данного направления деятельности Шанхайской организации сотрудничества будет способствовать укреплению положительного международного имиджа организации и в перспективе может стать самодостаточным вектором совместной политики стран ШОС.

Ключевые слова: гуманитарное сотрудничество, культурная дипломатия, Университет ШОС, научно-техническое сотрудничество, молодежные связи, эффективная система здравоохранения, информационная безопасность, развитие туризма, устойчивое развитие.

Оспанова А.Н.¹

¹ *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының меңгерушісі, PhD, қауымдастырылған профессор, Астана қ.,*

Конуратова А.С.²

² *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан*

Касимова Н.Ш.³

³ *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының магистранты, Астана қ., Қазақстан*

ШЫҰ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ; МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор білім саласындағы гуманитарлық ынтымақтастықтың өзекті сұрақтарын, мәдениет, ғылыми-техникалық ынтымақтастық, денсаулықсақтау, ақпараттық қауіпсіздік, төтенше жағдайларды шешу, экология, ынтымақтастықтың үшінші өлшемі болып табылатын туризм салаларын қарастырып шиеленістер мен қақтығыстарды жеңуге және мемлекетаралық қатынастардағы жақындасуды жеңілдетуге елеулі үлес қосады. ШЫҰ қызметінің осы бағытта табысты іске асуы

халықаралық ұйымның оң имиджін арттырады және келешегінде ШЫҰ елдерінің бірлескен саясатының өзін-өзі қамтамасыз ететін векторы бола алады.

Кілтті сөздер: гуманитарлық ынтымақтастық, мәдени дипломатия, ШЫҰ университеті, ғылыми-техникалық ынтымақтастық, жастар байланысы, денсаулық сақтаудың тиімді жүйесі, ақпараттық қауіпсіздік, туризмді дамыту, тұрақты даму.

¹ *Ospanova A*

¹ *Head of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, PhD, Associate Professor, Astana*

² *Konuratova A.*

² *Kazakhstan PhD student of the Regional Studies Department of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³ *Kassimova N.*

³ *Kazakhstan Master student of the Regional Studies Department of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

HUMANITARIAN COOPERATION IN THE FRAMEWORK OF THE SCO: PROBLEMS AND PROSPECTS

Annotation

In this article, the author considers current issues of humanitarian cooperation in the spheres of education, culture, scientific and technical cooperation, healthcare, information security, emergency response, ecology, tourism, which is the third dimension of cooperation, significantly contributes to overcoming tensions and conflicts and facilitating convergence in interstate relations. Successful implementation of this direction activity of the Shanghai Cooperation Organization will contribute to strengthening the positive international image of the organization and in the future can become a self-sufficient vector of the joint policy of the SCO countries.

Key words: humanitarian cooperation, cultural diplomacy, SCO University, scientific and technical cooperation, youth relations, effective healthcare system, information security, tourism development, sustainable development.

В последнее время в эпоху кризисов и геополитической напряженности гуманитарное сотрудничество как никогда прежде приобретает значимость и актуальность. Оно не только укрепляет сотрудничество государств в сферах культуры, образования, здравоохранения, разрешения чрезвычайных ситуаций, но и косвенно, подспудно предопределяет развитие экономических и политико-дипломатических межгосударственных и межрегиональных отношений. Сотрудничество в гуманитарной сфере как третье направление партнерства способствует формированию «чувства сообщества». При успешной реализации данного направления сотрудничества объективно произойдет сближение государств-участниц, а значит укрепление не только интеграции в ШОС, но и в Евразийском экономическом союзе. Поскольку в перспективе будет проходить сопряжение этих двух интеграционных образований, в том числе в рамках экономического пояса «Один пояс – один путь».

Шанхайская организация сотрудничества, позиционирующая себя как организация «нового типа», базируется на трех ключевых направлениях: сотрудничество в сфере безопасности (в котором особо выделяются антитеррористический, военно-технический компоненты, усилия по созданию системы коллективной безопасности), экономике (развитие торговли, поощрение инвестиционной деятельности, попытки создания Энергетического клуба ШОС) и гуманитарной сфере (сближение образовательных систем и стандартов, создание единого информационного пространства ШОС, координация культурной и молодежной политики, разработка проекта Университета ШОС).

Базовым документом, регулирующим взаимодействие в сфере образования, является межправительственное Соглашение о сотрудничестве в области образования, вступившее в силу в январе 2008 года. Предусматривается обмен учащимися и научно-педагогическими работниками образовательных учреждений, изучение в образовательных учреждениях языков, истории, культуры и литературы государств-членов ШОС. Регулярно проводятся Школы молодых ученых и Недели образования, форумы ректоров ведущих университетов и академий государственной службы государств-

членов ШОС. Для координации совместных усилий в 2006 году сформирован механизм совещаний министров образования государств-членов ШОС, создана постоянно действующая экспертная группа.

В августе 2007 года на саммите ШОС в Бишкеке Президент Российской Федерации выступил с инициативой создания Университета ШОС (УШОС), которую поддержали Казахстан, Китай, Киргизия, Таджикистан (Узбекистан от участия отказался) [1]. В октябре 2008 года утверждена Концепция УШОС и одобрен План первоочередных мероприятий по ее реализации. В апреле 2010 года подписан Меморандум о сотрудничестве вузов государств-членов ШОС по созданию Университета ШОС, в котором главными направлениями подготовки специалистов были определены энергетика, экология, информационные технологии и регионоведение. В 2012 году к этому перечню добавлены экономика и педагогика.

К настоящему времени Университет объединяет 69 вузов, в т.ч. четыре белорусских. В рамках УШОС утверждена многоуровневая система образования – бакалавриат, магистратура, аспирантура/докторантура. В перспективе студентам из 82 вузов будут предоставлены льготы на обучение, проживание, питание. В настоящее время соблюдается примерный паритет между странами в предоставлении образовательных услуг национальными вузами.

В перспективе Университет ШОС должен составить конкуренцию известному образовательному тренду – Болонскому процессу. Огромное образовательное пространство, которое составляют страны-участницы, действительно нуждается в наполнении его национальными традициями и запросами, которые не могут найти своего отражения в рамках Болонского процесса. Формально у обеих систем есть общие черты, но, по сути, в рамках УШОС не достигнут такой высокий уровень мобильности и распространения обменов, как в рамках европейской модели.

Если говорить о имеющихся сложностях в этой сфере, то речь идет, в первую очередь, о наличии разного потенциала в предоставлении образовательных услуг. Возможности, к примеру России и Китая, несопоставимы с ресурсами других государств-участников. Среди основных проблем можно также отметить отсутствие согласованных программ и стандартов, система оценки качества знаний также имеет специфику в каждом государстве, и наконец, не принято решение о том, как должен выглядеть диплом УШОС.

В рамках научно-технического сотрудничества сформирован механизм Совещаний руководителей министерств и ведомств науки и техники государств-членов ШОС, а также постоянно действующая экспертная рабочая группа. 13 сентября 2013 г. «на полях» заседания Совета глав государств-членов ШОС в Бишкеке было подписано Соглашение между правительствами государств-членов ШОС о научно-техническом сотрудничестве, которое регулирует взаимодействие в природоохранной, сельскохозяйственной, энергетической сферах, в области нанотехнологий, информационных и телекоммуникационных систем, геологии и сейсмологии и др.

Важным элементом в рамках укрепления сотрудничества является Форум ШОС – многосторонний неправительственный консультационно-экспертный механизм, образованный для содействия и научной поддержки деятельности ШОС, развития взаимодействия научно-исследовательских и политологических центров государств-членов ШОС, проведения совместных исследований по актуальным вопросам круга ведения Организации. Важная задача Форума – поощрение связей между научной общественностью государств-членов ШОС и других стран, развитие обменов мнениями по вопросам политики, экономики, безопасности, социальной и гуманитарной сферы, экологии и в других областях.

Развитие культурных связей является важной составляющей деятельности Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). Основным документом является Соглашение между правительствами государств-членов ШОС о сотрудничестве в области культуры, подписанное 16 августа 2007 г. в Бишкеке. Механизм Совещаний министров культуры государств-членов ШОС запущен в Пекине в 2002 году. С 2009 года в министерских встречах участвуют государства-наблюдатели. С 2005 г. на регулярной основе проводятся фестивали искусств и другие культурные мероприятия, а с 2010 г. – форумы сотрудничества в области индустрии культуры государств-членов ШОС и партнеров по диалогу. Например, в рамках программы детского художественного воспитания Государственного музея изобразительного искусства им.А.С.Пушкина в 2005-2013 гг. при поддержке Секретариата ШОС был реализован проект «Дети рисуют сказки» [1]. Наиболее значимыми и масштабными мероприятиями Шанхайской организации сотрудничества в культурной сфере стали Фестиваль искусств стран-участниц, художественный форум «Рисуем озеро Сиху» в Ханчжоу, Иссык-кульский кинофестиваль в кыргызском городе Чолпон-Атао, международный музыкальный фестиваль «Мелодии Востока».

Отдельную нишу в развитии культурного взаимодействия между странами – участницами ШОС занимает деятельность культурно- информационных центров и фондов – представительства

«Росзарубежцентра» Российской Федерации, Института им. Конфуция, Фонда Горчакова, Международной школы общественной дипломатии ШОС, поддержанной Фондом Горчакова, и др.

Координирующую роль в развитии молодежных связей играет Молодежный совет ШОС, созданный в 2009 году по инициативе российской стороны (без участия Узбекистана). Заседания этой структуры проходят ежегодно. По линии Молодежного совета проводятся конференции, форумы, его представители участвуют в бизнес-диалогах, продвигая развитие молодежного предпринимательства в формате ШОС. Среди перспективных инициатив – создание карты молодого человека государств-членов ШОС (SCO Youth Card), организация стажировок представителей рабочих специальностей на предприятиях стран ШОС. Так, под эгидой Совета были проведены международный фестиваль «Студенческая весна стран ШОС», а также Второй Молодежный форум по предпринимательству и приграничному сотрудничеству. С 23 по 26 мая 2017 г. на площадке Белгородского государственного университета (г.Белгород, РФ) прошел Второй молодежный форум университетов стран ШОС – 2017. Среди основных направлений работы Форума – презентация международного проекта Университета ШОС, наращивание инновационного и научного сотрудничества, социокультурное взаимодействие студенчества стран ШОС [2].

В области здравоохранения важным шагом стало принятие в ходе заседания Совета глав правительств (премьер-министров) государств-членов ШОС в Пекине в октябре 2009 года Совместного заявления по борьбе с инфекционными болезнями на пространстве ШОС. В нем нашло отражение стремление государств-членов к координации действий по таким направлениям, как сотрудничество в сфере мониторинга за инфекционными болезнями, наращивание потенциала лабораторных сетей, подготовка кадров, противодействие ВИЧ-инфекции и туберкулезу и др.

Необходимость наращивания сотрудничества в здравоохранительной сфере продиктовано реальным положением дел. Во многих странах ЦА состояние лечебной базы больниц из-за нехватки средств является неудовлетворительным, наблюдается острый дефицит квалифицированных кадров, информированность среди профессионалов-медиков невысока, а осведомленность высокоуязвимых к заболеваниям групп населения вообще оставляет желать много лучшего [3, с.97]. Следует отметить, что к настоящему времени страны ЦА с помощью международных здравоохранительных организаций достигли определенных успехов в борьбе с некоторыми заболеваниями, в частности, туберкулезом (ТБ). Тем не менее, вопрос о качестве медицинской помощи продолжает оставаться крайне острым, и он напрямую связан с проблемой предотвращения заболеваемости на всем пространстве ШОС. Еще одним фактором эпидемического риска является сама глобализация мировой экономической жизни, сопряженная с ростом миграции рабочей силы, индустриализацией и интернационализацией торговли продовольствием. При массовом производстве и переработке продуктов питания, при экспорте замороженных продуктов и полуфабрикатов повышается вероятность обширных трансграничных эпидемий. Поэтому для ШОС актуальным остается вопрос о качестве санитарного контроля на границах.

На заседании Совета глав правительств (премьер-министров) государств-членов ШОС в ноябре 2013 года в Ташкенте утверждена Программа информирования об эпидемической ситуации, вызванной инфекционными заболеваниями на территории государств-членов ШОС.

Практическое взаимодействие осуществляется на уровне экспертов, старших должностных лиц министерств здравоохранения, глав служб государств-членов ШОС, отвечающих за обеспечение санитарно-эпидемиологического благополучия населения. Видится целесообразным и привлечение стран ШОС, по предложению российского эксперта Е.Сафроновой, к практике здравоохранительных учений, опыт которых на региональном уровне имеет АТЭС.

Огромный ущерб здоровью населения стран ШОС наносит наркоторговля. Распространение ВИЧ/СПИД ускоряется ростом внутривенного потребления наркотиков в ЦА. На долю потребителей инъекционных наркотиков приходится 70-90 % новых случаев СПИД/ВИЧ в регионе. В Россию из Афганистана ежегодно переправляется около 100 т чистого героина. Несмотря на строгость законов, потребление наркотиков растет и в Китае. В стране удается изымать только 18 % ввозящихся наркотических средств [4]. В перспективе смягчению проблем здравоохранения в ЦА могло бы способствовать учреждение Шанхайской организации здравоохранения (ШОЗ), имеющей задачей создание единой сети медицинской помощи и страхования и предоставление качественного медицинского обслуживания гражданам государств-членов ШОС в любой стране-участнице Организации. Создание ШОЗ – это задача средне- или даже долгосрочного характера, поскольку для ее выполнения понадобится не только отладка практического взаимодействия и договорное обеспечение новой структуры, но и весьма значительные инвестиции.

Также важным направлением обеспечения региональной безопасности является информационная безопасность, признанная сегодня многими экспертами наиболее уязвимой сферой безопасности. В этом ключе необходимо создание единого “информационного поля” ШОС: на телевидении, в прессе, на радио. В связи с этим, целесообразным видится создание радио- и телевизионного канала «Новости Евразии» (Eurasia News), либо обеспечение широкой доступности телеканала «Мир» для населения не только стран-участниц ШОС, но и наблюдателей и партнеров по диалогу. Важным представляется и основание печатного органа ШОС, например, доступной общественно-деловой ежедневной газеты, выходящей на языках стран Организации [3, с.38].

Также важной сферой обеспечения безопасности является сотрудничество в ликвидации чрезвычайных ситуаций. Известно, что регион ЦА периодически подвергается оползням, землетрясениям, засухе, заморозкам и прочим природным катаклизмам. Особенно страдают от их последствий менее экономически успешные страны региона, а также ряд провинций КНР. В 2005 г. между правительствами государств ШОС было подписано Соглашение о взаимодействии при ликвидации чрезвычайных ситуаций (ЧС). Однако стороны так и не рассмотрели вопрос о создании постоянно действующего специализированного центра. Сопутствующая задача в этом направлении – создание необходимых правовых и организационных условий для проведения совместных спасательных операций, включая подготовку и тренировку персонала по единым методикам и его быструю переброску, а также обеспечение совместимости технических средств [5, с.175].

Укрепление сотрудничества в области экологии в перспективе должно носить системный характер. Тяжелой экологической проблемой на пространстве ШОС является обмеление Аральского моря. Это крупнейшее экологическое бедствие современности вызвало резкое ухудшение условий жизни сотен тысяч людей не только в Приаралье, но и на соседних пространствах ШОС. Кроме того, в районе Ферганской долины большую опасность представляют захоронения радиоактивных отходов. В 2004 г. в ШОС была достигнута договоренность о сотрудничестве по вопросам охраны окружающей среды и сохранения экологического баланса в ЦАР, предотвращения опустынивания земель, а также по противодействию другим деградационным процессам. Но свое развитие кооперация в этой сфере получила лишь в 2006 г., когда началось проведение регулярных встреч соответствующих экспертных групп. В результате их работы были утверждены проекты - «Прогнозирование водности трансграничных рек бассейна Аральского моря» и «Расширение сотрудничества в области охраны окружающей среды и улучшения экологии бассейна Аральского моря». Несмотря на стремление ШОС разрешить многочисленные экологические проблемы стран-участниц, справиться с ними собственными силами она не может. Поэтому в этой области для ШОС чрезвычайно важны меры по налаживанию регулярного взаимодействия с международными структурами, в частности, с ЮНИСЕФ, ЮПФПА, Всемирным и Азиатским банками и другими финансовыми институтами. Крупный казахстанский дипломат Б. Нургалиев в его бытность генеральным секретарем ШОС не раз высказывал мысль о целесообразности подключения международного ресурса: «Только если к усилиям государств Центральной Азии, а также ШОС... присоединятся дружественные страны и институты системы ООН..., можно добиться прогресса в ... реализации проектов по восстановлению благоприятных условий для жизнедеятельности населения Приаралья, в области охраны здоровья населения и окружающей среды, создания новых рабочих мест, улучшения бытовой инфраструктуры, восстановления биоразнообразия» [6].

Организация также развивает сотрудничество с международными организациями, направленное на повышения внимания к туризму на своей территории. Так, ШОС были подписаны соглашения с АСЕАН и ЕАЭС, с которыми Организация сотрудничает в области проведении международных и региональных мероприятий. Примером этому может послужить их сотрудничество в рамках Программы "Инициатива Шелковый путь". По данным ЮНЕСКО, Великий Шелковый путь до 2020 г. должен превратиться в самый привлекательный маршрут для туристов, который примет треть путешественников всего мира (около 0,5 млрд поездок) [6]. При этом туризм сможет способствовать экономическому развитию региона ЦА. Но для этого необходимо сделать многое. Прежде всего - повысить качество инфраструктуры, увеличить информационную составляющую, повысить инвестиционную привлекательность стран ЦА, обеспечить отрасль квалифицированными кадрами, подготовить правовое пространство в этой сфере.

Таким образом, сотрудничество в гуманитарной области является одним из приоритетных задач организации, партнерством во имя человека и механизмом разрешения проблем мирным путем. Руководители стран- членов ШОС многократно подчеркивали, что необходимо уделять больше внимания гуманитарному сотрудничеству, которое становится одной из динамично развивающихся сфер взаимодействия в рамках ШОС. Это связано с тем, что гуманитарное измерение современных

международных отношений стало весьма важным фактором на мировой арене [7, с.45]. Его недооценка способна не просто привести к целому ряду проблем, затрудняющих развитие двух- и многосторонних связей субъектов международных отношений, но и вызвать осложнения на других уровнях.

Авторитет ШОС в мире растет. Будучи в свое время министром иностранных дел Казахстана Ерлан Идрисов высказывался, что Шанхайская организация сотрудничества выступает сейчас в качестве эффективной структуры, расширившей сферы своего взаимодействия. Перспективы ее дальнейшего развития связаны с увеличением числа членов, усилением финансово-экономической составляющей, тесным сотрудничеством с ЕАЭС.

Реализация «мягкой силы», «культурной дипломатии» в Центральной Азии может стать самоценным вектором их совместной политики в рамках ШОС, нацеленным на поддержание положительного международного имиджа организации.

Список использованной литературы

1 Гуманитарное сотрудничество в рамках ШОС [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL:<http://mid.ru/sanhajskaa-organizacia-sotrudnicestva> (дата обращения: 01.12.2017).

2 Молодежный форум университетов стран ШОС-2017 [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<http://www.eurasianspace.com/news/nauka-i-obrazovanie/molodezhnyy-forum-universitetov-stran-shos-2017>(дата обращения: 07.12.2017).

3 Морозов Ю.В. Гуманитарное взаимодействие РФ и КНР в рамках ШОС. Сборник статей “60 лет КНР”. – М. ИДВ РАН. 2009.

4 Назаралиев Ж. Евразийский защитный зонтик против афганского экстремизма [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL:http://knews.kg/columnist/32027_jenishbek_nazaraliev_evraziyskiy_zaschitnyiy_zont_protiv_afganskogo_ekstremizma (дата обращения: 07.12.2017).

5 Сафронова Е.И. 10 лет ШОС: некоторые итоги сотрудничества стран Организации в области здравоохранения и ликвидации чрезвычайных ситуаций//Китай в мировой и региональной политике. История и современность. – М.:ИДВ РАН,2011.

6 Официальный сайт ШОС. [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://www.sectesco.org/ru123/show> (дата обращения: 01.12.2017).

7 Морозов Ю.В., Сафронова Е.И. Значение гуманитарного сотрудничества России и Китая с центрально-азиатскими партнерами в рамках ШОС. Национальные интересы, приоритеты и безопасность. М., 2014.

УДК 930-74

ГРНТИ 03.01.17

А.М.Исалиева¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Астана қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН – ИСЛАМДЫҚ ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫҢ АЙМАҚТЫҚ ХАБЫ: ДАМУ ҚАРҚЫНЫ МЕН КЕЛЕШЕГІ

Аңдатпа

Аталмыш мақалада Қазақстан Республикасындағы исламдық қаржыландыру үрдісінің өту барысына және келешегіне сараптама жасалды. Мақала мазмұнына отандық және араб эксперттері арасында өткізілген сауалнама, интервью нәтижелері топтастырылып енгізілді. Сонымен қатар статистикалық зерттеу әдісін, ивент-анализ, дискурс анализ әдістері қолданылды. Зерттеу барысында қарастырылған негізгі сауалдар: Қазақстандағы исламдық қаржыландырудың үлесі қандай? Еліміздің зайырлы мемлекет құқығы және шарифат заңы өзара қалай үйлеседі? Қазақстан халқының 70% мұсылмандар бола тұра, неге ислам қаржы орталықтарының қызметіне сұраныс төмен?

Кілтті сөздер: исламдық қаржыландыру, Қазақстан Республикасы, «Al-Hilal».

А.М.Исалиева¹

*¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Астана, Казахстан*

КАЗАХСТАН - РЕГИОНАЛЬНЫЙ ХАБ ИСЛАМСКОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ: ДИНАМИКА И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация

В этой статье рассматривается ход и перспективы развития исламского финансирования в Республике Казахстан. В статье содержатся обработанные результаты проведенных интервью/опросов среди отечественных и арабских экспертов. В то же время применялись методы статистического исследования, ивент-анализ и дискурс-анализ. Основными исследуемыми вопросами были: Какова доля исламских финансов в Казахстане? Насколько гармонично сочетаются светское право и законы шариата? Учítывая, что 70% населения Казахстана - мусульмане, почему исламские финансовые центры не пользуются высоким спросом среди населения?

Ключевые слова: исламское финансирование, Республика Казахстан, «Al-Hilal».

Issaliyeva A.M.¹

*¹PhD student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan*

KAZAKHSTAN - THE REGIONAL HUB OF ISLAMIC FINANCING: DYNAMIC OF DEVELOPMENT AND PROSPECTS

Annotation

This article examines the course, problems and prospects for the development of Islamic finance in the Republic of Kazakhstan. The article contains processed results of interviews / surveys among domestic and Arab experts. At the same time, statistical research methods, event analysis and discourse analysis were used. The main research questions are: What is the share of Islamic finance in Kazakhstan? How are the secular law and Sharia law harmonized? Considering that 70% of the population of Kazakhstan are Muslims, why are Islamic financial centers not in high demand?

Key words: Islamic finance, the Republic of Kazakhstan, «Al-Hilal».

Ислам қаржыландыру жүйесіне деген жаңа көзқарас әлемдік экономикалық дағдарыс толқынынан соң күшейе түсті. Өйткені, ислам қаржы институттары дағдарысқа қарсы тұра алатындығымен әлем назарын өздеріне аударды. Қауіпті жоғары активтерден, жоғары тәуекелділікті ипотека мен алыпсатарлық деривативтерден сақтағандықтан дағдарыстың айтулы 2008-2009 жылдары да исламдық қаржыландыру жүйесі пайдамен шыққан [1].

Қаржылық дағдарыс ғаламдық экономиканың рецессиясына әкеп соқтырған дүниежүзілік қаржылық жүйенің мәселелерін анықтады. Қаржылық дағдарыстың пайда болуына қаржылық нарықтың екіжақты қадағалануы мен жалған капиталдың жасақталуы септігін тигізді. Дәстүрлі қадағалау мен реттеу жүйесінен тыс пайда болған жаңа қаржылық құралдар мен институттардың қалыптасуы нақты активтерге негізделмеген ақша массасының пайда болуына әкелді. Күрделі схемалар арқылы жасалып, реттелетін қаржылық капитал экономиканың нақты секторындағы өндірістің көлеміне сәйкес келмейтін виртуалды капиталға айналды. Қаржылық ресурстар нақты тауарлар мен материалды құндылықтарды қамтамасыз етудегі негізгі мақсаттарын жоғалтты. Бұл өз ретінде спекулятивті капиталдың өсімі мен дүниежүзілік экономиканың дамуындағы дисбаланстың пайда болуына әкелді. Мәселен, Халықаралық есептесу банкінің мәліметі бойынша 2008 жылдағы дүниежүзілік деривативтердің биржадан тыс нарығының көлемі 591,9 трлн. АҚШ долл. құраған, бұл дүниежүзілік жалпы өнімнен 9,5 есе артық еді (62,2 трлн. АҚШ долл.), басқа сөзбен айтқанда, деривативтердің тек 10% ғана нақты экономиканы қамтамасыз еткен.

Осылайша, нақты өндіріс процессімен және нақты активтермен қамтамасыз етілген тиімді қаржылық жүйені қалыптастыру мұқтажы пайда болды. Бұл жерде өндірістік үрдіспен тікелей байланысқан және пайда болған тәуекелдерді болдырмауға мүмкіндік беретін исламдық қаржыландыру ерекше рөлге ие болады [2].

2009 жылдың 7 шілде күні «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Біріккен Араб Әмірліктерінің Үкіметі арасындағы Қазақстан Республикасындағы Ислам Банкіні ашу туралы келісімді ратификациялау туралы» Заңға қол қойылды. Осы рәсім барысында Ислам Даму банкінің президенті Ахмад Мохаммед Әли әл-Мадани өз сөзінде: «Ислам банкі Қазақстанға қажетті қолдау көрсетуге дайын. Бұл – әсіресе, дағдарыс жағдайында өте маңызды. Біз сіздердің елдеріңіздің орнықты әрі сенімді әріптесі болып табыламыз» - деді [3].

Қазақстанда исламдық қаржыландырудың тетіктерін дамытудың еліміз үшін перспективасы зор екенін Елбасымыздың 2010 жылғы 29 қаңтардағы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауы тағы да дәлелдейді. Онда Елбасы отандық қор рыногын жұмыс істеуге мәжбүрлеп, ол 2020 жылы ТМД мен Орталық Азиядағы ислам банкінің өңірлік орталығына айналуы және Азиядағы жетекші қаржы орталықтарының ондығына енуі тиіс екендігін айқындаған [4].

Астана халықаралық қаржы орталығы болашақтың қаржы нарықтарында серпіліс жасауды көздейді. Бұл туралы Astana Finance Days халықаралық форумының жұмысына қатысқан Үкімет басшысы Бақытжан Сағынтаев мәлімдеді.

Өз кезегінде Ислам даму банкі тобының президенті Бандар Хаджар Қазақстанның исламдық қаржыландыру көшбасшысы боларына сенім білдіріп: «Сіздердің елдеріңізде аймақтық хабқа айналу үшін барлық мүмкіндік бар. Исламдық қаржыландыру Қазақстанда да өседі деп күтемін. Сукук құралының көмегімен бұған біз де өз үлесімізді қоса аламыз. Қазақстанның саясатын қолдаймыз. Қазақстан үшін жалпы қаржыландыру 2,4 миллиард доллардан асады. Ол қаражат негізінен ауыл шаруашылығы, көлік және қаржы секторларында шоғырлануда» – деді [5].

Кесте 1. Ислам қаржы институттарының Қазақстанда орнығу хронологиясы

Хронологиялық кестеде көрсетілгендей, Қазақстандағы исламдық қаржыландыру үрдісі 1992 жылдан басталып, 2009 жылы исламдық банктерді ұйымдастыру мен қызметі және исламдық қаржыландыруды ұйымдастыру мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. 2011 жылы шілдеде мемлекеттік исламдық бағалы қағаздарды шығаруға рұқсат ететін және корпоративтік исламдық бағалы қағаздарды шығарушылардың тізбесін кеңейтетін Заң қабылданды. Қазақстан Республикасының Үкіметі Исламдық қаржыландыруды дамытудың 2020 жылға дейінгі жол картасын бекітті. Бұдан басқа исламдық қаржыландыру жүйесін одан әрі дамыту жөнінде, оның ішінде исламдық сақтандыруды және исламдық лизингті ендіру жөнінде де іс-шаралар асырылуда. Ал, 2020 жылға қарай Қазақстандағы жалпы банк активтері көлемінің 3-5% исламдық банкинг үлесіне жеткізу жоспарлануда.

Осы мәліметтердің мазмұнындағы үміт пен жүзеге асырылған нәтижені келістіру арқылы, Қазақстандағы Исламдық қаржыландыру үрдісінің мүмкіндіктерін сараптауға кірісейік. Алдымен, ислам банкінің өзімізге таныс банктерден айырмашылығын түсіндіріп өтуді жөн санаймыз. Жалпы, банктердің іс-әрекетін үш сөзбен сипаттағанда ол қаражат беру, қадағалау, қаражатты өсімімен қайтарып алу болса, олардың іс-әрекетінің нәтижесін берген қаражатты қаншалықты қайтарып ала алғандығымен өлшеуге болады. Дегенмен, қарызға қаражат алсаң, «еселеп» қайтару керек болатынын әркім де түсініп болды.

Ал, Ислам банкі — Шариғат заңдары мен ережелеріне негізделген банктік жүйе. Исламдық банкінің негізгі қағидаттары — пайда мен шығынның бөлінуі, пайызға тыйым салу, ақша айырбас құралы және күн өлшемі болып табылады. Исламдық қаржы институттары өз қызметін жүзеге асыру барысында Шариғаттың қағидаттары мен ережелерін және әдеп қағидаттарын ұстануға міндетті.

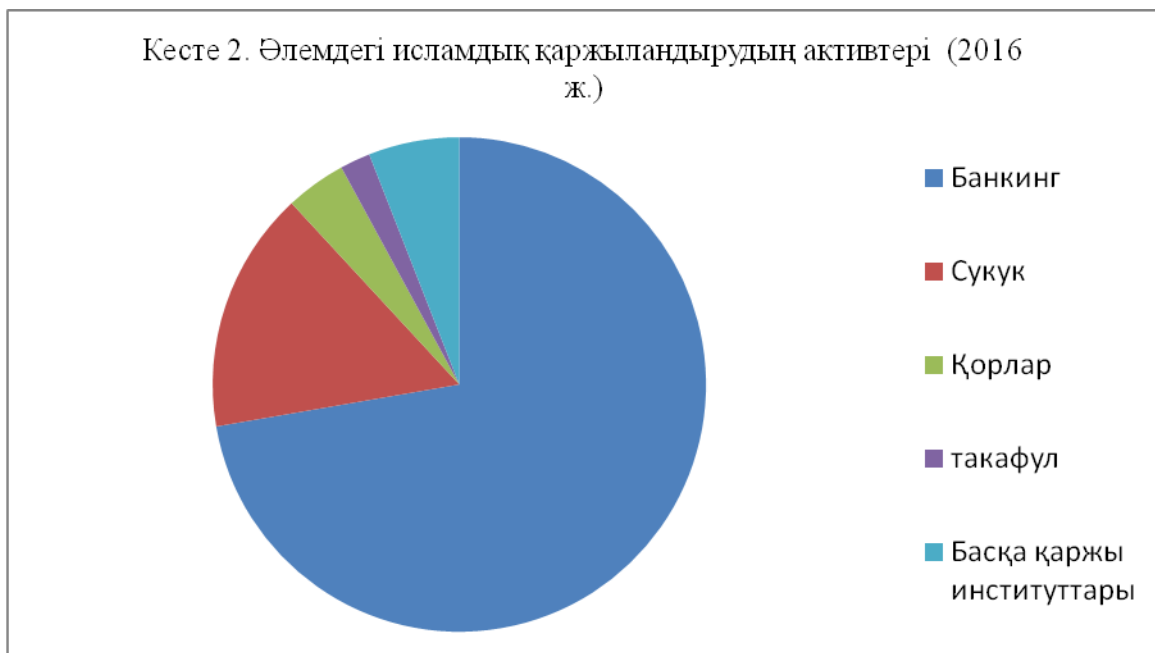
Ислам банкінің дәстүрлі банктен айырмашылығы клиенттерге банктік қызметтер мен өнімдерді ұсынғанда әдеп қағидаттарын ұстануында.

Сондай-ақ, ислам банктерінде тәуелсіз бақылау органы — Шариғат Кеңесі бар, ол банктің оқшауланған тәуелсіз құрылымы болып табылады. Кеңестің қызметі мен міндеттері Банк жарғысында және Қазақстанның ислам банктерінің қызметін реттейтін заңнамасында анықталады. Шариғат Кеңесінің міндеттеріне банктік қызметті жүргізуде Шариғат қағидаттары мен ережелерінің сақталуын бақылау кіреді. Ислам банкіндегі барлық банктік үрдістер мен операциялар Шариғат Кеңесімен мақұлданып тиіс. Шариғат Кеңесі өнімдер мен қызметтердің Шариғаттың қағидаттары мен ережелеріне сәйкестігін анықтайтын ақырғы орган болып табылады.

Ислам банкингінің негізгі қағидаттары:

- Банк пен клиенттің серіктестігі (пайда мен шығынды бөлу);
- Ақша – сатылатын зат емес, ол айырбас және құнның өлшем құралы;
- Шарттың мәні мен оның талаптарына (гарар) қатысты тұрлаусыздыққа тыйым салу;
- Кездейсоқ жағдайлардың нәтижесінде пайда көруге тыйым салу (майсир): құмар ойындар, туынды қаржы құралдарымен (деривативтермен) ұтыс тігу және операциялар жасау;
- Шариғат қағидаттарына сай белгілі бір қызмет түрлерін қаржыландыруға тыйым салу: темекі, алкоголь, қару-жарақ өндірісін, есірткі заттарын, сонымен қатар порнография мен ойын бизнесін таратуға қатысты қызметтерді (харам);
- Өзгенің меншігін иемденуге тыйым салу;
- Қарызды сатуға тыйым салу [6].

Бүгінгі таңда әлем бойынша 90 астам ислам банктері қызмет етуде. Ислам активтерінің 71 % Таяу Шығыс елдерінің үлесінде, 24 % Азия мемлекеттеріне тиесілі. Батыс елдерінің ішінде Исламдық қаржыландырудың көшбасшысы Ұлы Британия болып саналады. Әлемдік практиканы зерделейтін болсақ, ICD-Thomson Reuters есептемелеріне сәйкес, 2018 жылы әлемде исламдық қаржыландырудың активтері \$2,5 трлн. (банкинг – 73%, сукук* (исламдық облигациялар) – 16%, қорлар – 4%, такафул* (исламдық сақтандыру жүйесі) – 2%, басқа қаржы институттары – 6%) құраған [7].

ICD-Thomson Reuters мәліметтеріне сәйкес жасалған авторлық диаграмма

Ал, Қазақстанда қазіргі таңда 2 исламдық бөлшек сауда банкі өз қызметін жүзеге асыруда, олар - «Al Hilal» және «Заман-Банк» ислам банктері. «Al Hilal» ислам банкі өз қызметін 2010 жылы бастаған, Қазақстан және ТМД аумағындағы ең алғаш ислам банкі болып табылады. «Al Hilal» ислам банкінің Алматы, Астана және Шымкент қалаларында бөлімшелері бар. 2017 жылдың тамыз айында «Al Hilal» Банк Алматы қаласында бөлімшесін ашып, бөлшек сауда бизнесін бастағанын жариялады. Қазіргі күнде, «Al Hilal» Банкінің активтері \$70 млнға жуық. «Заман-Банк»-тің активтері \$50 млнға жуық.

Сондай-ақ, бүгінде Қазақстанда 2 исламдық лизингтік компания бар – 2013 жылдан бастап Kazakhstan Ijara Company және 2017 жылдың басында дәстүрлі лизингтік компаниядан исламдыққа қайта құрылған

Al Saqr Finance. Kazakhstan Ijara Company-дің негізгі акционерлері - Жеке секторды дамыту жөніндегі Ислам корпорациясы (ICD), «Al Hilal» Банк және «Заман-Банк». Al Saqr Finance 2017 жылы өз акционері «Астана-Банкі»-мен бірлесіп исламдық қаржыландыру қағидаларына сәйкес дебет карталарын шығару жобасын сәтті жүзеге асырғанын атап өткен жөн.

Ендігі кезекте атқарылған іс-шаралар және жоғары тараптардан артылған үміттің қаншалықты ақталғанын сараптасақ. Зерттеуіміз барысында негізгі қарастырылатын сұрақтар: Қазақстандағы исламдық қаржыландырудың үлесі қандай? Еліміздің зайырлы мемлекет құқығы және шарифат заңы өзара қалай үйлеседі? Ішкі жалпы өнімге пайдасы қандай болмақ?

Исламдық қаржы құралдарын діни наным-сенімдеріне қарамастан кез-келген тұлға пайдалана алады. Жаңа клиенттерді тарту, сондай-ақ, бай мұсылман елдерінен инвестиция тарту және қор жинауды әртараптандыру мақсатында, Еуропа елдерінің мұсылман тұрғындарының жоғары сұранысына байланысты бірқатар Еуропа және Азия елдері исламдық қаржы институттары да, дәстүрлі банктер де исламдық қаржы өнімдерін ұсынуға мүрсат беретін заңнамалық өзгерістер енгізді. Мысалы, жақын арада бірқатар мұсылман емес елдер мемлекеттік исламдық құнды қағаздар шығарды. Олардың ішінде – Ұлыбритания, Люксембург, Германия, Оңтүстік Африка және Гонконг. Әлемдегі ең ірі банктердің бірі Goldman Sachs 2014 жылы көлемі \$500 млн құрайтын сукук шығарды. Малайзия және Дубай Биржаларымен қатар, Лондон, Ирландия және Люксембург алаңдары сукук исламдық құнды қағаздарды орналастыру және сату көлемі жағынан көшбасшы. Яғни байқағанымыздай, әлем нарығында исламдық қаржы орталықтарының даму қарқыны айтарлықтай жоғары.

Қазақстан ТМД кеңістігі және Орталық Азия аймағындағы исламдық қаржыландыруды заңнамалық деңгейде енгізген алғашқы мемлекет болды. Бүгінде Қазақстанда исламдық банк активтерінің үлесі банк секторының жалпы үлесінен 0,08% құрайды [8].

Кесте 3. Қазақстан банктерінің активтері мен капиталы (қаңтар 2016-қаңтар 2017 жж.) [9]

Дәрежесі (Rank)	Банк атауы	Активтері (мың теңге)	Депозиттері (мың теңге)	Капиталы (мың теңге)
1	Halyk Bank	4890124825	3449457879	616194113
2	Qazkom	4869393937	2863689696	474298802
3	Цеснабанк	2081907387	1535291268	164582978
4	Сбербанк	1654861160	1154202441	147943786
5	АТФ	1371196437	1050065471	80463280
6	БанкЦентрКредит	1359211138	1021553884	98671147
7	Forte Bank	1218400388	865052545	176861992
8	Kaspi Bank	1200169091	808990742	123661055
9	Bank RBK	1020999031	774568023	82222989
10	Eurasian Bank	996601344	654150495	94086405
30	Al-Hilal	21225011	14591756	
31	Заман-Банк	14455951	2247951	11729185
32	Қазақстандағы Пәкістан ҰБ	5678830	588894	4799466
	Барлығы (34 банк үшін)	25 561 157 466	17 268 614 786	2 844 859 136

https://forbes.kz/ranking/renking_bankov_kazahstana_-2017

Осы сәтте туындайтын парадокс: Қазақстан халқының 70% мұсылмандар, жалпы саны 11 млн адамнан астам. Ендеше неге ислам қаржы орталықтарының ұсынысы олардың тараптарынан ойдағыдай қызығушылық таппауда?

Мүмкін, мәселе заңнамалық сәйкессіздіктерде болар деген ниетте «GRATA International» заң фирмасының «Банк және қаржы» департаментінің жетекшісі әрі серіктесі Шаймерден Чиканаевпен жүргізілген сұхбат барысында осы сауал қарастырылды. Оның пікірінше, Исламдық қаржы орталығына айналу мақсатында Қазақстан Үкіметімен 2009, 2011 және 2015 жылдары жетілдіріліп үш пакет заңнамалық жинақтар бекітілді. Осыған сәйкес, 2012 жылы 29 наурызда Үкімет 2020 жылға дейінгі исламдық қаржыландыруды дамытудың жол картасын бекітті. Яғни, еліміздегі нормативтік-құқықтық базада тараптардың мақсат-мүдделері толығымен сәйкестердірілген.

Демек, Үкімет тарапынан барлық қолайлы жағдайлар ұйымдастырылған. Бірақ, сегіз жылдың ішінде еліміздегі исламдық қаржыландыру үрдісінің қарқыны өте төмен болуының себебі неде? Бұл сұраққа өз

жауабын Қазақстандағы «Al-Hilal» басшысы Прасад Абрахам ұсынған болатын. «Қазақстан – ислам қаржыландыруы үшін жаңа мемлекет. Адамдар оның механизмін, жұмысының артықшылығы мен принципін әлі толық түсінбейді. Сондықтан, біздің басты міндетіміз - адамдарға бұл қызметтің ерекшелігін толыққанды жеткізу. Бұл өз кезегінде исламдық қаржыландырудың қарқынын дамытып, мәртебесін көтеруге ықпал ететініне сенемін» - деді.

Осы ретте, Thomson Reuters агенттігіне берген сұхбатында Қазақстан Ұлттық Банкі Төрағасының орынбасары келесідей себептерді келтіреді:

- білім базасының жетіспеушілігі;
- төменгі деңгейдегі хабардарлық;
- шектеулі, бірақ біртіндеп дамып келе жатқан заңнамалық база.

Осындай тұжырымдар Күлчманов және басқалар тарапынан Қазақстандағы ислам банкінің тәуекелдерін басқару бойынша жүргізілген зерттеуде баяндалған. Олардың зерттеулерінің қорытындысы бойынша бұл проблемалар мекемелер, құралдар санының артуымен және тұтыну базасының өсуімен біртіндеп жоғалады деген болжам жасалды [10].

Сөйтіп, біз Қазақстандағы исламдық қаржыландырудың дамуын тежейтін бірқатар мәселелерді айқындадық. Бір қызығы, олардың ешқайсысы жаңа болып табылмайды, өйткені мұндай қиындықтар исламдық қаржыландыру институттары бар әр елге тән. Олардың шешімі ретіндегі айтар ұсыныстарымыз: Исламдық қаржыландырудың құрамдас бөліктері тиімді жұмыс істеу үшін олар бірыңғай жүйеге біріктірілуі керек екені түсінікті. Мысалы, исламдық банкинг исламдық капитал нарықтарына, сақтандыруға және басқа да тетелес қызметтерге үздіксіз қолдау көрсетуі керек. Сонымен қатар, Үкімет пен реттеуші органдар тәуекелдерді нақты бағалай отырып, мемлекетімізде исламдық қаржыландыруды дамыту және реттеу жөнінде тиімді шаралар қабылдауда мүдделі болып қалулары маңызды. Яғни, Үкімет қаржылық сауаттылықтың жоғары деңгейіне жету үшін қаржы институттары және білім беру мекемелерімен байланысы болуы керек. Исламдық қаржы институттары біртіндеп халықтың көпшілігін қамтитын әлеуметтік жауапты қаржылық модельге өтуі тиіс. Себебі, исламдық қаржыландыру ережелері қазақстандықтардың санасы үшін күрделі/бейтаныс үрдіс.

Қайрат Келімбетов IFN CIS Forum – 2017 форумында атап өткендей исламдық қаржыландыру «Астана» халықаралық қаржы орталығының басты артықшылығына айналуы қажет. Еліміз үшін бұл – инвестиция тартудың қосымша құралы [11]. Сондықтан, Қазақстан Үкіметінің негізгі назарында Астана Халықаралық Қаржы Орталығы арқылы Парсы шығанағының араб мемлекеттерінен исламдық қаржыны еліміздегі ірі инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыруға жұмылдыру ісін жеделдеткен жөн.

Исламдық институттардың қазақстандық қаржы жүйесіндегі қазіргі үлесі шағын болғанымен, төмен бастапқы базаның есебінен алдағы уақытта олардың даму қарқыны жоғарылауы әбден мүмкін. Мәселен, банктік жүйенің бес жылға жоспарланған деңгейіне жету үшін, айталық, «Al-Hilal» жыл сайынғы көрсеткіштерін ондаған пайыздарға арттыруы тиіс. Бұдан басқа, жақын арада Қазақстанда жаңа ислам қаржы компаниялары пайда болады. Астана Халықаралық Қаржы Орталығының аумағында орналасуға ниет білдірген әлеуетті халықаралық қаржы институттарының ішінде, Жеке секторды дамыту жөніндегі Ислам корпорациясы (ICD), Халықаралық Ислам сауда-қаражат корпорациясы (ITFC) және Инвестициялар мен Экспорттық несиелендіруді сақтандыру жөніндегі Ислам Корпорациясы (ICIEC) сияқты Ислам Даму Банкінің еншілес ұйымдарын атауға болады. Сондай-ақ, Катар мемлекетінің Masraf Al Rayan, Бахрейннің Al Baraka сияқты ірі исламдық банктері, Малайзия, БАӘ, Ұлыбритания және тағы басқа елдерден инвесторлар да АХҚО негізінде орналасуды қалады. АХҚО алаңында өзінің еншілес ұйымдарын ашқысы келетін жергілікті қаржы институттар да аз емес, олардың ішінде «Заман-Банк», Al Saqr Finance және тағы басқалары бар.

Осылайша, алдағы жылдары Қазақстанда исламдық қаржы институттарының қалыптасуы мен жедел өсуі орын алады. Дегенмен, біздің ойымызша, осы институттардың елдегі қаржы секторындағы рөлі әлі де қарапайым болып қалады. Өйткені қазақстандық нарықтағы ірі қатысушылармен бәсекелесу үшін ислам мекемелері ұсынатын операциялардың санын мыңдап еселеуі керек. Бірақ Қазақстанда мұндай ауқымды қызметтің алғышарттары байқалмайды. Бұған қоса, араб және батыс елдеріндегі ислам қаржы институттарын дамытудағы әлемдік тәжірибе көрсеткендей (жүз пайыздық исламдық қаржы жүйесі бар Иранды есептемегенде), бұл мекемелердің нарықтағы үлесінен гөрі саны көп. Қазақстандағы исламдық қаржыландырудың даму үрдістерінің сипаты да осыған ұқсас болады. Яғни, бірнеше жыл бойы жоғары өсу қарқыны нәтижесінде әртүрлі операциялар бойынша қызмет көрсетіп, нарықтық үлесінің көлемі 2-3% шектеледі.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Маман дайындау ісіне кіріспек // www.egemen.kz URL: <https://egemen.kz/article/maman-dayyndau-isine-kirispek> (8.07.2018).
2. Абдыкадыров Н. Жаңа бағыт - исламдық қаржыландыру // Қазақ Университеті. 2014. 18 наурыз 2014 ж. № 10 (1520).
3. Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Біріккен Араб Әмірліктерінің Үкіметі арасындағы Қазақстан Республикасында Ислам Банкіні ашу туралы келісімді ратификациялау туралы» Заңға қол қойды. URL: <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kazakstan-respublikasynyn-ukimeti-men-birikken-arab-emirlikterinin-ukimeti-arysyndagy-kazakstan-respublikasynda-islam-bank?q> (12.07.2018).
4. Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халыққа Жолдауы, Астана қ., 2010 жылғы 29 қаңтар // <http://adilet.zan.kz/> URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K100002010_ (10.07.2018).
5. ЖАҢА БУЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ХАБЫ // www.aikyn.kz URL: <https://aikyn.kz/2018/07/06/59291.html?sait=kk>
6. Ислам банкингі // www.alhilarbank.kz URL: <https://www.alhilarbank.kz/kz/page/islamic-banking> (12.07.2018).
7. ICD Thompson Reuters. Islamic Finance Development Indicator (IFDI) // <http://www.zawya.com/> URL: <http://www.zawya.com/islamic-finance-development-indicator/> (12.07.2018).
8. Қазақстанда исламдық инвестициясының көлемі артады // www.forbes.kz URL: https://forbes.kz/finances/finance/azastanda_islamdyi_investitsiyasyinyi_klem_artady/ (13.07.2018).
9. Ренкинг банков Казахстана - 2017 // www.forbes.kz URL: https://forbes.kz/ranking/renking_bankov_kazahstana_-_2017 (13.07.2018).
10. Kulchmanov A., Hassan M.K. & Rashid M. Contingency theory approach to risk management practices in Islamic banks: A case study on Kazakhstan // International Journal of Islamic Business. 2016. №1(2). pp. 35-67.
11. ӘЛЕМДІК ТРЕНД: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ // www.aikyn.kz URL: <https://aikyn.kz/2017/07/27/21713.html> (14.07.2018).

УДК 623.618

ГРНТИ 03.01.09

Т.Т. Супиев¹

¹полковник, начальник специально-тактического факультета Академии Пограничной службы КНБ Республики Казахстан

АВТОМАТИЗАЦИЯ ПРОЦЕССОВ УПРАВЛЕНИЯ ПОГРАНИЧНЫМИ ФОРМИРОВАНИЯМИ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье рассмотрены методы внедрения информационных технологий в систему управления. Раскрывается современная система управления военными организациями. Практическое внедрение программы «1-С бухгалтерии» в военных пунктах управления.

Ключевые слова: автоматизация систем управления, пункты управления, холдинг, информационные технологии.

Супиев Таирахун Тохтаунович¹

¹Полковник, ҚР ҰҚК Шекара қызметі академиясының арнайы-тактикалық факультетінің меңгерушісі, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Шекаралық қызмет академиясының арнайы-тактикалық факультетінің меңгерушісі

КҮНДЕЛІКТІ ҚЫЗМЕТ БАРЫСЫНДА ШЕКАРАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ БАСҚАРУДЫҢ ЖАСАҚТАЛУЫН АВТОМАТИЗАЦИЯЛАУ ПРОЦЕСІ

Мақалада басқару жүйесіндегі ақпараттық технологияны ендіру қажеттілігі қарастырылады. Әскери ұйымдардағы замануи басқару жүйелерін ашып көрсетеді. Әскери басқару пункттеріндегі «1-С бухгалтериялар» бағдарламасына тәжірибелер енгізу.

Тірек сөздер: басқару жүйесіндегі автоматтандыру, басқару пункті, холдинг, ақпараттық технологиялар.

Supiyev T. T.¹

¹head of the special-tactical faculty of the Academy of Border Guard Service of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan

AUTOMATION OF PROCESSES OF MANAGEMENT OF BORDER FORMATIONS IN DAILY ACTIVITY

Annotation

In the article methods of introduction of information technologies in a control system are considered. A modern system of management of military organizations is being revealed. Practical introduction of the program "1-C accounting" in military control points.

Key words: automation of control systems, control points, holding, information technologies.

Как известно, 21 век – век информационных технологий, когда на основе уже полученных открытий человечество совершенствует все процессы жизнедеятельности. Тема «насколько это хорошо или плохо» больше философская, нам же, людям призванным обеспечивать процессы безопасности общества и государства на границе необходимо принимать сложившиеся глобальные конъюнктурные требования и стремиться, не только не отстать от локомотива, но и быть в числе первых. Во-первых, отставание в области информационных технологий однозначно влечет отставание в процессах принятия решений, развития средств и снижения потенциала. Во-вторых, существующие угрозы безопасности, объекты и субъекты напрямую связаны с использованием информационных технологий. В-третьих, информационные технологии элементарно позволяют повысить эффективность выполнения задач во всех областях нашей деятельности.

Речь об автоматизации систем управления идет давно, многие ведомства и учреждения успешно внедряют информатизацию в свою деятельность. Выработано много научных трудов по данной проблематике, более того имеется большой выбор практических решений.

В статье предлагается остановиться на трех основных элементах системы управления. Во-первых, это органы управления; во-вторых, пункты управления; в-третьих, средства управления.

Органы управления представляют собой коллективы специально подготовленных людей, призванных оценивать и анализировать обстановку, принимать решения, доводить решения до исполнителей, оказывать помощь исполнителям в выполнении полученных задач, контролировать процессы выполнения принятых решений. Состав органов управления зависит от объема решаемых задач, способов выполнения задач, количества подчиненных исполнителей и т.д. Риторический вопрос во все времена – это сократить число людей управляющих и увеличить количество и качество работы непосредственных исполнителей. Автоматизация процессов управления напрямую направлена на решение этого вопроса. Собственно любая технология имеет своей целью облегчить и совершенствовать труд человека. Но автоматизация процессов управления не просто позволяет совершенствовать систему органов управления, но в разы повысить способность своевременной оценки обстановки, анализа, принятия решения и т.д. При этом речь идет не о замене человека на вычислительную машину, но о способности информационных технологий предоставить человеку наиболее развернутую и подробную информацию в большем численном выражении, с более глубокими аналитическими данными в различных интерфейсах. Имея большую информацию, человек способен принять наиболее целесообразное решение, как говорится: «кто владеет информацией, тот правит миром» [1].

Наличие в органах управления информационных ресурсов позволяет сократить круг лиц, непосредственно участвующих в принятии решения, что позволит сократить время на выработку решения, так как, чем больше людей участвует в процессе, тем больше времени требуется на различного рода согласования. Обязательным будет являться условие – предоставление актуальных, своевременных, оперативных и полных информационно-аналитических данных для принятия решения. Но об этом целесообразнее говорить при рассмотрении средств управления.

Таким образом, внедрение информационных технологий в систему управления позволяет совершенствовать структуру органов управления с повышением качества выполняемых задач.

В общей системе управления немаловажную роль играют пункты управления.

В системе управления военными формированиями пункты управления представляют собой специально оборудованное и оснащенное техническими средствами место, находясь на котором командир (начальник) с офицерами штаба осуществляет управление войсками в различных условиях обстановки.

Пункты управления классифицируются на основные, вспомогательные и запасные, а по своему оборудованию и предназначению на стационарные и подвижные, защищенные и обычные. Кроме того, пункты управления подразделяются по квалификации видов Вооруженных сил, родов войск, масштабы органа управления, принадлежности и т.д.

В контексте данной статьи хотелось бы остановиться на основных обычных пунктах управления, с приведением аналогии между любой другой организации структурой невоенного характера. К примеру, холдинг машиностроительных предприятий.

В военной организации для управления войсками строятся здания штаба, где в служебных кабинетах размещаются офицеры органов управления (штаба, воспитательного отдела и др.). Руководитель холдинга строит офисное здание, где в кабинетах располагается персонал. Командует военной организацией один человек в лице командира (начальника), холдингом руководит один человек в лице директора (президента). В обоих случаях у руководителей есть вышестоящий орган управления и различные надзорные и контролирующие органы.

Как видим, принципиальной разницы в организации пунктов управления нет, несмотря на кардинальную разницу в предназначении организаций. Однако, в современных условиях можно отметить значительную разницу в вопросах оборудования и оснащения между пунктом управления и офисом холдинга. И вопрос не сколько в обеспечении мебелью и другими благами цивилизованного «продвинутого» мира, сколько с оснащением средствами для работы органов управления по своему прямому предназначению. Здесь имеется в виду не банальная установка электронно-вычислительных машин или телефонных устройств с возможностью конференцсвязи, но интеграция информационных ресурсов, подлежащих обработке, создание условий для кратчайшего принятия целесообразного решения. Если оснащение и оборудование основных пунктов управления читателю настоящей статьи известны, то хотелось бы привести примеры оборудования офиса холдинга.

Как знаете, холдинг – это крупное предприятие, управляющее несколькими хозяйствующими субъектами (производствами, учреждениями, обществами и т.п.). Президент холдинга управление осуществляет лично путем отдачи письменных приказов, устных распоряжений и т.д., т.е. аналогично военному начальнику. Руководство осуществляется непрерывно, оперативно, законно, своевременно и компетентно. Для этого президент холдинга оборудует офис специальными средствами, как локальная сеть, возможно с доступом в интернет, линиями связи, системами обеспечения жизнедеятельности, системами безопасности и т.д. На первый взгляд в этом тоже полная аналогия с военным штабом, но есть существенная разница. К примеру, для обеспечения охраны президент холдинга не станет содержать комендантскую роту военнослужащих, но оставит минимум сотрудников для физической охраны офиса, оборудует помещения системами видеонаблюдения, сигнализации и автоматического пожаротушения, контроля доступа и т.п.

Учитывая, что любое оборудование требует контроля и регламентного обслуживания, формируется штат персонала для содержания оборудования. В итоге, штат обслуживающего персонала увеличивается, и в холдинге растут затраты на содержание персонала. Наиболее креативные руководители находят решение в интегрировании различных систем в единую информационную сеть с содержанием минимального количества квалифицированного персонала, необходимого исключительно для физического контроля и регламентных работ на оборудовании.

Оппоненты могут возразить, что в воинских штабах аналогично создаются системы безопасности и информатизации. Да, но предпринимаемые меры не приводят к сокращению затрат на содержание персонала, более того затраты увеличиваются, при чем не сколько на штатный персонал, сколько на регламентное обслуживание и ремонт оборудования, потому что своих квалифицированных специалистов зачастую недостаточно или нет вообще. А вопросам интеграции систем еще не рассматривался на серьезном уровне.

В качестве примера можно рассмотреть внедрение программы «1-С бухгалтерии» в военных пунктах управления. Современный бухгалтерский учет априори требует работы с использованием современных автоматизированных программ. Изучая возможности данной бухгалтерской программы, становится понятным, насколько можно повысить производительность работы бухгалтерской и финансовой службы. Программа позволила свести в единую базу весь баланс учреждения, включая денежно-финансовые

средства и товарно-материальные ценности. Бухгалтерские программы внедрены и работают, проходят постоянные обновления программ, но откровенно говоря, ожидали несколько больший результат. Ожидали, что процессы получения, выдачи или списания материальных ценностей станут более оперативными, учеты более точными, а затраты на содержание персонала уменьшатся. Но этого не произошло! Более того, штаты финансовых и бухгалтерских служб в разы увеличились. Бюрократических препятствий стало больше. До внедрения централизованной бухгалтерии получателю требовалось подать заявку в службу и с двумя накладными пройти на склад для получения. Затем служба осуществляла отчет о движении материальных средств с предоставлением отчета в бухгалтерию. В сложившейся конъюнктуре материального обеспечения данная процедура увеличилась в разы. Получателю необходимо согласовать заявку со службой, подать заявку в централизованную бухгалтерию, накладную в трех экземплярах предоставить на склад и в службу. Получатель затем составляет отчет о списании (движении) материальных средств с предоставлением отчета по согласованию со службой в централизованную бухгалтерию [2].

В чем заключается парадокс? Проблема представляется в неправильном восприятии возможностей и назначения автоматизированной программы централизованной бухгалтерии. Говоря обывательским языком, программа позволила осуществлять контроль материальных ценностей напрямую с позиций бухгалтерии, что позволяет упразднить бухгалтеров в службах обеспечения. При этом складской учет полностью ведется в единой базе данных, соответственно заведующий складом должен быть подотчетен руководителю централизованной бухгалтерии, тем более что в подразделениях централизованной бухгалтерии создан штатный персонал по направлениям служб обеспечения. Появился вполне объективный вопрос, что делать со службами обеспечения? Задач службам достаточно, просто со службы снимается вопрос ведения бухгалтерского учета. Высвободившийся ресурс необходимо использовать в вопросах обеспечения жизнедеятельности. На банальном примере обеспечения получателя коммунальными услугами (электроэнергией, водой и т.д.) и мебелью можно рассмотреть работу службы. Получатель является материально ответственным лицом, таким образом, получив мебель через централизованную бухгалтерию, получатель обязан обеспечить правильное и рациональное применение мебели. Роль службы в данном вопросе заключается только в контроле за целевым использованием мебели и соответствие мебели нормам положенности (стоит согласиться, что такую задачу можно решить без службы). Но есть ряд услуг, которые предоставляются другими организациями на договорной основе. Здесь получатель самостоятельно отчитаться за предоставленные услуги не сможет, тем более что получателей может быть несколько десятков, тогда служба может обобщить перечень и качество предоставленных услуг и предоставить отчет в централизованную бухгалтерию для оплаты. В вопросах ремонта и обслуживания материальных средств служба также не может быть причастна, так как подразделения ремонта и обслуживания непосредственно службе не подчиняются. Как видно из примера с внедрением автоматизированной информационной программы централизованной бухгалтерии возможно сократить некоторую часть персонала служб обеспечения и сократить формальные процедуры [3].

Вернемся к аналогии холдинга. Ни в одном холдинге нельзя найти большой персонал обеспечения офиса холдинга. Имеются помощник руководителя холдинга по материальному обеспечению и главный бухгалтер со своими подразделениями. Лицу, отвечающему за материальное обеспечение, подчинен персонал обслуживания и ремонта в достаточном количестве, главному бухгалтеру подчинены заведующие складами и экспедиторы. Получатель со своими потребностями обращается к главному бухгалтеру, получает со склада материальные ценности, персонал обслуживания помогает при необходимости установить или смонтировать их в интересах получателя. Из бумажных носителей составляется заявка и два экземпляра накладной.

Теперь давайте представим, что данные по складскому и другим учетам могут быть отражены в интегрированной автоматизированной системе. Что получаем? Руководитель холдинга имеет возможность отслеживать результаты движения материальных средств во всем холдинге, в том числе в подчиненных подразделениях. Несомненно, такая возможность повысит качество управления.

А если в автоматизированной системе будут отражаться статистические данные о качественном и количественном состоянии материальных ценностей, плюс видео изображение со складов и производства? Тогда у руководителя холдинга имеется возможность без привлечения других специалистов провести анализ состояния дел в холдинге и принять своевременное решение.

Какого рода сведения могут быть отражены в интегрированной автоматизированной системе военного начальника? Практически любые данные, необходимые для руководства. А именно, сведения о наличии

сил и средств любого подразделения, данные о запасах товарно-материальных ценностей, движение материальных средств, данные о погодных условиях на участке, информация, поступившая в последнее время, распоряжения вышестоящего командования, планы и ранее принятые решения и много другой информации. В том числе, видеонаблюдение за участком ответственности, протоколы результатов работы средств сигнализационного вооружения, охранно-пожарной сигнализации и любых других контролирующих средств вооружения.

Подводя итог рассмотрения пунктов управления можно сделать вывод, что оборудование и обеспечение пунктов управления не имеет предела совершенства, можно и нужно предпринимать меры по совершенствованию пунктов управления, так как от этого напрямую зависит качество работы органов управления.

Одной из важнейших составных любой системы управления являются средства связи и коммуникации. В системе управления войсками принято называть средства связи и автоматизированные средства управления (АСУ). Выше уже рассматривались вопросы интеграционных автоматизированных систем, но с точки зрения оборудования пунктов управления, то есть возможности работы органов управления в пунктах управления. Здесь хотелось бы остановиться на коммуникационных средствах управления, а именно видах и способах связи, передачи информации и данных.

Во все времена вопросам связи уделялось особое внимание. Первые примеры связи в военной области управления известны еще много тысяч лет назад, когда использовались костры, животные или посыльные. С развитием технологий стали внедряться проводные средства связи, радиосвязь.

В 20 и 21 веках принципиальных открытий в способах связи не было. По настоящее время люди используют физические принципы передачи информации по физической среде или по радио, но появились новые способы коммуникации, которые основаны на возможностях передачи сигналов в цифровом кодировании, помимо ранее известного аналогового сигнала. Данный факт открывает возможности в обеспечении скорости и дальности передачи информации, открываются новые возможности в обеспечении защиты информации от посторонних субъектов.

Остаются незыблемые требования к средствам связи – это маневренность, защищенность, оперативность, надежность (ремонтпригодность), универсальность. С появлением информационных технологий добавились требования к вычислительным, интеграционным, программным возможностям.

Каким образом новые информационные технологии повлияли на современную систему управления в воинских формированиях? Появились новые защищенные сети (каналы) передачи данных в цифровом формате. Новые телефонные коммутаторы, серверы, локальные сети и сети интернет. Все это значительно облегчило работу органов управления, но это только небольшая часть возможностей современных технологий связи и коммуникаций.

Список использованной литературы:

- 1 Маусов Н. Менеджмент персонала – ключевое звено внутрифирменного управления.//Международный журнал. Проблемы теории и практики управления № 6, 2015.*
- 2 Пастернак Ю.М. Курс лекций по управлению персоналом и кадровой работе в органах и войсках ФПС России.*
- 3 Мазура А.В. Поиск и отбор персонала.//Управлением персоналом № 2, 2016.*

УДК 327.7
ГРНТИ 03.01.17

Ydyrys K.S.¹

*¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD,
ydyrys.kanat@mail.ru*

Ydyrys S.S.²

*²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Doctor of
Economic Sciences, professor, serikbay-s@mail.ru*

Munassipova M.E.³

*³Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Candidate
of Economic Sciences, munassipova62@mail.ru*

KAZAKHSTAN'S ENERGY POLICY AND ENERGY SECURITY

Annotation

In an increasingly globalizing world, the energy issue does not just have to have a major preliminary - it has become an important factor in shaping the new geopolitical and geoeconomic global structure. The energy problem was born on the one hand as the traditional energy resources were rapidly declining, while on the other hand the industrial production was continuously increasing in demand for raw materials. Kazakhstan's administration, which has become aware of the strategic importance of the country's oil and gas abundance in terms of 21st century world economy, follows a foreign policy that will strengthen Kazakhstan's position in the world and benefits from the energy cost.

Energy security, a key factor in international security, is one of Kazakhstan's political and economic priorities. Therefore, Kazakhstan's foreign policy has been focused on finding stable and safe export routes for local hydrocarbon resources. The safeguarding of security in Eurasia benefits Kazakhstan's national interests because it is part of the global economic process. This role is essentially secured by the transmission of energy resources. At the same time, Kazakhstan, which is a balancer of regional imbalances, aims at an integrated approach to the region with a balanced foreign policy understanding in its foreign policy and thus believes that peace, stability and prosperity can be achieved on a regional-global scale. The purpose of this article is to analyze the energy policy of Kazakhstan at the present stage.

Key words: Kazakhstan, energy policy, energy security, foreign policy

Ыдырыс Қ.С.¹

*¹PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар»
кафедрасының доцент м.а.*

Ыдырыс С.С.²

*² экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
«Экономика және қаржы» кафедрасының профессоры*

Мунасипова М.Е.³

*³экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының доцент м.а.*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ

Аңдатпа

Жаһандану жағдайында энергетика мәселесі - жаңа геосаяси және геоэкономикалық жаһандық құрылымды қалыптастыруда маңызды факторға айналды. Энергетикалық проблема, бір жағынан, дәстүрлі энергетикалық ресурстар тез қарқынмен төмендеуіне, ал екінші жағынан - шикізатқа деген сұраныс бойынша өнеркәсіптік өндіріс үнемі өсіп келуіне байланысты пайда болған. Энергетикалық

қауіпсіздік, халықаралық қауіпсіздіктің маңызды факторы - Қазақстанның саяси және экономикалық басымдықтарының бірі. Сондықтан Қазақстанның сыртқы саясаты жергілікті көмірсутек ресурстарына тұрақты және қауіпсіз экспорттық маршруттарды табуға бағытталған. Еуразиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету Қазақстанның ұлттық мүдделерін қамтамасыз етеді, себебі бұл жаһандық экономикалық үдерістің бір бөлігі. Бұл рөл энергетикалық ресурстардың берілуімен қамтамасыз етілген. Сонымен бірге, өңірлік теңгерімсіздіктің теңгерушісі болып табылатын Қазақстан өзінің сыртқы саясатында теңдестірілген сыртқы саясатты түсіну арқылы өңірге кешенді көзқарас орнатуға ұмтылады және осылайша аймақтық-глобалды, бейбітшілік, тұрақтылық пен өркендеуге қол жеткізуге болады деп есептейді ауқымы. Осы мақаланың мақсаты қазіргі кезеңде Қазақстанның энергетикалық саясатын талдау болып табылады.

Түйінді сөздер: Қазақстан, энергетикалық саясат, энергетикалық қауіпсіздік, сыртқы саясат

Бідырыс К.С.¹

¹ PhD, и.о. доцента кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

Бідырыс С.С.²

² доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

Мунасипова М.Е.³

³ кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА И ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Во все более глобализирующемся мире энергетическая проблема стала важным фактором в формировании новой геополитической и геоэкономической глобальной структуры. Энергетическая проблема возникла, с одной стороны, по мере того, как традиционные энергетические ресурсы стремительно снижались, а с другой стороны, промышленное производство постоянно увеличивало спрос на сырье. Правительство Казахстана, которая осознала стратегическое значение нефтегазоносности страны в мировой экономике 21 века, следует внешней политике, которая укрепит положение Казахстана в мире и принесет пользу из стоимости энергии.

Энергетическая безопасность, ключевой фактор международной безопасности, является одним из политических и экономических приоритетов Казахстана. Поэтому внешняя политика Казахстана была сосредоточена на поиске стабильных и безопасных маршрутов экспорта углеводородных ресурсов. Обеспечение безопасности в Евразии выгодно национальным интересам Казахстана, поскольку оно является частью глобального экономического процесса. Эта роль в основном обеспечивается транспортировкой энергетических ресурсов. В то же время Казахстан, который является балансирующим фактором региональных диспропорций, нацелен на комплексный подход к региону с сбалансированным пониманием внешней политики и, таким образом, считает, что мир, стабильность и процветание могут быть достигнуты в региональном масштабе. Целью данной статьи является анализ энергетической политики Казахстана на современном этапе.

Ключевые слова: Казахстан, энергетическая политика, энергетическая безопасность, внешняя политика

Kazakhstan's Energy Sources and Energy Pipelines

Today, hydrocarbon resources have a significant share in the development of Kazakhstan's economy and in the generation of budget revenues. It would be useful to look at budgetary data to understand the location of the energy in the Kazakh economy. Approximately two-thirds of the budget in 2013 and 2014 was based on the export of energy resources. Hydrocarbon resources constitute 80% of the country's total annual exports. At the same time Kazakhstan's second place in oil production after Russia in the former Soviet republics also shows the place of energy in the country's budget and the position of the country in the world economy. Kazakhstan, with only 30 billion barrels (about 3.9 billion tons) of oil reserves, has only about 1.8% of the world's oil resources. "In

addition, Kazakhstan ranks 12th in the world according to oil reserves, and 20th in terms of natural gas resources. The Kazakh government is among the first 20 countries in the world according to its energy production volume. In 2015, Kazakhstan's oil production amounted to 90 million tons and natural gas production amounted to 45 billion cubic meters. This is a concrete indication that petrol production has increased about 3 times compared to 1991. Natural gas production, on the other hand, has increased by about 5 times compared to the same years. In 2018, oil production is targeted to be 110 million tons [1].

Kazakhstan's energy policy and the transfer of energy resources are a very important factor in strengthening Kazakhstan's international role. The oil and natural gas transfer routes to Europe and the Far East pass through the country. The efforts to diversify Kazakhstan's energy sources and to select reliable channels for their delivery to the world market are of great importance today, and require intensive concentration on them. This will contribute greatly to ensuring energy security. Indeed, in today's conditions, Kazakhstan is among the most stable countries that supply energy to the world market, especially to European countries, the US and China. The assessment will emerge in a more critical way, given the events in Iran and Russia, which are expected to limit or stop the sale of oil. In addition, Kazakhstan's government is proposing a number of new and constructive strategic initiatives on oil sales. Kazakh oil sees two routes, east and west, to meet the consumer. The eastern route follows Kazakhstan along the line from the Caspian to the city of Alashankou of China. In the long term, it is planned to sell 20 million tons of oil to China via this line. "In the western route, from having the advantage of infrastructure, and in 2003 the Soviet operations in the Caspian Pipeline Consortium (CPC) pipeline through Russia plays an active role. The current capacity of this line is aimed to be increased from 650,000 to 1.6 million in the coming period [2]. This means that the oil that reaches Novorossiysk could create serious pressure on the straits. For this reason, efforts to establish projects that can reduce this pressure in the Black Sea and its surroundings have accelerated in recent years. Immediately after the Turkish government opened the Samsun Ceyhan project, Russia took the Burgaz - Dedeagac crude oil pipeline project to Kazakhstan. Aiming to sustain the weight of the energy market in Russia is an active chess player draws the image created by the policies in this direction. Apart from these two lines, Kazakhstan oil will be transported directly to the Mediterranean via Baku - Tbilisi - Ceyhan (BTC) line. The agreement signed between Azerbaijan and Kazakhstan in November 2011 shows that this alternative is getting stronger. As is known in the first step of filling Azerbaijan petrolüyl BTC pipeline, also in the future together with the inclusion of long-term BTC Kazakh oil is aimed converted to an active line.

"However, among the studies done by the Kazakh government for the largest oil deposit in the country, Kashagan (16 billion barrels of oil reserves), there are also evaluations of possible pipeline projects to be used to transport the extracted oil to the world market. Among the pipeline project proposals, the most prominent are: a) Caspian pipeline consortium (CPC) and Atrau-Samara pipeline to Europe; b) Caspian Sea and Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) c) All petroleum to China and then to the world energy market, d) Iran to the Persian Gulf and then to the Asian-Pacific region [3].

Kazakhstan's Energy Policy and Caspian Sea Problem

Caspian energy sources transport has three dimensions: economic, political and geostrategic. The economic aspect is based on securing Caspian energy resources transport, finding sources for export projects, and finding the most efficient routes for transporting oil to world markets. The political component is related to the optimal oil transport routes preferred by Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, taking into account the struggle of regional and non-regional powers to control the oil and gas exported from the region [4]. The geostrategic dimension is hidden in the fact that the Caspian oil is an excuse to infiltrate the region and to justify its presence there. International energy stability can therefore only be achieved through the commonization of interests of producers of resources and consumers, and the harmonization of global geopolitical players and transnational energy companies' approaches. How the Caspian Sea problem will be addressed in this framework is vital for Kazakhstan and other Caspian states as well as foreign policies of the great powers dealing with hydrocarbon production in the Caspian region. The Caspian Sea is the largest water source in the world. Five riparian countries claim to Caspian sources. Naturally, each of these states develops policies by calculating the specific economic benefits that oil production and transportation of raw materials will obtain. Since interests are changing from country to country, what is needed is the coordination of oil production activities and prudent restrictions. All of the Caspian states in Central Asia and the Caucasus are away from the open seas. This creates problems in the transportation and sale of petroleum to world markets. Despite their declaration of independence, most of them still pass through Russian territory, as pipelines worth billions of dollars are in the Soviet era [5].

Nowadays, the Caspian region is facing various problems that require special attention. These include environmental issues, the construction of pipelines, the promotion of economic relations in various areas, and

many more. The most important and urgent one is that the legal status of the Caspian Sea has not yet been determined. A final agreement on the legal status of the Caspian Sea will provide a solid ground for resolving the majority of regional problems. These include the use of the Caspian Sea only for peaceful purposes, the resolution of all disputes related to the Caspian Sea through peaceful means, and the adherence to the basic principles of international law.

The removal of the Caspian Sea from its military units and facilities will undoubtedly strengthen the security in the region. Unfortunately, there is a tendency in the Caspian states to collect military power. Russia's nuclear weapons and other weapons of mass destruction, as well as the activities of war vessels, make the goal of removing the Caspian Sea from military unions and facilities obscure. Among the filars in the Caspian Sea, the Russian Caspian Sea Fleet is still considered the most powerful fleet. "In the Caspian Sea, Iran has the largest military maritime fleet after Russia. As a matter of fact, it can be said that the process of militarization of the policies of Russia and Iran has determined this situation to a great extent. Ultimately, these countries are the ones responsible for militarization activities in the Caspian region up to a certain point. It should not be forgotten that Iran's approach to the Caspian Sea's legal status differs from that of other states. In addition, the instability of the Ukrainian crisis and the Middle Eastern region (especially in Syria) caused the Caspian Five to overcome the problem of militarization. "The Iranian authorities have clearly stated that they are ready to use force in the event of a sharing of sea floor areas (from Iran's point of view) in the eyes of the people. For this reason, the signing of the" Security Cooperation Agreement "in the Caspian Sea at the Caspian Summit in Baku in 2010 can be considered a 'real breakthrough' in reducing the tension between coastal countries [6]. Within the framework of the agreement, The Fifth has established a mechanism to ensure mutual interaction between border authorities and public authorities in the following areas of cooperation: guarantee of maritime safety, combat with terrorism, organized crime, arms smuggling and drug trafficking. The first step towards the establishment of international military cooperation between the Caspian countries was taken by Russia, Azerbaijan and Kazakhstan. Caspian Sea Filings of Azerbaijan, Kazakhstan and Russia carried out triple sea exercises in the middle part of the Caspian Sea in June and July 2015. The decisive feature of this exercise is that this triple exercise between coastal countries is the first exercise after the collapse of the Soviet Union. However, it should be noted that the process of achieving the highest level of military cooperation among the regional countries will be completed after Iranian military forces in the Caspian Sea integrate into the system of unified measures to ensure security in the region. "Thus, the realization of versatile maritime exercise, can be regarded as a starting point for the creation of cooperation.

Kazakhstan's Energy Policy and Regional Powers

The general belief of many political scientists is that unconventional threats to the region threaten to prevent the co-operation of large states. The threat to the security and stability of the actual Eurasian region is the competition policies that large states under the control of rich natural resources in the region apply without compromise. The main players in this competition based on pipelines are the US, China and Russia.

The rival regional powers have their own interests, resources and visions in Central Asia. China's priority is to strengthen its position by providing economic development support to the countries in the region. Russia's priority is to maintain its activity on the "near periphery", while preserving the regional stability and status quo. The US priority is to reduce the impact of China and Russia in Central Asia with various energy and economic projects such as TAPI or the "New Silk Road" and the diversification of energy transportation corridors [7].

Kazakhstan's energy sector, which is already in its development stage, can open the way for Kazakhstan's global economic integration in Europe and Asia, if it is modernized in line with market economy principles. Accordingly, international structures may demand that the security of institutions and organizations be secured. In the twenty-first century, Kazakhstan's energy economy can be an element of security and economic, social and political stability in the region.

At the same time, Kazakhstan is also striving to establish relations with the world's leading nations, strengthen existing relations and join international political, military and economic organizations to secure future economic development. Therefore, according to President Nursultan Nazarbayev, Kazakhstan's relations with the world's nations should be based on the "basic principle of global partnership" 4. This means expanding strategic partnerships established with leading countries with the goal of protecting global and regional stability and security.

References:

1. Anand Sanjeev, Mishra Mukesh Kumar, "US Policy and Interest in the Post- Soviet Caspian Region", 15.01.2014, https://papers.ssrn.com/sol3/Data_Integrity_Notice.cfm?abid=2379434
2. Baizakova, Kuralai, "Energy Security Issues in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan", *American Foreign Policy Interests*, 32: 103–109, 2010, <file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/Energy%20Security%20Kazakhstan.pdf>
3. Dulambayeva Raushan, "Energy Sector of Kazakhstan: Current State and Prospects of Development", *World Applied Sciences Journal* 21 (7), 2013, http://www.almau.edu.kz/upload/pdf/Болуснаев_Ш.А._1.pdf
4. Huirong Zhao, Hongwei Wu, "China's energy policy towards the Caspian region: the case of Kazakhstan", № 62, 2012, http://www.ias.nl/sites/default/files/IIAS_NL62_28.pdf
5. Petersen Alexandros, Barysch Katynka, "Russia, China and Geopolitics of Energy in Central Asia", *Carnegie Moscow Centre*, 2012
6. Penkova Tomislava, "Russia in the Caspian Region: An Attempt to Preserve an Inherited Role", *The Caspian Sea Chessboard*, ed. Carlo Frappi, Azad Garipov, SAM, Azerbaijan, 2014
7. Kubicek Paul, "Energy politics and Geopolitical Competition in the Caspian Basin", *Journal of Eurasian Studies*, Volume 4, Issue 2, July 2013, <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366513000171>

УДК 930-745
ГРНТИ 03.01.17

*Оспанова А.Н.*¹

¹ *Заведующая кафедрой «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, PhD, ассоциированный профессор, г.Астана, Казахстан*

*Конуратова А.С.*²

² *Докторант кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан*

*Оралов А.Р.*³

³ *Магистрант кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан*

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СФЕРЕ НАУКИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье авторы рассматривают взаимодействие российско-казахстанского сотрудничества в сфере науки образования. Дается характеристика официальным документам России и Казахстана, составляющие нормативно-правовую базу данного сотрудничества. Обосновывается необходимость и востребованность сотрудничества России и Казахстана в области науки и образования в контексте глобальных и региональных процессов, происходящих в образовательной сфере, в условиях усиления конкуренции на рынке образовательных услуг. Показано, что приоритетным направлением развития образования в современном мире является интеграция образования, науки и производства. Доказано, что российско-казахстанское сотрудничество демонстрирует широкий спектр возможностей и растущий потенциал взаимовыгодной деятельности в сфере образования.

Ключевые слова: взаимодействие, сотрудничество, образование, учебные заведения, образовательные программы, стипендии, интеграция, образовательное пространство, Болонский процесс, конкурентоспособность.

Оспанова А.Н.,¹

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының меңгерушісі, PhD, қауымдастырылған профессор, Астана қ., Қазақстан

Конуратова А.С.,²

² Қазақстан Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан

Оралов А.Р.³

³ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының магистранты, Астана қ., Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада авторлар білім беру саласындағы ресей-қазақстан ынтымақтастығының өзара әрекеттесуін қарастырады. Осы ынтымақтастықтың нормативтік - құқықтық базасын құрайтын Ресей мен Қазақстанның ресми құжаттарының сипаттамалары беріледі. Ресей мен Қазақстан арасындағы ғылым мен білім беру саласындағы ынтымақтастыққа деген қажеттілік пен талап білім беру саласындағы нарықтағы бәсекелестікті арттыру контекстінде білім беру саласындағы жаһандық және өңірлік үдерістердің контекстінде негізделген.

Қазіргі әлемдегі білім беруді дамытудың басым бағыты білім беру, ғылым және өндірістің интеграциясы болып табылады. Ресей -Қазақстан ынтымақтастығы білім беру саласындағы өзара тиімді іс -қимылдар үшін мүмкіндіктердің кең ауқымын және өсіп келе жатқан әлеуетті көрсететіні дәлелденген.

Түйін сөздер: өзара іс-қимыл, ынтымақтастық, білім беру, білім беру мекемелері, білім беру бағдарламалары, шәкіртақы, интеграция, білім кеңістігі, Болондық үрдіс, бәсекеге қабілеттілік.

*Ospanova A.*¹

¹ Head of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, PhD, Associate Professor, Astana,

*Konuratova A.*²

² Kazakhstan PhD student of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*Kassimova N.*³

³ Kazakhstan Master student of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

INTERACTION OF THE RUSSIAN FEDERATION AND THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF SCIENCE OF EDUCATION

Annotation

In this article, the authors consider the interaction of Russian-Kazakh cooperation in the field of education science. The characteristics of the official documents of Russia and Kazakhstan, which form the regulatory and legal basis for this cooperation, are given. The necessity and demand for cooperation between Russia and Kazakhstan in the field of science and education is substantiated in the context of global and regional processes taking place in the educational sphere, in the context of increased competition in the market of educational services.

It is shown that the priority direction of the development of education in the modern world is the integration of education, science and production. It is proved that Russian-Kazakh cooperation demonstrates a wide range of opportunities and a growing potential for mutually beneficial activities in the field of education.

Key words: interaction, cooperation, education, educational institutions, educational programs, scholarships, integration, educational space, Bologna process, competitiveness.

Прежде всего, важно отметить вхождение России и Казахстана в мировое образовательное пространство. Обе страны ставят перед собой необходимость разработку стратегического плана развития

сотрудничества в сфере высшего и послевузовского образования. Тем самым, связано это с переходом на новую модель национальных систем образования, учитывающие огромный опыт и достижения советской системы высшего профессионального образования, а также общемировые тенденции его развития. По этому поводу руководители двух государств – Республики Казахстан и Российской Федерации многократно высказывались по этому поводу.

Образовательная система любой страны выступает важным институтом общества, характеризующим главный действующий субъект прогрессивного цивилизованного становления. И в исследуемые годы, и в текущее время оно считается тем рычагом, при помощи которого находят решение почти все общенациональные трудности, и достигается современное становление во всех секторах экономики, культуры, науки, образования.

Сотрудничество Российской Федерации и Республики Казахстан в сфере образовательной и научной работы в 1991-2010 годы продемонстрировал, собственно вхождение РФ и Казахстана в мировое образовательное пространство и поставило государства перед потребностью сотворения стратегического намерения становления высшего профессионального образования. Распад СССР повлек за собой совершенную модификацию структуры высшие, средние учебные заведения как Российской Федерации, так и Казахстана.

Начиная с 1991 года в РФ и в Казахстане был принят ряд законодательных актов, которые были ориентированы на сотрудничество двухстран в области образования. Указ Президента РФ от 11 июня 1991 года «О первоочередных мерах по развитию образования в РСФСР», положил начало разработке Государственной программы становления образования в Российской Федерации. Для Казахстана исходным рубежом модернизации высшего образования считается закон Республики Казахстан «Об образовании» 1992 года, который собственно послужил началом утверждения муниципального эталона высшего профессионального образования Казахстана [1].

В целом, в 1990-е годы и в Российской Федерации и в Республике Казахстан были приняты всевозможные законы о модернизации высшего образования. Впрочем, в данный этап не случилось действенного становления высшего профессионального образования в данных государствах. 2000 год стал переломным годом как для РФ, например, и для Казахстана, тогда как стартовал свежий период в реформировании российского и казахстанского высшего профессионального образования. Для РФ это было принятие «Национальной теории образования в Российской Федерации», а для Казахстана - «Стратегии становления образования до 2010 года». В данной связи подтверждено, что в данных исторических документах есть большое количество совместного, собственно, что несомненно помогло в сотрудничестве двух данных стран.

Необходимой задачей модернизации российского и казахстанского высшего профессионального образования явилась организация двустороннего сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Казахстан в данной области. Тем самым подобное сотрудничество благополучно развивалось ещё до распада СССР. Об этом свидетельствует присутствие отделений русских институтов, которые были не закрыты на территории Казахстана в исследуемые годы. Работа основных русских вузов позитивно воздействует на академической мобильности учащихся, аспирантов и педагогов как в РФ, например, и в Казахстане.

Одной из первых и эффективных программ, называемая «Болашак», благодаря которой большое количество талантливых казахстанских студентов получили возможность обучаться за пределами своей страны, в том числе и в России, и все это благодаря тесному сотрудничеству между РФ и РК в области образования.

БОЛАШАК является стипендией Президента Республики Казахстан. Основанная в ноябре 1993 года решением президента Н.А. Назарбаева, он полностью финансирует высшее образование за рубежом для дальнейшего применения полученного опыта в интересах государства. В настоящее время получатели стипендий имеют возможность учиться в 200 лучших высших учебных заведениях 23 стран. Стипендия «Болашак» является гарантией успешной карьеры и профессионального выполнения ее выпускников. 74% ученых «Болашака» готовы работать в государственных органах.

На современном этапе реализации стипендии основное внимание уделяется программе магистров и докторантов, а также подготовке технических и медицинских специалистов, которые наиболее востребованы в Казахстане.

У российских студентов также есть возможность обучаться за рубежом, однако реализация этой задачи полностью зависит от вуза и не носит, в отличие от программы «Болашак» государственный характер [2].

Из за эффективной деятельности большого - числа- филиалов российских вузов ситуация с обеспечением академической мобильности в Россию в исследуемый период складывается значительно лучше, чем в Казахстане [3]. Число иностранных студентов из ближнего и дальнего зарубежья, которые приезжают обучаться в Российскую Федерацию постоянно растет, в то время как, число студентов приезжающих учиться в Республику Казахстан – уменьшается. А это, в первую очередь значит, что принцип академической мобильности должен - распространяться не только на обучающихся и докторантов, но и на профессорско-преподавательский состав, административный персонал.

Говоря об интеграции российского и казахстанского высшего профессионального образования в мировое образовательное пространство огромную роль играет Болонский процесс в данной сфере, а еще значимость реализации его основ. Собственно, ещё за долго до официального подписания Болонской декларации в РФ и Казахстане начали реализовываться главные ее основы, а высшее профессиональное образование Российской Федерации и Республики Казахстан в исследуемые годы находилось на пути реформирования, обусловленного не только внутренними, но и внешними обстоятельствами, в том числе Болонским процессом, в частности.

По сути главная сущность Болонского процесса - это создание единственного общеевропейского образовательного пространства, построенного на совокупных принципах и допускающих получение весьма конкретных и эффективных результатов в виде повышения качества образования, повышения мобильности выпускников, которые получают возможность работать по любой специальности практически во всех странах Европы. Все эти принципы высшие школы, России и Казахстана соблюдали в совместной деятельности.

Основные задачи, осуществляемые в высшем профессиональном образовании Российской Федерации и Республики Казахстан в исследуемые годы - развертывание в системе высшего образования интеграционных процессов, внедрение новых технологий и способствования, увеличение самостоятельности обучения, улучшение научно-исследовательской работы и др. велись в духе основных принципов Болонского процесса.

Почти всеми университетами РФ и Казахстана были разработаны стандарты, учитывающие все нюансы многогранной работы вузов, в рамках болонского процесса. Наибольшее внимание было уделено задачам, раньше неизвестным высшей школе обеих государств: действие зачетных единиц, ступеней образования, ученых степеней, развитие мобильности студентов и преподавателей и др.

Для РФ в свете задач Болонского процесса открылись новые перспективы так, к примеру, профессорско-преподавательскому составу довелось выполнить требования по изменению отлаженного учебно-методического процесса, а для учащихся были созданы всевозможные формы вхождения в Болонский процесс, которые имеют все шансы быть конкурентоспособными на рынке труда и безусловно трудоустроиться за рубежом [4].

В заключении можно сказать, что успешная интеграция российской и казахстанской высшей школы в общеевропейское образовательное пространство, может привести к следующим результатам:

- существующая в Российской Федерации единая система аттестации школьников - ЕГЭ и существующая в Республике Казахстан единая система тестирования - ЕНТ позволит выпускникам подавать документы не только в российские и казахстанские вузы, а также и в европейские;

- система российского и казахстанского высшего профессионального образования может быть приведена к европейским стандартам и обеспечит сопоставимость учебных программ и курсов, при следующих условиях: введение единой системы оценки качества образования, обязательное обучение для каждого студента в любом европейском вузе в течение как минимум одного семестра, качественное овладение английским и другими иностранными языками, совершенствование системы послевузовского образования - признание в качестве эквивалентных дипломов кандидатов наук и PhD, создание необходимой инфраструктуры для обучения иностранных студентов, включая из стран СНГ, как в России, так и Казахстане и т.д.

Сотрудничество в области научной деятельности осуществлялось по многим направлениям и дополняло совместную образовательную деятельность.

Совместные казахстанско-российские фундаментальные исследования и прикладные разработки осуществлялись в соответствии с приоритетами научно-технического развития обоих государств в рамках Программы казахстанско-российского сотрудничества в области науки и техники, одобренной протоколом 5-го заседания Казахстанско-Российской Межправительственной комиссией по сотрудничеству от 15 февраля 2001 года.

Для реализации договора о вечной дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между РК и РФ от 25.05.1992, в новосибирском Академгородке на базе Института вычислительных технологий СО РАН состоялось совещание российско-казахстанской рабочей группы по вычислительным и информационным технологиям. Встреча проводилась в рамках сотрудничества между Сибирским отделением РАН и Национальной академией наук РК.

Позднее, в сентябре 2002 года в Алма-Ате на международной конференции «Вычислительные технологии и математическое моделирование в науке, технике и образовании» была обсуждена программа дальнейшего сотрудничества РФ и РК в области создания новых информационных ресурсов, развития распределенных вычислительных мощностей [5].

В связи с этим, активизировались российско-казахстанские научные отношения, в особенности в реализации инновационных проектов, например, в космической и атомной областях.

Президенты РФ и РК в январе 2004 года в Астане приняли решение о продлении срока аренды космодрома до 2050 года. Соглашение предусматривает участие Казахстана в реализации космических программ и проектов, которые проводятся на космодроме «Байконур», а также реализуются проекты по созданию и использованию новых, экологически безопасных ракетно-космических комплексов, других космических программ и проектов по модернизации инфраструктуры космодрома.

Оба государства способствуют в рамках своей компетенции развитию деловых связей в сфере науки и образования, установлению отношений и взаимодействия научных и учебных учреждений, проведению стажировок руководящих работников, обмена делегациями научных и педагогических кадров, разработке совместных научных и образовательных программ и проектов, проведению семинаров и конференций согласно Соглашению между правительством Новосибирской области и акиматом Восточно-Казахстанской области о торгово-экономическом, социальном, научно-техническом и культурном сотрудничестве (подписано в г. Усть-Каменогорске от 07.09.2010) [6].

Важно подчеркнуть, что существуют и недостатки в развитии научного и инновационного сотрудничества приграничных районов России и Казахстана, связанные с лицензированием при выполнении хозяйственных работ, валютными расчетами, установлением эффективного взаимодействия областных администраций РФ и акиматов РК, необходимостью упрощенной системы нострификации дипломов о высшем образовании Казахстана и России и т.д.

В двустороннем научном сотрудничестве РФ и РК главной особенностью принадлежит и высшим учебным заведениям.

В первую очередь важно отметить российские вузы: МГУ им. Ломоносова, Санкт-Петербургский государственный университет, Новосибирский государственный университет, Российский университет дружбы народов, университет нефти и газа им. Губкина, МГИМО и др., а также казахстанские вузы: Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Евразийский национальный университет им. Гумилева, Казахскому национальный педагогический университет, Карагандинский государственный университет, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова и др.

По мере уменьшения объема финансирования научных исследований значительно сократилась численность преподавателей и сотрудников вузов и НИИ, которые выполняют научно-исследовательские работы. Сокращение объемов финансирования научных исследований, уменьшение спроса на научную продукцию, ограничение дополнительных источников дохода для развития науки существенно сказываются на росте научного и кадрового потенциала.

Делая вывод, следует отметить тесное и развитое сотрудничество между двумя государствами в области науки и образования, в силу некоторых недостатков в процессе взаимодействия двух стран, но в тоже время сохранившие научный потенциал после распада СССР, развивавшийся по различным направлениям. Одним из приоритетных направлений являлось именно научное сотрудничество вузов Республики Казахстан и Российской Федерации, сочетавшее совершенствование высшего образования в странах, учитывая огромный опыт лучших университетов данных государств.

Список использованной литературы:

- 1. Национальный доклад о состоянии и развитии образования в Республике Казахстан (Краткая версия). – Астана: НЦОГО МОН РК, 2011.*
- 2. Атыханов А., Муйтунова А. Актуальные вопросы высшего образования Казахстана // Высшая школа Казахстана. 2003, №3.*
- 3. Артамонова М.В. Реформа высшей школы и Болонский процесс в России (частный взгляд методиста). М., 2008.*

Афанасьев Ю.Н. Наука в странах СНГ: плюсы и минусы. СПб, 2005.

4. Байденов, В. И. Болонские реформы: некоторые уроки Европы // Высшее образование сегодня. 2004. - № 2.

5. Баталов Ю.В., Колос Е.А. Научно-методологические подходы инновационного управления высшим образованием Казахстана. – Усть-Каменогорск: ВКГТУ, 2011. – 220 с.

6. Влияние стратегического партнерства вузов на повышение эффективности экономического сотрудничества России и Республики Казахстан / Под редакцией Н.В. Фадейкиной. – Новосибирск: САФБД, 2007.

УДК 327.7

ГРНТИ 03.01.17

РЕСЕЙ - ҚЫТАЙ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ТАЛДАУЫ МЕН БОЛЖАМДАРЫ

Мунасипова М.Е.¹

¹экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының доцент м.а.

Ыдырыс Қ.С.²

²PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының доцент м.а.

Ыдырыс С.С.³

³экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының профессоры

Аннотация

Осы мақалада, Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы энергетика саласындағы қарым-қатынастарының қазіргі жағдайы қарастырылған. Сонымен қатар, осы мақалада Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасы арасында энергетика мәселелері тұрғысынан орын алуы мүмкін саяси және экономикалық бақталастық пен ынтымақтастық салаларын анықтау арқылы болашаққа қатысты болжамдар жасалған. Мақалада жақында тараптар энергетика саласында бірқатар ауқымды және ұзақ мерзімді келісімдерге қол жеткізгенін атап өтілген. Бұл Ресей мен Қытай арасындағы энергетикалық ынтымақтастықтың сапалы жаңа деңгейге шығуы және стратегиялық сипатқа ие болғанын айтуға мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты Ресейдің энергетика саласының қай бағытта және қалай дамитынын көрсетуден гөрі бүгінгі әлемдік жүйедегі Ресейдің Қытайға бағытталған энергетикалық саясатының бағытын ішкі және сыртқы факторлардың аясында дұрыс айқындау болып табылады.

Түйін сөздер: энергетикалық саясат, Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, энергетикалық стратегия, геосаясат

АНАЛИЗ И ПРОГНОЗЫ РОССИЙСКО-КИТАЙСКОГО ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Мунаситова М.Е.¹

¹ кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави

Ыдырыс К.С.²

² PhD, и.о. доцента кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави

Ыдырыс С.С.³

³ доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави

Аннотация

В данной статье рассмотрены современное состояние энергетического сотрудничества между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой. Вместе с тем, в статье сделаны прогнозы развития энергетического сотрудничества с учетом изменений и рисков двухсторонних политических и экономических отношений. В статье подчеркивается, что в последнее время стороны достигли ряда масштабных и долговременных договоренностей в энергетической сфере. Это позволяет говорить о выходе энергетического сотрудничества РФ и КНР на качественно новый уровень и обретении им стратегического характера. Целью данной статьи является определение энергетической политики России и влияние внутренних и внешних факторов на перспективы российско-китайского энергетического сотрудничества.

Ключевые слова: энергетическая политика, Российская Федерация, Китайская Народная Республика, энергетическая стратегия, геополитика

ANALYSES AND FORECASTS OF THE RUSSIAN - CHINESE ENERGY COOPERATION

Munassipova M.E.¹

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Candidate of Economic Sciences, munasipova62@mail.ru

Ydyrys K.S.²

²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, ydyrys.kanat@mail.ru

Ydyrys S.S.³

³ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Doctor of Economic Sciences, professor, serikbay-s@mail.ru

Annotation

This article examines the current state of energy cooperation between the Russian Federation and the People's Republic of China. At the same time, the article makes forecasts of the development of energy cooperation taking into account the changes and risks of bilateral political and economic relations. The article emphasizes that recently the parties have reached a number of large-scale and long-term agreements in the energy sector. This allows us to talk about the release of energy cooperation between Russia and China to a qualitatively new level and gaining a strategic character. The purpose of this article is to determine Russia's energy policy and the impact of internal and external factors on the prospects for Russian-Chinese energy cooperation.

Keywords: energy policy, Russian Federation, People's Republic of China, energy strategy, geopolitics

Негізгі сценарий

«Негізгі сценарий» деп аталатын нұсқасы әлемдегі демографиялық, технологиялық және экологиялық өзгерістер мен халықаралық энергетика нарығындағы белді ойыншылардың (мемлекеттердің)

энергетикалық стратегиялары ескеріле отырып, әзірленеді. Мұндағы түпкі мақсат Ресейдің ұлттық қауіпсіздік стратегиясында көрсетілген қауіп-қатерлерге, экономикалық және жалпы энергетикалық саясатына баса мән беру болып табылады. Ресейдің Қытайдың энергетикалық қауіпсіздігіндегі рөлі мен маңызын мейлінше дұрыс бағамдау үшін Қытайдың ұлттық және энергетикалық қауіпсіздік түсінігі де зерттеледі.

Ресейдің 2040 жылға дейінгі Қытайға бағытталған энергетикалық стратегиясының бағыт-бағдарын айқындау үшін, ең әуелі, халықаралық энергетика нарығының даму барысын зерделеу қажет. Бұл үшін жыл сайын бірнеше мекемелер мен ұйымдардың халықаралық энергетика нарығының ахуалы жайында жариялап отыратын жылдық есептеріне негізделе отырып, халықаралық энергетика нарығының қазіргі жағдайы мен алдағы 25 жылдық даму барысын болжамдауға тырысу қажет.

Негізгі сценарийде айнымалыларды энергетика саласына қатысты компоненттермен ғана шектеу үшін технологиялық даму деңгейін, мемлекеттердің және энергетика нарығындағы басқа да ойыншылардың энергетикалық стратегияларын, демографиялық құрылымын және мемлекеттердің ЖІӨ-нің өсу көрсеткіштерін өзгертпеуге тырыстық. Мұнда Ресей ғылымдар академиясының құрамындағы Энергетикалық зерттеулер институты тарапынан 2014 жылы жарияланған «2040 жылға дейінгі Ресейдің және әлемдік энергетика нарығының дамуына қатысты болжамдар» атты құжаттағы (бұдан әрі – «2014 жылғы болжам» деп аталады) деректер пайдаланылды. Сондай-ақ, сынақтан өткен заманауи жаңа технологияларды да энергия ресурстарын өндіру, өңдеу және тасымалдау үдерісіне интеграциялау көзделді. Сонымен қоса, халықаралық энергетика нарығындағы ойыншылар ұстанатын энергетикалық стратегиялардағы басымдықтар да бүгінгіге ұқсас деп қабылданды. Ресейдің және Қытайдың соңғы энергетикалық стратегияларында айқындалған басым бағыттарға да ден қойылды. Дүниежүзі халқы жыл сайын орташа есеппен 0,9%-ға өсіп отырғандықтан, 2040 жылы 9 миллиардқа жетеді деп есептелді. Ал, әлемдік ЖІӨ көлемі жыл сайын орташа есеппен 3,5%-ға артып отырғандықтан, 2040 жылы 2,8 есеге өсетіні болжамдалды [2].

Ресейдің энергетикалық стратегиясын әзірлеу кезінде шетелдік дереккөздерден гөрі Ресей ғылымдар академиясының құрамындағы Энергетикалық зерттеулер институтының статистикалық мәліметтерін қолдануға едәуір басымдық берілді. Осыған орай, 2040 жылға дейінгі халықаралық энергетика нарығында орын алуы мүмкін өзгерістер мен жағдайларды зерттеу кезінде осы құжаттың деректері көбірек пайдаланылды. 2014 жылғы болжамға сүйенсек, 2010-2040 жылдар аралығында әлемдегі энергия тұтыну көлемі жыл сайын орташа есеппен 1,3%-ға ұлғайып, 2010 жылға қарағанда 2040 жылы 46%-ға артады. Бұл көрсеткіш Энергетикалық зерттеулер институты тарапынан жарияланған алдыңғы құжаттардағы мәліметтермен салыстырғанда біршама көп. Себебі, 2008 жылғы бүкіләлемдік экономикалық дағдарыстан кейін 2011 жылы экономикалық өсу көлемі болжамдалғаннан да жоғары көрсеткішке қол жеткізді.

Осы уақыт аралығында экономикасы өсіп келе жатқан дамушы елдер әлемдегі энергия көп тұтынатын елдерге айналады. Ал, дамыған елдер болса, энергия үнемдеу саясатын ұстануы нәтижесінде энергия тұтыну көлемін 2040 жылға дейін небәрі 4,6%-ға ұлғайтады. Онда да бұл көрсеткіш 2030 жылға дейін ұлғайғанымен, одан кейінгі кезеңде өспей, тұрақтанады. Бүгінгі таңда шамамен АҚШ-пен бірдей деңгейде энергия тұтынатын Қытайдың энергия тұтыну көлемі 2040 жылға дейін АҚШ-қа қарағанда екі есе артады. Әсіресе, өсу тенденциясы алғашқы он жылдықта айқын байқалып, кейінгі жылдары бірте-бірте азая бастайды. Егер 2015 жылы энергия тұтыну көлемінің өсу көрсеткіші Қытайда 10%-ды құраса, 2040 жылы 1%-ға дейін төмендейді. 2025 жылдан кейін энергия ресурстарына деген сұраныс Үндістанда (энергия тұтыну көлемінің жылдық өсу көрсеткіші 2,8%) және Шығыс Азия елдерінде едәуір ұлғаяды. Басқа да дамушы елдердегі энергия тұтыну көлемі 2040 жылы 2015 жылға қарағанда 1,5 есе артқанымен, олардың әлемдік энергия тұтыну көлеміндегі үлесі небәрі 30%-ды құрайды. Сондай-ақ, Таяу Шығыс пен Африка да ең ірі энергия тұтынушы аймаққа айналады [3].

2014 жылғы болжамға сүйенсек, 2010-2040 жылдар аралығында негізгі энергия ресурстарына деген сұраныс мұнайда 19%, көмірде 36% (2020 жылға дейін мейлінше өседі), табиғи газда 64%, атом энергиясында 72% және жаңартылатын энергия көздерінде 92% артады. Бұның басты себептерінің біріне 2008-2011 жылдары белең алған бүкіләлемдік экономикалық дағдарыстан кейінгі кезеңде дамыған мемлекеттердің энергия ресурстарын әртараптандыру саясатын ұстануын жатқызуға болады. Осы саясаттың нәтижесінде энергетика нарығындағы серіктес мемлекеттердің саны ұлғайып, энергия ресурстарын әртараптандыру күшейе бастайды. Энергетикалық зерттеулер институтының деректері бойынша алдағы жылдары әлемдік экономикада тұтынылатын энергия ресурстарын әртараптандыру тенденциясы одан әрі үдейе түсіп, энергия ресурстарының қандай да бір түрінің басымдығы жоғалады. 2040 жылы жер қойнауынан өндірілетін энергия ресурстарының жалпы тұтынылатын энергия көлеміндегі үлесі 76%-ды құрайды деп күтілуде.

Энергетикалық зерттеулер институтының мамандары әзірлеген 2013 жылғы болжам бойынша негізгі энергия ресурстарының арасында мұнай мен табиғи газдың жиынтық үлесі азаймайды. Алайда, жеке-жеке алғанда мұнайдың үлесі 26%-ға төмендеп, табиғи газдың үлесі керісінше ұлғаяды. Сондай-ақ, мұнаймен бірге көмірдің де тұтыну көлемі кемиді. Бұның басты себебі бүкіләлемдік қауымдастықтың қоршаған ортаны қорғауға баса ден қоюы болып табылады. Заманауи технологияның арзандауы, мемлекеттің қолдау көрсетуі және бәсекелестіктің артуы нәтижесінде жаңартылатын энергия көздерін пайдалану да мейлінше артады деп болжамдануда. 2040 жылы жаңартылатын энергия көздерінің көмірсутекті шикізаттардан бөлек әлемде қолданылатын жалпы энергияның 14,7%-ын құрайтыны болжамдануда. Атом энергиясы да 2010 жылға қарағанда 18%-ға өсетін болады.

2014 жылғы болжамда елдің даму деңгейіне қарай қолданылатын энергия түрінің де өзгеретіні пайымдалған. Дамыған елдерде мұнай мен көмірді тұтыну деңгейі едәуір төмендеп, табиғи газ бен жаңартылатын энергия көздерін пайдалану көлемінің барынша артатыны болжамдалған. Ал, дамушы Азия елдерінде барлық энергия көздеріне деген сұраныстың бірте-бірте ұлғаятыны, Азия мен Таяу Шығыста да көмірсутекті және биоэнергия ресурстарының едәуір көп тұтынылатыны алға тартылған.

Кремль Қытайдың энергетика нарығындағы ең ірі ойыншысына айналу үшін Ресейдің ұлттық мүдделерін қорғап қана қоймай, қарсы жақ та бас тарта алмайтындай шешім табуға тиіс. Қытай әлемдегі ең ірі энергия тұтынушы ел ретінде сыртқы энергетикалық саясатын «тепе-теңдік жүйесіне» негіздеуді жөн санап отыр. Яғни, қандай да бір саяси немесе геосаяси күшке тәуелді болып қалмауды көздеуде. Энергетикалық қауіпсіздік пен ұлттық қауіпсіздіктің бірдей ұғым екеніне сенетін Қытай Үкіметі энергетика саласында әртүрлі серіктес-елдермен байланыс құруға бел буып, әртараптандыру саясатын ұстануда.

Еуропаға бағытталған энергетикалық саясатын Қытайға да ұстануы Ресей үшін аса тиімсіз болып келеді. Әуелі, Ресейдің Қытайдың өзіне бағытталған энергетикалық саясатына әсер ете білуі үшін оның Ресейдің энергия көздеріне деген тәуелділігін едәуір арттыруы тиіс. 2014 жылғы болжам бойынша 2015-2040 жылдар аралығында Қытай экономикасында тұтынылатын мұнайдың 9-12%-ын, табиғи газдың 6-7%-ын және көмірдің 1%-ын Ресей қамтамасыз ететін болады [4]. Әлбетте, бұл көрсеткіштердің Еуропаның Ресей энергия көздеріне деген сұранысынан әлдеқайда төмен екені аңғарылады. Ресейдің энергия көздерін басқару стратегиясын жүзеге асыруға кедергі келтіретін екінші фактор – дайын тұрған энергия көздерін тасымалдауға арналған кешендердің жеткіліксіздігі. Ресейден Еуропаға созылған мұнай-газ құбырлары Кеңес Одағы кезінде салынған. Осы құбырларды қолданған Ресей мемлекеті мұнай бағасы шарықтаған шақта өзіне экономикалық тұрғыдан мейлінше тәуелді елдердің саясаттарына әсер ету мүмкіндігіне ие болған. Сондықтан, Ресейдің экономикалық тұрғыдан Қытайға тәуелділігін және Қытайдың өз бетінше шешім қабылдауға қауқарлы ел екенін ескерер болсақ, Ресейдің алдағы 25 жыл ішінде Қытайға экономикалық пайда көзі ретінде қарауы заңды да.

Алдағы 25 жыл ішінде Азия-Тынық мұхиты аймағындағы елдердің энергия көздеріне деген сұранысының көлемі болжамдалғандықтан, Ресей осы аймақтың энергетикалық қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін қомақты инвестиция жұмсайды деп күтілуде. Экономиканы әртараптандыруға бағытталған іс-шаралардың айтарлықтай игі нәтиже бермеуі Ресейді энергетика саласынан келіп түсетін кірістерге кіріптар ететіні анық. Шығысқа бағдарлану саясаты аясында Ресейдің Қытайдың энергия сұранысын қамтамасыз ету міндетін мемлекет қолдауындағы энергетикалық компанияларға жүктегені белгілі. Алайда, Ресейдің энергетикалық компаниялары тігінен біріккен жүйеге ие болғандықтан, қолда бар мүмкіндіктен айрылып қалуы мүмкін. Осы күнге дейін екі ел арасында түзілген энергетика саласындағы екіжақты келісімшарттарға басты ойыншылар ретінде Ресейден «Роснефть» және «Газпром» компанияларының, ал Қытайдан CNPC және CNOOC корпорацияларының қатысуы Ресейдің энергетикалық компанияларының Қытай аумағында жұмыс істеуіне кедергі келтіруде.

Негізгі сценарийдің жүзеге асуы Ресей мен Қытайды бір-біріне одан сайын тәуелді етері сөзсіз. Дегенмен, бұл тәуелділік көбіне ассиметриялық сипатта өрбитін болады. Мұнда Қытаймен екеуара байланыстарда Ресейдің позициясы біршама әлсіздеу екені көзге батады. Мәскеудің Пекинге деген тәуелділігі 1990-2000 жылдардағы Еуропаға деген экономикалық тәуелділігінен әлдеқайда өзгеше болмақ. ЕО елдерімен байланыс орнату кезінде Ресей әр мемлекетпен жеке дара келіссөздер жүргізіп, өзінің энергетикалық компаниялары арқылы оларды белгілі бір деңгейде басқаруға тырысып бақса, орталық билікке ие Қытаймен екеуара байланыстарда мұндай мүмкіндіктен пайдалана алмасы анық. Энергетика саласындағы байланыстарда екі тарап бір-біріне тәуелді болғанымен, энергияға деген сұранысы мейлінше жоғары саналатын Қытайдан айрылып қалмас үшін Мәскеудің бірқатар мәселелер бойынша жұмсақтық танытуына тура келеді.

«Ұсыныстың артуы» сценарийі

Халықаралық энергетика нарығында энергия ресурстары ұсынысының артатынын болжамдайтын «Ұсыныстың артуы» атты сценарийде көмірсутекті энергия көздеріне деген сұраныс пен ұсыныстың «негізгі сценарийден» гөрі өзгеше сипат алу жағдайы қарастырылады. Халықаралық энергетика нарығы тұрақсыз болғандықтан, осы нарықтағы көптеген ірі мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясаттарына әсер етуі мүмкін жаһандық өзгерістерді де зерделеуге ден қойылады. Әлемдік энергетика нарығының ең ірі экспорттаушы елі саналатын Ресей үшін ұсыныс пен сұраныстың маңызы өте зор. Сондай-ақ, Ресейдің энергетика саласындағы ең ірі серіктесіне айналу әлеуетіне ие Қытайдың да АҚШ-пен бірге әлемдегі энергия тұтынушы ең ірі ел болуының да ұсыныс пен сұраныс нарығына едәуір ықпал етері сөзсіз.

Соңғы жылдары ұсыныстың артуы нәтижесінде мұнай бағасының төмендеуі бек мүмкін деген сценарийлер жиі айтылуда. Аталмыш сценарийлердің жүзеге асу ықтималдылығының жоғары екенін 2014 жылдың қазан айынан бастап мұнай бағасының құлдырауы айқын аңғартуда [5]. Өткен жылдарға көз жүгірткенде, салыстырмалы аз шығынмен көмірсутекті энергия көздерін игерудің мүмкін екені және бұның әсерінен мұнай мен газ бағасының төмендейтіні туралы пікірлердің де жоқ еместігін байқауға болады. «Ұсыныстың артуы» сценарийі жаһандық энергетика нарығындағы ойыншылар мейлінше көп мөлшердегі энергия көздерін нарыққа ұсынған жағдайда Ресейдің Қытайға бағытталған энергетикалық саясаты қаншалықты өзгеретінін және бұдан қаншалықты әсерленетінін анықтауға мүмкіндік береді.

2014 жылғы болжам бойынша алдағы 25 жыл ішінде халықаралық энергетика нарығына ықпал ете алатындай мөлшерде нарыққа мұнай шығаруға қабілетті елдерге Бразилия, Ирак және Иран жатады. Олардың басқа елдерден үлкен айырмашылығы аталмыш елдерде мұнай өнімдерін өндіруге салыстырмалы түрде өте аз шығын жұмсалады. Мәселен, Goldman Sachs мамандарының пікірінше, Бразилияда көмірсутекті шикізат көздерінің жаңа кен орындары іске қосылған жағдайда бір баррельге кететін шығын көлемі (өзіндік құны) 50 доллардан аспайтын болады. Ал, Ирак тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізген жағдайда 5-6 жыл ішінде мұнай өндірісін едәуір мөлшерде арттыруға мүмкіндік алады. Сондай-ақ, Иранның да АҚШ-пен және Еуропа елдерімен болған түсініспеушіліктерді шешкен жағдайда «ұсыныстың артуы» сценарийінің жүзеге асу ықтималдылығы арта түседі.

«Ұсыныстың артуы» сценарийі Ресейдің Қытаймен энергетикалық ынтымақтастық орнату саласында келіссөз жүргізу платформасын тарылтады. Осы сценарийдің Ресейге кері әсерін тигізетін ең басты факторы мұнай мен газ бағасының төмендеуі болып табылады. Шығыс Сібірдегі көмірсутекті шикізат орындарын игеруге мол қаражат қажет болғандықтан, мұнай мен газ бағасының төмендеуі, бір жағынан, энергетика саласына бағытталатын инвестиция көлемін азайтса, екінші жағынан «Сібір күші 1» жобасының құрылыс кезеңіндегідей энергетикалық жобалардың тоқтауына әкеп соқтырады. Алайда, Энергетикалық зерттеу институтының деректеріне сүйенсек, «ұсыныстың артуы» сценарийі жүзеге аса қалған жағдайдың өзінде мұнай бағасының төмендеуі ұзаққа созылмай, 2020 жылға дейін ғана баруы мүмкін.

2014 жылғы болжамда «ұсыныстың артуы» сценарийінен көбіне-көп энергия экспорттаушы мемлекеттердің қысқа мерзімде зардап шегетіні айтылған [6]. Бразилия, Иран және Ирак мұнай өндіру көлемін арттырған жағдайда қысқа мерзімде Ресей, АҚШ, Қытай, Мексика, Малайзия, Индонезия, Норвегия, Англия, Қазақстан және Сауд Арабиясы энергия өндіру көлемін азайтуға мәжбүр болады. Әсіресе, жаңа кен орындарының ашылуы Ресей мен АҚШ-тың энергия өндіру көлемін екі есеге дейін қысқартуына түрткі болуы мүмкін.

«Ұсыныстың артуы» сценарийі Ресейдің Қытайға бағытталған энергетикалық саясатына мынадай екі бағытта әсер етуі мүмкін деген болжамдар да жоқ емес:

1. Халықаралық энергетика нарығындағы ұсыныстың артуы нәтижесінде бағаның төмендеуі Ресейді «Сібір күші 1» жобасын жүзеге асыру барысында туындаған кедергілердің салдарынан Қытайға мұнай экспортын азайтуға итермелейді;

2. Ресей Қытайдың энергетика нарығындағы орнын сақтап қалу үшін Тұрақтандыру қорындағы қаражат есебінен энергия экспортын ұлғайтуды тоқтатпай, одан әрі жалғастыра береді.

Ресейдің 2035 жылға дейінгі энергетикалық стратегиясына мұқият зер салар болсақ, мұнда Ресей үшін Азия-Тынық мұхиты аймағының, әсіресе Қытайдың энергетика нарығындағы белді ойыншылардың біріне айналуы және осы арқылы Шығыс Сібір және Қиыр Шығыс аймақтарының дамуын қамтамасыз етуі қысқа мерзімді экономикалық пайдадан да әлдеқайда маңызды екені аңғарылады. Сондықтан, «ұсыныстың артуы» сценарийі жүзеге аса қалған жағдайдың өзінде Ресейдің Қытаймен энергетикалық байланыстарын одан әрі нығайтуға баса ден қоятынын пайымдауға болады.

«Дамушы Азия» сценарийі

Негізгі сценарийден басқа да жағдайлардың орын алу мүмкіндігін алға тартатын үшінші сценарийде Қытайдың және өзге де Азия елдерінің сыртқы саясаты мен энергетика саласында туындауы ықтимал оқиғалар мен жағдайларға тоқтам жасалады. «Дамушы Азия» деп аталатын аталмыш сценарийде Қытайдың энергетикалық саясаты болжамдалғаннан да өзгеше сипатта өрбитіні баяндалады.

«Дамушы Азия» сценарийі Ресей Федерациясы үшін негізгі сценарий мен «ұсыныстың артуы» сценарийіне қарағанда едәуір тиімді деп есептеледі. Сыртқы энергия сұранысының артуы және Азия нарығында Ресейдің энергия көздеріне деген сұраныстың күшеюі мемлекеттің отын-энергетика кешенінің дамуына зор серпін берері анық. 2014 жылғы болжам бойынша осы сценарий жүзеге асқан жағдайда Ресейдің энергия экспорты 2010 жылға қарағанда 2040 жылы 20%-ға өседі. Ресейдің мұнай экспортында негізгі сценарий мен «Дамушы Азия» сценарийі арасында айтарлықтай айырмашылық болмағанымен, табиғи газ экспортында 2010 жылмен салыстырғанда 2040 жылы 75% өсу байқалады. Негізгі сценарийде Ресейдің көмір экспорты 2010 жылмен салыстырғанда 2025 жылы 17%-ға артса, халықаралық конъюнктураның салдарынан 2040 жылы 10%-ға төмендейді. Ал, «Дамушы Азия» сценарийінде сыртқы көмір сұранысы туралы мүлдем басқа болжам жасалған. Азия елдері экономикасының қарқынды өсуі нәтижесінде Азия-Тынық мұхиты аймағында энергия тапшылығының белең алатынын болжамдайтын осы сценарийде Ресейдің көмір экспорты 87%-ға артатын болады [7].

«Дамушы Азия» сценарийі жүзеге асқан жағдайда Ресейден энергия импорттайтын аймақтардың географиясы да өзгеруі мүмкін. 2014 жылғы болжамға сүйенсек, негізгі сценарийде Ресей энергиясының 38%-ы Азия-Тынық мұхиты аймағына экспортталса, «Дамушы Азия» сценарийінде бұл көрсеткіш 46%-ды құрайды. Энергетика саласында Еуропа елдерімен ынтымақтастық орнатуға басымдық берілсе де, Қытайдың Ресейдің энергия экспортындағы үлесі ұдайы ұлғайып отыратын болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Макаров А.А., Митрова Т.А., Кулагин В.А. *Первый российский прогноз развития мировой энергетики в апреле представили ИНЭИ РАН и РЭА, 2016,*

Web:<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Emj5CzI0AccJ:www.ras.ru/FStorage/Download.aspx%3Fid%3D2da23a60-77b3-4a10-9bb1-91f054b9d66e+&cd=1&hl=ru&ct=clnk>. (дата обращения: 10.09.2017).

2. *Прогноз развития энергетики мира и России до 2035 г., Под ред. Макарова А.А. и Григорьева Л.Г. М.: ИНЭИ РАН, 2012 – С. 195*

3. *Энергетика России: Взгляд в будущее, ИЭС, М. 2010 - С. 609.*

4. Ченг Ж.С. *Китайский взгляд на энергетическую безопасность. Журнал Современного Китая № 17.- 2008.-297 б.*

5. Уянаев С.В. *Российско-китайское энергетическое сотрудничество: признаки нового уровня. Китай в мировой и региональной политике № 18.-2013.-С. 278.*

6. *Портяков В.Я. Российско-китайские отношения: современное состояние и перспективы развития. Китай в мировой и региональной политике № 18.-2013.-С. 7.*

7. *Энергетическая стратегия России на период до 2035 года, 2015, http://www.energystrategy.ru/ab_ins/source/ES-2035_09_2015.pdf. (дата обращения: 12.09.2017).*

UNIVERSAL DECIMAL CLASSIFICATION (UDC)
327: 338.45 (574)

ГРНТИ 03.01.17

Mukan Saken¹

*¹PhD in International Relations, Associate Professor at Social and Humanitarian Sciences Department,
University of International Business, Almaty/Kazakhstan,
E-mail: sakenmukan@gmail.com*

Saudabekova Elmira²

*²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at Department of General Education Courses,
Narxoz University, Almaty/Kazakhstan,
E-mail: elma-67@inbox.ru*

THE ESSENCE OF “FUTURE ENERGY” AS A MOTTO FOR EXPO – 2017

Annotation

The Republic of Kazakhstan became a host of the specialized EXPO in 2017. Such kind of the grandiose event was first time organised by the post-Soviet and the CIS-member state. The EXPOs have the specific outcomes in the policy, economic development of the countries, whether this article accurately identifies the results of the International Fair on the various spheres. Kazakhstan is a young state got its independence less than three decades ago. Hosting the EXPO made the Republic of Kazakhstan popular and created a new image of the country.

Key words: Exhibition, EXPO, International Relations, Foreign policy, Astana.

Мұқан Сәкен Мұқанұлы¹

*¹Халықаралық қатынастар саласындағы PhD докторы, Халықаралық бизнес университеті,
әлеуметтік-гуманитарлық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан. E-mail:
sakenmukan@gmail.com*

Саудабекова Эльмира²

*²Философия ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, жалпы білім беру кафедрасының
доценті, Алматы қаласы, Қазақстан.
E-mail: elma-67@inbox.ru*

ЭКСПО – 2017 КӨРМЕСІНІҢ «БОЛАШАҚТЫҢ ЭНЕРГИЯСЫ» ҰРАНЫНЫҢ МӘНІ

Мукан Сакен Муканович¹

*1 кандидат международных отношений, Университет международного бизнеса, доцент кафедры
социальных и гуманитарных наук, Алматы, Казахстан. E-mail: sakenmukan@gmail.com*

Эльмира Саудбекова²

*2-й отдел философских наук, Университет Нархоза, доцент общего образования, Алматы, Казахстан.
E-mail: elma-67@inbox.ru*

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы Әлемдікмамандырылған ЭКСПО көрмесінің 2017 жылы ұйымдастырушысы ретінде бекітілді. Бұрынғы Кеңес одағы мен ТМД аумағында орын алған осынау алпауыт іс-шара бірінші рет өтті. Осылайша, бұл мақалада ЭКСПО көрмесін өткізу барысы – түрлі салаларда, саясатта, елдердің экономикалық дамуы белгілі бір нәтижелерге қол жеткізу нәтижелерін қарастырылады. Тәуелсіздігі 25 жылға енді толған –Қазақстан өте жас мемлекет бола тұра,халықаралық мамандырылған ЭКСПО көрмесін өткізу танымалдылыққа ие болып және тұтастай алғанда елдің жаңа бейнесі Қазақстан Республикасы сыртқы саясатына айтарлықтай оңды үлесін қосты.

Кілтөме сөздер: көрме, ЭКСПО, халықаралық қатынастар, сыртқы саясат, Астана

СУЩНОСТЬ “ЭНЕРГИИ БУДУЩЕГО” В КАЧЕСТВЕ ДЕВИЗА ДЛЯ ЭКСПО – 2017

Аннотация

Республика Казахстан стала хозяином всемирной специализированной выставки ЭКСПО в 2017 году. Грандиозное событие прошло впервые на постсоветском пространстве и на территории СНГ. У ЭКСПО есть определенные результаты в политике, экономическом развитии стран, таким образом, статья рассматривает результаты Всемирной Выставки по различным сферам. Казахстан является молодым государством, получил независимость меньше чем три десятилетия назад. Проведение ЭКСПО сделало Республику Казахстан популярной и создало новый имидж страны в целом.

Ключевые слова: выставка, ЭКСПО, международные отношения, внешняя политика, Астана.

The Strategic Development Programs “Kazakhstan-2020” and “Kazakhstan-2050” are closely intersecting with the EXPO-2017 theme “Future Energy”. In the official documents said that the Astana initiative was defined under the name of the Partnership Program “Green Bridge” for 2011-2020. Within the framework of the UN General Assembly in September 2011, it was supported by the United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP) and the United Nations Economic Commission for Europe (ECE). The Strategic Development Plan until 2020 aims to reduce the energy intensity of the country's economy by 10 % at least by 2015 and 25 % by at least 2020. This provision is important because it lays the foundation for the introduction of economic instruments to enhance the competitiveness of alternative energy. Kazakhstan has undertaken to reduce its emissions by 15 % and by 25 % by 2050 in relation to the base 1992 by 2020. This will reduce the negative impact of anthropogenic load by reducing emissions to the environment and complex waste processing. Low-emission “green growth” can create strategic opportunities for Kazakhstan’s economic development, which has already taken a number of measures to fulfil its obligations. The solution of the problems of greenhouse gas emissions through “accelerating technological modernization of energy and development of energy and resource saving”, namely, by introducing modern technologies based on renewable resources and energy sources is also defined in the “Strategic Plan 2020” [1, p. 8].

The issue of using EXPO facilities after the exhibition was at the special control of the President of the Republic of Kazakhstan. The head of state set the task before JSC “NC” Astana EXPO-2017: “...to ensure proper operation of the facilities after the exhibition”. Taking into account the international experience, all pavilions of EXPO-2017, cultural and residential objects and accompanying buildings were constructed taking into account the most effective use after the exhibition. After the EXPO-2017, the territory of the exhibition with unique innovative buildings became the Astana International Financial Centre (AIFC). Most of the objects *use green energy*, including the energy of wind and sun. Part of the complex became an additional base for the Nazarbayev University, its students and scientists who are able to develop new technologies [2].

Talking about the citizens’ opinion, the research company BRIF Research Group from the 1st until 7th of July 2017 interviewed 701 people in 22 cities of Kazakhstan within the framework of the project “Online Omnibus.KZ” on the theme “Public opinion of the urban population of Kazakhstan about EXPO-2017 exhibition” [3]. The results of the research showed the high interest of Kazakhstanis in the World Exhibition in Astana. Therefore, at the time of the survey, almost 70 % of respondents noted that they and/or their friends/acquaintances had already visited the Exhibition. Overall, 76 % of respondents wanted to visit the exhibition, but, unfortunately, most of these people (51 %) would not be able to do it due to lack of time or money.

Picture 4. The results of the survey about the visitors from Kazakhstan

There were active discussions in the media and social networks about how the world exhibition in Astana will affect the different aspects of life in the country. The main purpose of the survey was to find out the opinion of the Kazakhstanis about the influence of EXPO-2017 on:

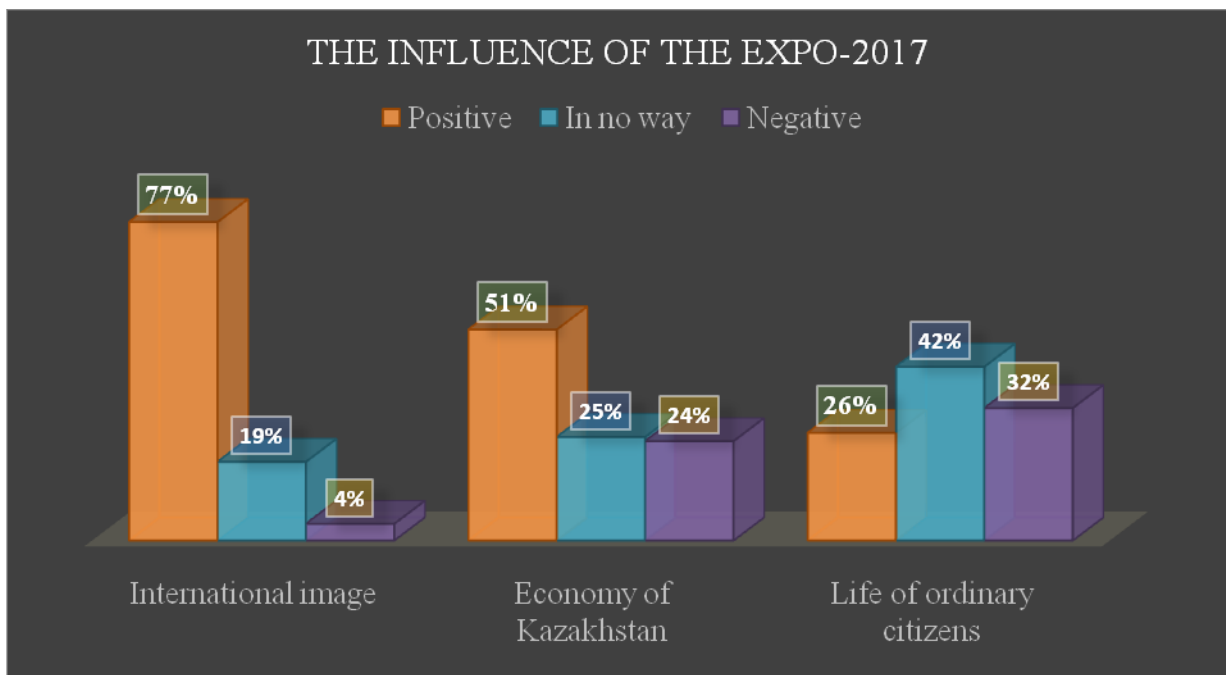
- 1.the international image of Kazakhstan;
- 2.the economy of Kazakhstan;
- 3.life of the ordinary citizens of Kazakhstan.

Most respondents believe that Kazakhstan's *international image* will benefit from holding the EXPO in Astana (77 %). While only 4 % noted the negative impact of EXPO on the international image of Kazakhstan.

About the influence of the EXPO on the economy of Kazakhstan, the opinion of the respondents is not so optimistic, but still every second respondent (51 %) believes that EXPO will have a positive impact on Kazakhstan's economy. About a quarter of respondents (24 %) believe that EXPO will affect our economy negatively.

The least positive impact of the EXPO will have on the lives of ordinary citizens of Kazakhstan. Thus, 42 % of respondents believe that the holding of a world exhibition will not affect the lives of ordinary people in any way, and every third interrogated (32 %) is disposed negatively, believing that conducting the EXPO will negatively affect the lives of ordinary Kazakhstanis.

Picture 5. The Results of the survey about the EXPO-2017 influence

Source [3].

The public opinion poll among the urban population of Kazakhstan showed that interest in EXPO-2017 held in Astana was quite high. Therefore, 32 % of respondents either have already visited, or were going to visit the World Exhibition. Moreover, the overwhelming majority, friends and relatives (66 %) had already visited the EXPO-2017. At the same time, the prevailing view is that the EXPO will undoubtedly positively influence primarily the international image of Kazakhstan (77 % of positive assessments), but less on the economy of Kazakhstan (51 % of positive assessments) and on the lives of ordinary Kazakhstanis (26 % of positive assessments).

Maria Maystrovskaya, PhD of Art History in Moscow State Art and Industrial University named by Stroganov came to visit the EXPO-2017 and supported it: “I teach the art course of the exposition ensemble. Therefore, I am interested in exhibitions and try not to miss the EXPO. This is my third such exhibition; I was previously in Shanghai and Milan, and now here in Astana. I have been in the capital of Kazakhstan for five days. The exhibition complex is very good, I saw its layout in Milan, and it was exhibited in the pavilion of Kazakhstan. The idea of a permanent complex is correct. All the World Exhibitions build national pavilions, spend fantastic money, sometimes they do architectural masterpieces, but they all destroy it. After the Exhibition closing, the pavilions are usually demolished. As far as I understand, you will not do it. By the way, in Shanghai the national pavilion is also preserved as a permanent exhibition. I think your complex will justify itself over time. World Exhibitions are very rarely profitable, but they have a different purpose and other meaning. This, of course, is a huge cultural event. It in a sense can be called a phenomenon of culture. But the exhibition, in fact, was a success, with which I want to congratulate everyone” [4].

What about the expertise of our local political scientists, Mr. Morozov believes that the main advantage is the legacy of the EXPO: “This is not only the exhibition complex, NurAlem, but it is also a new station, a new airport terminal, new bus lines. Another social aspect of the exhibition - about 50 thousand people was involved and provided with work” [5].

According to the Candidate of Historical Sciences AskarNursha, Head of the Almaty Office of the Institute of World Economy and Policy (IWEP) under the Foundation of the First President of the Republic of Kazakhstan, the EXPO is a mirror in which all the strong and weak places in the concentrated form were manifested. Mr. Nursha compares the EXPO-2017 with the Olympics of 1980 in Moscow. Both the Olympics and the EXPO-2017 are investments in development. But they were not built in order to achieve profit. And the main lesson for us is that we need to work, we need to modernize our consciousness, and we must put everything on economic lines and make this business profitable. Because the Olympic Games in Moscow were unprofitable as it were in

Japan and in the European states too, they in those years were actively profitable. The expert stressed that Kazakhstan needs to learn how to conduct international events with practical, including financial, benefits for themselves [6].

Such major international events allow us to learn from our mistakes and strangers, as well as adopt useful experience and introduce advanced ideas. At one time, the already mentioned in the previous chapter Shanghai thanks to the EXPO-2010 has undergone many positive changes, said the director of the Centre for Chinese Studies of China Centre, political analyst AdilKaukenov. Moreover, according to him: “The EXPO influenced not only Shanghai, but also the whole China. One of the most important elements is the infrastructure. First, they summed up the international standard of taxi”. In addition, the Exhibition helped us to understand who to orient to business. At the very beginning, the figures were five million foreign visitors, then three million, then two million. Then it became understandable that most of the Exhibition is the Kazakh. Talking about the foreigners – not the French, Americans or Peruvians, but the representatives of the near abroad, the Russians and Chinese [7].

Assessing the EXPO-2017 in Astana from the other side, Vicente Gonzales, Secretary General of the International Exhibition Bureau addressed a note where thanked President of Kazakhstan for the personal approach to the event’s organisation: “I received feedback from the participating countries that the EXPO has become a bright event and the most successful specialized exhibition in history. I am sure that this will contribute to the further development of all future specialized EXPOs. Undoubtedly, the success of EXPO-2017 in Astana was achieved thanks to your personal support and active participation in the implementation of this brilliant project”. Moreover, in the letter Mr. Gonzales mentioned AkhmetzhanYessimov’s professionalism that helped to prepare everything in time for the EXPO. In conclusion of the letter, Secretary General of the IEB thanked Mr. Nazarbayev for receiving the Order “Dostyk” and stressed that it was the most valuable experience in his career as a Head of the IEB [7].

MukhtarMankeev, Chairman of the Council of the National Movement “Kazakhstan 2050” said the expectations were very high, and they were justified. It is not about investments, but about which sphere they created. Kazakhstan showed its strategic message by holding this Exhibition [8]. Mr. Mankeev stressed the crucial feature of our state - a country rich in oil, gas and other resources, but at the same time understanding our social responsibility to the world, especially to the environment. What makes the EXPO-2017 particularly useful is that the regions began to introduce the *green technologies* that were shown at the EXPO. The media reports that Almaty, Astana, South Kazakhstan adopt the experience that was demonstrated: “If not even 100 %, and even half of it will be used in Kazakhstan, then we will be able to come to the economy by 2050, as they are now talking about - a diversified, socially responsible economy based on knowledge and innovations. If you look at this point of view, then the EXPO showed us all this as much as possible” [8].

In general, our EXPO was evaluated as a platform where, at a time, such technical solutions to these problems were exhibited. In other words, there is a world dialogue, how to confront these challenges. It turns out, for these challenges; the EXPO-2017 was the answer. What about the revenue from the EXPO in Astana, that summer became the most profitable for the local businesses. Travel agencies, hotels, restaurants, entertainment establishments had an unprecedented “full house”. The house renting increased by 33 %, turnover - by 20 %, attendance of shopping and entertainment centres increased too. Noticeable revival was in tourism - tour operators’ popularity grew by 78 %. The number and frequency of flights increased, new ones were opened. Only in July, the receipt of taxes from the services sector increased by 2.5 times. In general, the goal, if not justified the means, has brought considerable benefit [9]. Over 1,400 small and medium-sized businesses received orders for the supply of goods and services worth 640 billion tenge. The tourist sector of Kazakhstan received a noticeable boost - demand for tour operator services increased 1.8 times. The number of business entities in Astana increased by more than 10 %. Taxes in the budget of the capital from the service sector increased 1.2 times [10]. The capital of Kazakhstan was in the epicentre of the *global attention* and close interest of the whole world. More than 6 thousand different events took place in the framework of the EXPO-2017. Kazakhstan has strengthened its image as a safe and dynamically developing state in the *Eurasian region*.

Unfortunately, after the exhibition EXPO, everything returned to the normal condition. Tourists left, hotels became empty. In place of international pavilions, the International Financial Centre and the International Centre for Green Economy under the aegis of the United Nations appeared. Nevertheless, EXPO is primarily an image project, and tour operators hope that the number of foreigners wishing to visit Kazakhstan will now increase [9].

The EXPO-2017 became the largest international event, a mega-project in the history of our country and the CIS. There were representations of at least 115 countries. There were about 20 international organizations, there were all UN offices, and the SCO had a separate pavilion [11]. EXPO was highly appreciated by the International Exhibitions Bureau. Of course, our exhibition on green energy has shown its relevance [7].

Our country organized the EXPO-2017, which offered technical solutions. In these three months, 115 countries have tried to show their achievements in the field of *green energy*. Moreover, this implies an increase in energy efficiency. That is, this is the first “brick” in the green economy. In addition, the economy shows energy intensity. Our country has large energy intensity, and therefore our country needs technical solutions. Among the exhibited technologies, which were aimed at increasing energy efficiency - firstly, reducing emissions, and secondly, improving the efficiency of buildings, roads, etc. Such technologies must be exhibited in all *green economy-oriented states* - we must know what the world offers, and what we can offer the world. The third is the increase in renewable energy. In general, our EXPO was evaluated as a platform where such technical solutions to these problems were shown. In other words, there was an organized world dialogue, how to confront these challenges. It turns out, for some challenges the EXPO-2017 became the answer. And these answers were demonstrated at the exhibition in Astana.

The legacy of EXPO is that scientists took part in the exhibition. And their development was not only in the form of mock-ups, the already existing plants were presented. Today they make a serious contribution to the development of our economy [8].

In general, thanks to the exhibition, the Kazakhstani society was consolidated. The theme of the green economy has become a necessity. It is important that business began to deal with this topic. The topic, which lay in the plane of long-range interaction, began to be realized. Actually, the green energy industry has become relevant, because we have proven its effectiveness by holding the EXPO in Astana.

At the moment, there is practically nothing left in the Republic of Kazakhstan from the former Soviet scientific and testing infrastructure, which provided regular development and introduction of innovations into production. Before the EXPO-2017, the scientific potential of Kazakhstan has fallen down, our country would not be able to import foreign researchers and scientists, it would not be able to provide them with the appropriate conditions for research and practical implementation of innovations [1, p. 9]. In itself, innovation does not succeed without introducing it into production. The cost of innovation at the stage of an idea or even a research project or test project is very low. And in Kazakhstan there are no manufactures that work on the basis of inventions of Kazakhstan researchers or even Soviet ones. Any imported technologies have copyright protection and only companies that have a license have the right to modernize them. In the opposite case, production can at least lose its servicing, in the worst case, can be fined. That is, without the institutional development of the domestic innovation market, it makes no sense for Kazakhstan even to hope that some kind of idea or innovation would in the future bring a tangible income to the country. However, it was before the EXPO-2017, because this event created an international platform to make a breakthrough in innovations, based on the experience of more developed in green technologies countries like Israel [12].

President Nursultan Nazarbayev at the closing ceremony of the EXPO-2017 in Astana on September 11 said that its conduct had a positive economic, political, scientific and technical effect - including the development of advanced ideas and technologies in the field of future energy. Holding the EXPO once again showed the country's commitment to the idea of developing green technologies. Completion of the Exhibition, according to President Nazarbayev, was the beginning of several new large-scale projects - first of all, the International Financial Centre in Astana, which should become a financial hub, a centre for attracting investments and take a worthy niche in the international financial system. Thus, EXPO has become a new peak in the promotion of the country and the national brand “*Kazakhstan*” in the global space [13].

In addition, on the closing ceremony, President of Kazakhstan added: “Thanks to the 3-month International Exhibition, the image of the country has become better. Kazakhstan appeared before the guests as a safe and dynamically developing state on the expanses of the Eurasian continent. In addition, the republic has proved that it is making a world contribution to the development of “clean” energy sources” [13].

One of the key elements that develop the interstate relations on such kind of events – it a competing part between each other for the prize. The main line of EXPO-2017 is Future Energy. And the main place in the expositions was occupied by green energy projects and not only projects. Many technologies that have been shown in the pavilions are already being used. For example, windmills that generate wind energy, and, according to their creators, will replace traditional windmills. Or the layout of the plane, where lithium-ion batteries are used instead of kerosene. It is said that this is a perspective model. While the battery lasts only an hour flight, but the plane is already flying. On the same day, the experts of the International Exhibition Bureau awarded the best EXPO pavilions. Individual and collective expositions were evaluated in two categories – “Disclosure of the theme of the Exhibition” and “Design of the Exhibition”. Previously, all pavilions were divided into four groups: A, B, C, D. Group “B” included countries with exhibition area from 400 to 700 square meters. So, the Kazakhstani party tried to be competent and fair in its estimation. In this category the third place was occupied by

the pavilion of India, silver was awarded to Hungary, and the gold award in the nomination “The best disclosure of the topic” went to Switzerland. This means that the Alpine republic presented the best innovative solutions in the sphere of energy of the future [14].

The EXPO-2017 for Kazakhstan is an extraordinary event. Such large-scale international projects - the exhibition area is 174 hectares are not built often. In the international community, the image earned by real deeds, not by slogans. In this case, from Kazakhstan, the real deal is the budgetary expenses for holding an international exhibition. In a period of financial crisis, not everyone, not even a European country, will be able to allocate more than 2 billion euros for an international event [13]. As we can see, there was done a lot to prove to the world community that the Republic of Kazakhstan has ambitions that attached by the real deeds. Holding the World Exhibition created new working places for the locals – helped to reduce the unemployment rate. The government made its best for the cooperation with the Kazakhstani businesses in order to strengthen the economy. The EXPO in Astana associated not only with a huge event but also with new international centres like Astana Financial hub and UN Office. In addition, what is really important – the theme of the EXPO-2017 “Future Energy” was realised and used to develop the green economy of our state.

References:

1. *KazNU Bulletin, International Relations and International Law Series, №4 (60), Almaty, 2012, pp. 8-9. Total volume of 17 pages.*
2. *EXPO-2017. Retrieved from http://www.akorda.kz/en/national_projects/expo-2017*
3. *ChtoDumayutKazakhstantsi o Vystavke EXPO-2017, Onlain-Omnibus.KZ. Retrieved from https://forbes.kz/stats/chto_dumayut_kazahstantsyi_o_vyistavke_ekspo-2017*
4. *Maystrovskaya M., ChemVamZapomnilasVystavka EXPO-2017. Retrieved from <https://obk.kz/news/12-sotsium/114685-chem-vam-zapomnilas-vystavka-yekspo-2017>*
5. *Morozov A., EXPO – Zerkalo, v KotoromProyavilis’ SilneyiSlabye Mesta Kazakhstana. Retrieved from <https://www.ritmeurasia.org/news--2017-07-07--ekspo-zerkalo-v-kotorom-projavilis-silnye-i-slabye-mesta-kazakhstana-31183>*
6. *Nursha A., Kaukenov A., EXPO -Zerkalo, v KotoromProyavilis’ SilneyiSlabye Mesta Kazakhstana. Retrieved from <https://www.ritmeurasia.org/news--2017-07-07--ekspo-zerkalo-v-kotorom-projavilis-silnye-i-slabye-mesta-kazakhstana-31183>*
7. *EXPO-2010, Shanghai, Better city – Better life. Retrieved from <https://www.chinahighlights.ru/shanghai/attraction/world-expo-2010-shanghai.htm>*
8. *Nazarbayev N., Speech from the EXPO-2017 Closing Ceremony. Retrieved from http://kyrgyztoday.org/ru/news_ru/prezident-nazarbaev-vysoko-otsenil-itogi-ekspo-2017/*
9. *Ktona EXPO Raskoshelilsya, a KtonaVystavkeZarabotal. Retrieved from <http://mk-kz.kz/articles/2017/08/24/kto-na-ekspo-raskoshelilsya-a-kto-na-vystavke-zarabotal.html>*
10. *ZamirKarazhanov. Na EXPO-2017 Kazakhstan RasschutyvayetSebyaPokazat’ inaDrugikhPosmotret’. Retrieved from <https://www.ritmeurasia.org/news--2016-10-26--na-expo-2017-kazakhstan-rasschityvaet-sebja-pokazat-i-na-drugih-posmotret-26475>*
11. *Si CzinpinPriedetnaSammit SHOS iOtkrytie EXPO-2017 v Astane. Retrieved from <https://www.ritmeurasia.org/news--2017-06-02--si-czinpin-priedet-na-sammit-shos-i-otkrytie-ekspo-2017-v-astane-30517>*
12. *S. Adilbayeva, EnergiyaBuduschego – EXPO-2017. Retrieved from <http://infozakon.kz/expo/3219-energiya-buduschego-ekspo-2017.html>*
13. *Raskhodyrespublikanskogobyudzheta RK na EXPO-2017. Calculations based on data from the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. Retrieved from <http://www.ranking.kz/ru/a/infopovody/za-pyat-let-na-podgotovku-k-ekspo-2017-bylo-vydeleno-565-mlrd-tenge-eto-na-30-mlrd-tenge-bolshe-sredstv-zatrachennyh-na-razvitiye-toplivno-energeticheskogo-kompleksa-strany>*
14. *EXPO – 2017 Astana. Retrieved from <https://expo2017astana.com/>*

УДК623:504
ГРНТИ 03.01.11

Т.Т. Сутиев¹

¹полковник, начальник специально-тактического факультета Академии Пограничной службы КНБ Республики Казахстан

РОЛЬ ФИЛОСОФИИ В ФОРМИРОВАНИИ НООСФЕРНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ОФИЦЕРА-ПОГРАНИЧНИКА

Аннотация

В статье изложены материалы, раскрывающие сущность понятий «глобализация», «деградация окружающей среды». Представлены факты обострения экологических проблем, которые существуют в современном мире. Определены основные причины ускоренного развития социально-экономических процессов, целенаправленной преобразующей деятельности человека.

Ключевые слова: философия, мировоззрение, ноосферное мировоззрение, глобализация, глобальные проблемы современности, глобальное ускорение.

Сутиев Таирахун Тохтахунович¹

¹Полковник, ҚР ҰҚК Шекара қызметі академиясының арнайы-тактикалық факультетінің меңгерушісі, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Шекаралық қызмет академиясының арнайы-тактикалық факультетінің меңгерушісі

ШЕКАРАЛЫҚ ОФИЦЕРДІҢ НООСФЕРАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ФИЛОСОФИЯНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада «жаһандану», «қоршаған ортаның деградациясы» сияқты ұғымдардың мәнін ашатын материалдар берілген. Сондай-ақ әлемде кездесетін экологиялық проблемалардың ушығуы туралы фактілер де келтірілген. Сонымен қатар адамның іс-әрекетін түрлендіруге мақсатты түрде бағытталған әлеуметтік-экономикалық үдерістердің жедел дамуының негізгі себептері айқындалған.

Тірек сөздер: философия, көзқарас, ноосферлік көзқарас, жаһандану, қазіргі жаһандық проблемалар, жаһандық жеделдету.

Supiyev T. T.¹

¹head of the special-tactical faculty of the Academy of Border Guard Service of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan

THE ROLE OF PHILOSOPHY IN THE FORMATION OF THE NOOSPHERIC WORLDVIEW OF A BORDER GUARD OFFICER

Annotation

The article presents materials that reveal the essence of the concepts of "globalization", "environmental degradation". The facts of the aggravation of environmental problems that exist in the modern world are presented. The main reasons for the accelerated development of socio-economic processes, targeted transformative human activity are identified.

Keywords: philosophy, worldview, noospheric worldview, globalization, global problems of the present, global acceleration.

До начала XX века всемирная история представляла собой в основном автономно развивающиеся цивилизации, не оказывавшие серьезного влияния друг на друга. Современный же мир разительно изменился, став единым целым в результате того, что за последнее столетие в нем с нарастающей быстротой шли интеграционные процессы во всех сферах общественной жизни.

Итогом такого развития стала в первую очередь деградация окружающей среды, очень быстро обнаружившая тенденцию к деградации и самого человека, так как его поведение, представления и образ

мышления оказались не в состоянии своевременно меняться адекватно тем переменам, которые с нарастающей быстротой стали происходить вокруг него. Причиной ускоренного развития социально-экономических процессов явился сам человек и его целенаправленная преобразующая деятельность, усиливающаяся новыми достижениями в области науки и техники.

Согласно А.Н.Чумакову, только за последние десятилетия в результате стремительного роста научно-технических достижений в развитии производительных сил общества произошло больше изменений, чем на протяжении многих предшествующих столетий. При этом процесс изменений происходил с нарастающей быстротой. Так, если от вербального (словесного) общения к письменности человечество шло около 3 млн. лет; от письма к печатанию - примерно 5 тыс.лет; от печатания к таким аудиовизуальным средствам как телефон, радио, телевидение, звукозапись и т.п. примерно 500 лет, то для перехода от традиционных аудиовизуальных средств к современным компьютерам потребовалось уже менее 50 лет. Еще более короткими сроки от новых изобретений до их практической реализации стали в настоящее время; они теперь зачастую измеряются уже не годами, а месяцами и даже днями [1].

Итак, если еще пару столетий назад нации жили обособленно, а их связи друг с другом были незначительны, то XIX и XX вв. принесли кардинальные перемены. Техника, экономика, наземный и морской транспорт колоссально увеличили мобильность и преобразующие возможности человека. Появление и бурное развитие в начале XX века авиационной, а затем и космической техники многократно ускорили этот процесс. В результате на Земле не осталось не только «белых пятен», т.е. еще не изведанных человеком мест, но практически нет уже территорий, водного и воздушного пространства, состояние которых не было бы прямо или косвенно подвержено влиянию человеческой деятельности. Все это дало основание называть теперь нашу планету «общим домом», «островком во Вселенной», лодкой в бушующем океане», а проблемы, которые оказались общими для всех людей, - глобальными. Одной из таких проблем является экологическая [2].

Обострение экологических проблем поставило под вопрос безопасность и само существование человеческого общества, а также его способность адекватно реагировать на возникшие в современном мире угрозы и вызовы. Особое опасение вызывают следующие факты:

- в экстремальных условиях земная природа способна выдержать 10-кратную нагрузку по сравнению с обычной ситуацией. Хозяйственная и бытовая деятельность современного человека нарушает это правило – планетарные ресурсы жизнеобеспечения (воздушная среда, почвы, речные системы, грунтовые воды, мировой океан) не выдерживают сверхпредельных нагрузок, происходит их деградация;

- в атмосферу ежегодно выбрасывается более 200 млн. т окислов серы и азота, а доля углекислого газа выросла по сравнению с 1900г. на 25%. Вокруг Земли образуется слой углекислого газа, покрывающий ее, подобно стеклянному колпаку, и создающий парниковый эффект. В результате за последние сто лет температура поверхности Земли выросла на 0,5 – 0,6 градусов. Если человечество будет и дальше развиваться на основе «грязных» технологий, природа и человек не выдержат потока загрязнений;

- угроза термоядерной и локальных войн остается важной глобальной проблемой. В ядерный век человечество оказалось на пороге возможного самоуничтожения, и это есть печальный итог развития военной науки, опирающейся на результаты научно-технического прогресса.

Проблемы взаимодействия человека, общества и природы являются традиционными для философии на протяжении всей истории ее существования и развития. Философия всегда отражала проблемы бытия человека и природы, стремясь придать определенную гармонию их взаимодействию на основе духовного постижения человеком мира природы и себя.

Философия достигла многого в осмыслении экологических проблем, которые существуют в современном мире:

- в рамках философии дается обобщенная мировоззренческая трактовка экологических проблем;
- в философии осуществляется активный процесс выработки понятийно-категориального аппарата по проблемам взаимодействия человека, общества и природы, экологии;
- в философии вместе с наукой и другими видами духовной деятельности активно осуществляется процесс поиска наиболее эффективных путей решения экологических проблем современности.

Можно отметить ряд трудов, оказавших значительное влияние не только на сознание людей, но и на их практическую (экологическую) деятельность:

- Концепция этического отношения к природе. основополагающие положения этой концепции были сформулированы А.Швейцером в его известной книге «Культура и этика». Им был сформулирован известный принцип биоэтики «благоговения перед жизнью». В современной философской и этической мысли этот принцип получил дальнейшее развитие и модифицирован в принципы экологической этики, биоэтики, включая биоэтику в медицине.

•Идеи Н.Н. Моисеева об экологическом императиве, о коэволюции природы и общества, которые отразили современное состояние экологической ситуации в мире и подходы к ее стабилизации и улучшению.

•Концепция устойчивого экологического развития, выработанная и предложенная мировому сообществу рядом институтов, учрежденных ООН по проблемам экологии и включенная во многие нормативные документы, принятые на международном, региональных и национальных уровнях.

•Учение В.И. Вернадского и его последователей о ноосфере, в котором предложен путь достижения гармонии между человеком, обществом и природой и на этой основе решения экологических проблем. В этом учении главным фактором, гармонизирующим отношения между обществом и природой, выделена разумная деятельность общественного человека, способная придать естественной среде его проживания стабильность и разумные формы бытия и развития [3].

Ноосфера – это высшая ступень интеграции всех форм существования материи, когда любая преобразующая деятельность человека будет основываться на научном понимании естественных и социальных процессов и органически согласовываться с общими законами развития природы. Достижение такого этапа, по мнению многих исследователей, может произойти в том случае, если и общество, и природа будут гармонично эволюционировать в одном направлении – по пути оптимизации своего взаимодействия. Ноосферу следует понимать не как особую самостоятельно существующую оболочку, отделяющуюся от биосферы, или как чисто теоретическую конструкцию, не имеющую отношения к реальности, а как итог перехода биосферы от одного ее состояния к другому, в результате чего она приобретает новое качество. Переход биосферы в ноосферу означает, прежде всего то, что человек должен взять на себя всю ответственность за дальнейшую эволюцию как биосферы в целом, так и самого себя, неизменно руководствуясь в своей преобразующей деятельности принципом: «Не навреди».

Для осуществления такой задачи необходим комплекс знаний как о самом обществе, так и о системе «общество-природа», а это составляет содержание практически всех естественных, гуманитарных и технических дисциплин, где философия выполняет важную и специфическую роль. При этом на первое место выступает ее аксиологический аспект, способность формулировать нравственные идеалы, моральные и этические нормы.

Таким образом, в настоящее время и в обозримом будущем биосфера Земли, а значит и все человечество будут уязвимы. В этой связи важнейшее значение приобретает заключение и строгое соблюдение международных договоренностей по вопросам защиты природной среды от обширного, долговременного и серьезного ущерба. Еще 18 мая 1977 год мировым сообществом была принята специальная Конвенция о запрещении военного или иного использования средств враждебного воздействия на природную среду. К Конвенции присоединилось более 25% государств, входящих в ООН. Участники Конвенции взяли на себя обязательство не прибегать к использованию средств воздействия на природную среду, которые могут вызвать широкие, долгосрочные или серьезные последствия и разрушения.

Одна из возможностей привлечь внимание к таким глобальным проблемам как экологическая, энергетическая – это проведение Всемирной выставки EXPO. Казахстан за годы своей независимости, имеет значительный опыт в проведении крупных мероприятий и представительстве в международных организациях. Инициатива организации такого международного мероприятия принадлежит Лидеру Нации - Президенту страны Нурсултану Абишевичу Назарбаеву.

Международная специализированная выставка "ЭКСПО" прошла в Астане с 10 июня по 10 сентября 2017 года. Особенностью выставки являлась ее тема "Энергия будущего", поскольку традиционные источники энергии вызывают неуверенность и озабоченность людей с их прогрессирующим истощением и неспособностью к восполнению. «Зеленые» технологии для населения – светодиодное освещение, пиролизные печи, солнечные коллектора и панели, «ветряки» 5-10 кВт/ч, автоматизированные тепловые пункты, датчики движения, капельное орошение, солнечные биоветгитарии и т.д. Несмотря на хорошие темпы развития ветровой и солнечной энергетики в Казахстане, структурные изменения в энергобалансе будут происходить в течение длительного периода.

Чистая или зеленая энергетика - одна из самых перспективных отраслей «зеленой» экономики. Темпы роста инвестиций в зеленую энергетику в последнее десятилетие выросло в среднем на 33%, опережая другие отрасли. В ООН подсчитали, что необходимо инвестировать около 2% мирового ВВП в период 2016-2050гг. на научные исследования, обучение, новые технологии и на развертывание зеленой инфраструктуры. По подсчетам ряда исследовательских центров, только на борьбу с глобальным потеплением необходимо привлечь около 500 млрд - 1 трлн долларов США в год в ближайшие 10 лет [4].

По данным ученых, республика Казахстан обладает солидным потенциалом для создания эффективной солнечной энергетики на основе кремниевых, теллуридо-сульфидо-кадмиевых, арсенид-галлиевых разработок и т.д. Например, экологически чистые производства дешёвого кремния из каменного угля вместо древесного, выпуск сверхчистых металлов для солнечной энергетики, «зелёная» и микроволновая химия, продукция для электроники из бериллия.

Астана выступила эффективной площадкой для демонстрации лучших мировых разработок и трендов в сфере использования энергии солнца, ветра, биогаза, морских и термальных вод. Здесь были представлены лучшие «ноу-хау», «прорывные» и перспективные проекты в сфере производства и потребления традиционной и альтернативной энергетики.

Строительство новых объектов в рамках выставки преобразило облик нашей столицы, дало ей новые, уникальные архитектурные объекты и пространства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бучило А. *Философия*. – М., 2014г. С.65.
- 2 Чумаков А.Н. *Глобализация. Контуры целостного мира: монография. - 3-е изд.- Москва, 2016г. С. 34.*
- 3 Вернадский В.И. *Биосфера и ноосфера*. – М., 1989г. С.57.
- 4 Смагулов И. *Продвижение бренда EXPO-2017 в контексте имиджевой политики Казахстана*. – А., 2017г. С.9.

ӘӘЖ 974 -12
ГРНТИ 03.01.11

Мырзатаева З.Б.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: zabyra73@mail.ru

АЩЫСАЙ ПОЛИМЕТАЛЛ КОМБИНАТЫНЫҢ ХАНТАҒЫ КЕН ОРНЫ XX ҒАСЫРДЫҢ 30-40 ЖЫЛДАРЫНДА: ТАРИХИ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІМЕН

Аннотация

Республикадағы өндіріс орындарының тарихы бүгінде аз зерттелген жоқ. Алайда оның күнгейі мен көлеңкелі тұстары әлі де болса толыққанды ғылыми-теориялық шешімін тапты деуге болмайды. Қазіргі тарих ғылымындағы тарихи-антропологиялық зерттеу құралдары аталған мәселені біртұтас және объективті тануға мүмкіндік береді. Соған сәйкес, Ащысай полиметалл комбинатына қарасты – Хантағы елді-мекені «күнделікті өмір тарихы», «Айтылған тарих» деп аталатын ғылыми танымның соңғы әдістеріне сүйене отырып зерттеуге алынды. Советтік отарлық илеуге түскен өңірдің XX ғасырдың 30-40 жылдардағы ресми емес, шынайы тарихы қандай еді? Архив құжаттары мен оның көзкөрген куәгерлері бұл жөнінде не дейді? Міне осы сауалдарға жауап беруге талпындық. Ал бүгінгі ұрпақ мұның нақты жауабын білуі тиіс деп ойлаймыз. Сонымен, мақалада өңір жұмысшыларының еңбектегі күнделіктілігі және советтік биліктің өз халқына деген суық қатынасы баяндалады.

Кілт сөздер: ХАНТАҒЫ, РУДНИК, КЕНШІ, ПЕРФОРАТОР, ШТОЛЬНЯ, ГОРИЗОНТ, ТГЖД, ВАГОН, ШАХТА, НКВД,

Myrzatayeva Zabira¹

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law of Kazakh National Pedagogical University named by Abay. Republic of Kazakhstan, Almaty

THE KHANTAGI'S DEPOSIT OF THE ACHYSAI POLYMETALLIC COMBINE IN THE 30-40 YEARS OF THE XX CENTURY: THE HISTORICAL AND ANTHROPOLOGICAL RESEARCH

Annotation

The historiography of the production history was considered one-sided for many years. Still it is impossible to say that all shadow and light sides of a problem are covered. The historical and anthropological approach to the problem allows to define and objectively comprehend the task. The article deals with the daily Khantaginsky, Karasai, Mirgalimsai mines and working with the staff in Achysai polimetallic combine.

Questions are raised what was actually the real history of the region in 30-40 years of the twentieth century? What the eyewitnesses say: drillers, miners, workers and residents of the farms who lived near settlements of workers? How did the builders of socialism go through these paths? We think today's generation should know the exact answers to these questions.

What was the social status of the workers who gave throughout the Union a huge income? The totalitarian system kept ordinary workers in fear, in poverty, mercilessly punished for the slightest violations. Author is trying to answer all these questions by using archival documents and field study materials.

Keywords: KHANTAGI, MINE, MINER, DRILL, TUNNEL, SKYLINE, TCDD, TRAIN, MINE, NKVD

Мырзатаева З.Б.¹

¹*к.и.н., старший преподаватель кафедры Истории Казахстана, КазНПУ им. Абая. г.Алматы*

ХАНТАГИНСКОЕ МЕСТОРОЖДЕНИЕ АЧИСАЙСКОГО ПОЛИМЕТАЛЛИЧЕСКОГО КОМБИНАТА В 30-40 ГОДЫ XX ВЕКА: ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация

Историография производственной истории Казахстана достаточно обширна, но нельзя сказать, что освещены все темные и светлые стороны проблемы. Историко-антропологический подход к проблеме позволяет определить и объективно осмыслить поставленную задачу. В статье рассматривается повседневность Хантагинских, Карасайских, Мыргалымсайских рудников и ее рабочих которые входили состав в Ащысайский полиметаллический комбинат.

Ставятся вопросы какой была на самом деле реальная история региона в 30-40 годах XX века? О чем рассказывают очевидцы: бурильщики, забойщики, трудовики и жители колхозов которые жили рядом с рабочими поселками? Каковыми были социальные положения рабочих которое дало по всему Союзу колоссальный доход? Тоталитарная система держала простых рабочих в страхе, в бедности, беспощадно наказывала за малейшие нарушения. Автор с помощью архивных документов и материалов полевых исследований пытается ответить на эти вопросы.

Ключевые слова: ХАНТАГИ, РУДНИК, ШАХТЕР, ПЕРФОРАТОР, ШТОЛЬНЯ, ГОРИЗОНТ, ТГЖД, ВАГОН, ШАХТА, НКВД

Мақалада Ащысай полиметалл комбинатына қарасты Хантағы елді-мекенінің (Хантағы-Карасай рудниктері) және оның тұрғындарының 30-40 жылдардағы күнделікті өмір тарихы баяндалады. Хантағы - Кентау қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 6 км-дей жерде, Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі Қарашық (Хантағы), Біресек өзенінің сағасында орналасқан. Өңір пайдалы қазбаларға қандай бай болса, оның тарихы да соншалықты бай. Хантағының көнекөз кеншісі Байбеков Ибадулла (1930 ж.т.) тау етегіндегі бұл ауылдың су-жайылымын, түрлі дәрілік өсімдіктерін (қалампыр, күшала, көкемарал ж.б.), сай-сайдан тұратын тамаша табиғатын былайша әңгімелейді: «... мынау тоғаннан әрмен солға қарай бірнеше сай бар. Бәрінің аты, тарихы бар: Итсигенсай, Моғолсай, Үш сана, Ақын сай, Сарыбай т.б. Өзі оннан көп. Мал жайып жүріп жаттап алғанбыз. Бестоғайға барған соң Келтесай, Жолдысайдан өтесің, сосын одан әрі қарай Теріскей басталады. Бұл жерде неше түрлі бұлақтар бар. Ырғайлы деген жер бар. Басы – Ұзын Қарасай, Келте Қарасай, Тассай деп аталады. Сол жерде «Тастың бауы» деген бар, ол ата-бабаларының отырған жері. Оның бір жағы Тастыкі, екінші жағы Құлжабайдыкі. Содан Құлжабайсай, Көрпебайсай деген жерлер бар. Бұл жерде жөтелі күшейіп, қатты науқастанып қалған ж.б түрлі дертке шалдыққан адамдарға ем болатын дәрілік шөптер көп...» [1]. 1723 жылғы жоңғар шапқыншылығынан Қаратауды паналаған елдің ізі де жатыр, ол осы жерлердің тарихи атауларынан-ақ белгілі. Соған сәйкес Қаратау қазақтың баспанасы, қарашаңырағы іспеттес ұғымға айналған...

Қос империя билігі (патша және совет) тұсында орыс ғалымдары қазыналы Қаратау койнауын үздіксіз ғылыми-зерттеу нысанына айналдырды. Мысалы, XIX ғ. II жартысында Қаратаудың оңтүстік өңірі Н.А. Северцовтың, А. Арндоренконың, А.Ивановтың ж.б [2], 1904-1930 жылдары Торланнан Оңтүстікке қарай М.Бронниковтың, В.Н. Вебердің [3] ж.б, Торлан асуынан солтүстікке қарайғы аймақ яғни, Хантағы және Карасай кен ошақтары 1929 жылдан бастап инженер Н.А. Брызгалов [4] бастаған Карасай геологиялық барлау партиясының (оның құрамында кәсіби геолог мамандар И.И. Князев, Е.Е. Захаров ж.б, Казгеолтрест – И.Л. Новохатский және Орталық ғылыми-зерттеу және геологиялық барлау институтының (ЦНИИГРИ) қызметкерлерінің) зерттеу объектісіне айналды. Олар өңірдің жер қыртысы

мен онда болып жатқан өзгерістерді (ауданның тектоникасын), пайдалы қазбалардың сапасы мен қорын анықтады [4, 5]. Нәтижесінде Қарасай-Хантағы қорғасындары сапалық тұрғыдан да, қор жағынан да бай болып шықты. Бұл жөнінде зерттеуші А.В. Соловьев «такие месторождения, как Ачисайское и Кантагское и другие, отличались высоким содержанием свинца» [5, 22], - деп баса көрсеткен болатын.

Қаратау жоталарынан қорғасын, мыс, цинк, никель ж.б. түрлі-түсті металл қорлары табылған сайын КСРО ВСНХ Геологиялық Комитеті барлау партияларының қызметін күшейте түсті. Мысалы, 1928-1929 жж Қазақстанда 50 геологиялық барлау партиясы жұмыс істеген болса, 1931 жылы оның саны 140-қа көтерілген. 1932 жылдың 1 қаңтарында геологиялық барлау партиялары (ГРП) Қазақстанда мыңнан аса түрлі-түсті металл кенішін, ондаған көмір ошағын тауып, мемлекеттік тіркеуге алады [5, 21]. Хантағы-Қарасайдың алғашқы зерттеушісі инженер Брызгалов та: «... Қарасай кенішінен ескі жер астында ұзақ жылдар жатып қалған руда қалдықтарының шашылып жатқан үйіндісін таптық, сол арқылы мұндағы рудалардың химиялық және минерологиялық құрамын анықтауға мүмкіндік туды, - дей келе, - ол, мұнда қорғасынның бай қоры болуы мүмкін» [4, 5], - деген болжам жасайды. Расында Қарасайдың қазынасы шаш-етектен болып шықты...

Хантағы жұмысшылар поселкесінің құрылу және даму тарихы бүгінде арнайы зерттеу нысаны бола қоймаған. Сондықтан оның ең алғашқы бейнесін сомдау түрлі дереккөздерге үңілуді қажет етті. Ащысай, Қарасай, Хантағы, Сүлейменсай, Қаракенсай рудниктерінің басын біріктірген Ащысай полиметалл комбинаты өмірге келген соң, «Қаратау кеншілері» аталатын мерзімді баспа газеті жарық көре бастады. Газеттің алғашқы нөмірі 1937 жылдан басталады. Кейін бұл газет «Кентау кеншілері», «Кентау правдасы», қазіргі уақытта «Кентау шұғыласы» делінген атпен жалғасын тауып келеді. Міне осы «Қаратау кеншілері» газетінде қызметін Ащысайдан (1927 ж) бастаған сосын, әрі қарай Хантағы, Қарасай, Мырғалымсай рудниктерінде жалғастырған Әмірғали Қашаубаевтың естелігі жарық көреді. Ол Башкирияның Туймазин ауданындағы Однегул селосынан Ащысайға тілмәштыққа жұмысқа шақырылса керек. Ол сол уақыттағы Ащысайдың әсем табиғатын, Қаратау баурайындағы құлпырған қызғалдақтарды көргенін айтады. 1929 жылы Ащысайда тілмәш болып қызмет етеді де, келесі 1930 жылы Хантағыға бағытталған ГРП-ң (геологическая разведывательная партия) құрамына қабылданады. Оның айтуынша алғашында Хантағы руднигі жанындағы поселокта екі-ақ үй болса керек (// Горняк Каратау 28 август 1955 ж). Өз отбасымен бірге келген Әмірғали: «...келіншегім Бибиасма палаткада тамақ әзірлейді, кішкентай балам Александр палатка төңірегінде жүгіріп ойнап жүретін. Қызым Фаузия ешқандай медицинаның көмегінен жергөледе өмірге келген еді», - деп естелік әңгімесін айтады. Әмірғали Қашауғалиев 1933 жылы Қарасай, 1934 жылдан бастап Хантағы руднигінде әр түрлі жұмыстарды істеген. ТЭЦ ол уақытта тұрғызылмаған. Қуаттылығы 200 квт болатын кішкентай жылу станциясына машинист болып та істегенмін дейді. Хантағы шахтасы тәулігіне 200 тонна руда беріп тұрғанын айтады. «Шахтадан түрлі рудалар араласқан ауыр тастарды көтергіш құралдың көмегінен, мына қолымызбен вагонеткаларға толтырып, сосын вагонеткаларды штольня арқылы сыртқа қолымызбен итеріп шығаратынбыз. 1935 жылы ТЭЦ іске қосылды, бірақ оның қуаты мардымсыз болды. Біз бірақ соған да қуандық. Есімде мұндай ауыр жұмыстарды шахтада жергілікті көп тұрғындар, тіпті қазақ әйелдері де істеді. Басқа жақтан келгендер де болды...» [6, 2], - дейді.

Архив құжаттарынан Ащысай полиметалл комбинаты бойынша 1937 жылғы жүргізілген облыс комитеті жүргізген комиссияның есеп материалдары кездесті. Онда Хантағы тұрғындарының тұрмыс жағдайы жазылған. Жұмысшылар поселогі ретінде қалыптасып келе жатқан ауылдың жағдайы жұпыны болды. Бұл өңірдің жарықпен, жылумен қамтамасыз етілмегені, соған сәйкес тұрғындардың басым көпшілігінің қысқы уақытта жаппай суықтап ауырып қалатыны, сондай-ақ, лай-саздан өздері тұрғызып алған, төбесі қара қағаздармен жабылған үйлерінің (қатты жел тұрғанда, жаңбыр, қар жауғанда оп-оңай) бүліншілікке ұшырап жататыны сөз болады. Осылайша тұрғындар біріншіден өндіріс орындарындағы қолайсыздықтардан, екіншіден тұрмыстық ауыртпалықтардан қатты қажыды. Аталған Есеп материалында үй шатырындағы қара қағаздарды темірмен ауыстыру - мемлекеттен кредиттік қаржының бөлінбеуі себепті орындау мүмкін емес деп көрсетіледі. Құжаттың соңында Ачполиметалл Комбинатының бастығы С.Устинов қол қойған [7, 28].

Хантағы Ащысай, Ақжар жұмысшы поселоктарымен бірге бой көтерген елді мекен еді, сондықтан аталған өңірлер де осыған ұқсас жағдайы болды. Ащысай поселогы құрылысының Бас жоспары 1936 жылға дейін болмаған, ондағы жұмысшылардың баспанасы, тұрмысы, өмір сүру сапасы ылғи да жұпыны күйде болғаны айтылады. Бұдан қорытатын ой: мемлекет Қаратаудың қазына байлықтарын ғана емес оның жергілікті жұмысшы адамдарының да еңбегін аяусыз, шексіз пайдаланды деуге негіз бар. Соғыс жылдарында арзан жұмыс күші ретінде депортацияға ұшырағандардың - поляктардың, еврейлердің,

азербайжандардың ж.б ұлт өкілдерінің, сосын соғыс аяқталғанда әскери тұтқындардың - жапондардың, немістердің ж.б. еңбегі пайдаланылды. Ал қазақтар бұл аталған категориялар қатарынан болмаса да, «жергілікті тұтқындар» іспеттес жағдайды бастан кешірді.

Өңір байлығының мол қорын тасымалдау үшін 1928-1929 жылдары-ақ **Түркістан таулызавод темір жолдарын (ТГЖД)** салу ісі қолға алына бастады, сөйтіп темір жол құрылысы 1934 жылы аяқталады. Құжаттарда сол жылғы сатып алынған 3 мұнаймен жүретін паровоздың жарамсыз күйде жеткізілгені 2 платформаның, жабық 2 вагонның, 2 цистернаның, 2 матовоздың жеткізілгені айтылады. Ал көмірмен жүретін үш жаңа № 4, № 11, № 8 паровоздар және 4 тізбекті платформалар жеткізілген. Жалпы парктегі 12 вагонның тек 9 пайдаланылған [8, 540].

Тар табанды темір жолдардың аралығындағы станциялар бір-біріне өте жақын орналасты. Өйткені Шымкент қорғасын заводына Ащысайдың қорғасынын жеткізіп тұру қажет еді. Сонымен қатар поликомбинат айналасындағы түрлі рудниктермен байланыс орнату да маңызды болатын. «Түркістаннан Ащысай поселкесіне дейін 78 км қашықтықта тар табанды темір жолы (УЖД узкоколейная железная дорога) салынған. Бұл салынған жолдардағы ең күрделі бөлік Ұйық-Ащысайдан 18 км жердегі таулы орындар болса керек. Кейбір орындардағы ылди 35-38 мың км қашықтыққа дейін созылған. 30-жылдардағы аштықтың куәсі ретінде осы жол бойында жатқан мыңдаған жұмысшылардың зиратын айтуға болады. Қазір оның орындарында жатқан қорымдар Серго станциясында төбешік болып жатыр. Осындай ауыртпалықтарға қарамастан 1933 жылы 1 қарашада Түркістаннан Серго станциясына алғашқы № 159 Коломенский деген жеңіл паровоз әкелінеді. Бұл оқиға жергілікті халық үшін үлкен мереке той тәрізді болды. Алғашқы УЖД Серго станциясынан Ақжар поселкесіне дейін 4,5 км қашықтықты құрады. Ал Ақжар поселкесіне дейін салынған жол уақытша болатын. Түркістаннан 30 км қашықтықта Ащысайға салынған жол, Хантағыға қарай 8 км-ге созылған. Соғыс жылдарының басында Мырғалымсай кенішінен Хантағы кен байыту фабрикасына дейін тағы жол салынады. Бұл темір жолдарының соғысқа оқ-дәрі тасымалдауда стратегиялық маңызы зор болды. Уақыт өте келе Кентау қаласында Батыс кеніштеріне қарай тартылған сонымен қатар Байылдырға тартылған тар табанды темір жолдары пайда болды» [9. Өңірді сумен қамтама ету саласы да құлдырап жатқан екен. Түркістан ст. № 137 пикеттен Қотырбұлақта, Хантағы, Иқансу, Көкқия және Азорный пункттерінде Верстингтон насосы орнатылған.

Сонымен архив құжаттарынан 30-жылдарда жұмысшылардың баспана мәселесінің, тұрмыс-тіршілігінің, сосын шахталардағы еңбек жағдайының, Түркістан таулы темір жолдарындағы жұмыс барысының жылдан-жылға ауырлай түскенін көреміз.

Хантағы кен байыту фабрикасы жөнінде. Ащысай мен Хантағы аралығына тар табанды темір жолдары тартылған соң 1933 жылы Хантағы кен байыту фабрикасы тұрғызылды. Ол Түркістан таулы темір жолының бойындағы Хантағы поселкесі территориясында және бұрынғы Хантағы руднигі аумағынан орын алды. Фабрика Ташкент темір жолындағы Түркістан станциясы және Ащысай руднигі аралығын қосатын Қотырбұлақ станциялары арқылы өтті. Қотыр бұлақ пен Ащысай руднигінің қашықтығы 27 км болса, Түркістан станциясына дейін – 31 км құрайды. Ал кейін Мырғалымсай руднигімен ТГЖД (Туркестанский горнозаводская железная дорога) арқылы жалғасады.

Хантағы кен байыту фабрикасы алғашында тәулігіне 25 тн руданы өңдеді. Кейін 1935 және 1939 жж фабрика бірнеше рет қайта құрылып, күшейтілді. Соған сәйкес 1933 жылы фабрика тәулігіне 100 тн өнім берсе, 1939 жылы ол – 150 тн-ға дейін өсті. Сонымен бір мезгілде 1939 ж. қорғасын-мыс концентраттарын іріктеп бөлу және кенді байыту мақсатында қатты бөлшектерді суда айыру процесін іске асыратын аппаратура яғни, сусыздандыру бөлімі салынады.

Кен орындарынан мынадай түрлі-түсті металдар алынды:

Тау жыныстары: кальцит, пирит, темір гидроокислдері, магневит, гематит, кварц, пирит және кволин тобындағы минералдар.

Алғашқы және гидротермалды руда минералдары – галенит, пирит, сфелерит, тетраэдрит, халькопирит, марказит, аргентит, алтын.

Желілі (өзекті) минералдар: барий, кальцит, доломит, кварц, анкерит, арогонит, марганец – шпат араласқан, баритокальцит, флюорит.

Супергенді минералдар: церуссит, анлезит, халбкозин, табиғи мыс, апатит, жасыл мысты, көк мыс, меланжерит, темір қышқылдары мен гидроқышқылдар, марганец және басқа.

Аталған минералдар ішінен галенит, церуссит, күміс және бариттің өндірістік салмағы зор.

Рудаларды зерттеу барысында қорғасын мол шоғырланған бөліктерде күміс араласқан рудалардың да бар екенін көруге болады.

Мекеменің құралдармен жабдықталуы.

Хантағы кен байыту фабрикасы темір бетонды белбеуден тұратын сиймдылығы 600 тн кесек тастан және кірпіштен қаланған. Жылытылмайтын ағаш галереялары мен уатқыш корпусы бар. Беларқадан тұратын көлбеу тіреуіш типіндегі ағаш жабындысынан тұрады. Бас корпусының қабырғалары бетон және кірпіштен қаланған. Ішкі тіреуіштері ағаштан тұрады. Еден – бетонмен салынды.

Гимарат бір қабатты, қызмет көрсететін алаң ағаштан тұрғызылған.

Бас корпуста «ВОКО» жылытқыш құралы орнатылған. Электр станциясынан таратылатын бу жылытқыш ретінде қолданылады. Фабрикада өндірістік желдеткіш жоқтың қасы.

Құрылыстың жалпы аумағы - 2682 шақырым метр.

Құрылыс көлемі - 35926 куб м.

Хантағы кен байыту фабрикасына кірме жолдар. Тар табанды темір жолдарының кірме трассасы 494-54 делінген белгісі бар рельске қарама-қарсы беттен орналасқан темір жолдың тұйықталған басынан 750 мм қашықтықтан басталады, терең емес ойықтағы Құш Ата арығының бойынан өтеді де, әрі қарай жер бедерімен жүріп, 0,019 биіктіктегі тауға көтеріледі. Тұйықтықтан жол артқа қарай бұрылады да Хантағы поселкесіндегі тұрғын үйлерге қарай өтеді.

Даяр өнімді жөнелту. Сүзгіден өткізілген концентратты 0,7 тн жүккөтеретін вагонетқаларға артады. Әрі қарай, тар табанды темір жолдармен қолмен тасып шығару арқылы өнімді ашық ағаш алаңға тасымалдайды. Даяр өнім салмағы темір жол платформасындағы таразыда өлшенеді.

Түркістан станциясында концентрат жабық вагондарға қайта артылады да Шымкент металлургиялық заводына жөнелтіледі [10, 2-14].

Міне қорғасын өндіру ісі осындай ауыр да, азапты жұмыс күшін қажет етті. Мұндай ауыр еңбектің таукіметін Ащысай полиметалл комбинатына қарасты Ащысай-Хантағы-Қарасай-Каракенсай-Сүйлеменсай рудниктерінің кеншілері мен жұмысшыларының иығымен көтерді. Өкінішке орай, сол ауыр еңбек өз дәрежесінде ақталған жоқ...

Хантағыдағы Қызыл-Қорған колхозы жөнінде. Жаңадан қалыптасып келе жатқан Хантағы жұмысшы поселкесіне 40 км қашықтықтан 1935 жылы «Қызыл-Қорған» атты колхоз ұйымдастырылады. Байбеков Ибадулла қарт «колхозды 1936 жылы құрылған, онда 24-ақ үй бар еді» деген болатын, бұл айтылған тарих архив деректеріндегі мәліметтермен дәл келді. Кентау өңірлік архивіндегі құжаттарда: «1935 жылы аудан орталығынан 40 км жерде 24 шаруашылықтан Қызыл-Қорған колхозы құрылды. Колхоз иелігіндегі жер көлемі 294,54 га жерді құрайды. Ол Қаратау шатқалында орналасқан. Колхоз шаруашылығының кірісі аз, суы тартылған, жері шабындыққа қолайсыз», - деп көрсетіледі [11, 201]. Колхоз 1940 жылға дейін сақталып, сосын ол басқа колхоздармен біріктіріледі. Колхоздарды біріктірудің түрлі нұсқалары жасалынып, ең соңғы 1940 жылдың 21 қараша айындағы Түркістан ауданының шешімі бойынша Қызыл-Қорған Шоқтас колхозымен біріктіріледі, оның бұрынғы орындары Мемлекеттік қорға өткізіледі [11, 204].

Соғыс жылдарындағы Хантағы. Сонымен, сұрапыл соғыс та басталып кетті. Соғыс жылдарындағы өңір тұрғындарының өмірі бұрынғыдан да ауырлады. Мемлекет халықтың еңбегін қанағаны былай тұрсын, ендігі таңда «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін!» деген өңі өзгертілген жалған идеологияны желеу етіп, халықты тығырыққа тіреді. Соғыс жылдарындағы жұмысшылардың тұрмысы газет беттерінде былайша көрсетілді: «1944 жылғы Қаратау кеншілері газетінің (29 қазан) № 46 (870) санында «... № 40 жатақ үйде тұратын көптеген жұмысшылар төсек-орынмен қамтамасыз етілмеген. Мұнда қайнаған су, бет-қол жуғыштар жоқ, үйдің едендері былғаныш. Дәл осындай төзгісіз жағдайлар Мырғалымсай кеншілерінің жатақ үйлерінен де кездеседі. Ащысай, Қантағы кен басқармасының коммуналдық бөлімдерінің басшылары (Қосмағамбетов пен Бергман жолдастар) бұл кемшіліктерді жоюдың орына жауапсыздыққа салынып келеді... тек Ащысай кенінің өзінде октябрь айында 30-дан аса жұмысшылар өндірісті өз бетінше тастап кеткен...» [12], - деп жазды. Бұдан жан сауғалап халықтың босып кеткен жағдайын байқау қиын емес. Әрине бұл Қосмағамбетов пен Бергманның кінәсі емес, өкіметтің қарапайым жұмысшылар өміріне деген селқос қатынасы деп түсінуге болады.

Әсіресе, Түркістан ауданы НКГБ бөлімінің «аса құпия» делінген грифі бар құжаттарында Хантағы поселогі тұрғындарының арыз шағымдары кездеседі. Онда: «...1. Хантағы руднигінің инженері жолдас **П.П. Ефимовтен:** «... бұл жерде өмір сүру өте қиын. Колхоздар тым алыста орналасқан, тұрғындардың ас-ауқаты жоқтың қасы. Бізге берілетін 900 сом небәрі бір аптаға жетеді. Сөздің қысқасы, «Костлявая рука голода хватает нас четырех по горло» дегендей, біз әрі қарай қалай өмір сүреміз, көзіме елестете алмаймын, балаларымды айымын, олар аштықтан әбден қажыған...»;

2. Азаматша **Рогожникова М.А.**: Хантағы руднигінде тұрады: «... бізге нанды өте мардымсыз етіп береді, бәрін қысқартып тастаған. Өмір сүруіміз қиындап кетті, халық ашығуда, ал қант алмағанымызға бес ай болды, мысық жылағандай халдеміз. Халық шегінен ауру, өйткені тойып тамақ ішпейді ғой...»;

3. Азаматша **Кукушкина** – Хантағы руднигінің тұрғыны: «... Иә, әке! – Сіздер орден алып жатырсыздар, ал біздер мұнда аш отырмыз. Әке бүгін мен дүкенде ИТР шайкалары қалай май, ет, колбаса, балық, конфет алып жатқанын көрдім, ал мен сілекейім ағып үйге келдім, суық бөлмеме кірдім...».

Дәл осындай мазұндағы шағым хаттар Майзаводы жұмысшыларынан да түскен. Соның ішінде әсіресе, **Федорова Вера Осиповна**, Түркістан станциясы, Переездная көшесі, № 4 үйдің тұрғыны жазған хат мазмұны ерекше ауыр. Ол: «...Мына қарғыс атқыр Түркістанда өте нашар өмір сүріп жатырмын, әкемнің ізімен О дүниеге кететін сияқтымын. Қызым Лилияны, анамды, әпкемді ауруханаға жатқыздым. Онда азық жоқ, жартылай аш жатыр. Олар өлсе, мен де пойыздың астына түсіп өлемін. Мына өмірде маған ешқандай бақыт қалмады...», - деп жазады.

Ал балалардың қалжыраған жағдайы Майзаводының жұмысшысы **Карцева** хатында былайша көрсетілген: «... Мұнда тұру мүмкін емес, нағыз ашаршылық заман өтіп жатыр. Мен Николайды оқуға бердім, ал ол заводта келе жатып әлсіздіктен құлап қала береді, сондықтан осы қыстан аман шығамыз деп ойламаймын, нанның үлесін де қысқартып тастады, мен не істерімді білмеймін, пойыздың астына түсемін бе...»;

УС Е. Г. есімді кісі, ол да Майзаводында істейді: «... Бұл қалада тура айдаудағы тұтқындар сияқтымыз, сондықтан бұл жерден қашып шыққандар ең бақытты адамдар. Біздер майдангерлердің әйелдеріміз. Қорғанымыз жоқ. Байқап қарасам күйеуі барлар ғана адамға ұқсап өмір сүріп жатыр. Ал балаларының жүздері кәдімгі балаға ұқсайды. Ал біздер адам болмысымыздан толығымен айырылғанбыз. Жақында шүберек киіп жүретін боламыз ...»;

Захарова Р.М., Түркістан станциясының, Пионерская көшесіндегі № 22 үйдің тұрғыны: «... Біздің өміріміз аса ауыр, менің айлығым үш-ақ күнге жетеді, жұмыс ұйымынан ешқандай көмек жоқ. Мұнда үш жыл болды тұрамын, ешкім де 3 баламен жалғыз қалай өмір сүріп жатқанымды сұрап білген емес. Үшінші жыл болады, еденде ұйықтаймыз, көмір жоқ, қалай өмір сүрсең солай өмір сүр. Военторган бір тарелке судан басқа мен ештеңе алмаймын...», - деп жазған.

Сол сияқты Түркістан станциясы, Арычный тупик № 14 үйдің тұрғыны **Юнонова В.И.**, Ащысай руднигі, Советская көшесі № 9, 9 пәтер тұрғыны **Галенко Анна Федоровна**, Хантағы руднигінің тұрғыны **Юлесниченко Анна Михайловнаның**, Түркістан қаласы, Мұратбаева көшесі, № 2 үйдің тұрғыны **Филатова В.П.** хаттары тіркелген [13, 38-39].

Міне соғыс жылдарындағы өңір тұрғындарының жағдайы осындай еді. Майданды оқ-дәрімен қамтамасыз етіп тұрған кеншілер ашаршылықты бастан өткерген. Кеңестік идеологияның қатаң қыспағы жағдайында жазылған советтік тарихнама соғыс жылдарындағы аштыққа байланысты ауыз ашпады. Бұл жөнінде постсоветтік кезең тарихшысы В.Ф. Зима [19] өз еңбегінде ашық жазған болатын. Алайда, жоғарыда көрсетілген материалдар да, айтылған ойдың нақты фактісі бола алады деп ойлаймыз. «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы «Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында» атты тақырыпта орындаған ғылыми жобада, бұл мәселе жан-жақты қырынан көрсетілген [20].

Сонымен Хантағы, Байылдыр тұрғындарының көрсетулеріндегі Айтылған тарих не дейді?

2018 жылдың тамыз айында Абай атындағы ҚазҰПУ-дің профессоры, «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми жетекшісі, академик М.Қ. Қойгелдиевтің жетекшілігімен Кентау-Ащысай елді мекенінде елішілік ғылыми-зерттеу экспедициясы жүргізілді. Экспедиция материалдары өңірдің архивтік және көнекөз кеншілерінен алынған тарихи сұхбаттардан тұрады.

Сонымен, заман куәгері Хантағының тыл ардагері, құрметті атамыз **Байбеков Ибадулла** өткен өмірін былайша еске алады: «О-о-о-й дүние-ай! О заман аса ауыр заман болды. Армияға кетіп жатыр, кетіп жатыр. Адамымыздың бәрін әкетіп қалды ғой! Қызыл-Қорған колхозымыз иесіз қалды. Онда жұмыс істейтін адам қалмады. Кемпір мен шал қалды жарамайтын. Колхоз таратылып, күнінді көретін ештеңе қалмаған соң ФЗО-ға бардым әкемнен рұқсат алып. Сосын мына Қарасайға жұмысқа орналастым 1948 жылы, кейін Мырғалымсайда істедім. Ол қиыншылықтар ешқашан естен кетпейді. Мен проходчик деген

ауыр жұмысты істедім. Мына қолдың күшімен күрек-қайламен тасты құлату, ұшы 2 метр, салмағы 30 кг перфоратормен тауды тесу, тар-тарс еткізіп күніне 18-20 рет жарылыс жасау қандай ауыр еді! О шіркі-і-и-н! Ол перфораторды әрі-бері көтеріп жүру де оңай емес қой, оның өзі бұзылып қалады. Енді айтпа, шахта жұмысының ауырлығын. Жұмысқа келгенде наряд береді, соны орындаймыз деп, анау-мынау тас емес қорғасыны бар ауыр тастарды, вагонеткаларға салу, оны толған соң далаға шығару аса ауыр болды, ал вагонеткалар болса қайта айналып келе береді, келе береді! Бір күні күндіз, бір күні түнде істейміз жұмысты. Аспабы түгел емес, біреуі жетеді, біреуі жетпейді. Жылына бір рет бәтеңке, киім беріп қояды. Ол жыртылса, жөндеп аламыз, үстімізге әрденені іле саламыз.

Ия, балам шахта деген алғашқыда өте қорқынышты болды. Тас үстімізден құлап кете ме деп, ылғи да қорқып жүретінбіз. Енді қорқынышты болғанда айтпа!

Ал жапондықтар жөнінде сұрағанымызда қария жапондықтарды жұмыста көрдім ғой. Олардың денесі шағын, өңі қара болады екен. Олар да қай бір жетіскеннен келді, өкімет әкелген ғой. Жұмысын істеп, мерзімін өтеп кетті ғой еліне. Олардың да күні күн болған жоқ қой...» [14], - деп шынайы өткен тарихи өмірден сыр шертті.

Тура осындай мазмұндағы сұрақтармен Байылдыр ауылының ақсақалы **Қалдыбеков Қуанбек (1930 ж.т)** атаға барған едік. Қарт кісі осы мазмұндас әңгімелерін тарқата баян етті. Қалдыбаев Қуанбектің ата-анасы алғашында Ташкентте Шыршықта тұрған екен. Сол жерде әкесінің барлық мал-мүлкі тәркіленіп конфискацияға ұшыраған. Кейін Теріскейге көшіп келіп, одан 1945-1946 жылдары Мырғалымсайға, шахта жұмысына орналасқан. Ұзын құлақтан естіген «кенші болсаң, теңгені үйіп-төгіп береді екен» дегенге иланып, 18 жасар жасөспірім шағынан-ақ ауыртпалығы зор шахта жұмысына барса керек. «Қайбір дүниеміз қалды ғой дейсің, қарапайым көрпе-төсенішімізді есекке артып осында жеттік. Біз келгенде Мырғалымсай азын-аулақ адамы бар шағын поселок болатын. Мұнда біраз рулы ел болды. Жағалбайлы, арғын, найман... Мырғалымсай шахтасында жұмыс істеген Қуанбек ата орыс басшыларының қаталдығын, шахта жұмысының ауыртпалығын айтты. Ия, алғашында шахта тозақ сияқты болып көрінді, қорқынышты еді. Кейін астына түскен соң бойың үйренеді екен. Тастар сондай ауыр, қорғасыны аралас қой өйткені. Соны вагондарға лақтырып сала береміз, сала береміз. Мына қолымызбен. Жұмыс ауырлай береді, ал айлығың өспейді» [15], - деді.

XX ғасыр басында қазақ кеншісінен ауыздан-ауызға жеткен мына өлең шумақтары XX ғасырдың екінші жартысына да тән деуге болатын сияқты:

...сөткелеп жұмыс істеген, кеншісімін мен қазақтың.

Қауіпке толы әр күнім, ұқсайды көріне тозақтың,

Тар қуыстан еңбектеп, кен асылын тапсам да,

Үйіп-төгіп жатсам да, соқыр тиын қожайын,

Береді кәпір есептеп.

Ақыры бұл құлдықтан, құтқаратын зорлықтан,

Күн бар ма екен О тоба!

Азабы мол қорлықтан? [16], - делінді.

Ащысайға арнайы көшіріліп әкелінген поляк азаматтарының естеліктерінен.

XX ғасырдың екінші жартысында Ащысай руднигі де ортағасырлық апатты жағдайда болды. «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы бүгінде депортацияға ұшыраған халықтармен байланыс орнатқан. Польша Республикасының Клодская Быстшица қаласындағы репрессия құрбандары мен жер аударылған поляк азаматтарын еске алу Қоғамының жетекшісі **Януш Кобрень** және анасы **Ванда Исанска** советтік жазалаудың теперішін бастан өткерген **Тадеуш Исанский** есімді поляк азаматтарының қолдауымен куәгерлердің естеліктерін жинау үстінде. Сол материалдар ішінен Ащысай руднигінде жұмыс істеген кенші поляк азаматы **Витольд Стемпень** мынадай естелігіне назар аударсақ, ол: «Біздерді балаларды шахтаға кіре беріс жерден тоқтатып, мастерімізден рұқсат қағазын тексерді. Біздер тура бір үйректің балаларындай бірімізден соң, біріміз бір қатармен жүріп келе жатырмыз. Ұзын коридордың іші тас қараңғы. Жарық жоқ. Жарық тек мастерде болады. Бір жерде кеншілер вагонеткаларға руданы жинап жатыр. Басымды тасқа соғып алар ма екенмін деп қатты қорқып келемін. Кейін мен осы жерде 30 ай бойы жұмыс істедім. Мастер таныстырып болған соң бізге: «енді сендер де вагонеткаларды рудаға толтыратын боласыңдар, бос уақыттарыңда оны жуасындар» деді. Өңірдегі руданы жер бетіне шығару ісі советтік жазалау тәжірибесінің түрлі үлгілері негізімен іске асырылды. Совет одағындағы бұл әділетсіздіктерді көзімен көрген Витольд Стемпень Польшаға оралу сапарында Қызылорда станциясынан көргенін

жазады. Онда ол: «...темір жол бойынан таңертең Ташкентке жасырын беталған 4 жасөспірім балаларды көрдік. Олар балалар үйінен қашып барады екен, ата-анасынан жетім қалғандар. Жастары сол 8-15 шамалас болып қалады. Оларға қарағанда жүрегің ауырады. Үстерінде киім дейтін киімдері де жоқ. Тым жұпыны. Оларға қолымыздағы кішкене көгерген қара нанымыздан қалдырдық. Олар қатты қуанып кетті. Сол сәтте-ақ жеп алды. Совет қоғамының әбден ашыққан балалары! Біз өз елімізге жансақтауға қашып барамыз, ал бұлар ше, өз елінен жансақтауға қашып барады. Қандай қайғылы көрініс!» [17], - деген терең ойды, философиялық мазмұнды және тура ойды жазады. Міне өз халқына осынша қатыгездікпен қараған совет мемлекетінің басқару жүйесін бүгінде қалай қорытуға тиіспіз? Дәл осыған саятын ойды поляк азамтшасы Дзыра Юзефа да өз естелігінде баяндайды: «меніңше бұл жерде бізді күйзеліске ұшыратып жатқан неміс басқыншылығы емес, басқа нәрсе сияқты» [18], - деп салмақты қорытынды жасайды. Айтса айтқандай-ақ совет өкіметі өз қылмысын бүркемелеу үшін соғысты ылғи да желеу етті десек қателеспейміз. Оған дәлел болатын факт мынау: Кеңестік тылдағы жөнелтілген азық-түлік заттары мен жылы киім-кешек шығындары өз орнын ақтай алған жоқ. Себебі, соғыс жылдарында мемлекеттің қоймасында орасан зор қор болды. **1944 жылдың 1 қаңтарына қарай наркомат заготовкасында адам қолы тимеген 4 миллион мемлекеттік қор болатын.** Сауда ісін басқаратын Анастас Микоян КСРО ШНК төрағасының орынбасары «соғыс соңында еліміздің шамамен сол соғыстың басындағыдай көлемде қоры сақталды» [19], - деп мәлімдеген есебі бар. Сонда үкімет ұстанған саясаттың астарында не жатты деген заңды сұрақ туады. Өз халқын аямаған үкімет саясатын бүгінде қалай қорытуымыз қажет деген сауалдардың жауабы біреу-ақ, совет билігі патшалық биліктің жүргізген саясатының толыққанды жалғасы болды. Демек қазақ қоғамы советтер билігі тұсында жана отарлау жүйесінің құрбанына айналды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кентау: Алпыс жыл – Алпыс белес, Алматы: «Өнер», 2015.
2. Северцов Н.Я. По Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О разработке свинцовых рудников в горах Каратау //Материалы для статистики Туркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПб., 1873 г. 464-472»; Арендоренко А. Чулак-Курган //Материалы для статистики Туркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПб., 1873 г. 43-46 сс.
3. Вебер В. Полезные ископаемые Туркестана С.-Петербург, 1913 – С. 208.
4. Выписка Из промышленного отчета на КАРА-САЙСКОЙ партии за 1930 г. инженера – Брызгалова Н.Л. // Документы кандидата геолого-минералогических наук Брызгалова Н.А. (Кентау қалаық мұражайынан)
5. Соловьев А.В. Цветная металлургия Казахстана. Алма-Ата, 1974 г. – 136 С.
6. Вершинина В. Сказ о первом рудознатце. // Горняк Кара-тау 1955. 4 ноября. С. 2.
7. РГАЭ Ф.8034, оп.1, Д.1023. С. 28.
8. КРГА (Кентауский региональный государственный архив) 119-қор, 186-тізбе, 620 П.
9. Дюсембаев Ж. // <http://narrow.parovoz.com/emb/?ID=222>
10. РГАЭ Ф.9022, оп.4 с, Д.80. Л. 29.
11. КРГА Ф. 35, оп 1, св.2, Д.19, Л.201.
12. Жұмысшылар жатақ үйлерінде тәртіп орнатылсын. // Қаратау кеншілері 1944, 29 қазан. № 46 (870)
13. □ Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан аудандық НКГБ (Народный комитет государственной безопасности) бөлімшесінің бастығы аға лейтенант Полетаевтан Түркістан РК КП (б) хатшысы Виноходов жолдасқа жолданады. 1944 ж. 3 январь. ШРГА Ф.8, оп. 1, Д.646. С.38-39.
14. Байбеков Ибадулламен (1930 ж.т.) сұхбат. Қарасай, Мырғалымсай кенішісі, бұрғышы 1948-1980 жж. Сұхбатты жүргізген Мырзатаева З.Б. 24.08. 2018 ж. 1 сағ. 30 мин. Кентау қаласы, Хантағы ауылы, Хантагинская көшесі, 428 Б.
15. Қалдыбеков Қуанбекпен сұхбат (1930 ж.т.) Мырғалымсай, Глубокий шахталарының кенішісі, бұрғышы 1945-1980 жж. Сұхбатты жүргізгендер Мырзатаева З.Б., Далаева Т.Т. 21.08.2018 ж. 2 сағ. Кентау қаласы, Байылдыр ауылы, Біресек, 35.
16. Тәкежанов С. Қазақстанның түрлі-түсті металлургиясы. Алматы, 1995. –205 с.
17. Witold Sterpien. Польша республикасының азаматы. Ащысай руднигінің кенішісі. Естеліктер. Орыс тіліне аударған Януш Кобрын. 25.04.2017 ж. // «Айтылған тарих» ФЗО ғылыми қызметкері Мырзатаева З.Б.
18. Польша республикасының Стары-Гералдув 13 (Староград-Гданский) тұрғыны Дзыра Юзефамен (1929 ж.т.) электронды почтамен хат алысып сұхбатты жүргізген Қойгелдиев М.Қ., Мырзатаева З.Б. 07.10.2015 ж // P.S. хат алысуға Польша азаматы Тадеуш Исанский көмектесті.

19. Зима В.Ф. «О смертности сельского населения в советском тылу (по архивным сводкам 1941-1945 гг.) // Людские потери СССР в Великой Отечественной войне» Спб., 1995. С. 160, 162

20. Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.). Ғылыми-көпшілік басылым / Қойгелдиев М.Қ. ж.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 584 бет + 8 бет жапсырма. (36,5 б.т.)

УДК 364.4

ГРНТИ 04.11.29

К ВОПРОСУ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ В СТРАНАХ ЕАЭС

Камзина Н.¹

¹ магистрант ЕНУ им. Л.Н.Гумилева

Оспанова А.Н.²

² PhD, ассоциированный профессор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева

Нурбаев Ж.Е.³

³ к.и.н., доцент ЕНУ им. Л.Н.Гумилева

Аннотация

Большое количество людей из стран ЕАЭС каждый год переезжают в другие страны для того чтобы найти новую и высокооплачиваемую работу. Среди стран ЕАЭС государствами-донорами выступают Киргизия, Армения, Беларусь, а принимающие страны – Россия и Казахстан. Некоторые из мигрантов становятся предметом эксплуатации и дискриминации, которые не могут добиться бесплатной медицинской помощи или пенсионного обеспечения.

В данной статье рассматриваются проблемы социальной защиты, виды социальной защиты и их применение к трудовым мигрантам. Соответственно, целью является изучение вопроса о включении трудовых мигрантов в систему социальной защиты стран ЕАЭС, а также изучение основных спектров реализации социальной защиты.

Ключевые слова: трудовые мигранты, страны ЕАЭС, социальная защита, доступное образование и здравоохранение, пенсионное обеспечение

ЕАЭК ЕЛДЕРІНДЕ ЕҢБЕК МИГРАНТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕСІ

Камзина Н.¹

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты, Астана, Қазақстан

Оспанова А.Н.²

² Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ассоциацияланған профессор, PhD, Астана, Қазақстан

Нурбаев Ж.Е.³

³ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті т.ғ.к., Астана, Қазақстан

Аңдатпа

Жаңа және жоғары ақы төленетін жұмысты табу үшін ЕАЭК елдерінің көпшілігі жыл сайын басқа елдерге көшеді. ЕАЭК елдер арасында Қырғызстан, Армения және Беларусь мемлекет-донорлар, ал Ресей мен қабылдаушы-елдер ретінде шығады. Мигранттардың кейбірі эксплуатацияға және кемсітушілікке ұшырайды, олар тегін медициналық көмек пен зейнетақы ала алмайды.

Бұл мақалада әлеуметтік қорғау, оның түрлері және оларды еңбек мигранттарға қолдануы қарастырылады. Осыған байланысты, зерттеудің мақсаты ЕАЭК елдерінің әлеуметтік қорғау жүйесіне еңбек мигранттардың енуі, сонымен қатар әлеуметтік қорғауды іске асу негізгі бағыттарды зерттеу болып табылады.

Кілтті сөздер: еңбек мигранттар, ЕАЭК елдері, әлеуметтік қорғау, қолжетімді білім беру және деңсаулық сақтау, зейнетақымен қамтамасыз ету.

TO THE QUESTION OF SOCIAL PROTECTION OF LABOR MIGRANTS IN THE UNITED KINGDOM COUNTRIES

Kamzina N.¹

¹ *Master, Eurasian National University named by L.N. Gumilev, Kazakhstan, Astana*

Ospanov A.N.²

² *PhD, associate professor of the Eurasian National University named by L.N. Gumilev, Kazakhstan, Astana*

Nurbayev J.E.³

³ *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Eurasian National University named by L.N. Gumilev, Kazakhstan, Astana*

Annotation

A large number of people from the EAEU countries move to other countries every year in order to find new and highly paid jobs. Among the EAEU countries, Kyrgyzstan, Armenia, Belarus are the donor states, and the host countries are Russia and Kazakhstan. Some of the migrants are exploited and discriminated against, who can not obtain free medical care or pensions.

This article examines the problems of social protection, types of social protection and their application to labor migrants. Accordingly, the goal is to study the inclusion of labor migrants in the social protection system of the EAEU countries, as well as to study the main spectrum of social protection implementation.

Keywords: labor migrants, EAEU countries, social protection, affordable education and health care, pension provision

Трудовые мигранты – это группа людей, которая является более уязвимой частью общества. Эксперты считают, что до сих пор не существует более качественной социальной защиты для мигрантов. Это может быть от того, что многие приезжают нелегально в государства ЕАЭС.

Прежде чем рассмотреть вопросы социального обеспечения в странах ЕАЭС, необходимо дать определение понятию социальной защиты.

Социальная защита, в самом широком смысле, - это система действий, которые направлены на обеспечение социальной потребности общества.

Над определением понятия социального обеспечения в рамках поднимаемой темы занимались еще в 30-е гг. XX в. В.А. Ачаркан, В.В. Караваев, М.С. Ланцев под социальной защитой понимали систему обеспечения пенсионного и нетрудоспособного населения, осуществляемая государством пребывания.

А.Д. Зайкин, П.М. Маргиев В.Ш. Шайхатдинов в понятие социального обеспечения включали совокупность определенных социально-экономических мероприятий, связанных с обеспечением граждан в старости и при нетрудоспособности, с заботой о материнстве и детстве, с медицинским обслуживанием и лечением как важнейшими средствами оздоровления, профилактики и восстановления трудоспособности [1, С.15-16].

Общеизвестно, что трудовая миграция приносит экономическую пользу тем странам, в которой они проживают. Поэтому, особую роль в странах-членах ЕАЭС является хорошее условие социальной защиты для того чтобы мигранты могли оставаться на этой территории подольше. Это все может привести к сплочению общества на определенной территории, так как данная система распространяется как на граждан страны, так и на трудовых мигрантов.

С целью формирования общего рынка труда в Договоре о ЕАЭС предусмотрена политика поддержки трудовых мигрантов, а также их социальное обеспечение [2]. Трудовые мигранты отличаются своей предприимчивостью и трудолюбием и обладают навыками выживания в экстремальных ситуациях. Однако, несмотря на какие-либо личные качества трудовых мигрантов, существует комплекс факторов социального риска, которые оказывают влияние на качество социального обеспечения.

Факторы социального риска трудовых мигрантов

Факторы социального риска выявляют различные проблемы в развитии общества, которые обычно приводят к негативным последствиям. Сначала это могут быть признаки старения и репродуктивности человека, далее проблема в социокультурной сфере, а затем и в экономической сфере и рынке труда.

Влияние научно-технического развития и процессов глобализации обуславливают увеличение факторов социального риска, а степень их воздействия на определенные события являются

дифференцированными. Миграционный фактор непосредственно относится к социальным рискам. В частности, миграционный фактор проявляется во время взаимосвязи с такими факторами, как военный, интеграционный, который приводят к причинам конфликтов в стране, из-за которых приходится менять место жительства. К социальным рискам относятся: болезнь, инвалидность, старость, безработица, вопросы воспитания подрастающего поколения. На трудовых мигрантов из всего этого спектра большее влияние оказывает изменение места жительства, необходимость медицинской помощи, трудовая занятость и безработица.

Миграционный фактор, как один из видов социального риска, сильно влияет на страну, в которой они прибывают для поиска работы и средств к существованию, для которых качество социального обеспечения может поменяться кардинально и не всегда в лучшую сторону. Так, например, для Российской Федерации, где исчисляется наибольшее количество трудовых мигрантов среди стран ЕАЭС, увеличение потоков трудовых мигрантов увеличивают, соответственно, нагрузку на оказание определенных государственных услуг в сфере социального обеспечения, например, медицинской помощи. Отсюда следует, что социальные риски могут повлиять как на самих трудовых мигрантов, так и на общество стран ЕАЭС.

Социальное обеспечение имеет как конституционный характер, так и международный, так как право социального обеспечения реализуется в рамках конституционного контроля и международного сообщества. В виде примера можно привести Конституционный Суд РФ. Он указывает на очень разные по-своему социальные обеспечения, которые включают в себя выплаты в разных направлениях, меры социальной защиты для тех, кто возможно пострадал от какого-либо несчастного случая.

Говорят, что больше проблем социального риска выявляются в виде пенсионного характера. Так как права на пенсию приобретаются в течение долгого промежутка времени. В этом и заключается проблема, потому что реализация прав занимает очень длительное время, для лиц которые раньше проживали на территории этой страны [1].

Существуют проблемы в сфере медицинской помощи для трудовых мигрантов в странах ЕАЭС. Трудовым мигрантам медицинское обеспечение оказывается в связи с их статусом в трудовой деятельности. Зачастую, медицинская помощь оказывается иностранцам только в том случае, если он постоянно проживает на их территории. Например, согласно федеральному закону РФ медицинская помощь трудовым мигрантам оказывается тогда, когда они являются застрахованными лицами, и работодатели вынуждены уплачивать за них страховые взносы [3]. С 1 января 2012 года, были введены изменения в страховых взносах. Теперь взносы также начисляются и за временно пребывающих иностранных граждан, с которыми заключен трудовой договор не менее чем на 6 месяцев [4]. Но есть проблема, так как в эту систему не внесены иностранцы, которые временно проживают на их территории менее чем 6 месяцев с заключенным договором. Эти факты перерастают в большую проблему социального риска для трудовых мигрантов. Эксперты считают, что для решения данной проблемы нужно пересмотреть законы, связанные с данным дифференцированным делением мигрантов.

Основные направления социальной защиты

Социальное обеспечение включает в себя несколько основных составляющих – это доступное здравоохранение и образование, пенсионное обеспечение и специальные государственные пособия для трудовых мигрантов.

Пособия для трудовых мигрантов. Предоставление данного вида социальной защиты осуществлять на практике намного труднее, нежели например, доступ к образованию. Но и здесь есть проблемы, которые требуют быстрого решения. Так же как и сама социальная защита трудовых мигрантов, пособия тоже делятся на пособия по временной нетрудоспособности, единовременные пособия, ежемесячные пособия и т.д.

Трудовым мигрантам, пребывающим из государств-членов ЕАЭС, предоставляется право на пособия по временной нетрудоспособности и материнству, на тех же условиях, что и гражданам. Это социальное обеспечение осуществляется независимо от статуса проживания. К пособиям по материнству относятся пособия по беременности и родам, пособия женщинам, ставшим на учет в государственных организациях здравоохранения до 12 недель беременности. Семейные пособия осуществляются, на тех же условиях, что и гражданам страны. К ним относятся: пособия в связи с рождением ребенка, по уходу за ребенком в возрасте до 3 лет, на ребенка в возрасте до 18 лет.

Необходимо отметить, что пособие по временной нетрудоспособности является выплатой в виде денег, которые берутся из Фонда социального страхования или из средств страхования работодателя. Выдается только застрахованному лицу. Если трудовой мигрант не может устроиться на определенную

работу, то данное пособие становится для него основным источником дохода и существования его семьи [1, с.21].

Пенсионное обеспечение производится из фонда, на который перечисляют средства в течение всех лет трудовой деятельности мигрантов. Пенсию получают граждане, которые достигли пенсионного возраста (пенсии по старости), имеют инвалидность, либо при утрате кормильца.

С 1 января 2012 года в Российской Федерации был изменен закон в области тарифов, касающихся страховых взносов, которые обязывает работодателя выплачивать страховые взносы за тех, кто временно прибывает на территории России [5].

На данный момент планируется общий проект Договора о сотрудничестве стран Киргизии и России в сфере страховых взносов.

В Договоре будет указано про переводы пособий для Киргизии и России, только для постоянно проживающих на их территории, осуществляться все будет по принципу «пропорциональности» [6].

Что такое принцип «пропорциональности»? Это принцип, который показывает, что каждое из государств, заключающих договор должны выплачивать мигрантам пособия, соответственно их стажу работы, который мигранты приобрели во время своей трудовой деятельности на определенной территории этих государств. Но данный договор еще не был подписан главами государств, так как есть очень много факторов влияющих на это, а именно в финансовой сфере.

Здесь нужно отметить, что заключение данного договора зависит не только от одной стороны, оба государства, да и все страны-участники ЕАЭС должны включиться в этот процесс, так как это требует очень много времени и терпения, а также в той или иной степени касается всех пяти стран. Эксперты хотели бы призвать граждан этих стран к вниманию и разрешению данного вопроса, и сказать: «Не упускайте шанс для улучшения своего будущего, воспользуйтесь способами получения доступных для Вас страховых взносов» [7].

С 1 января 2015 года с целью социальной защиты трудовой стаж трудовых мигрантов включается в общий трудовой стаж. Система пенсионного обеспечения регулируется законодательством государства постоянного проживания, а также в соответствии с отдельным международным договором между государствами-членами ЕАЭС.

Пенсионное обеспечение трудовых мигрантов осуществляет свою работу, на территории стран принимающих трудовых мигрантов, а не на территории их постоянного пребывания.

В 2014 году началась работа над проектом договора о пенсионном обеспечении трудящихся государств-участников ЕАЭС. Цель данного Договора заключается в том, чтобы обеспечить равные права мигрантам, в области пенсионного обеспечения, и защитить их права на территории стран ЕАЭС. 19 декабря 2016 года проект договора был одобрен Коллегией Евразийской экономической комиссии и согласован процедурами внутри государств – участниц ЕАЭС. В текущем 2018 году проект договора находится на заключительной стадии. С вступлением в силу данный договор сможет разрешить проблемы в пенсионном обеспечении мигрантов. А также он должен обеспечить равные права для трудовых мигрантов вместе с гражданами государства. Каждое государство должно начислять пенсию в соответствии со своим законодательством.

Надо отметить, что все пенсионные системы сильно отличаются друг от друга. К примеру, взять, в Казахстане, в России, в Армении и Киргизии действует трехуровневая система. Но в Белоруссии действует только одноуровневая схема, то есть это пенсионные выплаты идут от налоговых отчислений. Раньше многие не придавали этому внимания, но сейчас взяв это во внимание, страны ЕАЭС задумались об едином пенсионном договоре.

В странах ЕАЭС процентный показатель, который начисляется в пенсионный фонд сильно отличается. В России это 22% за счет фонда, в Беларуси – 29%, однако 1% из заработной платы, 28% за счет фонда. А в Казахстане, все наоборот, то есть основным источником является сам работник. Многие мигранты сами платят 10% из своей зарплаты для того чтобы пенсия начислялась.

На сегодняшний день во всех странах ЕАЭС проводятся пенсионные реформы, преследующие одну цель на увеличение пенсионного возраста.

В Армении пенсию мигранты и граждане страны могут получать только в возрасте 63 лет для женщин, 65 лет для мужчин, и только с 10 летним стажем.

В Беларуси мигранты мужчины могли получить пенсию в 60 лет, а женщины в 55 лет, только при трудовом стаже от 20 лет и выше. С 2016 года идет поэтапное ежегодное повышение пенсионного возраста и к 2022 году мужчины будут выходить на пенсию в 63 года, женщины – в 58 лет.

В России мужчины мигранты выходят на пенсию в возрасте 60 лет, а женщины с 55 лет. Был введен новый порядок выплат пенсий, так что теперь размер пенсии зависит от зарплаты трудовых мигрантов. С 2019 года пенсионный возраст будет изменен и поэтапно увеличиваться: мужчины будут выходить на пенсию в 65 лет к 2028 году, женщины - в 63 года в 2034 году.

В Киргизии пенсионный возраст для женщин мигрантов это 58 лет, для мужчин в 63 года. Однако вводится новый пенсионный проект, предусматривающий повышение пенсионного возраста для льготных категорий граждан, которые выходят на пенсию в 45 или 50 лет.

В Казахстане согласно реализации новой пенсионной реформы с 2016 года для мужчин пенсионный возраст увеличился и составил 63 года, для женщин с 2018 года поэтапно увеличивается и в 2027 году составит также как и у мужчин 63 года.

В странах-членах ЕАЭС действие права пенсионного обеспечения для трудовых мигрантов является добровольным, то есть никто не заставляет, все по желанию.

На данный момент существует только один Договор об едином пенсионном обеспечении мигрантам. Осуществляют данный Договор страны ЕАЭС - Россия и Белоруссия от 24 января 2006 года. В статье 5 указано, что право на выплату пенсий трудовой мигрант имеет в стране выполнения трудовой деятельности, а если поменяет место проживания, то выплата продолжится в стране, которая ему это назначила [8].

Доступное образование - это система и процесс получения знания, предназначенный для всех граждан, включающий в себя воспитание и обучение, а также приобретение опыта деятельности, новых навыков, знания и умения в определенной сфере.

Особую роль в государстве для мигрантов играет проблема доступа образования. Так как многие приезжие мигранты в страны-пребывания имеют низкий уровень знания истории, языка и культуры титульного этноса государства, многие из них оказываются на низкооплачиваемой работе, что в свою очередь, провоцирует обоюдное негативное действие как со стороны граждан этой страны, так и со стороны трудовых мигрантов. Для решения данной проблемы требуется выявление отличительных навыков у каждого из мигрантов, чтобы определить их в разном уровне группы для улучшения их знания и изучения дополнительных навыков, которые помогут им устроиться на более хорошую работу [9].

Доступное здравоохранение - это система, которая организует медицинское обеспечение для мигрантов. Состоит из совокупности социальных, правовых, научных, медицинских, санитарно-гигиенических, противоэпидемических мер, которые помогают сохранить и укрепить здоровье каждого из граждан. Чтобы это осуществить создаются какие-то новые социальные мероприятия.

Основные принципы:

-Соблюдение прав мигрантов в сфере охраны здоровья и обеспечение связанных с этими правами государственных гарантий;

-приоритет интересов пациента при оказании медицинской помощи;

-приоритет охраны здоровья детей мигрантов;

-социальная защищенность трудовых мигрантов в случае утраты здоровья;

-ответственность органов государственной власти и органов местного самоуправления, должностных лиц организаций за обеспечение прав мигрантов в сфере охраны здоровья;

-доступность и качество медицинской помощи;

-недопустимость отказа в оказании медицинской помощи;

-приоритет профилактики в сфере охраны здоровья [9].

За последнее время выявилась проблема доступной медицинской помощи для трудовых мигрантов. Эксперты отмечают, что, например, в России только 10% женщин и 30% детей трудовых мигрантов получают бесплатное медицинское обеспечение. А на данный момент и вовсе не получают, только скорую медицинскую помощь.

Право на получение медицинской помощи трудовых мигрантов закреплено в Договоре о Союзе [2]. Доступная и бесплатная медицинская помощь для трудовых мигрантов и их семей должна оказываться на равных правах, как для граждан, так и для мигрантов в стране осуществления трудовой деятельности.

В определенных странах, в России, Казахстане и Киргизии, мигранты имеют право на медицинское обеспечение только при наличии медицинской страховки.

Но для реализации всего выше сказанного, пока что существует ряд проблем. Так как медицинская помощь осуществляется во всех странах по-разному.

В Армении медицинская помощь для трудовых мигрантов осуществляется в соответствии с законодательством страны и международными договорами о медицинском обеспечении.

В Белоруссии трудовым мигрантам медицинская помощь оказывается только в платной форме.

В Казахстане мигранты имеют право на оказание им медицинской помощи абсолютно бесплатно при острых заболеваниях в соответствии с перечнем медицинских услуг, но если некоторые услуги не входят в список, то медицинская помощь оказывается в платной форме.

В Киргизии для трудовых мигрантов медицинская помощь оказывается в обязательном порядке и бесплатно.

В России медицинская помощь оказывается независимо от организационно-правовой формы. Услуги оказания медицинской помощи мигрантам предоставлены в Законе об обязательном медицинском страховании в РФ. Медицинское обеспечение трудовых мигрантов зависит от их статуса на работе. Согласно федеральному закону они являются застрахованными лицами, и работодатели вынуждены уплачивать за них страховые взносы [10]. А также трудящиеся мигранты и члены их семей имеют право на получение услуг скорой медицинской помощи, в экстренной ситуации и другой медицинской помощи.

Несмотря на ориентацию российской миграционной политики на интеграцию мигрантов, в России не существует законодательно закрепленное право мигрантов на лечение, что значительно снижает конкурентоспособность страны в вопросе привлечения трудовых ресурсов» [11].

С 2009 г. начал действовать закон, который отменяет получение бесплатной медицинской помощи для трудовых мигрантов, возможна только экстренная медицинская помощь. Таким образом, лечение мигрантов, когда они находятся на территории России, становятся ограниченными с условиями трудового договора.

В России еще не сформировалась цельная и всеохватывающая система медицинского обеспечения для мигрантов. Эксперты отмечают, что предусматривают возможность оплаты полиса из различных источников, в том числе и работодателем, который должен взять на себя обязательства обеспечивать хотя бы частично медицинское обслуживание своего работника [12]. Другое предложение касается того, чтобы часть расходов взял на себя мигрант, а часть, как в филиппинской модели социального страхования, осталась за страной, из которой мигрант прибыл [13].

С целью совершенствования порядка медицинского обслуживания трудовых мигрантов некоторые эксперты поднимают вопрос о том, чтобы каждый приезжающий в Россию в поисках заработка еще до подачи документов на разрешение на работу оформлял страховой медицинский полис. Купить его он сможет только при наличии справок о том, что не страдает наркоманией, опасными инфекционными заболеваниями и не является носителем ВИЧ [14]. Эксперты полагают, что стоимость страхового полиса для мигрантов должна зависеть от перечня услуг и свой тариф на обязательную страховку здоровья трудовых мигрантов, обязано установить государство [15].

Таким образом, можно сказать, что вопросы оказания медицинской помощи трудовым мигрантам в странах ЕАЭС и членам их семей решен, то есть законодательно они приравнены к правам трудовым мигрантам на территории страны трудоустройства. Однако, это только начало формирования правового регулирования медицинской помощи трудовым мигрантам. В реальности, многие работодатели устраивают на свое производство мигрантов нелегально, чтобы не нести дополнительных расходов на социальное страхование трудовых мигрантов. К тому же,

Подводя итог выше отмеченному, хотелось бы кратко изложить некоторые тезисные положения. Сравнивая все виды социальной защиты трудовых мигрантов трудно сказать, что они в хорошем состоянии. Так как качество социального обеспечения во всех странах ЕАЭС не совсем соответствует международным нормам. Во всех странах оно разное по-своему: где-то очень хорошее, а где-то его вообще нет и пока что не планируется. В настоящее время права трудовых мигрантов на социальное обеспечение осуществляется не в полном объеме, и можно сказать не совсем качественно. Для того чтобы оказать какую-то помощь принимающая сторона много требует от трудовых мигрантов и их семей. А также в каждой стране по-разному развиты услуги социального обеспечения для мигрантов. Если с доступностью в сфере образования вопросы частично решены, то на сегодня большая проблема стоит в сфере социальной защиты мигрантов, а именно медицинского обслуживания и пенсионного обеспечения.

Если бы уделялось больше внимание трудовым мигрантам, была бы обеспечена их социальная защита, за счет которых развивается экономическая составляющая любой страны ЕАЭС, возможно снизилась бы и социальная напряженность, в которых присутствие трудовых мигрантов является обычным явлением.

Список использованной литературы:

1. Григорьев И.В. Социальное обеспечение трудящихся-мигрантов (правовые вопросы). Автореферат диссертации на соискание уч. степени к.ю.н. Екатеринбург, 2006. – 23 с.

2. Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 г. // Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31565247 (дата обращения: 12.06.2018).

3. Федеральный закон об обязательном медицинском страховании в Российской Федерации от 29.10.2010 № 326-ФЗ // Режим доступа: URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=138533> (дата обращения: 30.06.2018).

4. Федеральный закон о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам установления тарифов страховых взносов в государственные внебюджетные фонды от 3.12.2011 № 379-ФЗ // Режим доступа: URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=122556> (дата обращения: 30.06.2018).

5. Федеральный закон о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам установления тарифов страховых взносов в государственные внебюджетные фонды от 3.12.2011 № 379-ФЗ // Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_122556/ (дата обращения: 01.07.2018).

6. Пенсионное обеспечение трудовых мигрантов. Социальный фонд Кыргызской Республики // Режим доступа: <http://socfond.kg/ru/citizens/11-Pensionnoie-obiespiechieniie-trudovykh-mighrantov/> (дата обращения: 15.07.2018).

7. Байкинова А. Пенсия переходит границы. Единый пенсионный договор создадут в ЕАЭС. 03.06.2015 // Режим доступа: <https://kapital.kz/finance/40888/pensiya-perehodit-granicy.html> (дата обращения: 23.07.2018).

8. Договор между Российской Федерацией и Республикой Беларусь о сотрудничестве в области социального обеспечения. - Санкт-Петербург, 24 января 2006 года.

9. Трудовая миграция в России. - Автономная некоммерческая организация «Научный центр евразийской интеграции». Москва, 2017. – 30 с.

10. Федеральный закон об обязательном медицинском страховании в Российской Федерации от 29.10.2010 № 326-ФЗ // Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_107289/ (дата обращения: 01.07.2018).

11. Федеральный закон от 24 июля 2009 г. № 212-ФЗ "О страховых взносах в Пенсионный фонд Российской Федерации, Фонд социального страхования Российской Федерации, Федеральный фонд обязательного медицинского страхования и территориальные фонды обязательного медицинского страхования" Режим доступа: URL: <http://www.rg.ru/2009/07/28/zakon-dok.html> (дата обращения: 12.06.2018).

12. Вовк Е.В. Проблемы ВИЧ-инфекции среди трудовых мигрантов, трудовая миграция и вопросы здравоохранения // Трудовая миграция и вопросы здравоохранения "Материалы круглых столов" (июль, декабрь 2009 года) / Под общ. ред. Д.А. Валентя, О.А. Иртугановой, Ю.Ю. Павловской. Бюро Международной организации по миграции (бюро МОМ) в Москве. — М.: 2010. – С.29-41.

13. Мигрантов заставят платить за здоровье? // Режим доступа: <http://pdv-info.ru/zdorove/migrantov-zastavyut-platit-za-zdorove/> (дата обращения: 25.07.2018).

14. Власти заинтересовались состоянием здоровья прибывающих в край гастарбайтеров из ближнего зарубежья // Режим доступа: <http://fms45.ru/2008/05/30/vlasti-zainteresovalis-sostojaniem.html> (дата обращения: 25.07.2018).

15. Трудовых мигрантов обяжут покупать медстраховку // Режим доступа: <http://www.allinsurance.ru/biser.nsf/AllDocs/TLEA-7NC96N160109540> (дата обращения: 23.07.2018).

ӘӨЖ 11/198
ГРНТИ 03.01.17

Оспанова А.Н.¹

¹ доктор Ph.D, доцент аймақтану кафедрасының менгерушісі

Орайхан А.Н.²

² аймақтану кафедрасының магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан республикасы, Астана қаласы, e-mail: o.altynai@mail.ru

«ЖҰМСАҚ КҮШ» САЯСАТЫ ТҮРКИЯ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Бұл мақалада Түркия республикасының сыртқы саясатындағы «жұмсақ күшінің» қазіргі таңдағы ахуалы мен бағытталу аяларыжайлы жазылған. Аталмыш саясатты тек көршілес немесе мәдени тұрғыда жақындастығы бар мемлекеттерден басқа да елдерге қатысты «жұмсақ күш» саясатын қолданады.

Автор түрік «жұмсақ күш» саясатының алғышарттары мен оның Түркия сыртқы саясатына қолданысқа енуі мен жүзеге асырылуына тоқталған. Бұл саясатқа негізделген мемлекеттермен қарым-қатынасындағы басты тетіктер мен әрекет ету аялары аталған. Сонымен қатар Түркия «жұмсақ күш» саясатының құралдары қарастырылды, атап айтқанда- Маариф қоры, Юнус Эмре институты, Түркия республикасы үкіметінің жанындағы Түрік серіктестік және үйлестіру агенттігі, Түрік Радио және Теледидар Корпорациясы шет тілдік бағдарламалары, Түрік әуе жолдары т.б.

Кілт сөздер: Түркия, «жұмсақ күш» саясаты, Әділеттілік және даму партиясы, Р.Т.Ердоған, сыртқы саясат, Африка елдері, Орталық Азия елдері, Еуразия елдері.

Оспанова А.Н.¹

¹ доктор Ph.D, доцент заведующий кафедрой

Орайхан А.Н.²

² магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
e-mail: o.altynai@mail.ru

ПОЛИТИКА «МЯГКОЙ СИЛЫ» НА ПРИМЕРЕ ТУРЦИИ

Аннотация

В этой статье описывается текущее состояние и направление «мягкой силы» внешней политики Турецкой Республики. Эта политика «мягкой силы» применяется не только для соседних стран и стран, имеющих общее культурное наследие с Турцией, но и со странами разных регионов.

Автор упоминает предпосылки турецкой политики «мягкой силы», ее внедрения и реализации во внешней политике Турции. Также отмечены ключевые элементы и сферы влияния «мягкой силы». Инструментами политики мягкой силы Турции являются Фонд Маарифа, Институт Юнус-Эмре, Турецкое управление по сотрудничеству и развитию при Аппарате Премьер-министра Республики Турция, Программа иностранных языков Корпорации турецкого радио и телевидения, Турецкие авиалинии и т.д.

Ключевые слова: Турция, политика «мягкой силы», Партия справедливости и развития, Эрдоган, внешняя политика, страны Африки, страны Центральной Азии, страны Евразии.

¹ Ospanova A.,

¹ Head of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, PhD, Associate Professor, Astana,

Oraikhan A.N.¹

² master of regional studies, L.N.Gumilyov Eurasian national university
Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: o.altynai@mail.ru

THE "SOFT POWER" POLICY ON THE EXAMPLE OF TURKEY

Annotation

This article describes the current state and direction of the "soft power" of the foreign policy of the Republic of Turkey. This policy of "soft power" applies not only to neighboring countries and countries that share a common cultural heritage with Turkey, but also to countries from different regions.

The author mentions the prerequisites of the Turkish policy of "soft power", its implementation in Turkey's foreign policy. Also, key elements and spheres of influence of "soft power" were noted. The tools of Turkey's soft power policy are the Maarif Foundation, the Yunus-Emre Institute, the Turkish Agency for Cooperation and Development under the Office of the Prime Minister of the Republic of Turkey, the Foreign Languages Programs of the Turkish Radio and Television Corporation, Turkish Airlines, etc.

Key words: Turkey, 'soft power' policy, Justice and Development Party, Erdogan, foreign policy, African countries, Central Asian countries, Eurasian countries.

Түркияның «жұмсақ күші» әлеуеті негізінен оның тарихы, мәдениеті және географиялық орналасуына байланысты. Тарихи мұра және мәдени байланыстар көрші елдермен өзара қарым-қатынастың жоғары деңгейіне алып келді. Түрік Республикасының құрылуына дейін үш құрлыққа созылған Осман империясы 600 жыл бойы өмір сүріп, ислам әлемінің діни беделінің орталығы болып табылатын халифатты орналастырды. Еуразия аумағында тұратын түріктер, күрдтер, албандар, қазақтар, қырғыздар, түрікмендер, армяндар, гректер Осман империясының құрамында болғаны мәлім. Осы факторлардың үйлесуі арқасында Түркияның «жұмсақ күші» Балқаннан Таяу Шығыс пен Орталық Азияға дейін әсер етеді. Басқа аймақтардағы ықпалының кеңеюіне байланысты, Түркия өзінің «жұмсақ күш» саясатының жаңа құралдарын дамытуда, сол себепті қазіргі таңда Түркияның аймақтық және жаһандық байланыстары Африка, Азия және Латын Америкасын қамтиды.

Түркияның «стратегиялық тереңдік» доктринасына негізделген сыртқы саясатындағы жаңа тәсілі бұрынғы сыртқы істер министрі Ахмет Давутоғлының үлесімен дайындалды [1]. Жаңа тәсілдің негізгі аспектісі болып «нөлдік проблема саясаты» болды, яғни Түркия көршілес мемлекеттермен проблемаларды барынша шешеді, ал басты элементтері ретінде барлығының қауіпсіздігі, саяси диалог, экономикалық өзара қарым-қатынас болып табылады.

Әділеттілік және даму партиясының (ӘДП) билікке келген сәтінен бастап, 2002 жылы түрік сыртқы саясатында елеулі өзгерістер басталды. Сыртқы саясаттың белсенді эволюциялық жылдарынан кейін Түркияның ықпалын жаһандық кеңеюге бағытталған белсенділікке байланысты ішкі және аймақтық оқиғалары Анкараның сыртқы саясаттың өзекті мақсаттарына жету қабілетіне қатысты сұрақтар туғызды. Түркияның «жұмсақ күші» туралы саясаты ел өндірісінің үштұғырлы жүйесінде құрылған. Бұл жүйе Түркиядағы және одан тыс жерлердегі сарапшылардың, академиктар және сыртқы саясатын жақтаушылары арасында жұмыс істейді. Бұл аялар қызығушылықтың өзара қарым-қатынасы арқылы бір-бірімен байланысты және қорғаушылары тарапынан келісіледі, яғни жақсы байланысқан тұлғалар. Түркияның «жұмсақ күш» саясаты түрік сыртқы саясатының АҚШ-пен қарым-қатынасының өзіндік нәтижесі болып табылады. Бұл саясат әртүрлі аялар арқылы жүзеге асып, әртүрлі және кейде қайшылықты мүдделерге ие көптеген акторлардың өзара қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатындықтан, бұл мәселе өзекті. Алайда қысқа мерзім ішінде олар Түркияның жұмсақ күші туралы дерлік гегемониялық дискурстардың пайда болуына үлес қосып, 2010 жылдың басында ӘДП режимін нығайтты [2].

2009 жылы Ахмет Давутоғлы Түркия демократиясын елдің ең үлкен жұмсақ саясаты деді. Соңғы жылдары Түрік үкіметі өзінің жұмсақ саясатының таралу аумағын сыртқы саясатында кеңейтті.

2000 жылдардың басынан бері Түркияның әлемдік деңгейдегі бейіні айтарлықтай өзгерді. Реализм доктринасы мен Батысқа бағдарынан алғанда, Түркияның сыртқы саяси элиталары, оның ішінде

Әділеттілік және даму партиясы (ӘДП) жетекші кадрлары елге дегенәлемнің сыртқы саяси көзқарасын жағымдыбағытқа өзгертті. Алайда, аймақтық басшылыққа ұмтылу, мұсылман әлемін патронаждау және оның маңайындағы көптеген ірі қақтығыстарға қатысуы, көп кешікпей созылмалы, хубрис және сыртқы саясатты бұзу эпизодтарына айналды.

Кеңес Одағының ыдырауы Орталық Азиядағы бес түркі республикасының тәуелсіздігі мен Кавказдағы жаңа мемлекеттерді құруға әкелді. Американдық және түрік сыртқы саяси қайраткерлері Түркияны осы үш ел үшін үлгі ретінде белгіледі: біріншіден, Түркия орталықтандырылған жоспарланған кеңестік экономиканың жетпіс жылынан кейін капитализмді қабылдауға дайын Орталық Азия экономикалары үшін даму үлгісі ретінде қарастырылды; екіншіден, демократияландыру үлгісі ретінде ұсынылды; үшіншіден, Түркия - мұсылмандардың басым көпшілігінің модернизациясының зайырлы моделі ретінде көрсетілді. Сонымен қатар, Түркия мен Орталық Азия республикалары арасындағы ортақ тарих пен мәдениеттің негізгі дәлелі Хантингтонның әлемдік саясатта өркениеттерге баса назар аударуы бола алады. Түрік моделі идеясының сәтсіз болғанымен, қазіргі таңдағы жұмсақ саясатының қарқынды белең алуға.

Түрік «жұмсақ күш» саясаты жалпыланған ақпараттар мен іс-әрекеттердің аморфты денесі тәрізді болғанымен, 2001 жылы пайда болғаннан кейін академиялық ортада және орталықтарда жалпылама түсіндірмеге ие бола бастады. Ол Түркияның азаматтық билігі, демократиялық нормалар және экономикалық табыстарына негізделген идея, имидждің таралуының негізгі элементтері болып табылатындығына негізделген. Халықаралық масштабтағы жұмсақ күштің сипаттамасы, әрине, Түркияның сыртқы саясатына тән емес. Жұмсақ күштің идеясы АҚШ-тан, яғни американдық сыртқы саяси пікірталастардан бастауын алады, атап айтқанда Джозеф Найдың реалистік көзқарастарынан. Оның идеясын Бразилия, Ресей, Үндістан және Қытай, сондай-ақ Түркия сияқты дамып келе жатқан мемлекеттердегі сыртқы саясат сарапшылары жылы қабылдады. Сонымен қатар, тұжырымдама халықаралық аренада мемлекеттің дипломатиялық ойындары жүзеге асуының саяси көрсеткіші ретінде қызмет етеді: ол Түркияны жұмсақ күшке негізделген басқа әлемдік көшбасшылардың қатарына кіретіндігін көрсететін фактор. Бұл тұрғыда Түркия Еуропалық Одақ және дамушы БРИК елдеріне еліктеуге тырысады.

Сыртқы алға жылжу және елдің «жұмсақ күші» негізін құрайтын түрік мәдениетін көрсету стратегиясы жеткіліксіз, өйткені Таяу Шығыста «қатты күш» және белгісіздік факторлары басым.

Түріктердің «жұмсақ күші» ерекшелігі - оның көпбайланысты дискурстық құрал ретінде жұмыс істеуінде. Бұл саясат Түркияның Құрама Штаттар/Еуропалық Одақ пен батыстық ықпалды талап ететін төртінші әлемдік аймақ арасындағы қарым-қатынас үшін үлгі болу қызметіне қатысты. Түрік моделі, біріншіден, қырғиқабақ соғыстан кейін Орта Азияға сілтеме жасай отырып пайда болды. 90-шы жылдарда Түркияның ішкі дағдарыс кезеңі немесе салыстырмалы тыныштықтан кейін, 11 қыркүйек оқиғаларынан Таяу Шығысқа саясаты қайта пайда болды. Кейіннен 2011 жылдағы араб әлемін сілкіндірген халықтық көтерілістерден кейін шындалды.

Түркияда «жұмсақ күш» саясатын қолдану ӘДП-ның саяси күн тәртібіне көптеген деңгейде қызмет етті. Түркияның Таяу Шығыстағы, әсіресе мұсылман әлемінде көшбасшылығына баса назар аудара отырып, билеуші партия өзінің ішкі сахнасына қайта оралуға мүмкіндік алды. Бұл саясат ӘДП-ның құндылықтарды көтермелеу және елдің ұлттық идентификациясын қалпына келтіру әрекеттері оның сыртқы саясатының 2000-шы жылдардағы Ердоғанның сайлау алды үгіт-насихатына айналғанын көрсетеді. Сайлауда жеңіске жету аспектілерінен басқа, «жұмсақ күш» және көшбасшылық дискурстары ӘДП-ын жақтаушылар үшін Түркияның сыртқы саясатының демилитаризациялануының белгісі болды. Ол бұрынғы бюрократиялық элитаны маргинализациялауға көмектесіп, әскери күштердің ішкі саясатқа әсерінің шамалы болуын заңдастырды.

«Жұмсақ күш» саясаты ӘДП-ның саяси жобасындағы басты рөл атқарады. Ол тіпті қазіргі таңдағы президент Режеп Тайип Ердоғанның гегемониялық саяси жүйені құру стратегиясы мен билікті ұстауды тереңдетуінде маңызды орын иеленетінін ескерсек болады.

2010 жылдың басынан бері Түркиядағы сыртқы саясатының сәтсіздіктері және авторитаризм деңгейінің өсуі «жұмсақ күш» саясатын біршама ығыстырды. Мұндай саясаттың пайда болуы мен бәсеңдеуі Түркияның мемлекет ішінде және шетелде сыртқы саясат элитасын таң қалдырып, назарын аудару мақсатында өте маңызды мәселе болып қала береді. Түркияның бұрынғы сыртқы істер министрі Ахмет Давутоғлу бірнеше рет атап өткендей, Түркия ӘДП-ның басшылығымен аймақтық тәртіпті орнатқан мемлекет болмаса да, ол өзінің сыртқы саясатының дискурсын көрсетуге қабілетті болды [3].

Сыртқы істер министрлігінің веб-сайтында Түркияның «жұмсақ күші» бірінші кезекте үш негізгі сипаттамасынан тұрады: Демократия, экономика және сауда, және еуропалық жұмсақ күші. Түркияның «жұмсақ күшінің» басқа да құрамдас элементтері немесе көздері Түркияның либералды визалық режимі ретінде, мұсылман әлеміне әсер ету, тарихтың рөлі және Түркияның «донор» ретіндегі рөлінде анық көрінеді. Сонымен қатар «жұмсақ күштің» негізгі акторлары Түрік Радио және Теледидар Корпорациясы (ТРТ) шет тілдік бағдарламалары, Түрік әуе жолдары, Түрік даму және ынтымақтастық жөніндегі агенттігі (ТИКА), Юнус Эмре мәдени орталықтары болып табылады [4].

Түркияның «жұмсақ күш» саясатының негізгі объектісі ол Әзірбайжан. Қатынас көбіне білім саласында жүзеге асады, өйткені Әзірбайжанның шетелдегі студенттерінің ең басым саны Түркияда білім алады. Қазақстан қарқынды дамып жатқан мемлекет болғандықтан, Түркия көпжақты байланыс орнатуға тырысады, және аталмыш саясатының жүзеге асырылуын экономикалық тұрғыда бизнес кеңесін құруда, түрік мәдени орталықтарының еліміздегі жұмысынан көрініс табады. Қырғызстан республикасындағы «жұмсақ күш» саясатының бағыттары білім, медицина салаларында жоғары деңгейде, сонымен қатар 2008 жылдан бері қырғыз тәртіп сақтау қызметін даярландыруда Түркия халықаралық жобаны іске асыруда. Тәжікстан мен Өзбекстанда Түркия түрік тілін ерекше насихаттайды. «Тюркология» жобасының негізінде, екі елдің бірқатар жоғары оқу орындарында түрік тілі мен әдебиеті кафедралары құралған.

Түркия өзінің аталмыш саясатын тек көршілес елдер мен тарихи, мәдени тұрғыда жақын мемлекеттерде ғана емес, басқа аймақтарда да жүргізуге мүдделі.

Елбасы Режеп Таип Ердоған Судан, Чад және Тунис елдеріне сапарлары – Анкараның аймақтағы ықпалын күшейтетін, дипломатиялық құндылығы бар жана қадам, жұмсақ күш саясатының жана бағыты. Ердоған Африкадағы бұл төрт күндік сапары кезіндегі алғашқы аялдамасы Судан болды, сондай-ақ ол түрік президентінің Суданға алғаш рет келуі болатын. Суданнан кейін ол Чадқа, содан кейін Тунис еліне сапар жасады. Ердоғанның Чадқа сапары да Түркия президентінің бұл елге алғаш рет келуі еді. Анкарадағы Африка стратегиялық зерттеу орталығының жетекшісі Мұстафа Эфе былай дейді: «Бүгінгі күні технологиялық дамудың арқасында біз осы аймақтарға логистикалық тұрғыда жақынбыз, дегенмен өткен жылдардағы тарихи оқиғалар арасындағы Осман дәуіріне байланысты үзіліс бар. Бұл президенттік сапарлар осы аралықты толтыру үшін маңызды». Эфе сондай-ақ, «Африка Түркияның сыртқы саясатын әртараптандыруда көмекші рөл атқарады» деп қорытындылады. Соңғы бірнеше жылда континенттегі түрік дипломатиялық миссияларының саны 2009 жылы 12-ден 42-ке көтерілді.

Таяу Шығыс, Солтүстік Африка және Шығыс Еуропа елдерін 500 жылдан астам уақыт бойы басқарған Осман империясы Африкада тұрақтады, алайда бұл 1923 жылы Түркия Республикасының негізі қаланғанып, батысқа бағдарланған сыртқы саясатқа көшуінен кейін тоқтатылды. 2002 жылдан бастап Түркия өзінің Африкаға ашылу саясатымен белсенді бола бастады, сондай-ақ 2005 жылды Африка жылы ретінде жариялады. Түркияның континенттегі белсенділігінің дәлелі ретінде 2011 жылы Африканың экономикалық болжамы журналы Түркияны континенттің ең маңызды әріптестерінің бірі деп мәлімдеді[5]. Түркия сондай-ақ Африкадағы жарналар есебінен 2017 жылы өткізілген Әлемдік гуманитарлық көмек туралы есебіне сәйкес АҚШ-тан кейінгі әлемдегі екінші дүниежүзілік гуманитарлық донор болды.

Африка бойынша мамандандырылған академик Хатидже Угур «Африкалық құрлық деп айтқан кезде, біз елуден астам ел мен жүздеген мәдениет пен тілдерді елестетеміз» деп, Африканың Түркия сыртқы саясатындағы маңыздылығын көрсетті.

Суданға барар алдында Анкарадағы Эсенбога әуежайында журналистерге берген сұхбатында Ердоған Түркияның Африкамен ынтымақтастықты одан әрі нығайтуды және аймақтағы іскерлік байланыстарды нығайтуды көздейтінін айтты. Бұл 2017 жылдың басынан бері Африка елдеріне жасалған екінші президенттік сапары болды. Ердоғанның аталған жылдың қаңтар айында Танзания, Мозамбик және Мадагаскарға жасаған сапарларын қосқанда, әлем басшылары арасында Африкаға ең көп ресми сапар жасаған елбасы болып саналады.

Стамбул Мәдениет Университетінің саясаттану факультетінің деканы және Түркияның Чадтағы бұрынғы елшісі, профессор Ахмет Кавастың айтуынша, бұл сапар Судан, Чад және Тунис елдерімен байланыстардың жаңа бағыттарын ашу процесін бастаумен қатар, елеулі экономикалық жобалар іске қосылады.

Маариф қоры - Түркиядан тыс мектептерді басқаратын коммерциялық емес, мемлекет қаржыландыратын орган. Қазіргі таңда ол Африкадағы 32 мектепті қаржыландыру мен басқарумен айналысады.

Ердоған Хартум Судан Республикасының Президенті Омар әл-Баширмен кездесті. Баширмен жабық кездесуден кейін өткен баспасөз мәслихатында Ердоған екі ел арасындағы сауда көлемін арттыруға мүдделі екенін және сауда көлемін 1 миллиард долларға, одан кейін 10 миллиард долларға дейін көтеру қажеттігін айтты. Түркия үшін Суданның маңыздылығын көрсету мақсатымен Эфе ел тарихына сілтеме жасады. Ол Судан құрлықтағы тәуелсіздік алған алғашқы елдердің бірі, Осман империясының бір бөлігі болғандықтан, оның Түркияға мәдени тұрғыдан жақын екендігін атап өтті. Судан бірқатар шектеулерге байланысты елде өндірілген өнімдерді шет елдерге экспорттай алмайды, ал Түркия өз кезегінде осы жағдайды өзгерте алады.

Ердоған екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастықты арттыру үшін жоғары деңгейдегі стратегиялық кеңесті құруға келісті. Екі ел қорғаныс, тау-кен өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, орман, ғылым, білім, туризм, қоршаған ортаны қорғау, шағын бизнесті қолдау және стратегиялық кеңес құру туралы 12 келісімге қол қойды.

Угурдың айтуынша, Чад Африка елдерінің Сахарадан оңтүстік бөлігінің маңызды орталықтарының бірі болып табылады, өйткені ол құрлықтағы ең белсенді сауда желілерінің бір бөлігі болып табылады. Сонымен қатар мұнай қорының болуы және оны дұрыс пайдаланудағы жалпы Африка мемлекеттерінің тәжірибесі болмағандықтан, олар Түркияның көмегін қажет екендігін атап өтті.

Туниспен жарияланған жоғары білім беру саласындағы ынтымақтастық жоспары Солтүстік Африка араб мемлекеттерімен бірлесе отырып, аймақтық альянстар мен серіктестіктер құруға бағытталған мәдени дипломатия немесе «жұмсақ күш» саясаты ретінде көрінетін Түркияның жоспарында соңғы кезең болып табылады.

Тунис-Түркия жоғары білім беру ынтымақтастығы жоспары Тунис Жоғары білім министрлігінің веб-сайтында 9 наурызда жарияланды және 2 мамырда Жоғары білім кеңесі өткізген Түрік-Тунис университеттері ынтымақтастығы форумында ұсынылған ұсыныстардың орындалуының алғашқы қадамы болып табылады.

Бұл жоспар 2014 жылдың сәуір айында Ыстамбұлда өткен Түрік-Араб конгрессінде мақұлданған, 22 мемлекеттің араб әлемі мен Түркияның университеттері арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға ұмтылуы кеңірек Түркия стратегиясының бөлігі болды.

2016 жылғы «Жұмсақ күш 30» деп аталатын баяндамаға сәйкес, жұмсақ күш саясаты тұрғысынан, соның ішінде жоғары білім, мәдени өндіріс және технологиялық инновациялар бойынша әлемдегі ең беделді елдерді бағалайтын жұмсақ күштің жаһандық рейтингі бойынша Түркия 32 орынға ие және Таяу Шығыс пен мұсылман мемлекеттерін көшін бастап келеді.

Ынтымақтастық жоспары Тунис-Түркия бірлескен университетін құру, түрік және тунис университеттері арасында ынтымақтастықты дамыту және студенттер мен оқытушылармен алмасуды дамытуды қамтиды.

Ұсынылған Тунис-Түрік университеті Солтүстік Африка аймағындағы Марокко-Түркия университеті мен Судан-Түркия университеттерінен кейінгі Түркияның үшінші жоғары оқу орны болмақ.

Стамбул университетімен ынтымақтастықта Тунис университетінде түрік тілінде магистрлік бағдарлама құрудан басқа, түрік дипломаттары мен студенттерін ислам және араб тілдерінде оқуға мүмкіндік беретін бағдарлама ұйымдастыру жоспарланған.

Түркия сондай-ақ Мысыр мен Ливия сияқты елдерде саяси тұрақсыздықты ескере отырып, аймақтық жоғары білім беру орталығы ретінде өз ұстанымын нығайтады.

Осы қысқа мерзім ішінде түрік дипломаттары мен халықаралық қатынастар саласындағы сарапшылар әзірлеген тіл, білім беру және ғылымды, іскерлік ынтымақтастықты дамытуға және дамытуға жәрдемдесудегі «жұмсақ күш» стратегиясын, механизмдерін және нақты әрекеттерінің тиімділігі дәлелденді, бұл көптеген елдердің қоғамдық пікірінде қалыптасқан Түркияның оң және тартымды имиджін көрсетеді[6]. «Жұмсақ күш» саясатын жүзеге асыру үшін Түркия екіжақты ғана емес, көп жақты ынтымақтастықты да қолданады. Мысалы, Орталық Азия мен Кавказ елдерімен өзара іс-қимылды нығайту мақсатында Түркия Түркітілдес елдердің ынтымақтастығы кеңесі, Түркітілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясы, Түркітілдес мемлекеттер мәдениеті мен өнер ұйымы. «Жұмсақ күш» саясатымен оң нәтижелерге қол жеткізгеніне қарамастан, Түркия сыртқы саяси келіссөздерді ынталандыру және Сирия мен Кипрмен қарым-қатынастарда шиеленісті төмендету сияқты қазіргі сыртқы саясат мәселелерін шешу қажеттілігін ескере отырып, шетелге әсер ету үшін көп өлшемді стратегияны әзірлеу міндетіне тап болады. Тұжырымдамалық мазмұнын және нақты елдік мысалдарға негізделген іске асыру тетіктерін тарихи шолу және талдауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Kalın, Ibrahim. "Soft Power and Public Diplomacy in Turkey," 2011, Perceptions 16 (3), pp. 5-23. URL: <http://sam.gov.tr/soft-power-and-public-diplomacy-in-turkey/>.
2. Öktem, Kerem. "Strategic Shallows: The End of AKP Power and the Fragmentation of Turkey's Foreign Policy," Süd ost europa Mitteilungen 3-4, 2015, pp. 42-50.
3. Davutoğlu A. Turkey's foreign policy vision: an assessment of 2007 // Insight Turkey. 2008. Vol. 10. No. 1. P. 77-96
4. Аватков В.А., Чулковская Е.Е. Центры турецкой культуры имени Юнуса Эмре — «мягкая сила» Турции // Геополитика и безопасность. 2013. № 2 (22). С. 116-123
5. Kirişçi, Kemal. "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State," New Perspectives on Turkey 40, 2009, pp. 29-57
6. Сафонкина Е.А. Турция как новый актер политики «мягкой силы» // Вестник международных организаций. 2014. Т. 9. № 2. С. 145-167

УДК 327

ГРНТИ 03.01.19

*Ыдырыс Қ.С.*¹

¹ PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының доцент м.а.

*Ыдырыс С.С.*²

² экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының профессоры

*Мунасинова М.Е.*³

³ экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының доцент м.а.

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ САЯСАТЫНДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ ОРНЫ

Аннотация

Әлемнің алпауыт мемлекеттерінің санатына жатқызылатын Ресей Федерациясы (РФ) мен Қытай Халық Республикасы (ҚХР) арасындағы байланыстар әрқилы кезеңдерде әртүрлі сипатта өрбіген. Кейде қос мемлекет арасында соғыс оты тұтанса, енді бір кезеңде ынтымақтастық пен әріптестік байланыстар белең алған. Десек те, тарих қойнауына үңіле зер салғанда екі елдің тарихы мен тағдыры бір-біріне ұқсас екенін көреміз. Геосаяси тұрғыдан өз алдына шоқтығы биік елдерге баланатын РФ мен ҚХР-дың қос құрлықтың қақ ортасында орналасып қана қоймай, қазіргі заманғы геосаяси теориялар бойынша жаһандануға бет бұрған бүгінгі әлемдегі өз алдына шешуші рөлге ие мемлекеттердің қатарына енуі оларды бір-біріне жақындастыратын маңызды факторлар болып табылады. Осы мақалада Қытай Халық Республикасының энергетикалық стратегиясындағы Ресейдің маңыздылығы қарастырылған. Мақала Қытай мен Ресей арасындағы қолданыстағы және жоспарланған энергетикалық жобалар бойынша деректерді қамтиды. Сондай-ақ, мақалада Қытай ресейлік мұнай және газ энергия ресурстарын тұтынуда қаншалықты тәуелді екені зерттеліп, Таяу Шығыс елдерімен салыстырылған. Сонымен қатар мақалада, Қытайдың энергетикалық саясатындағы өзгерістер талқыланды. Өз кезегінде, бұл факт Ресей - Қытай қарым-қатынастарының екі жақты және көп жақты аспектілерін талдауға көмектеседі, және Қытайдың энергетикалық стратегиясында Ресейдің орнын айқындайды.

Түйін сөздер: энергетикалық стратегия, сыртқы саясат, Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы, мұнай және газ секторы

Ыдырыс К.С.¹

¹ *PhD, и.о. доцента кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи*

Ыдырыс С.С.²

² *доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи*

Мунасипова М.Е.³

³ *кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи*

РОЛЬ РОССИИ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Отношения между Российской Федерацией (РФ) и Китайской Народной Республикой (КНР), которые классифицируются как стратегические, проходили разные этапы развития. Важнейшим фактором, сближающими эти страны является то, что Россия и Китай стремятся сохранить баланс в современном мире глобальных геополитических изменений. В данной статье рассматривается значение России в энергетической стратегии Китайской Народной Республики. В статье представлены данные о существующих и планируемых энергетических проектах между Китаем и Россией. В статье также рассматривается, насколько сильно зависимость Китая от потребления энергетических ресурсов России по сравнению с экспортёрами из стран Ближнего Востока. Вместе с тем, в статье также рассмотрены изменения во внешней и энергетической политике Китая. В свою очередь это обстоятельство поможет нам проанализировать двусторонние и многосторонние аспекты российско-китайских отношений и определить место России в энергетической политике Китая.

Ключевые слова: энергетическая стратегия, внешняя политика, Китайская Народная Республика, Российская Федерация, нефтегазовый сектор

Ydyrys K.S.¹

¹ *Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, ydyrys.kanat@mail.ru*

Ydyrys S.S.²

² *Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Doctor of Economic Sciences, professor, serikbay-s@mail.ru*

Munassipova M.E.³

³ *Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Candidate of Economic Sciences, munasipova62@mail.ru*

THE ROLE OF RUSSIA IN THE ENERGY POLITICS OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Annotation

Relations between the Russian Federation (RF) and the People's Republic of China (PRC), which are classified as strategic, have passed through different stages of development. The most important factor bringing these countries closer is that Russia and China are striving to maintain a balance in the modern world of global geopolitical changes. This article examines the importance of Russia in the energy strategy of the People's Republic of China. The article presents data on existing and planned energy projects between China and Russia. The article also examines how much China's dependence on Russia's energy resources consumption is compared with exporters from the Middle East. At the same time, the article also examines changes in China's foreign and energy policy. In turn, this circumstance will help us to analyze the bilateral and multilateral aspects of Russian-Chinese relations and determine the place of Russia in China's energy policy.

Keywords: energy strategy, foreign policy, People's Republic of China, Russian Federation, oil and gas sector

1990 жж. орта тұсына дейін Қытай Халық Республикасы (ҚХР) басшылығын елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі оншалықты алаңдатпады. Себебі, ҚХР-дың мұнай өнеркәсібі өз алдына оқшауланған сала болғандықтан, отандық мұнай саласы халықаралық энергетика нарығындағы өзгерістерден еш әсерленбейтін және мұнай бағасының ауытқуы да ел өнеркәсібінің дамуына әсер етпейтін. Алайда, 1993 жылы Қытайдың мұнай өнімдерін импорттаушы елге айналуымен бірге бұл жағдай күрт өзгеріп, 1997 жылдан соң Қытайдың сырттан шикі мұнай импорттау көлемі едәуір ұлғайып, энергетикалық қауіпсіздік мәселесі туындай бастады. Ол кезде тек қана энергетика секторын қайта құру қажеттілігі сезілді, «энергетикалық қауіпсіздік» ұғымы әлі толықтай қолданысқа енгізілмеді [1, 32 б.].

ҚХР-дың энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған бірнеше әдіс-тәсілдер болғанымен, оның ішінде екі маңызды әдіске жүгінген жөн. Оның біріншісі – АҚШ-тың энергетикалық стратегиясы. Бұл әдіс бойынша ірі мұнай өндірушілермен диалогты күшейтіп, құбырлар желісін салу және теңіз арқылы тасымалдаудағы тәуекелді азайту мақсатында Ресеймен және Қазақстанмен қарым-қатынасты дамыту; Қытайдың ұлттық компанияларына шет елдерде мұнай өндіру үшін қолайлы жағдай жасау және инвестициялық қолдау көрсету, елдің сыртқы саясатындағы энергетика саласының маңызын арттыру болып табылады. Ал, екінші әдіс бойынша ҚХР басшылығы ішкі нарықтың халықаралық мұнай бағасындағы ауытқулардан мейлінше аз әсерленуін қамтамасыз ету, мұнай өңдеу көлемі мен сапасын арттыру және мұнай импортын әртараптандыру мақсатында елдің мұнай қорын ұлғайтуға ден қою қажет. Нәтижеде, жоғарыдағы мақсат-мүдделер «10-шы бес жылдық жоспарға» (2001-2005) енгізілді [2, 142 б.].

2001 жылдың қаңтар айында Қытай даму және зерттеу орталығының ұйымдастыруымен өткен семинарда Бүкілқытайлық халықтық саяси кеңесі төрағасының орынбасары, Мемлекеттік жоспарлау ұйымының бұрынғы төрағасы Чен Синьхуа Қытай компанияларының шетелдегі мұнай өндіру көлемін ұлғайтуға бағытталған стратегияны бекітті. Осылайша, Қытай компаниялары мен кәсіпорындарының шетелдердің мұнай саласына қосымша инвестиция құюына рұқсат берілді. Чен Синьхуа «шетелге шығудың» жеті баптық жоспарын ұсынып, Қытай компанияларын мұнай және газ өңдеумен қоса барлау саласында да шетелдік серіктестермен ортақ кәсіпорын құруға шақырды. Сондай-ақ, ҚХР-дың әлемдік мұнай саласына кеш кірсе де, АҚШ-пен бақталасуға қауқары жететінін, ол үшін ҚХР басшылығының табандылық танытып, «жеті рет өлшеп, бір рет кесу» саясатын ұстану керектігін алға тартып, Таяу Шығыс, Орта Азия, Солтүстік Африка және Ресей нарығына енуді басты міндет етіп қойды.

ҚХР нарығы үшін Ресейдің табиғи ресурстарына қол жеткізу басым бағыттағы міндеттердің бірінен саналды. Осыған орай ҚХР мен Ресей арасында екі елді байланыстыратын мұнай құбырларының желісін салу бойынша қызу келіссөздер жүргізілді. Ресей Федерациясының Президенті Б.Н.Ельцин 1994 жылы алғаш рет бастама көтеріп, екіжақты сауда-экономикалық байланыстарды нығайту мақсатында Ангарскіде құбырлар желісін салуды ұсынды. 1996 жылы ұзаққа созылған келіссөздерден кейін Пекин мен Мәскеу Шығыс Сібірден Дацинге дейін созылған мұнай құбырларының желісін де қамтитын Энергетика саласындағы ынтымақтастықты нығайту туралы келісімге қол қойды.

1990 жж. соңы мен 2000 жж. басында мұнай импорты Таяу Шығыстан Азияға қарай ығысты. Қытайда энергия тұтыну көлемі күрт өсіп, ел басшылығы мұнай импортын әртараптандыру және ұлттық энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Ресеймен ынтымақтастықты кеңейтуге ұмтыла бастады [3].

11-қыркүйектегі жантүршігерлік оқиғадан кейін АҚШ-тың Ауғанстанды басып алуы және Вашингтонның Орта Азияға бағытталған саяси жоспарын осы аймақтағы стратегиялық һәм экономикалық беделі мен күш-қуатын нығайту мақсатында қайта қарауға талпынуы Пекиннің Орта Азия ынтымақтастығын күшейтуге деген ұмтылысына қауіп төндірді. Осы орайда, көптеген мамандар АҚШ-тың ұзақ уақыттан бері Орта Азиядағы мол энергия қорларына көз тіккенін және терроризмге қарсы күресті сылтаурата отырып, осы аймаққа бойлай енуді көздегенін алға тартты.

Сондықтан, Қытай тарапы Ресеймен Ангарсктен (Шығыс Сібір) Дацинге қарай бағытталатын құбырлар желісін салуға елеулі қызығушылық білдірді. Қытай мен Ресейдің мұнай компаниялары Дацинге 2005 жылға дейін күніне 400 мың баррель және 2010 жылға дейін күніне 600 мың баррель мұнай тасымалдауға мүмкіндік беретін осы құбырдың салынуына қажетті техникалық-экономикалық сараптаманы жүргізді. 2002 жылдың соңына таяу Қытай тарапы аталмыш құбырды салу туралы келісімшарттың мәтінін әзірлеуге кірісіп, оған 2002 жылдың желтоқсан айында ҚХР Бас хатшысы Цзянь Цземин мен Ресей Федерациясының Президенті В.В.Путин қол қою тиіс болатын. Алайда, екі ел басшыларының кездесуі барысында бұл келісімге қол қойылмады. Өйткені, сол жылы Шығыс Сібірден Ресейдің Тынық мұхиты жағалауына дейін жететін құбырды салу және оған қаржылық қолдау көрсету

туралы Жапониядан ұсыныс келіп түскен болатын. Осының нәтижесінде 2003 жылы Ресей мен Қытай арасындағы келіссөздер тоқтатылды [4, 81 б.].

2011 жылға дейін ҚХР-да мұнай тұтыну көлемі ұдайы артып отырды. Әсіресе, соңғы жылдары қарыштап дамып келе жатқан ҚХР экономикасындағы мұнайға деген ішкі сұранысты қанағаттандыру үшін шикі мұнай импортына қажеттілік туындады. Сол жылы ҚХР мұнай импорттаушы елдер тізімінде әлемде екінші орынға шықты [5]. ҚХР мен Ресейдің бір-біріне шекаралас орналасуына байланысты осы саладағы ынтымақтастықты нығайтудың екі ел үшін де пайдалы екені анық. Сол себепті, 1994 жылдан бастау алған Ресейден Қытайға мұнай құбырларының желісін тарту жөніндегі келіссөздер он жылдан астам уақыттан бері жүргізіліп келеді.

Осындай құбырлар желісін салу және тікелей тарту туралы пікірді 2001 жылы «ЮКОС» компаниясының басшысы М.Ходорковский ұсынған болатын. Ол желі «Шығыс Сібір – Тынық мұхит» деп аталған-ды. Осы жоба аясында Ресейдің Ангарск қаласынан Қытайдың солтүстігіндегі Дацин қаласына дейін мұнай құбырын тарту қарастырылды. Бұл Қытайға мұнай экспорттайтын ең ірі құбырға айналуы тиіс болды. 1999 жылдың желтоқсан айынан «ЮКОС» компаниясының басшысы М.Ходорковский мен Қытай Ұлттық мұнай компаниясының өкілі арасында Ангарск-Дацин мұнай құбырын салу мәселесі бойынша қызу келіссөздер жүргізіле бастады. Осы келіссөздердің нәтижесінде 2001 жылы шілде айында Ресей Премьер-министрі М.Касьянов пен ҚХР төрағасы Цзянь Цземин арасында «Ресей-Қытай мұнай құбырының техникалық-экономикалық негіздерін дайындау туралы» келісімге қол қойылды. Тіпті, келісімге қол қою кезінде тараптар оның барлық баптары бойынша, әсіресе импортталатын мұнай көлемі мен бағасы, мұнай құбырының құрылысына қажетті кепілдіктер жөнінде де өзара келісімге келді. Әйтсе де, құрылысты бастау қиынға соқты. Себебі, бір жылдан кейін-ақ Ресейдің «Транснефть» компаниясы Ангарсктен Находка қаласына дейін балама құбырды салуға ұсыныс жасап, бұл жобаға Жапония мемлекеті мен Жапония Премьер-министрі Дзюньитиро Коидзуми зор қызығушылық танытып, бұл жобаны қаржыландыруға ниетті екендіктерін білдірді. Осыған орай, «жапон» және «қытай» жобаларын біріктіру мәселесі бойынша ұзын-сонар келіссөздер басталып, «Шығыс Сібір – Тынық мұхит» атты жобаны жүзеге асыруға шешім қабылданды. Жаңа мұнай құбыры Ангарск қаласынан бастау алып, Находка қаласына дейін ұласатын болды және осы желінің бойынан Қытайдың Дацин қаласына қарай бір тармақ жүргізу ұйғарылды. Алайда, сол кездегі құрылыс жобасы Қоршаған ортаны қорғау комиссиясының оң қорытындысынан өтпей, жобаны іске асыру кейінге шегерілді.

Негізгі мәселелерді шешу жөнінде бірқатар жұмыстар атқарылып, аталмыш жоба қайта қарастырылғаннан соң 2004 жылы мұнай құбырының құрылысын жүргізу туралы шешім қабылданды. Ресей тарапынан жобаны «Роснефть» компаниясы басқарды. Жаңа мұнай құбыры Иркутск облысының Тайшет қаласынан Приморьеңің Козьмино айлағына дейін салынады деп ұйғарылды. Сондай-ақ, мұнай құбырының бір тармағын Қытайдың Дацин қаласында салу да жоспарланды. 2004 жылдың қазан айында ҚХР Төрағасы Вэнь Цзябао Мәскеуге арнайы іс-сапары барысында РФ Премьер-министрі М.Фрадковпен кездесіп, екі елдің үкімет басшылары Дацин қаласында «Шығыс Сібір – Тынық мұхиты» құбырының құрылысын жүргізумен қоса, Қытайға тасымалданатын мұнай көлемін 2005 жылы 10 миллион тоннаға, ал 2006 жылы 15 миллион тоннаға дейін жеткізу жөнінде уағдаласты. 2004 жылы жасалған келісімге сәйкес 2006 жылы наурыз айында аталмыш мұнай құбырының Қытайға бағытталған тармағын салу жұмыстары басталды. Бұл жобаның бір бөлігі Қытай Ұлттық мұнай компаниясы тарапынан қаржыландырылса, бұған қосымша Ресейдің «Транснефть» компаниясы да 400 миллион АҚШ доллары көлемінде субсидия бөлуге ниет білдірді.

Ресейден тікелей мұнай тасымалын қамтамасыз ету мақсатында ҚХР Үкіметі аталмыш жобалардан бөлек, энергетикалық ынтымақтастықты кеңейтудің өзге де жолдарын қарастыра бастады. Атап айтқанда, 2006 жылы тамыз айында ҚХР Сахалинде көмірсутек шикізатын шығаратын «Сахалин-3» жобасына қатысу үшін өзінің «Кантан-3» атты бұрғылау алаңын (платформасын) ұсынды. Осы жоба аясында тасымалданатын мұнай көлемі 8000 миллион тоннаны, ал табиғи газ көлемі 900 млрд. м³-ті құрайтын болды.

2006 жылдың қазан айында Ресейдің «Роснефть» мемлекеттік мұнай компаниясы мен Қытай Ұлттық мұнай компаниясы Шығыс Сібір аймағындағы қазба байлықтарды игеру және өңдеу мақсатында серіктестік негізінде «Восток-Энергия» компаниясын құру жөніндегі хаттамаға қой қойды. Қытай тарапы РФ Үкіметі өз қазба байлықтарын игеруге және мұнай өнімдерімен тұрақты қамтамасыз етуге кепілдік берген жағдайда осы жобаның даму кезеңін қаржыландыруға келісім берді. Компанияның жарғылық капиталы 10 миллион АҚШ доллары көлемінде болады деп бекітілді және оның акцияларының 51%-ын

«Роснефтьтің», қалған 49%-ын Қытай компаниясының бақылауына беруге шешім қабылданды. Бұған қоса, жаңа компанияға Ресейде барлау жұмыстарын жүргізуге, кен орындарын жетілдіруге және жерасты қазба байлықтарын игеруге лицензия беру мүмкіндіктері қарастырылды. Екі елдің де аталмыш жобадан өзіндік мақсат-мүддені көздегені анық. Мәселен, Қытай көмірсутек шикізатының сатып алушысы ретінде отандық өнеркәсібін одан әрі өркендетуге және өндіріс көлемін ұдайы арттыруға қажетті мүмкіндікті қарастырса, «Роснефть» компаниясы (РФ Үкіметі) Қытайға мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдағаны үшін бұның қарымына Қытай компаниясы Шығыс Сібірдегі барлау жұмыстарын қаржыландырады деп күтті.

2007 жылы ҚХР мен РФ арасында көптеген салаларда екіжақты байланыстар күшейіп, наурыз айында ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао Ресейдегі Қытай жылын атап өту шараларына қатысу үшін Мәскеуге ат басын тіреді. Онымен бірге Қытайдың энергетика саласындағы ең ірі үш кәсіпорнының (Sinorec, Қытай Ұлттық мұнай компаниясы және Қытай Ұлттық оффшорлық мұнай корпорациясы) бас директорлары да келді. РФ мен ҚХР басшылары энергетика саласындағы көптеген жобаларды бірлесіп атқару жөнінде ортақ меморандум қабылдап, жалпы құны 4,3 миллиард АҚШ долларын құрайтын бірқатар келісімдер мен шарттарға қол қойды. 2007 жылдың қазан айында ҚХР Премьер-министрі Вэнь Цзябао Ресейдегі Қытай жылының салтанатты жабылу рәсіміне қатысу үшін Мәскеуге келген кезде энергетика саласындағы екіжақты ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған 10-нан астам келісім түзіп, оларға екі елдің үкімет басшылары қол қойды.

2008 жылы Д.Медведев РФ Президенті болып сайланды. Билікте ешқандай түбегейлі өзгеріс орын алмай, В.В.Путин Премьер-министр лауазымына тағайындалды. Әлбетте, мұндай жағдайда Қытай билігі жаңа президенттің қандай саясат ұстанатынынан бейхабар болғандықтан, екі ел арасындағы қарым-қатынастың бұдан былайғы жайына алаңдай бастады. Алайда, Ресейдің жаңа көшбасшысы Тәуелсіз мемлекеттер достастығына мүше-елдердің тысындағы ең алғашқы шетелге іс-сапарын Қытайдан бастауы бұл уайым мен күдікті сейілтеді. Д.Медведевтің 2008 жылдың мамыр айының 23-24 күндері аралығында Қытайға жасаған іс-сапары барысында маңызды халықаралық мәселелердегі екі елдің ортақ мақсат-мүддесін көксейтін ортақ меморандум (декларация) қабылданады [6]. Бұл құжатта көп полюсті әлемдік жүйені құруға екі елдің де тәуелді екені баяндалады. Д.Медведев пен Ху Цзиньтао В.Путиннің басшылығы кезінде басталған дәстүрді одан әрі жалғастыра отырып, маңызды халықаралық және екіжақты мәселелер бойынша пікір алмасу мақсатында тұрақты түрде (жылына бірнеше рет) кездесулер өткізеді. Көп ұзамай 2008-2009 жж. екі елдің көшбасшылары арасындағы байланыс нығайып, Ху Цзиньтаоның 2009 жылдың маусым айындағы Ресейге жасаған ресми іс-сапары мен G8 [7, б. 62], ОПЕК, Шынхай ынтымақтастық ұйымы сынды белді халықаралық ұйымдарға мүше-елдердің басшылары бас қосқан алқалы жиындардан бөлек 2009 жылдың маусым айында Екатеринбургте ұйымдастырылған BRICS саммиті мен G20 жиыны барысында (үш рет) екеуара кездесу өткізеді [8].

Әлбетте, мұндай кездесулер мен басқосулар екіжақты ынтымақтастықтың күшеюіне түрткі болады. «Тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы» келісімді түзу үшін «2009-2012 жж. арналған іс-шаралар жоспары» қабылданады. Қытай мен Ресейдің энергетика саласындағы ықпалдастығы премьер-министр орынбасарларының деңгейінде де жүзеге асып, мұнай және табиғи газ салаларында жаңа ынтымақтастық келісімдерінің жасалуына ұйытқы болады [9]. Екіжақты ынтымақтастық инвестициялар мен сауда-саттық саласында да жанданып, 2009 жылдың маусым айында мемлекет басшылары инвестиция саласында Ресей-Қытай ынтымақтастық жоспарын бекітеді. Ал, сол жылы қыркүйек айында 2009-2018 жж. арналған металлургия, көлік өндірісі және құрылыс салаларында Қиыр Шығыс, Ресейдің Шығыс Сібір аймағы және Қытайдың солтүстік-шығыс өңірі арасында ынтымақтастық орнату бағдарламасы қабылданады [10].

2009 жылы Ресей мен Қытай арасында Ресейдің мұнай-газ саласына бағытталған қытайлық инвестицияларды болашақта өндірілетін мұнай және газ өнімдерінің есебінен қайтару туралы келісім жасалады. Осы келісімге сәйкес Қытай тарапы Ресейге жалпы сомасы 25 миллиард АҚШ долларын құрайтын ұзақ мерзімді несие беруге, оның ішінде 15 миллиард АҚШ долларын Ресейдің «Роснефть» мұнай компаниясына және 10 миллиард АҚШ долларын «Транснефть» мұнай тасымалдау компаниясына бөлуге, ал Ресей тарапы 2011-2030 жж. аралығында жылына 15 миллион тоннадан барлығы 300 миллион тонна мұнайды жеткізіп беру арқылы несиені қайтаруға, сондай-ақ Шығыс Сібір-Тынық мұхиты мұнай құбырының құрылысы аяқталғаннан кейін мұнай жеткізу көлемін біртіндеп ұлғайтуға өзара уағдаласады. 2009 жылы «Энерджи инвестмент» орыс-қытай корпорациясының 51%-ын Ресейдің «Сунтарнефтегаз» мұнай компаниясының сатып алуы энергетика саласындағы Ресей-Қытай ынтымақтастығының аса маңызды жетістіктерінің біріне баланады [11].

2010 жылдың қыркүйек айында РФ Президенті Д.Медведев Қытайға ресми іс-сапармен барады. Аталмыш іс-сапардың басты мақсаты энергетика саласындағы екіжақты ынтымақтастықты нығайту және құрылысы тәмамдалған жаңа мұнай құбырын ашу болып табылады. Қытай ұлттық мұнай компаниясы мен Ресейдің «Транснефть» компаниясының өкілдері арасында өткен бейнеконференция кезінде көптен күткен айтулы жобаның аяқталғаны жарияланады. Мұнай құбырының іске қосылуы энергетика саласындағы Қытай-Ресей қарым-қатынастарының жаңа белесі деп бағаланады.

2013 жылы Қытай Ресейден жалпы құны 19 миллиард АҚШ долларына тең барлығы 24 миллион тонна мұнай импорттайды. 2013 жылдың қазан айында Ресейдің «Роснефть» компаниясы мен Қытайдың «Sinorek» компаниясы 2014 жылдан бастап 10 жыл ішінде 100 миллион тонна мұнай импорттау туралы келісімге қол қояды. 2009 жылы «Роснефть» пен «Sinores» арасында түзілген алғашқы келісімшартқа сәйкес Ресей Қытайға алдағы 25 жыл ішінде жылына 15 миллион тонна мұнай жеткізуге уағдаласады.

4.1-кесте. Қытайдың шикі мұнай импортындағы шет елдердің үлесі (2014)

Ел атауы	Қытай импортындағы үлесі (%)
Сауд Арабиясы	16
Ангола	13
Ресей	11
Оман	10
Ирак	9
Иран	9
Венесуэла	4
Біріккен Араб Әмірліктері	4
Кувейт	3
Колумбия	3
Конго	2
Бразилия	2
Оңтүстік Судан	2
Қазақстан	2
Өзге де елдер	9

Дереккөз: ЕІА, 2015

Украинада орын алған оқиғалар мен Еуропа Одағының АҚШ пен Ресейге қарсы экономикалық санкциялар жариялауы Ресейдің өз экономикасын шығысқа қарай бағыттауына тың серпін берді. Соңғы екі жыл ішінде Ресейдің Қытаймен арадағы ынтымақтастығы нығайып қана қоймай, энергетика саласында да елеулі артты. Қытайдың статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, 2014 жылдың өзінде Ресейден Қытайға мұнай экспорты 36%-ға ұлғайып, 30 миллион тонна мұнай жеткізілген. Осының арқасында Ресей Қытай нарағының тұрақты мұнай жеткізушілері саналатын Сауд Арабиясы мен өзге де ОПЕК елдерінің орнын басып отыр. 2014 жылғы деректер бойынша Қытайдың шикі мұнай импортындағы Сауд Арабиясының үлесі 8%-ға, ал Венесуэланың үлесі 11%-ға азайған [12]. Бұдан ҚХР мен Ресей экономикаларының, әсіресе сауда-экономикалық байланыстарының кеңейгенін анық аңғаруға болады. Әлемдік энергетика нарығындағы ауытқуларды, Ресейдің ірі мұнай экспорттаушы елге айналғанын және Қытай нарығындағы үлесінің жыл сайын көбейіп келе жатқанын ескере келе, энергетика саласындағы Қытай-Ресей ынтымақтас-тығының екі ел үшін де маңызды һәм пайдалы екенін деп айтуға болады.

4.7-кесте. Қытайдың шикі мұнай импортындағы шет елдердің үлесі (2015)

№	Ел атауы	Құны (миллиард АҚШ доллары)	2011 ж. бері өзгеру көрсеткіші
1	Сауд Арабиясы	20.8	-46.7%
2	Ресей	17.2	5.7%
3	Ангола	15.9	-35.9%
4	Оман	14	1.1%
5	Ирак	12.7	21.4%
6	Иран	10.7	-50.8%
7	Кувейт	5.7	-22.3%
8	Бразилия	5.3	8.6%
9	Біріккен Араб Әмірліктері	5.1	-7%
10	Венесуэла	5.1	-30.3%
11	Колумбия	3.1	92.2%
12	Судан (Оңтүстік + Солтүстік)	2.9	-69.4
13	Конго	2.3	-46.9%
14	Қазақстан	1.9	-78.7%
15	Австралия	1	-69.4%

Дереккөз: ЕІА, 2015

Жоғарыдағы кестеден 2015 жылы Ресейден Қытайға жеткізілген мұнай көлемінің едәуір артқаны байқалады. Ал, бұл өз кезегінде, Қытай нарығы үшін Сауд Арабиясы, Ресей және өзге де ОПЕК елдері арасындағы бәсекелестікті қыздырып, Таяу Шығыстан теңіз жолымен келетін мұнайға деген Қытайдың тәуелділігін азайтады [13]. Ресейден мұнай импорттаудың (Ресей мұнайы Қытай экономикасы үшін араб мұнайына қарағанда қымбатырақ) Қытай үшін аса маңызды екенін баса айта кеткен жөн. Себебі, Қытай осылайша мұнай импортын әртараптандырып, Таяу Шығыста жиі-жиі орын алуы ықтимал шиеленістерден туындайтын тәуекелдердің алдын алу мүмкіндігіне ие болады [14].

РФ мен ҚХР арасында ортақ ерекшеліктердің бар болғанына және қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде екіжақты байланыстардың тереңдей түскеніне қарамастан, әлі де болса ашық бақталастық пен карама-қайшы мүдделердің бар екені көзге батады. Мәселен, РФ мен ҚХР-дың шекаралас жатқан аудандарында ҚХР халқының басымдығы және мұның Ресей үшін аса үлкен қауіп тудыруы мүмкін екені анық байқалады. Дәлірек айтқанда, РФ-ҚХР шекарасының Ресей тарапында 7 миллионға жуық халық өмір сүрсе, Қытай тарапындағы халық саны 100 миллионға жетіп жығылады. Бұған тағы Қытайдан Ресейге жұмыс істеу үшін келіп, Ресей аумағына қоныстанған қытайлықтарды қосқанда қауіптің қаншалықты ауыр екенін сезіну қиынға соқпасы анық. Болжамды статистикалық мәліметтерге қарағанда бүгінде 300 мыңнан астам Қытай азаматы Ресейге жұмыс істеу үшін қоныс аударған. Ресейдің бұқаралық ақпарат құралдарында Қытайдың саналы саясаты арқылы Ресейдің Тынық мұхит жағалауындағы аймақтарын кері қайтарып алуды көздейтіні және сол үшін өз азаматтарына орыстармен отбасы құруға һәм іскерлік қарым-қатынас орнатуға демеу беріп, қолдау көрсететіні жиі-жиі айтылуда.

Десек те, жаһандық күш-қуатынан бас тартқысы келмей отырған РФ қазіргі таңда және орта мерзімде Қытаймен достық һәм әріптестік байланыс орнатуға тырысып бағуда. Әсіресе, В.В.Путиннің 2000 жылы билік басына келуімен бірге Ресейдің бар мүмкіншіліктерін пайдаланып, аймақтағы мемлекеттермен ынтымақтастық орнатуға ұмтылып жатқанын аңғаруға болады. Ресейдің әскери базалары мен жақын маңдағы елдерге әскери технологиялар сату арқылы әскери салада басымдық орнатуды көздеуі, атом станциялары мен мұнай-газ құбырларының желісі арқылы энергетика саласында үстемдікке қол жеткізуге ұмтылуы, маңайдағы елдермен өзара сауда-экономикалық байланыстарын нығайтуға ден қоюы және экономикаларының бірін-бірі толықтыруы өзге бақталастарына қарағанда ресми Мәскеудің аймақтағы ықпалы мен белсенділігінің күшеюін қамтамасыз етпек. Әлбетте, бұл жағдай ұзақ мерзімде РФ мен ҚХР-дың өзара қарым-қатынасына кері әсерін тигізіп, Қытай билігінің бұның алдын алуға бағытталған сыртқы саясат ұстануға бет бұруына әкеп соқтыруы мүмкін. Ендеше, Ресейдің де, Қытайдың да өз мүдделерін ескере отырып, Орта Азия мемлекеттерінің қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыруы үшін көзқарастары мен құралдарын ұдайы үйлестіріп отыруы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жизнин С.З. Основы энергетической дипломатии. – Москва: МГИМО, 2013.- с. 32.
2. Калицкий Ж.Х. Энергетика и безопасность. – Вашингтон, 2005. - с. 142
3. Симония Н.А. Нефть в мировой политике. Москва: Международные процессы, 2005, <http://www.intertrends.ru/nineth/001.htm>, (дата обращения: 20.10.2017).
4. Миронов Н.Б. Международная энергетическая безопасность, Москва, 2003.- с. 81.
5. Жизнин С. Российская энергетическая дипломатия и международная энергетическая безопасность (геополитика и экономика), // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. 2010 (1).- с. 24
6. Макаров А.А., Лаверов Н.П. Предложения по уточнению энергетической стратегий России, Проблемы национальной безопасности. Москва.-2008. - с. 259 - 270 .
7. Moran D., Russell J. Energy Security and Global Politics. The militarization of resource management. Routledge, 2009. – p. 62.
8. Фергюсон Ч. Стратегическое использование мягкой силы: нормативные направления китайско-российского «стратегического партнерства». Журнал стратегических исследований.-2012, 35(2), с. 197-199 .
9. Войнаков В. Российско-китайские отношения: основные направления сотрудничества в XXI веке, Центр стратегических оценок и прогнозов, URL: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/416/rossijsko-kitajskie-otnosheniya-osnovnyie-napravleniya-sotrudnichestva-v-xxi-veke-6190> , 21.03.2015, (дата обращения: 15.10.2017).
10. Miroslav Mareš and Martin Laryš, “Oil and natural gas in Russia’s astern energy strategy: Dream or reality?” Energy Policy 50 (2012), pp. 436-448;
11. A. Gabuyev, A “soft alliance”? Russia-China relations after the Ukraine Crisis, European Council on Foreign Relations, pp. 4-5
12. J.P., Cabestan, The Shangai Cooperation Organization, Central Asia, and the Great Powers, an Introduction: One Bad, Different Dreams?, Asian Survey, 53(3), 2013, pp. 423-435
13. T. Tang, China’s natural gas imports and prospects, Durham: Duke University, 2014, pp. 36-38
14. James Henderson & Tatiana Mitrova, “Energy Relations between Russia and China: Playing Chess with the Dragon”, Oxford Institute for Energy Studies, August 2016, pp. 35-37

УДК 327.7

ГРНТИ 03.01.17

Munassipova M.E. ¹

¹ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Candidate of Economic Sciences, munassipova62@mail.ru

Ydyrys K.S. ²

² Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, ydyrys.kanat@mail.ru

Ydyrys S.S. ³

³ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Doctor of Economic Sciences, professor, serikbay-s@mail.ru

THE PLACE AND IMPORTANCE OF KAZAKHSTAN IN EURASIAN GEO-ECONOMICS

Annotation

Central Asia in the XXI century became an important factor in geo-economics and geopolitics. The acceptance of the term "Eurasia" as a broad grouping of a number of states and the positioning of this formation as a new center of economic growth could not but draw attention of the leading countries of the world to it. The general opinion of various analysts that the XXI century. will be the Pacific developmental age, begins to be corrected by forecasts about a new "Eurasian century". "Region Eurasia" includes in its various definitions a wide range of countries - from Turkey and Iran to Indonesia, from Norway to Vietnam, but, in any case, absorbs and the countries of Central Asia. The China, the Silk Road Economic Belt (SREB) initiative, with its five points of

cooperation in the countries of Central Asia, has become an incentive factor to a more or less adequate response on the issue of intensifying attention to the Central Asian region. At the same time, the Chinese side declares that the SREB does not exclude the existing mechanisms of regional cooperation, such as the Eurasian Economic Union and even the "New Silk Road" project. In fact, China declares Central Asia a space of free competition and open struggle for its geostrategic position, resources, economic dividends. According to many experts, Kazakhstan plays a key role in the implementation of all these projects. Kazakhstan, in its turn, aspires to maximally benefit from these projects. Kazakhstan is an important part of the large Eurasian space, active geopolitical and geo-economic competition is developing. In this regard, the aim of the article is to analyze the place and role of Kazakhstan in the geo-economy of Eurasia.

Keywords: Eurasia, Central Asia, Kazakhstan, geo-economics, geopolitics

Мунасипова М.Е.¹

¹ кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

Бдырыс К.С.²

² PhD, и.о. доцента кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

Бдырыс С.С.³

³ доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ КАЗАХСТАНА В ГЕОЭКОНОМИКЕ ЕВРАЗИЙ

Аннотация

Центральная Азия в XXI в. стала заметным фактором в геоэкономике и геополитике. Принятие термина “Евразия” как широкой группировки ряда государств и позиционирование этого образования как нового центра экономического роста не могли не привлечь к нему внимания ведущих стран мира. Общее мнение различных аналитиков, что XXI в. будет тихоокеанским веком развития, начинает корректироваться прогнозами о новом “евразийском веке”. “Регион Евразия” включает в себя в различных его определениях широкий круг стран - от Турции и Ирана до Индонезии, от Норвегии до Вьетнама, но, в любом случае, вбирает и страны Центральной Азии. Стимулирующим фактором в той или иной степени адекватному ответу по вопросу активизации внимания к Центрально-Азиатскому региону стала инициатива Китая, Экономического пояса Шелкового пути (ЭПШП), с ее пятью пунктами сотрудничества в странах Центральной Азии. При этом китайская сторона декларирует, что ЭПШП не исключает существующих механизмов регионального сотрудничества, таких как ЕАЭС и даже проект “Новый шелковый путь”. Фактически Китай объявляет Центральную Азию пространством свободной конкуренции и открытой борьбы за ее геостратегическое положение, ресурсы, экономические дивиденды. По мнению многих экспертов в реализации всех этих проектов ключевая роль отводится Казахстану. Казахстан также в свою очередь стремится максимально извлечь выгоду из этих проектов. Казахстан является важной составной частью большого евразийского пространства, разворачивается активная геополитическая и геоэкономическая конкуренция. В этой связи, целью статьи является анализ места и роли Казахстана в гео-экономике Евразий.

Ключевые слова: Евразия, Центральная Азия, Казахстан, геоэкономика, геополитика

Мунасипова М.Е.¹

¹экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының доцент м.а.

Ыдырыс Қ.С.²

²PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының доцент м.а.

Ыдырыс С.С.³

³экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының профессоры

ЕУРАЗИЯ ГЕОЭКОНОМИКАСЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРНЫ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ

XXI ғасырдағы Орталық Азия. геοэкономика мен геосаясатта маңызды факторға айналды. «Еуразия» терминін бірқатар мемлекеттердің кең ауқымды тобы ретінде қабылдау және осы экономикалық өсудің жаңа орталығы ретінде қалыптастыру әлемнің жетекші елдерінің назарын аударуда. XXI ғасырдағы әр түрлі талдаушылардың пікірлері. Тынық мұхиттың даму кезеңі болады, жаңа «еуразиялық ғасыр» туралы болжамдармен түзетіледі. «Аймақ Евразия» Түрікменстаннан Иранға, Индонезияға, Норвегиядан Вьетнамға дейін әртүрлі аймақтарды қамтиды. Орталық Азия елдеріндегі ынтымақтастықтың бес нүктесімен Қытай, Жібек жолының экономикалық белдеуі бастамасы Орталық Азия аймағына назарын күшейту мәселесінде аз немесе азырақ барабар әрекет етудің ынталандырушы факторы болды. Сонымен қатар, Қытай «Жаңа Жібек жолы» сияқты аймақтық ынтымақтастықтың қолданыстағы тетіктерін жоққа шығармайтынын мәлімдейді. Шын мәнінде, Қытай, Ресей және АҚШ сынды алып елдер Орта Азияны өзінің геостратегиялық позициясы, ресурстары, экономикалық дивидендтері үшін еркін бәсекелестік пен ашық күрес кеңістігін жариялайды. Көптеген сарапшылардың пікірінше, Қазақстан осы жобаларды жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады. Қазақстан, өз кезегінде, осы жобалардан барынша пайда көруге ұмтылады. Қазақстан - ірі еуразиялық кеңістіктің маңызды бөлігі, белсенді геосаяси және геοэкономикалық бәсекелестік дамып келеді. Осыған байланысты, мақаланың мақсаты - Еуразияның геοэкономикасындағы Қазақстанның орны мен рөлін талдау.

Түйін сөздер: Еуразия, Орталық Азия, Қазақстан, геοэкономика, геосаясат

The Concept of Eurasia and Eurasian Geo-economics

As a geographical concept, Eurasia is derived from “combining the names of Europe and Asia to indicate these two mainland”, and today Eurasia is no longer just a geographical concept; strategic, political and cultural associations. As a matter of fact, the term "Eurasia" was seldom used in international relations, except that it was an abstract concept expressing vast territories extending from Norway to Vietnam until a short time ago. But precisely here, in the Eurasian region (almost 55 million km²), which contains 36% of the Earth's land, important events of world history have been experienced. People settled in this land and mixed with each other; Nomads and farmers have traded together and fought each other; great empires have been established and destroyed. In this respect, Eurasia was a short time ago, consisting of a cluster of civilizations and territories whose regional ties are weaker than other parts of the world - in this sense it is enough to even remember the close ties between the two Atlantic shores or the dynamics of the Asia-Pacific region. The first person to consider Eurasia as a single macro-region is the English geographer Halford Mackinder, sometimes called the “father of geopolitics”. In 1904, Mackinder devised the new “heartland” or “center of the earth” theory and used it for the north eastern part of Central Asia, Afghanistan and southern Siberia. The famous saying is: “The center dominates the Earth Island, which dominates the lands; The one who dominates the Earth Island dominates the Earth [1].”

Political scientist Zbigniew Brzezinski remembers Mackinder's words in his famous book *The Great Chess Board* (1997): "In this context, it is very important that America" manages "Eurasia. Eurasia is the world's greatest continent and a geopolitical excuse. A power to govern Eurasia will control two-thirds of the world's most developed and economically productive regions. A look at the map shows that the Western Hemisphere and Oceania will be thrown into the environmental regions of the world, even if they control Africa by establishing control over Eurasia. About 75% of the world's population live in Eurasia, and there are many natural resources, whether they seek initiatives or not, but the material well-being of the world. " The birth of "United Eurasia" has only begun in the 21st century and is still in front of our eyes. The development of telecommunications

technology and transportation as well as the establishment of a sustainable interdependence between the different regions of the continent have in fact “created” the fact that in the past, only a theoretical region remained [2]. Of course, in this process, geopolitics also plays a role. Many experts believe that global picture creates two stable poles: the Euro-Atlantic bubble, traditionally represented by the West (especially the United States and Europe), which is the world's leading global force, with China, India and Russia Eurasia. However, the consolidation of Eurasia has been realized not by geography but by the economy (because the great powers have always come and gone between the conflicts). The emergence of new trade routes, the creation of new economic alliances, the increase in the flow of goods, capital and people - are the factors that enable Eurasia to unite on a new basis.

At the heart of these events, undoubtedly Central Asia, namely Eurasia's four roads, is the natural center of the continent. In this context, the mega-project of Chinese President Xi Jinping will pass through Central Asia, the main branch of the Silk Road Economy Band (SREB). This project will be closely integrated with the two largest Eurasian economies, the EU and China, and at the same time a jump in the development of regional economies. Kazakhstan, Russia The Eurasian Economic Union (EEU), a project that will integrate Belarusian, Kyrgyzstan and Armenian economies and provide mutual benefits, is shaped exactly here. At the same time, the US is trying to develop a “New Silk Road” that will vertically integrate the region (not horizontally), allowing goods (primarily energy) to flow from Central Asia to the countries of the Indian Ocean. So when we talk about Eurasia, we need to focus mainly on the Central Asian region with its complex geographical and political environment in which the interests of global players coincide.

The Importance of Central Asia in the Eurasian Geo-economics

In order to transform Eurasia's development potential as a single region into a reality, various economic and security issues need to be resolved. The geoeconomic issues facing the zone are very complex. Edward Luttwak, creator of the term “geoeconomics”, handled this concept as a phenomenon based on “conflict logic” in the famous 1990 article, but structured it in the framework of “grammar of trade”[3]. In other words, the issue is mainly political actors defending their own strategies and trying to use all available means, including economic projects, not just traditional means such as war and diplomacy, to reach their goals. Investment, trade zones, roads and pipelines - these are not just controversial issues, but also tools of action.

Nonetheless, most players in Central Asia can be identified with one of five main categories - integration and trade regimes, transport and logistics, oil and gas transmission lines, security structures and the internal stability of Central Asian countries. These are the areas that will determine the future development of Central Asia and the opportunity to make Eurasia a truly integrated and related region. Given that this framework and many regional and global actors are the focus of attention, the center of Eurasia is also the spine of the continent. The real question about the Eurasian geoeconomics is whether it is possible to reconcile the economic interests of the countries around Eurasia which constitute the majority of the global economy to the geographical center of the continent. Then it is possible to transform existing geopolitical conflicts into geoeconomic development that will serve everyone's interests.

Central Asia is, in fact, the most important center for the development of Eurasia, given that such a development carries with it the potential to solve all serious problems. If development and economic progress in Eurasia allows for the establishment of economic co-operation around the region - and introduces new opportunities in terms of the development of the world economy - it will allow the existing conflicts to be resolved or, at least, greatly weakened. For example, the economic development of the North-South cooperation can help stabilize Afghanistan. In fact, Central Eurasia can play a key role in opening a new era of economic development, thus stabilizing Eurasia.

The modern form of Central Asian geopolitics has evolved since the collapse of the USSR. But the main parts of the geopolitical discovery - the conflict between the US and Iran, for example, and the Afghanistan issue - were actually shaped during the last decade of the Cold War. Nevertheless, it is indisputable that the main cause of the increase in Eurasia's geopolitical significance is the collapse of the USSR. In this context, the change of the international conjuncture with the end of the Cold War, in other words, the rise of the Cold War equilibrium based on the bipolar structure, the emergence of large geopolitical and geo-economic spaces of space spreading north-south transition and connection roads of the Rimland- Caused. The emergence of new independent states in Central Asia, however, has increased the number of independent actors targeting their own interests [4].

It was only a matter of time before the start of geopolitical competition for America's strong interests over the newly independent former Soviet Republics, as well as for the larger countries such as Russia and China to be influential in the region. However, the Central Asian region has not become a geopolitical struggle. In the first years following the collapse of the USSR, the US and Russia showed little interest in the region. China did not seem too interested. We can list the reasons for this in the following way:

1. Russia was busy building the state and starting to set new targets. In addition, this period was generally a "romantic" period in Moscow and the West, especially in US relations.. China had just begun its major economic transformation, and in 1989, as Tiananmen Square events showed, it faced great political challenges. After this, Beijing re-determined its objectives, taking into account the new issues, and accelerated the process of economic modernization. It is easy to say that Chinese authorities have neglected Central Asia because they are focused on establishing relations with the West and industrialized neighboring countries in East Asia.

3. In the early 1990s, the US and the West were open giants of the Cold War. This caused a delay in the voltage of the system structured against the USSR. Moreover, it focused on the integration of Western welfare into the system of development and common values of the former socialist states in Eastern Europe. Accordingly, the West (especially the US) hardly paid any attention to Afghanistan. This situation has led to the collapse of the institutions there.

In general, we can say that Central Asia was abandoned to its own while all three major powers were busy with their own problems. But the victory of the West was a bit of an impact, especially in the preservation of the status quo. [5]

In the mid-1990s, the "romantic" period of relations between the new Russia and the United States came to an end. Rapidly escaping from the depressed process of living after the Cold War, Moscow has turned back pro-Western politics into a 'Eurasian' ideology. With the resultant economic power of the energy policy and the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and other regional alliances that it has developed with China, RF wants to be a global power again. He declared in 1993 that he would re-establish his sovereignty on the territory of the former USSR with the 'Near Abroad' policy declared that he would use weapons if necessary to protect his rights and interests. In addition, the revised foreign policy, the national security strategy and the military strategy documents, has counted the expansion of the NATO eastward with the US's global and unilateral superiority as a threat for itself. Thus, a new period of geopolitical competition between the two began. This, in turn, affects other states in the region. One of the demonstrations of this competition is the fight for South Asia to the corridor from Afghanistan to Central Asia.

Russia's interests were predominantly dominant in Central Asia. This was important in terms of border security between the Russian Federation and other countries in the region. To achieve this goal, Moscow tried to limit the presence of third parties, particularly the US, in the region. The main objective is to prevent Russia from being strategically surrounded by non-friendly states. Moscow suspected that the US and the West intended to establish a security cord similar to what the United Kingdom and France did in Eastern Europe in the aftermath of the Russian Revolution of 1917 and the First World War. At that time, the aim of the security cord was to prevent the re-establishment of both German and Russian (Soviet) empires. In this context, it was devised that Russia responded with the aim of preventing the emergence of non-friendly countries on its borders. One of the methods was the protection of the status quo in Central Asia, which is a geographically isolated area and already has all of the main transport corridors crossing Russian territory. In this direction, from the mid-1990s, Russia's tactics were focused on preventing the US from opening new corridors in Central Asia [6].

The interests of the US were to open the Central Asian region, to create new corridors of transportation, and to reduce the dependence of the countries in the region on Russia. For the United States, it was important that these states should not become part of the Russian political scene again. That is why the West, especially the USA, actively supported the new transportation routes that will travel from the Caucasus and Afghanistan in the last 20 years. It has been argued that the United States was completely dominant in the region after the tragic events of September 11, 2001. However, another thing that is clear is that in the 1990s, there is also a general outline of Washington's strategy of building transportation lines - designed to neutralize Russia, China and Iran. In 2001, a new wave emerged due to the US sovereignty in Afghanistan and the region, but the strategy actually did not change. China's attitude is also remarkable. In the mid-1990s, Beijing began to play an important role in the competitive power of Central Asian transportation corridors. In the mid-2000s, with the construction of the Atasu-Alashankou Central Asia-China gas pipeline and the creation of a new railway network joining Kazakhstan, China actually created the fastest-growing transportation corridor in the Central Asian region. This corridor has a great potential. These conditions add a new meaning to geopolitical competition surrounding transportation corridors. Like Russia, China was trying to limit the presence of third parties (especially the United States) in Central Asia. The main reason for this was concerns about the safety of the Xinjiang area. At the same time, China had its own agenda for relations with the United States, and gradually began to enter the competition with Russia to become effective in Central Asia [6].

“It is remarkable that China, as an independent actor in the Central Asian region, has added a new dimension to the geopolitical struggle in the region. The economic interests of the country and the associated Silk Road

Economy Belt (SREB) initiative have helped the geopolitical struggle to climb to the geoeconomic level. This is also seen in the Russian competition of the West, which is still continuing today. Moscow has been forced to respond to Beijing's initiatives within the framework of the "return to East" policy. As a consequence, China has gradually begun to become a major player in the region of central Asia and has created a wide range of economic opportunities beyond Russia and even the United States. In this context, unlike Russia, China has a very positive attitude towards transport corridors, including those proposed by the United States. The prospect of economic development in the direction of China from the point of view of China is much more important than that of the US. This issue is traditionally more worrying for Russia. At the same time, it is also important that China is faced with the option of taking responsibility for the situation in Afghanistan. If the Shanghai Cooperation Organization (SCO) makes India and Pakistan - probably Iran - a member, this is a possible situation."

This has created a tendency towards the end of the geographical separation of the region. Geopolitical conflicts will not end. But theoretically speaking, open conflicts will leave their place to cooperate. China plays an important, strategic role in this respect. Economic interests can have a significant impact on the end of the geographical separation of Central Asia.

Eurasian Geo-economics and Kazakhstan

"Kazakhstan is at the crossroads of its three major powers (China, Russia and the United States). European Union (ie both the EU and member states) as well as Iran, India, Pakistan, Turkey and Saudi Arabia is closely related to the region. This interest has different causes. For example, the ancient causes of Turkey's desire to be effective in the interest of Turkish territory are also economic interests. The Pakistani outcome lies in creating a transport corridor in the north to overcome transportation difficulties that damage the country's economy. The interests of Saudi Arabia are to create "Muslim" areas in the region that forms a "clean page" after the collapse of the USSR.

"Thus, the Central Asian region, especially Kazakhstan, maintains its position as one of the centers of global competition in which many interests conflict. It is clear that there are many other areas where Russia, the US and China are clashing. For example, between the US-China issue of Southeast Asia, or Russia and the US and Europe relations, such as the issue of Eastern Europe. The authenticity of Central Asia is the secret walk between the great powers here[7]."

"Given the circumstances, Kazakhstan's main interests in Eurasia lie in the economic development of the country and the region, the continuation of the modernization process, and the preservation of the geopolitical balance between the major external powers. The issue of geopolitical equilibrium is particularly important because the conflicts of interests in the Eurasian region of large and regional powers are affecting economic development negatively. Experiences gained in the early 1990s and early 2000s show that conflicts of interest between the great powers are carried out through the transportation corridors, which traditionally have a critical prescription for the economic development of Eurasia[7]."

Kazakhstan, which is a bridge between the East and the West, is at the same time an important point of intersection between "North-South" and "East-West". This position, which Kazakhstan has, inevitably obliges this country to follow a very sensitive internal and external policy in the region and internationally, and in particular makes proactive politics inevitable in foreign policy. As a country without access to the sea, Kazakhstan supports all projects aimed at establishing a transport corridor. Moreover, the transportation corridor system seriously lowers the level of geopolitical tensions, which is our most important position.

Kazakhstan is trying to follow a multifaceted policy against the possibility of a decline in maneuvering area. This is the case, for example, in the case of the last hull between Russia and the West. Successful multifaceted policy monitoring can benefit not only Astana, but all important forces. Because these countries will be able to rely on Kazakhstan knowing that their foreign policy will never change. In general this is linked to another common strategy: to play an important role in the orchestra formed by leading countries. Although Kazakhstan is a relatively small country, it has a serious political weight in international relations. It should not be forgotten that the policy of Kazakhstan's participation in important international projects has opened up opportunities for high-level dialogue with great powers. Finally, the development of Kazakhstan requires the resolution of security problems. Any instability in the region could pose a threat to modernization and development processes[8]."

References:

1. Akimbekov Sultan, "Geo-Ekonomika Evrazii: Vzgljad iz Kazakhstana" (Avrasya Jeo-ekonomisi: Kazakistan Bakışı), Astana Discussion Club, Astana 2015
2. Brzezinski, Zbigniew, *Büyük Santranc Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere, İnkılap Kitabevi, 4. Baskı, 2010*

3. Baru, Sanjaya, “A New Era of Geo-economics: Assessing the Interplay of Economics and Political Risk”, IISS Seminar, 23 March, 2015, s. 4, file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/64319.pdf

4. Clarke, Michael, “Kazakhstan’s Multi-vector Foreign Policy: Diminishing Returns in an Era of Great Power “Pivots”?”, April 2015, <http://www.theasanforum.org/kazakhstans-multi-vector-foreign-policy-diminishing-returns-in-an-era-of-great-power-pivots/>

5. Fedorenko, Vladimir, “The New Silk Road Initiatives in Cenral Asia”, Rethink Institute Washington Paper, Washington, August 2013

6. Gabuyev, Alexander, “Eurasian Silk Road Union: Towards a Russia-China Consensus?”, Carnegie Moscow Center, 5 June, 2015, <http://carnegie.ru/2015/06/05/eurasian-silk-road-union-towards-russia-china-consensus/i9kt>,

7. Kulnazarov, Rustem, “New Geopolitical Role of Central Asia within Foreign Policy Interests of World Powers”, Asian Social Science; Vol. 11, No. 12; 2015

8. Kuchins Andrew, Mankoff Jeffrey, Kourmanova Aitolkyn, Backs Oliver, “Central Asia in a Reconnecting Eurasia: Kazakhstan’s Evolving Foreign Economic and Security Issues”, A Report of the CSIS Russia and Eurasia Program, June 2015

УДК 327

МРПТИ 03.25.91

Aidarbek Amirbek¹

¹PhD, Acting Associate Professor, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Makpal Anlamassova²

² PhD, Senior Lecturer, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, anlamassova@gmail.com

ÖZBEKİSTAN-İRAN İLİŞKİLERİ: ORTAK KAYGILAR, İŞBİRLİĞİ ÖNCELİKLERİ VE SINIRLARI

Özbekistan'da yönetimin değişimi dış politika ve güvenlik alanlarındaki önceliklerin değişimini beraberinde getirmeyebilir, İslam Kerimov'ın belirlediği şekliyle devam edebilir. Böylece Özbekistan devleti ABD ile Suudi Arabistan başta olmak üzere diğer Arap ülkelerinin gözünde İran'a daha fazla açılmaya ve yakınlaşmaya başlayan ülke görünümünü sergilemek istemeyebilir. Diğer taraftan Özbekistan'ın dünya devletlerine yönelik izlediği politikasında İran ağırlıklı bir ülke konumunda değildir. Aynı şekilde İran da genelde Orta Asya'ya, özelde Özbekistan'a yönelik aktif dış politika izlememektedir. Yine de Özbekistan genelde ekonomisini geliştirmek ve çeşitlendirmek, Basra Körfezi'ne daha fazla açılarak ticari bağlarını arttırmak için İran'ın imkânlarını (özellikle ulaşım alanında) kullanmak isteyebilir. Makalede Özbekistan-İran ilişkileri güvenlik ve ekonomik öncelikleri kapsamında incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Güvenlik, Özbekistan, ABD, KOEP (Nükleer Anlaşma), Ulaşım.

Амирбек А.А.¹

¹PhD, доцент м.а., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Халықаралық қатынастар кафедрасының меңгерушісі, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Аңламасова М.Қ.²

²PhD, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, makpal.anlamassova@gmail.com

ӨЗБЕКСТАН-ИРАН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: ОРТАҚ ҚАУІП-ҚАТЕРЛЕР, ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ БАСЫМДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ КЕДЕРГІЛЕРІ

Аңдатпа

Өзбекстанда жаңа билік өкілдерінің сайлануы бұл елдің сыртқы саясаты мен қауіпсіздік салаларында ұстанған бағыттарына ықпал етпейтіндігі болжануда. Сондықтан Өзбекстанның сыртқы елдерге әрі қауіпсіздік салаларына негізделген саясаты өзгеріссіз қалуы ықтимал, яғни Ислам Каримовтың негізін қалаған сыртқы саясаттың басымдықтары өзгермеуі мүмкін. Өзбекстан елі Иран мемлекетімен қарым-қатынастарында АҚШ әрі Сауд Арабиясының мүдделерін ескеруі мүмкін. Бұған қоса Өзбекстанның сыртқы саясатында Иранмен байланыстарды ұлғайту негізгі басымдыққа жатпайды, ал Иран мемлекеті Өзбекстанға қатысты сыртқы саясатын белсенді түрде жүргізбеуде. Алайда Өзбекстан сыртқы экономикалық байланыстарын ұлғайтуға және Парсы шығанағы елдерімен сауда-саттық қатынастарды дамытуға мүдделі. Осыған орай алдағы уақытта Өзбекстан мен Иран арасындағы байланыстар көлік әрі транзиттік жолдары саласындағы ынтымақтастық негізінде дамуы мүмкін. Мақалада Өзбекстан мен Иран арасындағы қарым-қатынастар қауіпсіздік және экономикалық басымдықтар шеңберінде талданды.

Түйін сөздер: Иран, қауіпсіздік, Өзбекстан, АҚШ, БКҚЖ (ядролық келісім шарт), көлік дәлізі.

Amirbek A.A.¹

¹PhD, Acting Associate Professor, Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Anlamassova M.K.²

²Senior Lecturer, Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, makpal.anlamassova@gmail.com

UZBEKISTAN-IRAN RELATIONS: COMMON CONCERNS, COOPERATION PRIORITIES AND RESTRICTION

Annotation

The change of government in Uzbekistan may not bring a change of priorities in the fields of foreign policy and security, and can continue as Islam Karimov determined. Thus, the state of Uzbekistan may not want to exhibit the appearance of the country, which has become more open and closer to Iran in the views of Arab countries, especially the United States and Saudi Arabia. On the other side, both countries do not have active foreign policy towards each others. By the way, Uzbekistan is looking forward to use Iran's opportunities (especially in the field of transportation) to expand its trade and increase trade ties by expanding its economy in the Persian Gulf. The article examines the relations between Uzbekistan and Iran within the context of security and economic priorities.

Keywords: Iran, Security, Uzbekistan, USA, JCPOA (Nuclear Deal), Transport.

Амирбек А.А.¹

*¹PhD, и.о. доцента кафедры международных отношений
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

Анламасова М.К.²

*²PhD, старший преподаватель кафедры международных отношений
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ УЗБЕКИСТАНА И ИРАНА: ОБЩИЕ ВЫЗОВЫ И УГРОЗЫ, ПРИОРИТЕТЫ И ПРЕГРАДЫ В СОТРУДНИЧЕСТВЕ

Аннотация

Смена власти в Узбекистане не повлияет на приоритеты внешней политики и безопасности страны. Узбекистан будет придерживаться внешней политики заложенной Исламом Каримовым. В связи с этим Узбекистан во взаимоотношениях с Ираном *постарается не наносить ущерб американскому и саудовскому вектору в своей внешней политике. Плюс ко всему, Узбекистан и Иран не строят активную внешнюю политику в отношении друг друга. Но, несмотря на это Узбекистан интересуется использовать транспортные и транзитные возможности Ирана, тем самым развить экономические и торговые связи со странами Персидского залива. В статье рассматриваются взаимоотношения Узбекистана и Ирана в контексте приоритетов в областях безопасности и экономики.*

Ключевые слова: Иран, безопасность, Узбекистан, США, СВПД (ядерная сделка), Транспортные связи.

Ўзбекистан'ин Иран иле Дипломатик Илшқилерин Алт Япасы

Иран devleti Ўзбекистан'ин бағымсызлығын 25 Аралык 1991 тарихинде танымıştır ve 10 Майыс 1992 тарихинде iki үлке arasında дипломатик илшқи kurulmasına dair protokol imzalanmıştır [1]. 1992 yılının Kasım ayında İран'ın дипломатик мисyonu Таşkент'te görevine başlamıştır, Ўзбекистан'ин Тaһран Бүюкелчилиғи 1995 yılının Майыс ayında açılmıştır. Günümüze kadar iki үлке arasında 59 anlaşma imzalanmıştır [2]. Belli aralıklarla önemli kararların kabul edildiği hükümetlerarası komisyon toplantısı yapılmaktadır.

Ўзбекистан'ин Birinci Cumhurbaşkanı İslam Kerimov döneminde İран'ın İslami yönetim yapısı dikkate alınarak, ülkedeki İslami çevreleri canlandırabileceği ve bunlarla etkileşimi artabileceği, lâik yapıya sahip devlet düzenine tehdit oluşturabileceği düşüncesiyle İран иле mesafeli илшқилere dayalı dış politikaya öncelik verildiği tahmin edilmektedir [3]. Ayrıca Kerimov döneminde Таşkент İран'ın "Şanghay İşbirliği Örgütü'ne" (ŞİÖ) üyeliğini tasvip etmemiştir.

Yeni (Şavkat Mirziyoyev) Dönemde İkili İлшқилер

4 Аралык 2016 тарихинде Şavkat Mirziyoyev'in Cumhurbaşkanı olarak seçilmesiyle birlikte, Ўзбекистан'ин İран'a bakışı yumuşamaya ve үлкеye bir ölçüde açılmaya başlanmıştır. Ўзбекистан'ин İран'a yönelik politikasının değişimine ülkenin "P5+1" devletleriyle 2015 yılında imzaladığı nükleer anlaşmanın etkisi olabilir.

Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in İран Cumhurbaşkanı Ruhani ile ilk görüşmesi, 10 Eylül 2017 тарихинде İslam İşbirliği Örgütü (İİÖ) toplantısı kapsamında Astana'da gerçekleşmiştir. İkili görüşmelerde özellikle şu konular ele alınmıştır [4]: 1) Ticaret ve ekonomi alanında işbirliğini derinleştirmek. Bu doğrultuda alt yapıyı güçlendirmek için bankalar arası işbirliğini arttırmak; 2) Karşılıklı yatırımları arttırmak; 3) Ўзбекистан'ин İран üzerinden Basra Körfezi'ne ve açık denizlere çıkışını sağlamak [5]; 4) Enerji, bilim ve eğitim, üniversiteler ile araştırma merkezleri arasındaki илшқилерini geliştirmek; 5) Terörizm ve aşırıcılığa karşı mücadelede işbirliğini arttırmak. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev görüşme esnasında iki үлке arasındaki tarihi bağlara ve yeni dönemin başlangıcına dikkat çekerek, İран'ın ŞİÖ üyeliğini memnuniyetle karşılayacağını dile getirmiştir.

Ruhani-Mirziyoyev görüşmelerinin ardından, 17-18 Ekim 2017 тарихинде Ўзбекистан Dışişleri Bakanı Abdulaziz Kamilov'un başkanlığındaki heyet İран'ı ziyaret etmiştir. Ziyaret kapsamında Cumhurbaşkanı Ruhani ile görüşülmüştür [6], 33 milyon doları içeren ve genelde ticari konuları kapsayan anlaşmalar imzalanmıştır [7]. Bununla birlikte, 2011 yılının Nisan ayında imzalanan "Ўзбекистан-Түркменистан-İран-Umman Uluslararası Ulaşım Koridoru" anlaşmasının uygulanması görüşülüp [8], 2018-2019 yıllarını içeren "Dışişleri Bakanlıkları Arasında İşbirliği Programı" imzalanmıştır [9] ve aşırıcılık ile terörizme karşı işbirliğini artırma konuları masaya yatırılmıştır [10].

10 Şubat 2018 тарихинде Ўзбекистан Dışişleri Bakanı Abdulaziz Kamilov İран'ı ikinci kez ziyaret ederek, үлке Dışişleri Bakanı Javad Zarif ve Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ile görüşmüştür. Ўзбекистан Dışişleri Bakanlıғи'nın

basın bildirisinde ziyaret kapsamında ikili ilişkileri ilgilendiren güncel konuların ve bölgesel sorunların görüşüldüğü teyit edilmiştir [11]. Ayrıca taraflar Taşkent'te yapılan ve Afganistan'ı merkeze alan "Barış süreci, güvenlik alanında işbirliği ve bölgesel etkileşim" adlı uluslararası konferans hakkında görüş alış verişinde bulunmuşlardır [12].

Mirziyoyev'in Cumhurbaşkanlığı ile başlayan yeni dönemde iki ülke yüksek devlet görevlilerin görüşmeleri ile daha önce imzalanan anlaşmaların özellikleri dikkate alındığında, İran'ın Özbekistan politikasının iki önemli sacayağının olduğu gözlemlenebilir. Bunlardan biri güvenlik alanı iken, diğeri ulaşım ve ticari çıkarları kapsayan ekonomi alanıdır [13]. Özbekistan'ın "2017-2021 Yılları Devletin Gelişim Stratejisi" incelendiğinde [14] dış politika bağlamında aynı çıkarların, yani hem güvenlik hem de ekonomik gelişim konuların ön plana çıktığı okunabilir. Bu bağlamda yeni dönemde Özbekistan-İran ilişkileri tarafların güvenlik ve ekonomik çıkarları kapsamında değerlendirilebilir.

Güvenlik Alanında İşbirliği

Güvenlik alanında İran'ın Orta Asya politikasını belirleyen temel faktör - Afganistan'dır [15]. İran Afganistan'ın istikrarlı gelişiminden ve ülkede Suudi destekli dini grupların güçlenmemesinden yanadır. Nitekim İran 1990'lı yıllarda ve sonrasında Afganistan'da Suudi destekli dini grupların güçlenmemesi için ülkedeki farsça konuşan Tacikler ile şii Hazaraları desteklediği tahmin edilmektedir. Ayrıca İran, Afganistan'daki terör örgütleriyle mücadeleyi arttırabilmek için Orta Asya ülkeleriyle işbirliğine daha fazla açılmaya özen göstermiştir. Genel olarak, İran'ın Afganistan'daki çıkarları şu şekilde sıralanabilir: 1) Merkezi iktidarın Kâbil'de istikrarını sağlamak ve yönetici elitler içerisinde Peştunlar ile diğer etnik gruplar arasında dengeyi korumak; 2) Afganistan'dan tüm ABD askeri gücünün çıkarılması için çalışmak; 3) Suudi Arabistan'ın ülkeye girişini bloke etmek ve Kâbil'e Suudi etkisini önlemek; 4) Afganistan'da yaşayan Tacikler ile Hazaraların siyasi ve ekonomik yönden gelişimini sağlamak; 5) Afganlı şiiilerin güvenliğini sağlamak ve ülkedeki sünni-şii mücadelenin artmasını önlemek; 6) Aşırıcılığın artmasına ve dış oyuncuların Beluçları ayrılıkçı hareketleri desteklemesine karşı koymak; 7) Opiyum üretiminin artmasıyla ve uyuşturucu transitin gelişimiyle mücadele etmek; 8) İran'ın Çabahar limanına transit koridoru oluşturmak için Hindistan'la işbirliği yaparak, Afganistan'da ulaşım alt yapısının gelişimini sağlamak [16].

21 Kasım 2017 tarihinde İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani Suriye'de terörün tabanını ortadan kaldırdıklarını duyurmuştur [17], fakat son aylardaki İran haber ajanslarından ülke askeri yetkililerini terör örgütlerinin ülke sınırları yakınlarında ve özellikle Afganistan'da aktifleşebileceği konusunun tedirginliğe ittiğini okumak mümkündür. Bu doğrultuda İran askeri birimleri ülke sınırları boyunca güvenlik önlemlerini ve denetimlerini güçlendirmişlerdir [18]. Ayrıca önümüzdeki süreçte İran yetkilileri başta Afganistan olmak üzere, kendi yakın çevresindeki ülkelerle terör örgütleriyle mücadeleyi artırma ilişkilerine öncelik verebilir ve bu doğrultuda Özbekistan'la işbirliğine daha fazla açılmak isteyebilir.

Terör örgütlerinin Suriye'de yenilgiye uğramasının ardından örgüt üyelerinin diğer ülkelere yönelme tehlikesiyle bağlantılı olarak yorumlarsak, bunların Suriye sonrası yönelebileceği ilk iki ülke Afganistan ve Libya olabileceği tahmin edilmektedir [19]. Terör örgütlerinin Afganistan'da aktifleşmesinden ilk etkilenecek ülkeler ise Afganistan'la sınırı olan üç lâik Orta Asya devleti (Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan) olabilir. Nitekim bunun ilk belirtilerini Tacikistan'da gözlemlemek mümkündür. Örneğin, Tacikistan'ın güneyinde terör örgütüyle bağlantılı 10 kişi yakalanmıştır [20] ve aynı zamanda terör örgütünün üyeleri ülkedeki turistlere saldırmıştır [21]. Konuyu Özbekistan bağlamında ele alırsak, ülke istikrarını ve ekonomik gelişimini tehdit edebilecek iç ile dış tehlikelerle yorumlanabilir.

Şavkat Mirziyoyev'in iç ile dış tehlikeleri önleme bağlamında ülke güvenliğine dair politikası yaptığı resmi konuşmalarda açıkça ortaya çıkmaktadır. Örneğin, 8 Eylül 2016 tarihinde Parlamento Genel Kurulunda yaptığı resmi konuşmada İslam Kerimov'un belirlediği güvenlik politikası çizgisine bağlı kalacağını [22], 11 Ocak 2018 tarihinde genişletilmiş Güvenlik Konseyi toplantısında ise ülke içi istikrarı ve güvenliği sağlamak için "Güvenli Şehir – Güvenli Ülke" konseptine uygun olarak "Milli Muhafız" birliğinin kurulduğuna ve dış ülkelerle askeri ile askeri-teknik işbirliğini arttırmak için "13 Pratik Eylem ve Yol Haritası Planı'nın" uygulandığına dikkat çekmiştir [23]. Diğer taraftan, 9 Ocak 2018 tarihinde Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in onayıyla Özbekistan'ın yeni savunma doktrini kabul edilmiştir. Yeni savunma doktrininde iç ile dış tehditler bağlamında ülke güvenliğini terörizmin, ayrılıkçı hareketlerin, uyuşturucu kaçakçılığın, ulusötesi suçların ve özellikle Afganistan'da yasal olmayan silahlı grupların varlığı tehdit edebileceği teyit edilmiştir [24].

Özbekistan, Afganistan'da uluslararası terör gruplarının aktifleşerek faaliyetlerini komşu Orta Asya ülkelerine yaymak istemelerinden ve bunun etkisiyle bölgede istikrarsızlığa neden olabileceğinden tedirginlik duyduğu için [25] güvenlik bağlamında dış devletlerle işbirliğini arttırmak isteyebilir. Fakat ülkenin bu doğrultudaki işbirliği dış politikaya dair tercihlerine ve önceliklerine göre şekillenebilir. Mirziyoyev dış politikada ilk önceliğini BDT

(özellikle Orta Asya) ülkelerine, ayrıca stratejik ortaklık anlaşması çerçevesinde Rusya ile işbirliğinin kuvvetlenmesine ve daha sonra sırasıyla ABD, Çin, Asya-Pasifik bölgesi (Japonya, Kore Cumhuriyeti), Avrupa (Almanya, Fransa, İngiltere), Hindistan ile Pakistan ve diğer Güney Asya ile Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerin gelişimine verileceğinin altını çizmiştir [26]. İran, Özbekistan'ın dış politikasında öncelikli ülkeler arasında değildir ve ülke iç ile dış tehditler bağlamında güvenliğe dayalı işbirliğini İran'dan ziyade Orta Asya ülkeleri ve Rusya ile derinleştirmek isteyebilir. Bu bağlamda önümüzdeki süreçte Özbekistan-İran arasındaki ilişkilerin güvenlik boyutu sınırlı düzeyde izleyebilir.

Ekonomik Alanda İşbirliği

2016 yılı verilerine göre Özbekistan ve İran arasındaki ticari ilişkilerin oranı 269 milyon 763 bin dolardır [27]. 17-18 Ocak 2010 tarihinde 10'ncü hükümetlerarası komisyon toplantısında dönemin İran Ticaret Bakanı Mehdi Ghazanfari ülkesinin Özbekistan'la ticari ilişkilerini 1 milyar dolara yükseltme hedefini taşıdığını dile getirmişti [28]. 2015 yılının Şubat ayında İran'ın Özbekistan Büyükelçisi Ali Mardoni Fard ikili ekonomik ilişkilerde ifade edilen ticari hedefin korunduğunu, ulaşım alanında işbirliğini artırarak ve yeni uluslararası transit koridorunu kurarak bu hedefe ulaşılabileceğinin altını çizmiştir [29]. Özbekistan Dışişleri Bakanlığı da ikili ekonomik işbirliğini iticek gücün önceliği olarak ulaşım alanına dikkat çekmiştir [30].

9 Nisan 2018 tarihinde "İran-Özbekistan Ortak Ekonomik, Ticari, Bilimsel ve Teknik İşbirliği'nin" 12'nci toplantısı yapılmıştır. Toplantıya katılan Özbekistan'ın Başbakan Birinci Yardımcısı Oçilboy Ramatov, 2017 yılında taraflar arasındaki ticari ilişkilerin 325 milyon dolar olarak kaydedildiğini ve ulaşım alanındaki işbirliğinin artırılmasıyla bu göstergenin 2018 yılının sonuna kadar 500 milyon dolara kadar yükseltilebileceğini vurgulamıştı [31]. Ayrıca toplantıda Özbekistan tarafı İran'a 100 bin ton buğday ve 5 bin ton petrol ihraç etmeye niyet bildirerek, İran turistlerinin, işadamları ile devlet görevlilerinin her birine ayrı olarak üç çeşit vize uygulamayı planladığını duyurmuştur. Bununla birlikte Özbekistan Dış Ticaret Bakanı Jamsid Hodjavev şunu dile getirmiştir; "2017 yılında "Mali Eylem Görev Gücü" (Financial Action Task Force: FATF) kapsamında İran bankalarıyla bir anlaşmaya varmıştık. Eğer FATF ile ilgili herhangi bir sorun olmayacaksa, bizim İran ile bankacılık alanında yaptığımız anlaşmalarda da herhangi bir sorun olmayacaktır" [32]. Toplantıda konuşma yapan İran'ın Sanayi, Maden ve Ticaret Bakanı Muhammad Şariatmadari şöyle demiştir; "Biz, bankacılık ilişkilerin en üst düzeyde kurulmasından yanayız, çünkü ülkemizin Özbekistan ile ticari bağlarının genişletilmesindeki ana engel bankacılık ilişkilerden kaynaklanmaktadır" [33].

17-18 Ekim 2017 tarihinde Özbekistan Dışişleri Bakanı Abdulaziz Kamilov'un İran'ı ziyareti kapsamında Petrol Bakanı Bijan Zanganeh ile görüşmüştür. Görüşme sonrası konuşma yapan Zanganeh Özbekistan'ın İran'dan ham petrol ithal etmek istediğini ve bu ülkenin doğrudan denize çıkışı olmadığından, İran ham petrolünü bu ülkeye ya kara ya da demiryoluyla sağlayabileceğini vurgulamıştır [34]. 10 Nisan 2018 tarihinde konuşma yapan İran Ticaretini Teşvik Örgütü Başkanı Mojtaba Khosro Taj ülkesinin Özbekistan ile serbest ticaret kurmaya hazır olduğunu ifade ederek, sözlerine şunları eklemiştir; "vize işlemlerini kolaylaştırmaya ve bankacılık işbirliğini geliştirmeye çalışmaktayız. Serbest ticaretin oluşturulabilmesi için tarifelerin korunması gerekli malların listesi belirlenmelidir. Her iki ülkeye konsolosluk ve vize hizmetlerinin sunulması önerilmiştir" [35]. 31 Mayıs 2018 tarihinde konuşma yapan İran Yol ve Kentsel Kalkınma Bakanı Abbas Akhoundi, İran ve Özbekistan arasında hava ulaşımı alanında bağlantıların artırılması gerektiğini ve bunu yapmakla turizm ile vize sorunlarının çözümünün sağlanabileceğini vurgulamıştır [36].

Her iki ülkenin devlet yetkililerinin medyaya yaptıkları konuşmalarının içerik analizi (content analysis) yapıldığında, Özbekistan ve İran güvenlik ilişkilerinden ziyade ekonomi ile ticaret alanındaki bağlantılarını daha fazla arttırmaya önem verdikleri okunabilir. Bu doğrultuda ulaşım, bankacılık, vize, serbest ticaret, hava bağlantıları, karşılıklı petrol alım satımı ve buğdayın ihraç edilmesi işlemlerindeki sorunların çözümü ön plana çıktığı gözlemlenebilir.

Taraflar ulaşım, vize, serbest ticaret, buğday satımı ve hava bağlantılarına yönelik sorunları ikili görüşmelerle ve işbirliğine dayalı anlaşmalarla çözebilirler. Fakat bankacılık ve petrol alım satımı alanındaki sorunların çözümü kolay olmayabilir.

İran, FATF'ın belirlediği süre zarfı içerisinde gerekli iç yasal düzenlemelerin planlanmasını yetiştirememiştir. 2007 yılından bu yana İran FATF'ın kara listesinden çıkartılmamıştır [37]. Özbekistan sorunların yaşanmaması için FATF'ın isteklerini İran'dan yapmasını talep edebilir, aksi halde ikili bankacılık ilişkilerde sorunlar yaşanabilir. Diğer taraftan ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, İran'ın önemli gelir kaynağı olan ham petrol ihracatını sıfıra indirmeye çalışacağını ve bu doğrultuda Vaşington'un İran petrolünü ithal eden ülkelerle görüşmeleri sürdürdüğünü açıklamıştır [38]. ABD ile yüz yüze gelmek istemeyen Özbekistan, İran'dan ham petrol alımına ilişkin kararını yeniden gözden geçirebilir ve hatta ham petrol alımını durdurabilir.

Önümüzdeki süreçte Özbekistan ile İran arasındaki ilişkilerin gelişebileceği en önemli alan – ulaşım alanı olabilir. İki ülke arasındaki ticaretin ve ekonominin gelişimine olumlu yansıtılabilecek ulaşım koridorları şunlardır: "Orta Asya-Basra Körfezi Ulaşım Koridoru" ve "Trans-Afgan Ulaşım Koridoru". 9 Nisan 2018 tarihindeki 12'nci İran-Özbekistan Ortak Ekonomik, Ticari, Bilimsel ve Teknik İşbirliği toplantısı kapsamında görüşmelerde bulunan Başbakan Birinci Yardımcısı Açılbay Ramatov, Özbekistan-İran arasındaki ticari ilişkilerin gelişiminde Khaf-Herat demiryolu inşaatının önemli olduğuna ve bu inşaatın hızlandırılması gerektiğine dikkat çekmiştir [39]. Bu demiryolunun inşasıyla İran'ın Çabahar ve Bandar Abbas limanlarına Özbek mallarının daha kolay ulaşımı sağlanabilir ve ülke Basra Körfezi'ne daha fazla açılabilir. Kısacası ifadesi geçen koridorların gelişimine ilişkin taraflar arasında yeni adımlar atılabilir ve işbirliği derinleştirilebilir.

Şavkat Mirziyoyev'in ABD Ziyareti ve İran'la İlişkilerine Etkileri

Özbekistan, diğer Orta Asya ülkeleri gibi çok taraflı ve dengeye dayalı dış politikaya öncelik verdiği tahmin edilmektedir [40]. Özbekistan dış politikasında küresel etkiye sahip üç devlete öncelik vermektedir ve bunlar sırasıyla Rusya, ABD ve Çin'dir. 15 Mayıs 2018 tarihinde Mirziyoyev bu ülkelerin ikincisine, yani ABD'ye resmi ziyaret gerçekleştirmiştir [41]. Ziyaret kapsamında 4,8 milyar dolar değerinde 20'den fazla anlaşma imzalanmıştır [42] ve "Özbekistan-ABD: Stratejik Ortaklıkta Yeni Dönemin Başlangıcı" adlı ortak bildiri yayınlanmıştır [43]. Anlaşmalar ticari, enerji, finans, tarım, bilim ve eğitim alanlarını kapsamıştır [44]. Bununla birlikte enerji ve askeri-tekniik işbirliği alanında 8,5 milyar dolar değerinde projeler kabul edilmiştir [45]. Özbekistan'ın resmi sitesi ortak bildiriye dayalı yayınladığı bilgilendirmede ikili görüşmeleri ve işbirliği alanları üçe ayırmıştır; Bölgesel Güvenlik, Reformlar ve Halklar Arasındaki Bağların Güçlendirilmesi, Ekonomik İşbirliği [46].

Bölgesel güvenlik alanında varılan anlaşmalar ve işbirliğine dayalı taahhütler şöyle özetlenebilir [47]: ABD Afganistan'ın katılımını sağlayarak, "C5+1" çok taraflı bölgesel işbirliği formatını sürdürecektir ve bu formatı desteklemeye devam edecektir; Taraflar savunma alanında işbirliğini arttıracaklardır ve askeri ilişkileri içeren ilk beş yıllık planı uygulayacaktır; Özbekistan, Afganistan'daki barışa ve istikrara katkı sağlayan Kuzey Dağıtım Hattı'na desteğini sürdürecektir; Yasadışı uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadele edilecektir ve Afganistan'la olan sınır güvenliği sağlanacaktır; Bölgesel güvenliği olumsuz etkileyen unsurlarla ve terörizmle mücadelede işbirliği yapılacaktır.

Reformlar ve halklar arasındaki bağların güçlendirilmesi alanında [48]: ABD, Özbekistan'ın adalet ve insan hakları alanındaki reformlarını destekleyecektir; Özbekistan, din özgürlüğünün sağlanmasına ilişkin çok boyutlu yol haritasını uygulayacaktır; ABD, ülkede İngiliz dilini öğreten programların uygulanmasına yardım edecektir.

Ekonomik işbirliği kapsamında [49]: ABD, Özbekistan'ın Afganistan'daki demiryolu ve alt yapı projelerine siyasi ve danışmanlık alanında gerekli desteği sağlayacaktır; Özbekistan, ABD şirketlerinin kendi ülkesinde daha rahat çalışabilmeleri için gerekli olanaklar yaratacağını taahhüt etmiştir; ABD, Özbekistan'ın DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü'ne) üyeliğini destekleyecektir.

Günümüzde ABD İran'ın dünya politikasındaki etkisini azaltarak [50] ve ekonomik yönden gelişimini engelleyerek tavize yaşamasını ve dış politikasını ABD'nin çıkarlarına karşıt gelmeyecek şekilde yeniden yapılandırmasını istemiş olabilir. Bu doğrultuda ABD ek önlemler olarak, İran'ın ekonomi ve siyasi alanlarda ilişkilerini geliştirebileceği bölgelerdeki stratejik konuma sahip ülkeler ile ikili ilişkilerini arttırmayı ve İran'ın önünü kesmeyi (çevrelemeyi), bir anlamda ülkeyi stratejik öneme haiz dünya devletlerinden izole etmeyi hedeflemiş olabilir. Nitekim ziyaretin Vaşington talebi üzerine yapılmış olması [51] ve ABD'nin Özbekistan ile imzaladığı anlaşmaları, ülkeye verdiği taahhütleri ifade edilen hedefe yönelik olabileceği tahmin edilebilir. Ziyaret İran bağlamında değerlendirildiğinde, Özbekistan-İran ilişkilerine olumlu yönde yansıtılabilecek ve ülkenin İran'a yaklaşımını mesafeye dayalı ilişkilerin devam edilmesi doğrultusunda şekillendirebilir.

Sonuç ve Öngörüler

Özbekistan'da yönetimin değişimi dış politika ve güvenlik alanlarındaki önceliklerin değişimini beraberinde getirmeyebilir, İslam Kerimov'ın belirlediği şekliyle devam edebilir. Bu doğrultuda Özbekistan-İran ilişkilerinin gelişimini beklemek iyimser olabilir ve bundan dolayı ikili ilişkiler ağır adımlarla sınırlı düzeyde yürütülebileceği tahmin edilebilir. Diğer taraftan, önümüzdeki süreçte Afganistan'da istikrarsızlığın artabileceği ve terör örgütlerinin faaliyetlerini aktifleştirebilecekleri tahmin edilmektedir [52]. Böyle bir durumda Özbekistan, ABD çıkarlarına aykırı hareket etmemeye ve onun müttefiki Suudi Arabistan'ı karşısına almamaya dikkat edebilir.

İran'ın Afganistan politikası aktif bir seyir izleyebilir, buna karşın Özbekistan'ın Afganistan'a yönelik politikası daha çok savunmacı, yani bu ülkeden olası tehdit ile tehlikelerin Özbekistan'a etkilerini ve yayılımını önlemekle sınırlı tutulabilir. Diğer taraftan, 15 Mart 2018 tarihinde "Orta Asya Ülkeleri Devlet Başkanları'nın İstişare Toplantısı" ile Özbekistan ve diğer bölge devletleri Batı ve Doğu'daki güçlü aktörlerin rekabetinde taraf tutmak istemediklerini, belli bir bloğa dahil oldukları izlenimini yaratma niyetinde olmadıklarını göstermek istemiş olabilirler [53]. Dolayısıyla Orta Asya ülkeleri bölgesel güvenliği olumsuz etkileyebilecek dış tehditleri önlemeye

yönelik evvelâ kendi aralarında etkileşim bağımlı kuvvetlendirerek ortak bir karşı duruşla sergilemeye çalışabilirler. Eğer böyle bir duruş yetersiz kalırsa, örneğin Özbekistan güvenlik alanında öncelikli olarak Rusya ile işbirliğini sağlamlaştırmaya çalışabilir. Bununla birlikte Özbekistan devleti ABD ile Suudi Arabistan başta olmak üzere diğer Arap ülkelerinin gözünde İran'a daha fazla açılmaya ve yakınlaşmaya başlayan ülke görünümünü sergilemek istemeyebilir. Bundan dolayı Özbekistan'ın İran ile ilişkilerinin güvenlik boyutu ise olası dış tehlikeleri ve tehditleri önlemek için güvenliğe dayalı bilgileri paylaşmakla sınırlı tutulabilir.

Özbekistan'ın dünya devletlerine yönelik izlediği politikasında İran ağırlıklı bir ülke konumunda değildir. Aynı şekilde İran da genelde Orta Asya'ya, özelden Özbekistan'a yönelik aktif dış politika izlememektedir. Yine de Özbekistan genelde ekonomisini geliştirmek ve çeşitlendirmek, Basra Körfezi'ne daha fazla açılarak ticari bağlarını arttırmak için İran'ın imkânlarını (özellikle ulaşım alanında) kullanmak isteyebilir. Fakat Özbekistan'ın bu doğrultudaki politikası küresel etkiye sahip aktörler ile ilişkilerine gölge düşürmeksizin ince ayarla yürütebilme imkân bulabilirse başarı şansı elde edecektir.

Kaynaklar

1. Strani, S *Kotorimi Uzbekistan Ustanovil Diplomatičeskiye Otnoşeniya (Özbekistan'ın Diplomatik İlişkiler Kurduğu Ülkeler)*, <https://mfa.uz/ru/cooperation/country/>, Son erişim 09.02.2018
2. D.Malışeva, *Mejdnarodno-Političeskoye Vzaimodeistviye Gosudarstv Sentralnoi Aziyi S Tursiyei İ İranom (Orta Asya Devletlerinin Türkiye ve İran ile Uluslararası Politik İlişkileri)*, *Rossiya İ Niviye Gosudarstva Evraziyi (Rusya ve Avrasya'nın Yeni Devletleri Dergisi)*, №3, 2017, s. 55
3. *President in a Meeting with Uzbek Counterpart: No Obstacles on the Way of Deepening Iran-Uzbekistan Relations/Iran can be the Nearest Path for Uzbek Traders to Access Free Waters, Persian Gulf*, 10.09.2017, <http://www.president.ir/en/100622>, Son erişim 09.02.2018
4. *Iran offers Uzbeks shortest access route to Persian Gulf: Rouhani*, 10.09.2017, <http://www.presstv.com/Detail/2017/09/10/534680/Iran-Uzbekistan-Kazakhstan-Astana-OIC-Hassan-Rouhani-Shavkat-Mirziyoyev-Nursultan-Nazarbayev-Persian-Gulf>, Son erişim 09.02.2018
5. *President in a meeting with Uzbekistan's FM: Iran welcomes deepening bilateral, regional, int'l ties with Uzbekistan/Iranian technical-engineering companies ready to work in Uzbekistan/Stressing promoting multilateral transit cooperation, banking ties*, 18.10.2017, <http://www.president.ir/en/101216>, 09.02.2018
6. *Biznes Forum Predstavitelei Uzbekistana i İrana (Özbekistan ve İran Temsilcilerinin İş Forumu)*, 19.10.2017, <https://mfa.uz/ru/press/news/2017/10/12848/>, 09.02.2018
7. *Kamilov Obsudil Torgovliyu S Ministrami Nefti İ Promiřlennosti V İrane (İran'da Kamilov Sanayi ve Petrol Bakanlarıyla Ticareti Görüşti)*, 18.10.2017, <https://ru.sputniknews-uz.com/economy/20171018/6583306/kamilov-s-ministrami-v-irane.html>, 09.02.2018
8. *Vstreça S Ministrom İnostrannih Del İrana (İran Dışişleri Bakanıyla Görüşme)*, 17.10.2017, <https://mfa.uz/ru/press/news/2017/10/12811/>, Son erişim 09.02.2018
9. *Iran, Uzbekistan Discuss Anti-Terrorism Cooperation*, 17.10.2017, http://parstoday.com/en/news/iran-i66214-iran_uzbekistan_discuss_anti_terrorism_cooperation, Son erişim 09.02.2018
10. *O Vizite Glavi MİD Uzbekistana V İran, İndiyu İ Pakistan (Özbekistan Dışişleri Bakanı'nın İran, Hindistan ve Pakistan'a Ziyaretleri)*, 09.02.2018, <https://mfa.uz/ru/press/news/2018/02/13878/>, Son erişim 09.02.2018
11. *Glava MİD Uzbekistana İ President İrana Obsudili Situasiyu V Afganistane (Özbekistan Dışişleri Bakanı ve İran Cumhurbaşkanı Afganistan'daki Durumu Görüştüleri)*, 12.02.2018, <https://regnum.ru/news/2379380.html>, 12.02.2018
12. *Guli Yuldasheva, The Role of Iran and the United States of America in Geopolitics of Central Asia, Published by the Latvian Institute of International Affairs, 2017, p. 34*
13. *Detaylı bilgi için bkz. http://strategy.gov.uz/ru*
14. *Rollie Lal, Central Asia and its Asian Neighbors: Security and Commerce at the Crossroads, Published by the RAND Corporation, 2006, p. 12*
15. *Nikolay Yegorov, İran İ Afganski Vopros (İran ve Afgan Sorunu), Sovremennii İran (Güncel İran Dergisi), №45 İyun (Haziran), 2015, s. 38-39*
16. *President at the 5th National Congress of the House of Farmers: I congratulate ISIS' eradication in Syria to Supreme Leader, armed forces, esp. Mag. Gen. Qasem Soleimani/Islam religion of vitality, peace, brotherhood/Food security, social peace dependent on powerful arms of farmers/In helping quake-hit people in Kermanshah everybody stood together*, 21.11.2017, <http://www.president.ir/en/101615>, Son erişim 09.02.2017
17. *IRGC Monitoring Daesh Around Iran Borders: Spokesman*, 10.02.2018, <http://www.irna.ir/en/News/82826672>, Son erişim 10.02.2018

18. İGİL Bejıt İz Siriyi: Gde Poyavyatsiya Novıye Oçagi Terrorizma (İŞİD Suriye'den Kaçıyor: Terörizm Gerginliğinin Yeni Yerleri Nerede Ortaya Çıkacaktır), 06.12.2017, <http://www.mk.ru/politics/2017/12/06/igil-bezhit-iz-sirii-gde-poyavyatsya-novye-ochagi-terrorizma.html>, Son erişim 09.02.2017
19. Ne Meneye Desiyati Çelovek Zaderjami Na Yuge Tadjikistana Za Sviyazi S İG (Tacikistan'ın Güneyinde En Az On Kişi İŞİD'le Bağlantısı Dolayısıyla Yakalanmıştır), 20.02.2018, http://www.ng.ru/cis/2018-02-20/5_7176_tajikistan.html, Son erişim 20.02.2018
20. İG Vzilya Na Sebya Otvetstvennost Za Napadeniye Na Turistov V Tadjikistane (İŞİD, Tacikistan'daki Turistlere Saldırma Sorumluluğunu Üzerine Almıştır), 30.07.2018, <https://ria.ru/world/20180730/1525633546.html>, Son erişim 31.07.2018
21. Vistupleniye Premyer Ministra Respubliki Uzbekistan Şavkata Miromonoviça Mirziyoyeva Na Sovmestnom Zasedaniyi Zakonodatelnoi Palati i Senata Oliyı Majlisa (Özbekistan Cumhuriyeti Başbakanı Şavkat Miromonoviç Mirziyoyev'in Parlamento Genel Kurulu'ndaki Konuşması), 08.09.2016, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/5>, Son erişim 06.04.2018
22. Vistupleniye Prezidenta Respubliki Uzbekistan Şavkata Mirziyoyeva Na Zasedaniyi Soveta Bezopasnosti V Rasşirennom Sostave (Özbekistan Cumhuriyeti Başkanı Şavkat Mirziyoyev'in Genişletilmiş Güvenlik Konseyi'ndeki Konuşması), 11.01.2018, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/1419>, Son erişim 10.02.2018
23. Zakon Respubliki Uzbekistan Ob Oboronnoi Doktrine Respubliki Uzbekistan (Özbekistan Cumhuriyeti'nin Savunma Doktrini Yasası), http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=3495906, Son erişim 09.02.2018
24. Vistupleniye Prezidenta Respubliki Uzbekistan Şavkata Mirziyoyeva Na Mejdunarodnoi Konferensiyı Po Afganistanu: "Mirmui Proses, Sotrudničestvo V Sfere Bezopasnosti İ Regionalnoye Vzaimodeistviye (Özbekistan Cumhuriyeti Başkanı Şavkat Mirziyoyev'in Afganistan ile İlgili Uluslararası Konferanstaki Konuşması: Barış Süreci, Güvenlik Alanında İşbirliği ve Bölgesel Etkileşim), 27.03.2018, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/1601>, Son erişim 20.02.2018
25. Vistupleniye Premyer Ministra Respubliki Uzbekistan Şavkata Miromonoviça Mirziyoyeva Na Sovmestnom Zasedaniyi Zakonodatelnoi Palati i Senata Oliyı Majlisa (Özbekistan Cumhuriyeti Başbakanı Şavkat Miromonoviç Mirziyoyev'in Parlamento Genel Kurulu'ndaki Konuşması), 08.09.2016, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/5>, Son erişim 06.04.2018
26. Trade Map, International Trade Statistics, <https://www.trademap.org/>, Son erişim 09.02.2018
27. Tehran, Tashkent to expand trade to \$1b: minister, 17.01.2010, <https://en.mehrnews.com/news/38052/Tehran-Tashkent-to-expand-trade-to-1b-minister>, Son erişim 09.02.2018
28. Uzbekistan i İran Planiruyut Dovesti Tovaroorot Do 1\$ Mlrd. (Özbekistan ve İran Ticari İlişkilerini 1 Milyar Dolara Kadar Ulaştırmayı Planlamaktadırlar), 12.02.2015, <http://finance.uz/index.php/ru/rum-ekonomika/1067-uzbekistan-i-iran-planiruyut-dovesti-tovarooborot-do-1-mlrd>, Son erişim 10.02.2018
29. Uzbeksko-İranskiye Otnoşeniya (Özbekistan-İran İlişkileri), <https://mfa.uz/ru/cooperation/countries/59/>, Son erişim 10.02.2018
30. Orkhan Jalilov, Iran, Uzbekistan Eager To Boost Economic Ties Despite Warnings By FATF Watchdog, 11.04.2018, <https://caspiannews.com/news-detail/iran-uzbekistan-eager-to-boost-economic-ties-despite-warnings-by-fatf-watchdog-2018-4-10-12/>, Son erişim 14.04.2018
31. Uzbekistan Eyes Upping Oil, Wheat Exports to Iran, 09.04.2018, <https://en.mehrnews.com/news/133257/Uzbekistan-eyes-upping-oil-wheat-exports-to-iran>, Son erişim 10.04.2018
32. Uzbek Official: Khaf-Herat Railroad a Step Toward Increased Iran Trade, 11.04.2018, <http://www.iran-daily.com/News/213092.html>, Son erişim 12.04.2018
33. Uzbekistan Eager to Purchase Iranian Crude, 18.10.2017, <https://en.mehrnews.com/news/128751/Uzbekistan-eager-to-purchase-iranian-crude>, Son erişim 19.10.2017
34. Iran, Uzbekistan Seeking to Establish Free Trade, 10.04.2018, <http://www.irna.ir/en/News/82882781>, Son erişim 12.04.2018
35. Iran, Uzbekistan Trying to Activate Air Links, 31.05.2018, <http://www.irna.ir/en/News/82931334>, Son erişim 03.06.2018
36. MİD Rossiye: İran Ne Uspel İzmenit Zakonodatelstvo V Otvedenniye FATF Sroki (Rusya Dışişleri Bakanlığı: İran, FATF'ın Belirlediği Süre Zarfında Yasa Değişikliğini Yetiştirememiştir), 04.05.2018, <https://ria.ru/world/20180504/1519861771.html>, Son erişim 05.05.2018
37. Pompeo Podtverdil Namereniye SŞA Svesti Do Nulya Eksport İranskoi Nefti (Pompeo, ABD'nin İran Petrol İhracatını Sıfıra İndirme Niyetini Teyyit Etmıştır), 23.07.2018, <https://ria.ru/world/20180723/1525105105.html>, Son erişim 24.07.2018

38. *Uzbek Official: Khaf-Herat Railroad a Step Toward Increased Iran Trade*, 11.04.2018, <http://www.iran-daily.com/News/213092.html>, Son erişim 12.04.2018
39. Gennadi Çufirin, *Konseptualniye Aspekti Vneşnepolitiçeskoj Strategiyi Postsovetskih Stran (Post Sovyet Ülkelerinin Dış Politika Stratejilerine Kavramsal Yaklaşım)*, *Post Sovyet Alanı: Dış Faktörün Rolü*, Editörler A.B.Krîlov, A.B.Kuznesov, G.İ.Çufirin, Moskova, İMEMO RAN Yayınları, 2018, s. 10-14
40. *15 Maya Naçinayetsiya Triyohdnevni Vizit Prezidenta Uzbekistana V SŞA (15 Mayıs'ta Özbekistan Başkanı'nın ABD'ye Üç Günlük Ziyareti Başlamaktadır)*, 14.05.2018, http://www.ng.ru/cis/2018-05-14/5_7223_uzbekistan.html, Son erişim 15.05.2018
41. *Soyediniyonniye Ştati İ Uzbekistan: Naçalo Novii Eri Strategiçeskogo Partniyorstva (Birleşik Devletler ve Özbekistan: Stratejik Ortaklıkta Yeni Dönemin Başlangıcı)*, 17.05.2018, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/1719>, Son erişim 18.05.2018
42. *Şavkat Mirziyoyev Vstretilsiya S Donaldom Trampom (Şavkat Mirziyoyev Donald Trump ile Buluşmuştur)*, 16.05.2018, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/1717>, Son erişim 17.05.2018
43. *Podpisani Vzaimovigodniye Dokumenti (Karşılıklı Çıkarlara Dayalı Belgelere İmza Atılmıştır)*, 17.05.2018, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/1721>, Son erişim 18.05.2018
44. *Pervii Vizit Uzbekskogo Prezidenta V SŞA Prinesyet Strane 8,5 Milliyardov Dollarov (Özbek Başkanı'nın ABD'ye İlk Ziyareti Ülkeye 8,5 Milyar Dolar Kazandıracaktır)*, 15.05.2018, <https://lenta.ru/news/2018/05/15/visit/>, Son erişim 16.05.2018
45. *Soyediniyonniye Ştati İ Uzbekistan: Naçalo Novii Eri Strategiçeskogo Partniyorstva (Birleşik Devletler ve Özbekistan: Stratejik Ortaklıkta Yeni Dönemin Başlangıcı)*, 17.05.2018, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/1719>, Son erişim 18.05.2018
46. *Vizit Mirziyoyeva V SŞA: Çto Poobeşal Tramp Uzbekskomu Lideru (Mirziyoyev'in ABD'ye Ziyareti: Trump, Özbek Liderine Neyi Vaat Etmıştır)*, 17.05.2018, <https://ru.sputniknews.kz/politics/20180517/5659953/usa-uzbekistan-mirziyoev-vizit.html>, Son erişim 18.05.2018
47. *Soyediniyonniye Ştati İ Uzbekistan: Naçalo Novii Eri Strategiçeskogo Partniyorstva (Birleşik Devletler ve Özbekistan: Stratejik Ortaklıkta Yeni Dönemin Başlangıcı)*, 17.05.2018, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/1719>, Son erişim 18.05.2018
48. *Soyediniyonniye Ştati İ Uzbekistan: Naçalo Novii Eri Strategiçeskogo Partniyorstva (Birleşik Devletler ve Özbekistan: Stratejik Ortaklıkta Yeni Dönemin Başlangıcı)*, 17.05.2018, <http://www.press-service.uz/ru/lists/view/1719>, Son erişim 18.05.2018
49. *Elnar Baynazarov, SŞA İranu Ne Pomeha (İran Devletine ABD Engel Değildir)*, *İzvestiya (İzvestiya Gazetesi)*, №137 (30122), 27 İyul (Temmuz) 2018, s. 03
50. *Opening in Uzbekistan: A Preview of President Mirziyoyev's Visit*, 14.05.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=Zidze8c8K-w>, Son erişim 15.05.2018
51. *İgor Pankratenko, S Kem Ti, Taşkent? (Taşkent, Sen Kiminlesin?)*, 28.05.2018, http://www.ng.ru/dipkurer/2018-05-28/11_7233_tashkent.html, Son erişim 29.05.2018
52. *Leonid Gusev, Borba S Terrorizmom İ Ekstremizmom V Stranah Sentralnoi Aziyi İ Afganistane. Rol ODKB (Orta Asya ve Afganistan'da Terörizm ve Aşırıçılıkla Mücadele. KGAÖ'nün (Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün) Rolü)*, *Rossiya İ Noviy Gosudarstva Evraziyi (Rusya ve Avrasya'nın Yeni Devletleri Dergisi)*, №1 (XXXVIII), 2018, s. 126
53. *Kimbat Toktamurat, Ortalık Aziya Memleketterin Ortak Müdde Toğıstradı (Orta Asya Devletlerin Ortak Çıkar Birleştirmektedir)*, 16.03.2018, <https://egemen.kz/article/166178-ortalyq-aziya-memleketterin-ortaq-mudde-toghystyrady>, Son erişim 17.03.2018

УДК 327.82
ГРНТИ 03.25.31

Кокенов Р.С.¹

¹ Докторант кафедры «Международных отношений» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

МЕХАНИЗМ НАУЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: МИРОВОЙ ОПЫТ

Аннотация

Традиционная дипломатия во все времена и сейчас опиралась и опирается на научную экспертизу. Ученые, являясь «нейтральными» представителями своих стран, ищут ответы на глобальные вызовы нашего времени, общие для всего человечества. Как говорил Антон Чехов: «Национальной науки нет, как нет национальной таблицы умножения. Что же национально, то уже не научно». Дипломаты же — это люди, чья главная задача — продвигать интересы и ценности своей страны на мировой арене. Научная дипломатия всегда отражает интересы конкретного государства, тем и отличается от международного научного сотрудничества.

При этом между наукой и дипломатией есть много точек соприкосновения и пересечения. Дипломаты заинтересованы в ключевых ценностях науки — универсальности и нейтральности знаний, и могут, в свою очередь, способствовать деятельности ученых. В истории есть масса примеров, когда вопросы науки выходили на уровень дипломатических отношений, а иногда выступали их катализатором. Так же и наоборот — дипломаты нередко стимулировали кооперацию стран в сфере исследований, науки и технологий. В этом плане для Казахстана интересен передовой опыт развитых стран в области научной дипломатии.

Ключевые слова: научная дипломатия, международное научное сотрудничество, «мозговые центры», национальные академии наук, национальные научные ассоциации, научно-исследовательские институты, исследовательские университеты, цифровая дипломатия.

Кокенов Р.С.¹

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан

САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ДӘУІРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ДИПЛОМАТИЯ МЕХАНИЗМІ: ӘЛЕМДІК ТӘЖІРІБЕ

Аңдатпа

Дәстүрлі дипломатия барлық уақытта ғылыми экспертизаға (сараптамаға) сүйеніп келді және әлі де сүйене береді. Ғалымдар өз елдерінің «бейтарап» өкілдері бола отырып, барлық адамзатқа ортақ жаһандық сын-қатерлерге жауап іздеді. Антон Чехов айтқандай: «Ұлттық көбейту кестесі сияқты, ұлттық ғылым жоқ. Ұлттық жағдайда ғылым болмайды». Дипломаттар - әлемдік аренада өз елінің мүддесі мен құндылықтарын алға жылжыту - оның негізгі міндеті болып табылатын адам. Ғылым дипломатия нақты мемлекет мүдделерін көрсету арқылы халықаралық ғылыми ынтымақтастықтан ерекшеленеді.

Сонымен бірге, ғылым мен дипломатия арасындағы байланыс пен қиылысудың көптеген өзіндік ерекшеліктері бар. Дипломаттар ғылымның негізгі құндылықтарына - білімнің әмбебаптығы мен бейтараптылығына қызығушылық танытып, өз кезегінде ғалымдардың қызметіне ықпал ете алады. Тарихта ғылым туралы дипломатиялық қарым-қатынас деңгейіне жеткен көптеген мысалдар бар, кейде олардың катализаторы ретінде әрекет етті. Дәл осылай, дипломаттар жиі ғылыми, ғылым және техника саласында елдердің ынтымақтастығын жиі ынталандырды. Осыған байланысты Қазақстан ғылыми дипломатия саласындағы дамыған елдердің озық тәжірибесіне қызығушылық танытады.

Түйінді сөздер: ғылыми дипломатия, халықаралық ғылыми ынтымақтастық, «ғылыми орталықтар», ұлттық ғылыми академиялар, ұлттық ғылыми бірлестіктер, ғылыми-зерттеу институттар, зерттеу университеттері, сандық дипломатия.

Kokenov R.¹

¹ Candidate to PhD of the Department of "International relations" L. N. Gumilov Eurasian national University., Astana, Kazakhstan

THE MECHANISM OF SCIENTIFIC DIPLOMACY IN THE DIGITAL AGE: A GLOBAL PERSPECTIVE

Annotation

Traditional diplomacy at all times and now relies and continues to rely on scientific expertise. Scientists, being "neutral" representatives of their countries, are looking for answers to the global challenges of our time, common to all mankind. As Anton Chekhov had been said: "there is no National science, as there is no national multiplication table. What is national, it is not scientific". Diplomats are people whose main task is to promote the interests and values of their country on the world stage. Scientific diplomacy always reflects the interests of a particular state, and thus differs from international scientific cooperation.

At the same time, there are many points of contact and intersection between science and diplomacy. Diplomats are interested in the key values of science — the universality and neutrality of knowledge, and they could, in turn, contribute to the activities of scientists. There are many examples in history when science issues reached the level of diplomatic relations, and sometimes acted as their catalyst. Vice versa — diplomats have often stimulated cooperation between countries in the field of research, science and technology. In this regard, Kazakhstan is interested in the best practices of developed countries in the field of scientific diplomacy.

Key words: scientific diplomacy, international scientific cooperation, "think tanks", national academies of Sciences, national scientific associations, research institutes, research universities, digital diplomacy.

Научная дипломатия – понятие, появившееся относительно недавно, хотя сами процессы укрепления международного научного сотрудничества берут свое начало после окончания Второй мировой войны. В научной среде того периода было важным выстраивание научных связей между государствами, формирование научных сообществ, определение критериев эффективности научной деятельности. Поскольку наука – это ниша мира и сотрудничества, которая служит интересам человечества и прогресса. Именно в это время появляются такие организации, как например, ЮНЕСКО, МАГАТЭ, Международной Ассоциации политической науки, национальных академий наук в разных странах.

Во второй половине XX в. наука и технология стали ведущими силами цивилизации. Открытие и мирное использование атомной энергии, освоение космоса, появление новых технологий коренным образом меняют материальные и социальные производительные силы.

Впечатляющие успехи достигнуты в физике, химии, биологии, медицине (успешно ведется трансплантация внутренних органов, в разных странах работают над созданием искусственного сердца).

Телекоммуникационные средства связи и компьютерная технология получения, обработки, хранения и передачи информации приобрели в интернационализации экономической жизни первостепенное значение. С разворачиванием технологической и промышленной революции, индустриализации и урбанизации, а затем научно-технической революции второй половины XX в. началось и интенсифицировалось беспрецедентное ускорение исторического и социального времени. Соответственно увеличиваются и темпы научно-технологического прогресса. Например, если в 70-е годы было принято говорить о том, что объем научной информации удваивается каждые 5-7 лет, то в 80-е годы – каждые 20 месяцев, а к концу 90-х годов – ежегодно.

Развитие научно-технической революции привело к невиданному ускорению социально-экономических процессов в мире, особенно в индустриальных государствах. Наука стала приоритетным направлением в государственной политике и непосредственной производительной силой. Многие ее открытия стали достоянием практики. На их основе созданы новейшие наукоемкие отрасли народного хозяйства, ставшие базовыми, – электроника, биотехнология, производство новых материалов, информатика.

Это был исторический период становления и формирования институтов, механизмов и принципов научной дипломатии, эпоха открытости к научным достижениям и международной кооперации. Следствием является небывалый научно-технический прогресс, появление новых направлений научной деятельности, мощнейших «мозговых центров», таких как RAND. Поэтому данный период можно назвать «золотым веком» развития мировой науки.

В научной дипломатии выделяют три составляющие: наука в дипломатии (как наука поддерживает дипломатические компетенции), наука для дипломатии (вклад ученых в выстраивание дипломатических отношений) и дипломатия для науки (как дипломатия оказывает поддержку науке и ученым) [1].

Сложно переоценить значение данного направления дипломатии в условиях осложнения межгосударственных отношений и даже военного противостояния. Безусловно, развитые государства Европы, США, Япония активно используют научное сотрудничество как вектор своей внешней политики. Появляются новые центры международного научно-технического взаимодействия, такие как Китай, Индия, Швейцария, Бразилия.

Конечно, научная дипломатия и научное сотрудничество предполагают наличие здоровой конкуренции и учет национальных интересов, но все же способствуют разрешению международных конфликтов, налаживанию межгосударственных отношений, ведут человечество вперед по пути прогресса и развития. Одна из задач научной дипломатии – способствовать углублению международного сотрудничества в области науки и образования через механизмы так называемой «мягкой силы». Цель – посредством продвижения достижений национальной науки и деятельности институтов научного сотрудничества способствовать созданию благоприятного имиджа страны и международной кооперации во благо научных инноваций, преодоления дублирования исследований, во имя борьбы с фальсификацией, нечестностью в науке, за свободу и независимость исследований.

Например, в Швейцарии уделяют большое внимание вопросам развития институтов научной дипломатии, оценивают ее как важнейшее направление своей внешней политики. Еще в период нахождения у власти Мишлин Кальми-Ре развитие данного направления придало стране значимости на международной арене и позволило занять выгодные позиции в решении глобальных проблем климата и здоровья. Проводя сравнительный анализ успешности вектора дипломатии в рамках ЕС, можно констатировать, что Швейцария – один из лидеров научно-исследовательской дипломатии. Например, если страны ЕС инвестируют 3% ВВП в развитие науки, то Швейцария – 5%. Около половины всех профессоров швейцарских университетов – иностранцы и более половины студентов страны обучаются в 200 лучших университетах мира. Швейцарские университеты Сант-Галлена, Женевы и Лозанны находятся в верхних строках списков лучших высших учебных заведений мира. По классификации голландского университета в Лейдене, анализирующего какие научные публикации внесли самый весомый вклад в развитие науки, две Федеральные политехнические школы в Лозанне и в Цюрихе, опередив Кембридж и Оксфорд, заняли два первых места [2].

В Швейцарии данное направление внешней политики вышло на первый план лишь к концу 1990-х гг. благодаря инициативе «трех пионеров» госсекретаря по науке Шарля Клебера, математика Ксавье Комтесса, президента EPFL Патрика Эбишера. Тем более впечатляющим выглядит успех научной дипломатии данной страны. Швейцария присоединилась к Болонской декларации и подписала билатеральное соглашение с ЕС, сделавшее ее полноправным членом научно-исследовательских европейских программ. Она открыла первый «Swiss House» – «Швейцарский дом», первый в цепочке международных центров научного сотрудничества под названием Swissnex, которые являются одновременно и бюро экономического развития, и стартапом, и консульством. Деятельность от Swissnex дает мультипликативный эффект в виде открытия предприятий и создания новых рабочих мест. Многие страны Европы, в частности Германия, Австрия, перенимают данный швейцарский опыт. В рамках деятельности Swissnex в 2008-2016 гг. проводилась работа над такими проектами, как например, разработка новых биоматериалов, создание искусственных сердечных клапанов и т.д.

Наука – интернациональна, не имеет национального лица и не признает границ. Научные ценности универсальны. По мнению математика Ксавье Комтесса: «В противовес традиционной дипломатии, будь то политической, экономической или культурной, задача которой состоит в том, чтобы защищать интересы страны в мире, задачей научной дипломатии является пробуждение интереса к Швейцарии» [2].

Также очень важно избежать «политизации» науки, т.е. манипулирования наукой в политических целях и системно анализировать процесс влияния науки в контексте мировой политики. При этом акторами научной дипломатии являются ученые, международные финансовые институты, ТНК, официальные представители государств. Одним из таких широко известных акторов является *Американская ассоциация содействия развитию науки (AAAS)*, основанная в 1848 г., а пост советника по науке при посольствах создан еще в далеком 1958г.

Центр науки данной ассоциации занимается наукой и привлекает ученых, представляющих различные слои, в том числе правительственные, религиозные и юридические. Управление по связям же обеспечивает своевременное предоставление объективной информации Конгрессу по актуальным

вопросам науки и техники, а также оказывает помощь ученым в выстраивании работы с Конгрессом. Управление международных отношений обеспечивает поддержку интернационализации AAAS и продвигает цели ассоциации, благодаря чему организации становятся лидерами в области международного научного сотрудничества, научной дипломатии, науки, техники и политики, а также в области безопасности. С 1976г. финансовая программа обеспечивает своевременный, всесторонний и независимый анализ федеральных исследований и тенденций в области финансирования научных исследований. В 2012 г. Центр ассоциации начал издавать онлайн-журнал «Science & Diplomacy» в формате открытого доступа. Журнал представляет собой платформу для политического дискурса на стыке научного сотрудничества и внешней политики. Под эгидой AAAS Центр научной дипломатии ежегодно присуждает премии за вклад в развитие научной дипломатии. Среди получателей премии фигурируют представители разных стран, оказавшие существенное влияние на международные отношения по различным вопросам [3].

По уровню развития науки, оцениваемому на основании объективных критериев, Соединенные Штаты Америки традиционно входят в число мировых лидеров. Одним из центральных звеньев американской инфраструктуры в области научно-исследовательской работы (НИР) является Национальный научный фонд (ННФ), созданный в 1950 году.

Учет трудовых ресурсов, задействованных в сфере научных исследований и разработок, традиционно считается одним из приоритетных направлений деятельности ННФ. С целью оптимизации данного процесса в 2010 году на базе Управления по статистике научных ресурсов был создан Национальный статистический центр по научной и инженерно-технической деятельности (НСЦНИД). В соответствии с действующими нормативно-правовыми актами Национальный научный совет (управляющий орган ННФ) каждые два года представляет Президенту и Конгрессу США доклад о состоянии национальной науки, содержащий основные индикаторы ее развития [4]. В этом ключе составляются планы и выстраиваются мероприятия по повышению эффективности американской науки.

Сила экономической мощи США базируется на единстве науки, техники, производства и инноваций. Несмотря на то, что доля США в мировых расходах на НИОКР продолжает снижаться, многие страны перенимают успешный опыт научной дипломатии этой страны. Руководство страны понимает, что лидерство в науке и технике необходимо для развития экономики, безопасности страны, защиты ее национальных интересов. Это также важно для дипломатии США, ее мягкой силы и усилий для продвижения мира, процветания и безопасности во всем мире. Поэтому наука США активно адаптируется к изменениям мировой конъюнктуры и широко представлена в международных научно-исследовательских институтах и организациях. В многочисленных национальных докладах США высказывалось сожаление о снижающемся доминировании США в мировой науке [5].

Рекомендации, указанные в этих докладах, заключаются в следующем. Соединенным Штатам необходимо поддерживать лидерство в науке через синергические партнерские отношения. Такие партнерские отношения приносят взаимную выгоду для Америки и ее партнеров, применив сильные стороны науки США, например, ученых мирового уровня и их огромные творческие способности и ориентацию на производство.

По мере того как глобальная экономика становится все более взаимосвязанной, усиливается конкуренция за технологические результаты. Компании США активно участвуют и используют новые подходы к открытому международному сотрудничеству. Международная технологическая дорожная карта для полупроводников, которая на протяжении десятилетий объединяет правительства, промышленность и университеты со всего мира, является примером платформы для сотрудничества, которая приносит пользу всем.

Примечательным является также пример *Франции*, в которой экономическое и политическое развитие основывается на науке, а основой политики влияния является формирование и деятельность эффективной элиты. История развития научной дипломатии этой страны восходит к периоду Великой французской революции.

Почти сразу после революции, в 1792 г. французские энциклопедисты и просветители учредили «Энциклопедический журнал» – исключительно культурный проект, публиковавший статьи только о науке, искусстве и литературе, и, тем не менее, сыгравший, важную роль в переопределении французской дипломатии и продвижении идеи мирной Европы, модели европейского баланса. Постреволюционный террор был интерпретирован издателями как «ретроградный» процесс для цивилизации, возврат в варварство, из-за чего прекратились как дипломатические, так и культурные и научные связи Франции с другими странами. Чтобы оздоровить ситуацию, необходимо было по их убеждению продолжить

просвещение народа, в т.ч. восстановив приток знания из-за границы, культурные связи, и, конечно, и дипломатические отношения. С этой целью было необходимо переопределить задачи дипломатии именно на эти – экономические и культурные цели, обосновав своё особое место в Европе, на которое претендовала республика. С этой задачей учёные вполне справились, что нашло своё отражение в термидорианском декрете от 24 августа 1794 г. о перераспределении полномочий между исполнительными комиссиями и Комитетом национального спасения. Теперь МИД должен был заниматься научными и торговыми вопросами – устанавливая культурные связи с другими народами, чтобы построить новый культурный порядок, в некотором смысле, новую версию «Республики учёных» (*République des Lettres*) [6].

А с начала 2000-х годов данное направление дипломатии получило широкое развитие и уже через десятилетие возникает Главное управление глобализации, развития и партнерства. Это важный аналитический орган уже в 2013г. подготовил системный доклад «Научная дипломатия для Франции», в котором раскрыт приоритет научного развития Франции для обеспечения международного имиджа и престижа в мире. Важную роль, указано в докладе, играет Министерство иностранных дел Франции, собирающее информацию о передовых иностранных исследованиях и технологиях для стимулирования исследований во Франции. МИД оказывает содействие французским исследовательским организациям в создании коллабораций, ведет диалог с местными властями и учеными, наблюдает за соблюдением прав на интеллектуальную собственность.

С 2007г. появились французские исследовательские институты за рубежом. Их задачей является установление и поддержание связей между французскими и местными университетами и научными учреждениями. С ними активно взаимодействует также Агентство по распространению технологической информации, которое наряду с атташе по науке во французских посольствах, собирает, систематизирует и анализирует информацию для французских учреждений и предприятий. С 2006г. Агентство обеспечивает сбор новой информации для французских ученых [3].

Несмотря на достаточную систему государственной поддержки, некоторая часть французских ученых ежегодно эмигрирует в США, во многом из-за лучших условий оплаты и труда и высоких налогов для предприятий и организаций во Франции. При решении этой стратегической задачи возможным становится еще более активное вовлечение французских ученых в коллаборации с лучшими иностранными лабораториями для разработки новейших исследований.

Таким образом, можно утверждать, что основной целью французской научной дипломатии является добиться больших достижений и прорывов, чем того объективно позволяют имеющиеся ресурсы страны. Важным аспектом дипломатии является необходимость обратить внимание политиков в рамках «дипломатия для науки» на имеющиеся сложности, тормозящие развитие французской науки и так способствовать ее прогрессу. Именно эта составляющая научной дипломатии обеспечивает преемственность государственной политике в области развития науки.

В Великобритании научная дипломатия берет свое начало с 1723г., когда в Лондонском королевском обществе был назначен первый секретарь по внешним связям, роль которого заключалось в основном в поддержании контактов с учеными из других стран. Парламентский офис по науке и технологиям является научным советом, привлекаемым при формулировании внешней политики как инструмент содействия в реализации международных совместных исследовательских проектов. Данное направление внешней политики важно для Великобритании по трем причинам: во-первых, сеть британских посольств обеспечивает поддержку ученым соотечественникам и организациям в других государствах. Во-вторых, британские посольства организуют мероприятия в стране пребывания по вопросам стратегической важности, представляющим взаимный интерес. В-третьих, первоклассная британская наука служит продвижению бренда Великобритании, что уже приносит экономический эффект [1].

В системе организаций, проводящих научные исследования, следует выделить Британский Совет в области образования и культуры; Инновационное агентство Великобритании, стимулирующее и поддерживающее инновации, ориентированные на бизнес, и помощь компаниям от периода концепции до коммерциализации идей; Международная группа Великобритании по высшему образованию; Национальные академии Великобритании- Академия медицинских наук, Британская академия (социальные и гуманитарные науки), Королевская академия и Королевское общество - автономные, самоуправляющиеся организации, которые предоставляют стипендии для фундаментальных исследований в различных; Исследовательские советы Великобритании (RCUK) по привлечению международных партнеров в исследованиях [7].

Великобритания занимает лидирующее положение в области исследований и это остается неизменным даже в условиях растущей конкуренции со стороны таких стран как Китай, Бразилия и др. Конечно, данный успех является также следствием международной научной кооперации с ведущими странами мира. В стране имеется множество инновационных международных предприятий и стартапов. Исследования в престижных академиях охватывают целый ряд дисциплин от естественных и медицинских до социально-гуманитарных. Данные Национальные академии являются автономными, самоуправляющимися организациями, которые тесно связаны с подобными организациями по всему миру и вырабатывают, в том числе на выходе, рекомендации по развитию науки.

Российским аналогом AAAS является Российская ассоциация содействия науке (РАСН), созданная в 2011г.- общественная организация, которая, с одной стороны, помогает правительству в решении наиболее важных вопросов и выступает в качестве советника по научным вопросам, а с другой – доносит до него общественное мнение. Деятельность РАСН направлена на развитие российской науки, выявление и формирование общественного мнения по вопросам национального значения, приоритетным программам, реализуемым государством [8].

2017год был объявлен Годом науки и образования Великобритании и России. Это событие стало символическим ввиду того, что на сегодняшний день Великобритания является четвертым крупнейшим партнером России по количеству совместных научных статей, интенсивно идет сотрудничество в таких областях, как физика, математика, химия, науки о земле, жизни и космические исследования. С 2006 года научные контакты между странами возросли в 2 раза. Основной акцент научных коммуникаций был сделан на оказании содействия контактам между Великобританией и передовой российской наукой посредством расширения связей между учеными; содействию совместной работе ученых над общими научными вызовами; совместной работе по ключевым глобальным вызовам, включая исследования климата и антимикробную резистентность. В рамках Года науки и образования двух стран был проведен целый ряд мероприятий: совместные научные фестивали, российско-британский экспертный круглый стол по антимикробной резистентности, двусторонний российско-британский семинар “Столетие черных дыр ” в Чичли-Холл (Великобритания), семинары по написанию научных публикаций для российских ученых в ряде российских городов, российско-британская конференция по научной дипломатии в Московском государственном институте международных отношений (МГИМО), приезд делегации представителей британских вузов в Россию. Открыто Научное кафе в Екатеринбурге, посвященное миозиновым моторам, при участии британских экспертов из Кембриджского университета и Института медицинских исследований Кембриджского университета.

Япония – страна высоких технологий – получила этот статус за весьма короткий промежуток времени. Еще в первое послевоенное десятилетие в ней господствовало кустарное производство, а уже к 1970-м годам Япония превратилась в высокотехнологичную страну, лидера в области робототехники. Львиная доля инвестиций в НИОКР приходится на частный сектор, однако организация научно-исследовательских работ, а также сотрудничества бизнеса, науки и государственных структур лежит на плечах японского правительства. Японская система поддержки НИОКР демонстрирует стабильное позитивное развитие и заслуживает особо тщательного изучения. Во главе системы развития науки стоит Кабинет министров. Координацией и определением общих рамок научно-технологической политики занимается Совет по научной и технологической политике Японии. Далее за научные исследования отвечают Министерство образования, культуры, спорта, науки и технологий (МEXT) и Министерство экономики, торговли и промышленности (METI). В ведении первого находятся две неправительственные организации: Японское общество продвижения науки (JSPS, Нихон гакудзюцу синкёкай) и Японское агентство по науке и технологиям (JST, Кагаку гидзюцу синкё кико). Их принципиальное отличие заключается в методике конкурсного отбора: JSPS финансирует любые научные проекты, его конкурсы открыты, рассматривается любая заявка, поданная на проведение научно-исследовательского проекта. JST – это организация, которая занимается выполнением заказов министерства. При METI действует организация NEDO (New Energy and Technology Development Organization, Син энэрудзи сангё кайхацу сого кико), которая занимается развитием новой энергетики и промышленных технологий [9]. NEDO и JST – организации, призванные стимулировать развитие прикладной науки, работающие главным образом за счет заказов от государственного и частного секторов. JSPS сосредоточена на фундаментальных исследованиях, является независимой организацией, созданной в целях содействия развитию естественных и гуманитарных наук.

Ключевую роль в стимулировании науки в Японии играет программа финансирования фундаментальных исследований какэнхи, на которую приходится около 60% всех поддержанных в этой

области проектов. Гранты выделяются на базе экспертизы проектов, которая проводится научным блоком JSPS. Следующей функцией JSPS является предоставление стипендий. В 2012 г. стипендия была присуждена 6 198 лауреатам. Программа включает четыре категории: стипендии аспирантам, докторантам, выдающимся докторантам и возобновленным докторантам.

Функцией JSPS является также поддержка университетских реформ. Известно, что университет, хоть и является кузницей знаний, в общем остается весьма консервативной структурой. Однако в погоне за технологическим лидерством японское правительство осознает, насколько важную роль играют именно университеты и их конструктивное сотрудничество с правительством и бизнесом. С целью совершенствования научно-образовательной системы вузов JSPS создает специальные программы и гранты. К примеру, широкую известность получила программа Global COE Program, где COE – аббревиатура для Centers of Excellence (центры превосходного стандарта качества) [9]. Как видно из названия, приоритет отдается вузам, имеющим безупречную репутацию, стремящимся к лидерству на мировом уровне. Выпускники таких вузов зачастую становятся ведущими учеными. Что касается менее успешных университетов, JSPS предлагает гранты, направленные на повышение качества образования.

Япония остается достаточно закрытой страной, несмотря на отсутствие каких-либо формальных препятствий. В условиях глобализации такая изоляция негативно сказывается на конкурентоспособности японской сферы НИОКР. Ведущие научно-исследовательские центры в мире стремятся к сотрудничеству, проведению совместных проектов. Угнаться за такими темпами научно-технических разработок просто невозможно, а отставание может оставить страну-лидера на обочине истории. Японское правительство уделяет серьезное внимание продвижению международного сотрудничества. Что касается JSPS, в 45 странах мира находится 83 филиала организации, с помощью которых проводятся совместные научные исследования, создаются научно-образовательные центры, поддерживаются программы обмена, стажировок молодых ученых, приглашения иностранных исследователей в Японию. В частности, JSPS приняла участие в совместной инициативе по созданию «Исследовательского совета Большой Восьмерки» [9]. Кроме того, JSPS входит в Глобальный исследовательский совет, организованный в 2012 г. по инициативе США, а также в Азиатский исследовательский совет, созданный в 2013 г. Японией, Китаем, Республикой Корея и другими азиатскими странами.

Достижения науки и технологий в современном *Kumae* — яркий пример и результат последовательного осуществления стратегии модернизации. Наличие конкурентной среды сочетается в Китае с долгосрочными планами и программами центра, придающими научно-техническому комплексу страны необходимую стабильность и обеспечивающими ему перспективу. Координационные функции осуществляют Академия наук Китая, Министерство науки и техники, а также другие ведомства и ведущие вузы.

Становление современной науки и техники в Китае принято связывать с основанием первых университетов: Тяньцзиньского (1895), Пекинского (1898), Нанкинского (1902), Фуданьского (1905), Цинхуа (1912). Последний создавался как школа для отбора молодежи на учёбу за границей. Вместе с американскими, европейскими и японскими университетами, где китайцы получали представление о западной науке (в 1872—1875 гг. правительство направило в США на учёбу 120 человек, в 1877 г. ещё 100 человек поехали в Европу, с 1903 г. началось массовое обучение китайских студентов в Японии), эти учебные заведения стали первыми базами подготовки научных кадров, теперь они входят в число ведущих вузов [10].

В 1928 г. гоминьдановское правительство учредило Академию наук (Academia Sinica), объединившую около 10 научных центров и лабораторий (в настоящее время она продолжает работать на Тайване). В 1930-1940-е годы в Пекине, Шанхае и Нанкине возникли первые исследовательские центры в области физики, математики, биологии и фармакологии.

Научно-технический комплекс Китая ярко заявил о себе в наступившем столетии: страна вырвалась в число мировых лидеров. Рассматривая историю формирования, современные достижения, потенциал и зарубежные оценки китайской науки и техники, авторы связывают этот рывок с последовательным воплощением в жизнь стратегии модернизации, комплексного опыта. Институциональная структура китайской науки сочетает планирование и координацию «сверху» с конкуренцией и инициативой разработчиков технологий и промышленных предприятий, растущим уровнем защиты интеллектуальной собственности. Конкурентоспособная система опирается на мощную информационную систему и сильную научно-техническую дипломатию, что позволяет успешно противостоять внешним вызовам.

Статистика КНР показывает неуклонный рост объёма НИОКР с середины 1990-х годов за 20 лет этот показатель вырос в номинальном выражении в 39 раз на фоне умеренной инфляции и повышения курса юаня к доллару за этот период примерно на 30% [10].

Одно из преимуществ Китая в сфере эффективности инноваций — масштабы внутреннего рынка, на который пока в основном опираются разработчики технологий. Огромный дополнительный эффект дают невидимые трансферты своих и чужих технологий, в особенности внутри госсектора и привилегированных китайских корпораций.

В Китае выражение “научно-техническая дипломатия” подразумевает использование конкуренции между зарубежными поставщиками технологий, диверсификацию их источников, подготовку кадров за рубежом, а также привлечение и репатриацию умов из-за границы. КНР всячески стремится преодолевать ограничения на передачу технологий, создаёт преференции для корпораций, проводящих в стране исследования и разработки. В новом веке важным направлением научно-технической дипломатии стало приобретение за рубежом отдельных подразделений западных ТНК и других высокотехнологичных предприятий. В последние годы китайские корпорации начали инвестировать и в проведение НИОКР за границей, преимущественно в Европе. Множатся многосторонние международные связи и проекты с участием китайских учёных.

Интересным также является опыт *Южной Кореи*. Нынешние расходы на науку в Корее – одни из самых высоких и быстрорастущих в мире. По паритету покупательной способности расходы Южной Кореи отстают лишь от США, Японии и Германии. Более 2/3 средств на науку приходится на предпринимательский сектор. Конгломераты-чеболи имеют множество исследовательских подразделений и лабораторий. У одной только Hyundai Heavy Industries есть четыре НИИ, работающих над технологиями судостроения. Вдобавок чеболи активно заказывают исследования и инновации за рубежом, открывают там центры разработок и рекрутируют талантливых студентов. Естественно, их результаты в первую очередь лежат в прикладной плоскости. По данным Патентного бюро США, число выданных американских патентов для корейских авторов в последние годы уступает только Японии и Германии [11].

Корейскую «публикационную» научную деятельность осуществляют в основном в университетах. Самый крупный и престижный – Сеульский национальный университет (СНУ), основанный американской военной администрацией в 1946 году. СНУ служит образцом для пары десятков других крупных вузов, главные из которых – частные – Корейский университет и университет Ёнсе. Три этих университета являются самыми престижными в стране.

Также известны корейские институты науки и технологий, которые сконцентрированы на точных и естественных дисциплинах. Наиболее известен KAIST, построенный по модели Массачусетского технологического института. Этот государственный вуз был основан в 1971 году и ныне служит ключевым центром исследований по заказам правительства и бизнеса. Правительство старается привлечь в страну достаточное количество ведущих учёных из-за рубежа, чтобы они преобразили облик исследовательских вузов и повысили их международную конкурентоспособность. Программы предусматривает три типа поддержки: 1. Гранты на создание иностранными профессорами новых факультетов и подразделений в корейских вузах; 2. Гранты для иностранных учёных на научную работу в составе уже имеющихся академических университетских подразделений; 3. Гранты на привлечение ведущих мировых учёных и инженеров [11].

Раз в два года проводится оценка эффективности, и у самых слабых команд забирают 10 процентов финансирования и отдают самым сильным. Гранты 1–2 типов уже получили 203 учёных, из них два нобелевских лауреата. Среди 81 получателей третьего типа грантов девять нобелевских лауреатов. Одним из мотивов их приглашения стало желание поднять корейские вузы в Шанхайском рейтинге (число нобелевских лауреатов в нём сильно влияет на место вуза в иерархии).

Основной соперник KAIST, Пхоханьский университет науки и технологий (POSTECH), также полностью перешёл на английский. Этот частный вуз был основан в 1987 году и тесно связан с металлургической корпорацией POSCO. В отличие от KAIST, он сам обеспечивает себе большую часть бюджета за счёт грантов и заказов на исследования. Как и в прочих корейских вузах, огромное внимание в последние годы уделяется рейтингам и научным публикациям. Профессора POSTECH в год публикуют в среднем более 6 статей. По этому показателю университет немного отстаёт лишь от маленького государственного исследовательского вуза Gwangju Institute of Science and Technology, основанного в 1993 году. Все вышеупомянутые программы, а также многие другие администрирует государственный грантовый фонд KOSEF. Он же выделяет стандартные индивидуальные гранты отдельным учёным.

В планах правительства вывести страну в число мировых научных лидеров. Доля расходов на фундаментальные исследования в общих госрасходах на науку вырастет с 25 до 50 процентов за счёт развития грантовой системы, а среднее число ссылок на каждую корейскую статью увеличится до 4,5.

Что же касается направления «дипломатии для науки» яркими примерами являются деятельность Глобального исследовательского совета (ГИС), а также международного научного сообщества LIGO, объединяющего 40 НИИ в разных странах мира и 600 независимых ученых. ГИС же - это виртуальная организация в которую входят руководители различных национальных организаций, финансирующих научные исследования. Особое значение для развития научной дипломатии имеет Пагуошское движение, которое после манифеста Рассела-Эйнштейна играет важную роль, объединяя усилия крупнейших ученых и политиков для поиска оптимальных решений в вопросе контроля над вооружениями и разоружения. Благодаря международной научной интеграции после Второй мировой войны были достигнуты большие успехи в космической сфере, в разработке лазерных технологий, вакцин в период эпидемий, в IT-области и т.д.

Институты международной научной кооперации объединяют усилия государств через деятельность международных научно-технических советов и коллабораций при работе над сложными научными проблемами. Важно не только обучать дипломатов и госслужащих, но и помогать самим ученым осознавать, какой существенный вклад они могут внести в упрочнение мира, в создание атмосферы доверия, в дипломатические отношения государств, даже несмотря на имеющиеся между ними разногласия. Наука может стать мостом между теми странами, политические связи которых пока не развиты или сложны. Например, научная дипломатия способствовала улучшению отношений между Германией и Израилем во второй половине XX века, между США и учеными из мусульманских стран после событий 11 сентября 2001г., европейскими государствами и Россией после украинского кризиса (в т.ч. в сотрудничестве Британии и России по исследованию Марса и разработке марсохода). Очень сложным является сочетание национальных интересов страны и принцип непредвзятости и объективности ученых. Цитата А.П.Чехова гласит: «Национальной науки нет, как нет национальной таблицы умножения; что же национально, то уже не наука» [12].

Современная научная дипломатия очень тесно связана с механизмом влияния на международную аудиторию посредством сети Интернет, литературы в цифровом формате, мониторинга международных обсуждений в блогах, рассылки необходимой информации через мобильные телефоны, создание персонализированных страниц членов правительства в социальных сетях. Дипломатия, которая раньше была «закрытой» сферой деятельности, сейчас достаточно информационно открыта. Это в свою очередь как открывает новые возможности для субъектов международных отношений, так и выдвигает новые требования по соблюдению этики общения и предоставления информации.

Так, цифровая дипломатия – это использование современных информационно-коммуникационных технологий для реализации дипломатических и сопряженных внешнеполитических задач [13]. И Казахстан сегодня активно перенимает опыт передовых стран в области научной и цифровой дипломатии для максимально эффективной реализации своих национальных интересов. Международная практика показывает, что без использования данных инструментов дипломатии, невозможно успешно конкурировать и достигать научно-технологических и дипломатических целей.

Список использованных литературы:

1. *Что может научная дипломатия? [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: <http://colta.ru/articles/society> (дата обращения: 03.01.2018)*
2. *Швейцария – лидер научно- исследовательской дипломатии [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL:<http://nashgazeta.ch> (дата обращения: 03.01.2018)*
3. *Романова М.Д. Научная дипломатия: измерения и практики [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-diplomatiya-izmereniya-i-praktiki> (дата обращения: 03.01.2018)*
4. *Райнхардт Р.О. Взаимосвязь между финансированием науки в США и численностью американского научного сообщества: опыт национального научного фонда [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://cyberleninka.ru/article> (дата обращения: 10.06.2018)*
5. *E. William Colglazier and Elizabeth E. Lyons. The United States Looks to the Global Science, Technology, and Innovation Horizon [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: <http://www.sciencediplomacy.org/perspective/2014/united-states-looks-global-science-technology-and-innovation-horizon> (дата обращения: 03.12.2017)*
6. *Шестопал А.В., Литвак Н.В. Научная дипломатия. Опыт современной Франции [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/10_av_litvaknv.pdf (дата обращения: 10.06.2018)*

7. *Science and innovation in the UK* [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/science_and_innovation_in_the_uk.pdf (дата обращения: 03.01.2018)

8. *RASN. Russian Association for the Advancement of Science* [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://russian-science.com/content/278/> (дата обращения: 03.12.2017)

9. *С.М.Татарина. Япония: система государственной поддержки развития науки* [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: <http://www.politstudies.ru/article/4811> (дата обращения: 03.12.2017)

10. *Наука и техника в Китае: состоявшаяся модернизация* [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: http://www.synologia.ru/a/Наука_и_техника_в_Китае:_состоявшаяся_модернизация (дата обращения: 03.12.2017)

11. *Иван Стерлигов. Мир научно-технических достижений Южной Кореи* [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: <http://www.nanonewsnet.ru/articles/2013/mir-nauchno-tehnicheskikh-dostizhenii-yuzhnoi-korei> (дата обращения: 10.06.2018)

12. *Записные книжки и дневники А.П.Чехова* [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: <http://socratify.net/quotes/zapisnye-knizhki-dnevnik> (дата обращения: 10.06.2018)

13. *Цифровая дипломатия и ее значение в международной практике* [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://catu.su/analytics/1089-cifrovaja-diplomatija-i-ee-znachenie-v-mezhdunarodnoj-praktike> (дата обращения: 03.12.2017)

UDC 327 (55)

IRSTI 11.25

M.Galagan,¹ Z.D.Shaimardanova²

¹ *master student, specialty «6M020200 – International Relations» at Kazakh Ablai Khan UIRand WL, Almaty, Kazakhstan*

² *d.h.s., ass.prof. at Kazakh Ablai Khan UIRand WL, Almaty, Kazakhstan*

THEORETICAL BASIS OF THE ISLAMISM CONCEPT STUDYING

Annotation

The article analyzes the phenomenon of Islamism. The estimation of the theoretical foundations of the concept of “Islamism” are carried out. The nature, the reasons for the emergence and development of ideology in the political context in the countries of the Middle East are studied. The views of experts in the field of eastern studies and world politics are presented. Theories of Russian researchers (Z. Levin, G. Lebedeva, A. Petrukhhina, A. Ignatenko) characterize Islamism as "Political Islam". Foreign researchers (K. Cox, J. Marks) represent Islamism as a radical and militarized version of Islam. The theory of the state-rentier, represented by the young researcher at the Kuwait Programme C.Freer, shows the influence of Islamists on the policy of rich Middle Eastern states.

Key words: Middle East, Islamism, religion, policy, political system.

М.Галаган,¹ З.Д.Шаймарданова²

¹ *магистранты, «6M020200 - Халықаралық қатынастар»,
Абылай хан атындағы ХҚжәнеӘТУ, Алматы қ., Қазақстан*

² *т. з. д., доцент, Абылай хан атындағы ХҚжәнеӘТУ, Алматы қ., Қазақстан*

ИСЛАМИЗМ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада исламизм феномені талданады. «Исламизм» теориялық негіздеріне, ұғымдарына анықтау бағалау жүргізілді. Табиғат пайда болу себептері мен даму идеологиясы саяси тұрғыда Таяу Шығыс елдерінде зерттелген. Шығыс саясатына әлемдік зерттеулер көзқарастар келтірілген. Ресейлік зерттеушілер З.Левин, Г.Лебедева, А.Петрухина, А.Игнатенко, исламизм теориясын «саяси ислам» деп сипаттайды. Шетелдік зерттеушілер (К. Кокс, Д. Маркс) радикал және «көмір» исламизм ретінде ұсынады. Жас зерттеушінің рантье-мемлекеттер шеңберінде теориясы ұсынылған, бағдарламаны Кувейт К. Фриа исламшылардың саясатына бай мемлекеттердің таяушығыстық ықпалын көрсетеді.

Түйін сөздер: Таяу Шығыс, исламизм, дін, саясат, саяси жүйе.

М.Галаган,¹ З.Д.Шаймарданова²

¹ магистрант, «БМ020200 - Международные отношения»,
КазУМОиМЯ им.Абылай хана, Алматы, Казахстан

² д.и.н., доцент, КазУМОиМЯ им.Абылай хана, Алматы, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ ИСЛАМИЗМА

Аннотация

В статье анализируется феномен исламизма. Проведена оценка выявления теоретических основ понятия «исламизм». Изучена природа, причины возникновения и развития идеологии в политическом контексте в странах Ближнего Востока. Приведены взгляды экспертов в области восточных исследований и мировой политики. Теории российских исследователей З.Левин, Г.Лебедевой, А.Петрухина, А.Игнатенко характеризуют исламизм как «политический ислам». Зарубежные исследователи (К.Кокс, Д.Маркс) представляют исламизм как радикальную и военизированную версию ислама. Теория государства-рантье, представленная молодым исследователем в рамках Кувейтской программы К.Фриа, показывает влияние исламистов на политику богатых ближневосточных государств.

Ключевые слова: Ближний Восток, исламизм, религия, политика, политическая система.

The current situation in the Middle East occupies a special place in the world political community. This is not surprising, since the Arab world is unique in its political nature. In addition, in connection with the current events on the territory – the Middle East conflict, the ongoing civil war in Syria, international activities of some terrorist groups, the geopolitical rivalry of regional countries, etc., the region is considered an object of the attention of politicians and the media.

The region exists with its own views on life and political processes, which strengthens the interest to the Arab countries. In this case, it is known that the most acute problems associated with the study of political processes in the Middle East is the phenomenon of politicization of Islam. This is the core of attention of leading experts in the field of World Politics and Oriental Studies. In many countries of this region, various political actions are supported by the dogmas of religion. As a result, this turns into a political ideology called Islamism, videlicet, there are attempts to Islamize politics. In this context, the increasingly active influence of the Islamist movement on the political situation in the Middle East makes theoretical comprehension necessary and urgent. In the framework of the theories of international relations, the world political role of religion is not given due attention. However, given the recent transformations of political Islam and its impact on global security at the national and international levels, religion has become more important.

Today a lot is said about Islamism or Political Islam. There are different opinions as to what exactly Islamism means, where and when this movement appeared, what are the main causes for this trend, and what role religion plays in it. The obvious is that this phenomenon in theoretical understanding is a rather young ideology.

Experts in the field of Oriental Studies are increasingly turning to the topic of Islamism as one of the most difficult problems for conception in contemporary reality. Two stages are distinguished in studying these problems:

The first stage can be attributed to the late 60's - early 80's XX c. During this period, national liberation movements were taking place in the number of Muslim countries. In addition to this, the revolutions in Afghanistan and Iran have led to a heightened interest in the problems of modernization of Islam and manifestations of Political Islam. Political scientists began to talk about a religious renaissance [1, p. 174]. There were such terms as “politicization of religion” and “religious politics”, talking about the revival of religious ideals in many regions of the world. In the International Crisis Group (Crisis Group) report is noted that the concept of “political Islam” appeared after the Iranian Revolution in 1979 [2, p.1], before when Islam was more apolitical in this country.

The second stage, at the turn of the XX-XXI, includes an interest in studying the problems of Islamism. A huge interest in the definition of Islamism emerged from the context of international extremism and terrorism. During this period, these movements are the subject of discussion, therefore questions arise regarding the nature of Islamism.

At present, under the concept of Islamism it is customary to understand the theory and practice of political movements that set themselves the goal of bringing the social and state structure in those countries where Muslims live in accordance with the provisions of Islam.

The form of ideology is determined by the way of spiritual reflection of the interests of certain social groups. By these methods of reflection, we can distinguish the following types of ideology: political, philosophical, religious, aesthetic, legal, moral. In them the interests of social groups are reflected with varying degrees of immediacy. The brightest may be in political ideology. Religious ideology is, on the one hand, a universal form of ideology, on the other hand, inaccurate, because it mediates social interests and ideological positions by sanctioning belief in the supernatural and specific theological arguments. However, the strength and mass of its impact, it competes with political ideology. A symbiosis of political and religious ideology in the form of religious and political is also possible.

The well-known Russian scientist A. Ignatenko defines Islamism as religious, political and socio-cultural ideology and practical activity aimed at creating conditions in all areas of the life of the Muslim community (social, cultural, political, economic, spiritual, religious, educational, scientific and intellectual) in which the regulation of relations in society, politics and inter-state relations will be carried out on the basis norms of Sharia [3]. In other words, it means the implementation of a project to create political conditions for the implementation of Islamic norms of public life in all spheres of human life. That is why Islamism is also called political Islam or politicized Islam. Islamism is included in the number of political ideologies - communism, liberalism, fascism, globalism, nationalism, etc., and in this respect functionally comparable with them.

C. Cox and J. Marks in their study which is called “The ‘West’, Islam and Islamist” write about Islamism in a more pessimistic shadow. The authors argue that Islamism is refer to radical, militantly ideological versions of Islam, as interpreted by the practitioners and in which violent actions such as terrorism, suicide bombings or revolutions are explicitly advocated, practiced and justified using religious terminology’ [4].

E. Levin, in his book “The Phenomenon of Politicization of Islam” notes that Islamism is developing in the form of a modern version of Muslim fundamentalism. On the one hand, this is the ideology of the Sunni adherents of strict orthodoxy, who are fighting for the state of Islam in Afghanistan (the Taliban). They demand from Muslims strict observance of the Shariah regulations in the interpretation of medieval religious and legal schools. On the other hand, the Salafi are advocates of the idea of returning to the sources of faith. They are represented by Islamists of two categories: the purists of the Word of God, the purification of Islam from late medieval dogmas without reconsideration of sacred texts in the modern spirit, struggling for the revival of the Islamic community solely on the basis of the Quran and Sunnah, and the keepers of the Spirit of Revelation, followers of the Muslim reformers al-Afghani and Muhammad Abduh, both modernizing and conservative persuasion: moderate (“Muslim brotherhood”, supporters of Sharia modernization) and radicals close to Wahhabis [5, p. 77].

Further, it can be conclude that Islamism includes the following main ideological positions:

- Call for the restoration of the original, undeformed or lost Islamic values in a certain historical period;
- Offer an ideal version of the structure of society, a state based on the laws of Sharia, social justice, with a strong ruler. This ruler combines both secular and spiritual power. The head of state guarantees social justice to the community, which, in its turn, fully supports a strong fair power;
- Do not completely reject modern political institutions, including democracy and human rights, offering them in their own interpretation;
- Often Islamists, cultivate in their adherents the idea of jihad, and their extremist wing justifies terror as one of its means [6, p.103].

Many researchers, for example A. Savateev, separate the concept of Islamism from Political Islam. The author believes that Political Islam acquires a narrower meaning, that is, it refers to socio-political trends that use principles and norms as a means of achieving political goals, up to the decision to set a regional and global level [7 p. 21]. In this context Islamism forms an integral part of the political life and culture of Muslim societies, reveals itself as a political religion based on a concept aimed at gaining power by religious and political groups by peaceful or armed means. Consequently, in this practice, Islam is not only a religion but also a political system, which social structure is based on religious legitimacy.

Some researchers, comparing Islamists and ordinary believers note the political character of the Islamists' movement. They claim that Islamism is not a religious movement. They explain this statement by the fact that Islamists do not call for reforms of religion, demand a change in its role in the life of society. At the same time, Islamism does not recognize both the ideology of the state and the policy of the existing regime. Islamists believe that the world order infringes the position of Muslim countries. Here we see the fact that the core of Islam is strict monotheism, from which follows the organic indivisibility of the worldly and sacred. In contrast, modern Islamism, or politicized Islam, is an ideology of forces embodying a religious form, using religion as a means to achieve political goals, an ideology in which harmony of inseparability is violated in favor of politics.

The term “Islamism”, as a rule, means the use of Islamic doctrine for achieving political goals. However, on the question of the content of this notion, sharp discussions continue in the scientific community. The crux of the matter lies in the extent to which this definition reflects the essence of the processes and phenomena occurring in the modern Islamic world, whether it does not offend the feelings of believing Muslims. Islamism is mostly understood as politicized Islam or its radical extremist trend. However, the phenomenon of activation of the modern Islamic world is connected not only with the politicization of religion: socially active is also a non-politicized Islam, imprisoned not for politics but for the cultural component of Muslim society, preservation and protection of primordial Islamic values. The term “Islamism” is the most general and convenient for the perception of the definition of both politicized and other socially active Islam for the number of reasons. This term does not require additional explanations, it has a root “Islam” that is understandable for all, which is voluminous, including several components: religious, ideological and cultural, emphasizing the features of political and social action, the specifics of mass consciousness [8, p. 27].

By its very nature, Islamism is heterogeneous. In each specific Islamic sociocultural region, a special one is formed, which takes into the account the version of politicized Islam that reflects local peculiarities. The common features of this ideology are its reliance on religious fundamentalism. Organizational forms can be diverse: totalitarian sects, Muslim communities, parties, terrorist organizations, and others.

Islamism as an ideology is based on the sacred Koran, the generalized doctrines of Muslim theologians, the Sunnah of the Prophet Muhammad, where the supremacy of Islam is established in the organization of all spheres of public and state life, including political life [7 p. 21]. It follows that political values, goals, norms are an expression of the Islamic religion, in which politics is an integral part.

At the current stage much is said about the reason for the emergence of Islamism. To develop such an ideology, certain social prerequisites or conditions are necessary. The complex of these conditions includes both objective factors: socio-economic and political crisis in society, radical transformations of the social system, and subjective moments: the crisis of socio-cultural identity and national ideology, the competition of alternative ideologies, the increased activity of opposition, anti-government political forces, etc.

According to E. Levin, Islamism as the ideology of a militant political movement is generated by the crisis situation formed due to a combination in one place, in the Middle East, and at the same time unique economic and geopolitical circumstances with the phenomenal specificity of Islam [5, p. 68].

Many researchers believe that one of the main driving force, exacerbating the politicization of Islam, is the process of globalization which extremely accelerated the transition of Eastern society to the phase of modern development, that is, the inevitable Westernization. It means that globalization further deepens the problems associated with the phenomenon of Islamism. Researchers studying modern Islam write a lot about the impact of modernization on Muslim perception. In their works, they give an assessment of the reasons for the intensification of Islam, both in the socio-economic and political spheres. They believe that these changes occur under the influence of domestic and international factors. The main international factor, in their opinion, is the ongoing the Middle East conflict. For internal reasons, this is the nature of Islamic teaching. The unity of Islam with politics, culture, economics and other aspects of society contributes to the activation of its role in Muslim countries.

Islamism is a reaction to the challenges of the age of globalization, above all, to the hegemony of the West. This is the ideology of the struggle against authoritarianism and the pro-Western orientation of the elites in defense of traditional values from the expansion of Western culture, an ideology that gives illusory hope for solving all social, economic, and political problems [5, p.8]. Islamists consider all Muslim misfortunes to be a result of the fact that they, the Muslims, have ceased to follow the Koran strictly, fell into the sphere of expansion of the Western consumer civilization, the spread of materialistic ideologies in the Muslim world that threaten Islamic spiritual values, Western moral norms, the principle of separation of religion from politics, pro-Western orientation rulers of Muslim countries.

In many countries of the Middle East, the idea of creating a “new Caliphate” is popularized. This is in the center of attention and study of many orientalists. Scientists have noted a different perception of this idea in Muslim countries. The Arab world represents the “new Caliphate” in the form of an early caliphate, when the right caliphs ruled. For example, for Iran it is the state of the Abbasid Caliphate. In Turkey the idea of creating a caliphate of the times of the Ottomans is propagated. Taliban religious fundamentalists in Afghanistan tried to oppose Islam to the Western world. The main goal of the Taliban was to unite all Muslim countries in a single Islamic caliphate. At the same time, they considered Afghanistan as the center of this state. Today the so-called Islamic state has taken on this task, which in a more severe form is trying to translate into reality the dream of radical Islamists [8 p.10].

Many researchers use the term Islamism with the term “Islamic activism”. Although, according to some experts, it is more likely to reflect the radicalism of the actions of Islamic groups and movements. This concept associated with activism gives a concrete answer to the question how this ideology exists and what is its nature. Therefore the classification of Islamic activism proposed in the framework of this concept, that is, Islamism, is very useful. This basis is based on the specificity of the mode of action of various Islamic actors:

1. *Political Islamism* sets itself the task of gaining political power in individual countries. Such organizations accept the idea of a national state, operate within the framework of constitutions, avoid violence, support reforms, rather than revolutions. Among them is the movement of the Muslim Brotherhood in Egypt.

2. *Missionary Islamism* is focused on turning to Islam through missionary work. Here an example is the various Islamic funds, supported mainly by various Salafi forces. This type of Islamism is not aimed at winning political power, but at preserving Muslim identity and protecting the Muslim faith.

3. *Jihadist Islamism* is represented by radical and extremist groups calling for an armed struggle under Islamic banners. Jihadism functions in three forms: internal - confrontation with formally Islamic, but, on the presentation of its ideologists, “incorrect” regimes; irredentist - struggle for the return of territories under the control of non-Muslims or under occupation; global - confrontation with the West [9, p. 28].

It’s important to note that the Islamism ideology was influenced and influences the oil policy of rentier states, for ex. Kuwait, Qatar or the United Arab Emirates. Islamist movements seek to influence government policies of this wealthiest states of the region [10].

In conclusion, it can be said that at the present time, Islamism is the ideology that permeates Islam as a religion and is effective in the political sphere. Political Islam is an attempt to search for an alternative to Western globalism strategy for the survival of an Islamic society, which must be implemented through various methods. This means that Islamism gradually represents a holistic doctrine that has theoretical and historical grounds, adequate goals and tasks for the Muslim society, and a significant number of followers. This allows us to call Islamism an ideology that is global in nature.

References

- 1 Лебедева Г.Н., Давыденкова А.Г. Десекуляризация мира: всерьез и надолго? // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2012. - - № 3, Т.2. - С. 173-182.
- 2 *Understanding Islamism: International Crisis Group (ICG) // Middle East/North Africa Reportю – 2005ю - No. 37ю - P. 31.*
- 3 *Исламизм - глобальная угроза? [Электрон. ресурс]. - URL: <http://www.niiss.ru/nb/News/ignatenko.htm> - (дата обращения 21.03.2018).*
- 4 Cox C., Marks J. *The ‘West’, Islam and Islamism: Is ideological Islam compatible with liberal democracy? - London: Civitas: Institute for the Study of Civil Society, 2003. – P. 115.*
- 5 Левин З. И. *Очерки природы исламизма / Ин-т востоковедения РАН – М.: ИВ РАН, 2014. –126 с.*
- 6 Петрухина А.А. *Теория и практика исламизма // Вестник РУДН. – Сер. Политология. – 2011. - № 2. - С. 102-109.*
- 7 Саватеев А. *Исламистские движения: от фундаментализма к террору? // Азия и Африка сегодня. - 2017. - № 6. - С. 18-24.*
- 8 Рагимова А. *Исламский фактор в мировой политике: оценка современных исследователей // Ceteris paribus. - 2016. - № 8. - С. 9 -15.*
- 9 Валиахметова Г. Н. *Исламский фактор в мировой политике: курс лекций: учеб. пособие / Науч. ред. В. А. Кузьмин. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. 2013. - 124 с.*
- 10 Freer C. *Rentier Islamism: the influence of the Muslim Brotherhood in Gulf. - New York : Oxford University Press, 2018.*

УДК 371.389 -79
ГРНТИ 03.09.25

Мехралиева У.Т.¹

¹*Докторант, Бакинский Государственный Университет (Баку, Азербайджан)*

РОЛЬ ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В современном обществе ценности содержат новый смысл. При воздействии на процесс социализации личности посредством системы ценностей создается связь между внутренним миром человека и обществом, окружающей его реальностью. Каждое общество отличается своеобразным культурным уровнем и системой нравственно-духовных ценностей. Каждый народ обладает совокупностью своих национально-нравственных ценностей. Всё это играет существенную роль в социализации человека.

Вопросы человеческого воспитания являются одной из актуальных проблем, волнующих исследователей данной сферы. Ценности есть основное средство влияния на человеческое поведение. Мы иногда думаем, что есть ряд ценностей, которые более значимы для нашей жизни. Это свобода, добро, успех, вкус, мудрость и так далее. Если ценности значимы для одного человека, это не означает, что они также значимы для другого.

Ключевые слова: национально-нравственные ценности, общество, социализация личности, национальный менталитет.

Мехралиева У.Т.¹

¹*Докторант, Баку мемлекеттік университети (Баку, Әзірбайжан)*

АДАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ҮРДСІНДЕГІ МОРАЛЬДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Қазіргі қоғамда құндылықтар жаңа мағынаға ие. Адамның әлеуметтену үдерісіне құндылық жүйесі әсер еткенде адамның ішкі әлемі мен оның шындыққа қатысты қоғамы арасындағы байланыс жасалады. Әрбір қоғам өзіндік мәдени деңгейі мен адамгершілік және рухани құндылықтар жүйесі арқылы ерекшеленеді. Әрбір ұлт өз ұлттық және моральдық құндылықтардың жиынтығымен ерекшеленеді. Мұның барлығы адамның әлеуметтенуінде маңызды рөл атқарады.

Адамдарды тәрбиелеу мәселелері осы саладағы зерттеушілердің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Мәндер адам мінез-құлқына әсер етудің негізгі құралы болып табылады. Біз кейде біздің өміріміз үшін маңызы бар бірнеше құндылықтар бар деп ойлаймыз. Бұл еркіндік, ізгілік, табысқа, дәмге, даналыққа және т.б. Егер құндылықтар бір адам үшін маңызды болса, бұл олардың екіншісіне де маңызды екенін білдірмейді.

Түйінді сөздер: ұлттық және моральдық құндылықтар, қоғам, жеке тұлғаны әлеуметтендіру, ұлттық мағынада.

Mehralieva U.T.¹

¹*Doctoral student, Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

THE ROLE OF MORAL VALUES IN THE SOCIALIZATION OF THE INDIVIDUAL

Annotation

The values in the modern society contain a new meaning. When an individual's socialization process is influenced by a value system, a connection is created between the inner world of man and the society surrounding his reality. Each society is distinguished by a peculiar cultural level and a system of moral and spiritual values. Each nation has a set of its own national and moral values. All this plays an essential role in human socialization.

The issues of human upbringing are one of the topical issues of concern to researchers in this field. Values are the main means of influencing human behavior. We sometimes think that there are a number of values that are more significant for our life. This is freedom, goodness, success, taste, wisdom, and so on. If the values are significant for one person, this does not mean that they are also significant to another.

Key words: national and moral values, society, socialization of the individual, national mentality.

Введение. Вопросы человеческого воспитания являются одной из актуальных проблем, волнующих исследователей данной сферы. Ценности есть основное средство влияния на человеческое поведение. Мы иногда думаем, что есть ряд ценностей, которые более значимы для нашей жизни. Это свобода, добро, успех, вкус, мудрость и так далее. Если ценности значимы для одного человека, это не означает, что они также значимы для другого. В каждом обществе есть определенный набор ценностей, на уровне которого общество стремится создать идеал человеческой личности в современном обществе. В процессе социализации личности ценности имеют особое содержание. Человек посредством внутренней системы ценностей создает связь с обществом и с реальностью в целом.

Степень исследованности проблемы. Данная проблема имеет значимость в рамках не только философии, но и психологии, политологии, социологии, словом, целого комплекса наук. В данной статье мы вкратце затронем ценностное содержание процесса социализации личности у некоторых народов мира.

Основное содержание. Ценности имеют существенное воспитательное и идеологическое значение. Как для каждого индивида, так и в целом для общества ценности есть события, отвечающие потребностям, то есть ценности формируются на основе потребностей в процессе социализации личности. Ценности выполняют существенную функцию: они выступают как нормативные требования относительно роли личности. Ценности выступают как сильнейший фактор социализации личности, в тоже время через ценности в той или иной мере полноты выступают смысл и направленность жизни личности.

Каждое общество отличается соответствующим культурным уровнем и структурой духовных ценностей личности. В процессе социализации они постепенно воспринимают на сознательном или порою бессознательном уровне характерные особенности общества, к которому он принадлежит, именно посредством ценностей.

Здесь существенную роль играют этнические стереотипы. К примеру, у немцев есть педантичность и точность, у итальянцев есть эмоциональность, у азербайджанцев мягкий и покладистый характер и гостеприимство; всё это играет существенную роль в социализации каждого народа, каждой этнической группы. В связи с этим видный российский философ XX столетия М.В. Ильин писал следующее: «каждый народ в своеобразной свойственной ему форме вступают в брак, рождает, болеет и умирает в своеобразной форме. Они работают, ленятся, ведут хозяйство и отдыхают; в своеобразной форме они печалются, плачут, замыкаются в себе, своеобразно ходят, танцуют, в своеобразной форме пишут стихи, сочиняют музыку, разговаривают, декламируют и выступают с речью. У каждого народа есть своеобразно развитое чувство справедливости и права, есть свой характер, дисциплина, нравственный идеал, политические мечты и государственной инстинкт; одним словом, у каждого народа есть отличающие его от других внутренний мир и творческий потенциал» [2; 324].

Азербайджанский народ всегда высоко ценил семью, стремясь сохранить этот социальный институт. Для азербайджанцев очень значимо посещение родственников, проведение свободного времени с друзьями и знакомыми, общение, гостеприимство. У них развито чувство справедливости, сострадание, порядочность и так далее. Каждый азербайджанец прежде всего думает не о себе, а об окружающих. Для него более значимо мнение или точка зрения соседей, родственников, товарищей по работе. Разумеется, эти особенности оказывают на социализацию существенное влияние. Глубокий отпечаток оставляют на нравственном сознании азербайджанского народа различные нравственные ценности. Среди них ведущее место занимают чувство любви к Родине и родителям, родным краям, родному очагу. Очень значимо чувство чести, национализма порядочности и уважения к старшим, соблюдение этикета и так далее.

Ментальные свойства, присущие азербайджанцам, оказывают непосредственное влияние на их социализацию. Среди национальных особенностей характера азербайджанцев можно назвать уважение к старшим, женщинам и детям, желание жить в мире с соседями, глубокое чувство гостеприимства, сочувствие горю других, оказание помощи, забота о других, привязанность к Родине, к своим родным краям. Как подчеркивает акад. Р.Мехтиев, азербайджанцы всегда стремились к прогрессу, к развитию. Они отличались открытостью, стремлением к новаторству, передовому опыту, они всегда хотят воспринимать и использовать подобный опыт. Именно эти качества отличают азербайджанцев от других народов.

Одним из самых значимых качеств, оказывающих значительное влияние на социализацию личности в азербайджанском обществе, есть патриотизм. Это качество всегда спасала народ в трудных ситуациях, помогало восставать против врага, объединиться и выступить в борьбе с иноземными захватчиками. Наделенные этими высокими нравственными качествами, люди всегда готовы выступить и защищать

свои родные края. Патриотизм глубоко сидит в сознании нашего народа, и является наиболее высоким нравственным этическим качеством, присущим национальному самосознанию людей. Патриотизм характеризует также мужество в каждой личности, патриотизм означает отдавать преимущество государственным, народным интересам, означает служить во имя развития государственности.

Эти критерии и подобные чувства сформировали характер нашего народа и явились ведущим критерием по определению высоких нравственных качеств каждого из членов общества. Это подтверждает история нашей страны. В частности, известно, что на данный момент мы находимся в состоянии войны с соседней Арменией. Агрессия против нашей страны продолжается долгие годы и вот 2 апреля 2016 года произошли события, в частности, произошло сражение на территории нашей страны, за земли захваченные врагом. В этот день храбрые сыны отчизны с большим чувством гордости и воодушевлением выступили против врага за освобождение Карабаха. Здесь в сознании объединились национальные и общечеловеческие ценности, способствуя укреплению их боевого духа, единения на пути защиты своей отчизны. Очень важно хранить свои ценности, когда страна находится в тяжелых условиях войны с соседним государством-агрессором.

Есть принцип, свойственный характеру членов азербайджанского общества некоторых регионов страны и вообще в целом стране: «А что скажут люди?» Подобные стереотипы оказывают отрицательное влияние на нормальную жизнь людей. Некоторые люди живут с подобными стереотипами, стремятся потакать, стремятся идти на поводу таких стереотипов. Иногда бывает так, что люди стремятся в чём-то превосходить один другого и вступают в невидимую ненужную борьбу или соревнование.

Отметим также, что в азербайджанском обществе, как и в любом другом, есть совокупность обычаев и традиций, которым также следуют люди, как и общепринятым законам. Здесь имеется в виду сформированные в семейно-бытовых условиях социальные нормы и типы поведения. К примеру, есть такое понятие, как «мужское слово». То есть речь идет о том, что человек должен проявлять твердость характера и сдерживать данное им слово.

Таким образом, все вышеуказанные ценности оказывают серьезное влияние на процесс социализации личности, но не только этим. Ответим, что есть ценности, которые составляют основу идеологии азербайджанства, это уважительное отношение к национальным нравственным ценностям, высшим идеалам, хранение национальных обычаев и традиций. Это любовь к Родине, преданность родному языку и так далее. Общенациональный Лидер Гейдар Алиев считал, что «каждый народ, каждая нация не может жить лишь в пределах своих родных земель, в условиях национальной ограниченности. Есть национальная принадлежность, исторические корни, ценности, национально-нравственные обычаи и традиции, присущие нашему народу, которые объединяют всех азербайджанцев» [3].

Мы считаем, что, говоря о факторах или ценностях, оказывающих влияние на социализацию личности, следует проводить параллели по подобным процессам, происходящим в других обществах. К примеру, в США общество состоит из различных этнических групп и культур; все они оказали своеобразное влияние на формирование общих ценностей этой страны, поведение человека в этом обществе, и отношение людей друг к другу основано на этих ведущих ценностях. Их роль среди господствующих ценностей велика. Это свобода мысли, свобода суждения и действий, независимость от семьи, уверенность в себе, умение представить себя обществу, общительность, умение строить отношения с людьми, индивидуализм, равенство, управление собой, стремление завоевать успех, оптимизм, и так далее.

В целом американская ценность может быть выражены одной фразой: мы – народ, который умеет идти на компромисс, помимо этого есть еще ряд ценностей, которые оказывают влияние на социализацию личности в американском обществе. Некоторые из них мы уже назвали выше:

- *индивидуализм*: это качество составляет основу американских ценностей и связано с чувством взаимной веры и самоуважения. Американцам рекомендуется, чтобы каждый, начиная с ранних лет, мог самостоятельно развиваться и добиваться целей, поставленных им перед собой в жизни. Индивидуальность составляет философские и социальные корни американского общества.

- *скрытность*: американцы любят проводить время в одиночестве.

- *равенство*: американцы считают идею равенства каждого с каждым основной идеей; эта идея относится к женщинам, а также к различным этническим и культурным группам, представителям различных этнических и культурных групп;

- *время*: американцы правильно оценивают время; если какой-либо американец опаздывает на встречу, он обязательно извиняется и объясняет причину;

- *добровольность*: люди действуют на основе частной предприимчивости, на основе проявленной воли и свободы выбора; добровольность отражает в себе оптимизм, оптимистическую настроенность американца. Причём они тем самым приобретают возможность развития своих способностей, возможность знакомиться с новыми людьми и работать над решением практических задач. Исследователь Робин Вильямс отмечает следующие основные ценности американского общества: успех, материальная обеспеченность, национализм, равенство, эффективность, высокая ценность науки и так далее [4].

В каждом обществе на процесс социализации оказывает влияние система ценностей этого общества. На сегодняшний день Германия является обществом отличающимся современностью, космополитизмом, этническим и культурным разнообразием, высокой требовательностью к себе и другим, точностью во всех сферах жизни, бережливостью, трудолюбием и так далее. Многие из этих ценностей дают возможность развивать индивида, как полноправную личность.

Немцы ценят, прежде всего, свою систему воспитания и развития и считают, что каждой сфере деятельности необходимо уделять определенное внимание. Они любят планировать свои дела и одновременно считают, что свою работу или деятельность следует тщательно формировать и организовывать. В особенности они ценят точность, связанную со своей деятельностью. Они этим гордятся. К примеру основной принцип для их жизнедеятельности – это составление необходимых таблиц, это подготовка поэтапного плана и так далее. Немцы часто повторяют: порядок – это половина жизни.

Возможно, что в западном обществе в какой-то степени уменьшилось значение ценности семьи. Однако немцы в целом стремятся защищать и сохранять ценности, связанные с семьей, традиции и связи. Немецкая семья всегда составляла основу общества. В Германии воспитание детей основывается на типичных для Западной Европы и Северной Америки образцах: развитию каждого ребенка уделяется индивидуальное внимание, терпение, любовь. Воспитание обычно осуществляется как матерью, так и отцом и изменения в социальном воспитании ребенка связано обычно с изменениями в социальной среде.

Немецкий социолог Т.Адорно считал, что на детское воспитание негативное влияние оказывает серьезная, строгая и безосновательная дисциплина, стереотипное мышление или же девиантное поведение. Исследователи называют следующие особенности, присущие личности, выросшей в условиях немецкого общества:

- *точность*: немцы славятся своей точностью; если не случится ничего серьезного, то немцы достаточно точные в своих поступках и действиях. Если же кто-то опаздывает на встречу, обычно извиняется и объясняет причины.

- *эффективность и дисциплина*: немецкий народ старательный и дисциплинированный. Они достаточно здраво, практически мыслят и стремятся решить каждую проблему достаточно быстро. Каждое начатое дело они стремятся довести до конца, и именно это качество является характерным для немецкого характера.

- *чувство юмора*: они не всегда бывают резкими; если немец смеется, он искренен, потому что он любит получать удовольствие от шуток.

- *организованность*: что бы не было, немцы стремятся реализовать запланированные дела. Они любят выполнять все свои дела по заранее составленному плану или графику.

- *традиционность*: немцы стремятся сохранять и беречь свои традиции.

Обратимся к другой европейской стране. Это Норвегия. Здесь можно наблюдать некоторые отличия в ценностях по сравнению с другими европейскими народами. Знаменитый норвежский ученый Тур Хейердал в XX веке неоднократно посещал Азербайджан и выдвинул гипотезу о том, что скандинавы происходят из Кавказа, более точно, из Азербайджана. В каждом обществе есть нормы и ценности, которые передаются от поколения к поколению. Они меняются, в тоже время сохраняются на уровне социализации личности. В Норвегии в обществе широко распространены три основные ценности: равенство, терпимость и близость к природе.

Широко развито чувство справедливости, его можно приписать именно норвежцам: в Норвегии можно наблюдать небольшую разницу между богатыми и бедными людьми, известно, что студентам и всем семьям с детьми обеспечивается со стороны государства большие дотации, проводится интеграция в обычную школу детей с ограниченными возможностями и нуждающихся в особом уходе. Политолог Берн Хардверд в апреле 2004 года сказал в интервью, что поиск справедливости присущ именно норвежцам: «Если вы пойдете в Британию, то увидите, что люди стремятся держать между собой достаточно большое расстояние. В Норвегии же можно встречаться с людьми из различных классов, с различными элитными группами и простыми людьми и наблюдать здесь спокойное отношение к себе.

Сформировался абсолютно положительный нравственно-психологический климат. Я могу в любой момент направить на электронную почту премьер-министра письмо. Норвегия в Европе обладает наиболее прозрачным обществом; это большое достижение. В достижении равенства и его обеспечении большую роль сыграл высокий уровень жизни. Основная цель государства в данном случае – проведение неустанной борьбы с болезнями, с бедностью, с безработицей, безграмотностью и плохими условиям жизни.

Японцы же являются народом, отличающимся своеобразием и достигшим невероятных успехов в своем развитии. Они относятся с уважением к своему далекому прошлому, к своим обычаям и традициям. Они стремятся сохранить и передать последующим поколениям нормы поведения предыдущих поколений, нормы и ценности культуры такими, какие они есть. Японцы проявляют заботливое внимание к своему культурному наследию, причём они считают важным не только содержание поведения, но и формы его проявления.

Их преданность традициям проявляет себя во всех сферах общества. По семье можно сказать, что она, как зеркало, отражает в себе психологию каждого народа. Каждое общество формирует своеобразные неизменные семейные взаимоотношения. В современной японской семье сохраняются и передаются патриархальные ценности. Новорожденный обладает особыми правами, и у него формируются его эгоцентрические ценности и интересы.

Понятие семьи у японцев включает в себя как знание о всех предыдущих поколениях, представителях предков, так и будущих поколений. Японская семья построена на крепкой основе, и обязательно сохраняет устойчивую линию развития всей семьи. На этом фоне в целом падение уровня рождаемости и естественного прироста населения является проблемой, заботящей государство.

Американский писатель С.Хантингтон подчеркивает такие качества, присущие японской личности, как совместная деятельность и предпочтения традиции новаторству. Знаменитый американский футуролог Г.Кан подчеркивал такие характерные особенности присущие японцам как то, что они эгоисты, эмоциональные, дисциплинированные, аккуратно и уважительно относятся к людям, открытые, трудолюбивые, чувствуют большую долю ответственности при выполнении своего долга, и эти особенности составляют основу личности японца.

Японское общество является ярким примером тех обществ, где человеческая культура выступает как потребитель, так и как производитель. Японское общество восприняло культурные элементы переживаемого исторического периода в целом, но одновременно сохранило преданность своим традициям. Не ошибемся, если скажем, что японская идентичность носит двойственный характер: они признают свою культуру, в тоже время они признают, что эта культура состоит из соединения западной и восточной конфуцианско-буддийской культуры.

В социально-политическом отношении Япония, можно сказать, считается в принципе западной страной. Поведение и уровень осознанности, свойственные западной модели, вместе с тем их отношение к внешней среде построено на этически-прагматических принципах. Говоря иными словами, в Японии в массовом сознании есть автономное мышление, глубокие социокультурные и архетипические корни, и всё это вместе формирует тип идеального японца.

Знаменитый американский исследователь Ч.Акаха считал, что в Японии есть три типа личности: националист, регионалист и глобалист. Исследователи подчеркивают, что японская культура должна выделяться в особую цивилизацию, как самостоятельный и сам себя определяющий раздел этой цивилизации. С.Хантингтон определил 8 цивилизаций в современном мире, одна из которых есть как раз японская. В последнее время ключ к японской цивилизации, которая всех приводит в удивление, находится именно в удачной смычке восточного и западного способа мышления. Иными словами, здесь следует причину в высоком нравственном потенциале Востока и свойственном Западу рациональному мышлению.

Выводы. Духовно-нравственные ценности определяют содержание народного духа. Это является основным показателем защиты и сохранения его бытия. Каждый человек должен любить свою родину, заботиться о сохранности своей национальной идентичности, языка, культуры, системы культурных ценностей и традиций. Их следует не только хранить, но и развивать.

Список использованной литературы:

1. *Bakıda Azərbaycan-Norveç sülh körpüsü // <https://az.trend.az>*
2. *Ильин М. В. Политика как предмет изучения, состав политологии и методы основных политических дисциплин. М.: 1994*

3. Ramiz Mehdiyev. *Azərbaycan diasporu: Müasir çağırışlar və sistemli fəaliyyətin təşkili* // <http://diaspora.az/?p=15.07.2016>
4. *American-studies/what-are-the-basic-american-values-and-beliefs* // <https://www.hasdk12.org>
5. <https://news.milli.az/society/347195.html>-14.06.2016

УДК 330.342.22
ГРНТИ 09.00.11

Закирьянов К.К.¹, Кулахметова Г.А.²

¹*д.п.н., профессор*
²*магистр наук, докторант,*
Казахская академия спорта и туризма

О КЕНТАВРАХ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ: ОБ АЛЕКСАНДРЕ МАКЕДОНСКОМ И АТТИЛЕ, О ЧИНГИСХАНЕ И НОВЫХ САКРАЛЬНЫХ МЕСТАХ НА КАРТЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Данная работа является продолжением серии статей, опубликованных в вестниках КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №2(57), 2018 г. [1] и университета Туран, №3 (79), 2018 г. [2] и освещает новые данные о сакральных местах на территории Казахстана.

Наш Президент Н.А. Назарбаев в своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» поставил задачу найти на территории Казахстана сакральные места, связанные с выдающимися личностями и выдающимися событиями, в том числе и для привлечения в Казахстан иностранных туристов. Изучив материалы исторического прошлого казахского народа мы предлагаем:

1. На территориях Алматинской области вдоль трассы Алматы – Усть-Каменогорск, либо на территориях Восточно-Казахстанской или Павлодарской областях в бассейне реки Иртыш предлагаем соорудить величественный памятник Александру Македонскому – великому полководцу, который являлся знаменитым предком тюркского - казахского народа.

2. В одном из скверов города Алматы или в живописных местах Алматинской области соорудить величественный памятник первой яблоне и первым людям планеты, то, несомненно, получим еще одну сакральную точку на географической карте мира.

3. В истории общеизвестен факт, который можно отнести к мифам или легендам, о том, что когда с неба упал меч, никому из воинов Аттилы не удалось его вынуть из земли. Он поддался лишь силе и воле гуннского царя. На лезвии было написано: «Ескіні ендір». Это был своеобразный приказ Неба, адресованный Аттиле, чтобы он шел на Запад и восстановил старые, добрые порядки в погрязшей в разврате и лжи римской империи. Так почему бы нам не соорудить грандиозный памятник в виде 20-ти метрового меча, глубоко вонзенного в землю и хранящего в себе тайны величия гуннского полководца. Мы уверены, что на карте Казахстана появится еще одно сакральное место, которое с большим удовольствием будут посещать туристы со всего мира, ведь Аттила является известным и любимым персонажем многих известных легенд и мифов, культивируемыми европейцами, в том числе германцами.

Мы надеемся, что после их обустройства наше государство получит новые возможности для расширения своей известности в мире и привлечения в страну иностранных туристов.

Ключевые слова: туризм, история, великие предки, памятники, казахский народ, Иртыш, территория, сакральные места, Великая Степь, KZ – фактор, KZ – постулат

К.К. Закирьянов¹, Г.А. Кулахметова²

¹П.э.д., профессор

²ғылым магистры, докторант,

Қазақтың спорт және туризм академиясы

ҰЛЫ ДАЛА КЕНТАВРЛАРЫ ТУРАЛЫ: ЕСКЕНДІР ЗҰЛҚАРНАЙЫН ЖӘНЕ АТТИЛА, ШЫҢҒЫСХАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КАРТАСЫНДАҒЫ ЖАҢА КИЕЛІ ОРЫНДАР ЖАЙЛЫ

Аңдатпа

Бұл жұмыс Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(57), 2018 ж. [1] және Тұран университеті, №3 (79), 2018 ж. [2] жарияланған мақалалар сериясының жалғасы болып табылады, және де киелі орындар туралы жаңа деректерді баяндайды.

Біздің Президентіміз Н.А. Назарбаев өзінің «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы модернизациялау» атты мақаласында Қазақстандағы көрнекті тұлғалар мен көрнекті іс-шараларды, соның ішінде шетелдік туристерді Қазақстанға тарту жөніндегі қасиетті орындарын табу міндетін қойды. Қазақ халқының тарихи материалдарын зерттеп, біз келесі тұжырымдарды ұсынамыз:

1. Алматы облысының аумағында Алматы - Өскемен бағыты бойынша және Шығыс Қазақстан немесе Павлодар облыстарының Ертіс өзенінің бассейніндегі аумағында Ескендір Зұлқарнайын – түрік - қазақ халқының атақты бабасы болған ұлы қолбасшыға сәулетті ескерткіш салуды ұсынамыз.

2. Алматының қоғамдық бақтарының бірінде немесе Алматы облысының көркем жерлерінде ғаламшардағы алғашқы алма мен алғашқы адамдарына керемет ескерткіш салу үшін біз әлемнің географиялық картасында тағы бір қасиетті нүкте аламыз.

3. Тарихта, аңыздар мен аңыздарға жатқызуға болатын факт, аспаннан семсер құлап түскен кезде, Аттиланың жауынгерлерінің біреуі де оны жерден шығара алмады. Ол ғұн патшасының күші мен еркіне ғана төтеп берді. Пышақтың үстінде: «Ескіні ендірі» - деп жазылған. Бұл Аттилаға бағытталған аспанның ерекше тәртібі болды, ол Батысқа барып, Рим империясындағы ескі, жақсы тәртіпті қалпына келтірді. Неге біз 20 метрлік қылыш түрінде керемет ескерткіш салмаймыз, жерге терең еніп, ғұн қолбасшылығының ұлылығын құпиясын сақтайды. Біз бүкіл әлемнің туристерінің көңілінен шыққан Қазақстанның картасында тағы бір қасиетті орын болатынына сенімдіміз, өйткені Аттила - еуропалықтар, соның ішінде немістер сияқты көптеген әйгілі аңыздар мен мифтердің танымал және сүйікті кейпкері.

Біздің мемлекетіміз өз танымалдылығын әлемде арттыруына және шетелдік туристердің келуіне осы берілген ұсынастарды жүзеге асыруы арқылы жаңа мүмкіндіктер пайда болатынына сенімдіміз.

Кілтті сөздер: туризм, тарих, ұлы ата-бабалар, ескерткіштер, қазақ халқы, Ертіс, аумағы, қасиетті орындар, Ұлы Дала, KZ – фактор, KZ – постулат

К.К. Zakiryaynov¹, G.A. Kulakhmetova²

¹doctor of pedagogical sciences, professor,

²Masters of Science, doctoral student

Kazakh Academy of Sport and Tourism

ABOUT THE CENTAURS OF THE GREAT STEPPE: ABOUT ALEXANDER THE GREAT AND ATTILA, GENGHIS KHAN AND NEW SACRED PLACES ON THE MAP OF KAZAKHSTAN

Annotation

This work is a continuation of a articles' series published in the bulletins of Abai Kazakh National pedagogical university, series "Historical and socio-political Sciences", №2(57), 2018 [1] and the Turan University, №3 (79), 2018 [2] and covers new data on sacred places in Kazakhstan.

Our President N. A. Nazarbayev in his program article "A look into the future: modernization of public consciousness" set the task to find in Kazakhstan sacred places associated with outstanding personalities and outstanding events, including to attract foreign tourists to Kazakhstan. Having studied the materials of the Kazakh people historical past, we offer:

1. In the territories of Almaty region along the route Almaty – Ust-Kamenogorsk, or in the territories of East Kazakhstan or Pavlodar regions in the Irtysh river basin offer to build a magnificent monument to Alexander the great-the great commander, who was the famous ancestor of the Turkic – Kazakh people.

2. In one of the squares of Almaty or in the picturesque places of Almaty region to build a magnificent monument to the first Apple tree and the first people of the planet, we will certainly get another sacred point on the geographical map of the world.

3. In the history of well-known fact, which can be attributed to myths or legends, that when the sword fell from the sky, none of the soldiers of Attila could not remove it from the ground. He succumbed only to the power and will of the Hun king. On the blade was written: “Eskini endir”. It was a kind of order of Heaven, addressed to Attila, that he went to the West and restored the old, good order in the Roman Empire mired in debauchery and lies. So why do not we build a Grand monument in the form of a 20-meter sword, deeply embedded in the ground and keeping the secrets of the greatness of the Gunn commander. We are sure that there will be another sacred place on the map of Kazakhstan, which will be visited with great pleasure by tourists from all over the world, because Attila is a famous and favorite character of many famous legends and myths, cultivated by Europeans, including Germans.

We hope that after their arrangement, our state will get new opportunities to expand its fame in the world and attract foreign tourists to the country.

Key words: tourism, history, great ancestors, monuments, Kazakh people, Irtysh, territory, sacred places, great Steppe, KZ – factor, KZ-postulate

Введение. Один из соавторов данной работы [3] ввел в научный оборот две философские категории: KZ – фактора и KZ – постулата. Наличие KZ–фактора на определенной территории и в определённое время означает доказательство завоевания данной территории кочевниками Великой Степи. В случае наличия KZ – фактора вступает в силу KZ – постулат, согласно которому все выдающиеся личности, родившиеся на этой земле и в данное время, ставшие великими государственниками, полководцами, учеными, поэтами, писателями и т.д. будут принадлежать представителям тюркской среды.

Александр Македонский. В работе [4] Ж. Байжумина на основе анализа огромного числа первоисточников показано, что завоёвывая оседлые народы, номады Великой Степи создавали на их территориях бинарные общества. Нижний слой состоял из аборигенов-автохтонов, а верхний, правящий класс, состоял из завоевавших данную территорию тюркских родов. Что же касается великого полководца Александра Македонского, то Македония, расположенная на севере Пелопоннеса, начиная со 2 тысячелетия до н.э. находилась во власти тюркских племен иллирийцев и фракийцев [5]. Пришельцы создали на Балканах неповторимую микенскую и крито-минойскую культуры, о которых археолог А. Эванс, открывший эти цивилизации [6, стр.175] написал: «Исключительное явление – ничего греческого, ничего римского». Добавим и продолжим – только тюркское! В XII веке до н.э. весь балканский полуостров, в том числе Македония подверглась нашествию племен дорийского происхождения, пришедших из степей Евразии, в Греции известных под названием данайцев, в Египте – «народов моря», в Палестине – «филистимлян», в Ассирии – «мушков». К примеру, из «Иллиады» Гомера мы знаем, что данайцем был Ахилл, которого Македонский считал своим прямым предком по материнской линии. Известно, что данайцы были скифскими племенами, проживавшими в бассейне реки Дон – Дана – Тана. По данным древнегреческого историка и философа Флавиа Арриана [7]: «... скиф Ахилл был изгнан со своей родины, находившейся в Приазовье, другими скифами и поселился в Фессалии...».

Таким образом, происхождение Александра Македонского по материнской линии из скифского племени можно считать установленным. Как известно в VIII веке до н.э. скифы, перейдя Дон, вступили на территорию проживания других племен скифского происхождения – киммерийцев. В свою очередь, киммерийцы, согласно Геродоту, ушли в Малую Азию, создав мощное государство под названием Лидия. Другая часть киммерийцев, согласно исследованиям выдающегося итальянского ученого Гаetano Де Санктиса пришла на Апеннинский полуостров, создав государство этрусков [8]. Двигаясь на юго-запад, скифы-киммерийцы создали на севере Пелопоннеса, в Македонии государство династии Аргеадов. Б. Умирьяев в работе [9, стр.223] пишет, что, племя аргеадов возглавлял дед Александра Македонского, Амминт. Аргеад на языке тюрков означает «Дальний отец», т.е «Арғы ата». А тюркский этноним «Македония» читается как «Ме аке дон» и переводится как «Я ак сотрясатель». Б. Умирьяев в работе [35, стр.263] со ссылкой на Геродота пишет, что македонцы и дорийцы есть один народ, а дорийцы – данайцы, как отмечено выше, были скифскими, т.е. тюркскими племенами. По другим научным данным тюркоязычные кельты, двигаясь с востока евразийских степей, на территории Македонии в эпоху раннего

железа создали высокоразвитую Гальштатскую археологическую культуру. Таким образом, наличие KZ – фактора на территории Македонии в эпоху Александра Македонского можно считать установленным. В соответствии с KZ – постулатом можно констатировать, что великий полководец Александр Македонский был скифского, тюркского происхождения. Это утверждение подтверждают и другие факты. К примеру, греки македонян считали варварским народом. А варварами европейцы считали кочевников Великой Степи. Об этом же говорил и Геродот [10].

Еще один аргумент. Марк Юниан Юстин, римский историк II – III вв, изложивший в сокращенном виде несохранившуюся «Историю Филиппа» Помпея Трога в девятой книге пишет: «В то время скифским царем был Атей. Когда он находился в затруднительном положении во время войны с истрианами, то через апполонян попросил помощи у Филиппа, отца Александра Македонского с тем, чтобы усыновить его и сделать его наследником скифского царства.» Возникает резонный вопрос: если бы Филипп не был скифского происхождения, могли ли бы его скифы пригласить на скифский престол?

Как известно, Александр считал Геракла своим предком по отцовской линии, но, согласно того же Геродота, именно скифы считали Геракла своим праотцом. В науке утвердилось мнение о том, что Александр Македонский греческого происхождения, но Македония никогда не входила в состав Греции. На территории нынешней Македонии, начиная с третьего тысячелетия до нашей эры процветала фракийская культура, культура прототюрков. Кроме того, в результате десятилетней Коринфской междоусобной войны греческие города полностью признали гегемонию Македонии над всей Грецией. По свидетельству античных авторов: Полибия, Сервия Сульпиция, Страбона, Геона Хрисостома, Павсания и Плутарха [6], Эллада подверглась опустошению в результате македонских завоеваний. Спрашивается, если бы Александр Македонский был греческого происхождения, подвергал бы ли он разрушению греческие города?

Российский ученый Ю.Н. Дроздов [11] пишет: «Во всех арабских письменных источниках имя этого полководца приводится именно в такой форме – Искандер, тогда как во всех греческих и латинских источниках оно дается в форме «Александр» ... Искандер это типичное тюркоязычное имя...». Получается, что арабы называли Александра Македонского по-тюркски, а им не было никакого резона приписывать грозному завоевателю тюркское происхождение. Дроздов пишет, что о причине подмены истинного имени великого полководца можно только догадываться.

Российский историк Н. Кикешев [12] со ссылкой на Арриана, написавшего сочинение «Поход Александра», спустя 500 лет после смерти Александра Двурогого с использованием сочинений Эратосфена пришел к сенсационному выводу, что Александр в Индии не был, а через территорию Казахстана пришел на Иртыш, затем на Обь и вернулся домой через территорию Центрального Казахстана.

Наш Президент Н.А. Назарбаев в своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» поставил задачу найти на территории Казахстана сакральные места, связанные с выдающимися личностями и выдающимися событиями, в том числе и для привлечения в Казахстан иностранных туристов. Поэтому считаем, что либо на территории Алматинской области вдоль трассы Алматы – Усть-Каменогорск, либо на территориях Восточно-Казахстанской или Павлодарской областях в бассейне реки Иртыш можно соорудить величественный памятник великому полководцу, который являлся знаменитым предком тюркского - казахского народа.

Адам и Ева. Согласно исследованиям профессора ботаники Оксфордского университета Барри Джунипер [13] прародительницей всех яблонь является яблоня Сиверса, которая произрастала в предгорьях гор Алатау. Уже затем в процессе приручения людьми лошадей семена яблок начали путешествовать по всему миру. Как установили британские, американские и казахстанские ученые [14] дикая лошадь была приручена на территории северного Казахстана в зоне так называемой «Батайской культуры». Кстати, мы получаем еще одно сакральное место на карте Казахстана – место одомашнивания лошади. Как известно [5], во многом благодаря приручению дикой лошади предки казахов получили решающее преимущество над другими народами, а евразийская степь была названа Президентом Казахстана Н.Назарбаевым Великой: «Великая Степь – Ылы Дала», а народ Казахстана народом Великой Степи. Так вот, лошади питались, в том числе яблоками, семена которых у них оставались в желудках и везде, где наши предки на своих лошадях завоевывали чужие пространства, на них произрастали семена яблонь.

Что же мы можем извлечь из открытий зарубежных и отечественных ученых? Начнем с того, что в арабском городе Мекка на горе Арафат воздвигнут белый камень, на котором написано, что именно здесь Адам и Ева встретились, когда Всевышний сослал их на грешную землю. Ежегодно три миллиона

паломников, совершающих хадж в святые места стоят перед этим камнем, а миллионы американских долларов почитателей ислама остаются в казне Саудовской Аравии. У казахов есть гораздо больше оснований, чтобы не арабская, а казахстанская казна пополнялась за счет первых людей нашей планеты.

Если мы откажемся от материалистической теории сотворения мира, от теории Дарвина и происхождения человека от обезьяны и примем божественную, внеземную теорию сотворения жизни на нашей земле, то придем к потрясающим выводам. Как известно, согласно этой теории, мир был сотворен в течение шести дней. И вслед за почвой, воздухом, водой и растительным и животным миром на земле появились первые люди Адам и Ева. И если первая яблоня выросла в окрестностях города Алматы, то напрашивается резонный вопрос и одновременно логичный вывод о том, что первые люди, гулявшие вокруг этой яблони, своим рождением тоже обязаны Казахстану, а конкретно территории Алматинской области. Случайно ли за яблоком закрепилось имя «алма», которое имеет еще и другой смысл – «не бери», «не трогай», ведь Всевышний указуя на плоды этого дерева приказывал первым людям планеты: «Алма! Не бери, не трогай». Для сравнения давайте вспомним появление имени «кенгуру», животного, обитающего в Австралии. Когда первые люди вступили на австралийский континент и увидели это диковинное животное, они спросили у местного аборигена, что это за животное и как его называть. На этот вопрос прозвучало слово «кенгуру», на местном языке означающее – «я не понимаю вас». Вот так это слово закрепилось за названием австралийского животного, аналогично и яблоко на казахском языке стало именоваться именем «алма». Невольно напрашивается и вывод что Всевышний говорил на нашем, тюркском, казахском языке. А случайно ли в казахском языке «адам» означает – человек? Во всех других языках это имя собственное и только в казахском и других родственных языках оно означает – человек.

Если мы в одном из скверов города Алматы или в живописных местах Алматинской области соорудим величественный памятник первой яблоне и первым людям планеты, то, несомненно, получим еще одну сакральную точку на географической карте мира. И, возможно, часть из миллионов долларов, которые зарабатывают арабы, перейдет в бюджет нашего государства.

Об Аттиле. Точно также как наука не знает ничего о месте захоронения Чингисхана, также много белых пятен относительно место рождения другого великого полководца, предка казахского народа, предводителя гуннов Аттилы. Но, вот, что по этому поводу говорит академик Кузиев из Башкирии [3] со ссылкой на эпические произведения Коркыт Ата: «... в начале V века гуннский шаньюй Моншақ, который правил на западе Монголии имел шесть жен, одну из которых по национальности тангутку он особенно любил. Она родила ему сына, которого назвали Каракесеком (впоследствии ставшего родоначальником крупного казахского рода – К.З.). Через некоторое время она рождает ему второго сына, а тем временем другие жены – соперницы из ревности отравляют ее ядом, поскольку сами не могли родить сыновей. Новорожденного находят брошенным в безводной степи. Из-за сильной жажды он лежал с высунутым языком, поэтому и назвали его «Ат тілі», дословно с казахского языка - «лошадиный язык». Из приведенных данных можно сделать некоторые заключения о месте рождения великого полководца, названного европейцами «Бичом Божьим». Одновременно мы можем сделать и некоторые выводы о его родословной, поскольку он приходится родным братом Каракесека, впоследствии ставшего родоначальником крупного казахского рода в составе Арғынов и Әлімұлы.

Есть и другая, научная трактовка его имени. Известно, что конницу в античную эпоху Запад не использовал, в частности в Древнем Риме основу войска составляли пехотинцы, кавалерия в Древнем Риме состояла из наемников-скифов. Б. Умирьяев [16, стр. 318] пишет, что: «...этимология антропонима Аттила происходит на языке тюрков от «атты ел» и в переводе с казахского языка означает «конное племя» ... Тюркская «атты ел» трансформировалась в имя вождя кочевников «Аттила». Оно проникло в источники через греческих писарей канцелярии Византии... Греческая «ил» и казахская «ел» имеют одно значение. А Аттила является нарицательным именем, и буквально подразумевало вождя «конного народа». Таким образом, компаративистика легко доказывает тюркоязычность гуннов...» Что касается собственного имени вождя гуннов, то известный казахский писатель Амантай Сатаев в своих неопубликованных трудах писал, что в детстве вождя гуннов звали «Қонжық», что в переводе с казахского языка означает медвежонок.

Есть и другие данные о том, что гунны являлись предками казахского народа. К примеру, еще в XIX веке ученый-синолог из Англии Э.Х. Паркер [17] писал: «Скифы, гунны и тюрки были различными стадиями исторического развития одних и тех же племен». Другой британский ученый Гордон Чайлд [18] полностью соглашается с другим ученым Миннзом, согласно которому скифы были этногенетическими и культурными предшественниками гуннов, татар и печенегов. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев в дни празднования 550-летия Казахского ханства заявил, что история казахского народа и казахского

государства простирается еще глубже до эпохи гуннов и скифов. Одним словом, можно считать установленным тот факт, что гунны являлись этнокультурными предками казахского народа.

Известно, что ставка Аттилы находилась в Венгрии, а также в современном итальянском городе Милан. О приходе и завоевании им Европы есть много данных, об его «азиатских» же подвигах источники мало сообщают. Приведем лишь исследования крупного казахского государственного и общественного деятеля Омирбека Байгельды. Согласно его данным, восточная ставка Аттилы находилась в Восточно-Казахстанской области на берегу реки Иртыш. По некоторым данным она находилась возле современной Казнаковкой переправы, Кокпектинского района. В это время, в начале V века ханьский Китай был данником гуннов. В истории общеизвестен факт, который можно отнести к мифам или легендам, о том, что когда с неба упал меч, никому из воинов Аттилы не удалось его вынуть из земли. Он поддался лишь силе и воле гуннского царя. На лезвии было написано: «Ескіні ендір». Это был своеобразный приказ Неба, адресованный Аттиле, чтобы он шел на Запад и восстановил старые, добрые порядки в погрязшей в разврате и лжи римской империи. Кстати, и об этом мы уже говорили, некоторые исследователи связывают имя Искандер – Александр именно с этим текстом приказа Вечно Синего Неба.

Так почему бы нам не соорудить грандиозный памятник в виде 20-ти метрового меча, глубоко вонзенного в землю и хранящего в себе тайны величия гуннского полководца. Мы уверены, что на карте Казахстана появится еще одно сакральное место, которое с большим удовольствием будут посещать туристы со всего мира, ведь Аттила является известным и любимым персонажем многих известных легенд и мифов, культивируемыми европейцами, в том числе германцами.

О Чингисхане. Об этническом происхождении Потрясателя Вселенной Чингисхане сегодня написано много научных трудов, которые ставят под сомнение его принадлежность к современному монгольскому народу, обосновывая при этом его принадлежность к тюркскому миру. Можно отметить труды К. Даниярова [19], К. Закирьянова [3], Тлеуберды Абенай [20] Мухтара Магауина [21], Кожа-Ахмета Хасена [22], Б. Умирьяева [9,16], К. Салгарина [23] и др.

В самом начале необходимо разобраться с этнонимом «монгол» и именем «Чингиз – Шыңғыс». Выдающийся своей гражданской позицией Калибек Данияров [19], первым написавшим свои труды по возвращению великого завоевателя казахскому народу, дает следующую трактовку этнонима «монгол»: «Мың қол» – тысяча воинов или в переносном смысле «народ – войско». Тлеуберды Абенай [20] выдвигает свою версию, согласно которой слово «монгол» происходит от «маңқұл», которое он трактует как «человек, находящийся в движении», то есть кочевник. Семантически казахское слово «құл» означает не только «раб», но его можно трактовать и как «народ» в том смысле, что все люди – рабы Божьи. Данную версию он выводит из установленного факта ухода насельников Великой Степи на восток Евразии по причине несогласия с начавшейся исламизацией Великой Степи, ведь они сохраняли верность к своей древней религии - тенгрианству. Рано ушедший из этой жизни М. Аджи, первым поднявший проблему величия тюркского этноса, в своей книге [24] утверждает, что слово монгол появилось в 11-ом веке для обозначения восточных тюркских племен – теле. Один из авторов данной статьи К. Закирьянов в своей книге [3] приводит версию башкирского академика Кузиева, перекликающейся с версией Т. Абенай. Опираясь на эпические произведения Коркыт Ата, академик считает, что «монгол» происходит от выражения «мың құл» то есть «тысяча, множество рабов». Интерпретация башкирского академика совершенно отличается от интерпретации Т. Абенай и это изложено в работе [3]. Қойшығара Салгарин в своем интересном исследовании [23] приводит другую версию о происхождении слово «монгол», опять же как «мыңқұл» башкирского академика, но в совершенно другой трактовке. Попытаемся ее воспроизвести.

Известно, что скифы в 7-ом веке до н.э., уйдя из приазовских степей покорили Мидию, мощное государство Передней Азии и 28 лет правили Вавилоном. Их предводителем был скиф Мадий, названный крупнейшими учеными - тюркологами Лайпановым и Мезиевым [25] Матаем, впоследствии ставшего родоначальником крупного казахского рода. Так вот, согласно Геродоту [26], когда скифы вернулись в родные приазовские степи, почувствовавшие себя хозяевами в их отсутствие, потомки и слуги, пережившие на женах отсутствующих воинов, ушедших покорять Мидию, и, заимевших от них потомство, не захотели их пускать в отчий дом. Только хитростью удалось отважным войнам Матая вернуться к своим пастбищам. Организованно покинувших степи Приазовья скифов, после поражения их от победителей Мидии, Геродот назвал рабами, в тюркском варианте мыңқұлами. Кстати, некоторые ученые выводят название государства Мидии от названия казахского рода матай. Опираясь на труды Рашид-ад-Дина [27], Абульгазы Бахадур хана [28], К. Салгарин делает вывод, что ушедшие из Приазовья скифы нашли приют на территории современного Казахстана, возле гор Ұлытау. Это примерно 5-6-ые

века до н.э. Затем, мигрируя на восток Евразии, в 3-ем веке до н.э, мыңқұлы оказались на границе с Китаем. С этого времени в историографии имя «мыңқұл» нигде не упоминается, а на историческую арену выходит их китайское название «сюнну» (хунну, гунны). На основании анализа имеющихся источников

К. Салгарин делает вывод, что китайские «сюнну» и есть геродотовские «мыңқұлы». Далее он пишет, что в 93 году н.э. государство сюннов потерпело поражение от китайцев и татарских сяньби, остатки сюнну укрылись на горе Эргуне-кун и через 450 лет вышли оттуда на равнину мощным, окрепшим народом, которые впоследствии вошли в состав второго «Тюркского каганата». И только в 12-ом веке н.э. этноним «мыңқұл» возродился в названии государства «Хамаг улус Монгол», которое создал прадед Чингисхана, Қабул хан. В письменной истории под влиянием европоцентризма название мыңқұл сменилось на название монгол, считает К. Салгарин. Таким образом, К. Салгарин утверждает, что этноним «монгол» происходит от геродотовского «мыңқұл» и, следовательно, монголы Чингисхана являются скифскими, тюркскими племенами.

Если верить монгольскому историку Санан Сетчену [29], Чингисхан при провозглашении его каганом сказал: «Я хочу, чтобы этот народ биде, проявлявший глубочайшую верность до достижения моих стремлений, именовался «Кеке монги ол». Б. Умирьяев [16, стр. 310] отмечает, что, в некоторых источниках «Биде» является искажённым китайским термином «бей – ди», которым китайцы называли всех обитавших севернее Великой китайской стены. Далее он обосновывает свою версию, согласно которой, «биде» является термином языка гунно - тохаров и означает «неустанно, неутомимо». Произнесенное полководцем слово «биде» является частью его речи, то есть является качественным определением, степенью семантического определения, а не именем народа, считает он.

Все упоминавшийся нами авторы считают мыңқұлов и монголов Чингисхана тюркскими народами, а упомянутые слова Чингисхана «Кеке монги ол» переводят как «потомки Вечного Неба». Один из авторов данной статьи [3] сделал предположение исходя из этого определения, что выражение «Кеке монги ол» постепенно трансформировалось в казахское «Мәңгі ел»... И совсем неслучайно Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев предложил именовать народ Казахстана словом, имеющим глубокий сакральный смысл: «Мәңгілік ел». Данное мнение согласуется с точкой зрения крупнейшего тюрколога Средневековья Рашид ад - Дина [27, стр. 77] который писал: «народности, которое в настоящее время называют монголами, однако в начале их название не было таковым, потому что это название появилось спустя некоторое время после них». По нашему мнению название этнонима «монгол – мәңгі ел» исходит от самого Чингисхана. Точка зрения многих ученых о том, что народы мыңқұлов и монголов Чингисхана были тюркскими, подтверждает и французский востоковед-историк Жан - Поль Ру [30], который пишет: «ни в Монголии, ни в Сибири сосуществование рас тюркской и монгольской никогда не имело места, и что всегда существовала одна раса тюркская, и что название «монгол» есть измышление. Народы, коих нынче называют монголами, в древности так не назывались, а данное название придумано после того, как их время уже минуло».

Теперь об имени «Чингис - Шыңғыс». Калибек Данияров [1] считает, что оно означает «высокий, лучезарный» Рашид ад-Дин [27] слову «чин» придает значение «сильный, крепкий», примерно тоже самое говорит и Абульгази Бахадур хан [28]. Тлеуберды Абенай [20] считает, что имя «Чингисхан» столь же благородное и высокое, как «Гурхан» у киданей, «Шахиншах» у персов и означает высокое, почетное звание – хан всего мира, шах шахов и т.д. Он считает, что в переносном значении «шын» означает «крепкий, прочный, твердый» и если по закону тюркского языка к слову шың добавить суффикс усиления «ғыс - қыс», то получим слово «Шыңғыс», означающее «особо крепкий». Хасен Кожа-Ахмет в работе [22] пишет, что значение корня «шың» семантический совпадает с казахским словом «шыңдалған», в смысле «закаленный», а вторую часть слова «ғыс» он считает суффиксом усиления, также, как и Тлеуберды Абенай. В итоге «Шыңғыс» будет означать «сверх закаленный». Он пишет: «Когда 1206 году на курултае присвоили Темиршину титул «сильный и крепкий», народ, почитающий железо выразил это хорошо знакомым им словом «шыңдалған».

Очень интересную версию происхождения имени «Чингис» предлагает Қойшығара Салгарин [23]. Он считает, что слово «Чингис - Шыңғыс» это тронное имя, которым благодарные современники и потомки наделили Темиршина – Потрясается Вселенной, за создание им великого монгольского государства и объединение всех тюркских родов и племен. К. Салгарин также считает, что этим титулом были наделены еще два великих представителей тюркского этноса: шаньюй народа сюнну Моде, и предводитель гуннов Аттила. Свою гипотезу он строит, опираясь на «Книгу хань» китайского историка Бан Гу, который писал: «...шаньюй сюнну (имеется ввиду Моде – К.З.) обрел новое имя, был назван Чинтижи, а в государстве назывался Чэнли гуду – шаньюй. Сюнну небо называют «ченли», а «гуду» – потомство. Слово «шаньюй» означает «обширный, просторный» и его можно сравнить с небом».

Как известно, китайцы при воспроизведении иностранных имен искажают их, воспроизводя только первый слог. Не имея никаких данных о значении имени «Чинтижи» К. Салгарин, обращаясь к методу реконструкции и интерполяции, отождествляет имена «Чинтижи» и «Шыңғыс». Из «книги Хань» видно, что псевдоним «Чинтижи» Моде получил после того, как завоевал на севере владения хуньей, чуйши, динлинов, жиенгунов и шинли и заставил Срединное государство платить дань. Поскольку слово «шың» обозначает вершину, пик горы, а по преданию тюрков Тенгри один раз в год спускается с небес на вершину самой высокой горы, чтобы отдать распоряжения всем живущим на земле, то, считает К. Салгарин, слово «шың» можно отождествить с Богом, с Тенгри. Второй компонент в слове «Шыңғыс» означает «сила, мощь», поэтому, продолжает К. Салгарин, слово «Шыңғыс» можно переводить как «Сила Тенгри» или в некоторых случаях, как «Гнев Тенгри». В подтверждение сказанного, вспомним, что этим именем «Бич Божий» европейцы называли Аттилу.

Таким образом, по версии К. Салгарина имена «Чинтижи» и «Шыңғыс» тождественны. Ими благодарные современники и потомки наградили только трех великих людей тюркского мира - Моде, Аттилу и Чингисхана.

Так какими же памятниками можно увековечить на территории Казахстана деяния нашего великого предка Чингисхана? В «Сокровенном сказании монголов» [31, §198] говорится, что в 1205 году Чингисхан перевалил через Алтай и двинулся к истокам «Эрдышской Бух - дурмы» и сразился с меркитами, к которым с небольшим отрядом примкнул найманский царевич Кушлик. Вопреки устоявшемуся мнению, мы считаем, что Чингисхан, возможно происходивший из найманов, с найманами не воевал, он захватил власть в найманском государстве, правители которого не устраивали народ. Таким образом, мы можем определить еще одно сакральное место на географической карте Казахстана, связанное с великим полководцем. Это место находится рядом с селом Катон - Карагай Большенарымского района Восточно - Казахстанской области, откуда и берет начало река Бухтарма. С территорией Восточно - Казахстанской и Павлодарской областей великого полководца связывали и другие события. К примеру, Хара - Даван [32], писал, что перед смертью, которое случилось в августе 1227 года лето Чингисхан провел, охотясь на берегу Иртыша.

Величественный памятник Чингисхану можно поставить и на территории Джамбульской области на берегу реки Аспара. Известно, что в 1224 году в этом месте Чингисхан провел Күрүлтай, где огромную свою империю разделил между четырьмя сыновьями, а сам удалился на покой. Старшему сыну Жошы досталась территория в границах современного Казахстана. Как известно, Жошы - хан погиб на охоте весной 1227 года и по мнению многих историков, Чингисхан присутствовал на его похоронах в Ұлытау и через полгода скончался сам и, возможно, мавзолеем Алаша хана и есть усыпальница великого предка казахского народа.

Один из авторов данной статьи, встречаясь с учеными - историками Монгольской академии наук, справедливо вопрошал: «Если матерью и женой Чингисхана была дочь казахского рода коңырат, женой второго сына Укетая была найманка, а четвертого сына Төле - представительница казахского рода керей, то на каком языке Чингисхан и его сыновья разговаривали со своими женами?». На этот вопрос монгольские ученые отвечали, что во времена Чингисхана, нынешние казахские роды найман, керей, коңырат и другие были монгольскими родами и язык их был древне - монгольским. По утверждениям монгольских ученых, когда Чингисхан в 1218 году ушел в западный поход на Хорезм - шаха Мухаммеда, то указанные роды были ассимилированы казахами и стали принадлежать казахским родам. Это был главный и единственный аргумент монгольских ученых в отстаивании версии монгольского происхождения великого полководца, но и он рассыпается в прах.

Пять лет назад один из авторов этой статьи находился в Горном Бадахшане (Таджикистан). Каково же было его удивление, когда, познакомившись в одном доме с семьей, члены которой были поразительно похожи на казахов, и, спросив, не казахи ли они, получил ответ, что они найманы. Отец семейства рассказал, что они к какому-либо казахскому ханству или казахскому государству никогда не примыкали, а придя на эти земли вместе с Чингисханом остались здесь навсегда. В другом, Шатойском, районе Таджикистана, профессор Закирьянов К. встретил коңыратов, которые тоже никогда не соприкасались с казахами. Найманы и коңыраты Таджикистана говорят на чистейшем казахском языке, правда коңыраты с узбекским акцентом, потому что учатся в узбекских школах. Точно также керей Баян - Ульгийской провинции Монголии говорят на казахском языке, хотя к государствам, созданными казахами, никогда не примыкали. Одним словом, язык Чингисхана был казахским и по крови он принадлежал к одному из родов, составивших казахский этнос. Крупнейший ученый в области ДНК- генеалогии, профессор Гарвардского университета А. Клесов [33] пишет: «Чингисхан, его предки и потомки, вероятнее всего

имели «арийскую гаплогруппу» R1a1, а не монголоидную гаплогруппу С, которую второпях приписала им академическая наука по генетике». Что касается ариев, то знаменитый биохимик в совместной работе с К. Пензевым [34] отождествляет их с аланами, «чья общность первоначально была сформирована на территории Средней Азии, а затем распространило свое влияние до Северного Китая на восток и до пределов Европы на запад» [34, стр.7]. В работе К. Закирянова [5] показано, что аланы и казахские албаны один и тот же народ. Известный казахский антрополог О. Исмагулов показал в своих работах, что казахи современного Казахстана автохтонны на своей территории, поэтому гаплогруппа Чингисхана скорее всего принадлежит родам современного Казахстана.

В работе [3] приведены данные исследования английского учёного Спенсера Велса, который взял две тысячи ДНК - проб у народов, подвластных империи Чингисхана. Так вот, наибольший процент совпадения - 5.8 с предполагаемым геном Чингисхана, оказался у алтайских казахов, у современных монголов он равняется нулю.

Выводы. В Казахстане много памятников, например, великому сыну казахского народа Абаю, но нет ни одного Чингисхану. Надеемся мы всесторонне обосновали гипотезу о том, что Потрясатель Вселенной Чингисхан достоин своего увековечения на родной земле, и такие сакральные места можно определить на территориях Восточно-Казахстанской, Акмолинской, Павлодарской и Джамбульских областей.

Список использованной литературы

1. О тюркском (казахском) происхождении царицы саков-массагетов Томирис и Кира II Великого. КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №2(57), 2018 г., с.219-223
2. Сакральная география Казахстана. Мифы и реальность в истории казахского народа. Университет Туран, №3 (79), 2018 г.
3. Закирьянов К.К. Тюркская сага Чингисхана и KZ – фактор. Документальное исследование. Издательство «Полиграфкомбинат», Алматы, 2013. – 240 с.
4. Байжумин Ж. Туран. Взгляд на историю человеческого общества. Издательство «Арыс», Алматы, 2012. – 178 с.
5. Закирьянов К.К. Под знаком волка. Тюркская рапсодия. Изд-во Алейрон, Алматы, 2012. – 212 с.
6. Нарымбаева – Уалиева А.К. Письмо и религия тюрков. Научное издание. Издательство «Полиграфкомбинат», Алматы, 2016. – 230 с.
7. «Великая Степь в античных и византийских источниках. Сборник материалов. Составление и редакция А.Н. Гаркавца», Алматы, 2005
8. Де Санктис Гаetano. «История римлян», в 4 томах, Рим, 1953–56
9. Б. Умирьяев. 1000 неисследованных тюркизмов. Издательство «Алматы», 2017 г.
10. Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Изд -во «Наука», Ленинград, 1972. – 600 с.
11. Ю.Н. Дроздов. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. М.,2008, с 279.
12. Н. Кикешев. Метаистория: откуда мы родом? Мифы, гипотезы, факты». Изд-во «Ниола-пресс», 2000 г.
13. Путешествие в страну яблок. <http://visitkazakhstan.kz/ru/articles/view/114/>
14. Лошадей одомашнили в Казахстане 5,5 тысячи лет назад. https://www.gazeta.ru/science/2009/03/06_a_2953742.shtml
15. Байжумин Ж.А., Закирьянов К.К. Великая степь и Олимпийские игры Древней Греции. Происхождение спорта. Издательство «Тантева», Алматы, 2018. – 244 с.
16. Б. Умирьяев. Эпоха Шынгысхана и неизведанные истоки тюрков. Издательство «Алматы», 2016 г.
17. Э.Х. Паркер Тысяча лет из истории татар, изд - во «Идель - Пресс», Казань, 2003.
18. Чайлд Гордон. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. – М.: Центрполиграф, 2010.
19. К. Данияров. История Чингисхана, изд-во «Жибек Жолы», Алматы, 2001.
20. Т. Т. Абенайұлы. Чингисхан: Правда и Ложь. Алматы, 2009.
21. Мухтар Магауин. Трехтомник на казахском языке.
22. Кожжа Ахмет Хасен «Заблуждение, длившееся веками», изд-во «Білім», Алматы, 2013.
23. К. Салгарин. Мыңғұлы, монголы и три Чингиса. Изд-во. Үш қиян Алматы, 2013.
24. М. Аджи Кипчаки – Огузы, изд-во «Новости», Москва, 2001.
25. Лайпанов К., Мезиев И. О происхождении тюркских народов, изд-во ПАО «ПУЛ», Черкесск, 1993.
26. Всемирная история в десяти томах. М., 1956.

27. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, изд. АН СССР, 1952.
28. Абуль-Гази Багадур хан. Родословное древо тюрков, изд-во «Туркестан, КФМЦ, ТКИСО», Москва-Ташкент-Бишкек, 1996.
29. А. Оловинцов. Тюрки или монголы. Эпоха Чингисхана. Издательство «Алгоритм», 2018, 448 с.
30. Жан - Поль Ру. Тамирлан. Серия «Жизнь замечательных людей». Издательство «Молодая гвардия», 2012 г. – 296 с.
31. Сокровенное сказание монголов. «Старинное монгольское сказание о Чингис-хане», Санкт-Петербург, 1866
32. Хаара-Даван. Чингисхан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи 12-14 веков, изд-во Крамдс-Ахмет Яссауи, Алма-Ата, 1992.
33. А.А. Клесов Ваша ДНК-генеалогия. Узнай свой род. М., концептуал, 2016.
34. А.А. Клесов, Константин Пензев. Арийские народы на просторах Евразии. Издательство «Книжный мир». 2015 г. – 315 с.

УДК 87-03
ГРНТИ 03.20.12

Оспанова А.Н.,¹ Абишева М.М.,² Утанов Б.М.³

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының меңгерушісі,
Астана қаласы, доцент, PhD доктор

² Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің шығыстану кафедрасының доцент м.а.,
Астана қаласы

³ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының магистранты,
Астана, Қазақстан

XXI Ғ. БАСЫНДАҒЫ АҚШ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада АҚШ-тың сыртқы саясатының негізгі бағыттарына әсер ететін ықпалды теориялар қарастырылған. Батыс саяси ағым мүшелері реализм ағымы өкілдерінің идеялары, сыртқы саяси ойдың қалыптасуына айтарлықтай әсер еткен идеализм, либерализм теориялардың болжамдары зерттелген. Автор мақалада интеллектуалдық дағдарыспен байланысты постпозитивизм парадигмасының пайда болуы мен дамуын сипаттайды. Мақалада АҚШ-тың сыртқы саясатының қалыптасуына әсер еткен идеялар мен тезистерге анықтама берілген. Сондай-ақ, АҚШ-тың сыртқы саясаты тұжырымдамалары қалыптасуының ерекшелігі мен американдық белгілі зерттеушілердің еңбектеріндегі негізгі идеялар мен тұжырымдамаларға талдау жасалған.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, теориялар, реализм, идеализм, либерализм, постпозитивизм, парадигма, демократия, ұлттық қауіпсіздік

Оспанова А.Н.,¹ Абишева М.М.,² Утанов Б.М.³

¹Заведующая кафедрой «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, PhD, ассоциированный профессор, г.Астана, Казахстан

²И.о. доцента кафедры «Востоковедения», Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

³Магистрант кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассмотрены действенные теории, влияющие на основные направления внешней политики США. Изучены идеи представителей реализма членов западного политического течения, предположения теорий идеализма, либерализма, оказавшего существенное влияние на формирование внешнеполитической мысли. В статье автор описывает возникновение и развитие парадигмы постпозитивизма, связанной с интеллектуальным кризисом. В статье дается определение идей и тезисов, которые повлияли на формирование внешней политики США. Также проведен анализ основных идей и концепций известных американских исследователей.

Ключевые слова: внешняя политика, теории, реализм, идеализм, либерализм, постпозитивизм, парадигма, демократия, национальная безопасность

Ospanova A.N.¹, M.M. Abisheva³, B.M. Utanov³

¹ Head of the Department of Regional Studies at the Eurasian National University named after LN Gumilyov, PhD, Associate Professor, Astana, Kazakhstan

² st. Associate Professor, Department of Oriental Studies, Eurasian National University named after LNGumilyov, Astana, Kazakhstan

³ Graduate Student of the Department of Regional Studies of the Eurasian National University named after LNGumilyov, Astana, Kazakhstan

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF US FOREIGN POLICY AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Resume

This article deals with effective theories that affect the main directions of US foreign policy. The ideas of representatives of the realism and members of the Western political trend, the assumptions of the theories of idealism, liberalism, which had a significant impact on the formation of foreign policy thought were studied. In the article the author describes the emergence and development of the post-positivism paradigm associated with the intellectual crisis. The article defines the ideas and theses that influenced the formation of US foreign policy. An analysis of the main ideas and concepts of well-known American researchers was also explored.

Keywords: foreign policy, theory, realism, idealism, liberalism, postpositivism, paradigm, democracy, national security

АҚШ-тың сыртқы саясатының эволюциясы және де қазіргі кезеңдегі сыртқы саясаты мен геосаясатының жаһандық сипаты бар және ол әлемнің барлық аймақтарын қамтиды. ХХІ ғасырдың басында АҚШ-тың сыртқы саясат тұжырымдамасының қалыптасуы зерттеулер мәселесінде негізгі теорияларына назар аудару қажет. АҚШ-тың сыртқы негізгі бағыттарына әсер ететін ықпалды теориялардың қатарында саяси реализм теориясының о ерекше орын алады. Класикалық түрде саяси реализм теориясы билік, соғыс және бейбітшілік мәселелерін қарастырады.

Батыс саяси ағым мүшелері реализм ағымы өкілдерінің идеялары Фукидидтің «Пелопонессоғысының тарихы»; Н. Макиавеллидің «Патша» және Карл фон Клаузевицтің «Соғыс туралы»; Николас Спайкменнің «Әлемдік саясаттағы американдық стратегия» сияқты еңбектерін жатқызуға болады. Ал ХХ ғасырдың АҚШ-тың бір топ ғалымдары, олардың ішінде Рейнольд Нибур, Кеннет Уолцты, Генри Киссинджерді, Арнолд Уолфорсты, Дж. Кеннан, Ганс Моргентау жатқызуға болады

Орыс ғалымдарының ішінде ресейлік ғалым П.А. Цыганков реализм теориясына сәйкес халықаралық қатынастардың табиғаты анархиялық сипатқа ие, жоғарғы биліктің болмауымен сипатталады деп атап өтеді. Нәтижесінде, сыртқы саясаттың қалыптасуының негізгі акторлары – мемлекеттер, бір-бірімен қатынастарда тек өздерінің мүмкіншіліктеріне ғана сенім артады.

Теоретиктер реализмді саясаттың жалпы теориясы ретінде қабылдаса, көбісі реализмді халықаралық саясат теориялардың қатарына жатқызады. Бұл, назарды адам табиғатынан саяси құрылымға қарай алмастырады. Варварлық пен өркениеттің айырмашылығы адам жаратылысы түрлі жағдайларда қызмет атқаратындығымен байланысты. Мемлекет ішінде адамның өзіншілдігі иерархиялық саяси ережелермен шектеледі.

Реалистік көзқарастың басты белгілеріне халықаралық саясат ұзақ мерзімді сипатқа ие объективті заңдармен басқарылады деген сенім жатады. Мұндай теорияға мемлекеттердің бейбіт өмір сүруінің шарты ретінде күштердің тепе-теңдігін сақтап тұру маңызды және керісінше, тепе-теңдіктің бұзылуы соғысқа алып келеді. Мысалы, мемлекеттер стратегиялық альянстарға қосылу арқылы күштердің жаңа бөлінісіне бейімделген кезінде ғана эволюциялық дамуы мүмкін болады.

Американдық саяси реализм бағытындағы зерттеушілері аталмыш теорияның келесідей қағидаларын бөліп қарастырады:

- мемлекеттің басты мақсаты, оның ұлттық мүдделердің өзгеріске ұшырамайтын құрамдас бөлігі – оның территориялық, саяси және мәдени тұтастығын сақтай отырып, аман қалу боп табылады;
- мемлекеттің өзінің ұлттық мүдделерін іске асыру мүмкіндігі оның әскери немесе экономикалық күш әлеуетіне тікелей байланысты;
- саясатта дәстүрлі моральдық нормалар жарамсыз болып келеді, саясаткер жеке тұлға ретінде моральдық нормаларға ие болуы мүмкін, бірақ оның өзінің азаматтары үшін жауапкершілік алдыңғы қатарда тұрған мақсат боп табылады.

Ғылыми-теоретикалық тұжырымдамалар түрінде саяси теория мемлекеттің сыртқы саясат стратегиялары мен доктриналардың қалыптастырылуына айтарлықтай дәрежеде ықпал ететін идеялық платформаның пайда болуына жағдай жасайды. Әрине, стратегиялар мен доктриналар теорияларды тікелей жүзеге асырмайды, ал саясат стратегияларды тікелей іске асырмайды. Бірақ саясаттың идеялық түп негізін іздеу мен анықтау ресми саяси мақсаттардың мазмұнын, стратегиялардың эволюциясының ерекшеліктерін толыққанды түсінуге мүмкіндік береді. Осы орайда, реализм ағымындағы болжамдарымен қатар АҚШ-тың сыртқы саясатына халықаралық қатынастардың басқа да теориялардың ықпалын зерттеу мемлекеттің сыртқы саясатында көздейтін мақсаттарын толықтай ашуға мүмкіншілік береді.

АҚШ-тың сыртқы саяси ойдың қалыптасуына айтарлықтай әсер еткен идеализм, либерализм теориялардың болжамдары. Француз ағартушылық кезеңінен бастау алатын бұл теориялардың бастауын Ж.Ж. Руссоның «Қоғамдық келісім туралы»; И Канттың «Мәңгілік бейбітшілікке» еңбектерімен байланыстырады. Бұл кезеңдегі ағартушылар әлемдік тәртіпті соғыссыз, теңсіздіксіз және зорлықсыз құруға болатынын алға тартқан. Ең негізі назар бейбітшілік шарттарын зерттеуге және әлемдік саясаттағы әділдікті бекітуге бағытталған. Адам оның дамуына әсер ете алады деп есептелді. Либералдар болашақты халықаралық ұйымдардың әрекеттерімен және халықаралық құқықтың дамуымен зорлық пен құлықсыздық едәуір шектелетін дос мемлекеттердің қауымдастығын құруда көреді.

Либералдар үшін мемлекет сыртқы саясаттың унитарлы субъектісі болып табылмайды. Оның позициясы мүдделердің, мемлекеттік бюрократияның, жеке беделді саясаткерлер топтарының тең ықпалды күресінің үрдісі ретінде қалыптасады. Сондықтан реализм жақтаушылары санайтындай, саясат қатаң рационалды түрде құрыла алмайды. Саясаттың түрлі субъектілері мүдделерінің қақтығысуы ғана емес, сонымен қатар, бюрократтардың қателігі, қоғамдық ойды ескеру қажеттілігі, саяси көшбасшылардың билік басында қалу ынталары қабылданушы шешімдердің сапасы мен тиімділігін төмендетеді.

Қай кезеңдерде соғыс қауіпінен құтылу толық мүмкін емес болғандықтан, көп мемлекеттердің бейбітшілікке ұмтылысына сүйене отырып, мемлекеттер арасындағы қарама-қайшылықтарды ұжымдық күштермен жеңу мүмкіндігін іздейді. Сондықтан да, халықаралық жүйе шеңберінде тиімді ұжымдық

қауіпсіздік жүйесін құру қажеттілігі арта түседі. Ең бастысы экономикалық ынтымақтастық пен мемлекеттердің өзара тәуелділігінің өсуінің маңызы зор [2].

Халықаралық жүйедегі проблемаларды шешу үшін көрсетуі тиіс жағымды өзгеріс либералдарға келесідей болып көрінеді: мемлекет дәстүрлі күш саясатынан және түрлі коалицияларға бейімделуден алшақ болып, моральды қағидаларға сүйенуі тиіс. Либералды парадигманы жақтаушылары анархия мен зорлықты келісілген саяси әрекеттермен, соның ішінде ұлтүсті институттар мен дипломатияның көмегімен женуді ұсынады. Дипломатияның мемлекеттік құрылымының негізі ретінде таралуы да бейбіт қатар өмір сүруге жағымды жағдайлар тудырады.

Шектеушісі фактор ретінде әскери тұрғыда күш көрсетуді басты либералдар халықаралық деңгейдегі соғысқа қарсы заңдық нормаларды жасау мен қалыптастыруды қажет деп санайды. Сондай-ақ, әлемдік шиеленісті бәсеңдетуге қарусыздандыру, оны таратуды бақылаудың шараларын және тоталитарлы мемлекеттердің санының азайту септігін тигізеді. Қауіпсіздік мәселелері жаңа сипатта жүзеге асырылып, енді бұдан әрі, олардың орнына экономикалық және мәдени факторлар тартылады.

Интеллектуалдық дағдарыспен байланысты постпозитивизм парадигмасының пайда болуы мен дамуы жатады. Постпозитивизм халықаралық қатынастар теорияларында барлық алдыңғы бағыттарының ең алдымен гносеологиялық деңгейде қарама-қарсылығы ретінде бекітілді. Оның өкілдері адамның ақиқаттың және соның ішінде айрықша саясат саласын объективті заңдарын тану қабілеттерін сенімсіздікпен бағалайды. Постпозитивизмнің негізін салушылардың ішінде Юрген Хабермасты, Ричард Рортиді, Джеймс Уокерді айтуға болады. Алайда, алғашында постпозитивизм көбіне философия ретінде белгілі болды, кейінірек оның халықаралық қатынастар теорияларында да сәйкесінше бағыты пайда болды [3].

XX ғасырдың 90-шы жылдарында постпозитивистер өздерінің қарсыластарының толық және конструктивсіз сынаудан ғылыми диалог пен жемісті идеяларға көше бастады. Мысалы, олар қауіпсіздіктің түсіндірмесіне әскеріден бөлек, саяси, экономикалық, экологиялық және әлеуметтік аспектілерді қоса отырып, оның кеңейтілуіне үлкен үлес қосқаны белгілі.

Постпозитивистер қазіргі қоғам мен халықаралық жүйенің нашар басқармалы екендігіне сенімді және оған халықтың мемлекеттік билікке сенімінің төмендеуі, саяси партиялардың әлсіреуі, жаһанды мәселелердің асқындауы, мемлекеттердің өзара тәуелділігінің артуы, қауіпсіздіктің терроризм, есірткі бизнесі, агрессивті ұлтшылдық, діни фундаментализм сияқты жаңа қатерлерінің пайда болуы дәлел бола алады.

Мемлекет халықаралық саясаттың басты субъектісі позициясын жоғалтуда. Оны болашақта әлеуметтік топқа және аймаққа біртіндеп дефрагментациясы немесе жаһанды экономикалық интеграцияның әсерінен деградация күтуде. Алайда саясат субъектілері, өте көмескі анықталады: олар түрлі әлеуметтік топтармен қатар, жеке адам да. Саясатқа қоғамдық институттар мен экономикалық қатынастардың әсері ескерілмейді.

Конструктивизм теория парадигмасы ретінде 1990-шы жж. пайда болды және халықаралық саясат пен норма, сәйкестік, мәдениет сияқты әлеуметтік концепциялардың теорияларын жинақтау әрекеті болып табылады. Бұл бағыт өзінің неореализмге қатысты сыншылдығымен, сонымен қатар негізгі ережелерінің мазмұнымен постпозитивизмнің кейбір түрлеріне жақын болып келеді. Неореалистердің ізімен, конструктивистер халықаралық саясаттағы құрылымдық қатынастардың белгілі рөлін, анархияның мемлекеттің қылығына әсерін ұлттық мүдде мен күштің маңызын мойындайды.

Мемлекеттің басты мақсаты қауіпсіздік мәселесіне қатысты емес. Мемлекеттер ұзақмерзімді ортақ мүдделерге ие болып, халықаралық жүйенің жағдайына белсенді түрде әсер ете алады. Мемлекет мүдделері оның сәйкестігін «құрастыру» үдерісінде қалыптасады. Саясаттың барлық субъектілері жаңа сәйкестікті туындауына алып келетін уақыт аралығында өзгереді.

Неолибералдар өздерінің дербес ғылыми бағыттарына айналдыруға үміткер болғанымен, толық ілімдерін ұсына алмады. Олардың жұмыстары жалпы теорияның жеке аспектілерін ғана қамтыды. Неореалистердің көптеген постулаттарымен келісе отырып, неолибералдар оларға өзгеше түсіндірме берді. Осылайша, халықаралық жүйенің анархиялығын мойындай отырып, оның мемлекет саясатына әсері туралы айтатын неореалистердің пікірлерін асыра сілтеушілік деп қарастырады. Олардың жұмыстарында, мемлекеттердің ынтымақтастығына, саяси экономия мәселелеріне, экология және қауіпсіздіктің байланысына, демократиялық режимдердің таратылуына және бейбітшіліктің нығайтылуына көбірек көңіл бөлініп, халықаралық институттардың дербес рөлдері айрықша аталып өтіледі.

Институттардың дербес рөлі олардың заңдылық пен ықпалдасудың нақты түрлерін қамтамасыз ету арқылы мемлекетті күшейтуге немесе әлсірету арқылы халықаралық саясатқа үлкен өсім бере алуымен анықталады. Мысалға, қауіпсіздікті қамтамасыз ететін аймақтық альянстардың құрамында болуы, тиімді сыртқы және қорғаныс саясатына құрал бола отырып, мемлекеттің күшін көбейтеді.

Институттардың салыстырмалы дербестігі олардың жаңа жағдайларға төселе алуында көрініс табады. Ең маңыздысы, бұл ұйымның нормалары мен ережелері орын алған саяси жағдайға жауап бере алатындай және мемлекетаралық ынтымақтастық жолында қиындықтарға төтеп бере алатындай болулары керек. Сол кезде, НАТО-ны құруға көп қаражат жұмсаған мемлекеттерге, осы ұйымды таратудан гөрі жаңа жағдайларға бейімдеу тиімді болып табылады.

Неолибералды көзқарасқа сәйкес, мысал ретінде әскери-теңіз базаларына емес, флоттың ұшақ тасымалдау байланыстарына сүйенуі тиіс АҚШ-тың Азия-Тынық мұхиты аймағында әрекетін айтуға болады. Олар мобильділеу, нақты бір мемлекеттерге аз байланады, сондықтан да түрлі әскери әрекеттер театрларында кең мақсатты міндеттерді орындай алады. Осы тұрғыда, АҚШ-тың НАТО-ны сандық және функционалдық жағынан сақтау және кеңейту әрекеттері дұрыс көрінеді. Бұл постбиполяры әлемнің хаосына қарсы тұруға және Шығыс Еуропа елдеріндегі либералды реформаларды қолдауға жақсы мүмкіндіктер тудырады. Кейбір неолибералды көзқарастар президент Бил Клинтонның әкімшілігі тұсында көрініс тапты [5].

АҚШ-тың сыртқы саясаты тұжырымдамалары қалыптасуының бір ерекшелігі – бұл елдің саяси ғылым өкілдерінің өздерінің академиялық қызметімен қатар кей уақытта мемлекеттік, үкіметтік құрылымдарда да жұмыс атқаруы.

XX ғасырдың 90-шы жылдардың басында АҚШ-ның Президенті Дж. Буш, КСРО-ның ыдырауы салдарынан халықаралық аренада бір «полюстің» жойылуы туралы мәлімдеді. Нәтижесінде, бұл оқиғалар АҚШ жетекшілік ететін униполярлы әлемнің пайда болуына әкелді деген көзқарасты білдірді. Бұл тезис американдық академиялық топтардың өкілдері арасында қолдау тауып, одан әрі дамуын тапты. Әлемнің униполярлы моделіне сәйкес, халықаралық қатынастар жүйесі өзінің күші мен ықпалымен ерекшеленетін тек бір «күш орталығына» ғана сүйенеді. Аталмыш күш орталығы бүкіл халықаралық қауымдастыққа өз ниетін және шарттарын іске асыруға мәжбүрлейтіндей мүмкіншіліктері бар мемлекет боп табылады. Сонымен қатар, күш орталығы жеке мемлекет не мемлекеттердің бірлестігі құрылуына алып келеді.

Американдық саяси шолушысы Ч. Краутхэммер жазған еді. Өзінің “The unipolar moment” мақаласында Краутхэммер қырғи-қабақ соғысынан кейінгі әлем – униполярлы әлем сипатына ие деген пікірді білдіреді. «Бүгін, екінші дәрежелі күштердің жетіспеушілігі байқалмайды. Германия мен Жапония экономикалық қозғалтқыш елдер боп табылады. Ұлыбритания мен Франция дипломатиялық және белгілі бір дәрежеде әскери активтерін дамыта алады. КСРО-ның әскери және саяси сияқты күштердің бірнеше элементтеріне ие, бірақ бұл күштердің барлығы қазіргі уақытта қарқынды әлсіреуде. Қазіргі уақытта бірінші дәрежелі тек бір күш бар, және жақын болашақта бұл күшпен еш мемлекет бәсекеге түсе алмайды. Американың үстемдігі келесідей факторлармен байланысты: ол әскери, саяси және экономикалық активтерге ие ел, және әлемнің өзі таңдаған кез келген жеріндегі қақтығыстарда шешуші рольге ие мемлекет боп табылады [6].

Униполярлықтың одан да ұғынықты анықтамасын американдық зерттеуші Уильям Уолфортц ұсынды. Уолфортц бойынша, бұл «бір мемлекеттің мүмкіндіктері теңдестіру үшін тым үлкен болатын құрылым боп келеді. Мемлекеттің мүмкіндіктері соншалықты үлкен мөлшерде шоғырланған кезді көпполярлықтан (үш не одан да көп аса күшті мемлекеттерден тұратын құрылым) және биполярлықтан (басқа елдерге қарағанда екі аса күшті мемлекеттен тұратын құрылым) өзгешеленетін құрылым пайда болады. Полюстік держава орнын иемдену үшін мемлекеттер биліктің барлық компоненттері (халық саны мен территориясы, ресурстармен қамтамасыз етілуі, экономикалық мүмкіншіліктері, әскери қуат, және құзыреттілік) тұрғысынан ұтымды жағдайда болулары керек. 1990 жылы аталған талаптарға екі мемлекет сай болды.

Әлемге белгілі американдық зерттеуші Зб. Бжезинскийдің еңбектерін де атап өту қажет. Оның аса белгілі еңбегі «Ұлы шахмат тақтасының» негізгі идеясы да АҚШ-тың бірінші және жалғыз әлемдік держава болуына саяды. Оның пікірінше, тіпті АҚШ-тың үстемдігі төмендеген кездің өзінде, қазіргі уақыттағы АҚШ иемденетін әлемдік үстемдікке бірде бір мемлекет жете алмайды. Жалпы, 1990-шы жылдар АҚШ академиялық топтарының жұмыстары американдықтардың «қырғи-қабақ соғыстағы» жеңісімен масаттануымен сипатталады және бұл сол кезеңдегі еңбектерде өз көрінісін тапты. Осылайша, халықаралық қатынастардың жаңа кезеңі, АҚШ жетекшілік ететін униполярлы әлем – Pax Americana-ның қалыптаса бастағаны туралы сөз қозғала бастайды [1].

АҚШ-тың басқа белгілі зерттеушісі С. Хантингтонның пікірінше, АҚШ-тың үстемдігі, аталмыш мемлекеттің еркін әрі либералды болуымен ақталды. Және осыған орай, АҚШ-тың жаһандық жетекші мәртебесіндегі миссиясы – бүкіл әлем бойынша өзінің идеологиялық құндылықтарын тарату боп табылады. Униполярлық, бір жағынан, басқа мемлекеттер тарапынан АҚШ-қа қатысты қауіптің болмауымен де нығайтылды. Әлемнің униполярлық тәртібінің орнауына АҚШ-тың жетекшілері де мүдделі болды. Американдық саяси жетекшілердің сол уақыттағы сөздерінде американдық ғалымдар мен зерттеушілер қалпытастырып келе жатқан идеялар басым болды: яғни, АҚШ – жаһандық көшбасшы, және оның миссиясы – либералды-демократиялық құндылықтарға негізделген жаңа саяси және экономикалық халықаралық тәртіп орнату боп табылады [4, с.12].

Демократиялық бейбітшілік теориясын дамытуға Майкл Дойл айрықша күш салды. Ол соғыс пен бейбітшілік туралы дискуссияға Канттың философиялық мұрасын қатыстырды. 1983 жылы, «Философия және қоғамдық істер» (Philosophy and public affairs) журналында шыққан «Кант, либералды мұра мен халықаралық істер» атты мақаласында ол, мемлекеттер өздерінің ішкі саясатында сүйенетін құндылықтарға сыртқы саясатта да сүйенеді деген Канттың идеясын одан әрі дамытты. Дойлдың пікірінше, демократиялық мемлекеттердің құндылықтар ортақтастығы олардың арасындағы бейбітшілік одақтың кеңеюі мен күшеюіне атсалысады. Сонымен қатар, демократиялар арасындағы бейбітшілік одақ автократияларға қатысты агрессивтілікке негізделген [7].

1993 жылы Брюс Рассет өзінің «Демократиялық бейбітшілікті түсіну» атты еңбегінде демократиялық бейбітшілік механизмінің толық ұғымын беруге тырысты. Рассеттің пікірінше, демократиялар арасындағы бейбітшіліктің бірінші себебі – ол мәдени-нормативтік себептерге байланысты және ол ішкі және сыртқы саясат мәселелер бойынша шешімдерді қабылдау механизмі құндылықтық негіздерге сүйенген. Бұл мәселе бойынша Рассеттің аргументациясы Кант идеяларына негізделген. Демократиялар арасындағы бейбітшіліктің екінші себебі – құрылымдық-институционалдық мәселелерге байланысты. Соғыс пен бейбітшілік сұрақтары бойынша авантюристік саясатты жүргізу мүмкіншіліктері ішкі саяси институционалдық шектеулерді танумен пайымдалады. Саяси авантюризмді шектейтін факторлар қатарына – биліктің бөлінуі, тежемелер мен теңестірмелер жүйесі, үкіметтің парламентке есеп беруі, депутаттардың сайлаушылар алдындағы жауапкершілік, мемлекеттік шешімдерді алдын ала көпшілік алдында талқылау қажеттігі жатыр. Рассет бойынша, тіпті егер демократиялардың ішінде шиеленіс пайда болған кездің өзінде, бұл мәселе билік әрекетіне азаматтық институттардың бақылау күшінің арқасында бейбіт жолмен шешілуі әбден мүмкін.

Жалпы демократиялық бейбітшілік теориясының негізгі қағидаларын келесідей пайымдауға болады: біріншіден, демократиялық тұрғыдан ұйымдастырылған жүйелер белгілі бір шектеулер шеңберінде әрекет етеді, және бұл шектеулер оларды басқа демократиялармен қатынастарда неғұрлым бейбіт әрекет етуге мәжбүрлейді; екіншіден, басқа жүйе түрлеріне қатысты демократия бейбіт болуы міндетті емес; үшіншіден, қазіргі халықаралық қатынастарда демократиялар автократияларға қарағанда басқа демократияларға қатысты қатаң күштеуді азырақ пайдаланады; төртіншіден, демократиялар арасында салыстырмалы бейбітшіліктің болуы геосаяси не экономикалық сипаттағы себептерге байланысты емес, ал демократияның кейбір ерекшеліктеріне байланысты.

Демократиялық бейбітшілік теориясы Америка Құрама Штаттарының сыртқы саясатына айтарлықтай ықпал етті. Атап айтсақ, демократияны тарату болашақтағы соғыстардың алдын алу құралы деп мәлімденеді. 1992 жылдың ақпан айында АҚШ-ның мемлекеттік хатшысы Джеймс Бейкер, қырғи-қабақ соғысы аяқталғаннан кейін АҚШ «демократия, саяси және экономикалық еркіндік сияқты ортақ құндылықтарға негізделген тұрақты бейбітшілік – демократиялық бейбітшілік» орнатуға мүмкіншілікке қол жеткізді деп атап өтеді.

1990 жылдың тамыз айында қабылданған ұлттық қауіпсіздік стратегиясында Дж. Буш, Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейінгі сыртқы саясатты қалыптастыру мәселелеріне тоқталып өтеді. Оның ішінде, саясаттағы басымдықтарды атай отырып, ең алдымен АҚШ-тың еркін және тәуелсіз ұлт ретінде дамуына, оның іргелі құндылықтары мен адамдар мен институттарының қауіпсіздігін сақтай отырып, өзінің одақтастарымен саясатында ұстанатын мәселелері туралы айтып кетеді. Және де демократия мен оның идеялары кең таралып, тұрақты және қауіпсіз әлемде аталған американдық мүдделерге жету тиімдірек боп табылады деп атап кетеді Дж. Буш [8].

1990 жылдардың басындағы АҚШ ұлттық қауіпсіздік стратегиясында барлық әлемде ашық, демократиялық және өкілдік саяси жүйелерді дамытуды – стратегияның мақсаттарының бірі ретінде қарастырылады. Адам құқықтарын қадірлеуді қамтамасыз ететін демократиялық жүйелердің демократиялы мен ашық болуы, халықаралық нормаларды қадірлеуді күшейту АҚШ үшін маңызды боп

келеді. Шығыс Еуропа мен бұрынғы КСРО елдеріндегі саяси өмірге белсенді қатысуды күшейту АҚШ-тың ұлттық мүдделеріне сәйкес келеді және тарихқа сәйкес өзінің халқымен әрекеттесетін өкілдік үкіметтер өздерінің көрші мемлекеттеріне қатысты агрессияға бармайды. 1991 жылғы АҚШ-ның ұлттық қауіпсіздік стратегиясына сәйкес, демократия жекелеген тұлғалардың құқықтары мен адам құқықтарын сақтауды, экономикалық еркіндікті қолдап тұрақтылыққа атсалысады.

АҚШ-тың президенті Клинтон қырғи-қабақ соғысынан кейінгі сыртқы саясат стратегиясын жетілдірмегеніне талай рет сынға алынды. Бірақ, оның сыртқы саясаты келісілген көзқараспен негізделген (underpinned by a consistent worldview) және «демократияны кеңейту» (democratic enlargement) тұжырымдамасында баяндалған. Бұл тұжырымдаманы дамыта отырып, Клинтон мен оның кеңесшілері Американдық ұлттық мүдделерді іске асыруды өзінің саяси құндылықтарын шетелде таратуға сүйенген американдық либералдық интернационалист традициясы шеңберінде жұмыс жасады. Олардың американдық қауіпсіздік пен өркендеуге демеу бола алатын ашық нарықтарды кеңейту мен либералды демократияның дамуына жәрдемдесу сияқты амбициялары «жақсылық бірлігі» (unity of goodness) және «демократиялық құндылықтарға» сенімнің көрінісі болды. Демократияны дамыту саясаттағы салыстырмалы жаңа саласын кеңейтудің логикалық жалғасы болды, сондықтан да Клинтонның администрациясы экономикалық міндеттерге және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қол жеткізу тұрғысынан айқын тұжырымдап, сыртқы саясатқа біріктіруге тырысты.

1993 жылы Клинтон әкімшілігі бұл көзқарастарға негізделген стратегиясын қалыптастырды. Ұлттық қауіпсіздік бойынша кеңесші Энтони Лейк, демократиялық кеңейту тұжырымдамасын ұсынды. Ол «демократия мен нарықтық экономика үстемдік еткен мемлекеттер бар әлемде, біздің еліміз анағұрлым қауіпсіз, өркендеген әрі ықпалды болады, ал әлем (humane, гуманный) гуманды және бейбіт болады» деп мәлімдеді. Осылайша Лейк «тежеу доктринасынан кейін ашық нарықтық демократия қауымдастығын кеңейту стратегиясы болу керек» деп қорытындылады. Бірнеше күннен кейін БҰҰ Бас Ассамблеясы алдында Билл Клинтон «біздің ең басты мақсатымыз нарықтық демократияға сүйенген әлемдік қауымдастықты кеңейту мен күшейту болуы тиіс» деп мәлімдеді.

Демократияны кеңейту мәселелері Клинтон тұсындағы американдық сыртқы саясатын негіздеу риторикасы негізінде жатты. Лейктің сөзі АҚШ-тың ұлтты қауіпсіздік стратегиясына толығымен сәйкес келді. Кірігу мен кеңейту стратегиясында жарияланған американдық саясаттың басты мақсаттары қатарына – АҚШ қауіпсіздігін күшейту, елдегі өркендеу мен демократияны дамыту мәселелері кірді. Клинтон тұсындағы ұлттық қауіпсіздік стратегиясының мазмұны аз өзгерістерге ұшырады. Екінші мерзімдегі мақсат пен міндеттерге келгенде Лейк, демократияға қарағанда назарын қауіпсіздік пен экономика мәселелеріне көбірек бөлді және алдыңғы мерзіміндегі жаһандық риторикадан назарын Еуропа аймағына ауыстырды [9].

Дж. Буш тұсындағы демократияны дамыту мәселелері оның Ирактағы соғысы әрекеттері салдарынан бірталай сынға алынды. Демократияның АҚШ-тың сыртқы саясатында алатын орны туралы пікірталастар символдар, мифтер және басқа да абстракциялар негізінде жүреді. Буш тұсындағы демократияны тарату мәселелері Египет, Индонезия, Либерия, Ресей, Украина және Венесуэла сияқты мемлекеттер төңірегінде айтылады.

Президент Барак Обама алдыңғы АҚШ әкімшілігінен мұра еткен сыртқы саясаттағы бірталай мәселелермен бетпе бет келді. Елдегі және әлемдегі қаржы дағдарысы аталған мәселелерді біршама күрделендірді. Әлемдік қауымдастық тарапынан АҚШ-тың демократияландыру саясатына сенімнің төмендеуі салдарынан Обама әкімшілігі АҚШ-тың демократияландыру саясатын қайта қарастыруға мәжбүр болды. Жаңа президент АҚШ-тың шетелдегі еркіндікті қолдау риторикасын жұмсартып, Американың демократиялық қалпын қайта құруға шараларды іске асыра бастайды. 2009 жылдың екінші жартысынан бастап АҚШ демократияны тарату шараларын белсенді жүзеге асыра бастайды. АҚШ-тың лауазымды тұлғалары демократия мен адам құқықтарын сақтау мәселелері төңірегінде жүйелі әрі табанды түрде айта бастайды. Обама әкімшілігі демократия саласындағы саясаты бойынша өзіндік тәсілге жүгініп, демократияны сақтау үшін институционалдық және нормативтік шеңбердегі түрлі бастамаларды қолдау мен көпжақты қатынастардың маңыздылығын атап өтеді [11].

Обама әкімшілігінің ерекшелігі – Буш пен Клинтоннан өзгеше Обама тұсында АҚШ сыртқы саясатында – демократияны тарату мәселелері сыртқы саясаттың бірінші дәрежелі мүдделердің қатарында болған жоқ.

XX ғасыр мен XXI ғасырлар тоғысындағы АҚШ сыртқы саясаты реализм ағымындағы тұжырымдамаларына негізделген. Бұл АҚШ-тың сыртқы саясатының дәстүрлі тәсілдемелердің біріне жатады. Халықаралық қатынастарда мемлекеттер тек өздерінің мүмкіншіліктеріне ғана сенуге мәжбүр

және халықаралық қатынастардың негізінде мемлекеттердің ұлттық мүдделері жатқандығы, ал олардың реттеушісі – ұлы державалар арасындағы күш тепе-теңдігі сияқты реализмнің тезистері толығымен қазіргі АҚШ сыртқы саясатында өз көрінісін табуда. Сонымен қатар, КСРО ыдырағаннан кейін АҚШ-тың академиялық топтарында униполярлық тұжырымдамасы кеңінен дами бастайды. Американдық зерттеушілердің бір тобы қырғи-қабақ соғысынан кейін, әлемнің биполярлық жүйесі ыдырап, халықаралық қатынастарда тек бір мемлекет үстемдік ететін униполярлық жүйе тұжырымдамасын пайымдады. Олардың пікірінше, қуатты мемлекетке сай, әскери, экономикалық, саяси ресурстар тек бір үстем мемлекет Америка Құрама Штаттарында шоғырланған. Мұндай пікірлер мен пайымдаулар АҚШ-тың сыртқы саясатына тікелей әсер етті деуге болады, себебі бұл мемлекетте саяси шешім қабылдаудың бір ерекшелігінің қатарына халықаралық қатынастар саласындағы теоретиктер мен зерттеушілердің АҚШ-тың үкіметтік құрылымдарда да қызмет атқарулары жатады. Осылайша, саяси реализм идеялары мен тезистері, одан кейінгі әлемнің униполярлық жүйесіндегі АҚШ-тың үстемдік позициясы АҚШ-тың сыртқы саясатының қалыптасуына да бірталай ықпал етті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1.Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство /Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2004.
- 2.George, A. *Presidential Decisionmaking in Foreign Policy: The Effective Use of Information and Advice*, Boulder, CO: Westview, 1980, P. 218.
- 3.Krasner, Stephan. *Defending the National Interest*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978. P. 15
- 4.Huntington, Samuel P. *The Erosion of American National Interests // The Domestic Sources of American Foreign Policy: Insights and Evidence*, ed. Eugene R. Wittkopf and James M. McCormick. New York: Rowman & Littlefield, 1999. P. 12.
- 5.Sumner W., *Folkways*. New-York: Dover, Inc., 1959.
- 6.Paul, Christopher. *Marines on the Beach. The Politics of U.S. Military Intervention Decision Making*. PraegerSecurityInternational. Westport, Connecticut. London, 2008
- 7.Электронный ресурс – Режим доступа. - URL:<http://www democrats.org/a/party/platform.html>
- Терентьев А. «Новый мировой порядок» США или европейское мироустройство *Мировая экономика и международные отношения*, 2003, № 7
- 8.Джордж ФРИДМАН(George Friedman), Stratfor . лектронный ресурс] – Режим доступа.
URL: http://www.kontinent.org/article_rus_4a971af8eeb05.html Михайлов В. Афганистан превратился в мировой центр напряженности // *Независимое Военное Обозрение*. - 2009. – 3 апр.
- 9.Нур Б. Барак Обама для начинающих. *Всё о новом президенте США = BarackObamaForBeginners: AnEssentialGuide*. — М.:Европа,2009

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

ӘОЖ (УДК) 902.02
МРНТИ 01.03.09

Хазретәлі Тұрсун¹

¹ т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-түрік университетінің профессоры Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы tursunhazret@mail.ru;

Хакан Ас²

² Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты, Түркістан қ., Қазақстан. hakanas1988@gmail.com

**МӘДЕЛҚОЖА СҰЛТАНҚОЖАҰЛЫНЫҢ «ҚИУАҒА ЖОРЫҚ ТУРАЛЫ» ЖЫРЫНЫҢ
ТАРИХИЛЫҒЫ**

Аңдатпа

Мақала Мәделіқожа Сұлтанқожаұлының «Қиуа жорығы туралы» тарихи жырды жазба деректермен салыстыра талдауды мақсат етеді. Осы оқиғаға байланысты қазақ тіліндегі жазба деректердің болмауы тарихи жырдың деректік маңызын айқындайды. Тарихи тақырыпқа арналған көркем туындыда Ресей әскерінің Хиуа хандығын бағындырудағы әрекетінің мазмұндалуы ғылыми деректермен салыстырылады.

Сырдария облысының әскери губернаторы генерал Н.Н. Головачевты мадақтауға арналған жырдың мазмұндық нақтылығы мен көркемдік-идеялық ерекшеліктері сипатталады. Түркістан генерал-губернаторы К.П. фон Кауфманның жергілікті халықтарға қатысты ұстанған саясаты талданады. Патша өкіметінің отарлығына қарсы Орта Азиядағы ұлт-азаттық қозғалыстың көрнекті өкілдері Сыздық Кенесарин, Телқожа Атығайұлы сияқты ұлт-азаттық күрес басшыларының тарихи жырда лайықты сомдалмауының себептері айқындалады. Мақалада отаршыларға қарсы ұлт-азаттық күрес және оның дәстүрлі тарихи жадта көрініс табуы жайлы тұжырымдар жасалады.

Түйінді сөздер: Орта Азия, Ресей отаршылығы, Хиуа жорығы, Мәделіқожа Сұлтанқожаұлы, Қоңырқожа Қожықов, Сыздық Кенесарин, К.П. фон Кауфман, Н.Н.Головачев, баталист-суретші В.В.Верещагин.

Хазретәлі Тұрсун¹

¹ д.и.н., профессор Международного Казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясауи Город Туркестан, Республика Казахстан tursunhazret@mail.ru;

Хакан Ас²

² Докторант Международного казахско-турецкого университета им. Ахмеда Ясауи. Г.Туркестан, Казахстан

**ИСТОРИЧНОСТЬ ПОЭМЫ МАДЕЛИХОДЖА СУЛТАНХОДЖАУЛЫ
«ХИВИНСКИЙ ПОХОД»**

Аннотация

Цель статьи сравнительный анализ исторической поэмы Маделиходжа Султанходжаулы «Хивинский поход» с письменными историческими источниками. Отсутствие письменных источников на казахском языке об этом событии выявляет историческую значимость исторической поэмы. В художественном произведении, посвященной к этой исторической теме, изложение деяний Российских войск в свержении Хивинского ханства сопоставляется с научными данными.

Рассмотрено и характеризуется содержательное соответствие и идейно-художественные особенности поэмы посвященной восхвалению военного губернатора Сырдарьинской области генерала Н.Н. Головачева. Разбирается политика генерала-губернатора Туркестана К.П. фон Кауфмана относительно к местному населению. Определяется причины нераскрытия образов таких выдающихся личностей,

представителей национально-освободительного движения в Средней Азии как Сыздык Кенесарина, Телходжа Атыгаева. В статье делается вывод о национально-освободительной борьбе против колонизаторов и ее отражение в исторической памяти.

Ключевые слова: Средняя Азия, колонизации России, Хивинский поход, Маделиходжа Султанходжаулы, Сыздык Кенесарин, генерал-губернатор К.П. фон Кауфман, генерал Н.Н.Головочаев, художник-баталист В.В.Верещагин.

Khazretali Tursun¹

*¹International Kazakh-turkish University named by H.A.Yassawi. Turkistan city, Republic of Kazakhstan
tursunhazret@mail.ru;*

Hakan As²

*²PhD.candidate of H.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan city, Kazakhstan,
hakanas1988@gmail.com*

HISTORICAL COMPLIANCE OF THE POEM OF MADELIKHODZHA SULTANKHODZHAULY "THE KHIVAN CAMPAIGN"

Annotation

The purpose of the article is the comparative analysis of the historical poem of Madelikhodzha Sultankhodzhauly "Khivan campaign" with written historical sources. The lack of written sources in Kazakh about this event reveals the historical importance of the historical poem. The statement of acts of the Russian military in overthrowing of the Khivan khanate is compared with scientific data in the work of art, devoted to this historical theme.

Substantive compliance and ideological art features of the poem, devoted to praise of the military governor of the Syr Darya region general N.N. Golovochayev, are considered and characterized. The policy of the general governor of Turkestan K.P. fon Kaufman relatively to local population is considered here. The reasons of not disclosure of characters of such outstanding people, representatives of the national liberation movement in Central Asia, as Syzdyk Kenesarin, Telkhodzha Atygayev are defined. The conclusions about national liberation fight against colonialists and also its reflection in historical memory are done in the article.

Keywords: Central Asia, colonizations of Russia, Khivan campaign, Madelikhodzha Sultankhodzhauly, Syzdyk Kenesarin, governor general K.P. fon Kaufman, general N.N. Golovochayev, military painter V.V. Vereshchagin.

Оңтүстік өңірі ақындар мектебінің көрнекті өкілі Мәделіқожа Сұлтанқожаұлының шығармалары орыс отаршылығы мен оған қарсы ұлт-азаттық қозғалыс тарихының әдеби дереккөздері ретінде қарастырылып келеді. Ақынның тарихи жырлары қатарында оның «Қиуа жорығы туралы» жырларының тарихилығы біздің талдауымызға өзек болады.

Қазақ жеріне билік ету үшін өрістеген Қоқан-Ресей теке-тіресі стратегиялық мәні зор Түркістан қаласы төңірегінде үлкен шиеленіс туғызды. Ел тізгінін ұстаған Хан Кененің ұрпақтары Тайшық, Ахмет сұлтандар Қоқан хандығы «ендігі жерде өзін қорғай алатын түрі жоқ, орыстардың бұл хандықты алып болуын күтпей-ақ Русие жағына шығайық. Реті келсе, қызметіне кіреміз, болмаса солардың қол астында тыныш отырамыз» десе, Сыздық сұлтан «Ата-бабамыздың ұстаған жолын тастап, орыс жағына шықпаймын. Олар Қоқанды алса, Бұқарға барамын. Егер Бұқарды алса, онда, басқа да мұсылман мемлекеттер бар ғой, кез-келген бір мұсылман еліне барамын. Қалайда ата-баба жолынан аумаймын» [1, 22-23 б] деп екіге жарылған жолды таңдады. Дәстүрлі қоғамның билеуші элитасы арасындағы бұндай жолайық таңдау екі мемлекеттің талауына түскен жергілікті ру-тайпалардың да көңіл-күйін білдіретін еді. Оңтүстіктен Қоқан билеушілері, солтүстіктен Ресей отаршылары екі жақтан қыспаққа алғанда Сыр бойының халқы абдырап қалды. Тәуелсіздік үшін орыс әскерімен жұлқысып өткен Кенесары ұрпақтарының сындарлы сәтте екіге жарылуын да, бір рудың адамдарының «баррикаданың» екі жағынан табылуын да елдің ішіндегі саяси жіктеліс деп айтуға болмас еді.

Одан әрі Сыздық Кенесарыұлының ширек ғазырға созылған ерлік эпопеясы басталады. Шымкент, Ташкент қалалары орыс отаршыларының қолына өткеннен соң Сыздық Дұхараға кетеді. Оның Бұқара әмірлігіндегі қызметі туралы бірден-бір нарративті дерек Молла Сәми Бустанидің «Тухфа и шахи» (Шахқа сыйлық) еңбегінде біршама құнды мағлұматтар бар. Онда Бұқара әмірінің құзырына Сыздық

(Сыздық) төремен бірге оның немере бауырлары Арыстан төре, Әбілқайыр төре және Садан би сияқты қазақ билеушілері қосылғандығы айтылады. Әмір ел ішіндегі бүлікшілерді жазалау үшін Шахрисабзға аттанғанда билікті басып алуды көздеген Сыздық төре Бұқарадан кетіп, қазақтардың ортасына барып тұрды. Ол қазақтардан қол жинап Гиждуанға шабуыл жасап, көп олжаны қолға түсірді және үлкен қосынмен Керминге шабуылдап, оны да күшпен басып алды [2]. Осы жерде басын ашып айтатын бір мәселе бар. Түрлі тарихи жағдайларға байланысты Бұхара әмірлігінің құзырында Орта жүз бен Кіші жүз тайпалары аз болмаған. Саяси қысымшылық жағдайда болған бұл тайпалар Бұхараға тәуелділіктен босап, қолайлы сәт туса өзін-өзі билеуге қол жеткізіп, қазақ еліне қосылуды көкसेген. Жоғарыда аталған деректе Сыздықтың әрекеті билікке таласу деп суреттелгенімен оның астарында елдікке ұмтылған саяси мүдде жатқан еді. Бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді. Осындай күрделі жағдайға тап болған Бұқара әмірі өз билігін сақтап қалу үшін орыс отаршыларымен өзіне тиімді келісімге келуге мүдделі болады. Нәтижесінде Бұхара билеушісі Мұзаффар орыс әскерінің көмегімен өз иелігіндегі көтерілісті баса алды. Бұхара әмірінің баласы ханзада Әбдімәлік пен Сыздық сұлтан, Телқожа батырлар соңына ерген қосындармен бірге әмірлік аумағынан тыс жерлерде отаршыларға қарсы әскери қимылдарын жалғастыра берген.

Ханзада Әбдімәліктің Керминдегі жеңілісінен соң олардың отаршыларға қарсы күресі бүліншілік деп бағаланып, көтеріліс басшылары Садық (Сыздық) сардар мен Телқожаның одан әрі Бұқарада қалуы мүмкін болмады. Содан да олар соңына ерген әскермен ізіне түскен бұқарлықтардан және орыс әскерінен бой тасалап, Нұратаға, одан әрі Хиуа хандығына қарай шегінеді. Олардың әскери іс-қимылдары туралы сол кездегі орыс баспасөзінде кеңінен сөз болды. 1869 жылдың көктемінде өз қосынымен Хиуаға өткен Сыздық Кенесарин мен Телқожа батырды II Мұхамед Рахым хан (Феруз) (*Мұхамед Рахым 1865-1910 жылдары Хиуаны билеген хан. Ол қоңырат тайпасының билеушілері әулетінен болатын. Оның Телқожаға іш тартуына саяси мүдделестікпен бірге осындай туыстық жақындықтың да елеулі ықпалы болғандығын аңғаруға болады – авт.*) құшақ жая қарсы алып, өз қызметіне қабылдайды. Оның мәнісі, 1869-1872 жылдары Түркістан генерал-губернаторы К.П.Кауфман Хиуа ханына орыс иелігіне өз еркімен қосылу туралы екі рет талап хат жолдаған. Ол талапты қабылдаудан бас тарта отырып, Мұхамед Рахым хан отаршылардың шабуылына тойтарыс беруге дайындала бастаған. Содан да өзінен саяси баспана іздеп келген Сыздық сұлтан мен Телқожа батырға жағдай жасап, олардың иелігіне Амударияның оң жағалауындағы Шаббаз бектігінен 900 танап (250 га шамасында) шұрайлы жер бөліп береді. Сонымен бірге Мұхамед Рахым Сыздық сұлтан Кенесаринді қазақ, қарақалпақ, түркімен рулары мекендеген Шавват, Мойнақ, Қожейлі, Қоңырат аумағының бектігіне наиб етіп тағайындап, осы иеліктерден салық жинау және кедендік бақылау қызметін тапсырады. Осы жерде назар аударатын жағдай, Хиуада қызмет еткен кезінде Сыздық Кенесарин Садық сардар, Садық Бухонтов фамилиясымен танылады. Бұндай фамилияның берілуі оның Хиуаға келгенге дейін «ауырып, Қызылқұм ішінде Бұқан тауында үш ай жатқандығымен» [1, 416] байланысты болса керек. Әрине, орыс әскеріне қарсы жасаған жорықтары мен Бұқар әмірлігіндегі ханзада Әбдімәліктің көтерілісіне қатысқан әрекеттерін жарнамалағысы келмеген Сыздық Кенесарин үш ай мекен еткен жердің атымен «бұқанттық Садық» - Бухонтов Садық болып аталуы қисынға келеді. Өзбекстан мұрағаттарында және экспедицияларда жинақталған деректерде оның Сыздық Кенесарин деген есімі емес, көбіне Сыздық төре, Садық Сардар, Садық Бухонтов деген есімдермен кеңінен танылғандығы белгілі болды.

Осы кезде қарамағында 2000 нөкер болған Садықтың негізгі қызметі жақындап қалған орыс әскерінің шабуылына тойтарыс беруді ұйымдастыру еді. Түркістан өлкесінде ең алғашқы қазақ тіліндегі баспасөз органы - генерал-губернатордың ресми газеті «Туркестанские ведомости» газетінің қосымшасы ретінде 1870-1882 жж. «Түркістан уалаятының газеті» жарық көрген. Газет Жетісу және Сырдария облыстарына кеңінен тараған. Ресми газеттің қосымшасы болғандықтан да онда көбіне аударма материалдар жарияланып, отарлық биліктің саясатын насихаттады. Содан да газет бетінде орыс отаршыларына қарсылық көрсеткен ұлт-азаттық қозғалыс барысына отаршылардың көзқарасымен баға берілген материалдар жарық көрді. Мысалы, газеттің 1871 ж. 2 санында қазақ халқының қас жауы Кенесары Қасымовтың баласы Садық сұлтан Сырдарияның сол жағалауындағы қазақ ауылдарына Хиуа ханының айдап салуымен жиі шабуыл жасайды деген мәлімет жарияланған [3, 74 б].

Хиуа хандығында Телқожа батыр Сарыби қыстағында шаруашылық жүргізіп, отбасын құрады және қазақ, өзбек, қарақалпақ жігіттерін әскери өнерге дайындауымен қатар 400 нөкерімен Хиуа хандығының Дарған атадан Арал теңізіне дейінгі шекарасын күзетеді. Ол Нұрмұхамед жүзбасы, Қадырберген жүзбасы, Абдулла жүзбасылармен бірге орыс әскерінің Қызылқұмды басып өту бағыттарын зерттеп, оларға тосқауыл қоюды ұйымдастырады.

1873 ж. ақпан-мамыр айларында генерал-адъютант К.П. фон Кауфманның қолбасшылығымен орыс әскері Хиуаға жорық жасайды. Садық сардар мен Телқожа мың қаралы жасақпен осы жорыққа шыққан әскердің жолын бөгеуге қатысады. Олар Ташкент-Хиуа бағытындағы керуен жолының бойында орналасқан 60 құдықты көміп тастап, оқтын-оқтын отаршылардың керуендеріне шабуыл жасайды. Олардың осындай тегеурінді қарсылығы арқылы бейбіт жағдайда 15-16 күнде жүріп өтетін жолға орыс әскерлері 101 күн жұмсайды. Профессор Е.Желябужский «Очерки и завоевания Хивы» еңбегінде «шөлден, індеттен және әскерге көрсетілген қарсылықтан 13 мың орыс солдатының 7,5 мыңы ғана Хиуаға жетті» деп жазды. Сонымен қоса орыс әскері лауға алған бес мыңнан аса күш-көлігінен айрылады. Осы еңбекте 6 мамырда Алтықұдық пен Адамқырылған арасында орыс әскеріне таңғы 4-те генерал-майор Бардовскийдің қосынына танымал дала қаракшысы Садықтың басшылығымен 200 түркімен және соған шамалас қырғыз (қазақ) әскері шабуыл жасағандығы жазылған. Орыс әскері керуенінің қозғалысын қадағалап отырған Садық Үш шошақтан (*орыс деректерінде «Три холма» деп аталады. Қазақ тіліндегі деректерде «Үш ошақ» деп айтылады. Дұрысы «Үш шошақ» болуы керек – авт.*) Адамқырылғанға шұғыл жетіп, күтпеген жерден осындай соққы берген [4, С.91-92]. Осы шайқасты Мәделіқожа «Қиуа жорығы туралы» жырында

Орыс оны елемей жатып алды,

Қиналып Қиуаның аты қалды.

Ертеңіне көшті де, енді әскер

Үшошақтың құмына жақын барды [5, 115 б] – деп жырлаған.

Орыс әскерінің Хиуа, Үшошақ, Халата, Адамқырылған қала үшін болған шайқастарында Садық сардар, Телқожа батыр мен Хиуа ханының әскербасы Матмұрад диуанбегі бастаған сарбаздар көзсіз ерлік көрсеткенімен, озық қару-жарақпен қаруланған орыс әскері 1873 ж. 25 мамырда Хиуаны тізе бүктіреді.

1873 ж. 12 тамызда Хиуа ханы Сейіт Мұхамет-Рахым мен орыс әскерінің қолбасшысы К.П.Кауфман арасында жасалған келісім шарт бойынша хан өзін Ресейдің вассалы деп мойындап, орыс мемлекетіне көп контрибуция төлеуге мәжбүр болды [6, 367 б]. Хиуа хандығы орыс әскеріне тізе бүккен соң Садық Сардар мен Телқожа батыр Қарақұм шөліне қарай шегінеді.

Қытай әскерімен қақтығыста қолынан жараланып, 1888 ж. патша өкіметінің қарсылық көрсетушілерге жасаған кешірімін негізге алып, генерал-губернатор К.П.Кауфманның құзырына өз еліне оралуға және отбасымен қауышуына өтініш жасайды. Оның өтініші қанағаттандырылып, Сырдария облысы Шымкент уезінің Арыс өзені бойындағы Қарабұлақ қыстағынан отыз шақырым жердегі Абылай ханға орда болған Ханқорған деген жерге орнығып, бейбіт өмір кешкен Сыздық Кенесарин 1910 ж. Шымкент қаласында 73 жасында қайтыс болады.

Осы оқиғаның қазақ поэзиясында көркемдік тұрғыда баяндалуына қатысты әзірге қолымызға екі ғана өлең ілікті. Оның бірі – Мәделіқожаның «Қиуа жорығы туралы» жыры. Жырдың «Түркістан уалаяты газетасында» жарияланған толық атауы «Шымкент оязына қараған Мәделіқожа деген ақынның Сырдария облысының уаенный гүбірнаторы Калауашевтың Хиуаға барғаны тақырыпта шығарған өлеңі» («Түркістан уалаяты» газеті 1875 жыл, №17, 18, 19) деп аталады. Жырдың жалпы көлемі 325 жолды құрайды. Жырдың мазмұнына Серікбай Қосанов, Әсілхан Оспанұлы біршама талдау жасаған. Осы «Қиуа жорығы туралы жырды» Серікбай Қосанов «кішігірім поэма» деп бағаласа, Әсілхан Оспанұлы «жолжазба саласындағы тарихи шежіре» деген анықтамаға тоқталады [5, 217 б.].

Ал екінші еңбек Мәделіқожа жырынан 40 жылдан астам кейін жазылған. Бұл жеке жыр емес, авторлар ұжымының еңбегі. 1913 ж. жарық көрген «Русия патшалығында Романов нәсілінен хукіманлық қылған патшалар тарихлары» кітабы. Еңбектің авторлары Қоңырқожа Қожықов, Әлиасқар Қасымов, Сұлтан Шәді Жәңгіровтер [7, 150-151 бб]. Осы еңбекте «Хиуамен болған соғыс» атты жыр бар. Осы оқиғаны Шәді төре бастаған авторлар барынша қысқа жырлаған. Жырдың барлық көлемі 52 ғана жол. Жырда Хиуа жағында соғысқан Сыздық Кенесарыұлы мен Мәтанияздың, ал Хиуа жорығында белгілі шайқастар өткен «Адамқырылған» және «Үшошақ» сияқты жер-су атаулары ғана аталады.

Отарлық биліктің тапсырысымен шығарма жазғандардың басы да, соңы да Мәделіқожа емес. Қазақ тарихының деректануында 1602 ж. жазылған Қадырғали Жалаиридің «Жылнамалар жинағы» атты еңбегі ерекше аталады. Осы еңбек сол кездегі дәстүр бойынша орыс патшасы Борис Годуновты мадақтауға арналған. Бұл жердегі патшаны мадақтаудың мәнісі билеушіге жағынудан бұрын түркі халықтары арасында кеңінен тарған «биліктің киелілігі» ұғымынан туындап отырғандығы ескерілуі керек. Жыр авторының өзі бодан болып отырған соң оның жат ел билеушісін мадақтауы негізді болар. Ал Мәделіқожаның отаршыл билеушіні мадақтауының жөні бөлек.

Жырдың мазмұны айтып тұрғандай ол сол кездегі Сырдария облысының әскери губернаторы Николай Никитич Головачаевқа (1823-1887) арналған. «Туркестанские ведомости» беттерінде отарлық биліктің өлкедегі жетістіктері түрлі жанрларда жарнамаланғаны белгілі. Осы ресми басылымның аудармасы болып жарық көрген «Түркістан уалаятының газетасында» аударма материалдармен бірге қазақ тіліндегі төл туындыларды жариялауға деген сұраныс болды. Газеттің бұл сұранысына сай Мәделіқожаға кім тапсырыс берді дегенге келер болсақ, онда олардың бірі Ахмет Кенесарин, екіншісі Жағыпар Асфендияров болуы мүмкін деп ойлаймыз. Бәлкім, «Кенесары және Сыздық сұлтандар» атты кітап жазған Ахмет Кенесариннің өзі болуы. Қолда нақты дерек болмағандықтан да олардың етене араласқандарына қарап осындай болжаммен шектелеміз. Қалай дегенде де Хиуа жорығына Мәделіқожаның өзі қатыспағаны анық. Қатысқан болса жорық барысында орын алған нәзік детальдарды қалт жібермес еді және жырдың мазмұнынан оның «мені» бой тасалап қалмас еді. Содан да Мәделіқожа бұл жырды арнайы тапсырыспен жырлаған және тапсырыс берушінің «редакторлығынан» шыға алмаған деген ойдамыз.

Тапсырыс беруші өзіне белгілі саяси мүддені көздеп облыстың әскери губернаторына мадақ жырын жаздыртқан. Шындығында кавказ соғысы мен Түркістан жорықтарына қатысқан орыс генералы Н.Н.Головачаев 1867 ж. 23 маусымда сырдария облысының әскери губернаторы болып тағайындалып, генерал-майор шенін алғанға дейін жауынгерлік ерлігімен, қолбасшылық қабілетімен танылып үлгерген болатын. Ал Түркістанда ол 1868 ж. сәуірде Бұхара науқанына қатысып, Самарқандты алуда ерлігімен танылып, ІУ дәрежелі Георгий орденімен марапатталды. Ол әскери губернатор қызметінде жүріп Хиуа жорығына қызу дайындық жасайды. 1871 ж. күзінде Хиуаға және Әмударияға алып баратын дала жолын нөкерлерімен бірге сүзіп шыққан еді. Оның әскери-барлау экспедициясы Қазалыда аяқталды.

Жырда 1873 ж. мамырда аяқталған Хиуа жорығының соңы басшылығы Головачаевқа тапсырылған Түркістан әскери қосыны мен екі кавказдық жүздікпен Кауфманның контрибуция төлеу туралы тапсырмасын орындамаған түркіменнің жәуміт тайпасын жазалауға ұласады [8]. Жырдың мазмұнында Хиуа жорығымен бірге осы желі де қарастырылған. Әрине, шынайы себебі айтылмаса да Мәделіқожа аяусыз қырғын тапқан түркімендерге деген аяушылық сезімін ашық айта алмайды. Бұл жерде Мәделінің «ішкі» және «сыртқы» редакторларының «қолтаңбасы» аңғарылады.

Шәді төре де аталған жырды тапсырыспен жазған. Қоңырқожа Қожықов, Әлиасқар Қасымовтар кеңесшілік жасап, айтып берген мазмұн бойынша жырлаған. Шәді нәзирашыл ақын болғандықтан оның жырының құрылымы мен көркемдік ерекшелігін жыраулық үлгідегі дәстүрлі ақын Мәделіқожаның жырымен салыстыру орынсыз болар. Әйтсе де, бір ақындық мектептің өкілі, өзімен тұстас Майлықожаның осы тақырыпқа ұқсас тарихи жыры «Датқалардың Петерборға баруы» атты тарихы жырымен салыстармалы талдау жасауға болады. Бұл жыр «Қиуа жорығы туралы жырдан» көркемдік жағынан болсын, шынайылығы тұрғысынан болсын шоқтығы әлдеқайда биік туынды. Бұл нағашылықпен ақындықты жарыстырғанымыз емес. Мәселе, Мәделіқожаның жырды тапсырыспен, шабытсыз жазғанында. Яғни, көңілсіздіктен туған дүние. Ал Майлықожа Петерборға Түркістаннан барған игі-жақсылармен ілгері-кейін тығыз араласқан. Тақырыпты да жақсы біледі. Содан да ерекше шабытпен жырланған туындыда азаттық аңсаған өршіл рух жарқырай көрінген [9]. Ақын жырындағы Молда Қошықтың атымен баян етілетін:

Ақ патша көнер болса тілімізге,
Көз салсын біздің нашар түрімізге,
Ысыламның мәрхамет қып елдеріне,
Бір нұқсан келтірмесін дінімізге.
Қаралы басымызға жұмыс түссе,
Жарасын орыс халқы күнімізге.
Қайырсын бізді аман халқымызға,
Сеніссін ақ ниетті антымызға.
Мал баққан, көшіп-қонған дәштегі елміз,

Тимесін әдет-ғұрып салтымызға,- деген саяси талаптардың мазмұнын айғақтайтын аталған ұжымдық хаттан, өзге құжаттардан ешқандай да дәйектер кездескен жоқ. Отарлық биліктің қамқорлығымен және тікелей басшылығымен «ақ патшаның» дәрегейіне барған депутация өкілдерінің саяси талаптар қоюы екіталай тірлік. Әйтсе де, Майлықожа ақынның тарихи тұлғаларды дәріптей отырып, ел мүддесін қорғау идеясын алға тартуды мақсат тұтқан көркемдік шешімі болса керек.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша шетелдік және отандық шығармалар мен тарихи құжаттардың айналымға ұсынылғандығы үлкен жетістік. Бұл жағдайдың халқымыздың бай тарихын

ғылыми тұрғыда қалпына келтірудегі маңызы ерекше. Майлықожаның жырына қатысты тарихи құжат осындай ғылыми жаңалықтардың бір мысалы ғана.

Осы жерде Мәделіқожа жырынан жиырма жылдан соң Түркістан өлкесін құрушы деп дәріптелген К.П. фон Кауфманмен бірге көптеген жорықтарға қатысқан суреткер В.В.Верещагинді еріксіз еске аламыз. Оның еңбектерінің арасында «Апофез войны» атты картинасы кеңінен танымал. Ол осы суретте қоқандықтардың көтерілісшілердің басынан «кәллә-мұнара» тұрғызғандығын шынайы бейнелейді. Әйтсе де, өршіл рухты суреткер отарлық билік басшыларының жергілікті халыққа деген өшпенділігі мен қатыгездігін де айта алған екен.

Қоқанға қарсы жорықта кезекті бір шайқас аяқталған соң қолға түскен тұтқындарға Кауфманның жүргізген далалық сотының куәсі болған баталист суретші В.В.Верещагин былай деп жазады: «Добрейший Константин Петрович, окруженный офицерами сидел на походном стуле и, куря папиросу, совершенно безстрастно произносил «расстрелять, расстрелять, расстрелять» [10, С.54]. Сондай ақсүйек, білімді де мәдениетті тұлғаның жергілікті халыққа деген шексіз қаталдығы жүректі мұздатады. Ал Мәделіқожа мадақтаған Н.Н.Головачаев осы бір қатыгез жанның қол астында қызмет істеді. Оның барлық тапсырмаларын мүлтіксіз орындады. Қол астындағы басқа бағыныштылары сияқты оның жүріс-тұрысы мен іс-әрекетін үлгі тұтты. Ең бастысы Голдовачаев Сырдария облысында 1867-1868 жж реформаға сай дәстүрлі билік құрылымдарын күштеп жойып, оны отарлық билік құрылымдарымен алмастыруды ерекше құлшыныспен және қаталдықпен іске асырған тұлғалардың бірі болатын. Отан тарихында жағымсыз рөл атқарған осындай тұлғаны мадақтауға арналған жыр тарихи оқиғаны көркемдік тұрғыда тұлғаландырған еңбек десек те Мәделіқожа сияқты өршіл рухты ақынның шығармасындағы аса бір сәтсіз туынды болып шыққан. Көркем туындыға жасалған тарихи талдау осындай қорытынды жасатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. / Қазақша аудармасы Ф.Ахмедов. –Алматы: Жалын, 1992. -48 б.
2. Тарих и салати –и мангыттия (история мангытских государей). Издание текста, предисловие, перевод и примечания А.М.Епифановой. –М.: Издательство Восточной литературы. 1962. С.94-95
3. Бекхожин Х. Казахская прогрессивно-демократическая печать во второй половине XIX и начала XX в.в. -Алма-Ата. 1976.
4. Желябужский Е. «Очерки и завоевания Хивы» -Москва. Типография А.И.Мамонтова и К, 1875 с.128
5. Оспанұлы Ә., Айнабекұлы Т. Мәделіқожа. Өлеңдер, зерттеулер. -Алматы, 2009.-400 б
6. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінгі күнге дейін) 3-том. –Алматы: Атамұра. 2010. -768 б.
7. Қазыналы Оңтүстік. 26-том. Тарихи жырлар. –Алматы: «Нұрлы әлем». 2011. – 296 б
8. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. 1-3. –СПб. 1903
9. Тұрсұн Х., Әділбекова З. 1867 жылы Санкт-Петербургке барған Түркістан депутациясы тарихының құжаттық және әдеби деректері. //Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің Хабаршысы. №1 (69) 2016 жыл. 329-333 бб
10. Верещагин В.В. Воспоминания художника. –М., 1894. 189 с.

ӘОЖ 930:94(574)"17"92
ГРНТИ 03.20.91

Құрманалина Н.Н.¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері, PhD доктор, nurgulca@mail.ru

АБЫЛАЙ ХАН ТҰЛҒАСЫ МЕН ОНЫҢ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР КҮРЕСІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ ОРАЙ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның тәуелсіздігі жылдары қазақ-жоңғар күресіндегі Абылай ханның қызметі мәселесіне қатысты жарияланған тарихи еңбектер тарихнамалық тұрғыда қарастырылған. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресіндегі Абылай хан тұлғасының рөлі бойынша отандық зерттеушілердің жасаған басты тұжырымдарына талдау жасалып, проблеманың зерттелуіндегі негізгі бағыттар айқындалды.

Түйін сөздер: Абылай хан, қазақ халқы, жоңғар шапқыншылығы, жекпе-жек, тұтқындық, тарихнама, тұжырым.

Құрманалина Н.Н.¹

¹ научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, PhD доктор, nurgulca@mail.ru

К ВОПРОСУ ИСТОРИОГРАФИИ ЛИЧНОСТИ АБЛАЙ ХАНА И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКОЙ ВОЙНЕ

Аннотация

В статье в историографическом ключе рассматриваются исторические труды касательно вопросов казахско-джунгарской борьбы и роли Аблаи хана в нем, которые были опубликованы за годы независимости нашей республики. Анализированы основные заключения отечественных исследователей по истории борьбы казахского народа против джунгарского нашествия и деятельности хана Аблая, определены главные векторы изучения проблемы.

Ключевые слова: Аблай хан, казахский народ, нашествие джунгаров, бой, пленство, историография, заключение.

Nurgul Kurmanalina¹

*¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Ph.D., Researcher, nurgulca@mail.ru*

ON THE ISSUE OF THE HISTORIOGRAPHY OF THE PERSONALITY OF ABLAI KHAN AND HIS ACTIVITIES IN THE KAZAKH-DZUNGAR WAR

Annotation

The article deals (in historiographic ven) with historical works on the issues of the Kazakh-Dzungar struggle and the role of Ablai Khan in it, which were published during the years of independence of our republic. The main conclusions of Kazakh researchers on the history of the struggle of the Kazakh people against the Dzungar invasion and the activities of Khan Ablai are analyzed, and the main vectors for studying the issue are identified.

Key words: Ablai Khan, Kazakh people, invasion of the Dzungars, battle, captivity, historiography, conclusion.

Қазақтардың жоңғарларға қарсы күресі тарихын, жалпы ел тарихындағы маңызды оқиғаларды зерттеуде тарихи тұлғалардың алатын орны мен жасаған қызметінің рөлі маңызды. Қазақ-жоңғар соғысы кезеңдерінде халық арасынан суырылып шыққан батыр бабалардың орны ерекше болды. Хандар, билер, батырлар ел қорғаны болып, мемлекет мүддесіне сай үлкен жауапкершілікті алды. Сөзсіз, Тәуке хан, Есім хан, Жәңгір хан, Әбілхайыр хан, Абылай хан, Төле, Әйтеке, Қазыбек билер, Қабанбай, Бөгенбай,

Наурызбай, Жәнібек сияқты батырлардың және Бұқар, Қожаберген сынды жыршы-жыраулардың есімдері белгілі адамдар қатарында айтылады. Ғалым Р.Б. Сүлейменовтің В.А. Моисеевпен бірлесіп Абылай ханның ішкі және сыртқы саясатына арналған зерттеу жұмысын жазғаны белгілі. Еңбекте Р.Б. Сүлейменов лайықты атап өткендей, қазақстандық тарихнамада, әсіресе ортағасыр мен жаңа кезеңдегі қазақтың тарихи қайраткерлеріне арналған жұмыстар әзірге соншалықты көп емес [1, с. 3]. Дегенмен жалпы алғанда расында да бұл мәселенің қазіргі таңда да толығымен шешілгендігі жөнінде айтуға келмейді. Осы жаугершілік заманда елі үшін ерекше болған үлкен қайраткер ретінде Абылай ханды тану лайықты. «Самый популярный среди киргизовъ, названный ими ханомъ, Аблай, тщательно избегаль подчинения киргизовъ чужой власти», - деп оны А. Бөкейханов өз заманында бағалаған [2, с. 416].

Абылай ханның тарихымыздағы алатын орнының зерттелу проблемасына тарихшы Қ. Әбуев өзінің қомақты мақаласын арнап жазған. Тарихшы Абылайдың жүргізген саясатын, жалпы оның тұлғалық қасиеттерін оң көзқараспен бағамдады [3]. Ол дара тұлғаның өмір жолы мен қызметіне қатысты бірқатар зерттеу жұмыстарын саралап, еңбектерде жасалған ой-тұжырымдарды талдай келе біраз мәселеге қатысты өз пікірін түйіндеген.

А. Әбсадықовтың қазақ және орыс тілдерінде жарияланған «Абылай хан ғұмырнамасы: миф пен шындық» еңбегінің атауы тартымды. Бұл жұмыста негізінен төрт мәселені ашуға зейін қойылған: 1) Жас жетім – жалшы бала – хандық тақ немесе фольклордағы жалған жетімдік; 2) Лақап есім – алғашқы ерлік – батырлық (лауазымдық) есім немесе Абылайдың шын есімі Әбілмансұр ма?; 3) Абылай хан және саяси белсенді үштік; 4) Тарихи тұлға – эпикалық ғұмырнама – идеал хан [4, 139-б.]. Бірақ қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресіне қатысты түйінді мәселелер көтерілмегендіктен, аталған жұмысқа талдау жүргізу міндет болмады.

Н.Ә. Атығаев «Артық туған Абылай (қазақтың ұлы ханы туралы кереғар пікірге жауап)» атты еңбегінде Абылай хан туралы жарыққа шыққан жарияланымға қатысты өз пікірін білдірген [5]. Атап айтсақ, автор Б. Қойшыбаев пен С. Өтениязовтың «Нағыз Абылайды білеміз бе?» атты мақаласындағы келтірілген тұжырымдарға қарсы фактілермен дәлел келтіре отырып, өз қорытындыларын ұсынды.

М.Қ. Қозыбаев Абылай ханның тұлғасына жоғары баға бере отырып, оның өмір сүрген дәуірінің төл тарихымызға «Абылай заманы» болып енетіндігін сеніммен көрсетіп жазған. Ол Абылай ханның - ғажайып батырдың, ұлы қолбасшының, жоғары дәрежедегі мемлекет қайраткерінің, көреген дипломаттың өмірі бір ғасырға жуық қазақ халқының тағдырымен, оның ата тарихымен сабақтас екенігін атап өткен. Ғалым: «шын мәнінде XVIII ғ. қазақ халқының тарихында Абылай дәуірі болып енетіні хақ», - дейді [6, 29-б.]. Қазіргі таңда «Абылай заманында» деген тіркесті тарихшыларымызбен қатар көпшілік қауым да қолданып жүр.

Ә.Қ. Мұқтар Абылай ханның көрші елдермен жүргізген сарабал саясаты XVIII ғасырда біртұтас елдікті, мемлекеттілікті, ұлтты сақтағандығын ерекшелеген [7, 20-б.]. Ә.Қ. Мұқтардың бағамдауынша, мемлекетіміз өзінің біртұтастығын қазақтың аға ханы Абылай хан қайтыс болғанға дейін сақтай алды [8, 137-б.]. Абылай ханның жүргізген саясатына қазіргі таңда оң пайым қалыптасқан. Алайда жоғарыда көрсеткендей, жекелеген туындыларға және ғылыми тұрғыда негізделмей кереғар қорытындыларды алға тартқан жарияланымдарға тарихшы-мамандардың уақытында жауап қатып, мәселеге назар аударғаны орынды.

Абылай ханның жоңғарлармен соғыста өткен жекпе-жегі туралы деректерде көп айтылады. Б.Қ. Исабек Абылайдың 20 жасында 1730 ж. жекпе-жекке шыққандығын келтіреді [9, 41-б.]. Қ. Әбуевтің ойынша, Абылайдың жұлдызы жанып, асқан ерлік көрсеткені қазақ жасақтары үшін жеңіспен аяқталған 1729 ж. Балқаш көлінің оңтүстік-шығысында Итішпес көлінің жағасында, әлде 1730 ж. Болат хан қаза тапқан қанды шайқаста болуы керек [3, 17-б.]. Е.Ж. Уәлиханов Абылай хан туралы мақаласында оның Галдан Цереннің баласы Доржды жекпе-жекте өлтіргені аңызға айналғанын және осы уақытта оның аты шыққанын жазды [10, 30-б.]. Абылай ханның бұл жекпе-жекте кезінде белгілі бір жоңғар шонжарын өлтіргені айтылды. Онымен қоса Қ. Әбуев өз ойына сай келетіндігін айтып, Ш. Құдайбердиев шығармасынан да үзінді келтірген: «...Абылайдың ерлік атын шығарған, батырлығын танытқан соғыс 1731 ж. болған. Содан кейін Әбілмәмбет хан оның асқан ерлігіне риза болып, «Абылайлаған» ұранның мәнін анықтаған соң Абылайға хандықты өз қолынан береді» [11, с. 54; 3, 20-б.]. Дегенмен көпшілік деректерде ресми түрде Абылайдың тек 1771 ж. сайланғаны жазылып жүр. Сол сияқты С. Ақтаев та: «Абылайдың ресми түрде бүкіл қазақ ханы болып сайлануы 1771 жылы екені күмән туғызбайтын жәйт», - деп бекітеді [12, 6-б.]. Зерттеушілердің көбі ресми түрде Әбілмәмбет хан атанғанымен, бар билік ертеректен Абылайдың қолында болғандығын алға тартады.

Жекпе-жекте Әбілмансұрдың ойрат әскерінің қолбасшысы Шарыш батырды мерт қылғандығы туралы мәлімет ауызша тарихта да айтылады, алайда ондағы Шарыштың нақты тұлғасына қатысты тарихшылардың пікірлері әр түрлі. К. Данияровтың келесі қорытындысына сай Шарын өзенінің атауының шығуы жоңғардың Шарыш батыр есімімен байланысты. Ол былай дейді: «вероятнее всего даже название довольно крупной реки Шарын с ее всемирно известными каньонами является несколько видоизмененным вариантом имени Шарыш» [13, с. 153]. Топонимикалық атаулардың шығу тарихы – жекелеп зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі. Мысалға, ел аузында Алматы облысы Қарасай ауданындағы Өйтей ауылы қазақ батырының құрметіне қойылғандығы туралы айтылады және Қаскелеңнің өзі жоңғардың Қаскөлең батырының есімімен байланысты аталғандығы жөнінде де деректер бар.

Абылайдың тұтқынға түсу мәселесі даулы проблемаға жататыны белгілі. К.Ш. Хафизова Абылай сұлтанның жоңғарға тұтқынға түсу жағдайы толық ашылмағандығын көрсетеді. Өйткені Абылай ханның тұтқынға түсу жағдайы еңбектерде әр түрлі сипатталып жүр. Ол: «не исключено, что он (Абылай хан – Н.К.) добровольно выехал к Галдан-Церену для проведения сепаратных переговоров, а слух о вынужденном пребывании в Джунгарии инспирировал сам», - деп көрсеткен [14, с. 109]. Зерттеушінің бұл тұжырымы ерекше болып тұр. Әрі қарай ол Абылайдың тұтқында болғандығы туралы сөз сол замандағы жыраулар мен ақындардың құлағына тиіп, олар бұл ұзынқұлақ әңгімені барша жұртқа таратуы мүмкін екендігін жазған. Бұл оқиғалар қазіргі әдебиеттерде де көрініс тапқанын тарихшы көрсетеді. Зерттеуші өзі ұсынған нұсқаның дұрыстығына сұлтанның тұтқыннан босатылу жағдайын, оның қайтып келгеннен кейінгі қызу қызметін талдауы, фактілерді Жоңғарияға жіберілген ресейлік елші К. Миллердің күнделігінің материалдарымен салыстыруы дәлел бола алатынын жеткізеді. «Хан Абылай понимал важное значение пиара», - деп Абылайдың «атың шықпаса, жер өрте» тәсілін жиі қолданып, өзі қалаған нәтижелерге қол жеткізіп отырғандығы турасында көрсетілді. Зерттеуші сұлтанның биографиясын, сонымен қатар әрбір сыртқы және ішкі бастамаларының барлығын қайтадан тыңғылықты түрде зерттеу қажеттігін ескереді. Тарихшының сөзіне сәйкес, оларды түсінуде Абылайдың іс-әрекетінің қозғаушы күші – билік сүйгіштігі мен өз тегін даңққа бөлеу ниеті істі жеңілдетеді, себебі Абылай хандықты билеп, билігін барлық жүзге және де Жоңғария мен Орта Азияның қазақ тайпаларына жүргізуді қалаған екен. Автор ойын қорытындылай келе, Абылай мен оның атақты шөбересі Шоқанның еліміздің тарихындағы ең күрделі әрі құпия тұлғалар екендігін жаза отырып, олардың әрқайсысының, сөзсіз, қазақ мемлекетінің территориялық тұтастығын сақтауда өзінше үлес қосқандықтарын атап өткен [14, с. 109-110].

Абылай ханнан жоңғар тұтқынынан босатылу себебі шиеленісті мәселенің бірі екендігі белгілі. Себебі тарихшылардың бір бөлігі оның тұтқыннан босатылуына патшалықтың көмегі тигендігін көрсетсе, қарсы жақтағылар оған Абылайдың өз зеректігі мен қазақ билеушілерінің атқарған істері сепші болғандығын жазды. Осы пікірлердің алғашқысын қолдаушылар қатарына К. Данияров, А. Жұмаділов жатады. А. Жұмаділовтың пікірінше, Абылайдың жоңғар тұтқыннан босауында Ресей әкімшілігінің рөлі үлкен болған [12, с. 82]. К. Данияров та А.И. Левшин мәліметтеріне сүйене отырып: «султан Абылай, около года томившийся в плену у зюнгаров, стараниями посланного к Галдану майора Миллера был освобожден весною 1743 года», - деп қорытындылаған [13, с. 170]. Н. Мұқаметқанұлы болса, керісінше пікірде болған, оның көрсеткені: «Орта жүздің ханы Әбілмәмбет жоңғар хан ордасына адам жіберіп, Галдан Серенге бағынатындығын білдірді. Содан кейін Галдан Серен Абылайды қайтарды» [7, 52-б.]. Н. Мұқаметханұлы зерттеуінде ауыз әдебиеті үлгілерінде көптен айтылатын Қазыбек бидің Жоңғар еліне жасаған елшілігі туралы мағлұмат келтірілген. Тарихшы жоңғарлармен қарым-қатынасты жақсарту үшін жоңғар ордасына елші жіберіп, Галданды соғысты тоқтатып, тату-тәтті тұрмыс өткізуге иландырмақ болады. Осы мақсатта Тәуке ханның елшісі Қазыбек би жоңғар басшысына елшілікке барған [15, 48-б.]. Жалпы, Тәуке ханның жоңғарларға елшілік жіберіп отырғандығы туралы мәліметтер сақталған [16, 37-б.; 17, с. 102]. Келесі дерек бойынша Қазыбек бидің елшілік істерінің оң нәтижесін көруге болады. Жоңғарияға елшілікке аттанған қазақтар арасындағы дәл Қазыбек бидің айтқан тұшымды ойларының арқасында сұлтанды тұтқыннан босатуға мүмкін болғандығы жайлы жазылған: «хонтайджи не смог ничего ответить Казыбеку и освободил из плена Абылай хана» [18, с. 20]. М.М. Мағауин: «из сложной жизненной перипетии Аблая вывели: во-первых, родной народ, во-вторых, конечно, личные качества, глубокий гибкий ум, а также предначертанная всевышним звездная судьба», - деп көрсеткен. Яғни оған себеп Абылайдың халқының көмегі мен сұлтанның өзінің ақылдылығы. Ары қарай автор: «напрашивается вопрос, как же Галдан-Церен выпустил из своих когтистых лап Абылая, ведь наверняка не из жалости к нему. Повторяем: это он сделал из-за сохранения спокойствия своего народа, а также личного авторитета», - өз ойын толықтыра түскен [19, с. 114]. Абылайды Галдан Цереннің босатуының

себебі елдің тыныштығын ойлағандығынан және жеке беделіне байланысты болғандығын автор шегелеп айтады. Қалай болғанда да басты мәселе Абылайдың тұтқыннан босатылуына патшалық көмегінің болмағандығы. Е.Ж. Уәлихановтың пікірінше, Абылай «құрметті тұтқын» ретінде ұсталып, ақылдылығымен өлім жазасынан құтылып, Галдан Цереннің берген бағалы сыйлықтарымен елге оралған [20, 30-б.]. Абылайдың тұтқыннан босатылуының себебін Қ. Әбуев те көрсетуге тырысқан. Ол Галдан Церен – Абылайдың кемеңгерлік қасиетін түсініп, өз саясатының мүддесіне пайдаланбақшы болғандығын жазады. Тарихшының ойынша, қоңтайшы өзінің қазақ еліне тұтқиылдан шабуыл жасағандығының қате екендігін сол кезде ғана түсінген. Бұған себеп болған сол тұстағы Жоңғар хандығының Ресей, Қытай империясымен қатынастағы қарама-қайшылықтың ұлғайып шиеленісуі және өз хандығындағы алауыздықтың байқалуы. Сонымен қатар еліне беделді Абылай хан қазақ хандығымен келіссөз жүргізілгенде оның барысына әсер ете алатын күш деп есептелінгені анық екендігін автор түйіндейді [3, 22-23-бб.]. Тарихшы З. Қинаятұлы бұл мәселеге орай өз аргументтерін келтіреді. Оның ойынша, егер орыстар шынымен Абылайды азат етуді ізгі мақсат тұтса, патшаға патша хат жазуы керек еді, бірақ Миллер Галдан Церенге патшаның емес, Орынбор губернаторының хатын апарған. Жоңғарияға бара жатқан жолында К. Миллер қазақтармен кездескенде Ұлы жүздің батыры Наурыз оның «Абылайды азат етуге бара жатырмын», - деген сөзіне сенбей хатты көрсетуін талап еткенімен, оның хатты қазақтарға көрсетпегенін келтіреді [21, 21-бб.]. Автордың пікірінше, Абылайдың тұтқыннан босатылуына моңғол билеушілерінің салты әсерін тигізген, ол бойынша Шыңғыс хан тұқымынан тараған ұрпақты құрмет тұту парыз болған. Соны көрсеткен зерттеушінің жазғаны: «...моңғол билеушілерінде Шыңғыс ханнан тараған хан ұрпағын қастерлейтін салт бар. Аblaй хан ұрпағы». Нәтижесінде Галдан Церен Абылайды азат етіп қана қоймай, онымен қазақ пен жоңғар арасындағы бейбіт келісімге, яғни «қазақ-жоңғар арасында тату көршілік бітіміне» қол қойған [22, 40-б.]. Қоңтайшының бұл құжаты туралы басқа да авторлардың еңбектерінде сөз етілген.

Жоғарыда көрсеткен топтастыру бойынша М. Мағауин, К. Аманжолов, А. Тасболатов, Е. Уәлиханов, Н. Мұқаметқанұлы, Қ. Әбуев екінші топтағы зерттеушілер қатарын толықтыра түскен. Ал Р.Б. Сүлейменов пен В.А. Моисеев бірінші топтағыларды қолдаған. Абылай ханның жоңғар елінің тұтқындығынан босатылу себебіне қатысты берілген концепциялардың бары анық. Бұл әлі басы ашық тұрған мәселе ретінде белгіленеді.

К.Ш. Хафизова Орта және Ұлы жүз хандарының ойраттардың өз ішіндегі алауыздықтарға араласып, кезіндегі мықты жауының әлсіреуіне ықпал еткендігін түйіндеген [23, с. 15]. С.А. Урашев мақаласында Абылай хан мен оның ұрпақтарының елдің саяси өміріндегі рөлін бағамдай отырып, Абылай ханның 1745 ж. Галдан Церен өлгеннен кейінгі Жоңғариядағы алауыздықтарға араласуы Орталық Азия аймағының кезіндегі мықты мемлекетінің құлауына әсерін тигізгендігін айту артық болмас деп санаған [24, с. 91]. Яғни ол Жоңғар хандығының күйреуіне Абылай ханның қызметінің де өз әсері тигендігін қорытындылап отыр. Абылай ханның ел мүддесін ойлағандықтан, жоңғарлардың ішкі саясатындағы алауыздықты өз халқының пайдасына қарай қолданып баққандығы туралы деректер кездесіп отырады. Осындай ойды Н. Мұқаметқанұлы да қолдайды [15, 53-б.]. Зерттеушілердің көпшілігінің пайымдауынша, Абылай мықты хан болып, сыртқы саясатты жақсы жүргізген және ел мүддесі үшін дипломатиялық тәсілдердің әр түрін қолдана білген.

Ә. Мұқтар 2013 ж. жарыққа шыққан мақаласында: «...ұлы ханымыз Абылайдың 1780 ж. қайтыс болғаны дәлелденсе де, баспасөз құралдары оқырманды әлі де 1781 ж. деп шатастыруда», - деп көрсетті [25, 139-б.]. Автордың мәліметі бойынша нақты деректі көрсетпеуінен, Абылай ханның 1781 ж. өмірден өткендігі туралы нақты кім, қашан, қалай дәлелдегеніне көз жеткізу мүмкін болмады. Алайда 2014 ж. еңбекте де, атап айтсақ, «Еще раз о месте погребения хана Абылая» мақаласында Абылай ханның 1781 ж. өмірден озғандығы туралы дерек келтірілген [26, с. 25]. Белгілі проблема көлемінде зерттеу жүргізіп жүрген тарихшылардың өз тақырыптары айналасында соңғы шыққан еңбектермен танысып, ондағы жаңа ой-тұжырымдарды қарастырып жүруі ескеретін жайт. Бұл мәселеге қатысты К.Ш. Хафизова «Тайна смерти Абылай хана» атты мақаласында Абылай ханның өлуіне алып келген жағдайлар, оның туу тарихы жасырын сырларға толы әрі аңыздандырылғанын жазған: «точная дата и подробные обстоятельства смерти Абылай хана в казахской исторической науке еще не выяснены до конца» [27, с. 47]. Абылай ханның өмірден озған күні мен жағдайлардың нақты шешіміне нүкте қойылмағанын соңғы зерттеуші анық көрсеткен.

А. Күзембайұлы мен Е.А. Әбілев еңбегінде Абылай ханның Қ.А. Яссауи мешітінің қасында жерленгенін жазды [28, с. 143]. Абылай ханның көмілген орнына қатысты зерттеу мақаласында О. Исмагулов, М. Қожа, А. Исмагулова заманауи ғылыми зерттеу жетістіктерін, тарихи фактілерді қолдана

отырып ханның шынайы жерленген жерін анықтауға мүмкіндік туғанын айта келіп, оның Қ.А. Яссауи мешітінің ішінде жерленгені туралы тұжырымдаған [26, с. 30-31]. Зерттеушілер бұл жерде де көптеген деректерден дәлел келтіре отырып, соңғы зерттеушілердің ұсынған нұсқасын қабылдайды. Жалпы, Абылай ханға қатысты деректер ауқымы толықтырылуда. Мысалы, зерттеуші Б. Еженханның Қытайдан тапқан Абылай ханның хаттары бар. Оларды ғылыми тұрғыда зерделеу ханның өмірі мен қызметіне қатысты тарихи проблемаларды шешуге ықпал етуі мүмкін.

Қазірде қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресте өз үлестерін қосқан белді тұлғаларымыз, соның ішінде Абылай хан туралы көптеген жарияланымдар шығып жатыр. Алайда оларда қамтылған мәліметтердің барлығы бірізді қорытындылармен түйінделмегені. Себебі, мысалға, олардың өмір сүрген жылдары әрқалай көрсетілуі мүмкін. Ғылыми тұрғыда емес, яғни танымдық мақсатта жазылған әдебиеттің өзінде қалыптасқан, дәлелденген ғылыми қорытындылардың негіз болуы шартты түрде дұрыс. Тіптен тарих ғылымы саласының өкілдерінің өзі негізгі түп-деректерді қолдана бермейтін жағдайлар кездесіп отырады. Оның үстіне қазақ елінің кейінгі ортағасырлар, жаңа заман тарихын, нақтылап айтсақ, қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресіне қатысты мәселелерді жазу барысында зерттеушіге деректермен тікелей жұмыс жасау үшін бірнеше (шағатай, араб, парсы, қытай т.б.) тілді меңгерудің маңызы жоғары. Сонда Абылай хан сияқты тұлғаларымыздың өмірі мен қызметіне қатысты объективті зерттеулерді толықтыра түсуге қол жеткізіледі. Сол себепті бүгінгі таңда маман-тарихшыларды даярлау барысында оқу орындарында тіл үйрету мәселесін қарастырып, оны бағдарламаға енгізуді шешкен дұрыс. Бұл қазақтандық тарих ғылымын дамыту бойынша шешу жолын жеке қарастыруды талап ететін үлкен мәселе саналатынын да ескеру орынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. *Аблай-хан: внешняя и внутренняя политика.* – Алматы: Жазушы, 2001. – Изд. второе. – 168 с.

2 Букейханов А. *Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи // Элихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866–1937) шығармаларының жеті томдық толық жинағы.* – Астана: Сарыарқа, 2009. – Т. 1. – С. 407-460.

3 Әбуев Қ. *Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерінен.* – Алматы: Қазақстан, 1994. – 144 б.

4 Әбсадықов А. *Абылай хан ғұмырнамасы: миф пен шындық / аударған И.Т. Арыстанбеков.* – Астана, 2005. – 140 б.

5 Атығаев Н.Ә. *Артық туған Абылай (қазақтың ұлы ханы туралы кереғар пікірге жасау) // Қазақ хандығы тарих толқынында: очерктер.* – Алматы: Елтаным, 2015. – 371-382 бб.

6 Қозыбаев М. *Рухты адамның ойы – өрде, тұғыры – төрде // Армысың, Ата тарих – Аңырақай.* – Алматы: Шартаран, 2001. – 27-34 бб.

7 Мұқтар Ә.Қ. *XVIII ғасырдағы қазақ-ауған қатынастары және Абылай хан // Отан тарихы.* – 2014. – № 1(65). – 13-23 бб.

8 Мұқтар Ә. *XVII-XVIII ғасырдағы қазақ тарихының мәселелері // «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшенің Мәңгілік ел ұлттық идея арқылы көрінісі»: халық. ғыл.-тәж. конф. материалдары.* – Алматы: Елтаным, 2013. – 137-140 бб.

9 Исабек Б.Қ. *Абылай хан тұлғасы – ауыз әдебиеті деректерінде // Отан тарихы.* – 2014. – № 2(66). – 39-43 бб.

10 Уәлиханов Е.Ж. *Абылай және жоңғар шапқыншылығы // Қазақ тарихы.* – 1994. – № 1. – 29-33 бб.

11 Кудайберды-ұлы Ш. *Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов / пер. Б. Каирбекова.* – Алма-Ата: Дастан, 1990. – 120 с.

12 Тымченко С.В. *Политическая обстановка в Центральной Азии в конце 30–40-х гг. XVIII в. и казахско-джунгарские отношения // Международные отношения в Центральной Азии: история и современность: матер. между. науч. конф.* – Барнаул: Азбука, 2013. – С. 19-27.

13 Данияров К. *История Казахского государства XV-XX вв.* – Алматы: Эдельвейс, 2001. – 528 с.

14 Хафизова К.Ш. *Проблемы исследования международных отношений казахских ханств // «Қазақстан тарихы: инновациялық тұжырымдамалар мен дәуірлеу ғылыми танымның басым бағыттары»: халық. ғыл.-тәж. конф. материалдары.* – Алматы: Елтаным, 2013. – С. 107-112.

15 Мұқаметқанұлы Н. *Тарихи зерттеулер: шежірелік деректер / дайындаған А. Қожабеков.* – Алматы: Жалын, 1994. – 144 б.

16 Телеуова Э.Т. *Тәуке (Тәуекел – Мұхаммед – Батыр хан) тұсындағы Қазақ хандығының саяси, әлеуметтік және экономикалық ахуалы: тар. ғыл. канд... дис.* – Алматы, 1999. – 330 б.

- 17Оразбаева А.И. *Историческая роль и социальное значение института бийства в истории казахского народа (к постановке проблемы) // Саясат. – 1999. – № 5. – С. 99-103.*
- 18Казыбек би. *Сподвижники Толе би // Толе – великий би. – Алматы: Темиржолшы, 1993. – С. 19-21.*
- 19Мағауин М. *Азбука казахской истории: докум. повествование. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 224 с.*
- 20Уәлиханов Е.Ж. *Абылай және жоңғар шапқыншылығы // Қазақ тарихы. – 1994. – № 1. – 29-33 бб.*
- 21Қинаятұлы З. *Жоңғар шапқыншылықтарының қазақ халқына әкелген кәсіреті (XVII–XVIII ғасырлар) // История социально-экономических и политических катаклизмов: теоретико-методологическое осмысление в рамках традиционных Бекмахановских чтений: матер. науч.-прак. конф. – Алматы, 2012. – 18-21 бб.*
- 22Қинаятұлы З. *Абылай хан жоңғарлар үшін кейде қайырымдылық қадамдар жасады // Аңыз адам. – 2013. – № 21. – 40-41 бб.*
- 23Хафизова К.Ш. *Казахская стратегия Цинской империи. – Алматы: Таймас, 2007. – 104 с.*
- 24Урашев С.А. *Роль Абылай хана и его потомков в политической жизни Казахстана // «Абай атындағы ҚазҰПУ-дың тарих факультеті және оның педагогикалық, ғылыми кадрларды даярлаудағы рөлі: тарихы мен бүгіні»: университетаралық ғыл.-теор. конф. материалдары. – Алматы: Өлке, 2009. – С. 90-97.*
- 25Мұқтар Ә. *XVII-XVIII ғасырдағы қазақ тарихының мәселелері // «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшелігі Мәңгілік ел ұлттық идея арқылы көрінісі»: халық. ғыл.-тәж. конф. материалдары. – Алматы: Елтаным, 2013. – 137-140 бб.*
- 26Исмагулов О., Кожжа М., Исмагулова А. *Еще раз о месте погребения хана Абылая // Отан тарихы. – 2014. – № 3(67). – 21-35 бб.*
- 27Хафизова К.Ш. *Тайна смерти Абылай хана // Мысль. – 2015. – № 9. – С. 47-55.*
- 28Кузембайұлы А., Абилов Е.А. *Казахстан в XVII – начале XX вв.: учеб. пособие. – Костанай: Изд. Кост. с.х. инс-та, 1995. – 181 с.*

УДК 384-19
МРНТИ 03.20

М.С. Ногайбаева¹

*¹т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ., Қазақстан*

ЕУРАЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада тарих ғылымындағы көшпелітану бағытындағы зерттеулердің теориялық-методологиялық негіздері, ғылыми концепциялар мен зерттеу бағыттарының қалыптасуы мен ерекшеліктері талданады. ХХ ғасырдың 30-шы жылдары кеңестік тарих ғылымында үстемдікке ие болған маркстік формациялық теорияның көшпелілердің әлеуметтік-саяси ұйымдасуы мен мәдени дамуына қатысты зерттеулерге тигізген әсері көрсетілген. Жаңа тарихнамалық кезеңде ақпан төңкерісіне дейінгі патшалық Ресей тарихнамасында қалыптасқан эволюциялық теорияға негізделген көшпелітану ғылымының жетістіктерінен толықтай қол үзгені айқындалған.

Кеңестік кезеңде орнаған тоталитарлық жүйе гуманитарлық ғылымдарды өзіне идеологиялық құрал есебінде пайдаланды. Ғылымға араласу, оны көпе-көрінеу бұрмалау бел алды. Кеңестік кезеңдегі зерттеулердің теориялық-методологиялық негізін құраған маркстік-лениндік ілім өзінің негізінен айырылып, догмаға айналдырылды.

Батыстық тариханамада соғыстан кейінгі кезеңде жаңа тарихи парадигмалар (өркениеттік, құрылымдық (структурная), антропологиялық) қалыптаса бастады. Жаңа методологиялық бағыттар, мысалы ментальдық тарихы, неозволиционизм, әлем-жүйелік талдау (мир-системный анализ), микротарих дамыды. Пәнаралық байланыстар негізіндегі зерттеулер көбейді. Батыстық зерттеушілер 50-70 жылдары түрлі бағыттардың синтезі туралы пікірталастарды өрбітті. Әлеуметтік және тарихи антропология пайда болды, социогенездің неозволиционистік схемасы нақтылана бастады.

Кеңестік тариханамада шет елдік тарих ғылымында қалыптасқан жаңа методологиялық ұстанымдар мен жаңа теориялық бағыттарды тарих ғылымының барлық саласына, соның ішінде көшпелітану ғылымында қолдану ХХ ғасырдың 90-шы жылдарынан кейін қарқынды орын алды. ХХ ғасырдың 80-ші

жылдарынан бастап кеңестік тариханамда өркниеттік парадигма догмаға айналған марсктік-лениндік концепцияға альтернатива ретіне кең қолданыла бастады. Бүгінгі таңда неозволюционисттік теория, дәстүрлі қоғамдардың полигогенезі мен социогенезін зерттеудегі түрлі концепциялар, этнологтар, мәдениеттанушылар, антропологтар, социологтар және т.б. ғылымдардың әдістері тарих ғылымына, көшпелітану бағытындағы зерттеулерге қолдану қарқынды дамып келеді

Кілт сөздер: көшпелітану, тарихнама, эволюционизм, формациялық теория, жаңа ұстанымдар.

М.С. Ногайбаева¹

*¹к.и.н., ассоциированный профессор КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

ИЗУЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ КОЧЕВНИКОВ ЕВРАЗИИ

Аннотация

В статье на основе трудов, посвященных изучению кочевничества в исторической науке, анализируются методологические подходы, научные концепции, становление и особенности исследовательских направлений. Показано влияние доминировавших с 30-х гг. XX в. в исторической науке советского периода установок формационной теории на исследования, в которых изучались проблемы социально-политической организации и культурного развития кочевого общества. Установлено, что произошел полный отказ от научных результатов, основанных на эволюционной теории, достигнутых в области кочевниковедения историографией нового времени дореволюционного периода имперской России.

В советский период сформировавшаяся тоталитарная система использовала ученых-гуманитариев в качестве идеологического инструмента, установления контроля над научным процессом и постановку его результатов на службу политической пропаганде. Марксистско-ленинская идеология, ставшая методологической основой исследований в советский период, оторвавшись от своих основ, превратилась в догму.

В послевоенный период в западной исторической науке стали формироваться новые научные парадигмы (цивилизационная, структурная, антропологическая). Получили развитие новые направления в теории исторического исследования, как например, ментальная история, неозволюционизм, микроистория, мир-системный анализ и др. Увеличились исследования, основанные на междисциплинарном подходе. Западные ученые 50-70-х годов дискутировали о разного рода феноменах синтеза. Появились такие направления как социальная и историческая антропология, определилась неозволюционная схема социогенеза.

В историографии постсоветского периода сформировавшиеся в зарубежной историографии новые подходы и научные направления в области теории заняли свое место лишь в 90-х годах XX в. С 80-х гг. XX в. в советской историографии получила широкое распространение цивилизационная теория как альтернатива, ставшей догмой марксистско-ленинской концепции. В настоящее время неозволюционная теория, разные концепции исследования полито- и социогенеза кочевого общества, научные методы этнологов, культурологов, антропологов, социологов и др. ученых помогают поднять на новый уровень исследования в исторической науке, в том числе и проблем кочевничества.

Ключевые слова: кочевничество, историография, эволюционизм, формационная теория, новые подходы.

М.С. Nogaybayeva¹

*¹Candidate of historical science, Associated professor of Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

THE STUDY OF THE SOCIO-POLITICAL STRUCTURE OF THE NOMADS OF EURASIA

Annotation

In the article methodological approaches, scientific concepts, formation and features of research directions are analyzed on the basis of works devoted to the study of nomadism in historical science. It shows the influence of the views of the formational theory on studies that dominated since the 30s of the 20th century in the historical science of the Soviet period, in which problems of socio-political organization and cultural development of

nomadic society were studied. It was found out that there was a complete rejection of the scientific results, based on the evolutionary theory, achieved in the field of nomadism by the historiography of the new era of the pre-revolutionary period of imperial Russia.

In the Soviet period, the totalitarian system used the humanities scientists as an ideological tool, to establish control over the scientific process and to use its results to serve as a political propaganda. Marxist-Leninist ideology, which became the methodological basis of research in the Soviet period, and devoid of its foundations, has become a dogma.

In the post-war period, new scientific paradigms (civilizational, structural, and anthropological) began to form in Western historical science. New directions in the theory of historical research, such as mental history, neo-evolutionism, micro-history, world-system analysis, and others have been developed. The research based on an interdisciplinary approach has increased. Western scholars of the 50s and 70s discussed various phenomena of synthesis. Such directions as social and historical anthropology appeared, and neo-evolutionary scheme of socio-genesis was defined.

In the historiography of the post-Soviet period, new approaches and scientific directions in the field of theory that were formed in foreign historiography took their place only in the 1990s. Since the 80th of the 20th century in Soviet historiography, civilizational theory became widespread as an alternative, which became the dogma of the Marxist-Leninist concept. At present, the neo-evolutionary theory, the different concepts of the study of the political and socio-genesis of nomadic society, the scientific methods of ethnologists, culturologists, anthropologists, sociologists and other scientists help to raise the level of research in historical science, including nomadic problems, to a new level.

Key words: nomadism, historiography, evolutionism, formational theory, new approaches.

XX ғасырдың 30-шы жылдары бұрынғы кеңестік тарихнамада тарих ғылымын зерттеуде формациялық теорияға негізделген ұстаным толық орнағаны белгілі. Бұл методологиялық ұстаным көшпелілер тарихы мен мәдениетін зерттеу ісіне де үлкен өзгеріс әкелді. Жаңа тарихнамалық кезең кеңестер билігінің үстемдігін орнатқан ақпан төңкерісіне дейінгі патшалық Ресей тарихнамасында қалыптасқан эволюциялық теорияға негізделген көшпелітану ғылымының жетістіктерінен толықтай қол үзді.

Эволюционистер көшпелілер социумын күрделі құбылыс ретінде қарастырған еді. Әсіресе, көшпелілер қоғамының ру-тайпалық құрылымы мен оның ерекшеліктері туралы көптеген еңбектер жарық көрді. Осы орайда, ру-тайпалық құрылыммен қатар көшпелілер қоғамының күрделі әлеуметтік жүйесі, сословиелік құрамы, сауданың дамуы, отырықшы-егінші халықтармен қарым-қатынастары, саяси жүйелердің пайда болуы, мемлекеттілік туралы ғылыми тұжырымдар жасалған еді.

Жалпы зерттеулерде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап адам мен мәдениетті зерттеуде тарихи көзқарас басым орын ала бастады. Осы кезеңде қалыптасқан этнография ғылымы қоғамды зерттеудегі тарихи принциптің нығая түсуіне көп ықпал етті. Л.Г. Морган, Э. Тэйлор, М. Ковалевский және басқа да зерттеушілер ғылымға салыстырмалы-тарихи әдісті енгізді. Бұл ғалымдардың ілімдерінде әртүрлі идеялық ағымдардың ықпалы басым болды. XIX ғасырдағы этнография ғылымына кантық позитивизм, кейінірек Г. Спенсер идеялары өз ықпалын тигізді. XIX ғасырдағы эволюционистер салыстырмалы-тарихи тәсілді этнографиялық зерттеулердің нақты тәсілі ретінде пайдаланды. Бұл ғалымдардың еңбектерінде салыстырмалы-тарихи әдіс адамзат мәдениетіндегі ортақтықты анықтауға ұмтылды. Олар халықтардың мәдениетіндегі ортақ құбылыстарды табуды мақсат тұтты. Осы жағдайда жекелік ортақ адамзат мәдениетінің әртүрлі даму сатыларына сәйкес ретінде түсіндірілді. Мұндай тұрғыдан келу Кант іліміндегі адамзатты зерттеу кезінде жалпыдан жалқыға принципіне сәйкес келетін. Әр халықтың ерекшелігі – олардың тарихи қалыптасқан тайпалық немесе ұлттық ерекшелігі. Адамзат мәдениетінің ортақтық критерийін іздеу XVI-XVIII ғасырлардағы ағартушылық мен гуманистерден басталған еді. XIX ғасырдың алдыңғы қатарлы ғылымында бұл критерий ретінде “ақыл-ойдың түпкілікті теңдігі”, барлық жер шары халықтырының “біртекті психикалық бірлігі” алынып, ол “адамзаттың психикалық бірлігі туралы” тезисте көрініс тапты.

Дегеменмен, көпшілігі европацентристер болып табылатын эволюциялық теория өкілдері көшпелілер қоғамы мен көшпелі образын XIX ғасырдың аяғы XX ғасыр басында еуропалық мемлекеттермен салыстырмалы түрде қарастырғандарын естен шығармауға тиіспіз. Әрине, осындай жағдайда көшпелілер қоғамы дамуға құлықсыз, мешеу қоғам ретінде көрсетілгені даусыз.

Бұл кезеңдегі зерттеушілер көшпелілердің әлеуметтік-саяси ұйымдасуы туралы мәселемен нақты айналыса қойған жоқ. Өздері қарастырып отырған көшпелі қоғам эволюциялық дамудың қай сатысында

тұр, әр сатыға тән әлеуметтік-саяси даму деңгейі қандай болды деген мәселе көтеріле қоймады. XX ғасыр басында орыс тарихнамасының өкілдері классикалық эволюциялық теорияның барлық тұжырымдарын қабылдамағандарымен, дегенмен осы методологияның ықпалында болды. Сондықтан, В.В. Бартольд, Б.Я. Владимирцев еңбекті эволюционистердің ықпалымен жазылды.

1920-шы жылдардың аяғында көшпелітану мектебінде айтарлықтай өзгерістер кезеңі басталды. Бұл ғылымға маркстік принциптерді енгізу ұмтылысынан көрінді. XX ғасырдың 20-30 шы жылдарындағы зерттеулер тарихи материализм, қоғамдық-экономикалық формациялар және өндірістің азиялық түрі туралы проблемалар шегінде топтасты.

Әсіресе, кеңестік археология ғылымында автохонды халықтың стадиялды трансформациясы (Н.Я. Марр, И. Мещаников) негізінде қарастыру танымалдылыққа ие болды. Автохонизм концепциясының басымдылыққа ие болуының себебі, бұл концепция батыстық тарихнамада орын алған миграционизм мен диффузионизм теорияларына қарсы ұстаным ретінде бағаланды.

Жалпы алғанда бұл кезеңде қоғамдық-саяси өмірде де күрделене түскені белгілі. И. Сталиннің саяси билікке келуі мен оның саяси оппоненттерімен күресі елдегі қоғамдық-саяси өмірдің негізі мазмұнына айналды. Бұл жағдай өз кезегінде саясаттың ғылымға ашықтан ашық араласуын туындатты. XX ғасырдың 20-30 жылдары ғылымды репрессияға ұшыратқан бірнеше саяси науқандар ұйымдастырылды. Әсіресе, «академиялық іс» шеңберінде көшпелітану ғылымын дамытуға зор үлес қосқан ғалымдар: С.И. Руденко, С.А. Теплоухов, М.П. Грязнов, В.В. Бартольд және т.б. зардап шекті. Құғын, қысым мен қоқан-лоқы жасау академиялық ортадағы жағдайды шиленістіріп жібереді. С.И. Руденко ГУЛАГ-қа жер аударылды. «Ресей ұлттық партиясы» ісі бойынша жауапқа тартылғандардың ішінен С.А. Теплоухов тағылған айыптың бәрін мойындауға мәжбүр болып, артынан өзіне өзі қол жұмсап қайтыс болды.

Осындай шиленіскен қиын жағдайда, кеңестік тарих ғылымының қай бағытта дамуы қажеттілігі туралы жоғарыдан берілген арнайы нұсқаулар күшіне енді. Тіпті, бағыттаушы еңбектер пайда болды. Ғалымдар көшпелілер тарихын зерттеуде таптық және мәнін өзгерткен маркстік формациялық концепцияға негізделген сталиндік методологияны басшылыққа ала бастады. Көшпелітану ғылымында белгілі тұтастай бір бағыттарды зерттеу, мысалы, көшпелілердің құқығы мен құқықтық дәстүрлері, діни доктриналары және т.б. жабылды. XX ғасырдың басына дейінгі эволюционизм теориясы негізінде жарияланған еңбектердің көпшілігі «буржуазиялық» ілім ретінде теріске шығарыла бастады. Себебі, эволюционизмнің қағидалары «жаңа методология» бойынша «байлармен таптық күрестің» теориялық негіздерімен үйлеспейтін еді. Көшпелілердің қоғамдық қарым-қатынастарының сипатын анықтауға негізделген арнайы «әлеуметтік тапсырысты» орындаудан туындаған жұмыстар пайда бола бастады. Нәтижесінде ортағасырлық және жаңа заман дәуіріндегі көшпелілер қоғамындағы «дамыған таптық феодалдық» қарым-қатынастар анықталды [1-3].

Осылайша, 1930-40 жылдары кеңестік көшпелітану мектебінде формациялар туралы маркстік ілімнің сталиндік нұсқасы толық қалыптасып, үстемдікке ие болды.

Ортағасырлардағы көшпелілер қоғамы көп жағдайда «әскери демократия», «әскери-демократиялық құрылым» сатысында тұрған қоғам ретінде бағаланды. Тіпті көптеген зерттеушілер бұл деңгей көшпелілер қоғамы үшін қоғамдық-саяси дамудың ең жоғарғы шегі ретінде де көрсетілді. Зерттеу тәжірибесінде көшпелілерді «ерте (ранние)» және «кейінгі (поздние)» деп бөлуге негізделген стадиялды кесте кең қолданыла бастады. «БКП (б) қысқаша курсына негізделген сталиндік концепция негізінде М.П. Грязнов Батыс Сібір мен Қазақстан көшпелілерінің тарихындағы б.з.д. VII ғасырдан б.з. I ғасырының аралығындағы «ерте көшпелілер дәуірін» бөліп көрсету керектігін ұсынды. Бұдан әрі оның аумақтық шегі тұтас Еуразия тарихына қолданылды.

Бұл кезеңдеу бүгінгі қазақстандық зерттеушілер, әсіресе, археологиялық зерттеулерде жиі қолданылып келеді. Аталған концепцияға негіз болған хронологиялық кезеңнің ерекшелігін М.П. Грязнов көшпелі мал шаруашылығына көшумен байланысты түсіндірді. Көшпелі мал шаруашылығына көшу қоғам өмірінің барлық салаларын өзгеріске ұшыратты. Ғалымның түсіндіруінше бұл өзгерістер тек қоғамның шаруашылық өмірі мен материалдық мәдениет саласын ғана емес, әлеуметтік-саяси құрылымында өзгертті [4, с.15]. Формациялық даму концепциясы бойынша бұл кезең қоғамның әскери демократиялық дамуымен сәйкес келеді.

Ал, «кейінгі көшпелілер» (поздние кочевники) деген терминмен негізінен ортағасырлық көшпелілер қоғамы белгіленді. Бұл кезең көшпелілер қоғамындағы феодалдық қарым-қатынастардың қалыптасып дамуымен байланыстырылды. Дегенмен «кейінгі көшпелілер» қоғамының дефинициясын жан-жақты талдаған еңбектер пайда болған жоқ.

М.П. Грязновтың «ерте» көшпелілер концепциясы арқылы маркстік догматизмнен бөлек бірқатар альтернативті зерттеу бағытын бөліп көрсеткенін атап өтуге тиіспіз. Көшпелілер қоғамының өзіндік даму ерекшеліктерінің болуы туралы идеяның өзі кейінірек кеңестік тарихнамада көшпелілер қоғамының альтернативті дамуы туралы жаңа бағыттағы теориялық еңбектердің (мысалы, С.Е.Толыбеков, Л.Н. Гумилев, Г.Е. Марков, А.М. Хазанов, Н.Э. Масанов және т.б.) пайда болып дамуына ықпал еткені даусыз. XX ғасырдың 40-60 жылдарын көшпелілер қоғамының әлеуметтік-саяси құрылымын зерттеудегі формациялық теорияның үстемдік құрған кезеңі деп бағалауға болады. И. Сталиннің тіл ғылымы мәселеріне тікелей араласып, Н.Я. Марр концепциясын сынға алуынан кейін ғылыми ортадағы жағдай қиындап кетті. Ғылыми ортада барлық мәселелер «тарихи үдерістің маркстік-лениндік теориясы» шеңберінде ғана талқыланып жатты.

Көшпелітану ғылымындағы еңбір маңызды әрі табысты кезеңретінде 60-шы жылдардан кейінгі зерттеулерді атауға болады. Бұл біріншіден, «жылымық» кезеңнен кейінгі қоғамдық саяси өмірдегі өзгерістермен, көптеген ғалымдардың ақталып, ғылыми ортаға қайта оралуымен, ғылымға жаңа толқындағы жас мамандар буынының келуімен, сондай-ақ шет елдік ғалымдармен байланыстардың орнығуымен байланыстыруға болады. Әрине, шет елдік тарихнама туындылары «буржуазиялық көзқарас» ретінде толықтай қаралансада, жаңа идеялармен танысу, жеке ғылыми қарым-қатынастар орнату кеңестік ғалымдардың жаңа ғылыми зерттеу бағыттарын дамытуына мүмкіндік бергені сөзсіз. Кеңестік кезеңде орнаған тоталитарлық жүйе гуманитарлық ғылымдарды өзіне идеологиялық құрал есебінде пайдаланды. Ғылымға араласу, оны көпе-көрінеу бұрмалау бел алды. Кеңестік кезеңдегі зерттеулердің теориялық-методологиялық негізін құраған маркстік-лениндік ілім өзінің негізінен айырылып, догмаға айналдырылды. В.А. Шнирельман кеңестік ғылымда догмалық «марксизациялану» процесі болып өткен ғасырдың 30-80 жылдары қарқынды жүргендігін атап өтеді [5, 65 б.]. Ал марксизация өз кезегінде славянофилизммен үндесіп жатты. Сондықтан да ғылымның қай саласында болмасын славян-орыс халқы ерекше дәріптеліп, көшпелі халықтар екінші кезекке ығыстырылды. Бұл жағдай көшпелілердің тарихын зерттеуде ауыр зардаптарға әкеліп соқтырды. Мәселен, кеңестік кезеңде түркітанушылардың бүкілодақтық съездері 50 жыл аралықты қамтитын үзіліспен 1926 жылы Бакуде, 1976 жылы Алматы қаласында өтті [6]. Түркітану саласындағы мұндай маңызды басқосу кезінде де: «Наконец, при всей общности этнических компонентов народов Казахстана и Средней Азии несомнен общепризнанный факт возникновения еще в средневековье самостоятельной казахской народности со своими этническими атрибутами, факт, опровергающий ошибочный тезис существования некоей тюркской общности Средней Азии, Казахстана и других районах земного шара от глубокой древности чуть ли не до наших дней» [7, 356 б.], - деген пікірлер айтылмай қалмады. 30-жылдардың басында-ақ біршама көрнекті түрколог ғалымдар Е.Э.Бертельс, В.А. Забиров, М.Косаев, А.Н. Самойлович, Н.Хакимов, Б.М. Чобан-Заде т.б. репрессиялау құрбанына ұшырады. Соғыстан кейінгі жылдарда көшпелілердің көрші халықрамен халқына тигізген оң саяси, мәдени ықпалын мүлдем ойындамайтын үрдіске қарсы пікір айтушыларды бірден жазаға тартып отырды. Сондықтан да жоғарыда аталған таза ғылыми зерттеулердің өзінде де көшпелілердің қоғамдық-саяси дамуының ерекшеліктері ашық айтыла бермеді. Ғылыми ортада ашылған жаңалықтар академиялық ортадан әрі аспады.

Батыстық тарихнамада соғыстан кейінгі кезеңде жаңа тарихи парадигмалар (өркениеттік, құрылымдық (структурный), антропологиялық) қалыптаса бастады. Жаңа методологиялық бағыттар, мысалы ментальдық тарихы, неоэволюционизм, әлем-жүйелік талдау (мир-системный анализ), микро тарих дамыды. Пәнаралық байланыстар негізіндегі зерттеулер көбейді. Батыстық зерттеушілер 50-70 жылдары түрлі бағыттардың синтезі туралы пікір таластарды өрбітті. Әлеуметтік және тарихи антропология пайда болды, социогенездің неоэволюционистік схемасы нақтылана бастады, Фернан Бродельдің структуралық идеяларынан И. Валлерстайннің әлем-жүйе (мир-системный) анализі пайда болды. «Күнделікті өмір» тарихы мен өлкетанушылық, аймақтық тарих бағыттары дамыды. Көріп отырғанымыздай батыстық тарихнаманың жаңа методологиялық ұстанымдары мен концепциялары кеңестік тарих ғылымына таныс болғанымен, олардың көпшілігі кеңестік тарихнамада дамыған жоқ.

Жоғарыда айтып өткен өзгерістер нәтижесінде өткен ғасырдың 60-70 жылдары шет ел әдебиетінде Тойнби концепциясынан бас тарту басталды. Көшпелі түркі-монғол халықтарының өткен кезеңдегі әлеуметтік құрылымының жалпы мәселелері, көшпелі құрылымдағы қалалардың орны, көшпелі халықтардың шапқыншылықтарының тарихи рөлі туралы мәселерге арналған ірі зерттеу еңбектері мен ғылыми мақалалар көптеп жарық көре бастады. Көшпелі халықтардың тарихы мен мәдениетіне қатысты нақты әрі жаңа тұжырымдар бар [8-11].

Кеңестік тариханамада шет елдік тарих ғылымында қалыптасқан жаңа методологиялық ұстанымдар мен жаңа теориялық бағыттарды тарих ғылымының барлық саласына, соның ішінде көшпелітану ғылымында қолдану ХХ ғасырдың 90-шы жылдарынан кейін қарқынды орын алғанын көреміз. ХХ ғасырдың 80-ші жылдарынан бастап кеңестік тариханамада өркниеттік парадигма догмаға айналған марсктік-лениндік концепцияға альтернатива ретіне кең қолданыда бастады. Сонынмен қатар, тарихи үдерістерді тарихи-антропологиялық тұрғыдан интерпретациялауда француздік «Анналар» мектебінің жетістіктері танымалдылыққа ие болды. Неоэволюционистік теория, дәстүрлі қоғамдардың политогенезі мен социогенезін зерттеудегі түрлі концепциялар, этнологтар, мәдениеттанушылар, антропологтар, социологтар және т.б. ғылымдардың әдістері тарих ғылымына, көшпелітану бағытындағы зерттеулерде қолданыла бастады. Дегенмен, бұл кезеңдегі зерттеушілердің көпшілігі кеңестік методологияны сынға алғанымен зерттеулердің аты ғана өзгеріп, мазмұны сол кеңестік концепция шеңберінде қала берді.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихнамасындағы көшпелітану бағытында жаңа мазмұндағы еңбектер көптеп жарық көруде. Көшпелілер қоғамының мемлекеттілігі мен мемлекеттік құрылымдар тарихы, қоғамның әлеуметік ұйымдасуының ерекшеліктері, билік институттары, этногенез бен этникалық даму, ру-тайпалық құрылымның ерекшеліктері, ислам, оның мәдениет пен руханияттағы рөлі, діни синкретизм мен оның сипаты және т.б. мәселелер көтеріліп отыр. Дегенмен осы бағытта жарық көрген еңбектердің ішінде орыс және қазақ тілінде жазылған зерттеулер мен зерттеушілердің арасындағы кейбір ерекшеліктерді байқауға болады. Отандық тарих ғылымының орыс тілді кеңестік тариханама шеңберінде дамып, қалыптасқаны даусыз. Сондықтан бүгінгі зерттеулердің басым бөлігі аталған ғылыми мектептің ықпалымен дамып келеді. Тәуелсіздіктен кейін пайда болған, төл деректеріміздің (мысалы шежірелік деректер, ауыз әдебиеті үлгілері – аңыздар, жыр-дастандар және т.б.) алуан түрлерін ғылыми дерек ретінде салыстырмалы түрде интерпретациялау (көбінесе, қазақ тіліндегі еңбектерде) келесі бір топ арасында тарихты «мифологияға айналдыру» ретінде бағаланып отыр. Бүгінгі отандық көшпелітану ғылымында жинақталған фактологиялық материалдарды (революцияға дейінгі, кеңестік кезең мен тәуелсіздік тұсында жинақталған) жаңа ұстанымдар шеңберінде қорыту мен зерделеу қажеттілігі айқындалып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Потапов Л.П. *Зайсаны, баи и крестьянство у ойротов до Октября // Сибирские огни. – 1933. – № 9-10. С.203-227*
- 2 Толстов С.П. *Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества. – Л., 1934.*
- 3 Б.Я. Владимирцов. *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм // Л.: Изд-во АН СССР, 1934.*
- 4 Васютин С.А., Дашковский П.К. *Социально-политическая организация кочевников Центральной Азии в поздней древности и раннего средневековья (отечественная историография и современные исследования). – Барнаул, 2009.*
- 5 Шнирельман В.А. *Наука в условиях тоталитаризма // Этнографическое обозрение. –1992. - № 5. - С. 61-69.*
- 6 *Проблемы современной тюркологии: Материалы Всесоюзной тюркологической конференции. - Алма-Ата, 27-29 сентября 1976 г. Алма-Ата: “Наука” Каз ССР, 1980. -430 с.*
- 7 Дахилейгер Г.Ф. *Формирование многонационального региона и этнокультурные контакты // Проблемы современной тюркологии: Материалы Всесоюзной тюркологической конференции. - Алма-Ата, 27-29 сентября 1976 г. Алма-Ата: “Наука” Каз ССР, 1980. -295-300.*
- 8 Bazin L. *L’homme et la notion d’histoire dans l’Asie Central turque au VIII siecle // Diogene. -1963. - № 42. - P.86-102.*
- 9 Escedy I. *Nomads in History and Historical Research // Acta Orientalia Hungariae. Budapest, 1981. T. 35. Fasc. 2-3. P. 201-227.*
- 10 Sinor D. *Inner Asia and its contacts wit medieval Europe. - L.: 1977. – P. 210.*
- 11 Тойнби А. *Цивилизация передсудомистрии. Сб. / Пер. с англ. И.Е. Киселевой, М.Ф. Носовой. – М.: Прогресс, 1996. –447 с.*

УДК 384-19
FTAMP 03.20.

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹ *Тар. ғыл. докт., профессор., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы. E-mail: akhmet.t@mail.ru*

² *Педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы. E-mail: karamendina70@mail.ru*

ӨЗБЕКСТАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Өзбекстан топырағында – қазақтардың киелі деп есептелетін жерінде жатқан Көктерек, Қарағашты, Жыланды аталар жайында. Бұнда Көктерек, Қарағаш әулиелердің қабірімен, ағаш культімен байланысты көне сенімдерден туындаған ырымдар мен ғұрыптар айтылған. Әруақ сыйлайтын қазақтардың ұғымында әулиенің рухы жануардың (жыланның) бейнесіне еніп, ауру-сырқауларға көмектесіп, жәрдем береді екен. Жылан туралы халықтың исламға дейінгі наным-сенімдері, халықтың тәжірибелері мен білімдері - материалданып ескерткішке айналуы Жыланды ата әулиеден анық байқалады, сондықтан жыланның тілін – ерекше қасиеттерін білген Жыланды атаға қатысты бақсылық, тұтынатын құралдардың да (бақан, темір заттар, найза) киелі мәнге ие болу себептері мақалада баяндалады.

Түйін сөздер: әулие, ағаш, терек, киелі, жылан, топырақ, қабір, бақсылық, ғұрып, темір құрал, рәміз.

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹ *Доктор исторических наук, профессор. Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г.Алматы. E-mail: akhmet.t@mail.ru*

² *Магистр педагогических наук, научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан. Алматы. E-mail: karamendina70@mail.ru*

О СВЯТЫХ МЕСТАХ КАЗАХОВ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются культовые места казахов Узбекистана: Коктерек ата, Карагашты аулие и Жыланды ата. На основе полевых материалов впервые вводится научный оборот обрядов, связанных со святыми деревьями: поклонение, очищение, дух деревьев. Змея не только предмет магии, колдовства, заклинания, но один из самых распространенных символов казахско-узбекской мифологии и искусства. Мировое дерево, животный мир, звери и птицы - пресмыкающиеся все эти элементы мироздания показывают экологический менталитет народа.

Ключевые слова: святое, дерево, тополь, сакральное, змея, почва, могила, шаманство, обряд, железное орудие, символ.

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹ *Doctor of Historical Science, professor. Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: akhmet.t@mail.ru*

² *Master of Pedagogical science, junior researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: karamendina70@mail.ru*

ON SACRED PLACES OF THE KAZAKHS OF UZBEKISTAN

Annotation

In the article cult places of Kazakhs of Uzbekistan are considered: Kokterek ata, Karagashaty aulie and Zhylandy ata. Based on the field materials, the rituals associated with holy trees is introduced into science for the

first time: worship, cleansing, the spirit of trees. The snake is not only a subject of magic, witchcraft, spells, but one of the most common symbols of Kazakh-Uzbek mythology and art. The world tree, the animal world, animals and birds, reptiles all these are elements of the universe, which show the ecological mentality of the folk.

Key words: holy, tree, poplar, sacral, snake, soil, grave, shamanism, ceremony, iron weapon, symbol.

Кіріспе

Қазақтың исламға дейінгі мыңдаған жылдық мәдениетінің белгілері - қоршаған ортасы, жан-жануар, жәндікті т.б. аялап, қорғап, қастерлеуден қалған аруақты жерлер, әулиелі орындар. Жеке өсіп тұрған қайың, тал, терек, шынар, арша жиде т.б. ағаштарға табыну адамзат дүниеге келіп, тәй-тәй баса бастаған кезде пайда болған. Себебі күннің оттай ыстығында көлеңкесінде дем алды, қарлы боранда, жауын-шашында пана болды. Қазақ салтында албаты ағаштарды кеспейді, отынға қу бұтағын, қураған ағаштарды алған. XIX ғ. 70-80 ж бастап Ішкі Ресейден келген келімсектер қазақ даласындағы ормандарды отап, жаппай кесіп, ысырап қылған. Халықтың келімсектерге қарсы батырлары бастап көтерілгені жайында деректер бар. Халық рәсімінде албаты жыланды өлтірмейді, жол үстінде кетіп бара жатқан жыланды көрсе, үлкендер «Бұл бір қызын ұзатуға бара жатқан жылан екен, немесе құдалыққа бара жатқан жылан», - деп жоритындар бар, жыланның атын атамай «түйме», «ұзын»-деп атайды. Әулие ағаштарға және жыланға табыну, халықтың көне наным-сенімдерінен хабардар етумен қатар, халықтың экологиялық мәдениетінің жоғары болғанын көрсетеді.

Тарихнама

Көктерек, Қарағашты, Жыландыата әулиелері басқа республиканың территориясында болғандықтан мүлдем зерттелмеген. Негізгі деректер 2018 ж Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының экспедициясы Өзбекстанға арнайы барып, зерттеу жұмыстарын жүргізгенде ел аузынан жинады. Көне наным-сенімдер туралы ауызша деректер Ш. Уәлиханов, Л.Я. Штернберг, Т.П. Снесарев, С.С. Сейфуллин, Б. Қанарбаева т.б. зерттеушілердің еңбектерімен салыстырыла зерттелді.

Методология

Алдымен киелі жерлер туралы аңыз-ертегілер, әфсаналар, ел аузындағы ауызша тарихы мұқият жазып алынды. Ескерткіштің өзі, маңындағы жерлер, қоршаған орта фотоға түсірілді. Ауызша тарихтың мәліметтері бұрын-соңды осыған ұқсас әулие-әнбиелер туралы жазба, деректермен, арнайы зерттеулермен шендестіріле зерттелді.

Негізгі бөлім

Ташкент қаласынан 60 км Сүрен ата деген тау аңғарындағы халық көп баратын киелі жердің бірі - Көктерек әулиенің қабірі. Арнайы іссапармен барған бағытымыз бойынша ат басын сол бір киелі жерге де тіреген едік.

Көктерек әулие қабірі - тал, терек, бұта-қараған көп өскен ит тұмсығы өтпейтін сайдың ішіндегі алаңқайға орналасыпты. Машиналарды тау етегінде қалдырып, тағы екі-үш машина тұр екен, соқпақ жолмен жүріп отырып әулиеге жеттік. Автокөлік жүретін жол салуға болады екен, бірақ халық арнайы жол салдырмапты. Алаңқайдың ортасында екі үлкен кәрі терек тұр, ақпарат берушілердің айтуынша, жасы 100 жылдан асады. Ата-бабаларымыздың көне нанымына сенетін болсақ, «қабірінің басынан ағаш өсіп шықса, ол адам қасиетті болып саналады екен» (Р. Мустафина, 1992). Алаңқайға қарай кіреберісте Ақмама деген елге қадірлі, қасиетті адамның қабірі, үстіне төртбұрышты күмбез орнатылыпты. Екі кәрі теректің айналасында мал соятын, ас әзірлейтін, зиярат етушілер дем алатын орындықтар, тапшандар, сәкілер орналасқан. Әулиенің шырақшысы Пернегүл Бабатаеваның атасы мен әкесі – Нәзір – Бабатай екеуі де шырақшы болған, енді баласы Иманәлі шырақшы болуға дайындалып жүр. Пернегүлдің айтуы бойынша әулие ағашты алуға болмайды, егер де біреу-міреу ағашты кесіп, сындырып алса, ол адамның жолы болмайды, бақытсыз болады. Соғыс жылдары колхоздың бастығы бірнеше жұмысшы әкеп, жұмысшылар ағашты кесуге бата алмай тұрғанда: - Ағашты кесіндер,- деп әмір беріпті. Жұмысшы балтасын терекке ұрғанда, ағаштан қан шығыпты,- дейді, кейін бастық айықпас дертке жолығыпты. Бұдан біз көнеден келе жатқан әулие ағаштарға табыну ғұрпын байқаймыз (Б. Қанарбаева, 2004). Осыдан ертедегі ата-бабаларымыздың ағаштың да адам тәрізді жаны бар, кескен кезде бойынан қан ағады деген сеніміне көз жеткіземіз.

Көктерек әулиеден әрірек жылғаны өрлеп тауға шығарда бұлақ бар, бұлақтың басында бұтақтары арса-арса, қиқы-шойқы кәрі терек өсіп тұр, бұтақтарына ақ байлапты. Бұл жерге әркім не тілесе содан бір зат қалдырады екен. Ақша-тиындардан бастап, әртүрлі әшекейлер, бұраушы (отвертка) машинаның рулі т.с.с. заттар толып жатыр. Машинаның рулі, бұрағыш неге тұр десек, машина сатып алғандар бұл жерге келіп, «көлігіміз ұзаққа шыдасын, жүрісті болсын», -деп тастап кетеді екен. Біз өз тарапымыздан әулиеге

ақ байлауға, болмаса тиын-тебен садақа қалдырумен қатар мәшиненің бөлшектерін қалдыруға жол бермеңдер,-деп түсіндерген болдык. Себебі оның түпкі негізі – адам ағаштан жаралған деген мифтік сенімнен шыққан, оның мәнісі алғашқы дәуір адамдарының ағашты паналап, жемісімен күн көруінен басталған (П. Ефименко, 1953). Ертеде адам өлгенмен де оның жаны (аруағы) өмір ағашымен бірігіп өмір сүріп жатыр деген ұғым болған, сондықтан әулие ағаштардың басына түнеген, мал сойып құрбандық шалған, бойларындағы кеселдерден құтылу үшін түрлі тілектер тілеген (Б. Қанарбаева, 2004). Ол кейін де жалғасып отырған, бірақ әуелгі сенім уақыт өте көнереді. С. Сейфуллиннің пікірінше: «Ислам діні тараған соң, ескі діннің нанымы екінші түрге айналған»(С. Сейфуллин, 1964). Енді о дүниеде де осындай ағаштың саясында жатсын деген түсінікпен қайтыс болған адамдардың басына ағаш егетін болған. XVIII ғасырдың бірінші жартысында Әбілқайыр ханның қабірінің басына да ағаш еккен екен. Кейін ол адамдар басына барып түнейтін киелі орындарға, ауыл-аймаққа жас келін келіп түскенде сол төңіректегі әулие ағаштардың басына ертіп апарып, бұлаққа теңге тастатып, ағаштарға ақ шүберек байлататын дәстүр қалыптасады. Сөйтіп, ата-бабаң осы жерден су ішкен, толғатқанда сені демеп отырады деп келіннің күпті көңілін орнықтырған (Б. Қанарбаева, 2004).

Жоғары Шыршық ауданы Бесбала ауылында ежелгі әрі киелі бір әулие жерленген зират жер бар екен. Бұл зираттың пайда болу тарихына, ол туралы аңызға құлақ бұрып, назар аударатын болсақ, Еңке қаңлы жұрты енді жаңа қонысқа қонған кез екен. Жаңа ауыл атанып, елді осы шөбі шүйгін жерге ертіп келген, жаңа туын тігіп, ел атанғанда, бес ержігіт бала елге басшылық етіп жұртты артынан ертіп алып келеді. Сөйтіп елдің, ауылдың аты «Бесбала» атанып кеткен деседі. Енді сол Бесбала ауылындағы Қарағаш әулиеге тоқталар болсақ, қазір ауылдағы мазардың ортасында бір төбешік дөңкейіп көрініп тұрады. Ауыл тұрғындарының айтуынша, бұл төбешікке бес бала жерленген деген сөзді естідік. Ежелде Бесбала елі жайласқан ауылдың жанынан жасы сексенге таяп қалған әулие – кеселдерді дауалайтын, сырқаты бар аурулардың дауасын табатын киелі Танта баба тұлпарына отырып, Меккеге аттанып бара жатып, ауыл жағасындағы үлкен қарағаштың түбіне шаршап барып, демалайын деп отырып сол жерде жан береді. Ауылдың тұрғындары Танта бабаны сол жердегі бес ағайынды жатқан жердің жанына жерлейді. Содан бері осы алты адам жатқан ел киелі әулие атанады. Ауылдағы көреген шалдардың айтуынша, «Ежелде ауылдың алып батырлары, көкпаршылары, көкпарға аттанар кезінде әулиеге барып сыйынып келеді екен, әулиенің киелілігі соншалық, көкпаршылар әулиеге бір шақырым қалғанда аттарынан түсіп, жаяу әулиеге кіріп келеді екен. Бұл әулиеге алыс-алыстардан адамдар зират етуге келеді, талай сырқаттанған ауру адамдар сырқатына дауа тауып, түзеліп кеткенін есітіп, тағы да бұл киелі жерге келетін адамдардың саны жылдан-жылға асып келуде. Қазіргі әулиенің көрінісі, төбешікте әулиелердің мейіті жанында екі қарағаш жайқалып өсіп тұр. Сыйынуға не зиратқа келген адамдар сол қарағаш ағашының бұтақтарына ниет етіп, қызыл, ақ шүберек орап, төбешіктің түбіне шам жағып, үш рет сыпырғымен сыпырып айналып шығады. Ақ ниетпен келген адамның әрине ниеті қабыл болады екен.

Табиғаты ерекше әсем, жер жанаты, сулы-нулы Бостандық ауданында және бұл ауданда ғана емес Шыршықтың бойында, жалпы Ташкент атырабында – ағаштың культі ерекше. Бұл елде терек үшке бөлінеді,- деді Нұрбай Тұрсынбаев: 1. Мырза терек. 2. Бақа терек. 3. Көк терек. Елде мынадай қызық әңгіме бар: «Суға ағып бара жатқан ағаш ұстасы, жағада тұрған адамнан көмек сұрайды. – Сен кімсің?-десе, мен ағаш ұстасы – Пәленмін,- дейді. Жағада тұрған: Үйімнің төбесін жауып бер,- дейді. Суға ағып бара жатқан: Ағашың неден? – Ағашым бақа теректен. – Онда мен үйіңді жаба алмаймын,- деп суға ағып кете барыпты». Сөйтсе құрылысқа ең жақсысы мырза терек, «бақа теректен балтаң сынады»,- деп бекер айтылмаса керек.

Көктерек, Қарағашты әулиелерге байланысты барлық әңгімелерді біз тәптіштеп жазып отырған себебіміз: әрбір әулиенің басына барғанда ауызша деректерді мольнаан алуға тырыстық. Өкінішке орай, кейбір әулиелі жерлердің киелі тарихы (сакральная история) жұтаң, мүлде жоқ, ертеде болғаны есте сақталмаған болып шықты.

Жалпы «әулие» талдар мен «әулие» ағаштарға табыну ғұрпының негізінде көне космогониялық сенімдер жатыр, себебі біз жердің жемісін жеп, ырыздығымызды айырамыз. Есесіне ол біздің тәнімізді қойнына жасырады, денемізді азық етеді. Көне түркі пайымдауынша: «Түбінде бәрімізді осы топырақ жер, қорек қылар. Тек жанымыз ғана Көк Тәңіріне ұшып кетпек»,- деген қисынмен Жер атанған (Т. Жұртбаев, 1994).

Көне космогониялық сенім бойынша әлем ағашы Жер мен көкті байланыстыратын дәнекер. Қазақтың ұраны – Алаш болса, керегесі – ағаш. Ағаштан жасалатын киіз үйді – аспан әлемінің кішірейтілген бейнесі деп пайымдауға болады. Ағаштарды әулие дейтініміздің сыры – шаңырақтың қасиеттілігінде. Халқымыздың космогониялық ұғымындағы ағаштардың әлемге тіреу екендігі туралы сенімдері киіз

үйдің ортасына ағаш дінгек қоюна ықпал еткен. Киіз үйдің шаңырағы аспанды, керегелерінің жұмыртқадай дөңгеленіп келуі Жер-Ананы бейнелеген. Шығыс Қазақстан өңірінде босана алмай қиналған әйелді киіз үйдің дінгегін құшақтатып айналдырады, ал балалар дінгекті айналатын болса ұрсып, жазалайды екен (Б. Қанарбаева, 2004). Қазақтардың заттық әлеміндегі құралдар, нәрселер және т.б. нысаналар семиотикалық дәрежеге ие болады да, сакральды мәні арқылы әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің жүйесіне кіреді (А. Керімбаев, 2007). Қазақта «Бақан аттаған байымайды, балта басқан жарымайды» деген мақал бар. Бақан әлем ағашының доминанты орнында көшпенділердің хан сайлау (мемлекеттік салтанат) дәстүрінен бастап, отбасылық, жауынгерлік, мал ғұрпында да феномендік қызмет атқарған. Ертеде отбасының ырыс-берекесі, құты бақанда тұрақтайды деген наным болған. Сондықтан отбасылық және шаруашылыққа (әсіресе төрт түлікке) байланысты ғұрыптың шешуші сәттері бақанмен атқарылады (А. Айтмұқашева, 2007).

Демек, қарағай текті жасыл ағаштар ертеде жолбақанның рөлін атқарған. Жолбақан (йол) – Көк пен Жерді жалғаушы жол әрі Көк күмбезіне «тірелуші» ағаш, Наурыз кезіндегі ғаламдық кіндік нышаны (М. Аджи, 1959). Әлем ағашы рәмізі ретінде найза немесе көптеген «бұтақ» шаншылып қойылған бағана жүреді (В. Брагинский, 1988). Аңыздарда – бұл бағана (әлемдік ағаш) құрбандық жасау жолының мәнін білдіреді. Құрбандық (құлпытас) бағана да, қорғаушы ағаш адам да (инау) құдайға құлшылық етуде арадағы дәнекер болып табылады, сондықтан құлпытас пен инау иерархиялық жағынан өте жуық. Осы тұрғыдан алғанда, құлпытастың батыс жақ қырында Алла мен Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбарға арналған құран сөздері және тайпа таңбасының міндетті түрде болуының өзі, С.Е. Әжіғалидің тұжырымы бойынша, сол тайпа қайтыс болған ағайынымен бағана арқылы жаратушы тәңіріне құлшылығын исламдық рәсіммен білдіргендігінің айғағы. Осыған орай қазақ құлпытасы мен ру таңбасы арасында (ат байлайтын бағана /абақ, сірге/ - рудың, ошақтың рәмізі ретінде) семантикалық параллелизм байқалады (С.Е. Әжіғали, 2004). Сондықтан да шығар, ру-тайпа атрибуттарына таңба, ұран, жалау, құспен бірге ағаш та қатар жатқызылады (М. Карамендина, 2008).

Әлем ағашы шамандардың дінінде де пайдаланылған. «Бақсы ағаш басына өрмелеп шығып Тәңірмен тілдесе алады екен» дегенді С. Сейфуллин де айтқан (С. Сейфуллин, 1964). Қазақ фольклорисі Е. Тұрсыновтың пікірінше: «Шамандық дін бойынша тірілер дүниесін өлілер дүниесімен және жоғарғы әлеммен байланыстыратын екі жол бар. Бірі – әлем ағашы. Екінші жол – «бақсылар өзені» (Е. Тұрсынов, 2001). Бақсылардың өзені туралы ұғым «өлілер өзені» туралы түсінікпен және бақсылар ағашы туралы ұғыммен байланысып жатыр. Сондықтан шаман-бақсылар көрермендердің көз алдында кара күш иелерімен күресемін деп ағаш басына өрмелеген (Ә. Ақышев, 1954).

Шамандыққа дейінгі наным-сенім бойынша өлілер өзені – әулие талдардың басындағы ағып жатқан бұлақ (Түркі фольклоры, 2001). Олай болса әулие ағаштардың басына барып сыйынған жандар, оның бұтағына шүберек байлау арқылы, өз тілектері мен талаптарын о дүниедегі ата-бабаларына жолдайды, сол арқылы өлілердің рухы мен тірілердің жаны о дүниеде табысады деп ойлаған. Көшпелі халықтың мифологиясында осынау қасиетті Әлем Ағашын көбіне-көп ақиқат өмірдегі бәйтеректермен байланыстырады. Мұндағы бәй, бай – алыптықты, күт-берекені білдіреді. Қазақтардың арша деп жүргендері кәдімгі жана жылда құрылатын жасыл шыршасы (Б. Қанарбаева, 2004).

Жалпы, қазақ бәйтерек деп үлкен ормандардың ішінде ерекше үлкен бұтақтары мейлінше мольнан жайылған, тамырлары топырақтан шығып, адырайып-адырайып көрініп жататын көп жасаған ағаштарды айтады. Осындай ағаштарды көргенде «Е, мынау орманның бәйтерегі екен ғой, ағаш атаулының бәрі осы бәйтеректен тараған екен ғой» деп уәж айтады, сондықтан бәйтерек деген атау жеке дара өсіп тұрған ағаштарға айтыла бермейді (Н. Мынжани, 2017).

Аңыз бойынша Төле бидің бәйтерегі, шынары, ат байлайтын арша ағашы болған екен. Ел арасында арша қасына пәле-жалаларды, кара күш иелерін жібермейді деген сенім бар. Жас нәресте ауырып қалғанда оны арша салған суға шомылдырады, медицинада оның микроб өлтіретін қасиеті анықталған. Шарбақ ГЭС-тің жанындағы алып шынар ағашты кезінде біз 1990 ж. Төле бидің шынар ағашы туралы аңызбен байланыстырып дәлелдегенбіз (А. Тоқтабай, 2003), оның бер жағында Төлелінің осы әулиелі орта ағашы - шынар ағашын әзір тани алмайсың, ағашты қоршай «Чинар» деп аталатын ресторан кешені түскен.

Түркі тілдес халықтарда «Ертеден де ерте заманда, түйенің құйрығы жер сызғанда, ешкінің мүйізі көк тірегенде» деп келетін аңыз ертегілері бар. Мифологиялық ұғымдардағы нәрсенің тегін белгілеуді тура мағынасында қабылдамай, оны символдық (рәміздік) меңзеу деп қана түсініп, оның астарындағы сырлы мағынасына үңілуді қажет етеді (А. Мейірманов, 2014). Мал шаруашылығымен ертеден айналысқан қазақ халқы төрт түлік малдың жаратылыс тегін төрт стихиямен байланыстырады (М. Карамендина, 2006).

Топырақ, ауа, су, от алғашқы күйінде формаға ие емес, ол жанмен қосылғанда ғана формаға ие болады және бастапқы күйге мүлдем ұқсамайтын нәрсеге тіршілік иесіне айналады (А. Мейірманов, 2014). Мысалы түйе малының аса киелі саналып, пайғамбарлардың, әулиелердің көлігі болуы түйенің топырақ текті жануар болуымен байланысты деуге болады, өйткені топырақсипат – кішіктік адамның ұлық қасиеті. Қазақ тарихындағы халық аса құрметтеген, әулие тұтқан Абылай хан, Райымбек батыр сияқты адамдарының киелі түйесі болуы осының бір айғағы. «Абылайдың киесі сары бура екен,- дейді Мәшһүр Жүсіп,- Абылай жорықта жеңетін болса, бура жорықтың жолына қарап жатады екен де, жеңбейтін болса, теріс қарап жатады екен». Түйенің пірі – Ойсылқара (Біз, өкінішке орай, Ойсылқараның орнын қаншама сұрастырсақ та таба алмадық). Тамырын тереңге жайып, жердің күш-қуатына қаныққан Әлем Ағашының да тегі топырақ. Көктерек, Қарағашты әулиелердің қабірі киелі топырақта. Қабір басынан өсіп шыққан қос терек те, қос қарағаш та киелі. Осыған байланысты «Көкті жұлма, көктей соласың» деп шөп пен суды т.б. қастерлеген қазақ үшін Жер ананың, туған жердің топырағы киелі болса, оның жемістерінің бірі – ағаштары да қасиетті саналуы сондықтан деп білеміз.

Жыланды ата. Ауызекі әңгімелерден естуімізше Жыланды ата тарихта болған адам. Әулиенің жатқан жері Ташкент қаласы, Чиланзар* ауданында. Ол жыланның тілін білген, оны оқып көзбен байлап тастайды екен. Тағы бір әңгімеде бұл жерде ордалы жылан болған, бірақ адам баласына, жан-жануарға тиіспейді, зиян келтірмейді екен. Жалпы қазақ арасында жыланды оқып, жарып жіберетін, өлеңмен оқып, байлап тастайтын бақсылар аз болмаған. Жылан шаққанда уын қайтару үшін бақсылар қобыз тартып арбаған. Айтатын сөздері:

Кер, кер, кер жылан,
Керек басты мер жылан,
Бір жылан бар сұм жылан
Бір жылан бар сұр жылан.
Бір жылан бар жеті жылғы
Ту жылан.
Құралай таудың басынан
Қуып келген қу жылан.
Пайғамбардың демінен
Дегелек келді шық жылан.
Ақ жылан, отты жылан,
Кіші жылан, мышы жылан,
Сары жылан, сарыбас жылан,
Көп жылан, көбер жылан
Шық Тәңірден парман келді,
Парманнан қатты жарық келді.
Мары, мары, мары жылан
Ұзын, ұзын, ұзын жылан
Ұзын, шашы келте жылан.
Марқары, сарқары
Былдыр-сылдыр болған түннің басынан
Лек-лек келді, шық жылан!
Ат жылан, қат жылан
Ыс жылан, қара жылан
Отыз бес көзді, қырық жүзді
Орган түннің басынан
Лек-лек келді, шық жылан.

*Чиланзар (жыландар) – өзбек тілінде жыланды деген мағынаны береді.

Қазақ бақсыларының «ойыны» көбінесе бақсылық өлең-сарын ретінде айтылады. Олар өздерінің «жынын» кейде «жеңсіз берен киінген, лашын құстай түйілген» деп, қалың жауға қарсы шауып, қамал бұзған батыр бейнесінде, кейде «қара шұбар айдаһар», «жез тырнақты жолбарыс», «азу тісі балғадай қара бура», «бір мүйізі жер тіреп, бір мүйізі көк тіреген көк бұқа» болмаса, әлем дүниесін бұрқ-сарқ еткізген қара бұлт, қарлы дауыл бейнесінде келтіреді. Кейбір ұзақ айтылатын сарындарда бақсының бір емес, бірнеше «жыны» суреттеледі, оларды адам ұғымындағы ең күшті нәрселерге теңеп, салыстыра отырып, жырға қосады, тыңдаушының көз алдына елестетпек болады», - деп жазады М. Ғабдуллин (М. Ғабдуллин, 1964:59). С. Сейфуллиннің пікірінше: «Жын, пері екі түрлі болады, бірі – достық қылады. Бақсы достық

қылатын жынның қуатымен бақсылық қылады»(С. Сейфуллин, 1964). Жылан шаққан адамды бақсылардың арбап жазуын көрген орыс ғалымы Ю. Леваневский: «адамның ақыл-ойының, рух күшінің материалдық қара күш – удан асып түсуі»-деп атап көрсетеді (А. Тоқтабай, 1998). Жылан туралы халықтың исламға дейінгі наным-сенімдері, халықтың тәжірибелері мен білімдері - материалданып ескерткішке айналуы Жыланды ата әулиеден анық байқалады.

С. Мұқанов: «Бақсының талып жататын себебі, бақсының ұғымынша, бақсының жаны мен тәңірінің жаны бірігеді де, дерттің құдайымен алысып, оны жеңеді. Бұл алысу бақсы талысып жатқанда болады. Бақсының есін жиюы жақсылық құдайының жамандық құдайын жеңуі, осы кезде бақсының жаны өзіне қайта оралады», - дейді (С. Мұқанов, 1974).

Адамзат санасындағы әуелгі түсінігі бойынша, өлген адам жерленгеннен кейін о дүниеде жана өмірі басталады (Л. Штернберг, 1936). Сондағы аруақтармен араласып бірге тұрады, кейде жәндіктердің бейнесіне еніп, жер бетіне шығып жүреді. Қазақ халқының аруақтар, оның киесі туралы діни нанымдарының түп-тамыры өте көне замандарда жатыр. Алғашқы қауым заманындағы көне діни наным «тотемизм» деп атайды. Қазақтың көнеден келе жатқан діни түсініктері бойынша әр батырдың айқаста, жорықта, түрлі қиын жағдайда көмектесетін аруақтары болады деп саналған. Аруақ – адамның ата-бабаларының қасиетті, киелі рухтары. Ол өзінің ұрпақтарын, руластарын қолдайды деп сенген. Сондықтан соғыс шайқастарына кіргенде, ат бәйгеден келе жатқанда, палуан күресінің жұлқыстарында қазақ ру-тайпалары ата-бабаларының не сол рудан шыққан батырлардың атын ұран етіп шақырып, олардың аруағынан медет күткен. Діни ұғымның дамып, күрделенуі барысында, ата-бабалар рухы адам бейнесін қабылдағанмен, олардың киелі аң-құс, жануарлар бейнесін сақтап қалған (Қ. Ахметжанов, 1996). Сондықтан қазақтың ұғымында аруақтар адамға қонғанда олардың киесі көбіне аң, құстардың бейнесін қабылдайды. Мысалы Ағатай батырды жұрт «әулие» дейді. Ағатайдың әруағы Исатайға (Тайманов) қонған екен. Әруақ түнде ұйықтап жатқанда үш түрлі болып келеді екен: 1) айдаһар жылан болып келіп, беліне оралып жатады екен, 2) қара бура болып күркіреп келіп, үстіне шөгіп жатады екен, 3) қабан болып күркілдеп келіп қойнына кіріп жатады екен (Х. Досмұхамедұлы, 1991). Батырлық жырларда Шора батырдың аруағы айдаһар екені айтылады. Орта жүзге ұран болған Олжабай батыр ұйықтап жатқанда бір сары шұбар жылан қойын-қонышына кіріп, үстінде жорғалап жүреді екен. Қазақ батырларының айқаста, жорықта, жолда жүргенде қолдайтын, сыйынатын пірлері, әулиелері бар болған. Қазақта әулиелерге қатысты «Құдай атқан оңалар, аруақ атқан оңалмас», «Тірі адамның наласынан Аруақтың наласы жаман», «Әулие қасындағысын қолтықтайды», «Қырықтың бірі – Қыдыр, Мыңның бірі – Уәли», «Қыдырдың бірі – көлденең көк атты» дейтін мақалдар бар. Батырлар сыйынатын пірлерінің кейбіреулері мифтік қаһармандар, кейбіреулері тарихта болған, бірақ аты аңызға айналған тұлғалар, бірақ бәрі де батыр болып, соғыста ерен ерлік көрсеткендер. Олар: Рүстем мен Дастан, Баба Түкті Шашты Әзиз, Ғайып ерен, Қыдыр ата, Дәуіт пайғамбар. Мысалы, Орақ батыр қалмақтың Өгіз деген ханымен жеті күн шайқасып, әбден шаршайды, өзіне көмек беруге ұмтылған інісі Мамай батырдың ұсынысынан бас тартып, қалмақтың алдында өзінің әлсіреп бара жатқанын сездіріп алғандығына намыстанып, Баба Түкті Шашты Әзизді көмекке шақырады. Сол кезде оның көз алдында айдаһар жыланның сұлбасы пайда болып, ат үстінде белі тала бастаған батырдың беліне белдік болып оралғанда, Орақ батыр бойын жинап алады да, айдаһарды көріп зәресі ұшқан Өгіз хан есінен танып құлап қалады. Сөйтіп бабалар рухы айдаһар образында келіп жәрдем береді (Батырлар жыры, 1989). Тотемдік сенімге мұсылмандық діни образ қосылып отыр. Жыршы оны өзі естіген Баба Түкті Шашты Әзиз образымен байланыстырып, яғни, көнеден келе жатқан аруақтар культін исламдық дін әулиелердің атымен байланыстырып, жаңартқан (В. Басилов, 1970). Осы жырдағы жыланның аттың үстінде белі талған батырдың беліне белдік болып оралуының түпкі негізі батырдың намысын қорғау. Әлем Ағашының тамырында оратылып жататын, жердің күш-қуатына әбден қаныққан айдаһар жылан батырдың бойындағы күшті ұстап тұрған қорған қызметін атқарып тұр. Ол ғасырдан-ғасырға ауысып ұлттық дәстүрімізде бекігендіктен, онда ата-бабаларының рухы бар деген сенім берік қалыптасқан. Қазақтарда сақталған сенім бойынша Қызыр пайғамбар да жыланның бейнесіне еніп, түнде үйдің ішін аралап, ауырып-сырқап жатқандарға көмектеседі екен. Өзбек халқында да ақ жыланның образы қасиетті Қызыр пайғамбардың бейнесі деген сенім бар екен (Г. Снесарев, 1969). Қ. Ахметжановтың дерегі бойынша: «құстың, жыланның бейнелері, қауырсындары мен жылан қабығы «жыланбастар» өте ерте заманнан адамзатты түрлі бәледен, көз тиюден сақтайды деп санаған. Құстың қауырсынына, жыланның қабығына ұқсатып сауытты көбелеу, оның қорғаныс қабілетін арттырып қана қоймай, сонымен бірге магиялық-ырымдық рөлдерін де атқарған (Қ. Ахметжанов, 1996).

Қазақ халқының наным-сенімдерінде жыланға байланысты әдет-ғұрыптар мен ырым-тыйымдар күні бүгінге дейін сақталып келеді. Мысалы, жаңа туған нәрестені тіл-көзден сақтау үшін, жылан түлегенде далада түсіп қалған терісін бесігінің басына іліп немесе жыланның кубасын жастығының астына сақтап қоятын. Жасөспірім балалар «жыландай батыл боламыз» деп жыланның тістерін қағып алып қалталарына салып жүрсе, үлкендер де жыланның басынан алынған тастарды «адамның ойын қатайтады, бас ауруын емдейді» деп алып жүрген. Жыланның атын атамай «ұзын», «түйме» деп атаған. «Ұзын көрдім», «тас үстінде түйме жатыр екен» деп айтады жылан көргендер. Жол жүріп бара жатқанда жылан кезіксе, албаты өлтірмейді. «Бұл жылан қызын ұзатуға бара жатқан жолаушы, құдасының үйіне бара жатқан қыз алған құдасы», - деп ерте уақытта үлкендерден талай естігенбіз, - дейді ақпарат берушілер. Жылан үйге кіріп кетсе, өлтірмей басына ақ құйып шығарған. Алда-жалда жыланды өлтірсе, «тіріліп кетеді»- мыс деп бірнеше бөлікке бөліп, көміп тастаған. Қазақ емшілерінде «сілекей жинау» атты әдет бар. Жыландардың жазға салым әбден күйі келіскенде ауыздарынан сілекей ағады, оны олар шөпке жағып отырады, мұны жыланның түкірігі- деп атайды. Осыны емшілер қандауырмен, пышақтың қырымен жинап алып, емге қолданады. Жоңғарларға қарсы шыққан ұлт-азаттық соғыстың батыры Ер Жәнібек Бердәулетұлынан қалған заттардың ішінде «айдаһардың құлағы» деп аталатын шұбартас ұрпақтарының қолында әлі күнге дейін сақталған. Батыр иен тауда келе жатқанда кезіктерген айдаһарды өлтіріп құлағын кесіп алған. Ұрпақтары әлі күнге дейін шұбартасты шетінен үгітіп, суға салып ішсе ем болады,- деп сенім қылады екен. Мұндай ырым-тыйымдардың мәні – қазақ халқының табиғатты, қоршаған ортаны, аң-құстарды, жәндіктерді қорғап сақтау, аялау – яғни экологиялық мәдениетін көрсетеді.

Қазақ ертегілерінде айдаһар-жыландар адамзат қыздарына үйленіп, оларды су астына, жер асты елдеріне алып кетеді. Адам баласы дүниеге келіп, тәй-тәй басып, табиғатпен танысып, қоршаған ортаны бақылай бастағанда үлкен және улы жыландарды көріп зәре-құты қалмаған. Осылай неден қорықса соны құдай деп таныған. Жыландардың қос мекенді екенін білген соң, жыланмен адам дос болса, достықтың негізі қыз алып, қыз берісу болғандықтан, екі жақ құдандаласқан. Бұл туыс болсақ деген ниеттен, ой-арманнан туындаған мифтер екені даусыз.

Демек, Әлем Ағашының тамырында оратылып жататын айдаһар жылан – о дүние мен бұл дүниені, дәлірек айтқанда жер астындағы «аруақтар елі» мен жер үстінде тіршілік ететін адамдар мекенін бір-бірімен байланыстырушы космогониялық образ, миф бойынша жамандықтың бейнесі. Дегенмен халық олардың пайдалы жақтарын, емдік қасиеттерін жақсы білген, сондықтан олардың осындай ерекше қасиеттерін Жыланды атаға теліген болу керек. Ендеше айдаһар жыландардан тек жамандықты ғана емес, жақсылықты да көреміз. Х. Арғынбаев дерегінде қазақ қайтыс бола салысымен оның найзасы тігінен жерге шаншып қойылады... Бір жылдан соң найзаны ерекше салтты сақтай отырып сындырып, сынықтарын зиратқа апарып қадаған. Найза арқылы жаны аспанға көтеріледі деп сенген. Найза орнына сырық, қазық немесе жай таяқ (бақан, піспек) та пайдаға асқан (Х. Арғынбаев, 1975). Ағаш-бағаналар құдайдың орнына мүлдем жүрген емес, тек қана бір иерархиялық деңгейден екіншісіне және кері қарай «ақпарат өткізуші» рөлін атқарған (С. Әжіғали, 2004). Дін жайын зерттеуші ғалымдардың пікіріне қарағанда бақсылар өз тәжірибесінде халықтық өнерді де пайдаланатын сияқты. Мысалы теміршілік өнер кейде бақсылық өнермен қатар жүреді. «Басы ауырған бақсыға барады, даулы кісі жақсыға барады», «Бақсының жақсысы, ауруға ауру қоспаған», «Әр бақсы әр басқа сарнайды» дейді халық. Көптеген бақсылар темірші, зергер, ұста болып келеді. Мұнда да бір сыр жатқандай (Қ. Бикұмар, 2013).

Бақсы ойыны басталғанға дейін ошақта жанып жатқан отқа сапсыз 2-3 кетпен, бірнеше басқа да темір заттар салып қояды. Бақсының ойынына қажет 5-10 шырақ, алдаспан, семсер, қанжар, шоқпар, қамшы т.б. заттар дайындалады екен (Қазақ халқының салт-д.,2013). Ш. Уәлиханов: «Көшпенділер ұстаның темір төсін көрсе тәу етеді», - дейді (Ш. Уәлиханов,1985). Оның басты себебі темірдің алғашында аспаннан жайтас түрінде түсуі (М. Исаков, 1965). Осыдан бастап темірден жасалған заттарды кие тұтып, ауырған кездерінде жастықтарының астына жастайтын болған. Тегі аспандық болғандықтан бұны жеті қат көкке жасалған тағзым десе де болады (М. Карамендина, 2017). Қ. Ахметжан: «Түйіндесек, жауынгерлік қару-жарақтың қазақтың этникалық мәдениетіндегі мәні соғыс құралы мәнінен әлдеқайда кең болды. Егер дәстүрлі мәдениетте қару-жарақтың қолдану сферасын шеңбер түрінде бейнелесек, оның бір полюсінде ер-қаруы – соғыс құралы қызметі, қарсы полюсінде шаманның ғұрыптық қару қызметі, ал арасында бір жағында әскери әлеуметтік қатынастарды, әлеуметтік статусты, әскери дәрежені айғақтау және сый функциялары орналасады», - дейді (Қ. Ахметжан, 2006). Халық арасында бақсылардың қызған темірді жалауы, семсердің жүзімен жүру, тасты, жуан темірлерді тізеге салып сындыру, тіпті адамды бауыздап, қайта тірілтуі сияқты аңыздарды өз көзімізбен көрдік дейтіндері бар (С. Мұқанов, 1974). Құран Кәрім хикаялары бойынша: Аллаһ Тағала жан-жануар мен жәндіктердің тілін түсінуді тек Сүлеймен

пайғамбарға ғана нәсіп еткен (Құран Кәрім хикаялары, 2005). Олай болса, жыланның тілін – ерекше қасиеттерін білген Жыланды атаның бақсылығы да ерекше болса керек деп есептейміз.

Қорытынды

Көктерек, Қарағашты әулиелерін зерттеу арқылы көптеген халықтарда кездесетін әлем ағашына табыну ғұрпының көшпенді халықтарда, оның ішінде қазақ халқының көне ұстанымдары мен наным-сенімдері өте бай екенін көреміз. Жыланға табыну салты адамзаттың көне дәуірлердегі дін пайда болмай тұрған замандарда көшпелілердің жануар, жәндіктерді қадірлеп-қастерлеу, қоршаған ортаны бүлдірмей табиғат аясында әр түрлі мақұлықтармен қатар өмір сүру жарасымдылығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. – М.: «ОАО новости», 1959.
- 2Айтмұқашова А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтнический семантика. Филол.г.к. дисс. – Алматы, 2007.
- 3Акишев А. Искусство и мифология саков. – Алматы, 1984.
- 4Арғынбаев Х. Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1975.
- 5Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. - Алматы: «Алматы кітап» ЖШС, 2006.
- 6Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы: «Дәуір», 1996.
- 7Әжіғали С.Е. Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана. – Алматы, 2004.
- 8Басилов В.Н. Культ святых в исламе. - М., 1970. С.180.
- 9Батырлар жыры. Т.5. - Алматы: «Жазушы», 1989.
- 10Биқұмар Қ. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. - Улаанбаатар, 2013.
- 11Брагинский В.И. Суфийский символизм корабля // Проблемы исторической поэтики литературы Востока. - М.: «Наука», 1988.
- 12Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. - Алматы, 1964. 59-бет.
- 13Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: «Ана тілі», 1991.
- 14Ефименко П.П. Первобытное общество.3-е изд. – Киев, 1953.
- 15Жұртбаев Т. Дулыға: Көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар. - Алматы: «Жалын», 1994. Т.1. 5-бет.
- 16Искаков М. Ғылым және соқыр сенімдер. – Алматы: «Қазақстан», 1965. 27-б.
- 17Карамендина М.Ө. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі киелі ұғымына қатысты ғұрыптардың мәні // «Ш.Есеновтың ғылыми мұрасы» атты халықаралық Сәтбаев оқуларының еңбектері. – Алматы: «ҚазҰТЗУ», 2017.
- 18Карамендина М.Ө. Ру-тайпа атрибуты – құс пен ағаш. Қазақ тілі мен әдебиеті. 2008. № 12.
- 19Керімбаев А.Е. Қазақ тіліндегі сакральды атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Филол.г.к. дисс.авторреф. – Алматы, 2007.
- 20Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1 том. – Алматы: «Арыс», 2005.
- 21Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. – Алматы: «Жазушы», 2004. 125-б.
- 22Құран Кәрім хикаялары. – Алматы: «Әлбаракат» ҚҚ, 2005.
- 23Мейрманов А. Мифологиялық мазмұн мен символдық мәннің танымдық қызметі // Әл-Фараби. Философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. 2014. № 1 (45).
- 24Мұқанов С. Халық мұрасы. - Алматы: «Қазақстан», 1974.
- 25Мұстафина Р.М. Представления. Культы, обряды у казахов. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. С.96.
- 26Мыңжани Н. Таңдамалы мақалалар. – Алматы: «Мерей», 2017.
- 27Сейфуллин С. Шығармалар жинағы.Т.6. 1964. 154-б.
- 28Снесарев Г.П. Реликт домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. С.115.
- 29Тоқтабаев А. Бақсылық сарындар // Жас қазақ. 1992. № 8.
- 30Тоқтабай А. Төле би хақында аңыз емес тарихи құжаттардағы деректер арқылы сөйлесек // Егемен Қазақстан. - 2003. – 31 желтоқсан.
- 31Турсунов Е.Д. Древние тюркских фольклор: истоки и становление. – Алматы, 2001.
- 32Түркі фольклорының бастауы Қорқыт. - Алматы, 2001.
- 33Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. 156-бет.
- 34Штернберг Л.Я. Первобытная религия. – Л., 1936.

УДК 069.44
МРНТИ 13.61.25

М.З. Мусаханова¹ А.К. Садвакасова²

¹*к.и.н., доцент, музейвед, член ИСОМ, профессор Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова, г. Алматы, Казахстан*

²*реставратор высшей категории Центрального Государственного музея РК, г. Алматы, Казахстан*

РЕСТАВРАЦИЯ РУКОПИСНОГО НАСЛЕДИЯ (НА ПРИМЕРЕ МУСУЛЬМАНСКОЙ РУКОПИСИ АРАБСКОЙ ГРАФИКИ 1888 ГОДА)

Аннотация

В данной статье проанализированы проблемы реставрации рукописного наследия на примере мусульманской рукописи арабской графики 1888 года из семейного архива, даны рекомендации по решению проблем. Уделено внимание необходимым условиям сохранности документов на бумажной основе, процессам, замедляющим химическое разрушение и предохраняющим от механических повреждений. Представлены причины разрушения документов на бумажной основе и главная задача реставратора – замедлить процессы естественного старения и по возможности ликвидировать все повреждения.

Ключевые слова: реставрация, рукопись, наследие, бумага, документ, хранение

М.З. Мусаханова¹ А.К. Садвакасова²

¹*т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ИСОМ мүшесі, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры, Алматы қ., Қазақстан*

²*ҚР Орталық Мемлекеттік мұражайының жоғары категориялық реставраторы, Алматы қ., Қазақстан*

ҚОЛЖАЗБА МҰРАСЫНЫҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ (1888 ЖЫЛҒЫ АРАБ ГРАФИКАСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАН ҚОЛЖАЗБАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Бұл мақалада 1888 жылғы отбасылық мұрағаттан алынған араб графикасындағы мұсылман қолжазбасы мысалында қолжазба мұрасының қалпына келтіру проблемалары талданған және проблемаларды шешуге ұсыныстар берілген. Қағаз негізіндегі құжаттардың сақталуы үшін қажетті жағдайларға, химиялық зақымдануды бәсеңдететін және механикалық зақымдардан қорғауға назар аударылады. Қағаз негізіндегі құжаттардың жойылу себептері келтірілген және реставратордың басты міндеті табиғи қартаю үдерістерін бәсеңдету және мүмкіндігінше барлық зиянды жою.

Түйінді сөздер: қалпына келтіру, қолжазба, мұра, қағаз, құжат, сақтау

M.Z. Mussakhanova¹ A.K. Sadvakasova²

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, museologist, ICOM member, Professor at Kazakh National Academy of Arts named by T. Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan*

²*restorer of the highest category of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan*

RESTORATION OF MANUFACTURAL HERITAGE (ON THE EXAMPLE OF THE MUSLIM MANUSCRIPT OF THE ARAB GRAPHIC OF 1888)

Annotation

This article analyzes the problems of the restoration of the manuscript heritage on the example of the Muslim manuscript of the Arabic graphics of 1888 from the family archive, and gives recommendations for solving problems. Attention is paid to the necessary conditions for the preservation of documents on paper basis, processes that slow down chemical destruction and protect against mechanical damage. The reasons for the destruction of documents on paper basis are presented and the main task of the restorer is to slow down the processes of natural aging and, if possible, to eliminate all damage.

Keywords: restoration, manuscript, heritage, paper, document, storage

В настоящее время важными для музеев Казахстана являются вопросы, связанные с научным описанием, учетом и выделением редких изданий из основного фонда, а также использование новых информационных технологий для решения проблемы сохранности и доступности редких изданий и печатного наследия.

«Необходимыми условиями сохранности документов на бумажной основе и книг являются контроль режима их хранения, правильный уход за ними и бережное использование, т. е. то, что поможет замедлить процесс химического разрушения и предохранить от механических повреждений. В соответствии с этим должны строиться принципы монтажа и хранения данных материалов на постоянной экспозиции» [1, с.103].

При реставрации рукописного наследия следует учитывать очень важный момент – причины разрушения документов на бумажной основе:

1. Естественное старение.
2. Нарушение условий хранения.
3. Неправильное обращение с экспонатом.

Безусловно, все дефекты, накопившиеся за время жизни документов, являются предпосылкой к реставрации. Задача реставратора – замедлить процессы естественного старения и по возможности ликвидировать все повреждения [2, с. 12].

Мусульманская рукопись арабской графики 1888 года из семейного архива в момент передачи на реставрацию была в плохом состоянии полностью загрязнена, сильно деформирован корешок рукописи, большинство листов повреждены, утраты основы, разрывы, измятость краев и углов, царапины, экскременты насекомых по краям (фото № 1, № 2).

Большинство механических повреждений произошло ввиду отсутствия обложки. Разные нити различной толщины и цвета, свидетельствуют о ранней реставрации, хотя немаловажным значением, остается то, что, основываясь на нитях мы можем предполагать, что мусульманская рукопись была собрана из разных тетрадей. Рукопись состоит из 173 страниц, дата между листами, указывает на то, что написание рукописи (одной из тетрадей) было завершено 14 декабря 1888 года, предположительно человеком по имени Габдулгалим, так как его имя, написанное на кириллице, часто встречается на некоторых листах. Рукопись была передана Мусиной Гайшой Сафиевной (1890-1987, в девичестве Насыровой) своей внучке Садвакасовой Галие Дмитриевне (в девичестве Шамировой), которая по настоящее время хранится в семейном архиве.

На реставрацию рукопись была передана весной 2017 года. Основанием для реставрации послужило неудовлетворительное состояние сохранности: основа ветхая, деформация корешка, многочисленные разрывы, отсутствие обложки.

При первом визуальном осмотре на листах была обнаружена штемпельная маркировка, принадлежащая Адищевской фабрике В.С. Щеколдина Костромской области. Штемпель Адищевской фабрики содержит указание номера бумаги - 6½ (фото № 3, № 4).

Производство основано в 1752 г. на р. Сендеге в с. АдищевоИвашевской волости Кинешемского уезда Костромской губернии. В 1874 г. фабрика перешла во владение к потомственному почетному гражданину Василию Семеновичу Щеколдину. В 1905 г. Товариществу писчебумажной и картонной фабрики В.С. Щеколдина принадлежало две фабрики, расположенные в с. Адищево: писчебумажная и картонная [3].

После тщательного осмотра состояния сохранности рукописи, были выделены следующие реставрационные мероприятия:

1. Механическая чистка. Удаление старых нитей
2. Восполнение утрат, подклейка разрывов на сгибах тетрадных листов
3. Подготовительная работа для ручного шитья корешка рукописи
4. Изготовление обложки
5. Монтирование корешка в обложку

Описание процесса реставрации.

Прежде, чем приступить к реставрационной работе, была произведена фотосъемка рукописи до реставрации.

Механическая чистка рукописи производилась последовательно. Удалялись нити, один за другим снимались тетрадные листы. Каждый тетрадный лист очищался мягкой кистью и более тщательно на сгибах, где в основном собрался весь мусор (фото № 5).

Глазным скальпелем удалялись поверхностные загрязнения, экскременты насекомых. Далее следовало деликатное обеспыливание по краям с обеих сторон мягкой резинкой и ватным тампоном. Своевременно была произведена нумерация каждого тетрадного листа карандашом. По мере того как рукописный блок был разобран, мы смогли оценить степень загрязнения рукописи. На сгибах тетрадных листов скопилось много пыли, песка, тараканов и личинок. По завершению разбора рукописного блока, на фото № 6 мы можем увидеть три кучки с песком и мусором, с нитями, а также тараканами и их личинками. Удивительно, сколько загрязнений смог собрать в себя рукописный корешок.

После того как, все тетрадные листы были очищены и пронумерованы, была произведена подклейка на сгибах тетрадных листов. Утраты восполнялись китайской рисовой бумагой, разрывы подклеивались полосками микалентной бумаги (фото № 7, № 8). Подклейка производилась пшеничным клеем. Когда все листы были подклеены и просушены, началась подготовительная работа к ручному шитью рукописного блока.

Для ручного шитья все тетрадные листы предварительно были размечены карандашом в линиях сгиба. Разметки заранее проколоты шилом (фото № 9). Так как бумага рукописи была тонкая, специально для этого была подобрана тонкая игла и белые швейные нитки марки «Идеал». Была подобрана хлопчатобумажная тесьма, которая применялась для упрочнения скрепления тетрадей в блоке, а также для скрепления блока с картонными страницами переплета (фото № 10).

Сшивалась рукопись по одной тетради. Для того чтобы прошить первую тетрадь игла была вставлена снаружи в заранее подготовленный прокол, ориентируясь на карандашную метку. Шитье производилось вдоль корешка тетради, обводя нить вокруг тесемок, игла вытянута наружу через прокол на другом конце. Следующие тетради сшивались таким же образом, делая в конце каждой тетради затяжной стежок для соединения с предыдущей. В конце последней тетради были сделаны два затяжных стежка (фото № 11, № 12).

Когда рукописный блок был полностью собран, он был промазан клеем ПВА и оставлен под прессом на 1 сутки для стабилизации клея. Тем временем была изготовлена обложка для рукописи с использованием плотного переплетного картона с твердой поверхностью и ледерина - ткани имитирующую кожу. Был подготовлен форзац. Форзац является элементом конструкции книги в переплете. Для форзаца использовалась высококачественная бумага, цвет форзаца был гармонично подобран с цветом переплетного ледерина, и по тону подходящий к бумаге рукописи.

После того как клей на корешке просох, на него была приклеена полиграфическая марля, по высоте корешка, с запасом по длине в 2 см. Далее была приклеена фильтровальная бумага в два слоя. Первый слой по размеру самого корешка, который был промазан клеем до прозрачности бумаги, разглажена косточкой. Второй слой фильтровальной бумаги в высоту на 1,5 см меньше корешка и в длину на 1 см больше. Для дополнительного скрепления тетрадей книжного блока был использован каптал – полоска ткани, которую мы прикрепили у головки и хвостика книжного блока. Далее было изготовлено суфле

(гильза) из фильтровальной бумаги, сложенной втрое, в длину на 1 см меньше и на 2,5мм меньше в высоту. В центр суфле была продета полоска парафинированной бумаги во избежание склеивания между собой. Как только вся подготовительная работа с корешком была закончена, с обеих сторон рукописи был приклеен форзац. Завершающим этапом в реставрационной работе мусульманской рукописи, стала вставка рукописного блока в переплетную обложку (фото № 13-18)

После всех реставрационных мероприятий по изготовлению нового корешка и переплетной обложки, рукопись была передана владельцу. Есть уверенность, что данная мусульманская рукопись будет храниться в семейном архиве еще многие столетия и позволит исследователям изучить ее содержание и историю (фото № 19, № 20).

Таким образом, проделанная реставрационная работа была направлена на восстановление документов и обеспечение их долговечности с минимальным вмешательством. Реставрационные мероприятия были выполнены с учетом характера и степени повреждений. Вся работа проведена с учетом условий последующей эксплуатации, максимально сохраняя признаки подлинности документа и не создавая затруднения для дальнейшего использования – хранения в фонде, экспонирования на выставке, хранения в семейном архиве.

Список использованной литературы:

1. Мелихова И.А. *Монтаж и сохранность музейных предметов в экспозиции. Методическое пособие.* Труды ГИМ, Вып. 168. – М., 2007.
2. *Реставрация произведений графики ВХНРЦ им. И.Э. Грабаря.* – М., 1995.
3. Цыпкин Д.О. *Штемпельная маркировка образцов и краткие сведения о производителях бумаги / Фотография. Изображение. Документ.* – 2013. - С.32-40 // [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/shtempelnaya-markirovka-obraztsov-i-kratkie-svedeniya-o-proizvoditelyah-bumagi> (дата обращения 3.06.2018.)

Фото 1. Общий вид до реставрации Фото 2. Общий вид до реставрации

Фото 3. Штемпель Адищевской фабрики Фото 4. Штемпель Адищевской фабрики

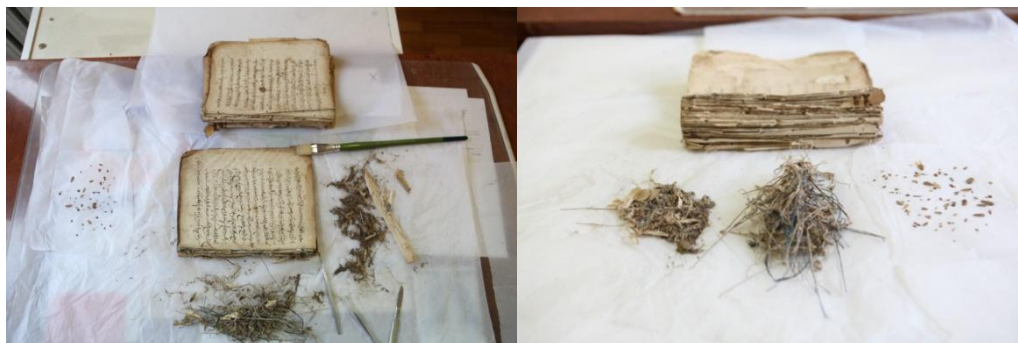

Фото 5. Процесс реставрации Фото 6. Процесс реставрации

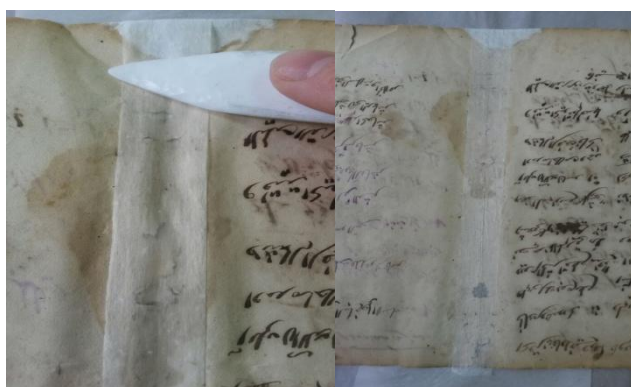

Фото 7. Процесс реставрации Фото 8. Процесс реставрации

Фото 9. Процесс реставрации Фото 10. Процесс реставрации

Фото 11. Процесс реставрации Фото 12. Процесс реставрации

Фото 13. Процесс реставрации Фото 14. Процесс реставрации

Фото 15. Процесс реставрации Фото 16. Процесс реставрации

Фото 17. Процесс реставрации Фото 18. Процесс реставрации

Фото 19. Рукопись после реставрации Фото 20. Рукопись после реставрации

УДК 789-03
ГРНТИ 03.20

Шаймерденова М.Д.¹, К.И. Мирзоев²

*¹к.и.н., ассоц. профессор, профессор КазНАИ им. Т.Жургенова.
г. Алматы, Казахстан*

*²д.филол.н. профессор, академик МАН ВШ, академик АСН РК
профессор КазНПУ имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

ТЮРКСКО-СЛАВЯНСКИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ В 40–50-е ГОДЫ XX ВЕКА В СФЕРЕ ГУМАНИТАРНОГО НАПРАВЛЕНИЯ: ИСТОЧНИКИ, ПЕРСОНАЛИИ, ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается история тюрко-славянских взаимоотношений как история многогранного, многостороннего взаимодействия как торгового и военного, так и политического, и социокультурного. Казахстан и Россию объединяет историческое прошлое и историческое наследие. Поэтому авторы статьи сосредоточены на истории взаимоотношений в сфере гуманитарного направления Казахстана в 40-50-х годах, уделяя особое внимание тюрко-славянскому сотрудничеству как многогранному сотрудничеству в определенный период истории Казахстана, предоставляя читателям интересные материалы, определяющие развитие казахской советской литературы и искусства того времени.

Ключевые слова: тюрко-славянские отношения, учебники, история Казахстана, депортация, эвакуация, гуманитарное направление, культура, искусство, наука.

М.Д. Шаймерденова¹, К.И. Мирзоев²

*¹Т.Жургенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының профессоры,
тарих ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Алматы, Қазақстан*

*²Халықаралық Жоғарғы Мектеп Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан Халқы Ассамблеясы кеңесінің мүшесі, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың шығыс
тілдері кафедрасының меңгерушісі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері.*

40- 50 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНДА ТҮРК-СЛАВЯН ӨЗГЕРІСТЕР ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖАҒДАЙДА XX ҒАСЫР: КӨЗ, ШЕКТЕУЛЕР, ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Мақалада түркі-славяндық ынтымақтастық тарихы коммерциялық және әскери, саяси және әлеуметтік-мәдени қарым-қатынас ретінде қарастырылады. Қазақстан мен Ресейді тарихи өткені мен тарихи мұрасы біріктіреді. Сондықтан мақаланың авторлары Қазақстан тарихының нақты бір кезеңіндегі көпқырлы ынтымақтастық ретінде түркі-славян ынтымақтастығына назар аударып Қазақстанның 40-50 жылдардағы гуманитарлық саласындағы тарихына көз жүгіртеді, оқырмандарға осы кезеңнің қазақ совет әдебиеті мен өнерінің дамуын айқындайтын қызық материалдар ұсынылады.

Түйінді сөздер: Түркі-славяндық қарым-қатынас, оқулық, Қазақстан тарихы, депортациялау, эвакуация, гуманитарлық бағыт, мәдениет, өнер, ғылым.

Shaimerdenova M.D., ¹ Mirzoev K.I.²

¹ *Candidate of Historical Sciences, associate professor
Professor of Kazakh National Academy of Art by T.Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan*

² *Doctor of philological sciences, professor, academician of the MSE
Head of the Oriental Languages Department of KazNPU named by Abay
Almaty, Kazakhstan*

Annotation

The article is devoted to the history of the Turkic-Slavic interaction as the history of a multifaceted, multilateral interaction of both trade and military, and political, and sociocultural. Kazakhstan and Russia are united by a historical past, a historical heritage. Therefore, the authors of the article pay particular attention to the specific period in the history of Kazakhstan in the humanitarian field, in terms of the Turkic-Slavic interaction, this is the 40-50th years of the last century, providing interesting material of this period on the development of Kazakh Soviet literature and art.

Key words: Turkic-Slavic interrelations, textbook, history of Kazakhstan, deportation, evacuation, humanitarian direction, culture, art, science.

История тюркско-славянского взаимоотношений – это, прежде всего, история многогранного, многостороннего взаимодействия как торгового и военного, так и политического, и социокультурного. Опыт работы над учебниками и учебными пособиями, дискуссии с другими авторами, свидетельствует о том, что, изучая историю нашего государства, многие авторы стараются включить в учебники «Истории Казахстана» источниковедческие материалы, демонстрирующие позитивные стороны взаимоотношений между народами; обращают внимание школьников и студентов не столько на историю военных конфликтов, войн, военных побед и поражений, а на многогранность соприкосновения различных культур сопричастных государств, прежде всего, государств постсоветского пространства.

История Казахстана содержит богатую летопись переселений, эвакуации, депортаций различных этнических групп, которые волею судьбы оказались в Казахстане, а казахская земля и гостеприимный казахский народ принимал их, помогал им, и представители этих народов, в свою очередь, стали считать казахстанскую землю своей второй Родиной.

Казахстан и Россию объединяет историческое прошлое, историческое наследие. Причем, как свидетельствуют исследования, невозможно рассматривать некоторые исторические события, происходившие в Казахстане в отрыве от истории России, СССР в целом и в отрыве от истории народов СССР, в частности.

Так, если мы обратимся к тюрко-славянскому взаимодействию конкретного периода, например в 40-50 – годы XX века в сфере гуманитарного направления, то обратим внимание на то, что в этот период именно в Казахстане были сосредоточены крупнейшие научные силы страны. Так, в Боровом вели научные исследования академики В.М. Алексеев, А.Н. Бах, Л.С. Берг, С.Н. Бернштейн, В.И. Вернадский, Н.Ф. Гамалея, Л.И. Мандельштам и др. В этот период в Алма-Ате разместилось свыше 20 научно-исследовательских институтов – институт философии, географии, физиологии АН СССР, физико-механический институт АН УССР, Академия архитектуры СССР. Все это закладывало основы академической науки и научно-исследовательских институтов [1].

В Казахском филиале АН СССР были организованы астрономическая обсерватория, институты языка, литературы и истории, химико-металлургический, почвоведения и ботаники, зоологии и краевой патологии и др. В октябре 1945 года правительство СССР приняло решение о создании Казахской Академии наук, и в мае 1946 г. состоялось торжественное открытие Академии наук Казахстана. Ее первым президентом стал выдающийся ученый Каныш Имантаевич Сатпаев; почетными членами Академии были избраны И.Бардин, С.Вавилов, И.Мещанинов, В.Обручев. В научном центре насчитывалось 1500 человек, в том числе 78 докторов наук и профессоров, около 200 кандидатов наук. Стремительно стало увеличиваться число ученых-казахов, среди них в тот период было 12 докторов и 30 кандидатов наук [2].

В Казахстан были эвакуированы 23 художественных коллектива Москвы, Ленинграда, Киева, Харькова и других городов. Выдающиеся деятели сцены В.П.Марецкая, Н.Д.Мордвинов, Г.С.Уланова,

Ю.А.Завадский; композиторы С.С.Прокофьев, С. Туликов; художники Кукрыниксы (С.Куприянов, П.Крылов, Н.Соколов) и другие участвовали в обучении талантливой казахской молодежи.

В ноябре 1941 года на базе эвакуированных Московской ордена Ленина киностудии «Мосфильм», Ленинградской ордена Ленина киностудии «Ленфильм» и Алма-Атинской киностудии была организована Центральная объединенная киностудия художественных фильмов (ЦОКС), снимавшая огромное количество художественных фильмов – «Небесный тихоход», «Два бойца», «Илья Муромец», «Она защищает Родину», «Жди меня» и др. [3].

В Центральной объединенной студии работали такие выдающиеся мастера советского кино, как С.Эйзенштейн, Л.Трауберг, С.Юткевич, Ф.Эрмлер, Н.Черкасов, М.Жаров, Л.Орлова. За два года были выпущены 23 полнометражных картины. Выдающиеся киноактеры Н.Боголюбов, М.Жаров, Н.Д.Мордвинов, Б.Чирков, Н.Черкасов, Н.Крючков, О.Жаков часто выступали с творческими отчетами перед воинами Советской Армии.

В столице Казахстана Алма-Ате в те годы жили и работали автор «Приключений Буратино» А.Н.Толстой, Самуил Маршак, писатели Михаил Зощенко и Константин Паустовский, автор «Дяди Степы» и отец известного современного кинорежиссера Никиты Михалкова Сергей Михалков, знаменитый режиссер С.М. Эйзенштейн, популярнейшие актеры Николай Черкасов, Михаил Жаров, Любовь Орлова, Марина Ладынина, Николай Крючков, Борис Андреев. Все эти имена – свидетельство разных судеб, тесных контактов Казахстана и России, интеграционных процессов и совместных усилий в различных отраслях науки, культуры, искусства.

Национальные кадры готовил Всесоюзный Государственный институт кинематографии, работавший тогда в Алма-Ате. Передовыми мастерами советского казахского искусства были Серке Кожамкулов, Калибек Куанышбаев, Елубай Умурзаков, Шакен Айманов. Они заинтересовали Эйзенштейна как необыкновенно яркие дарования. Вместе с мастерами центральных киностудий с участием М.О. Ауэзова, Г.Мусрепова, А.Тажимаева в военные и послевоенные годы сняты ленты «8-я гвардейская», «Песни Абая», «Сын бойца», «Казахский киноконцерт – фронту», «Тебе, фронт» [3].

Все перечисленное может быть представлено в виде таблицы в которой наглядно продемонстрированы направления в искусстве, периоды, имена:

Развитие казахстанской советской литературы и искусства
в 1920-1950-е годы

<i>Направления</i>	<i>Период, событие</i>	<i>Имена</i>
Развитие литературы в 1920-х гг. XX века	1925 г. – V Краевая партийная конференция; 1924 г. – собрание казахских студентов г. Москвы; 1929 г. – собрание казахских студентов г. Ташкента 1926 г.– создание КазАПП.	<i>Классики:</i> А. Байтурсинов, Ш. Кудайбердиев, М. Жумабаев, Ж. Аймаутов, С. Сейфуллин, Б. Майлин, И. Жансугуров, С.Муканов, М. Ауэзов, Г. Мусрепов.
Творчество акынов и литература в военное время и после войны	1947 г. – выход второго тома романа «Путь Абая» М. Ауэзова (Госпремия - 1949 г.); 1948 г. – романы «Сырдарья» С.Муканова, «Миллионер» Г. Мустафина; 1949 г. – «Солдат из Казахстана» Г.Мусрепова.	<i>Погибшие писатели и поэты в годы войны:</i> А. Жумагалиев, Б. Булкышев, В. Чугунов.
Театральное искусство	1926 г. – открытие в Кызылорде первого профессионального казахского театра 1937 г. – открытие в Кызылорде Корейского музыкального драм. театра;	<i>Драматурги, режиссеры и артисты:</i> М. Ауэзов, Ж. Шанин,

	1944 г. – открытие ТЮЗа	С. Кожамкулов, К. Куаньшпаев, К. Жандарбеков, З. Атабаева, Ш. Айманов. Актеры: Ш. Айманов, К. Кармысов, Х. Букеева, И. Ногайбаев, Н. Жантурин.
Репрессии	1928 г. – арест 40 деятелей культуры Казахстана; 1937-1938 гг. – вторая волна репрессий	<i>Репрессированные деятели культуры:</i> А. Букейханов, М. Жумабаев, А. Байтурсьнов, Ж. Аймаутов, М. Тынышпаев, Х. Досмухамедов, С. Сейфуллин, Б. Майлин, И. Жансугуров, С. Асфендияров <i>Репрессированные государственные и общественные деятели:</i> Т. Рыскулов, С. Садвакасов, У. Исаев, О. Жандосов

Взаимный интерес России и Казахстана друг к другу и в общности стратегических и экономических интересов, что само по себе уже значимо. Кроме того, приграничье и проживание большого числа русских в Казахстане, и казахов в России, которые не одним поколением укоренились на этих землях, давно ставших для них Родиной. Поэтому большое значение во внешнеполитической деятельности России и Казахстана обе страны отводят взаимоотношениям друг с другом. Основу этих отношений составляет Договор о дружбе, сотрудничестве, и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, подписанный в мае 1992 года [4]. В продолжение этого курса двух стран на всестороннее сотрудничество в 1998 году была подписана Декларация между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о вечной дружбе и сотрудничестве, ориентированном в XXI век [5].

2003 год был объявлен «Годом Казахстана в России», а 2004 год «Годом России в Казахстане». Были осуществлены серьезные шаги для дальнейшего развития российско-казахстанских отношений. Среди интересов России в Казахстане стратегическими представлялись объекты – космодром Байконур, военные полигоны, шельф Каспийского моря и вопрос делимитации границы. По всем этим вопросам было достигнуто приемлемое для обеих стран соглашение. 2003–2004 годы принесли как России, так и Казахстану немалые дивиденды в усилении геополитических позиций в регионе Центральной Азии. Крупным достижением в развитии российско-казахстанских отношений стал Договор между Россией и Казахстаном о российско-казахстанской границе, где обе стороны подтвердили уважение суверенитета и территориальной целостности друг друга.

Евразийская идеология возвращается на политическую и интеллектуальную арены современных России и Казахстана. Зародившееся в среде российской эмиграции на Западе между двумя мировыми войнами евразийство предполагает существование между «Западом» и «Востоком» третьего континента – евразийского. В советскую эпоху евразийство, заклеенное властью, исповедовали только в России – Л.Н. Гумилев, а в Казахстане – О.Сулейменов. 9 марта 1994 года Президент Республики Казахстан Н.А.

Назарбаев, выступая с речью в Московском государственном университете им. М.В. Ломоносова, выдвинул идею о создании Евразийского Союза [6].

Евразийский дискурс по-особому звучит в Казахстане, что обусловлено необходимостью одновременно выработать государственную идентичность, найти свое место в Центральной Азии и создать более широкое региональное объединение в масштабах Евразийского континента. В Казахстане евразийство – это в основном государственная идеология, проповедуемая главой нашего государства.

В Казахстане, евразийство отличается от других его вариантов. Для него характерны – синкретизм, многокультурность, многонациональность, поликонфессиональность, единство в многообразии. Развивается тезис о том, что Казахстан сочетает в себе лучшие черты Запада и Востока. Евразийство в Казахстане напоминает о взаимодействии культуры казахского народа в ходе его соприкосновения с русским миром.

Таким образом, на примере небольшого периода в истории Казахстана (не считая взаимодействия начиная с эпохи Великого переселения народов, в V-VI вв н.э.) тюрко-славянское взаимодействие было определено соседством в приграничье, миграцией населения и взаимодействием в ходе исторического развития. Названные в статье факты, имена свидетельствуют о ценном историческом опыте, связанном с взаимным обменом достижениями разных культур, научным, образовательным и языковым взаимодействием.

Список использованной литературы:

1. Аяган Б.Ш., Шаймерденова М.Д. *Новейшая история Казахстана. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы.* Алматы, Атамұра, 2013.
2. Кадырбаев А.Ш., Шаймерденова М.Д. *Страна изучаемого языка: Республика Казахстан: История, география и культура Казахстана.* Москва, Тезарус. 2012.
3. Ляховская В. *Как Алмата стала городом кино. Электронный ресурс [Режим доступа]:* <http://history.voxpopuli.kz/post/view/id/988>
4. *Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией.* Москва, 25 мая, 1992. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=8601.
5. *Декларация между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о вечной дружбе и союзничестве, ориентированном в XXI столетие.* Москва, 6 июля, 1998. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://kazakhstan.news-city.info/docs/systems/dok_oegbiz.htm.
6. *Выступление Нурсултана Назарбаева в МГУ имени М.В. Ломоносова.* Электронный ресурс [Режим доступа]: http://eurasia.org/nazarbaev_msu_1994/.
7. Назарбаевтың Н.Ә. Еуразиялық бастамасы. Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.eurasianism.eni.kz/elektronnye-resursy/uchenyu-mir-o-evraziystve/632/>.
8. Нугман Б.Г. *Л.Н.Гумилев как основоположник идеи евразийства.* Вестник КазНУ. Алматы, 2010, №1, История.
9. Глеугабылова К.С. *Л.Н.Гумилев – один из основоположников идеи евразийства// Молодой ученый, №2, 2013*
10. *Основатель Академии наук Казахстана.* Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://novikovv.ru/kanish-satpaev/osnovatel-akademii-nauk-kazachstana>

Далаева Т.Т.¹

¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: tenliktd@mail.ru

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ КЕНТАУ НА СТРАНИЦАХ МЕСТНОЙ ПЕЧАТИ (1950-1970 ГГ.)

Аннотация

Статья посвящена изучению текстов стихов и статей, заметок, отражающих идентичность населения города Кентау на страницах местной печати 1950-1970-х гг. Особое внимание исследователя было уделено выявлению маркеров социокультурной идентичности. В связи с этим была дана характеристика авторов, осуществлен анализ содержания созданных ими стихотворных произведений и кратких заметок о жизни города в контексте государственных задач развития республики в 1950-1970-е годы. В статье представлены примеры, демонстрирующие советскую, профессиональную и трудовую принадлежность авторов. Кроме того, в статье дан анализ проявления национальной идентификации авторских позиций на примере фактов культурных норм в повседневной жизни города. Для анализа были привлечены материалы местных газет на казахском и русском языках.

Несмотря на официальный характер материалов, представленных на страницах местной газеты, исследователь попытался выявить такие исторические источники, которые отражали отношение как рядовых жителей, так и местных руководящих лиц к происходящим в стране событиям.

Ключевые слова: социокультурная идентичность, маркеры идентичности, Кентау, местная газета, «Кентауская правда», население, 1950-1970-е гг.

Далаева Т.Т.¹

¹т.ғ.к., академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: tenliktd@mail.ru

1950-1970 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ БАСПАСӨЗ БЕТТЕРІНДЕ КЕНТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІГІ

Аңдатпа

Мақала 1950-1970 жж. жергілікті баспасөз беттеріндегі Кентау қаласының тұрғындарының бірегейлігі көрініс берген өлеңдер мен мақалалардың, ескертпелердің мәтіндерін зерттеуге арналған. Зерттеуші әсіресе тұрғындардың әлеуметтік-мәдени бірегейлігіне ерекше назар аударған. Соған байланысты 1950-1970 жж. республиканы дамытудың мемлекеттік міндеттері аясындағы қала өмірі туралы жазылған қысқаша ескертпелер мен өлеңдердің мазмұнына сараптама жасалып, олардың авторларына мінездеме беріледі. Мақалада авторлардың кеңес қоғамына, кәсібі мен еңбекке адалдығын көрсететін мысалдар келтірілген. Сонымен бірге авторлық ұстанымдағы ұлттық бірегейліктің пайда болуына қаланың күнделікті өміріндегі мәдени нормалардың фактілері мысалында сараптама жасалынады. Сараптама жасау үшін қазақ және орыс тілдеріндегі жергілікті газет материалдары қолданылды.

Жергілікті газет беттеріндегі материалдардың ресми сипатына қарамастын зерттеуші елдегі орын алған жағдайларға жергілікті басшылық пен қарапайым тұрғындардың қатынасын көрсететін тарихи деректерді аршып алуға тырысады.

Кілт сөздер: әлеуметтік-мәдени бірегейлік, бірегейліктің көріністері, Кентау, жергілікті баспасөз, «Кентау правдасы», тұрғындар, 1950-1970 жж.

Dalayeva Tenlik¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of KazNPU named by Abai,
RepublicKazakhstan,Almaty.
E-mail: tenliktd@mail.ru*

SOCIO-CULTURAL IDENTITY OF THE KENTAU POPULATION ON THE PAGES OF THE LOCAL PRESS (1950-1970)

Annotation

The article is devoted to the study of texts of poems and articles, notes reflecting the identity of the population of the city of Kentau on the pages of the local press of the 1950-1970s. The researcher paid special attention to revealing the markers of socio-cultural identity. In this connection, the authors' characteristics were given, the content of the poetic works created by them and brief notes about the life of the city in the context of the state tasks of the development of the republic in the 1950-1970s were analyzed. The article presents examples that show the Soviet, professional and labor affiliation of the authors. In addition, the article analyzes the manifestation of the national identification of author's positions on the example of facts of cultural norms in the daily life of the city. For the analysis, materials from local newspapers in Kazakh and Russian were used.

Despite the official nature of the materials presented on the pages of the local newspaper, the researcher tried to identify such historical sources that reflected the attitude of both ordinary citizens and local officials to the events taking place in the country.

Key words: socio-cultural identity, identity markers, Kentau, local newspaper, "Kentau Pravda", population, 1950-1970s.

Изучение идентичности населения в определенном пространстве и временных рамках обусловлено конкретными социальными и культурными характеристиками, для анализа которых требуется применение особого исследовательского инструментария и иногда совмещение различных междисциплинарных методик работы с историческими источниками. Изучение идентичности населения Кентау-Ащысай (Ачисай) в XX–в нач.XXI вв. представляет собой междисциплинарное историческое исследование, на основе анализа как официальных источников (архивных документов и материалов местных газет), так и источников «устной истории» (интервью и воспоминаний жителей-респондентов). Специфика исследования феномена идентичности населения конкретной местности в определенный период направлена на выявление характеристик и маркеров тех типов идентичности, которые и проявляются в исторических источниках личного происхождения. Целью данной статьи является изучение содержания текстов стихов и статей, заметок авторов, жителей г. Кентау и близлежащих поселков, отражающих идентичность населения на страницах местной печати 1950-1970-х гг. Для анализа были привлечены газетные издания, опубликованные в Кентау в советское время. В отделении Российской государственной библиотеки в Химках (Московской области) для исследователей доступны номера газет «Горняк Кара-Тау» за 1936-1956 гг., «Кентауская правда» за 1956-1963 гг., 1967-1991 гг., «Горняк Кентау» за 1964-1967 гг., есть газеты и на казахском языке. В самом г. Кентау в городской центральной библиотеке представлены подшивки газеты «Кентауская правда» на казахском и русском языках за 1970-1991 гг.

В 1955 г. на базе рабочих поселков Кантаги и Миргалымсай был образован город Кентау областного подчинения Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) области. Основой развития экономики города и близлежащих рабочих поселков стало Ачисайское полиметаллическое рудное месторождение. С начала организации комбината «Ачполиметалл» было очевидно его союзное значение, уже с 1933 г. на комбинате издавалась своя газета «Горняк Кара-Тау». Сведения о тираже в ранние годы ее публикации нет, в 1954 г. выпускалось 1100 экземпляров. После получения статуса города Кентау газета теперь получила название «Кентауская правда» и стала печатным органом Кентауского городского комитета Коммунистической партии Казахстана (КПК) и городского Совета депутатов трудящихся, тираж ее увеличился в 1956 г. - до 3200 экземпляров, к 1967 г. - до 6100. На короткий срок (1964-1967 гг.) газета была переименована в «Горняк Кентау» и была органом партийных, профсоюзных организаций комбината «Ачполиметалл» и треста Миргалымсайсвицецстрой. В целом, несмотря на изменение статуса и наименования газета за весь изучаемый период сохраняла преемственность основного содержания и свое прямое местное предназначение, поэтому для исследования идентичности населения тексты

публикаций местных рабочих корреспондентов и стихи авторов, работавших на комбинате, несмотря на определенную цензуру, имеют свое источниковедческое значение.

Характеризуя состав авторов, чьи заметки и произведения были привлечены для анализа идентичности местного населения г. Кентау, следует сказать, что значительная часть их были люди разных рабочих профессий – буровики, гидроколлекторы, рабочие рудников и обогатительных фабрик, вспомогательных цехов комбината, учителя местных школ. Отдельные публикации официального характера были подготовлены управленцами (заведующим городским отделом культуры, начальником ЖКУ (жилищно-коммунальные услуги) комбината, представителем горно (городской отдел народного образования). Подобный социальный состав был обусловлен идеологическими установками советской власти, что дает возможность проследить характер проявляемой ими идентичности в представленных ими публикациях.

Знакомство с содержанием передовиц и статьями рабкоров (рабочих корреспондентов, совмещающих этот вид деятельности со своей рабочей профессией) показывает, что основным видом социальной идентичности, получившим широкое представление на страницах местной прессы, была профессиональная принадлежность к шахтерам-горнякам, в основном молодежи. Образ города Кентау часто представлен молодыми рабочими, современниками его становления и развития. Приведем наиболее характерные примеры: В.Павский, бывший буровик, в феврале 1958 г. студент Алма-атинского горного института, автор «Песня шахтеров Кентау»:

«Кентау, Кентау, наш город!
Родные для сердца края,
Ты слышишь, ты слышишь,
Летит по просторам
Шахтерская слава твоя!» [1, С. 3.]

Тот же автор, представленный теперь как гидроколлектор рудника Миргалимсай в октябре 1958 г. (вероятно, уже после окончания вуза), продолжил эту тему в стихах «Песня комсомольцев Кентау»:

«Мы куем тебе славу,
Наш Кентау,
На дорогах, рождающих свет;
Мы в *забоях глубоких*,
На лесах мы высоких,
Умножаем страницы побед».[2, С. 2.]

В стихах учительницы Г.Луначарской продолжена тема молодости и труда, она использовала новое слово «свинцевики», указывая на продукцию комбината:

«Любят свой город пионеры
Дружно споем пионерскую песню,
Песню о городе *свинцевиков*.
Город Кентау – наш друг и ровесник,
К новым победам – всегда готов!
Город наш вырос внезапно, как в сказке,
Но не волшебник трудился у гор.
Сколько любви, заботы и ласки
Этому городу отдал *шахтер*.» (1959).

И далее, во втором стихотворении ею сохранен тот же стиль изложения:

«Кентауская плясовая (1959)
... Кто не знает, что в Кентау
Люди трудятся на славу,
Что отважные *шахтеры*
Покоряют наши горы». [3, С. 4.]

В стихах Д. Данильчика, старшего инженера ЖКУ, «Я - город Кентау» (1959) опять встречаем указание на молодое поколение и основные металлы – продукцию комбината:

«... Встречает нас город – красавец-юнец,
С эмблемой гордой: «Я - *цинк и свинец!*
Воздвигнул я к небу стальные копры,
Ты, *фабрики, шахты* мои, посмотри!
Прослушай дыханье могучих машин,
Спой песню про *юность*, веселый акын!» [4, С. 4.]

В заметке «Растет и ширится родной Кентау» (1965) начальника ЖКУ комбината «Ачполиметалл» Е.Горшковой, посвященной 10-летию юбилею города, более развернуто представлен профессиональный состав трудящихся: «Прошло всего 10 лет... Но как изменился, вырос и похорошел наш город, город *горняков, обогатителей, машиностроителей, энергетиков и строителей!*» [5, С.3.]. К середине 1960-х гг. завершилась семилетка, возросли производственные мощности города, что и отразилось в многообразии рабочих профессий.

Если обратиться к газетам на казахском языке, то и здесь неизменной остается представление о главном герое Кентау – рабочем. Так, в своем коротком стихотворении Төлеген Жылкелдиев, сам рабочий (так было обозначено при идентификации автора) с гордостью провозглашает: «Жұмысшы» (1970):

«Жұмысшы лаузымын ардақтаған,
Өзіне бақытымды жалғап қалам,
Осынау дүниенің иесі мен,
Ақындар жыр жазады арнап маған.
Кеудемнен есіп тұрсың қуаныш кеп.
Советтік паспортыма жазып қойсын,
«Әлеуметтік жағдайы – жұмысшы» деп.» [6, С.3.].

В стихах «Кентау» (1972) другого казахского автора Ө. Сәуірбаева также поднята тема прославления труда шахтеров:

«Бұл жақтағы адам,
Бәрі де маған жақындар.
Бұл жақтағы – еңбекпен
Шалған басын қар.
Кен қазып жүрген
Кентаудағы шахтерлер
Мәнгі өлмес жырлар тынбастан
Жазған ақындар». [7, С. 4.].

Идеологическая направленность материалов газеты г. Кентау отражена не только в образе рабочего горняка-шахтера, но и в представлении идеи дружбы народов советской страны и реализации курса на создание единой советской культуры, получившей свое воплощение в 1950-1970-е гг. В качестве основных маркеров, характеризующих этот процесс «стирания различий между национальными проявлениями культуры», использованы тексты о совместном труде и досуге людей разных национальностей. Показательны, например, газетные материалы рубрики «Из писем читателей» газеты «Кентауская правда» от 17 мая 1958 г., в частности, слесарь мехцеха рудника Миргалымсай В. Рассказов в своем письме «Как зеницу ока беречь дружбу народов» написал: «В нашем цехе трудятся сыны многих национальностей. Среди них: казахи, узбеки, русские, татары, украинцы, молдаване» [8, С.1.]. В заметке на тему «Национальная по форме» (1961) З. Левентмана, заведующего городским отделом культуры, нашел отражение официальный дискурс формирования культурной идентичности местного населения: «На развитие культуры Казахстана сильное влияние оказала передовая русская культура... Недавно большая группа участников художественной самодеятельности защищала честь своего города на областном смотре художественной самодеятельности, проведенном в честь 40-летия Советского Казахстана. В дни смотра прозвучали песни, танцы, стихи, басни на русском, казахском и других языках нашей многонациональной республики» [9, С.3.]. В стихах уже знакомого автора, учительницы Г.Луначарской «Кантагинский рудник» (1965) тема дружбы между народами усиливается стремлением обрести родственные узы:

«Не чужою пришла я сюда,
Хоть люблю Украину – не скрою,
В молодых казахстанских садах
Называю *казашку сестрою...*» [10, С. 2.].

Вместе с тем, на страницах газеты «Кентауская правда» были опубликованы статьи, в которых критике подверглись факты сокращения проявлений национальной казахской культуры в повседневной деятельности местной художественной самодеятельности и практиках питания населения в общественных местах. Так, например, активный рабкор – коммунист Ю.И. Кремер (на руднике Ачисай с 1947 г.) написал заметку «Нет песен на казахском языке в клубе «Дружба» (1958), в которой обратился к редколлегии: «Кружки художественной самодеятельности разучивают новые песни, танцы, декламации.

Но удивительно одно, что песен на казахском языке в репертуаре самодеятельности почти нет. Редколлегии – принять меры к тому, чтобы хор исполнял на концертах и казахские песни» [11, С.2.]. В статье «А казы у вас есть?» (1960) были высказаны замечания о фактическом отсутствии в системе общепита казахских национальных блюд (автор не был обозначен в публикации): «До сих пор, например, в столовых и ресторанах не разрешен вопрос приготовления национальных блюд. А ведь в нашем городе живут и работают люди очень многих национальностей. ... В магазинах имеется конское мясо, его могут получить и столовые. Так почему бы не приготовить казы, карта, жал, жая? В 1959 г. эти вкусные питательные блюда ни разу не появлялись в столовых.

Некоторые национальные блюда в отдельных столовых, правда готовятся, но и они не всегда удовлетворяют вкусы столующихся, редко найдешь в столовых даже такое хорошее национальное блюдо как бесбармак, куырдак. А почему нельзя придти в столовую по-семейному и старикам, и молодежи, не заказать, скажем, такое вкусное блюдо, как голову барана и не покушать ее по принципу: «старикам – голову, а молодежи – уши?» Уже давно назрел вопрос об открытии в нашем городе столовой национальных блюд» [12, С.3.]. Знание неизвестным автором (в статье не было о нем сведений) специфики культурных норм потребления мяса казахами (мясные конские деликатесы, голова барана) указывают на сохранение маркера национальной кухни в идентичности казахского населения в их личном, семейном пространстве, но нет их применения на уровне норм общественного потребления.

Использование образа единой советской страны с главными столичными центрами – Москвой и Ленинградом в качестве маркера для выявления приоритета общей Союзной идентичности над Казахстанской республиканской идентичностью для населения г. Кентау на страницах местной печати встречается в стихах членов литературного кружка при редакции городской газеты. Приведем примеры: Олег Скрипов «Шахтерам Ачисая» (1952)

«Не так в Ачисае природа
Богата как горы его,
Но только шахтер из народа
Для нас уж дороже всего
... Да как не ценить труд шахтера?
Да как нам его не любить?
Ему подчиняются горы,
Его даже мало ценить!
В *Москве*, или там, в *Ленинграде*,
Везде все равны, все родны.
За доблесть представят к награде,
За труд для *Советской страны*» [13, С. 2.].

А. Роговенко «Красив наш город» (1958):

«Впереди пути озарены
По стране от края и до края,
В единеньи братском всех сердец
План работ великих обсуждает
Наш народ, хозяин и творец» [14, С.4.].

Г.Луначарская «Кентауская горняцкая» (1960):

«От хорошей песни сердце веселится,
Пусть взлетает песня выше облаков,
Про страну родную, *про Москву – столицу,*
Про родной Кентау, город горняков» [15, С.2.].

В этих стихах профессиональная шахтерская (горняцкая) идентичность напрямую сочетается с союзной идентичностью и создает довольно устойчивые формы у местного населения для осознания своей принадлежности к большой Родине.

В стихотворных произведениях на страницах газеты Республиканская идентичность и осознание себя местными жителями г. Кентау и близлежащих рабочих поселков сопровождаются разными чувствами, от чувства гордости за свою малую Родину, до чувства досады за разные бытовые неудобства, выражаемой в мягкой сатирической форме.

Так, Александр Кузнецов, геолог, член литературного кружка газеты в своем стихотворении «Казахстан» (1958) через известные ему геологические понятия передал восхищение богатствами республики:

«В строительных лесах и планах
Гениальных,
Повсюду жизнь ключом и в трудовой
Борьбе.
Не ошибусь скажу, что в недрах
Необъятных
Таблицу Менделеева ты всю хранишь в себе.
И в Рудном, Башикуле и в Кентау
Добыты тонны многие руды.
Твоя столица – в предгорьях Ала-Тау,
Свои раскинула прекрасные сады.
И там, где раньше побывал геолог,
Теперь рудник или комбинат стоит.
Ты ближе стал, ты стал мне дорог,
Цветущий Казахстан – джигит» [16, С.4].

А уже знакомый нам, В. Павский, гидроколлектор рудника Миргалимсай, в стихотворении «Хороший город!» (1958) передал радостное осознание быть жителем города Кентау:

«... - Откуда приехал? - В <i>Кентау</i> был. - Ну как там? Хороший город! Сердце услышав, ускорило бег <i>К песне родному краю;</i> А впереди меня человек Продолжал говорить другому: -Я был там два раза – Три года назад.	И вот недавно опять. Так, знаешь, Его в этот раз мой взгляд Отказывался узнать. Зеленый и чистый, Кварталы растут, Словно грибы в непогоду. Какой, представляешь, гигантский труд Был вложен в эти три года!» [17, С.4.]
---	--

В 1967 г. в письмах читателей местной газеты передано особое отношение к родному городу: «Кентаусец – в наших глазах, это в какой-то степени звание, которое надо заслужить» [18, С.1].

Именно бережное отношение и любовь к своему краю становятся причиной публикаций с критикой недостатков, встречающихся в жизни людей. Так, учительница Л.Ермиленкова в своих стихах с конкретным названием «На местные темы» (1959), дала зарисовку проблем в обыденной жизни местного населения.

«В Кантагах такие Лужи Конный, пеший не Пройдет. Если вам куда то Нужно, Вызывайте вертолет. Почему-то на почте Давка? Что за очередь Стоит. - За простой почтовой Маркой,- Мне старушка говорит.	<i>Кантаги</i> – ведь не край Света, И <i>Кентау</i> в двух шагах. Только свежую газету Не найдете в Кантагах. Мы стаканы раз искали Весь Кентау обошли. Есть хрустальные Бокалы, А стаканов не нашли. В магазине вместо сдачи Столько спичек дали мне, Даже топлива не надо Хватит на зиму вполне».[19, С.3].
--	--

Критика возникла вследствие осознания чувства контраста условий жизни в рабочем поселке Кантаги и в г. Кентау. Хотя всего 4 года тому назад на базе двух поселков Кантаги и Миргалимсай и возник город Кентау.

Среди представленных выше примерах из газетных текстов уже были отмечены характеристики идеологического содержания принадлежности Кентау и его трудового населения к советской стране. Однако совершенно точными маркерами советской идентичности населения для всей республики и для Кентау в 1950-1970-е гг., определяющими в том числе и их социокультурную идентичность, были термины политического содержания. К их числу относятся *Коммунизм, Октябрь, Ленин*. Именно эти маркеры идентичности, соединяясь с темой труда, стали основными для самосознания населения моногорода Кентау в период активного строительства коммунизма в истории советского государства. Авторами были как профессиональные поэты (например, И. Жансүгіров, Т.Жароков) так и любители (учительница Луначарская Г.). В подтверждение приведем несколько примеров:

Г.Луначарская «Бригада Седова» (1961)

«...Все мы уверены в честном труде
Членов бригады Седова,
Об их работе никто, нигде
Не скажет худого слова:
Стрельников, Носов, Афонин, Седов –
Не зря в почете у нас.
У них досрочно готов
Самый сложный заказ.

Но ни одни лишь только станки
Сближают членов бригады –
Рядом они у чертежной доски,
На стадионе рядом.
Рядом в труде на переднем краю,
Рядом в учебе идут.
Крепко сдружил их в одну семью
Коммунистический труд.» [20, С.1.].

На лицо усиление единства членов трудовой бригады родственными узами, фактором объединения в семью становится «коммунистический труд».

И. Жансүгіров «Қазақстан»

«Көгінен нұр төгілген,
Жерінен дүр гүл өнген –
Жердегі жұмақ
Бұл қай жақ?
Мотор жыры дүрілдеп,
Гудок үні гүрілдеп,
Қайнаған жақ
Қай аймақ?
Өгей ұлы теңеліп,
Еңбек елі кенеліп,

Құлгендер кім
Масайрап?
-Бұрын патша отары,
-Бұрын байдың отаны.
Жері қуан,
Елі –құл
Бүгін еркін жері – нұр,
Нұрландырған – *Октябрь!*
Қазақстан елі – бұл!» [21, Б.4.]

Т.Жароков «Жыр көмей»

«... Мақтанам, менің
Туған аймағымнан,
Жер шарын айналып
Кеп таңқалдырған
Космосқа Гагарин де
Ұшқан біздің
Қазақтың кең қырынан –
Байқоңырдан!
Құлпырды кенді далам,
Жас өсіп, кәрі қуанып,
Күлді анам,
Арнайтын, Отаныма,
Ағыл-тегіп
Лениннің өзі берген
Жылды маған». [22, Б.4.].

В статье представлены примеры, демонстрирующие советскую, профессиональную и трудовую идентичность, которая ориентирована на союзный центр. Принадлежность авторов газетных публикаций к Кентау сочетается с их четким осознанием его особого экономического значения для Советского государства. Анализ проявления национальной казахской идентификации основан на изучении примеров культурных норм в повседневной жизни жителей города. Газета как медиатор взаимодействия между населением и властью ориентирована на отражение их отношений и являлась основным каналом для

официального дискурса идентичности местного населения. Однако для системного изучения проблем идентичности населения г.Кентау и его окрестностей следует обратиться к местным эго-документам, в частности к историческим интервью старшего поколения города, чьи детские, молодые и зрелые годы пришлись на 1950-1970-е гг., чтобы понять, как сами жители идентифицировали себя. Анализ личного восприятия людей позволит уже применить весь спектр маркеров идентичности, в то время как в газетных материалах приходилось выявлять лишь наличие отдельных маркеров, указывающих на характер процессов идентичности. Отсюда очевиден вектор дальнейших исследований проблемы идентичности населения Кентау в советский период.

Список использованной литературы:

- 1.Павский В. Песня шахтеров Кентау // Кентауская правда. – 1958. - 20 февраля.- С. 3.
- 2.Павский В. Песня комсомольцев Кентау //Кентауская правда. – 1958. - 28 октября.- С. 2.
- 3.Луначарская Г. Любят свой город пионеры..., Кентауская плясовая // Кентауская правда. – 1959. - 28 февраля. - С. 4.
- 4.Данильчик Д. Я – город Кентау // Кентауская правда. – 1959. – 1 января.- С. 4.
- 5.Горишкова Е. Растет и ширится родной Кентау // Горняк Кентау. – 1965.- 31 июля. С.3.
- 6.Жылкелдиев Т. Жұмысшы // Кентауская правда. 1970.- 28 марта. – С.3.
- 7.Сәуірбаев Ө. Кентау // Кентауская правда. – 1972. – 11 апреля. – С. 4.
- 8.Рассказов В. Как зеницу ока беречь дружбу народов // Кентауская правда. – 1958. – 17 мая. – С.1.
- 9.Левентман З. Национальная по форме // Кентауская правда. – 1961. – 10 июля.- С.3.
- 10.Луначарская Г. Кантагинский рудник // Горняк Кентау. – 1965. – 14 мая. С. 2.
- 11.Кремер Ю.И. Нет песен на казахском языке в клубе «Дружба» // Кентауская правда. – 1958. - 9 января. С.2.
- 12.А казы у вас есть? // Кентауская правда. – 1960. – 23 января. – С.3.
- 13.Скрипов О. Шахтерам Ачисая // Горняк Каратау. – 1952. - 10 февраля. - С. 2.
- 14.Роговенко А. Красив наш город // Кентауская правда. – 1958. – 4 декабря. – С.4.
- 15.Луначарская Г. Кентауская горняцкая // Кентауская правда. – 1960.- 5 ноября.- С.2.
- 16.Кузнецов А. Казахстан // Кентауская правда. – 1958. – 12 июня. – С.4.
- 17.Павский В. Хороший город! // Кентауская правда. – 1958. – 2 октября. – С.4.
- 18.«Ты и твой Кентау». Из писем читателей // Горняк Кентау. – 1967. – 21 июня. – С.1.
- 19.Ермиленкова Л. На местные темы // Кентауская правда. – 1959. – 10 февраля. – С. 3.
- 20.Луначарская Г. Бригада Седова // Кентауская правда. – 1961. – 18 марта. - С.1.
- 21.І. Жансүгіров. «Қазақстан» // Кентау правдасы. – 1970. – 27 маусым (июнь). – Б.4.
- 22.Т.Жароков «Жыр көмей» // Кентау правдасы. – 1970.- 4 тамыз.- Б.4.

УДК 63.3(2)я7
ГРНТИ03.20.11

Ш.Т. Нұрман¹

¹Т.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық институты,
Алматы, Қазақстан

**ЕСТЕЛІКТЕР БІРГЕЙЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ДЕРЕГІ РЕТІНДЕ:
Қ.И. СӘТБАЕВ**

Аңдатпа

Мақала естеліктердің Қазақстандағы геология ғылымының тарихын зерттеу деректерінің бірі екендігін қарастырады. Әсіресе, атақты ғалымдардың бірегейлігін зерттеудің дерегі ретіндегі мәселені көтереді. Кеңес дәуіріндегі ғалымдардың «ғылыми тұрмысын» зерттеу үшін ғылыми ортадағы коммуникация тәжірибесін, заман талабының ғалымның қызметтік және жеке бас өмір сүру стратегиясына тигізген әсерін, оның бірегейлік формасының трансформациясын және т.с.с. анықтауға естеліктердің тарихи дерек ретіндегі мүмкіндіктері пайдаланылады. Автор Қ.И. Сәтбаев туралы архив құжаттарын, жеке қор материалдарын және естеліктерді зерттеу арқылы өз тұжырымдарын ұсынды.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, геология тарихы, естеліктер, Қ.И. Сәтбаев, бірегейлік.

Ш.Т. Нурман¹

¹К.и.н., доцент, Института истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ВОСПОМИНАНИЯ КАК ИСТОЧНИК В ИЗУЧЕНИИ ИДЕНТИЧНОСТИ: К.И. САТБАЕВ

Аннотация

В статье рассматриваются воспоминания как один из источников в изучении истории геологической науки в Казахстане. Особенно, роль воспоминаний как ценного источника в исследовании идентичности известных ученых. В советский период меняется «научный быт» ученых, составными частями которого являются научная среда и новый опыт коммуникации, влияние вызовов эпохи на стратегию служебного и личного поведения и трансформацию идентичности и т.д. Автор в результате изучения архивных документов, материалов личного фонда К.И. Сатпаева, воспоминаний о нем делает некоторые выводы.

Ключевые слова: История Казахстана, история геологии, воспоминания, К.И. Сатпаев, идентичность.

Nurman Sholpan¹

¹*Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

MEMOIRS AS A WAY OF DETERMINING OF NATIONAL IDENTITY: K.I. SATPAEV

Annotation

The article considers memories as one of the sources in the study of the history of geology in Kazakhstan. In particular, it analyses whether the personal traits of famous scientists are of scientific significance. In order to examine the everyday lives of scientists during the Soviet period, we investigated the methods of communication within the scientific community, the ways in which the demands of the times affected the working strategies as well as personal lives, and the changes that occurred as a result were assessed by analysing personal accounts. The author thus presents a conclusion derived from studying various archive documents, personal fund materials and memories about K.I. Satpayev.

Keywords: History of Kazakhstan, history of geology, memoirs, K.I. Satpayev, identity.

XX ғасырдың ғұлама ғалымы, Кеңес Одағындағы бұрынғы Шығыс республикаларынан шыққан тұңғыш академик, геология-минералогия ғылымдарының докторы Қ.И. Сәтбаевтың өмірі күрделі де шытырман оқиғаларға толы тұлға. Сәтбаевтың 50 жасқа толған мерейтойына орай М. Әуезов «қай халық болса да өз ортасынан ғалым өсірген дәрежеге жеткенде, жалпы мәдениет тарихында өзінің елдігі мен өсуі туралы тың жаңалық мәлім еткен халық болады» деп еді [1,6]. Яғни, халық пен ғалым, ұлт мәдениеті мен ғалым бірге өседі. Сонымен қатар, сол Әуезов «қазақтың советтік буындарының ең алдыңғы қатарында, жұртшылық мақтаны боп, толып өскен ғалым азаматтың ең алдыңғы сапында қадырлы орын алатын кісінің бірі Қаныш Сәтбаев» дейді [1,7].

Жазылар естеліктер мен туралы,

Біреулер жан еді дер өр тұлғалы...

Мәңгілікке өзіммен ала кеткен,

Менің нәзік жанымды кім түсінер!?!- деп,

М. Мақатев ақын ой толғағаны мәлім. Кеңестік дәуірдің қолдауын да, қудалауын да көрген Қ. Сәтбаевтай күрделі тарихи тұлғалардың шынайы болмысын тануда белгілі бір дәрежеде естеліктер пайдалы дерек көзіне айналады. К. Чуковский естеліктердің тамаша бір қасиетін көрсететін анықтама береді «естеліктер – ойдан шығарылмаған әңгімелер». Қ. Сәтбаев туралы жазылған ондаған естеліктер бар. Сол естеліктердің арасында алғашқы шыққаны 1965 жылғы «Академик Қ.И. Сәтбаев. Кеңестік белгілі ғалымды еске алуға арналған жинақ» болды. Бұл жинақтың ішінде КСРО министрлері мен академиктеріне бастап, үзеңгілес әріптестері, достары, шәкірттеріне дейін өз естеліктерімен бөлісті. Жинақ Қ. Сәтбаев өмірден озғаннан кейін көп өтпей жарық көргендігімен де құнды. Мұндағы естеліктер жадтан өше қоймаған сәттегі Сәтбаевтың бейнесіне арналып еді.

Жалпы, Қ. Сәтбаев туралы естеліктерді бірнеше топқа бөлуге болады. Ол естеліктер отбасы мүшелерінің естелігі, қызметтестердің естеліктері, яғни бірге жұмыс істеген әріптестері мен шәкірттерінің естеліктері, ғалым-қайраткерлердің естеліктері және ауылдастарының естеліктері және т.б.

Естеліктерді жинау, жариялау жұмысына ғалымның жұбайы Таисия Алексеевна Кошкина (Сәтбаеваны) көп үлес қосқан. Тіпті, жұбайы Қаныш Сәтбаев қайтыс болған уақыттан бастап өз өмірін ғалымның есімін насихаттау, сақтау жұмысына арнады деуге болады. Оның қатарында Сәтбаевтың жеке архивін жасақтау мен жүйелеу, оның таңдамалы шығармаларын, библиографиясын, естеліктер жинағын шығару жұмыстарын тікелей өз қолына алған. Баянауыл мен Қарсақпайда мұражайын ашуға көмек етті. Зерттеуіміз барысында ҚР ОМА жеке қорларының Т.А. Сәтбаеваның 2121-қорымен таныстық. Т.А. Сәтбаеваның жарық көрген екі естелігі белгілі. Бірі -1949 жылы «Незавываемые годы» деген атаумен Вестник журналында жарық көрді. Екіншісі 1965 жылы «Жезказған – детище К.И. Сатпаева» деген атпен жарияланды.

Енді осы естеліктерден Сәтбаевтың шыққан ортасы, тәрбиеленуі, ұлттық дәстүрге қанықтығы туралы деректерді молынан табуға болады. Бұл мәліметтер оның ұлттық бірегейлігінің мықты тамыры болғандығын көрсетеді деген ойдамыз. Қ. Сәтбаев қазақы ортадан шыққан, дәстүрлі және сыйлы, текті, білімді отбасының мүшесі. Әкесінің екі кластық білімі болған. Омбыда училище бітірген. Арабша да оқуы болған. Араб, парсы тілдеріндегі көп хиссаларды жатқа айтқан. Имантай әкесі турашылығымен, әділдігімен ауызға іліккен беделді адам болыпты.

Қаныштың өзі сегіз жасында ауылдан сауатын ашып, арабша еркін жазатын да сөйлейтін болған. Біраз хиссаларды жатқа айтқан. Зерек, суретке, табиғатқа, тастарға қызыққыш қиялы жүйріктігін де естеліктерден табамыз. Домбыра, гитара, мандолинада ойнаған, қосылып жап жақсы ән айтқан.

Екінші жағынан, 1908-1911 жж. Баянауылдың Ақкелін болысындағы орыс-қазақ бастауыш мектебінде оқиды. Мектепті бітіргеннен кейін сол жылы Павлодар қаласында екі кластық орыс-қазақ училищесіне түседі. Орыс мәдениетіне жақындайды. Семейдегі мұғалімдер семинариясында оқып жүргенінде Қанышқа сол жердің интеллигенциясы ішінен прогресшіл бағыт ұстаған ағайынды Белослюдовтар көп әсер еткен. Потанин саяхаттары туралы алғаш рет солардан естиді. Өз бетімен Чернышевскийдің, Добролюбовтың, Белинскийдің шығармаларын да оқитын болған.

Қ. Сәтбаев ғалым ретінде кеңестік кезеңде қалыптасты. Өзін геология ғылымының сібірлік мектебінің өкілі ретінде – В.А. Обручев негізін қалаған және М.А. Усов сияқты ғалым тікелей ұстазы болған сібір мектебінің өкілі деп – атаған. Бұл жөнінде профессор В.С. Коптев-Дворников өз естелігінде жазады [2, 42]. Ол, сонымен қатар, студент кезінде жолыққан М.П. Русаков, Н.Г. Кассин сияқты атақты геологтармен ұзақ жылдар бойы достасқан. Қолынан келген көмегін аямай, бірге қызмет еткен.

Қ. Сәтбаевты геология ғылымының қыр-сырын ашу жолына ертіп келген және оған дәріс берген ғалым-ұстазы М.А. Усов болды деп көрсетеді көптеген зерттеушілер, ғалымдар, замандас әріптестері. Ол жайлы М. Усовтың күнделігінен де оқып білуге болады.

Дәрігердің кеңесімен қымыз ішіп емделу үшін студент Әлімхан Ермековтің шақыруымен қазақ даласына аттанған Томск университетінің профессоры М.А. Усов 1921 жылдың мамыры мен қазан айларындағы осы саяхаты туралы күнделігінде айтады. Күнделігінде Қаныш Сәтбаевпен қалай кездескені туралы және оның Томск институтына аттануы жайлы да мәліметтер береді. Семей өңірін біраз аралаған профессор отбасымен Қаныш Сәтбаевтың немере ағасы Әбікейдің (Абикей) ауылына бет алады және жолда шілденің 21-інде Баянауыл ауданының халық соты Қаныш Сәтбаевқа соққандарын жазады. Ол жерден тек А. Н. Белослюдовты кездестіргенін ал қалғандары қонақта болғанын жазады. Усовтың күнделігі Қ.Сәтбаевтың сол кезеңде араласатын ортасы туралы біршама деректер береді. Солардың қатарында Белослюдовтармен таныс болғанын және бірге тұрғандарын көреміз. Сонымен қатар, Қ. Сәтбаев ауылында театрланған қойылымдар және концерттер ұйымдастыратынын жазады. Мысалы, «12 тамыз (жұма). .. Кешке Қаныш импровизацияланған қазақ концертін және хорын өткізді, ол кешкі асқа дейін жалғасты...

17 тамыз (сәрсенбі). .. Кешке қарай Қаныш біздің ауылда бір әктілі спектакль ойнатты. Оған жергілікті адамдар және аудандық труппаның 2 мүшесі қатысты, ал кешке еуропалық тағамдар ұсынылып қошемет көрсетті» [3, 35-36].

Тамыз айының аяғында Томскіге оқуға аттануға бел буған Қаныш халық соты істерін аяқтап, тапсыру үшін Баянауылға асығыс аттанады. Себебі 7-10 қыркүйектер аралығында М. Усов отбасымен Томскіге шығып кетпек болады, солармен бірге кетуге үлгермек болады. Семей губерниялық халық сотының коллегиясына жазған өтінішінде: «Желая завершить свое образование, прошу коллегия губнарсуда не отказать в отчислении меня со службы по судебному ведомству к началу судебных занятий и не позднее 1 сентября 1921 г. о результатах не откажите известить. Нарсудья Сатпаев» [3, 21].

М. Усовтың күнделігінде 6 қыркүйекте Қаныштың Томск технологиялық институтына оқуға кететіні туралы хаты отбасына келгенін және ол өзіне қажеттілерді тез арада дайындап қоюды табыстап жазғаны айтылады.

«6 қыркүйек (сейсенбі). ... Қаныштың Баянауылдан жазған хаты келді, ол Томск технологиялық институтына оқуға кетуді біржола шешкенін және кетуіне керек-жарақтарын дайындауды өтініп жазды. 2 жасар тайшық сойылды және оның егі сүрленді. Еттің сүрленуі қарапайым жолмен жүреді: күндіз далада ашық ауада ілініп тұрады, ал түнде шаңыраққа ілінеді де ошақтың түтінімен қақталады» - деп жазатын профессор Усов қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігінен байқағандарын да көрсетіп отырады.

13 қыркүйекте Усов былай деп жазады: «Қаныш Сатпаев предполагал ехать с нами в Томск, чтобы учиться в институте. Он уехал в конце августа в Баян-Аул, чтобы ликвидировать дела. Хотел вернуться к 7-10 сентября, но до сих пор его нет. Вчера со всей семьей выехал в Семипалатинск Абиkey Зеинович. И мы решили ехать, тем более, что началась приличная погода, которая могла долго не продержаться. Выехали мы на лошадях Имантая в 11 часов» [4, 44].

Оқуына алып кетуі үшін Қанышқа 3 кендір қап дайындалды, деп жазады естелігінде Т.А. Сәтбаева. 1 қапта сүрленген ет, екіншісінде бауырсақ пен құрт, үшіншісіне саптама етік, жүннен тоқылған шұлық, түлкі терісінің ішігі және түлкі тымақ салынды. Көп қапты және олардың түрін көріп қобалжыған Қанышқа әкесі: «Азықты сен емес, азық сені көтереді». Сенің профессорың Михаил қандай суық және аштық жайлаған жерге кетіп бара жатқаныңды айтты. Менің берерім осы ғана.

Сен қанаттанған құстай ұяңнан ұшып барасың. Михаилға жақын жүр. Ол жақсы адам. Аз сөйлейді, бірақ көзінің шуағы бар. Біздің қарапайым, дала халқын сыйлайды. Денсаулығың әлсіз. Өзіңе абай бол, қарағым» деп шығарып салған екен [5, 3-4].

Институт жанындағы арнайы корпустарда М. Усовтың пәтері болды. Ол осы пәтердің бір бөлмесін Қаныш Сәтбаевқа бөліп берді [5, 5п.].

Сәтбаев оқыған кездегі Томск қаласын Сібірдің Афинасы деуге болар еді. Себебі бұл қалада Сібірдегі екі ірі жоғары оқу орны орналасты – университет пен технологиялық институт. Жоғары оқу орындары салтанатты ғимараттарда орналасты. Классикалық стильде салынған зәулім ғимараттағы университет, оның кітапханасы, түрлі мұражайлары өзінің қайталанбас архитектурасымен қалаға сән мен салтанат беріп тұрды. Университеттің барлық ғимараттарын парктер қоршап тұратын еді.

1900 жылы салынған Томск технологиялық институтының ғимараты таулы биік жерде орналасты. Сондықтан сол биіктіктен институт корпусының әсемдігі мен зәулімдігі алыстан көз тартып тұрды. Институттың ішкі кеңістігі де кірген адамға сондайлық зор әсер берді. Жарық және керемет акустикасы бар кең аудиториялар, жабдықталған сызу залдары, лабораториялар, шеберханалар, осылардың барлығы жазық даладан келген қазақ балаларына ұмытылмастай әсер қалдырды. Сарайдан ғұлама ғалымдардан білім алу, сонда тұрып, сол қоғамның бір мүшесіне айналу санада түбегейлі төңкеріс жасайтын, менталитетті өзгертетін ірі құбылыс деп ойлаймыз. Томск институтын бітірген әрбір студент, даңқты оқу орнының түлегі екенін өмір бойы мақтан тұтады.

Қ. Сәтбаев та өзін геологтардың Сібір мектебінің, Томск мектебінің өкілі деп таныған.

1920-шы жылдары Томск технологиялық институтында дәріс берген профессор В.А. Хахлов студенттер құрамы менің көз алдымда өзгере бастады. Бұрын қазақ немесе аз ұлт өкілдерінен келген студенттер, қыздар кездеспейтін дейді [6, 254]. Қ. Сәтбаевтың студенттік шағы геология қызметіндегі маңызды тарихи кезеңмен тұспа-тұс келді. Кеңестік индустрияландыру саясаты елде минералдық-шикізат базасын жасауды қажет етті. Жаңа міндеттерді іске асыратын геологтар мен геолог-барлаушылар дайындау жұмысы мемлекеттік маңызға ие болды. Томск институтының тау факультетінде алғашында геологиялық барлау бөлімі ашылады, кейіннен ол жеке факультетке айналды. Студенттер Сібір, Қиыр Шығыс, Орта Азия мен Қазақстан жерін зерттеуге жұмылдырылды. 1 курстан бастап студенттер оқытушыларымен бірге барлау экспедицияларына шығып отырды. 2-ші курстан Қ. Сәтбаев та М.А. Усовтың Қазақстанда жүргізген экспедицияларына қатысты. Біздің ойымызша, осы студент шағында Қ. Сатпаевтың ғылыми-инженерлік дүние пайымы сібір геологтары мектебінің аясында қалыптасты. Олардың қатарында, М.А. Усов бастаған Сібір геолог-ғалымдарының әсері, студенттік ортасы, геолог-барлаушыны тәрбиелеуде қолданылған сол кездегі кеңестік идеологияны көреміз.

Бірегейлік мәселесін зерттейтін еңбектерде, олардың алуан түрлілігі айтылады. Отансүйгіштікке, туған жерін қадірлеу сияқты қасиетті маңыздарға ие азаматтық бірегейлік өз елінің тағдырына деген жауапкершілікке ұласатыны көрсетіледі. Қ. Сатпаевтың туған кезінен бастап Томск кезеңін қоса қарастыра отырып дүниетанымының қалыптасуында өзін бір ұлттың өкілі деп тануынан бастап, кәсіби маман ретіндегі азаматтық бірегейлігінің қалыптасуындағы негізгі факторларларды, маркерлерді осылай пайымдадық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1. Әуезов М. Қазақ халқының зор ғалымы // Заңғар. Қ. Сәтбаев туралы естеліктер/ Құраст. Ғ. Жайлыбай. – Алматы, 1999. – 316 б.*
- 2. Коптев-Дворников В.С. Слово о Сатпаеве // Академик К.И. Сатпаев. Сборник посвященный памяти выдающегося советского ученого/ под ред. Ш.Ч. Чокина – Алма-Ата, 1965. – 262 с.*
- 3. Академик К. И. Сатпаев: Сборник документов и материалов / Сост.: Б. Т. Жанаев (отв.), Н. П. Кропивницкий, К. А. Сакенова, Ш. К. Саманова. – Астана: ІС-Сервис, 2009. – 560 с.*
- 4. ҚР ОМА. Р-2057 қ., 4- т., 714-іс. 2–61 пп.*
- 5. ҚР ОМА. Қ. 2121, Т. 1, 21-іс. Жауқазын гүлдей жас күндер. Незабываемые дни молодости. Воспоминания о К.Сәтбаеве. 3-4 пп.*
- 6. Хахлов В.А. Каныш Имантаевич – студент // Академик К.И. Сатпаев. Сборник посвященный памяти выдающегося советского ученого/ под ред. Ш.Ч. Чокина – Алма-Ата, 1965. – 262 с.*

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 164-87
ГРНТИ 03.20.54

Г.Т. Бексеитов¹

*¹КазНУ им аль-Фараби к.и.н.,
доцент кафедры археологии, этнологии и музеологии, директор международной научно-исследовательской группы
г Алматы, Казахстан*

Оспанов Е.Б²

*²Специалист Музея палеолит Казахстана при университете
КазНУ им. аль-Фараби
г Алматы, Казахстан*

Тулегенов Т.Ж³

*³Сотрудник Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»
г Есик., Казахстан*

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЙ ПРАКТИКИ РАНИХ
КОЧЕВНИКОВ ЮГО-ВОСТОЧНОГО СЕМИРЕЧЬЯ**

Аннотация

В статье освещаются поисково-разведочные работы международной лаборатории «Геоархеология» в 2018 году. Археологическая разведка производилась с целью выявления новых и перефиксации уже исследованных памятников раннего железного века юго-восточного Жетысу. На них проведена инструментальная топографическая съемка, фиксация GPS координат и аэрофотосъемка археологического ареала. Значительную часть памятников, обнаруженных в выбранном узлокальном регионе (район хребта Кетмень-Тау и долины русла реки Жаланаш) составляют могильники раннего железного века, расположенные в долинах рек, так и на высоких надпойменных террасах, представляющих собой курганные поля и в виде групп и цепочек. Могильники состоят из разнотипных курганов: земляных, каменных и каменно-земляных, и могут быть вполне достоверно соотнесены с сакским, усуньским и тюркским периодом.

Г.Т. Бексеитов¹

*¹т.ғ.к., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, археология, этнология және музеология кафедрасының доценті,
«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының директоры
Алматы қ., Қазақстан*

Оспанов Е.Б²

*² ал-Фараби атындағы ҚазҰу-нің Қазақстан палеолиті мұражайы қызметкері
Алматы қ., Қазақстан*

Тулегенов Т.Ж³

*³ «Есік» мемлекеттік қорық мұражайы қызметкері
Есік қ., Қазақстан*

**ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ЖЕТІСУ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЕРТЕДЕГІ КӨШПЕНДІЛЕРДІ ЖЕРЛЕУ
РӘСІМІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада негізінен 2018 жылы «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының іздеу-барлау жұмыстарының барысы сипатталады. Жүргізілген археологиялық барлау жұмысының негізгі

мақсаты, оңтүстік-шығыс Жетісу аймағынан ерте темір дәуіріне тән жаңа ескерткіштердің ашылуымен анықталады. Соның негізінде топо түсірілімдер, археологиялық аймақтың аэрофото түсірілімі мен өңірдің GPS анықтамасы жасалды. Таңдалып алынған аймақтан табылған ескерткіштердің басым бөлігі (Кетмен-Тау жотасы мен Жалаңаш өзенінің алқабында орналасқан) – өзен-көл алқаптарында орналасқан ерте темір дәуірінің көмкерілген жері және тасқынның үстінде орналасқан үлкен террасалар, қорғандардың топтары топтастырылған және де тізбектелген күйінде кездеседі. Ескерткіштердің орналасқан типтеріне қарай әртүрлі қорғандардан тұрады: жер, тас және тасты жер қорғандарына қарап, және сақ, үйсін және түрік кезеңдерімен сенімді байланыста болуы мүмкін деген байламға келе аламыз.

G.T. Bexeitov¹

*¹Al-Farabi Kazakh National University,
Director International scientific-research laboratory "Geoarcheology"
Almaty, Kazakhstan*

E.B. Ospanov²

*²Al-Farabi Kazakh National University,
"The Paleolithic museum of Kazakhstan"
Almaty, Kazakhstan*

Tulegenov T.Zh³

*³Employee State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"
Yesik, Kazakhstan*

SOME FEATURES OF THE BURIAL-COMMEMORATION OF EARLY NOMADS SOUTH-EASTERN SEMIRECHIE

Annotation

The article highlights the exploration work of the international laboratory "Geoarcheology" in 2018. Archaeological reconnaissance was carried out with the purpose of revealing new and re-fixing the monuments of the early Iron Age of southeastern Zhetysu that had already been studied. They carried out instrumental topographic survey, fixation of GPS coordinates and aerial photography of the archaeological site. A significant part of the monuments found in the selected narrow-local region (the Ketmen-Tau ridge and the valley of the Zhalanash river bed) are the burial grounds of the early Iron Age located in river valleys and on high terraces above the floodplain, representing barrow fields and in the form of groups and chains. The burial grounds consist of different types of burial mounds: earth, stone and stone-earth burial mounds, and can be reliably correlated with the Saka, Usun and Turkic periods.

2018 году сотрудниками международной лаборатории «Геоархеология» в рамках бюджетной программы по приоритету научные основы «Мәңгілік Ел», по подприоритету фундаментальные и прикладные исследования проблем модернизации общественного сознания, по теме программы: «История и культура Великой степи», и подразделу программы «Изучение возможности применения методов естественных наук в археологических исследованиях» осуществился маршрутный поиск памятников межгорных долинах отрогов хребта Кунгей Алатау на территории Кегенского района и по северным склонам хребта Кетменьских гор Алматинской области (приоритет отдается памятникам таких значимых и ранее не исследованных курганных могильников найденные в районе села Ардолайты и микрорегиона улкен и киши Жаланааш).

В ходе исследований получены новые научные сведения, которые приблизили решение одного из фундаментальных вопросов отечественной археологической науки – вопроса насыщенности синхронными и однотипными памятниками региона Жетысу, как показателя видимо довольно высокой плотности населения региона Алматинской области.

Основную часть зафиксированных памятников на территории Уйгурского района составляют курганы раннего железного века, найденные как одиночно, так и в составе крупных (до нескольких десятков) могильников. Такие памятники обнаружены у северных склонов хребта Кетмень в районе сел Ардолайты, Сумбе, Киши Аксу, Актам. Однако наиболее крупные памятники этого времени сосредоточены у восточных и северных склонов хребта Улькен Бугуты и в долине реки Шарын на территории

Шарынского национального парка. Там обнаружены несколько десятков курганных групп по несколько сотен курганов, вытянутых в цепочки по оси север – юг, протяженностью до 5 км.

В Семиречье, как и в других частях евразийского пояса степей, раннесакские памятники изучены недостаточно. В результате анализа имеющихся на сегодняшний день исследовательских работ по археологии было выявлено: что все эти могильники объединяет единство основных компонентов культуры. Это единство может быть объяснено не только примерно одним уровнем социально - экономического развития, одинаковым образом жизни, но и этнической близостью племен.

Общая археологическая обстановка представляется следующая: по предгорным зонам и на высоких древних террасах встречается большое количество малых курганов с насыпью из речной гальки или из щебня с землей, а также оград из гальки преимущественно округлых очертаний, такие как улкен и киши Жаланаш. Могильники из царских курганов встречается в 3-х пунктах – Тогызбулак, Колбастау и Кортогай.

Элитные могильники с «царскими захоронениями» зафиксированы в Жаланашской долине и установлены на пашнях, в результате чего сопровождающие наружные погребальные сооружения оказались почти полностью уничтожены. Основу этих могильников составляют обычно от двух до четырех курганов, от 30-40 м до 130 м в диаметре, стоящих рядом и несколько десятков мелких курганов (от 10 до 30 м), расположенных на некотором удалении.

Со второй половины раннего железного века, примерно с V в. до н.э., в строении и расположении курганов формируется традиция, вобравшая в себя черты предшествующей эпохи, подмеченная ранее М.П. Грязновым [1].

Возникновение цепочек курганов и увеличение размеров наземных сооружений, вероятно, связывается со все более проявляющейся имущественной дифференциацией общества, вследствие которой возникает разветвленная мегаструктура погребальных комплексов, принадлежащих правящим династиям, крупным родо-племенным структурам [2].

В контексте выявления закономерностей в расположении курганов и образования курганных цепочек, а также культурно-семантического освоения пространства и его сакрализации подтверждается мнение А.Х. Маргулана, наблюдавшего планировку жилищ (юрт) на летних кочевьях. По его мнению, казахский аул, располагавшийся на джайлау имел следующий вид: юрты, обычно, располагались в плане, в виде полумесяца, у изголовья этого полумесяца, с безветренной стороны, устанавливалась юрта старейшины рода, выделявшаяся среди всех особыми размерами, цветом и другими характеристиками [3].

Можно выделить несколько групп могильников, часть которых в дальнейшем, по мере накопления материалов, вероятно, составит самостоятельные археологические культуры.

По скоплению больших курганов Кегенский район (долины рек Кегень, Каркара) не имеет себе равного на территории Казахстана (К.А.Акишев). Мощные курганные некрополи долины Кегеня, свидетельствуют о том, что здесь была особая сакральная зона, «местонахождение царского рода саков и их святилищ», где находились могилы вождей, являвшихся одновременно верховными жрецами.

Исследование планиграфии могильников позволит выявить некоторые особенности тополандшафтных условий формирования древних некрополей и на этой основе решать вопросы этнокультурной атрибуции археологических памятников, их локальных различий, а также проблемы социокультурного и религиозно-мифологического плана.

Также в рамках проекта в окрестностях с. улкен и киши Жаланаш обследованы и выявлены новые эталонные погребальные памятники РЖВ. Выявлены курганные группы, было сделано описание, привязка к GPS, фотофиксация [3].

Исследование столь значительной серии памятников позволило установить устойчивую привязанность древнего населения к определенной погребальной обрядности. Все могильные ямы ориентированы по линии запад - восток с небольшими отклонениями. Практически все малые курганы возведены в одной архитектурной традиции, подразумевающей перекрытие одной могилы грунтовой насыпью, склоны и края которой обкладывались щебнем и мелкой галькой, а те, в свою очередь, перекрывались слоем желтой глины. Последний момент не соотносится с деятельностью направленной на возведение кургана, а объясняется надуванием грунта и расплыванием выброса из грабительской воронки.

Диаметры курганов составляют 8 - 12 м, высота 0,2 - 0,4 м. Округлые надмогильные конструкции имеют усечено-полусферические поверхности. В большинстве случаев они сложены из светло-коричневой супеси, легкого суглинка, щебня, галечника мелкой и средней фракции.

Очень часто под насыпью на зачищенной материковой поверхности фиксируется кольцевая выкладка, сложенная из галечника мелких размеров. Грунты представлены легкими суглинками от коричневого до желтого цветов.

Размеры ям, расположенных под насыпями варьируют от одного до двух с половиной метров, что, по всей вероятности, связано с половозрастной дифференциацией. Глубина могильных ям так же колеблется от 0,5 до 1,5 м. В большинстве случаев погребения оказывались ограбленными, но, тем не менее, исследователям удалось реконструировать последовательность поминального обряда. Погребенный был уложен вытянуто на спине, головой на запад и сопровождался одним или несколькими керамическими сосудами, установленными в западной части могильной ямы и посмертной пищей, фиксируемой в виде костей животных. Но даже если погребение оказывалось ограбленным, его заполнение практически всегда бывает насыщенным фрагментами костей и керамики. Зачастую грабители, зная специфику обрядности, прокапывали только западную часть могильной ямы, с целью изъятия инвентаря, концентрирующегося у изголовья [4].

Описанная погребальная традиция показывает высокую степень устойчивости при большом количестве вариаций, обусловленных соотношением и сочетанием между материалом для возведения насыпи, половозрастными признаками и социальным статусом погребенных и возможно трансформацией обрядности за время функционирования могильника. Подавляющее большинство исследованных погребений было ограблено. Значительная часть выявленного материала в виду специфики среды дошла до нашего времени в очень плохом состоянии. В стандартный набор сопроводительного инвентаря входили керамические сосуды в большинстве своем круглодонной формы, кости животных, а также предметы вооружения.

В целом для региона Жетысу рассматриваемого периода при относительном однообразии погребального инвентаря, характерна некоторая неустойчивость в плане архитектуры погребальных сооружений. Это выражается в разнообразии способов устройства могильных ям (грунтовые ямы, подбои, заклады, заплечики, каменные ящички) и курганных насыпей (разные сочетания камня и грунта при возведении насыпи, устройство каменных колец вне насыпи, под насыпью, на склонах насыпи). Этот факт объясняется этническим многообразием, характерным для региона. Относительное единообразие погребальных сооружений, исследованных на могильниках Семиречья, позволяет сделать вывод о принадлежности его одной родоплеменной группе. Количество погребений, соотносимых с этим могильником, говорит по всей вероятности о значительном количестве одновременно составлявших ее индивидов, а также о длительном времени функционирования этого могильника.

Основную информацию о культуре саков и усуней могут предоставить поселения, ставки знати, богатые захоронения представителей кочевой элиты общества. Предпринять попытку реконструкции основных элементов культуры саков и усуней и характеристики одного из первых государственных образований на территории Казахстана невозможно только на материалах погребений рядовых членов общества. Необходимо исследование эталонных погребальных памятников, где были захоронены вожди, жрецы, представители кочевой элиты, знати, с привлечением материалов полученных из поселенческих комплексов. Много памятников, считающихся «царскими», выявлено в основном на берегу реки Или, предгорных долинах Зайлисского Алатау.

Новые исследования курганов, дали в целом значительный объем информации, расширяющий наши познания в области сакской археологии. На указанных памятниках четко бросается в глаза такой устойчивый признак, как чередующиеся слои грунтовых напластований с внешним сплошным каменным панцирем.

Хотя раскопанные курганы сильно пострадали от грабителей и от природных факторов, все же они имеют ряд характерных черт (расположение в одной цепочке, схожие надмогильные конструкции, широтное расположение неглубоких могил в центре), позволяющие отнести их к единому погребально – хронологическому комплексу, аналогии которому имеются в памятниках эпохи раннего железа, всего региона Жетысу. Добытые материалы представляют большой интерес для изучения древней истории края, в том числе, в контексте выяснения ранних этапов этногенеза по археологическим данным Жетысу. Перспективность научно–исследовательских археологических изысканий на территории Алматинской области в культурно–историческом плане не вызывает сомнения [5].

Известно, что курганы, прежде всего, рассматривались как места захоронения индивидуума. Сегодня мы определяем каждую насыпь как объект историко-архитектурного значения могильника, как своего рода микромир в пространстве и мироощущении древних номадов.

В расположении некрополей в регионе Жетысу особую роль сыграли природно-климатические и ландшафтные особенности. Гора воспринималась в архаичном сознании как модель вселенной, центр мироздания. Жизненный цикл у подножия гор, ежегодные перекочевки по вертикали, движение по склонам, накладывали отпечаток на сознание и мировосприятие местных кочевников, что, естественно, отразилось в особенностях их материальной и духовной культуры, традициях, религиозных воззрениях и обрядовой практике.

Если остановиться на конструктивных особенностях курганных насыпей архитектурных памятников эпохи раннего железного века Семиречья, то можно видеть такие закономерности: кочевники и полукочевники в основном все свое внимание и знания посвящали погребальным памятникам и потусторонней жизни. Поэтому конкретные художественно-архитектурные творения в погребальных памятниках, в основном дошли до нас в больших курганах. Каждый курган состоит из нескольких стадий строительства. Особенностью памятников эпохи раннего железного века является то, что насыпь кургана состоит из нескольких, чередующихся каменных и грунтовых (плотный глинистый и т.д.) слоев.

Элитарные курганы, во-первых, находятся в местах массового сбора людей и поэтому должны быть монументальным сооружением, во-вторых, разные дары от подчиненных и соседних государств определялись именно в указанных сакральных местах и в третьих в царских курганах должны быть импортные и экспортные вещи мало распространенные в курганах малого значения.

Кочевники обычно собственное оружие, конскую упряжь, одежду, посуду в особых случаях (для кочевников это «той» или похороны) изготавливали исходя из собственного самобытного вкуса, с особым мастерством. Они верили, что вещи с изображением хищников, птиц, животных или совмещение отдельных частей в одном изображении деталей придает его хозяину мистическое значение. Конечно же, такие высокие творения искусства могли иметь только привилегированные аристократы общества, останки которых встречаются в элитарных курганах.

Могильники в понятии кочевников являются местом перехода человека в инобытие, а для сородичей – местом проведения различных ритуалов, ритуально-обрядовых мистерий, связанных с общением с духами и высшими божествами. У разных народов существуют определенные запреты, правила и нормы поведения в местах посещения некрополей.

Элитарные комплексы древнего населения раннего железного века Казахстана все еще остаются недостаточно изученными. В этом отношении «белое пятно» в науке представляют некоторые регионы нашей страны, например, Южный и Северо-Западный Казахстан. Существует необходимость составления подробной карты месторасположения «царских» некрополей и пересмотра научных выводов об уже изученных больших курганах скифо-сакской элиты Казахстана в контексте проблем археологии раннего железного века Центральной Азии и в целом евразийских степей [6].

Традиция возведения курганов существовала на обширной территории Великой Степи в течение многих веков. Для каждой историко-культурной эпохи характерны свои особенности архитектуры погребальных сооружений, которая усложнялась, развивалась на протяжении тысячелетий. Наибольший интерес для исследователей, в силу многих причин, вызывает изучение конструктивных характеристик погребальных сооружений ранних кочевников.

По письменным источникам известно, что у близких по культуре среднеазиатских сакам европейских скифов существовала священная страна Геррос, где погребались прославленные скифские цари и вожди. Могилы своих царей скифы чтили как святыню, место расположения их держали в глубокой тайне и строго охраняли от осквернения и грабежа. Как сообщает Геродот, скифы царя Иданфирса на вопрос персов: почему они избегают сражения? ответили: попробуйте найти и разрушить гробницы наших царей, тогда узнаете, вступим ли мы с вами в битву.

Единственной задачей, стоявшей перед экспедицией, учитывавшей почти полную не изученность области в археологическом отношении, было выявления новых и уточнение ранее исследованных памятников и предварительное ознакомление с ними. В силу этого ставить перед собою задачу решения каких-либо историко-культурных проблем экспедиция не имела права и не делала этого. Поэтому в дальнейшем изложении мы ограничивались только культурно-хронологической характеристикой памятников, что, учитывая новизну материала, представляет в ряде случаев нелегкую задачу. Эта предварительная работа представляется нам в данный момент не только единственно возможной, но и совершенно необходимой для того, чтобы уже в ближайшие годы можно было поставить археологическое изучение юго-восточного Жетысу на прочную научную почву, включив ее материалы на равных основаниях с материалами из лучше изученных территорий в решении больших и важных исторических вопросов. К сако-скифской ступени развития раннего кочевого общества в Жетысу (VI-IV вв. до н.э.).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Грязнов М.П. Курган как архитектурный памятник // Тезисы докладов на заседаниях посвященных по итогам полевых исследования в 1960 году. - М., 1961. – с. 17.
2. Чернопицкий М.П. Курганная группа как архитектурный ансамбль (опыт композиционно-художественного подхода) // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. - Кемерово, 1989.
3. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев А.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1966. – с. 137-140.
4. Акишев К.А., Г. А Кушаев. Культура саков долины р. Или VII-IV вв. до н.э. // Древняя культура саков и усуней реки Или – Алма-Ата: Академия наук КазССР, 1963 – 300 с.
5. Кузьмина Е.Е. Дионис у усуней (о семантике каргалинской диадемы) // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства / под.ред Б.Б. Пиотровского. – М.: Наука, 1987. – 373 с.
6. Досымбаева А. Культурный комплекс тюркских кочевников Жетысу II в. до н. э – V в. н.э. – Алматы: Типография Комплекс, 2007. – 214 с.

УДК 314.1.011.(574) (043.3)
ГРНТИ 11.25.91

А.М. Жаркенова¹

*¹д.и.н. Республики Беларусь,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г.Астана, Республика Казахстан*

ЦЕЛИННАЯ МИГРАЦИЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается роль целинной миграции в изменении численности и этнического состава населения Северного Казахстана. Отмечаются демографические последствия масштабного переселения значительного количества представителей разных этносов в регион в годы освоения целины. Для казахского этноса целинная миграция обернулась огромными негативными последствиями, выразившимися в катастрофическом снижении удельного веса в общей структуре населения северных областей. Приводятся данные переписи 1959 года о численности русских, украинцев, белорусов, немцев и других этносов, ставших наиболее многочисленными в этот период. Дается сравнительный анализ численности и доли казахов, русских и представителей других этносов в разрезе целинных областей – Акмолинской, Кустанайской, Кокчетавской, Павлодарской и Северо-Казахстанской.

Ключевые слова: целинная миграция, этническая структура, Северный Казахстан, демографические последствия, прирост численности

А.М. Жаркенова¹

¹Беларусь Республикасының тарих ғылымдарының докторы, Еуразия ұлттық университеті. Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан Республикасы

ТЫҢ КӨШІ-ҚОН ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ, ХАЛЫҚТЫҢ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН

Аңдатпа

Мақалада тың көші-қон санының өзгеруі және халықтың этностық құрамы Солтүстік Қазақстан. Байқалады демографиялық салдары ауқымды қоныс аудару едәуір санының әр түрлі этнос өкілдерінің өңірге тың игеру жылдары.

Қазақ этносының целинная көші-қон обернулась үлкен теріс салдарлары, выразившимися в катастрофическом төмендету үлес салмағының жалпы құрылымында халықтың солтүстік облыстары. Деректер келтіріледі 1959 жылдың санағы саны туралы орыстардың, украиндардың, белорустардың, немістердің және басқа этностардың болған аса көптеген жүргізіледі. Беріледі санына салыстырмалы талдау және үлесінің қазақ, орыс және басқа да этностар бөлінісінде тың облыстар – Ақмола, Қостанай, Көкшетау, Павлодар және Солтүстік Қазақстан.

Түйін сөздер: тың көші-қон, этникалық құрылымы, Солтүстік Қазақстан, демографиялық салдары санының өсімі

Zharkenova Aigul Malikovna¹

¹Doctor of Historical Sciences of the Republic of Belarus, Academic of Academy of History and Social Science of Kazakhstan. The Euroasian national university of L.N. Gumilyov, Faculty of History Associate Professor

PRIVATE MIGRATION AND ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF NORTH KAZAKHSTAN

Annotation

The article examines the role of virgin migration in the changes in the number and ethnic composition of the population of Northern Kazakhstan. The demographic consequences of large-scale resettlement of a significant number of representatives of different ethnic groups in the region during the years of virgin lands development are noted. For the Kazakh ethnos, virgin migration resulted in huge negative consequences, which resulted in a catastrophic decline in the share in the overall structure of the population in the northern regions. The data of the 1959 census on the number of Russians, Ukrainians, Byelorussians, Germans and other ethnic groups, which became the most numerous in this period, are given. A comparative analysis of the number and proportion of Kazakhs, Russians and representatives of other ethnic groups in the context of virgin areas - Akmola, Kustanai, Kokchetav, Pavlodar and North Kazakhstan.

Keywords: virgin migration, ethnic structure, Northern Kazakhstan, demographic consequences, population growth

Подъем целины явился одним из самых масштабных и результативных проектов советского периода, последствия которого явились для всего Союза и для Казахстана долгосрочными, но довольно неоднозначными. Безусловно, экономический эффект был весьма впечатляющим. По словам Президента РК Н.А.Назарбаева: «Целина обернулась для страны не только большим хлебом. Был дан большой импульс ее индустриальному развитию. Заказы для казахстанской хлебной нивы получали тысячи заводов и фабрик. Резко увеличился промышленный потенциал и самого Казахстана, основанный на собственных ресурсах природных богатствах, но работающий, как целина, на все единое государство» [1, с.7].

Однако, освоение целинных земель в нашей республике обернулось и крупными негативными последствиями экономического, экологического и демографического характера. Казахские и российские исследователи, такие как Ж. Б. Абылхожин, З.Г.Сактаганова, А.Алексеев и А.А.Чибилев выделяют негативные экологические последствия – эрозия и выветривание плодородного слоя почвы, ведущее к опустыниванию, истощение водных ресурсов, вплоть до гибели Арала [2].

А.Г.Маленков прямо назвал последствия целинного эксперимента экологической катастрофой для Казахстана [3, с.76]. Также в числе негативных последствий – и практически уничтоженное в республике животноводство. А. Чибилев пишет об этом: «Было уничтожено прекрасно приспособленное к степи животноводство Казахстана» [4].

Целинная миграция, в которой участвовали представители многих этносов из различных республик, краев и областей бывшего СССР, кардинальным образом отразилась на изменении этнической структуры населения Казахстана. Казахский этнос превратился в меньшинство на своей исторической территории, его доля под влиянием переселенческого движения в годы освоения целины едва доходила до 30 %, а северных областях вообще сократилась до 18 %. Такая диспропорция не существовала ни в одной из бывших советских республик, было поставлено под угрозу само существование казахского этноса. М.Х.Асылбеков и А.Б. Галиев пришли к выводу: «Освоение целинных и залежных земель для демографии Казахстана имело последствия. Оно сказалось не только на социально-классовых (например, ликвидации колхозов), национальных и демографических структурах (резкое сокращение удельного веса коренного населения), но и резком повышении удельного веса рабочего класса (без должного участия казахского населения), особенно его аграрного отряда, на росте численности интеллигенции (при сокращении удельного веса казахской интеллигенции). Возросла за счет миграции общая численность населения республики, в том числе городское и особенно сельское. При этом повысился удельный вес русского, украинского населения» [5, с. 113–114].

Отрицательно сказались последствия целинной миграции на языке, образовании, культуре и национальных традициях казахского народа. В особенности эти проблемы обострились в Северном Казахстане, где резко сократилось количество школ с казахским языком обучения, значительно уменьшились тиражи издания национальной литературы и периодики, происходило вытеснение казахской культуры и языка. Самое главное, что несмотря на высокий естественный прирост коренное казахское население было поставлено в положение этнического меньшинства. Российский автор А.Чибилев приводит даже такие сведения о демографической ситуации в северных областях Казахстана, которые явились следствием целинной миграции: «местное население - преимущественно казахи и иртышские киргизы переселены в другие районы Казахстана и Средней Азии» [4].

Масштабная целинная кампания началась с принятия постановления Президиума ЦК КПСС от 25 января 1954 г. «Об обеспечении зерном страны и подъеме целинных земель» и решений февральско-мартовского Пленума о того же года «О дальнейшем увеличении производства зерна в стране и об освоении целинных и залежных земель» [6,с.783]. В них предусматривалось в 1954-1955 гг. расширить площадь посевов зерновых в Казахстане, Сибири, Алтае и на Дальнем Востоке на 13 млн. гектаров. При этом половина – свыше 6,4 млн. га. – приходилась на Казахстан [7,с.8].

Причиной принятия столь важного и беспрецедентного решения явилась крайне острая потребность в хлебе для растущего населения страны при сокращении посевных площадей зерновых культур в прежних основных зерносеющих районах СССР. Так, в 1953 году по сравнению с предвоенным 1940 г. площадь посевов зерна в целом по стране сократилась на 3,8 млн. га [8,с.12].

Поставленная Пленумом ЦК КПСС задача расширения посевных площадей зерновых культур в результате освоения целинных и залежных земель предполагала «получить с этих земель в 1955 г. 11001200 млн. пудов зерна, в т. ч. 800-900 млн. пудов товарного зерна» [6, с. 23].

В целинной и промышленной миграции в Северный Казахстан участвовали представители большинства этносов, населявших СССР. На первом месте по миграционной активности в регион находились представители русского этноса. В годы освоения целины миграция оказало серьезное воздействие на рост населения Северного Казахстана, его численность благодаря ей значительно увеличилась. В особенности выросла численность сельского населения. Только в 1954– 1955 г. из Украины приехало 93 тыс. человек. За 1955-1956 гг. в колхозы Северо-Казахстанской области прибыло 1600 семей переселенцев из России и Украины, из Белоруссии и Литовской ССР. Свыше 650 семей переселилось в колхозы из областного и районных центров, и рабочих поселков области [9].

В 1959– 1965 г. из Москвы и Московской области в целинные районы Казахстана прибыло более 54 тыс. человек. Кроме того, предполагалось направить тысячи человек из Украины, Белоруссии, Молдавии, республик Прибалтики в рамках организованного набора. Результатом мощных миграционных движений стало расширение этнической структуры населения Северного Казахстана. По данным переписи 1959 г. в нем проживали представители более тридцати национальностей. Этнический состав населения региона по переписи 1959 г. приведен в таблице 1.

Таблица 1 – Национальный состав населения Северного Казахстана по переписи 1959 г.

Национальность	Казахстан	Северный Казахстан
Всего	9 309 847	2 753 136
Казахи	2 794 966	512 352
Русские	3 974 229	1 242 374
Украинцы	762 131	395 957
Белорусы	107 463	64 374
Молдаване	14 844	5 681
Мордва	25 499	8 644
Литовцы	12 132	5 188
Латыши	4 588	1 505
Эстонцы	3 683	1 017
Немцы	659 751	333 991
Поляки	53 102	40 382
Татары	191 802	50 009
Татары крымские	123	---
Башкиры	8 742	2 858

Удмурты	3 891	2 146
Чуваши	11 255	4 921
Азербайджанцы	38 362	1 319
Узбеки	136 570	1 629
Чеченцы	130	16 760
Ингуши	47 867	32 309
Корейцы	74 019	5 313
Китайцы	3 158	599
др. этносы	251 293	23 400
не указав. этнос	145	43

* Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР / Центр. стат. упр. при Совете Министров СССР. – М.: Госстатиздат, 1962. – 202 с.

В целом в 1959 г. в Северном Казахстане проживало 512 352 казахов, 1 242 374 русских, 395 957 украинцев, 64 374 белорусов, 5 681 молдаван, 8 644 мордвы, 5 188 литовцев, 1 505 латышей, 1 017 эстонцев, 333 991 немцев, 40 382 поляков, 50 009 татар, 2 858 башкир, 2 146 удмуртов, 4 921 чувашей, 1 319 азербайджанцев, 1 629 узбеков, 16 760 чеченцев, 32 309 ингушей, 5 313 корейцев и 599 китайцев. Как видно из приведенных цифр, наибольшим представительством в регионе отличались европейские этносы, довольно высокой была численность кавказских народов и менее всего были представлены восточные этносы, такие как узбеки.

При этом продолжилось уменьшение удельного веса казахов более чем в 2 раза, что было особенно характерно для городского населения, одновременно значительно возросла абсолютная численность русских. При значительном увеличении абсолютной численности, несколько сократилась доля украинцев. К 1959 г. в регионе насчитывалось около 31 % всех русских, 52 % всех украинцев, 60,5 % белорусов, 76 % поляков, входивших в то время в состав населения Казахстана. Из всего казахского населения республики в областях Северного Казахстана проживало лишь около 18 %.

В регионе выделялись области, которые характеризовались наиболее высокими показателями численности русского и славянского населения. К таким областям относилась Северо-Казахстанская область, в которой численность русских в 1959 г. составляла 294 890 чел. а казахов всего 56 696, то есть меньше в пять раз.

На втором месте по численности русского населения находилась Кустанайская область, на третьем – Акмолинская, на четвертом – Кокчетавская и на последнем пятом месте находилась Павлодарская область.

Больше всего казахов – 132 852 проживало в Кустанайской области и меньше всего – 56 696 в Северо-Казахстанской.

Наибольшая концентрация украинцев наблюдалась в Кустанайской области – 150 317. Белорусы почти равномерно расселялись в Акмолинской – 18 545 чел. и в Кустанайской области – 18 023. Наиболее крупная группа молдаван в 2 304 чел. имела в Павлодарской области.

Лидерство по количеству немцев – 96 562 чел. принадлежало Акмолинской области. 25 232 поляков проживало в Кокчетавской области. Татары почти равномерно расселялись в трех областях - Акмолинской, Кустанайской и Северо-Казахстанской. Самые большие группы чеченцев (6 295) и ингушей (13 673) концентрировались в Акмолинской области. 2 085 литовцев расположились в Северо-Казахстанской области.

Таблица 2 – Этнический состав населения областей Северного Казахстана по переписи 1959 г.

Национальность	Казахстан	Акмолинская	Кокчетавская	Кустанайская	Павлодарская	Северо-Казахстанская
Всего	9 309 847	637 115	493 319	710 690	455 013	456 999
Казахи	2 794 966	115 513	90 847	132 852	116 444	56 696
Русские	3 974 229	271 923	205 726	291 075	178 760	294 890
Украинцы	762 131	76 808	60 589	150 317	65 888	42 355
Белорусы	107 463	18 545	15 875	18 023	6 957	4 974

Молдаване	14 844	1 209	652	1 252	2 304	264
Мордва	25 499	1 361	2 280	2 830	1 226	947
Литовцы	12 132	752	430	1 526	395	2 085
Латыши	4 588	444	330	272	248	211
Эстонцы	3 683	510	123	111	136	137
Немцы	659 751	96 562	67 681	79 836	55 100	34 812
Поляки	53 102	10 459	25 232	1 526	732	2 433
Татары	191 802	11 407	7 800	11 710	7 218	11 874
Татары крымские	123	---	---	---	---	---
Башкиры	8 742	937	359	974	317	271
Удмурты	3 891	670	397	609	320	150
Чуваши	11 255	1 418	753	1 525	663	562
Азербайджанцы	38 362	438	121	272	326	162
Узбеки	136 570	625	232	310	331	131
Чеченцы	130	6 295	1 357	3 767	4 077	1 264
Ингуши	47 867	13 673	7 047	3 626	7 540	423
Корейцы	74 019	1 309	954	2 346	307	397
Китайцы	3 158	174	165	170	90	---
Пр. этносы	251 293	5 697	4 366	5 752	5 630	1 955
Не указав. этнос	145	21	3	9	4	6

* Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР / Центр. стат. упр. при Совете Министров СССР. – М.: Госстатиздат, 1962. – 202 с.

В 60–х г. продолжилась целинная миграция из России, Украины и Белоруссии. «Из БССР в одном только 1960 г. в целинные области Казахстана – Акмолинскую, Кокчетавскую, Кустанайскую и Северо-Казахстанскую переселилось свыше 5 тыс. семей, что примерно составляло около 15–20 тыс. чел. [10, л.50]. В миграционном движении приняли участие переселенцев из целого ряда российских, украинских и белорусских областей.

В то же время наряду с притоком мигрантов наблюдался и значительный отток вследствие целого ряда причин: прежде всего, из-за неподготовленности районов Северного Казахстана к такому массовому переселению и непродуманного отбора. «К примеру, Кустанайская область в 1961 г. приняла 4586 семей переселенцев – 16947 человек, из которых выбыло 211. Причинами выбытия являлись – отсутствие должных условий устройства переселенцев и недоброкачественный набор» [11, л.29].

Но, уже во второй половине 1960–х г. поток целинных мигрантов ослабевает, происходит снижение сальдо миграции до отрицательных значений почти во всех областях Северного Казахстана за исключением Кокчетавской и Павлодарской. Причинами сокращения являлись как плохая обустроенность переселенцев, вызвавшая их обратный отток, так и пределы экстенсивного хозяйства, не справлявшегося с масштабом поставленных задач. Кроме того, стала набирать силу новая тенденция – обеспечение трудового потенциала за счет внутренних ресурсов.

Таким образом, целинная миграция привела к значительному расширению этнического состава населения Северного Казахстана. Именно миграционный фактор стал источником роста численности населения в регионе. При этом значительный прирост населения Северного Казахстана происходил за счет мигрантов из России, Белоруссии, Украины, Литвы, Молдавии. Результатом становится колоссальное преобладание русских, как по абсолютной численности, так и по удельному весу. Напротив, коренное казахское население, оставаясь вторым по численности этносом, обладало крайне низким удельным весом, минимальным по сравнению с другими регионами Казахстана.

Список использованной литературы:

1. Доклад Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева на торжественном заседании, посвященном 50-летию освоения целинных и залежных земель. 06.02.2004 г. // Освоение целинных и залежных земель в Кустанайской области: сб. док. Костанай: ТОО «Костанайполиграфия», 2010.

2. Алексеев

А.

<http://js.mamydirect.com/redirect/clickGate.php?u=RGm1L5B5&m=1&p=X2h3qiooVH&t=R6USVIac&st=&s=Moneylink&url=https%3A%2F%2Fwww.livejournal.com%2F&r=https%3A%2F%2Fss69100.livejournal.com%2F2226007.html>

3. Маленков А.Г. *О моем отце Георгии Маленкове*. - М., 1992. - С. 76.

4. Чибилев А.А., *InformZeDon* – 978 <http://www.bible-for-you.org/Frame/bible-hard.php>

5. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. *Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980)*. - Алма-Ата : Фылым, 1991. – 192 с.

6. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. [сб. док. за 50 лет] : в 5 т. / [сост.: К.У. Черненко, М.С. Смиртюков]*. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 4 : 1953–1961 гг. – 783 с.

7. *Республика Казахстан: 50 лет начала освоения целинных и залежных земель. Стат.сб.* / Под ред. Б.Тортаева. Алматы, 2003 – 128 с., С.8.

8. Вишиниченко В.Г. *Освоение целины - грандиозный социально-экономический проект XX в.* // Вестник Тамбовского университета. Серия Политические науки и право. Тамбов, 2016. Т. 2. Вып. 3 (7). С. 10-18.

9. Верецагин Т.Г. *60 лет целинной эпопеи: этапы, значение* // *Современные проблемы науки и образования*. – 2014. – № 6.;

URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=15625>

10. *Государственный архив Акмолинской области. ГААО.* – Ф. 233. Оп. 1. Д. 256. Л. 50.

11. *Государственный архив Костанайской области (ГАКО).* – Ф. 268. Оп. 1. Д. 451. Л. 29.

УДК 94:28|18|(574)

ГРНТИ: 13.91

Г.М. Раздықова¹

¹Павлодар Мемлекеттік Педагогикалық Университетінің доценті, қауымдастырылған профессор, тарих ғылымдарының кандидаты.

Қазақстан, Павлодар қ., E-mail: gulnazkz@list.ru

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ДАЛА ӨЛКЕСІНІҢ МҰСЫЛМАНДЫҚ РУХАНИЛЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Дәстүрлі мұсылман мектебінің және медресенің жұмыс істеуін зерттеу – ең массалық және ХХ ғасырдың басына дейін дейінгі Дала өлкесі қазақтарының мәдени-әлеуметтік қоғамының бірден-бір нысаны - қазақ халқының исламындағы белгілі бір үлгілер мен этникалық ерекшеліктерді бөлуге мүмкіндік береді. Діни дәстүрлер онжылдығы уақытындағы жауынгерлік атеизммен үстем болған, посткеңестік кезеңдегі мұсылман халықтарының бұрынғы және қазіргі рухани мәдениетін зерттеуге аса көңіл бөлінеді. Бұл дәстүрлер халықтың рухани өмірінде ғылыми зерттеулер мен дамуды қажет етеді.

Тарихнамалық талдау көрсеткендей, 19-шы және 20-шы ғасырдың басындағы этникалық жағынан мұсылмандық білім беру жүйесін қалыптастыру мәселелері, ислам факторының әлеуметтік-саяси және мәдени процестерге әсері ғылыми әдебиеттерде фрагменттік қамтуды алды. Зерттеудің бөлігі мұрағаттық мәліметтерге, жарияланған және жарияланбаған құжаттарға, мемлекеттік экспедициялардың материалдарына негізделген. Кейбір жұмыстарда революцияға дейінгі басылымдарда этнографиялық зерттеулерді, статистикалық және ғылыми анықтамалық материалдарды талдау негіздері бар. Дегенмен де, 19-шы және 20-шы ғасырдың басындағы Дала өлкесі қазақтарының мұсылмандық білім беруінің этникалық ерекшеліктері – күнделікті ислам проблемаларына арналған жан-жақты зерттеу жоқ.

Кілт сөздер: мұсылман мектептері, мешіт, мектеп, медресе, дала өлкесіндегі қазақтар, мұсылман дінбасылары

Г.М. Раздыкова¹

¹Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, доцент Павлодарского государственного педагогического университета.

Казахстан, г.Павлодар.

E-mail: gulnazkz@list.ru

О ФОРМИРОВАНИИ МУСУЛЬМАНСКОГО ДУХОВЕНСТВА СТЕПНОГО КРАЯ В XIX ВЕКЕ

Аннотация

Изучение функционирования традиционных мусульманских мектебов и медресе – самых массовых и оставшихся вплоть до начала XX в. единственными доступными для широких масс казахского населения формами культурно-общественного социума казахов Степного края – позволяет выделить определенные закономерности и характерные этнические черты в народном исламе казахов. Особое значение имеет изучение прошлого и настоящего духовной культуры мусульманских народов на постсоветском пространстве, где за десятилетия господства воинствующего атеизма оказались прерванными религиозные традиции. Эти традиции требуют своего научного исследования и развития в духовной жизни народа.

Историографический анализ свидетельствует, что вопросы формирования этнически особой мусульманской системы образования в конце XIX - начале XX вв., воздействия исламского фактора на социополитические и культурные процессы получили фрагментарное, освещение в научной литературе. Часть исследований основывается на архивных данных, опубликованных и неопубликованных документах, материалах правительственных экспедиций. В отдельных работах имеются результаты и анализ этнографических опросов, статистического и научно-справочного материала в дореволюционных изданиях. Однако отсутствует комплексное исследование, посвященное проблемам бытового ислама, этнической специфики мусульманского образования казахов Степного края в конце XIX - начале XX вв.

Ключевые слова: мусульманские школы, мечеть, мектеп, медресе, казахи Степного края, мусульманское духовенство.

By Gulnaz Razdykova¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Pavlodar State Pedagogical University. Pavlodar, Kazakhstan E-mail: gulnazkz@list.ru

ON THE FORMATION MUSLIM CLERGY STEPPE REGION IN THE XIX CENTURY

Annotation

The study of the functioning of the traditional Muslim mektebe and madrassah - the most massive and remaining until the beginning of the XX century. the only forms of the cultural-social society of the Kazakhs of the Steppe Krai accessible to the broad masses of the Kazakh population-it allows us to single out certain patterns and characteristic ethnic features in the people's Islam of Kazakhs. Of particular importance is the study of the past and present spiritual culture of Muslim peoples in the post-Soviet space, where religious traditions have been interrupted for decades of domination by militant atheism. These traditions require their scientific research and development in the spiritual life of the people.

Historiographical analysis shows that the issues of the formation of an ethnically special Muslim education system in the late 19th and early 20th centuries, the impact of the Islamic factor on sociopolitical and cultural processes received fragmentary coverage in the scientific literature. Part of the research is based on archival data, published and unpublished documents, materials of government expeditions. In some works there are results and analysis of ethnographic surveys, statistical and scientific reference material in pre-revolutionary publications. However, there is no comprehensive study devoted to the problems of everyday Islam, the ethnic specifics of the Muslim education of the Kazakhs of the Steppe Krai in the late 19th and early 20th centuries.

Key words: Muslim schools, mosque, mektep, madrassah, Kazakhs of the Steppe region, Muslim clergy.

В конце XIX в. в Степном крае усиленно шло формирование многочисленного религиозного сословия из различных представителей мусульманского духовенства.

В «Сборнике по мусульманству...» определялось, что «под именем мусульманского духовенства следует разуметь всех тех лиц, которые обладали большим или меньшим знанием мусульманского веро- и законоучения, как казий, муддарисы (преподаватели в медресе), дамуллы (учители мектебов), имамы (ученики медресе), хаджи (совершившие паломничество в Мекку) и маддахи (рассказчики на базарах и других скопищах мусульманского люда о случаях из жизни святых)»[1].

Наиболее распространенное среди мусульманского духовенства слово мулла (этимология слова мулла происходит от арабского «маула» в значении «господин, повелитель, владыка») было заимствовано из персидского молла. В других иранских и тюркских языках слово имеет формы: мела, молло, молдо, т.е. знаток мусульманского ритуала; служитель культа; учитель религиозной школы; грамотный; ученый человек.

В Словаре Брокгауза слову «мулла» дается следующее определение: «Мулла – с арабского слова «мевла» – господин. Титул этот приложим ко всякому духовному главе. Но обыкновенно «мулла» значит то же, что арабский «имам», т.е. священнослужитель низшей степени. В светском управлении такой мулла не имеет права участия; знания его – грамотность и умение толковать Коран»[2].

Мусульманское духовенство не имеет ничего общего с церковным духовенством православия и католичества, где духовные служители выступают в качестве посредника между Богом и верующим.

В литературе существует крайне противоречивое изображение мулл. В одних источниках они показаны как невежественные и фанатичные служители ислама. Так, христианский миссионер Я.Д. Коблов утверждал, что муллы обучались в «мусульманских духовных учебных заведениях, которые давали в большинстве своем религиозное и однобокое образование». Далее он писал: «...они так же суеверны, как и их простые верующие, также нетерпимо относятся к иноверцам и всякого рода нововведениям... Всё это задерживает развитие мусульманской общины и вредно отзывается на общественной жизни мусульман»[3].

Другая группа исследователей защищает мулл, в том числе и краеведы, показывает их позитивное значение. Так Б.М. Хазыров пишет: «Большинство мулл шли к кочевникам – казахам с благими намерениями, чисто гуманными побуждениями, несли в степь просвещение. Вместе с обучением исламу они знакомили казахов с арабской культурой, прогрессом европейских народов»[4].

В данной полемике, на наш взгляд, следует исходить из социоисторических реалий рассматриваемого времени, придерживаясь фактов без тенденциозного отбора.

В жизни не всегда базовое образование мулл было представлено мусульманскими учебными заведениями. Подчас источником знаний для мулл становились скитания по различным странам и народам. По словам информатора Рахметова Магзума, «побывавший среди бухарцев, ташкентцев, кокандцев, татаров, мулла являлся в степи человеком, уж, конечно, более образованным и авторитетным, чем его соплеменники».

Хотя и были проходимцы среди мулл, которые хитроумными действиями добивались поддержки народа, но основная часть представляла собой лучших людей аула, пользовалась в среде мусульман-казахов заслуженным уважением. Это те, которые вели жизнь в соответствии с предписаниями Корана, «в манерах своих были приличны и строги»[5].

В Степном крае в рассматриваемый период понятие мулла имело свою специфику. Наличие грамотности у них среди казахов не всегда было приоритетным качеством, чтобы называться муллой. Так называли даже тех, кто не умел хорошо писать и читать, но когда-либо учились у муллы и знали, несомненно, татарский и русский разговорный языки.

В «Известиях Оренбургского отдела ИРГО» даже говорилось о том, что «под словом мулла нельзя здесь подразумевать непременно духовное лицо»[6]. Общественные функции муллы в казахском обществе не ограничивались богослужением. Муллы выступали в роли грамотея, разбирающего присылаемые в аул бумаги, советчика, наставника, человека опытного, который иногда готовил лекарства, лечил больных и, помимо всего этого, еще обучал детей, а также занимался мелкой торговлей и даже иногда пас скот. М. Красовский писал: «Ежели есть возможность заняться торговлею, мулла, конечно, ею займется и охотно сбросит с себя белую чалму»[7].

В «Сборнике материалов по мусульманству» говорилось: «Каждый взрослый, находящийся в здравом уме мусульманин, обладающий, соответственно данной должности, цензом, может быть имамом (священником мечети), казием или ишаном, если они получают на это разрешение того имана, казия или ишана, у которого находились в обучении и на послушании»[8].

Мулла же в России еще со времен Екатерины II назначался специальным указом и состоял обычно при конкретной мечети. Состоящему при мечети мусульманскому духовенству выдавалось жалованье. Например, при соборной мечети в ставке Внутренней Орды в 50-х гг. XIX века выплачивалось жалованье: ахуну – 250 руб., муэдзину – 70 руб., помощнику его – 30 руб., всего – 350 руб.[9]. В дальнейшем содержание мечетей и мулл падало в основном на плечи казахских обществ: «но общества не имели права принуждать к участию в сборе лиц, не желающих принимать в этом участие»[10].

Указные муллы, прежде чем назначались правительством, должны были сдать экзамен в Уфимском Духовном Управлении. Преподаватель этнографии Н.В. Никольский писал о муллах, которые сдавали экзамен по арабскому чтению, получали свидетельство от экзаменационной комиссии, по которому губернское правление и выдавало «уже самый указ на звание, а между тем звание это спасало человека от солдатчины и делало его особой привилегированной»[11].

По архивным данным, зарплата указных мулл составляла около 80 рублей в год[12]. В обязанности указного муллы входило следующее:

«1) Строить мечети и училища. Малолетних учить грамоте, заставляя молиться Богу каждый день по религии нашей и держать уразы (посты). В день джумы (пятница) и в другие праздники быть вам имамом во время молитвы, а по окончании молитвы делать простым киргизам наставления.

2) Простым киргизам толковать все правила нашей религии, новорожденным давать приличные имена, над мальчиками производить суонат (обрезание), венчать сосватанных, погребать умерших, учинив при этом должные обряды.

3) Во время женитьбы сыновей или отдачи дочерей находиться при передаче калыма, а после родителей при свидетелях заставить сказать одного – «отдал», а другого – «взял».

4) Запретить ходить женихам к невесте до обвенчания по прежнему киргизскому обычаю.

5) Вдов без согласия отца и матери ни с кем не венчать.

6) Остающееся после покойного имущество разделять по закону.

7) Богатым киргизам внушать, чтобы они платили зякет.

8) Простых киргизов увещивать, чтобы они не делали насилия, почитали и были всегда покорными Государю Императору и своему начальству.

9) Наблюдать, чтобы киргизы не занимались воровством»[13].

Кроме указных, среди казахов действовало немало неказных, частных мулл, имевших на деле такое же значение, как и указные.

Этнограф Ш. Ибрагимов писал: «Мулл, не утвержденных правительством, киргизы еще больше уважают, потому что они всегда находятся у них на глазах и, следовательно, всякую требу могут исполнить по первой просьбе»[14].

Поэтому частные муллы пользовались большим, нежели указные муллы, почетом. Проживавшие в аулах большое количество таких мулл часто едва сводили концы с концами. М.Красовский писал: «Ученостью они обладают такою же, а может быть еще и большею, нежели указные ахуны, но официально в своем звании русским правительством не утверждены; ясака никакого не платят, потому что, так принято по крайней мере считать, собственности никакой не имеют, в переписи по этому случаю этот класс людей не попадает, а между тем это главные деятели в распространении между народом того просвещения, которое принято называть этим именем»[15].

Частные муллы, признанные народом, не признавались правительством, царские чиновники называли их «самозванцами».

Следует затронуть проблему материального благосостояния мулл. Они в основном жили за счет добровольных приношений народа. Многие муллы жили достаточно зажиточно. Пользуясь доверчивостью народа, они разными путями извлекали свои дивиденды.

Поскольку казахи слабо знали и соблюдали мусульманскую догматику и обрядность, то и требовательность их по отношению к муллам была низкой. Это в определенной мере облегчало труд, ответственность мулл, которые, по сути, были освобождены от проведения строгих и постоянных мусульманских проповедей в степи.

Источники доходов мулл были самые различные. В традиционной деятельности мулл можно выделить несколько направлений. Во-первых, чтение проповедей при благословении вступающих в брак, при рождении, болезни и смерти и т.п. По одному из примеров, приведенному Ф. Щербины, можно судить о размерах доходов мулл от чтения молитв во время похорон. Он писал о семье одного казаха: «Весной умерла его жена, и её похороны стоили: мулле отдан один 8-ми летний верблюд ценою в 20 р., девять баранов ценой 18 рублей и 10 аршин материи, в виде так называемой «жыртыс», то есть подарка па помин души умершей»[16].

Во-вторых, доходы муллы шли от совершения ритуальных действий, например обрезания, имянаречения и т.д.

В-третьих, доход мулле обеспечивало право решать споры по имуществу в соответствии с шариатом. Мусульманское духовенство являлось на местах полицейским и судьей одновременно. Сами жители обращались к нему как к судье в случае разных житейских и семейных недоразумений. Иногда мулла сам вмешивался в частную жизнь, заметив в ней что-либо преступное[17].

Основной доход в форме садака муллы получали во время двух главных праздников мусульман – Ураза-айт и Курбан-айт. Ш.Ибрагимов писал о муллах в степи: «Рассказывая... законы магометанской религии, как сам их понимает, приобретал в народе известность и доверие, а вместе с тем, по выражению самих мулл, и садака»[18].

Эти доходы мулл отличались в зависимости от того, богатый ли аул или бедный. Дома мулл в аулах мало чем отличались от домов простых казахов, разве что были более добротны.

Нередки были случаи, когда муллы одновременно с богослужением занимались торговлей и скотопродовольствием. Муллы-торговцы, прожив в степи несколько лет, постепенно становились «владельцами немалого табуна скота»[19]. Некоторые муллы занимались гаданием. При этом они использовали либо лопатки животных, либо бобы, либо бараний кал. Последние они бросали в центр и по группированию упавших бобов или бараньего кала предсказывали будущее[20].

О муллах в степи, занимающихся лечением больных, имеются сведения в трудах многих этнографов. Например, М.С. Бабаджанов объяснял обращение к муллам за излечением невежеством большинства казахов, у которых «к несчастью, как у людей темных, нет иного способа дойти до истины в подобных недоразумениях». По его описанию, муллы при лечении в основном, использовали чтение Корана. Он писал: «Муллы, собравшись со своими учениками до 15 человек, усядутся кругом у постели одержимого сильным недугом и во все горло кричат, напевая какую-нибудь молитву»[21]. По словам А. Левшина, муллы «для изгнания болезней и нечистых духов употребляют только чтение ал-Корана и некоторых бессмысленных молитв, во время которых дуют и плюют в глаза больному»[22]. Ш. Ибрагимов также приводил пример лечения муллами больных с использованием лишь Корана. Он писал: «У постели больного первое место также принадлежит мулле. Он обыкновенно сидит с какою-нибудь развернутой книгой, бормочет что-то себе под нос и только временами обращается к больному. Это называется «вычитыванием злых духов»[23].

В рассказах информаторов о чудодейственных излечениях часто упоминалось о так называемом «вычитывании злых духов». Излечение болезней путем изгнания злых духов также обеспечивало мулл материально. Он мог в большом количестве и за хорошие цены сбывать свои заговоры и талисманы. Один из информаторов говорил, что муллы давали больным «писанную на лоскутке бумаги молитву или какие-либо непонятные злаки для ношения на шее больного».

К муллам обращались только тогда, когда не было баксы. По мнению М.А. Шестакова, «у киргизов есть особый вид кудесников: баксы. Он ворожит во всякое время, не пляшет, бубна не имеет, а настраивает свое вдохновение игрою на инструменте, называемом кобыз, черном от дыма, потому что он наследственный от дедов, как и сама профессия баксы. Баксы лечат больных заклинанием...»[24].

Немалый доход муллы получали от преподавательской деятельности, обучая детей в мектебах или медресе. Мулла Юнусов от учеников медресе и мектебе получает дохода до 300 рублей в год[25].

Львиная доля добровольных пожертвований для учебных заведений доставалась муллам. «Мулла также получал за свое учительство даровое помещение у главы аула и пять рублей в месяц за каждого ученика, не считая экстренного заработка за свои душевспасительные функции при свадьбах, похоронах и т. п., так что у муллы всегда водились деньги», – писал Р. Карутц[26].

Мусульманское духовенство по всему Казахстану сосредоточило в своих руках обучение детей в аульных школах. Муллы, как учителя правоверия, пользовались почетом: им делали приношения.

Слова мулл принимались беспрекословно. «Киргизы, видя пример на муллах, что ученость и грамотность придает человеку почет в обществе, кормит лучшим куском, стали понимать пользу грамотности. ...Они начали призывать к себе мулл в качестве домашних учителей. Конечно, это делали сначала богатые, так сказать, передовые люди того времени, а среднего и бедного состояния люди отдавали своих мальчиков к этим муллам», – писал М.С. Бабаджанов[27].

Начальное образование казахи получали в рассеянных по аулам мусульманских школах, в которых преподавали разные муллы: либо приглашенные из среднеазиатских районов, но в основном муллы-татары, либо- реже- муллы из коренных жителей края. Дети учились не менее 3-х лет. Учителя-муллы черпали знания из разных книг, написанных в основном на татарском языке, а для пополнения

недостающих знаний им, как и всем, служил житейский опыт. При слабой подготовленности мулл и при неразвитой методике преподавания «мулла с трудом успевал вдолбить в память своего воспитанника несколько фраз из Корана, а по части письма научить его подписывать отцовское имя. Родителю льстила надежда, что его сын впоследствии может сделаться толмачем или, по крайней мере, сумеет разобрать предлагаемые толмачами в аулах бумаги, сумеет растолковать народу то, что последний должен принимать на веру, и таким образом через своего сына и отец будет играть в ауле более видную роль, и так далее[28].

Для права преподавания местным жителям и устройства при мечетях школ муллы должны были иметь разрешение уездного начальника.

По данным Обзора Семипалатинской области в 1862 г. количество мулл, занимавшихся обучением, приведено в таблице 1[29]:

Таблица 1

Данные о количестве мулл

Округ	Количество мулл	Количество мальчиков
Кокчетавский	76	821
Каркаралинский	41	500
Баян-Аульский	Сведений не доставлено	477
Атбасарский	8	62
Акмолинский	Сведений не имеется	
Всего в 4-х округах	неизвестно	1860 человек

Как видно из таблицы, наибольшее количество мулл было в Кокчетавском округе. На наш взгляд, это во многом было связано с историей Кокшетау как одного из важных культурных центров Казахстана, где издревле жили потомки казахской аристократии, активно поддерживавшие мусульманские традиции, способствовавшие деятельности мектебов и медресе.

По данным экспедиции Ф. Щербины прослеживается по всем районам Степного края рост количества учителей-мулл к 90-м г. XIX в.

Таблица 2

Данные о количестве мулл по экспедиции Ф. Щербины

Уезд	Кол-во учителей- мулл
Усть-Каменогорский	97
Павлодарский	261
Каркаралинский	134
Петропавловский	154
Омский	167
Кокчетавский	164
Акмолинский	267
Атбасарский	97
Актюбинский	259
Кустанайский	159

В том же Кокчетавском уезде количество мулл увеличилось на 88 человек. В целом, тенденция роста мусульманского духовенства прослеживается по всем районам Степного края. Важной особенностью духовной жизни общества стал небывалый рост популярности мусульманской религии. Это было, с

одной стороны, признанием роли религии в сохранении этнических традиций, нравственных норм, с другой – проявлением протеста против правительственных акций преследования ислама и активизации миссионерской деятельности священников. В защиту ислама выступили наиболее влиятельные люди из самых разных слоев казахского общества: Абай Кунанбаев, Акан-серэ, Муса Чорманов, Чингиз Валиханов, Салык Бабаджанов, Мамбет-али Сердалин, АлиханБукейханов и др[30].

В книге писателя Г. Ибрагимова «Дочь степей» содержится диалог:

– Но «если темноту казахской степи не просветит мулла, головы таких невежд, как ты, вошь съест». Приходилось тебе это слышать?

Сарсембай со смехом возразил:

– Правду говоришь, мульдеке. Во время моего детства пригласил мой отец муллу, кормил его мясом, поил кумысом. Молодухи, не смея перечить почтенному человеку, принимали его в свои объятия. Мы, молодежь, были уверены, что учимся. Прошло много лет. Он уехал. Но от пребывания его у нас не осталось иных следов, кроме следов от его палки на наших спинах... И раз так учат нас татарские мульдеке, откуда знать нам слова Акмылы?[31].

В «Киргизской степной газете» также поднималась проблема неправильного обучения детей муллами. В одной статье говорилось: «Как благонамеренные родители, так и его учитель крайне узко смотрели на цель обучения. Они только желали одного, чтобы будущий великий грамотей лишь научился бы читать и писать. Для достижения этого употребляли самый убийственный первобытный метод, который, нисколько не способствуя расширению умственных способностей, отуплял память детей. Богач, желающий просветить своих сыновей, приглашал какого-нибудь молодого киргиза или чаще татарина, умеющего лишь с великим трудом читать и писать. Отец платил такому педагогу в год не более двух или трех баранов.

Среди мулл в казахской степи было много татар. Известно, что заселение казахской степи татарами - торговцами и представителями духовенства происходило на протяжении XVIII–XX вв. Первоначальный импульс допуску татарских мулл в Казахстан задала сама российская администрация «для привития невежественным кочевникам русской гражданственности». В книге «О киргизских и других магометанах в Российской империи» чиновник министерства иностранных дел Балкашин, долгие годы живший среди казахов, рисовал радужные перспективы в использовании татар в просвещении казахов и распространении среди них ислама. Он писал: «...магометанство распространилось вовсе не огнем и мечом, а силою их проповеди и убеждения, что магометанство придает народу единство и прочность, а посему, если правительству русскому желательно расширить (свое влияние), то следует послать пионерами для этого татар...»[32]. Б.М. Хазыров пишет: «У многих видных. Уже в зрелые годы его близкими друзьями оставались татарские ученые – исследователи Х. Фаисхан и И. Ибрагимов. Татарские учителя и просветители пробуждали у казахской молодежи тягу к знаниям. Окончив аульские мектебы, многие из них шли учиться в Троицк, Оренбург, Уральск, представителей казахской интеллигенции первыми учителями были татары. ШокануУалиханову, например, первоначальное образование дал татарский мугаллим Казань. Некоторым удавалось поступить в медресе «Галлия» в Уфе. Из его стен вышла целая когорта тюркоязычных мусульманских общественных деятелей, которые несли в степь просвещение и передовую культуру. За 10 лет его существования (учрежден в 1907 году) в нем получили образование 240 казахов. Это ЖусупбекАймаутов, ЖармухаметГленшин, который в родном ауле Жамантогай открыл первую школу. Медресе «Талия» окончили также ЖусаинКерлеутов, Кабдыжапар Сагдиев, Абдрахман Султанов, АйтмагамбетАлибаев, Капай Кенжекеев, Сейтахмет и Мухаметшаих Жумабаевы»[33].

Прославленным лекарем в степи был мулла Алим из рода уак, выходец из Малыбая. Он занимался лечением людей с помощью «дуға», т.е. ритуальными действиями с использованием молитв Корана. По словам информаторов, он довольно успешно лечил сумасшедших. Во время этнографической экспедиции были выявлены имена нескольких десятков хорошо известных в Степном крае мулл-казахов.

Таким образом, усиление роли ислама в XIX веке ярко проявилось в формировании многочисленного слоя мусульманского духовенства – мулл. С усилением и углублением мусульманского влияния к концу XIX в., выразившемся, в частности, в появлении значительного числа начальных религиозных школ, увеличении числа казахов, обучавшихся в среднеазиатских религиозных учебных заведениях, строительстве мечетей и медресе, в казахском обществе увеличились свои представители духовенства.

Мусульманское духовенство пользовалось большим почетом в народе. В отличие от православных, мусульмане сами выбирали муллу и подчинялись ему как человеку для них известному, часто выходцу из их среды, знающему их привычки и нужды. Специфика мулл в Степном крае состояла в том, что мулла

исполнял широкий круг обязанностей: богослужение, совершение различных ритуальных действий, функции судьи, лекаря и т.д.

Список использованной литературы:

1. Духовский С.М. Сборник материалов по мусульманству... – С. 8.
2. Коблов Я.Д. О магометанских муллах: религиозно-бытовой очерк. – Казань, 1907.
3. Хазыров Б.М. Жить в согласии... – С. 167.
4. Чечерина С. Как начиналось дело просвещения восточных инородцев. – С. 239.
5. Известия ИРГО. – Вып. 16. – Оренбург, 1901. – 272 с.
6. Красовский М. Область сибирских киргизов... – С. 455.
7. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – 574 с.
8. Духовский С.М. Сборник материалов по мусульманству... – С. 8.
9. Харузин А. Киргизы Букеевской Орды (антрополого-этнологический очерк). – С. 94.
10. Известия ИРГО. – Вып. 17. – Оренбург, 1902. – 305 с. – С. 452.
11. Наиболее важные статистические сведения об инородцах восточной России и западной Сибири, подверженных влиянию ислама / Под ред. Епископа Андрея и Н.В. Никольского. – Казань: Тип. Губернского правления, 1912. – С. 31.
12. ЦГИА РБ. – Ф. И-295 – О. 11. – Д. 484. – Л. 121.
13. Харузин А. Киргизы Букеевской Орды (антрополого-этнологический очерк). – С. 106–107.
14. Ибрагимов Ш.О муллах в киргизской степи... – С. 76.
15. Красовский М. Область сибирских киргизов... – С. 455.
16. Щербина Ф. Свод материалов по киргизскому землепользованию. – Т. 13. – Вып. 1. – СПб., 1906. – С. 253.
17. Коблов Я.Д. О магометанских муллах: религиозно-бытовой очерк. – Казань, 1907.
18. Ибрагимов Ш.М. О муллах в киргизской степи... – С. 78.
19. Ибрагимов Ш.М. О муллах в киргизской степи... – С. 78.
20. Шестаков М.А. Религия и легенда, похороны и рождение у киргизов // Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО. – Омск, 1902. – С. 70–71.
21. Бабаджанов М.С. Сочинение / Сост. Н.П. Ивлев. – Алматы: Санат, 1996. – С. 63.
22. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей... – С. 320.
23. Ибрагимов Ш.М. О муллах в киргизской степи... – С. 85.
24. Шестаков М.А. Религия и легенда, похороны и рождение у киргизов. – С. 70–71.
25. НА РТ. – Ф.160. – О. 1. – Д.1576. – Л. 258–263.
26. Каруц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – С. 126.
27. Бабаджанов М.С. Сочинение... – С. 66.
28. Красовский М. Область сибирских киргизов... – С. 456.
29. Обзор Семипалатинской области за 1862 год.
30. Абуев К.К. Кокшетау. Исторические очерки. – Кокшетау, 2005. – С. 28–41.
31. Ибрагимов Г. Дочь степей. – М.: Советский писатель, 1957. – 321 с.
32. Цит. по кн. Хазыров Б.М. Жить в согласии. – Павлодар: ТОО «Эко», 2001. – 256 с.
33. Хазыров Б.М. Жить в согласии... – С. 167.

УДК 39.394\398.4
ГРНТИ 03.25.03

Картаева Т.Е.¹

*¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, т.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: kartaeva07@gmail.com*

СУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ХАЛЫҚТЫҚ МЕДИЦИНАЛЫҚ БІЛІМ: ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ПАЙЫМДАУЛАР

Аңдатпа

«Халық білімі» және «рухани мәдениет» бір-бірімен тығыз байланысты ұғым. Қазақ халқының тіршілігі табиғатпен біте қайнасып, табиғат заңдарына бағына отырып, оның тілін игеріп, табиғат құбылыстарын танып және түсіне алды. Табиғат сыйын дәстүрлі тұрмыста қолдана алды, табиғатпен байланысты ұрпақтан ұрпаққа берілетін ғұрыптарды білді. Қазақтардың халықтық медициналық білімі табиғатты қолдану және табиғатпен емделуден де көрінеді. Біздің ата бабаларымыз Жер Анаға сыйынумен қатар, суды қа кие, қасиет тұтқан. Судың қасиетін танумен қатар, судың қасиетін пайдалану мақсатында «диалог» құру құра білген. Судың қасиетін пайдаланудың өзіндік нәтижесі болды. Сумен байланысты халықтық білім ұрпақтан ұрпаққа ауысып, бүгінгі күнге келіп жетті және адамзат тіршілігінің рухани дамуында маңызды орын алды.

Кілт сөздер: Халықтық білім, этномедицина, рухани мәдениет, су, табиғат

Картаева Т.Е.¹

*¹Профессор кафедрасы Археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. Аль Фараби.
Алматы/Казахстан.
E-mail: kartaeva07@gmail.com*

НАРОДНОЕ МЕДИЦИНСКОЕ ЗНАНИЕ СВЯЗАННОЕ С ВОДОЙ: ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

«Народные знания» и «духовная культура» тесно связанные между собой понятия. Казахский народ неразрывно живет (убрала слово существует оно не подходит) с природой, живя по ее законам, понимая ее язык, а так же научились предвидеть и понимать природные явления. Умели пользоваться дарами природы в традиционном быту, знали приметы связанные с природой, которые передавались из поколения в поколение. Народные медицинские знания казахов заключаются в том, как они лечились и как пользовались природными средствами. Почитая Мать-Землю, наши предки поклонялись и воде. Воду не только почитали, но и пытались наладить с ней грамотный «диалог». И попытки построения диалога с водой дали гениальные плоды. Народные знания, связанные с водой передавались из поколения в поколение. И по сей день эти знания пошли на пользу не только практической деятельности, но и духовному развитию человечества.

Ключевые слова: Народное знание, этномедицина, духовная культура, вода, природа.

Tattigul Kartaeva¹

¹Prof.Dr. Al-Farabi Kazakh National university. Department Archeology, ethnology and muzeology.

Almaty/Kazakhstan.

E-mail: kartaeva07@gmail.com

FOLK MEDICAL KNOWLEDGE RELATED TO WATER: ETHNOGRAPHIC ASPECTS

Annotation

“Indigenous knowledge” and “spiritual culture” are closely related to each other. The Kazakh people live inextricably with nature, living by its laws, understanding its language, and also learned how to anticipate and understand natural phenomena. They were able to use the gifts of nature in traditional life and to know the signs associated with nature, which were passed on from generation to generation. The indigenous medical knowledge of Kazakhs consists in how they were treated and how they used natural means. Honoring Mother Earth, our ancestors worshiped the water. Water was not only revered but also tried to establish a literate "dialogue" with it. And attempts to build a dialogue with water gave brilliant results. Indigenous knowledge associated with water passed on from generation to generation. To date, this knowledge has benefited not only the implementations but also the spiritual development of mankind.

Key Words: Indigenous knowledge, ethno medicine, spiritual culture, water, nature.

Көшпелілік немесе жартылай отырықшылық жағдайда мал өсіріп, егін еккен халықтардың күнделікті өмір тәжірибесінде халықтық білімнің алатын орны мен маңызы ерекше. Халықтық білім заттың және рухани мәдениеттің, адам мен табиғат, қоршаған орта туралы таным-түсініктің нәтижесі ретінде ғасырлар бойына қалыптасып, бүгінгі күнге келіп жетті. Қаймағы әлі бұзылмаған байырғы қазақы дәстүрлердің негізгі дені халықтық медицинаға деген ерекше көзқарастан және оның халық арасында сақталуынан, кең қолданыста болуынан көрінеді.

Дәстүрлі қазақ қоғамында кеңінен қолданылған байырғы халық емі – бұлау болып саналады. Ертеректе көшпелі өмір сүрген қазақтар арасында қысы-жазы мал соңында жүру, қыстың суығын киіз үйде, жөртөледе өткізуі себепті, суықтың әсерінен болатын буын аурулары, сүйек сырқырау, белдің шойырылуы, құяң секілді ауруларды емдеу үшін түрлі жылу, бұлауларды қолданған. Қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігінен қалыптасқан тәжірибесінде емдеудің «кұм бұлау», «тас бұлау», «су бұлау», «теріге түсу», «тұзға түсу» сияқты түрлерін қолданды.

Су бұлауға түсу үшін қаттырақ ысыған суды астауға құйып, қара тұз немесе теңіз, сор тұзын салып түсіп, астау үстін көрпемен бүркеп, буындағы суықты алған. Тұзды суға түсу көбіне қышыма ауруын емдеу үшін де қолданылған. Сондай-ақ, денеге бөртпе жаралар шыққанда суға адыраспан қайнатпасын құйған. Байырғы қариялар адыраспанды ем үшін немесе аластау үшін аларда «Адыраспан, жіберді ем болғай деп, Омар, Оспан!» деп айтып алған екен. Дәреті жүрмей ауырғандардың аяғын ыстық суға салып бұлайды. Ол үшін су құйылған шелектің немесе астаудың ішіне қыздырылған екі қышты салады немесе қыздырылған қыш бетіне су бүркіп, науқастың екі табанын, екі қышқа қойып, үстіне көрпеше жауып отырғызады. Арал өңірінің емшісі Үмбетәлі мақсым осы емді кең қолданған екен [АЭМ].

Босанатын әйелдің толғағы жеңіл болу үшін жасалатын ғұрып «жарысқазан» кезінде қатты қызған қазанға су шашқан. Яғни, кей әйелдің толғағы қызғаншақ болады, қасына әйелдер көп жиналса, толғағы қашып кетеді, бала кідіріп қалады, ондай жағдайда басқа әйелдер сыртқа шығып кетіп, «жарысқазан» жасауға қосылады. Жарысқазанға босанатын әйелдің енесі де, көршісі де кірісіп, қолда бар тамақты жасайды. Сүт, құрт, ірімшік қайнатады немесе бірі бидай, бірі жүгері қуырады, оны балаларға береді, қуырып болғасын қазанға су шашады, «ел көшті, жау жетті» деп айтады, самаурын қайнатады, қазанға дән немесе ет қуырған, келіге келісаппен күріш түйіп «түсті ме, түсті ме» деп айтқан. Жарысқазандағы қызып тұрған қазанға су шашудың мәні, судың «быж» еткен даусынан жындар қашады, бала да тез шығады деген сеніммен байланысты.

Нәрестені алғаш шомылдырған суды «шілде су» деп атап, оның емдік қасиеті болған. Шілде суға күміс, бір шымшым тұз қосқан. Баланың денесіне түгел тиген судан шыныға құйып алып қойған. Кейін баланың денесі бөртіп, қызарған жағдайда денесін өз шілде суымен сүрткен. Шілде суды адам баспайтын жерге төккен. Қазақтарының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің қайсысы болса да әр түрлі ырымдармен қатар жүреді деуге болады. Жаңа туылған баланы қырқынан шығарғанда шомылдыратын суға «өскенде бай болсын» – деп ырымдап, тиындар, күміс жүзік, сақиналар, азулы, өткір болсын деп қасқырдың тісін, тұяғын салып жуындырған. Қасқырдың өткірлігі, күмістің қасиеті су арқылы дарыған [Сурет 1а, ә].

Шошынған баланы емдеудің бір тәсілі бетіне бір кесе суды дұға оқып бүркеді. Үйдің оң жақ босағасына итаяққа құйылған суға ауырған баланың иегін батырады. Ұшықтаудың келесі түрі мұздай суға жеті түрлі затты салып, баланың денесіне бүркіп тітіркендіреді. Ауырған балаға ұста көрегінің аузынан су құйып, сол сумен баланың бетін жуады. Бұл халықтық ем «су ұшық беру» деп аталады (АЭМ). Бұл емдік ғұрып үш күн бойына жасалады. Қазақтардың дәстүрлі емдеу шараларындағы өзіне ерекше көңіл аударатын бір жайт «үштік» қағидасы. Мысалы, су ұшық, жерұшық беруде үш күндік емдік ритуалдардың үш күн қатарынан қайталанады, баланың тамағы үш күн қатарынан бастырылады. Үш қағидасы бақсылардың, молдалардың емдік шараларымен бірге қалыптасқан. Бақсы молдалар науқасқа дем салғанда «сұф» деп су бүркүді үш рет, толғақ келгенде ырғауды үш рет орындайды, адамды отпен аластағанда басынан үш рет айналдырады. Үштік қағидасы байырғы бақсылық өнермен байланысты қалыптасса керек, мысалы бақсылар тіліндегі «сұф» сөзі үш рет айтылады.

Көз тиген баланы сумен аластау үшін байырғы қазақтар есікті жуып алып, сол сумен баланы бүркіген. Көз тигенді қазақтар тікелей айтпай «ти тиген», көзі бар адамды «көзінің иті бар» деп атап, көзіккен баланы иттің бас сүйегі салынған сумен шомылдырған [7, с.82-83; Сурет 1б].

Тұмар тағу, тұмар оқып беру қазақ емшілері арасында кең тараған емдеу әдісі деуге болады. Тұмарға дұға оқып беруді молдаларда кәсіп еткен. Дұға оқып, жаздырған адам шамасына қарай ақы төлеген. Жаздырып алған дұғаны шайнап жеп қою кез-келген ауруды жазады деп сенген. И.Кастаньенің дәлелдеуінше дұға оқып емдеу – бұл да шаманизм культі. Молда да өзіндік дәрежеде емшілік роль атқарады. Молда тылсым күштерге бақсылар сияқты іс-әрекетпен әсер етпейді, ол Құдай мен адам арасындағы дәнекер болып саналады. Молда қағазға дұға жазып, оны суға салып береді, мұны *ішірткі жазып* беру дейді. Суды ішіп болған соң ішірткіні адам аяғы баспайтын жерге көмеді, кейбірі ішірткіні жеп те қойған. Бұл ауру адамға дем береді деп сенген. Дұға оқып емдеу барлық халықтардың магиялық және діни ғұрыптарында маңызды роль атқарады [1, с.71-72].

Молданы аурудың қай түрін емдеуге шақырса да, молданың емдік шарасы аят, дұға оқумен, ішірткі жазумен байланысты болған. Бұл емдік шара «сумен дем салу» делініп, ауру бетіне суды үрлейді немесе бүркіді. Информатор Балқияш: «Мен қорқа беретін болып ауырғанымда Пәруәш деген молда мені аяғына салып тербетіп «сұф, сұф» деп дем салған», – дейді (АЭМ). И.Кастанье 1907 жылы маусым айының басында осындай ғұрыптың куәсі болғанын айтады: «Кешқұрым, күн батар тұста Сунақ Ата кесенесінің шырақшысы үйінің алдында молдасын құрып отырған, оған қарама қарсы оның ауру әйелі көзін жерге түсіріп отырды. Шырақшы күйеуі дұға оқып, әйелінің бетіне суды үрлеп отырды» [1, с.74]. И.Кастанье науқас әйелді молданың осылай емдегенін Көккесене алдынан да көрген [2, с.53]. Науқастан айығудың бір жолы әулие басына барып түнеп, басынан су ішу болған.

Сумен дем салып емдеу көбіне бақсылық тәжірибесінде қолданылған. Қазақ даласында ХХ ғасырдың 1-жартысында бақсылық сирек болса да кездесті. Соның бірі Сырдария бойындағы Жалағаш қыстағында өмір сүрген – Беркінбай. Бақсылықпен айналыса жүріп, ислам дінінің қағидаларын берік ұстанғандықтан, ислам дінін насихаттағандықтан ел арасында ол «қалпе» атанған. Халық Беркінбай қалпені ХХ ғасырда өмір сүрген соңғы бақсы ретінде де таниды. Ол қып-қызыл болып жанып тұрған сексеуілдің шоғын қолымен араластырып, шоққа қып-қызыл болып қызған кетпенді тілімен жалап, оған су бүркіп, ем-дом

алам деп келген адамдарға «кетпен ұшық» берген. Қып қызыл болып қызып тұрған кетпенге бүркілген су науқасқа барып тиген, кетпеннен ұшқындаған су арқылы науқасты емдеген, су быжылдап, қайнап шашыраса да науқас еш күймеген [АЭМ].

Бақсы емі, бақсының зікір салуы, бақсы ойыны қазақ жерінде болсын, бақсылық дамыған басқа өңірде болсын көбіне ауруға *су бүркумен* аяқталған [3; 7; АЭМ].

Ұста дүкені (ұстахана, шеберхана), ұсталар басқан көрік қасиетті саналып, ұста ұрпақтары аталары ұстаған көрікті көтеріп жоғары жерге қойған. Ауыл адамдары тамағы ауырып, асқынған жағдайда көрік аузынан су ішу ырымын жасайды. Яғни алдын ала дайындалған жылы суды қол бақырашпен көрік аузын шайып өтетіндей етіп, басқа ыдысқа құяды. Сол сумен ауырған адамның тамағын шаяды, тіпті ішіп қояды [АЭМ; Сурет 2].

Қасқырдың кеңірдегін кептіріп сақтап қойып тамағы ауырған адамға суды кеңірдекке құйып алып ішкізеді. Қасқыр кеңірдегінен су ішкен адам тез жазылады. Суық тиіп ауырған адамға ем болады деп қасқырдың өтіп мақтаға құйып сақтап қойған. Өт сінген мақтаны суға ерітіп, алақанға, табанға, қолтыққа жаққан [АЭМ; Сурет 2ә].

Емдік қасиеті бар табиғи су көздерін *арасан сулар* дейді және олардың емдік қасиетін адамзат ежелгі уақыттан бері пайдаланып келеді. Қазақ халқы арасандарға жер астынан шығатын минералдық су көздері – *бұлақ, тұма, қайнарларды* жатқызады. Әулиелер басындағы арасан суларды әулие рухына тәу етіп, арнайы зиярат жасап барып алу арқылы тылсым дүниемен байланысқа түсу магиясы жүзеге асады. Дертіне дауа іздеген адам адам зиярат ету мен емдеу магиясын қатар қабылдайды [7, с.60]. Батыс Қазақстанда халық арасында Дәдем Ата атанған Жұмағазы Хазірет басындағы бұлақ суын халық іш құрылысына ем үшін алады. Бұлақ суын құдық ретінде қазып, ауыз қақпақ орнатқан. Бұлақ суын қанша алса сонша өніп, ернеуіне келіп тұрады. Ал, Қаратөбе ауданының Егіндікөл ауылында жер астынан шығып жатқан бірнеше бұлақ көзі суын көз, құлақ аурулары үшін алады. Бұлақ суын ауыз су ретінде де пайдаланады. Арасан суларынан жер астынан шығып жатқан ыстық су көздері де жатады. Ыстық суларды буың, құяң, жел тиген ауруларын емдеу үшін қолданған. Қазақтар бұлақ суын аларда Су иесі Сүлейменге сиынып, суға тиын тастап алған. Батыс Қазақстанда қариялар «Су иесі Сүлейменге тие берсін» айтамыз деп түсіндіреді. Халық арасында тараған наным бойынша «Су иесі Сүлейменге тие берсін» айтпаса, сол адамда түнде бұлақ иесі адастырады. Адамдар өзен, бұлақ арнасының тартылып қалуынан, яғни су иесінің қаһарына ұшыраудан қорыққан. Емдік қасиеті бар су көздеріне барғанда ақтық байлап кету ғұрыпқа айналған [АЭМ; Сурет 3].

Сурет 3 - а) Дәдем Ата бұлағы. Суын емдік қасиеті үшін алып ішеді; ә) Егіндікөл бұлағының көздері. Суын көз, құлақ ауруларын емдеу үшін тамызады, ішеді. Батыс Қазақстан облысы экспедициясы (АЭМ)

Қазақ халқы табиғи су көздерінің емдік қасиетімен бірге, киесі де бар санайды. Сыр өңірі қазақтары Сырдың *киесі* ұрады, Аралдың *киесі* ұрады, – деп суды ластамауға тырысады. Белгілі жазушы Әбдіжәміл Нүрпейісовтың «Сел» атты романында: «– Тұған жеріңе істеп отырған мына қиянатыңды елің де, жерің де кешпейді. Құдай деген соқыр шал бар болса... табиғатта не кие бар деген рас болса... сен кәрі Аралдың *киесіне* ұшырарсың-ау», – деген жолдар бар [5, 327 б.]. Кие адамға тек сол адамның әрекетіне қарай әрекет етеді, яғни сен тиіскен жағдайда ғана саған есенді қайтарады. Судың *киесіне* сену табиғат күштеріне сенімнің адам санасына берік ұялағанын көрсетеді. Қазақтар судың *киесіне* ұшырамас үшін суды ысырап қылуға, күл-қоқыс төгіп былғауға, суға дәрет сындыруға, суға түкіруге тыйым салған. Халық сенімінде судың *иесі* мен *киесі* таза жүрген адамды қорғайды.

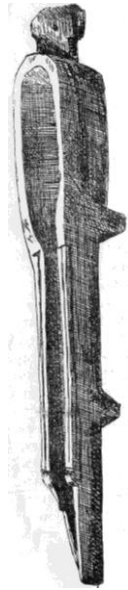
Маңғыстау қазақтарының сенімінде Каспий теңізінің *иесі* Сұлтан Епе (Үпі) үнгірден теңізді бақылып отырып, суға кеткен адамды құтқарған. Маңғыстау қазақтары күн күркіреп, найзағай ойнағанда, қатты су тасқыны болғанда, су апатынан қорғану үшін «Сұлтан Епе, пенденді су апатынан сақтай гөр», деп жалбарынған.

Ертедегі қазақтар суға кеткен адамды табудың білімін игерген. Сыр қазақтары арасында суға кеткен адамның сүйегін табу қиынға соққан жағдайда, суға кеткен адамның отбасынан әйел адамдар шашын жайып, өзен жағасына отырған. Бұл Сыр қазақтарының сеніміндегі суда өмір сүретін мифтік бейне Үббені үркіту, сол арқылы сүйегін алу деген нанымнан туындаған. Болмаса, тапаға пісірілген нанды үгітіп, өзенге ағызған, нанға тойған Үббе суға алған адамның сүйегін қайтарады, – деген. Ал, Орал өңірінде суға кеткен адам сүйегін табу үшін өзенге шелпек пісіріп ағызған, шелпек су ағынымен қай жерге барып, , иіріліп ақпай тұрып алып, сүйекті табуға негіз болған. Суға кеткен адамның сүйегін тағы бір көне әдісі Сыр өңірі қазақтары арасында кездескен, Сырдария суына темір мосыны арқанмен тастаған. Мосы су ағысымен айналып, адам сүйегін табуға көмектескен [АЭМ].

Қазақ халқы «*су ішкен құдығыңа түкірме*» дегенде адам өмірінде белгілі бір із қалдырған кезеңдерінен теріс айналмауына тәрбиелеп отырған. «*Судың да сұрауы бар*», «*инемен құдық қазғандай*» деген сөздің түп-тамыры құдықтан су шығарудың оңай шаруа еместігін тағы да дәлелдейді. Қазақ халқының наным-сенімдер жүйесінде сүйелді кетіру үшін жаңа ай туғанда қолын жайып «*жаңа ай, сүйелімді алып кетші*» деп жалына отырып, айға сыйынады да, ай сәулесі түсіп тұрған құдыққа тиын тастайды. Бұл шаралар шындығында сүйелдің қайтуына көмектескен. Құдықтан су алуға барғанда алдымен суға тас лақтырады, сонда су ішіндегі шайтандар ұшып кетеді деген. Құдықтың бетін ашық қалдырмаған, жын-шайтандар үйір болмасын деп, таза ұстауды мақсат тұтқан. Күн алғаш күркірегенде қазақтар құдықтан су алып ішуге тырысқан, ол «*күркірек су*» деп аталып, бұл судың адам ағзасы үшін пайдасы бар деп сенген Құдық суы тереңнен не таяздан шықсын мөлдір, таза болған. Құдықтан суды алған сайын суы жер асты су көздері арқылы толысып отырған (АЭМ).

Түнде су құйылған шелектердің бетін жауып қою, құдық суының бетін ашық қалдырмау, суды таза ұстаумен, жын-шайтанның үйір болуынан қорғаумен байланысты. Әрі судың бетін жабық ұстаумен халық арасында тараған әртүрлі аңыздар бар (АЭМ).

Р.Карутц Маңғыстау өңірінен беті ашық қалып, мал немесе иттің ааузы тиген суды аластап, тазалау үшін молдалардың ағаштан ойылған ритуалдық ыдысты қолданғанын көрген және оның суретін берген [4, с.124].

Сурет 4 – Су аластауға қолданылатын ритуалдық ыдыс. Р.Карут сызбасы [4, с.124].

Тұрмыс-тіршілікте адамдар суды қажетінше пайдалана алады. Әсіресе судың емдік қасиетін пайдалануды әулиелік культпен бірлікте дамыта білді. Әулиелер басында құдықтың, бұлақ көздерінің, арасан сулардың болуы табиғатпен біте қайнасқан ұғым деуге болады. Суды дәстүрлі этномедицинада қолдана білудегі халықтық білімдер жүйесінде байырғы архайкалық, яғни исламға дейінгі діндер тамыры көрініс береді. Бұл білімдер ислам дәстүрлерімен біте қанасып, күнделікті тұрмыста өміршең болып кеткен.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

АЭМ – Автордың экспедициялық материалдарынан.

- 1 Кастанье И. Из области киргизских верований // Вестник Оренбургского Учебного Округа. 1912. №1. 3. С. 71-93; 1913. №4. С.112-124; №5. С.149-166; 201-218.; №6. С.187-196.*
- 2 Кастанье И. Поездка по Тургайской и Сыр-Дарьинской области. 1906 – 1907 г. Вдоль Ташкентской железной дороги. Оренбург. Типография Г.М. Мильберг, 1909. 67 с. + 1 лист.*
- 3 Корженовский И. О шаманстве у Алайских киргиз // ТВ. 1913, №31, С. 2-3.*
- 4 Карут Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Пер с нем. Е.Петри. СПб.: Издание А.Ф.Девриева, 1910. 188 с.*
- 5 Нұрпейісов Ә. Сең. Алматы: Жалын, 1983. 374 б.*
- 6 Қасиетті Қазақстан: Астана қ., Алматы қ., Ақмола облысы, Алматы облысы. 1 том. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Арыс баспасы, 2017. 480 б.*
- 7 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX –нач XX вв.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 214 с.*

УДК 37.013.77
ГРНТИ: 13.91

Г.М. Раздықова¹

*¹Павлодар Мемлекеттік Педагогикалық Университетінің доценті, қауымдастырылған профессор,
тарих ғылымдарының кандидаты.
Қазақстан, Павлодар қ., E-mail: gulnazkz@list.ru*

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДА ДІНИ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

«Дәстүрлі қазақ отбасында діни тәрбие берудің ерекшеліктері» мақаласында қазақ қоғамындағы діни білімнің ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы ерекшеліктері қарастырылады. Қазақ қоғамы тұтастай алғанда, Отан анаға деген сүйіспеншілік, қарттарға құрмет, ата-аналарға қамқорлық жасау және т.б. сияқты рухани құндылықтарға тәуелді болып саналады. Ертедегі қазақтардың көшпелі тұрмыс-тіршілігі көріпкелділікті, рухтың мықтылығын талап етті. Сондықтан, отбасылық білім беруде мұсылмандардың ілімдеріне назар аударылды: «ешқашан қорқынышқа бой алдырмаңыз және олардың өз өмірлерін жақсартуға тырысыңыз» деседі. Сонымен қатар, бүкіл қазақстандық қоғамда балаларды тәрбиелеудің ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: қазақ отбасы, діни тәрбие, рухани даму, имандылық, мұсылман діні.

Г. М. Раздыкова¹

*¹Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, доцент Павлодарского государственного педагогического университета.
Казахстан, г.Павлодар.
E-mail: gulnazkz@list.ru*

ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ТРАДИЦИОННОЙ КАЗАХСКОЙ СЕМЬЕ

Аннотация

В статье под названием «Особенности религиозного образования в традиционной казахской семье» рассматриваются особенности религиозного образования в казахском обществе в конце ХІХ - начале ХХ века. Рассматривается в целом в казахском обществе такие ценные качества, как, любовь к земле, уважение к престарелым, забота о родителях и т. п., что зависят от духовных ценностей. Кочевой образ жизни ранних казахов требовал предвидения, духа души. Поэтому в семейном воспитании внимание было обращено на учение мусульман: никогда не быть ошеломленным тревогами, а стремиться к улучшению своей жизни. В то же время обсуждаются особенности воспитания детей в целом казахском обществе.

Ключевые слова: казахская семья, религиозное образование, духовное развитие, духовность, мусульманская религия.

By Gulnaz Razdykova¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Pavlodar State Pedagogical University. Pavlodar, Kazakhstan E-mail: gulnazkz@list.ru

PECULIARITIES OF RELIGIOUS EDUCATION IN A TRADITIONAL KAZAKH FAMILY

Annotation

In the article titled "Peculiarities of religious education in a traditional Kazakh family", the features of religious education in the Kazakh society in the late ХІХ - early ХХ century are considered. Considered in general in the Kazakh society are such valuable qualities as, love of the land, respect for the elderly, caring for parents, etc., that depend on spiritual values. The nomadic way of life of the early Kazakhs required foresight, the spirit of the soul. Therefore, in family education attention was paid to the teachings of Muslims: never be overwhelmed by anxiety,

and strive to improve their lives. At the same time, the features of the upbringing of children in the whole Kazakh society are discussed.

Key words: Kazakh family, religious education, spiritual development, spirituality, Muslim religion

Дін – тұлғаның рухани дамуындағы басты фактор. Адамның руханияты дінмен ғана белгіленбейді. Рухани өмірдің барлық жақтарының өзара үйлесімді іс-қимылы маңызды. Дін идеал үлгі сияқты қорытынды факторға жақын. Құрандағы имандылық уағыздары христиан постулаттарымен үндес. Садақа тарату – әділдіктің бұлжымас заңы, мұсылмандардың парызы: «басқаларға өзіңі қарағандай қара». Дін адамзат мәдениетінің ұлы қабаты. Одан алшақ болсақ біз руханияттың берік шаңырағын құра алмаймыз. Адамзат ұстаздарының даналығы ұстазды да, оның шәкіртін де рухани байытады. Будда өз шәкірттеріне айтқан екен: «Өздерің өздеріне Kami шырағы бола біліңдер». Христос ұстазды оқушыларына үлгі қылған. Көптеген халықтардың ұстазы Мұхамет адамзаттың ұлы тақуасы болды. Оның ілімі бүкіл араб мәдениетінің негізін құрады. Исламды уағыздаушылардың халықтық педагогикасына Құрансыз жол таппайсың. Зайырлы, мектеп және отбасы педагогикасы тәрбиелеудің қуатты факторы діннен бас тартып, көп нәрсені жоғалтты. Сондықтан да діни тәрбие қазақтардың этнопедагогикасының маңызды аспектілерінің бірі болып табылады.

Алайда, қазақтар арасында болған И. Сиверс «өмір сүру салты, әдеттері, діндері қырғыздарға білімді болуға мүмкіндік бермейді» деген жаңсақ пікір айтты[1].

Керісінше, қазақтар ұстанған мұсылман діні білімнің, сауаттылықтың, халықтың жоғары рухани мәдениеті беделінің нығаюына ықпал етті. Мұсылмандық дінге сәйкес «әр мұсылман өз өмірі бойында оқуы керек, өйткені Алла оқуға бұйырды». Адамның білімі оның мінез-құлқын белгілейді: «Әрбір жан өзі тапқанының құлы»[2]. Құранда біліммен байланысты 700-ден астам сюжет кездеседі. Мұсылман қазақтардың білімге, өздерінің салт-дәстүрлеріне деген құрмет сезімі туралы этнографтар, саяхатшылар, тіпті патша шенеуніктері жазды. «Халықтың түсінігі бойынша білімнен ешқашан бас тартылған жоқ, бізде қариялардың «Балаңды моллаға немесе қоғамға бер» деген мәтелі жиі айтылады» деп жазды М. С. Бабаджанов. Бірінші жағдайда молланың оқытуы, екіншісінде – адамдардың үлгісі айтылады»[3]. Оренбург генерал-губернаторы А. В. Катенин «Оның бағынысындағы Оралдың аржағындағы қырғыздар даласын аралап, олардың қарапайымдыларымен де, құрметтілерімен де әңгімелесе отырып, осы халықта көшпенділікке қарамастан, сауаттылықтың пайдасы кең таралған» деп хабарлаған»[4].

Өкінішке орай, зерттеліп отырған кезеңде қазақ қоғамында білім алу үшін көп кедергілер болды. Ең алдымен, мешіттер мен мектептер жетіспеді. Білімге көпшіліктің қолы жетпеді, ол үшін белгілі материалдық қаражат қажет еді. Ал сол кездің статистикасы бойынша «қазақтардың 3/5 бөлігі кедейшілікте өмір сүрді, тек мал бағатын қазақтардың бірнеше пайызы ғана ауқаттылардың қатарына жатқызылды»[5]. Өмір сүрудің төмен деңгейі қазақтардың басым көпшілігінің мектепте оқу мүмкіндіктеріне кедергі болды.

Осы мәселені ішінара шешу үшін қазақ ағартушысы Ы.Алтынсарин қазақ баларын тәрбиелеуге капитал құру үшін қоғамның бұйыруымен жыл сайын жалпы ақша жинауды ұсынды. С. Ешмұхамбетовтің «Қазақтардың тарихынан» атты кітабында И. Крафтың «Түркістан өлкесінде және дала аймақтарындағы сот бөлігі» очеркінен мынадай үзінді бар: «Қырғыздардың ауылдарында бірнеше жеке меншік мектептер болғанымен, олардың саны аз еді және олардағы оқу... Құранның сүрелерін жаттатумен шектеліп, ешқандай жүйесіз және бағдарламасыз жүргізілді...»[6].

Оқу үдерісі әдістемелік әдебиетпен нашар қамтамасыз етілді. «Сауаттылыққа үйрететін дұрыс басшылық жасайтын құралдар жоқтың қасы. Көпшілігі жазуды да үйрене алмады... Бұл істің қиындығы инемен құдық қазғандай болды. Білімге деген көзқарас көп адамның санасында еңсеруге болмайтын кедергі ретінде қабылданды: оқудың қажеттілігін сезінумен қатар, оқуға деген ынтаның барлығы басталмай жатып жойылды»[7].

Сонымен қатар, кедейлер ғана емес, байлардың өздері де сауатсыз еді. Өйткені, дала өлкесінде шала сауатты, шамалы жазып, оқи білетін моллалардың өзі аз еді. Ауқатты қазақтар, сауатсыз бола отырып, үйлерінде тілмәштің, әр түрлі іскерлік және жеке қағаздарды құрастырушының рөлін атқаратын білімді молланы ұстады.

Қазақ даласының Геродоты А. Левшин былай деп жазды: «Хандардың, сұлтандар мен билердің өздерінің қарамағындылардан айырмашылығы болған емес және олар үйлерінде хат жазушыларды немесе алған хаттарын оқып, жауап беретін моллаларды ұстады»[8].

Бірақ XIX ғасырдың соңында және XX ғасырдың басында шаруашылық-интеграциялық және саяси үдерістердің ықпалымен қазақтардың сауаттылығының және мәдениетінің қарқынды артқаны байқалды.

Қазақтар арасында білім мен ілімнің практикалық пайдасын сезіну білімнің таралуының қозғаушы күші болғаны сөзсіз. Осы құбылысты М. Красовский былай атап өтті: «Қырғыздың өз ұлының сауатты болуын тілеуі өте күшті, бұл ниет халықтың даланы басқарудың жаңа мәнін түсінген кезінен бастап күшейе түсті. Қырғыздардың мүддесін қорғайтын болыстық тілмәш қызметі үшін қомақты ақы алады және үлкен құрметке ие болады; осыдан кейін кім өз баласын тілмәш ретінде көргісі келмейді (қырғыздар арасында болыстық тілмәштар сирек кездеседі), тым болмаса, болыстың хат жазушысы немесе сауатсыз ауыл старшинасының көмекшісі болғанын қалар еді. Татар сауатын және жазуын, орысша тіл сындырған қырғыз осы үш орынның біреуін алмаса да, халық арасында көрнекті және табысты орынға ие болады»[9].

Сауаттылықтың практикалық пайдасын ғана емес, ғылымның қажеттілігін сезініп, көз жеткізуі қазақ халқының білімге құштарлығын арттыра түсті. Көптеген қазақ ағартушылары ұлттық мәдениеттің дами түсуіне ықпал ететін білім мен ғылымды қолдады.

Қазақтардың білім алуға деген орасан зор ұмтылысын Ресей зиялыларының өкілдері де атап өтті. Мысалы, П.П. Инфантьев жазды: «Қырғыздар Ресей империясының басқа көшпелі халықтарының арасында білімді болуға қабылетті ... және қазіргі күні қырғыз даласында орта білімді ғана емес, сонымен қатар жоғары білімділерді жиі кездестіруге болады. Және балаларына білім беруге ұмтылатын қырғыздардың саны жылдан-жылға артып келеді»[10].

Қазақтар оқыту мақсатында балаларын ауылдық мұсылман мектептеріне берді. Ал бай қазақтар балаларын Бұхара медреселеріне, Орынбордың «Хасания» мектебіне, Уфаның «Ғалия» медресесіне берді. Байлардың ауылдарында арнайы шақырылған молда оқытатын ресми емес мектептер болды. Молдалардың тәрбиелік рөлі біршама болды. Қазақ балаларына ислам негіздерін оқыту құқығын қорғай отырып, Ы. Алтынсарин одан бас тарту «қырғыздардың имандылық тәрбиесіне нұқсан келтіреді, үкіметтің балаларды дінді оқытудан шеттетуі қырғыздар арасында ағартушылық қызметтің таралуына кедергі болып, ата-аналардың балаларын мектептерге бермеуіне ықпал етеді» деді[11]. Молдалардың қабылетті шәкірттері өздері де кейіннен бала оқытатын болды. Осылайша, молдалар қазақ балаларын оқытуға мұғалімдердің өте жетіспеушілігі мәселесін шешуге көмектесті.

Дегенмен де, архив материалдарында молдалардың балаларға терең білім бермей, тек түсініксіз араб тілінде оқытатын теріс рөлін көрсететін құжаттар бар[12].

Балаларды тәрбиелеу мектепте және отбасында жүзеге асырылады. Оқушының мектеп қабырғасында алған тәрбиесінен оның болашағы айқындалады. Тәрбиенің маңызы жөнінде А. Байтұрсынов тамаша айтқан еді: «Баланы ерше тәрбиелесең, ер болмақшы, құлша тәрбиелесең, құл болмақшы».

Отбасында бала тәрбиесіне зор мән берілді. Білімділікке және сауаттылыққа құрмет сезімін дарыта отырып, отбасында балаларды мұсылмандық имандылық рухында тәрбиелеу бірінші орынға қойылды. Адалдық, шыншылдық, жауапкершілік пен қайырымдылықты насихаттайтын Құран ең басты кітап болды. Құранға сәйкес балалардың санасына өз арының, қоғамның, Алланың алдында адал болу қажеттігі сіңірілді.

Қазақ шаңырағында жас ұрпаққа үлкендерді сыйлауға байлу маңызды міндет еді. Балаларының ата-анасын құрметтеуіне үлкен маңыз берілді. Құранда ата-анаң қартайса, оларға дауыс көтерме, оларға қамқор бол делінген. Балаларды ата-анасын әлпештеп күтуге, оларды жақсы істермен қуантуға, материалдық тұрғыдан қолдауға, сөз қайтармауға, ренжітпеуге, қартайғанда жалғыз қалдырмауға үйретті. Әсіресе, анаған деген құрмет сезімін тәрбиелеуге ерекше мән берілді. «Ананды жүз рет Меккеге арқалап апарсаңда, ақ сүтін ақтай алмайсың» дейді халық мақалы.

Қазақ халқы адамға жақсы да, жаман да ана сүтімен беріледі деп санаған. Тәрбие ана сүтімен бойға дариды, оның салдары ғұмырлық болады (сүтпен берген – сүйекпен кетеді).

«Ана жүрегі» деген халық әнінде үлкен тәрбиелік мағына бар. Баласын жан-тәнімен сүйген анасы ол үшін жүрегін құрбан етеді. Ал қатыгез, мейірімсіз баласы анасының жүрегін сүйген қызы үшін алады. Өнде қайырымсыз балалардың қылығына деген үлкен наза, ата-ананы сүйуге және құрметтеуге үндеу бар.

Туған-туыстарын құрметтеу қазақ отбасындағы тәрбиенің маңызды бағыттарының бірі болды. Қазақтар құрандағы «Ата-ананды аяла, туыстарыңа, жетімдер мен кедейлерге мейірімді бол» деген қасиетті сөздерді қатаң ұстанды. Дінге сенуші қазақтар ата-аналары мен балаларына деген қайырымдылықпен ғана шектелмей, жақын туыстарына да мейірбанды болған. Олармен араласпай кету үлкен күнә саналған.

Қазақ қоғамында отбасы, отбасылық және рулық қатынастар бұлжымас және қасиетті деп саналды. Сондықтан да әділетсіздік, көре алмаушылық, отбасы мүшелерінің басқаларына тәкаппар қарауы отбасылық, рулық қатынастардың үзілуіне себеп болатындығы балаларға жас кездерінен түсіндірілді.

Осылайша, әлеуметтік әділдік негіздері әуел бастан отбасында қалыптасып, кейіннен бүкіл қоғамға тарады.

Адамгершілік тәрбиеде кешірімді және әділ болуды қалыптастыру үлкен орын алды.

Адамгершілік тәрбие беруде кешірімді және адал болуға баулу маңызды орын алады. Қазақ отбасы «Кешірімді бол, қайырымдылыққа баста және надандардан аулақ бол» деген Құран сөздерін ұстанды.

Бұдан кейін тәрбие үдерісінде өз сөзінде тұру, міндеттері мен берген уәделерін орындау сияқты сапалар қалыптастырылды. Қасиетті Құранда : «Жақсы сөз бен кешірімділік – садақа беруден артық»[13]. Көшпенді халық үшін намыс пен ардан артық құндылық болмаған. Осы қасиеттерді ата-аналар балаларының бойында тәрбиелеуге тырысқан. Олар ниеті таза, адал, қайырымды адам халықтың құрметіне бөленетінін жақсы білген. Осыдан келіп, ар-намыс туралы мәтелдер шыққан, мысалы:

«жиған-тергенім – жанымның садағасы, ал жаным – арымның садағасы».

Жасөспірімдерді, әсіресе, қыз баланы тәрбиелеуде жаман қылықтар жасаудан сақтандыратын ибалылық сезімін дарытуға үлкен мән берілді. Осы мақсатпен «Қызға қырық үйден тыю» деп айтылады.

Қазақтың қыз баланы тәрбиелеуі орта азиялық тәрбиеден ерекше болды. Біздің ұлтымыз қыз баланы жат жұрттық деп, бала күнінен еркелетіп, еркін өсірді. «Қонақ қыздар босағаға емес, әдетте ақсүйектерге, сұлтандар мен ақсақалдарға арналған құрметті орын – төрге отырғызылады. Олай болмаса, үй иесі бақытсыздыққа ұшырайды» деген наным бар.

Кейде олардың кейбір олақ қылықтарына кешірімділікпен қарау болған. Мысалы, Жүкенолв Қажыкен деген ақсақалдың айтуынша, қазақ халқына мынадай бір әзіл аңыз бар: «Үйі ішінде шаруа жасап жүрген келін үйге кіріп келе жатқан адамға: кім де болсаң, даладан көсеуді ала кір!» депті. Ола адам қайын атасы екен. Ұялған келін көсеуді қайта апарып тастауды өтініпті.». Тұрмысқа шыққаннан кейін олар күйеуінің ата-анасымен, туыстарымен әзілдесуіне болатын. «Әзілің жарасса, атаңмен ойна» деген халық мақалы соны көрсетеді. Мұнда қазақ қызының тәрбиесінің екі бағыты көрінеді. Біріншіден, ол өзін еркін ұстады, екіншіден, жасы үлкендерді құрмет тұтты.

Ер балаларға қарағанда, қыздарға ақыл-кеңес айта отырып, жұмсақ тәрбиелеу әдісі қолданылған. Мысалы, «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда. Әкесі қызына тікелей ескерту жасамаған, оны анасы немесе басқа үлкен адам арқылы жеткізген. Қыздарға адамгершілік тәрбие беру көзін жеткізу, үлкендердің ұлағаты, үйрету, жаттығулар, мақтау, ынталандыру, құптау, жазалау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылған.

Қазақ ұлтында үлкендерді сыйлай білу, сабырлылық сияқты қыз бала тәрбиесінің маңызды сапасын сипаттайтын «Қыздың инабаттылығы» деген кең түсінік кең қалыптасты. Әйелдің адамгершілік негізі халықтың ар-намысы деп саналды. Бала күнінен қыз бала отбасындағы және қоғамдағы мінез-құлық тәртіптеріне тәрбиеленді. Қыз баланы осылайша тәрбиелеу мұсылман дәстүрлеріне толық сәйкес келеді.

Исламдық тәрбие жүйесінде отбасын материалдық қамтамасыз етуге үлкен маңыз берілген. Хадистердің бірінде «адамның өз балаларына әкелетін динары ең жақсы динар болады» делінген. Исламның бұл принципі ауқатты туыстары өзінің кедей туыстарына көмектесуі керек деген көзқарастан туындаған.

Отбасылық тәрбиелеуде ата-аналарының балалары үшін жауапкершілігі сезімін қалыптастыруға үлкен рөл берілген. Әке-шешесі балаларын мейіріммен, сүйіспеншілікпен тәрбиелеуге міндетті. Исламда баласын тастап кету, оларды мұқтаж жағдайға душар ету, өлім халіне жеткізу үлкен қылмыс саналады. Ата-ананың махаббаты туралы көптеген мақалдар бар, мысалы соның бірі: «Қарға баласын ағым дейді, кірпі баласын мамығым дейді».

Қазақ қоғамында жетімдер туралы мәселе ерекше орын алды. Ол туралы Құранда көп айтылады: «Жетім көрсең, жебей жүр, тіленшіні кума»[17], «Жетімнің мүлкін өзіне бер». Сондықтан, егер әйел жесір қалса, күйеуінің туыстары көмектесуге міндетті болған. Балаларын тәрбиелей отырып, ата-аналары оларды жақындарының жетістіктеріне қуануға, жаман сөз айтпауға, қолынан келгенше жақсылық жасауға үйреткен. «Ашу-дұшпан, ақыл-дос. Таспен атқанды аспен ат» деген сөздер осыдан қалған.

Еңбек тәрбиесінің баланы қалыптастырудағы маңызы орасан зор болды. Ата-аналар балаларын еңбекқорлыққа тәрбиелеуді жоғары мақсат тұтты, жалқаулық жаман тәрбиенің салдары деп білді («Еңбек қарын тойдырады»). Ата-аналар балаларын бірлескен еңбекке баулиды. Балалар жерді құрметтеуге, адам өмірінің негізі болатын нанды қастерлеуге тәрбиеленді.

Ата-аналар дене дамуына ғана мән беріп қоймай, балаларының рухани жетілуін ойластырды. Құраннан басқа балаларға тәрбиелік мәні бар ертегі-аңыздар, дастандар оқып, нақыл сөздермен, мақалдармен таныстырды, бесік жырын және басқа да әндерді айтты.

Қазақстан қонақжай халық ретінде балаларын меймандарды дұрыс күтуге, өздерін қоғамда тәрбиелі ұстауға үйретті. Ғасырлар бойы дастархан басында тыйым салынған отыру түрлері үлкен қызығушылық туғызады. «Бірдемеге сүйеніп отыруға болмайды – бұл ауру адамның отырысы.

а) жерді таянып отыруға болмайды – бұл о дүниелік болған адамды қайғыру кезіндегі отырысы;

б) белді таянып болмайды – бұл күші кеткен, яғни «ер адамның белсіздігі» немесе жоқтау айтып отырған әйелдің отырысы;

в) бетін немесе мандайын таянуға болмайды (бұл қайғырудың немесе уайымға салынудың белгісі)».

Нағыз қазақ дастархан басында отырып, бөтен адамдардың көзінше керілмеуге, қолдарын айқастырмауға, аяғын созбауға, жүрелеп отырмауға тиіс еді. Олай отыратын болса, үй иесі: «Жөндеп отырсаңшы! Қойың кетіп бара ма?» деп түзейтін.

Қазақ отбасыларында жеке гигиена нормаларын орындауға көп көңіл бөлінген. Мысалы, ас ішер алдында қол жуу, ас ішіп болғаннан соң ауызды шаю міндетті болды. Қолыңды жумай, дастарханға отыруға болмайды. Қонақтарға ас берер алдында және тамақ ішілгеннен кейін үй иелері немесе туыстары әр адамның алдына келіп, құмғанмен (шайнекпен) жылы су құйып, қолдарын шайғызған. Қолды жуғанда, әр саусақты салалап шаю қажет. Ислам нормаларына сәйкес қазақ отбасында денені таза ұстау, киімді, тұратын үйді ұқыпты ұстау қажет болды. Қазақстан арасындағы кейбір ырымдар тазалықты насихаттайды. Мысалы, суды шелектен ішу тазалыққа жатпайды, жаман ырым деп саналды. Қазақтардың тазалыққа ұмтылуы моңғолдардан артық екендігін ұлы тарихшы И. Андреев байқаған. Қазақтар байырғы заманнан әдебиетте және халықтың жадында сақталып қалған сабын қайнату дәстүрін білген. Мысалы, И. Андреев былай деп жазады: «Варят мыло из сала и золы в тех же котлах чугуновых, в коих варят и пищу. Мыло сие весьма черно и крепко как камень, но для мытья весьма хорошо и мылко, ибо оным из белья выводятся всякие пятна».

Белгілі этнограф Г.Н. Потанин «Қазақ және моңғол халықтарын салыстыру» атты мақаласында басқа тайпалармен салыстырғанда қазақтардың ерекшеліктерін атайды: «Моңғолдар киім жуудың не екенін білмейді. Киімдерін моңғолдар тозығы жеткенше киеді. Олар сабын жасамайды және оны пайдаланбайды. Уақыт өте келе беті-қолдарында жинақталған кір жуылмайды, өздігінше эпидерма қабатымен ысырылып түседі. Қырғыздар бұл орайды моңғолдардан ерекшеленеді; олар киімдерін жуады, өздері сабын дайындауды біледі. Қырғыз әйелдерінің ұлттық киімінің өзі тазалыққа, ұқыптылыққа баулиды». Сондай-ақ Павлодар облысы Баянауыл ауданының тұрғыны Мұқанова Хадиша сабын дайындау рецептімен бөлісті: «Қара сабын қайнатуды қазақтар – «сақар» қайнату деп те атаған. «Ала бота» деген шөпті, сиырдың тоң майын және күл қосады екен».

Қазақтардың көшпенді тұрмысы көнтерлілікті, рухтың мықтылығын талап етті. Сондықтан да отбасылық тәрбиеде мұсылман өсиеттеріне назар аударылды: ешқашан сары уайымға салынбай, ұнжырғаны түсірмей өз өмірін жақсартуға ұмтылу қажет. Өзінді сыйла және есінде сақта: «кім бай болса, тәубеге келсін, кім кедей болса, абыроймен ас ішсін».

Көшпенділер өздерінің табын-табын малдарымен жыл сайын үлкен қашықтықтарға көшіп отырған. Мал өсіру – ұзақ үдеріс. Бұл жай көшпенділердің психологиясында диқаншылық мәдениеттерден ерекшеленетін «үлкен уақыт» деген айрықша сезімді қалыптастырды. Сондықтан да климаттың өзгеруін алдын ала болжауға мүмкіндік беретін жыл санау жүйесі қажет болды. Және ол төрт түлік малдың – жылқының, қойдың, сиыр мен түйенің түлігінің өсіп, төл беретін уақытына есептелген ұзақ мерзімде жұмыс істеуі керек. «Үлкен» уақыттың бұл тұжырымдамасы шыдамдылыққа, сынақтарға, байсалдылыққа және өмірдің өтпелі ұсақ-түйектеріне төтеп беруге бағытталды.

Дүниені түсіну, қасиетті өмірлік цикл 12 жылды – мүшелді құрайды. Қазақтар басқа орталық азиялық номадтар сияқты әр жылдың не әкелетінін жақсы білді – ылғал мен жел, шөп және ашық күндер, жылы күндер мен аяздар қанша болатынын болжады. Олар сиыр, барыс, жылан, жылқы жылдары олардың басты еңбегі үшін сәтті болатынын білді, ал тышқан, ұлу, мешін, тауық, доңыз сәтсіз жылдар болды. Әр адамның өмірі уақыт шеңберіне – он екі жылдықтар тізбегіне тәуелді. Адам 12 жыл өткен соң мүшел жасқа толады. Бұл кезең жеке бас жағдайларының күрделі болуымен, денсаулықтың нашарлауымен, психологиялық және әлеуметтік қиыншылықтармен сүйемелденеді. Бұл жылдар аса сақтықты қажет етеді. Мүшел жас заманауи медицинадағы белгілі адамның гормоналды жүйесінің қайта құрылуымен, организмді және психиканы тепе-теңдік жағдайынан ауытқыту кезеңімен сәйкес келеді. Бір мүшелден екінші мүшелге өту адамның ауруларға және басқа да қиындықтарға қарсы күшінің әлсірейтін өмірдің қауіпті кезеңі деп саналды. Мұндай ауысулар мифологиялық тұрғыда өлімнің аяқталуының және туудың басталуын білдіреді. Аралық кезең өткен соң қазақтар өзінің сүйікті затын кіші туысына немесе досына оның алдындағы сынақтан сәтті өтуді тілеп, сыйға тартады. Бұл салт ұзақ, бақытты өмір сүрген қарияның заттарын тарату әдетімен ұқсас. Ол о дүние мен осы дүниенің арасындағы ауыспалы сәтті аңдатады.

Исламның имандылық мәдениетінің әлемі мұсылман хадистерінде (Мұхаммед пайғамбар және оның серіктестіктері туралы аңыздарда) жазылған: дінге сенуші дөрекілікке, бейпіл сөзге, арсыздыққа салынбауы керек; сізді алдаған адам сіздің қатарыңыз емес, өзіңе жамандық жасағанға қастық қылма, әрдайым шындықты айт, ақша мен дүниенің құлы болма, біреудің орнын тартып алма, бір-біріңе күншілдік жасамандар; біреудің сөзіне құлақ тікпендер, өзімшіл және қорқау болмаңдар, басқалардың кемшілігін іздемеңдер. Осы аталған адамгершілік құндылықтар қазақ халқы ұрпақтарын тәрбиелеген, тілін, ділін, мәдениеті мен салт-дәстүрін мұқият сақтаған моральдық кодексі болып табылады.

Орта Азия мен Қазақстан халықтарының білгірі Н.П. Остроумов халықтың дамуындағы тілдің маңызын былай атап көрсетті: «қырғыз тілі өз халқының қазіргі замандағы рухани қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Ол өзіне басқа тілдердің қабылдай отырып, өз халқының дамуын сай дамиды... Мұны қырғыздың білімділікке біртіндеп жетілуінің және осы арқылы жалпыадамзаттың прогреске ұмтылуға қабылеттілігінің үздік дәлелі деп санаймыз»[14].

«Қырғыздардың дала газеті» ата-аналар педагогика негіздерін білмесе-дағы балалары жеткілікті дұрыс тәрбие берген. Олар ақыл, жеке тәжірибе және сенімді басшылыққа алған. Осындай тәрбиенің өзегі – ата-ананың махаббаты, балаларын жан-тәнімен сүю. Ал бала үшін әке-шешесінің сүйіспеншіліген артық не бар. Қырғыздар ұрпақтарын асырап-сақтап, жамандықтан қорғаған, жақсылыққа баулыған. Жақсы өнеге, ғибратты сөздер балалардың жүрегіне қайырымдылықтың алғашқы тұқымдарын сепкен»[15] деп жазды. Қазақтардың педагогикасының негізіне гуманизм, жас ерекшеліктерін және жеке ерекшеліктерді және т.б. ескеру алынды.

Практикада балаларды тәрбиелеудің әр түрлі әдістері қолданылды: үлгі-өнеге көрсету, ақыл-кеңес беру, меңзеу, қызметке бастау, ересектердің үлгілері, мадақтау және жазалау. Баланы тәрбиелеу әдістемесінде қоршаған ортаның баланың қалыптасуына ықпал етуі факторына маңыз берілді. Сондықтан мұсылман қазақ өз баласының қоршаған ортасын, оның қызығушылықтары мен қажеттіліктерін зерттеді. Ата-анасы баланың қоршаған айналасы оған жағымсыз ықпал етеін болса, олардың жаман ықпалынан сақтай көр, баламызды дұрыс жолға сал деп деп, Құранға жүгінді. Бала күндерінен әділдік, адалдық, жауапкершілік сияқты мінез-құлыққа тәрбиеледі. Болашақ ана, отбасының сақтаушысы ретінде қыз баланың тәрбиесіне үлкен назар аударылды. Дала қыздары еркін өсті, ата-аналары жат жұрттық деп еркелете отырып, сәби күндерінен әдептілікке, инабаттылыққа қатаң үйретті. Тәрбие үдерісінің осындай ерекше болуына рухани қайраттылықты, сабырлылықты, қайырымдылықты, оптимизмді, мықты ерікті талап еткен қазақтардың көшпенді тұрмысы әсер етті.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы діни тәрбиенің ерекшеліктерін қарастыра отырып, діншілдікке шектен шыға берілмей, өз балаларын мұсылмандық және ұлттық дәстүрлерге сәйкес үйлесімді тәрбиелегенін көреміз. Олар адамгершілік, еңбек, жыныстық, санитарлық-гигиеналық тәрбиеге үлкен маңыз берген. Қазақ қоғамындағы тәрбиенің ерекшелілігі – қазақтар білім алуға, сауатты болуға ұмтылған. Қазақ қоғамында жинақталған исламның және рухани құндылықтардың ықпалымен туған жерге, отынға деген сүйіспеншілік, үлкендерді құрметтеу, ата-анаға қамқорлық, туған-туыстарға деген бауырмалдық сияқты асыл қасиеттерді бойына жинақтаған идеал адамның тұлғасы жасалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сиверс И. Письма из Сибири / Пер. с нем. – Алматы: Ғалым, 1999. – С. 134.
2. Қоран / Под ред. И.Ю. Крачковского... – сура «Завернувшийся», аят 41
3. Бабаджанов М.С. Сочинение... – С. 67.
4. Из истории казахов: Сборник документов / Сост. С. Ешмухамбетов, С. Жекеев. – Алматы: Жалын, 1999. – С. 481.
5. Евразийство в экономической и этнополитической истории Казахстана / Под ред. К.А. Берденовой. – Алматы, 1997. – С. 173.
6. Из истории казахов: Сборник документов... – С. 323–324.
7. Бабаджанов М.С. Сочинение... – С. 68.
8. Левишин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей... – С. 350–351.
9. Красовский М. Область сибирских киргизов... – С. 457.
10. Инфантьев П.П. Этнографические рассказы из жизни татар, киргизов, калмыков, башир, воголов и самоедов. – СПб.: Изд. А.Ф.Девриена. – б.г. – 262 с. – С. 3.
11. Алтынсарин И. Соч.: В 3 т. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1978. – С. 292–293.
12. ГА ПО. – Ф. 699. – О. 1. – Д. 447. – Л. 23.

13. Коран. – сура «Корова», аят 265 .

14. О киргизах // Терджуман. – 1897. – 10 ноября. – С. 169.

15. Киргизская степная газета. Человек, общество, природа (1888–1902).

УДК 11-674

ГРНТИ 11.25.06

М.Д. Шаймерденова¹

¹к.и.н., ассоц. профессор, профессор КазНАИ им. Т.Жургенова.

г. Алматы, Казахстан

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ КУРДОВ В КАЗАХСТАНЕ В ЗЕРКАЛЕ ТРУДОВ ПРОФЕССОРА К.И.МИРЗОЕВА

Аннотация

Статья посвящена презентации книги «Курды: история и современность» известного востоковеда, академика Международной академии высшего образования, доктора филологических наук, профессора Мирзоева Князя Ибрагимовича. Книга позволит людям познакомиться с историей тех, кто прожил много лет, работая на благо развития и самоопределения.

Автор статьи обращает внимание на то, что публикация двух томов монографий «Курды: история и современность» является важным достоверным источником национальных, языковых и государственных проблем идентификации.

Ключевые слова: история этноса, курды, курдская проблема, Ассамблея народа Казахстана, история, современность

М.Д. Шаймерденова¹

*¹ Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының профессоры,
тарих ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор*

Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КУРДТАРДЫҢ ТІЗІМІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ КІРІСПЕ К.І. МЫРЗОЕВ

Аңдатпа

Мақала танымал шығыстанушы, Халықаралық Жоғарғы мектебі Халықаралық академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Князь Ибрагимович Мирзоевтің «Күрдтер: тарих және қазіргі заман» кітабының тұсаукесеріне арналған. Кітап көптеген жылдар бойы өмір сүріп, даму мен өзін-өзі анықтау мүддесінде жұмыс істейтін адамдардың тарихымен танысуға мүмкіндік береді.

Мақала авторы қазіргі заманғы «Күрдтер: тарих және қазіргі заман» тақырыбымен екі томдық монография жариялануының ұлттық, тілдік және мемлекеттік сәйкестік күрделі мәселелерін анықтайтын маңызды түпнұсқа дереккөзі болып табылатындығына назар аударады.

Түйін сөздер: этнос тарихы, күрдтер, күрд мәселесі, Қазақстан халқы Ассамблеясы, тарих, қазіргі заман

Shaimerdenova M.D.¹

*¹Candidate of Historical Sciences, associate professor
Professor of Kazakh National Academy of Art by T.Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan*

HISTORICAL AND CULTURAL CONTEXT OF THE KURDS IN KAZAKHSTAN IN THE MIRROR OF THE WORKS OF PROFESSOR K.I. MIRZOEV

Annotation

The article is devoted to the presentation of the book "Kurds: History and Modernity" by the famous orientalist, academician of the International Academy of Sciences of the Higher School, doctor of philology,

professor Knyaz Ibragimovich Mirzoev, well-known in Kazakhstan and abroad. The book provides an opportunity to get acquainted with the history of the people, who for many years lives and works for the benefit of development and self-determination.

The author of the article draws attention to the fact that the publication of a two-volume monograph with the current title "Kurds: history and modernity" is an important authentic source revealing the complex problems of national, linguistic and state identity.

Key words: history of ethnos, Kurds, Kurdish problem. Assembly of the people of Kazakhstan, history, modernity.

Современный Казахстан с его динамичным развитием, яркими событиями среди которых особо значимым является создание Ассамблеи народа Казахстана и строительство новой столицы Казахстана города Астана –свидетельство умелого руководства, жизнестойкости государства, правильно избранной траектории его развития, желание казахстанцев сохранить единство во многообразии этносов, культур, языков.

Среди научных публикаций значимым стало издание Этнополитического словаря, в котором представлены все термины, в том числе характерные для казахстанской реальности, которые свидетельствуют об изменениях, происшедших за годы становления нового независимого государства и служат важным источником познания и понимания для всех, кто интересуется историей, геополитическими изменениями, культурой казахов как государствообразующего этноса и всех этносов, проживающих в Казахстане. В данном словаре представлено следующее определение: «Ассамблея народа Казахстана (до 2007 года Ассамблея народов Казахстана) – конституционный орган, образуемый и возглавляемый Президентом Республики Казахстан, является общественно-политическим институтом гармонизации межэтнических отношений и общественного согласия, ключевым инструментом реализации государственной этнополитики. Создан Указом Президента РК 1 марта 1995 года.

Правовой статус Ассамблеи определен специальным Законом РК «Об Ассамблее народа Казахстана», «Положением об Ассамблее народа Казахстана», Концепцией развития Ассамблеи народа Казахстана до 2020 г., где регламентированы порядок формирования, структура и органы управления, определены цели, основные задачи, направления деятельности полномочия АНК, а также особенности организации взаимодействия с государственными органами и общественными объединениями, механизмы участия в разработке и реализации государственной политики в сфере межэтнических отношений» [1].

Во многом, благодаря созданию уникального органа – Ассамблеи народа Казахстана, для проживающих на данной территории в дружбе и согласии различные этносы со своей яркой историко-культурной палитрой, созданы все условия для развития и сохранения их языков и культур, функционируют ассоциации, этнокультурные общества и этнопросветительские школы, публикуются книги и газеты.

Хорошей традицией стало издание книг, в которых рассказывается история, язык, культура того или иного народа. Любое издание книги о народе Казахстана – всегда важное событие для всего государства и это возможность осмыслить прошлое и настоящее, выстроить новую траекторию на будущее. Узнавать друг друга – это значит сохранять мир и спокойствие в стране [2, 3, 4].

Особо значимым событием стала презентация книги известного в Казахстане и за рубежом ученого-востоковеда, академика Международной академии наук Высшей школы, доктора филологических наук, профессора Князь Ибрагимовича Мирзоева «Курды: история и современность» [5, 6, 7].

Работая в аудитории с новым поколением казахстанцев, замечаешь особый интерес молодежи к вопросам этнокультурного ландшафта Казахстана, истории тех этносов, которые в силу различных геополитических процессов оказались на этой Земле и считают ее своей Родиной. Примеров можно привести множество, однако хотелось бы остановиться на истории курдов, поскольку прошедшая в республиканском Доме Дружбы в Алматы 20 мая 2016 года презентация книги К.И. Мирзоева оказалась значимой, отзывы –положительные, а опора на архивные источники сделали эту книгу особенно важной для преподавателей «Истории Казахстана», «Культурологии», «Филологии» и др. изучаемых предметов. Каждый находит в ней то, что может проиллюстрировать свои теоретические постулаты и устранить пробелы, имевшиеся в науке до издания данного труда [8].

Книга дает возможность познакомиться с историей народа, который в течение многих лет живет и трудится во благо развития и самоопределения. Согласно справочным данным, «курды в Казахстане появились в 30-е годы XX века и за несколько десятилетий превратились в одну из самых многочисленных и быстрорастущих этнических общин республики. По оценке на 1 января 2014 года в

республике проживало свыше 42 тысяч курдов, которые занимали 13-е место по численности населения. По сравнению с последней переписью населения Казахской ССР их число в республике увеличилось более чем на 68 %. Казахстанские курды в основной своей массе являются уроженцами республики во втором и более поколениях, имея закавказское происхождение» [9, 10, 11].

Экскурс в историю и культуру курдского народа особенно интересен, ведь в последнее время внимание мировой общественности обращено к Курдистану, где происходят судьбоносные и одновременно трагические для курдского народа события. В современном мире курдская проблема является одной из самых сложных и нерешенных. Курды – это народ, который разделен между четырьмя государствами Ближнего Востока, часть которого была депортирована в Казахстан, и которые нашли здесь свою Родину, являясь равноправными гражданами республики. При этом автор раскрывает историю и современное состояние курдского народа, что является подтверждением того, что и в XXI веке Ближний Восток продолжает оставаться одной из самых горячих точек мира, ареной борьбы и соперничества геополитических игроков. Особенно нестабильным является положение на территориях, населённых курдами, где сложился целый комплекс острейших проблем – геополитических, экономических, религиозных, национальных. Многомиллионному народу было отказано мировой историей в праве иметь собственное государство на своей исконной земле. Курдская проблема стала уже не эпизодом, а постоянной темой международной жизни.

В связи с этим публикация двухтомной монографии с актуальным на современном этапе названием «Курды: история и современность» – важный аутентичный источник, раскрывающий сложную проблематику национальной, языковой и государственной идентичности. Тем более, что курды представляют собой древнейших народ Ближнего Востока, о котором имеются упоминания уже в V веке до н.э. в трудах древнегреческих философов. Поэтому описание исторического и культурного многообразия курдов, и представляет собой образец детального рассмотрения актуальных вопросов мировой политики, связанной с курдским народом, с его борьбой за обретение независимости.

Сам автор монографии – Мирзоев Князь Ибрагимович, известный ученый-востоковед и общественный деятель Казахстана, член Ассамблеи народа Казахстана, эксперт, автор многочисленных трудов, имеющий огромный опыт работы в качестве председателя Республиканского Общественного Объединения Ассоциации «Барбанг» курдов Казахстана, а также опыт работы в вузе, что позволяет ему многосторонне и объективно рассмотреть столь сложный вопрос и описать его, используя весь арсенал языковых средств [5].

В современной науке последних лет особенно активно стали разрабатываться такие направления, как «Персонология», «Научно-просветительский проект «Эпоха и личность» [12], которые актуализируют тему личности в истории, личности, которая не только является активным участником всех государственных преобразований, но и осмысливает историю путем исследовательских проектов, создавая важные труды. Поэтому изучение языковой личности К.И. Мирзоева, его трудов, рассмотрение историко-культурного контекста курдов в Казахстане в зеркале ученого, лингвиста, востоковеда и историка – особо значимо и необходимо.

Комплексный анализ двухтомного труда К.И. Мирзоева свидетельствует о том, что им представлены первоисточники, которые впервые вводятся в научный оборот, факты обстоятельно проанализированы и тщательно выверены, глубоко продуманны и впервые вводятся в научный оборот. При этом обращаем внимание на то, что структура монографии своеобразна, однако составлена в рамках соблюдения всех законов логики, поражает разносторонней проблематикой, научностью и общекультурной эрудицией автора. Сама монография автора «Курды: история и современность» состоит из двух томов. Первый том «Курды. На перекрестках истории» посвящен истории курдского народа, историко-культурной теории происхождения курдов, историко-географической и социально-хозяйственной структуре ареала расселения и проживания древнего курдского народа. Во втором томе «Культурное наследие курдов» автор особое внимание уделяет культуре, обычаям, обрядам и традициям, религии, языку и литературе курдского народа. Достойное место во втором томе уделено курдскому фольклору, поэзии, сказкам, пословицам и поговоркам, в котором отражены душа и мудрость курдского народа.

Профессор Князь Ибрагимович Мирзоев, как представитель элитарного типа ученого, обстоятельно и профессионально уделяет внимание вопросам, касающимся лингвистической теории происхождения курдов, развития курдского языка, фольклора, письменной литературы, курдско-евразийских литературных связей. Значительное место в книге занимает описание историко-культурных связей курдов с казахами и особый акцент поставлен на духовно-нравственных ценностях народа Казахстана и Средней Азии. Причем именно авторский подход к данному направлению позволяет раскрыть тему, представляя

возможность читателям открыть для себя новый путь познания всей красоты и многогранности культуры и литературы курдского народа.

Конечно же особое внимание уделяется тем вопросам, которые будут интересны историкам, религиоведам, политологам, филологам, и также всем, кто интересуется историей и культурой народов мира, поскольку поднимаемые проблемы и вопросы рассматриваются автором основательно и скрупулезно. Материалы книги и интерпретация аутентичных источников важный компонент для работы в этнопросветительских школах, на лекциях в вузах, особенно для студентов, магистрантов, специализирующихся по направлению регионоведения.

Названные выше актуальные направления современной науки находят отражение в книге К.И. Мирзоева, в частности, материал, посвященный персоналиям. Как известно, любая история страны – это, прежде всего, история людей, история ярких личностей. Так, автором, история и культура курдского народа рассматривается через призму деятельности ярких личностей, проживающих как в дальнем, так и в ближнем зарубежье. При этом перед нами предстает уникальная галерея выдающихся представителей курдского народа – военные и политические деятели, деятели науки, культуры и искусства, простые труженики, крупные ученые, заслуженные учителя за период его всей многовековой истории до сегодняшнего дня. Автором также представлены яркие и выдающиеся представители культуры ближнего и дальнего зарубежья и многие выдающиеся представители культуры обширного евразийского пространства. Причем в книге теоретические изыскания подтверждаются ярким, красочным иллюстрированным материалом, что позволяет использовать ее в разной читательской аудитории и делает ее интересной и познавательной. У читателей появляется возможность ознакомиться со всей палитрой колоритности истории, культуры, быта и сложных общественно-политических перипетий жизни древнего курдского народа.

Анализ материалов книги позволяет прийти к заключению, что проблема создания независимого Курдистана продолжает оставаться одним из самых сложных национальных вопросов нашего времени. Курды (более 40 миллионов) являются одним из крупнейших этносов в мире, лишенных собственной государственности. Курдский вопрос в современном мире остается в постоянном фокусе мировой общественности и средств массовой информации.

Для современной науки в эпоху технологий и глобализации важно не только изучать этнополитические, языковые, культурно-исторические процессы всех этносов, но и особое значение приобретает фиксация динамики изменений, сохранения видеозаписей выступления выдающихся личностей, с тем, чтобы через их видение, осмыслить происходящие изменения и понять историко-культурный контекст каждого народа.

Поэтому для нас важны стенограммы выступлений ученых, в частности, прошедшей 20 мая 2016 года презентации книги К.И. Мирзоева, который отметил, что эта книга «дань признательности выдающимся сыновьям, деятелям и мыслителям курдского народа, которые возвестили миру о славном имени «курдов», и тем, кто пожертвовал собой во имя этого. Одновременно настоящая книга является благодарностью народам постсоветского пространства и странам дальнего зарубежья, их гостеприимной земле, что приютили и создали условия для сохранения и развития национальной самобытности моего многострадального народа. И каждое поколение курдов всегда будут чтить эту высокую гуманность вышеуказанных стран и народов». [4, 13]

Таким образом, изучение историко-культурного контекста курдов в Казахстане в зеркале трудов профессора К.И. Мирзоева позволяет глазами ученого и общественного деятеля посмотреть на геополитические, языковые и историко-культурные процессы, что важно для современного мира, в котором так активно происходят технологические изменения и вопросы духовного преображения и сохранения культурного наследия становится все более актуальным. При этом изучение трудов и деятельности К.И. Мирзоева представляет собой ценное исследование, предоставляющее возможность близко соприкоснуться с историей и культурой древнего народа, почувствовать невзгоды и радости, печаль и оптимизм курдов, которые заслуживают пристального внимания читателей. Встречи с такими учеными и презентации их книг, глубокое осмысление трудов, рассмотрение их через личность автора – безусловно, является важным событием в культурной жизни Казахстана, в исследовательской парадигме ученых, представляя собой интерес не только для тех, кто знаком с историей и культурой курдского народа, но и для тех, кто интересуется ею.

Список использованной литературы:

1. *Этносаяси сөздік: Қазақстандық этникаралық толеранттық және қоғамдық келісім саясаты және практикасының терминдерімен түсініктемелері / Этнополитический словарь: термины и понятия казахстанской политики и практики в сфере межэтнической толерантности и общественного согласия.* – Астана, 2014. – қазақша, орысша. – Стр. 14.
2. Мирзоев К.И. *Курды. Малая энциклопедия.* Алматы, изд. «Гылым», 2001 г.
3. Мирзоев К.И. *Исторические судьбы курдской литературы* – Алматы изд. «Гылым», 1996 г.
4. *Ассамблея народа Казахстана. Презентация книги «История армян Казахстана» Каранетяна А.М.* <http://assembly.kz/ru/news/prezentaciya-knigi-istoriya-armyan-kazahstana>.
5. Жүрекбаев А. *Князь – сын крестьянина. Вечерний Алматы.* 29 апреля 2017, №1699; Литературный портал. Мирзоев Князь. *Электронный ресурс [Режим доступа]:* <http://adebiportal.kz/ru/authors/view/102>.
6. Мирзоев К.И. *Курды: история и современность.* – Алматы: КазНПУ им. Абая, изд. «Ұлағат», 2016. Том I. *Курды. На перекрестке истории.* – 376 с.
7. Мирзоев К.И. *Курды: история и современность.* – Алматы: КазНПУ им. Абая, изд. «Ұлағат», 2016. Том II. *Курды. Культурное наследие курдов.* – 360 с.
8. *Ассамблея народа Казахстана. Презентация книги «Курды. История и современность».* *Электронный ресурс [Режим доступа]:* <http://assembly.kz/ru/news/prezentaciya-knigi-kurdy-istoriya-i-sovremennost/>
9. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. *Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник.* Астана: Арман ПБ, 2007. – 304 с.
10. *Страна изучаемого языка: История, география и культура Казахстана.* Москва: Тезарус, 2012. – 348с.
11. *Электронный ресурс [Режим доступа]:* <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
12. *Эпоха и личность: команда рамочного симпозиума. Биографический справочник // Составитель Н.Ж. Шаймерденова.* – Астана: ИП «Prof DesignStudio», 2018. – 56 стр.
13. *Презентация книги «Курды. История и современность».* *Книга посвящена 20-летию АНК и 25-летию Независимости Республики Казахстан. Электронный ресурс [Режим доступа]:* <https://ru.wikipedia.org/wiki/> <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1463980560>

УДК 742

ГРНТИ 11.25.91

Мургабаев С¹, Малдыбекова Л.²

¹ *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан*

² *Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Археология ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, Түркістан қ, Қазақстан e-mail: saginbay@mail.ru*

ҚАРАТАУ ПЕТРОГЛИФТЕРІНДЕГІ ЕЖЕЛГІ ЖЫЛҚЫ БЕЙНЕЛЕРІ

Аңдатпа

Еуразия кеңістігіндегі ежелгі тайпалар мен халықтардың палеоэкономикасы, мәдениеті мен дүниетанымын, мифологиясында жылқы малының алар орны ерекше. Бұл мақала Қаратау жотасындағы петроглифтерде кездесетін жылқы бейнелерін мерзімдеу мәселесі және алыс-жақын іргелес аймақтармен болуы ықтимал байланыстар жайында баяндалады. Жартас суреттеріндегі ежелгі жылқы бейнелерінің пішін-түрпаты мен тұқымдық ерекшеліктері және олардың уақыт өте келе өзгеріске ұшырауы жайлы. Қола дәуіріндегі зооморфты бейнелерінің сақ дәуірінің бейнелеу үрдісіне қосқан «үлесі» жайлы айтылады.

Кілтті сөздер: *Қаратау, петроглиф, жылқы, қанжар, Сейма, композиция, сабақтастық.*

Мургабаев С.С.¹, Малдыбекова Л.²

¹ *докторант кафедры кафедры Археологии, этнологии и музеологии КазНУ им Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

² *научный сотрудник научно-исследовательского института археологии МКТУ им.Х.А.Ясауи г.Туркестан, Казахстан e-mail:saginbay@mail.ru*

ДРЕВНИЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ЛОШАДИ В ПЕТРОГЛИФАХ ХРЕБТА КАРАТАУ

Аннотация

Лошадь занимала особое место в палеоэкономике, культуре и мировоззрении древних племен и народностей Евразийского пространства. В данной статье рассматриваются вопросы периодизации изображений древних лошадей в петроглифах хребта Каратау и возможные взаимосвязи с сопредельными регионами. Также речь идет о трансформации внешнего облика, формы изображений лошадей, особенностях пород, изменениях, которым они подверглись за определенный промежуток времени. В статье освещается влияние зооморфных изображений эпохи бронзы в формирование сакской изобразительной традиции.

Ключевые слова: *Каратау, петроглифы, лошади, кинжал, Сейма, композиция, преемственность.*

Murgabayev S.S.¹, Malydybekova L.²

1. PhD doctoral candidate, of the Department "Archaeology, Ethnology and museology", Al - Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan, e-mail: saginbay@mail.ru

2. scientific employee of the Scientific Research Institute of Archeology named by H.A. Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

ANCIENT PICTURES OF THE HORSE IN THE PETROGRIPHS OF THE KARATAU RIDGE

Annotation

The horse had a special place in economic culture and world view of the ancient tribes and nationalities of the Eurasian space. This article discusses questions of period of images of ancient horses in the petroglyphs of the Karatau Range and possible relationships with adjacent regions. It is also about transformation appearance, the shape of the images of horses, the characteristics of rocks, changes, which they were exposed for a certain period of time. The article highlights influence of zoomorphic images of the Bronze Age in the formation of the Saka pictorial tradition.

Key words: *Karatau, petroglyph, horses, dagger, Seima, composition, continuity.*

Қазақстан аймағында жылқы малының сонау энеолит дәуірінен бастап асыранды жануар ретінде пайдаланылып келе жатқаны мәлім. Ертедегі малшылар мен көшпенділердің шаруашылығында белгілі бір дәрежеде маңызды роль атқарған осы жылқы малының сол кездегі мекендеген тайпалар мен халықтардың палеоэкономикасында, мәдениеті мен мифологиясында алар орны ерекше.

Қаратау жартас суреттері арасында жылқы бейнелерінің сан түрлі етіп кескінделген үлгілерін кездестіруге болады. Дегенмен жылқы бейнелерінің барлығы бірдей олардың хронологиялық шеңберлерін ашып көрсетуге қажетті талаптарға сәйкес келе бермейді. Әйтсе де Қаратаудың солтүстік-шығыс бөлігіндегі Сауысқандық, Дәуітбайсаз, Қарасүйір сияқты бірқатар петроглифтерінде ерекше үлгіде кескінделген жылқы бейнелері кездеседі. Көпшілік жағдайда оларға тән негізгі ерекшелік – тік жалдары маңдай тұсына дейін ұласып, кекіл ретінде көрсетілген, сондай ақ басы үлкен, жақ сүйектері шығыңқы, мойны мен аяқтары қысқа әрі жуан, кеудесі ауқымды, көп жағдайда қарны шығыңқы болып келеді (2-3-суреттер).

Жартастағы суреттердің салынған мерзімін анықтауда жаратылыстану ғылымының әдістері, суреттердің тас бетіне салыну кезектілігі (палимпсест), стилистикалық ерекшеліктеріне байланысты әдістермен қатар салыстырмалы зерттеу әдісі тиімді. Салыстырмалы зерттеу әдісінде тек қана жартас суреттері ғана емес, сонымен қатар археологиялық кешендерден табылған заттай деректер мен

қолданбалы өнер бұйымдарын да қарастыруға болады. Мысалыға жоғарыдағы сипатталған жарғас суреттеріндегі жылқылардың мүсіндік баламаларын сейма-турба шеңберінің ескерткіштеріне тән қоладан жасалған қанжар саптарында да кездестіруге болады (1-сурет,1-5).

Ростовка қорымының жерлеу орнында адам бас сүйегінің астында қадаулы тұрған қанжардың сабында жылқыны тізгінін шіреніп артқа тартып тұрған адам мүсіні кескінделген. Бұл жердегі жылқының басы мен құлағы үлкен, тік жалды. (1-сурет,1) [1, 118-119-б.].

Әйгілі Сейма қорымында табылған торлама сапты қанжардың жоғарғы бөлігінде бір-бірінің артынан келе жатқан екі жылқы мүсіні кескінделген. Алдындағы жылқының ноктасы байқалады. Екі жылқының да жалдары тік (1-сурет,2) [1, 118-119б.].

Турбина II қорымынан табылған қанжарда осындай тізбек құра орналасқан үш жануар кескінделген. Бірақ бұл жерде тау ешкі не арқар бейнеленген (1-сурет,3).

Елеулино I қорымындағы жерлеу орнынан табылған қанжар сабының жоғарғы бөлігі жылқы басы ретінде әшекейленген. Жылқының жалдары қырынан тік сызықтармен кескінделген, басына жапсырыла салынған құлақтары үлкен, басы қысқа (1-сурет,4) [2,75 б.].

Алтайдың Джумба өзенінің жазығынан табылған қанжар сабында бір-біріне қарама-қарсы тұрған екі бұқа бейнесі кескінделген (1-сурет,5).

Жоғарыда мысалға келтірілген саптары әшекейленген қанжарлардың барлығы бір типке және сейма-турбалық қарудың белгілі нұсқаларына жатады [1, 37-132б.]. Бұл қанжарлардағы негізгі ерекшелік – сапты безендіру және саптың жоғарғы бөлігіндегі мүсіндер арасындағы үйлесімділік. Бір бұйымда осы екі, яғни қанжарлардың типологиялық және бейнелеу әдісінің біріктірілуі кездейсоқтық емес.

Сейма-турба мәтінінде орындалған қанжар сабындағы жылқы бейнелерінің оңтүстік аймақтардағы баламалары ретінде Ыстық-Көл көлінің оңтүстік шығыс жағалауынан кездейсоқ табылған екінші Қаракөл көмбесінен шыққан қанжарларды айтуға болады. Қанжарлардың жалпы саны бесеу. Бұл жердегі қанжарлардың да оюланған саптарының жоғарғы бөлігі жануарлар мүсінімен кескінделген. Олардың үшеуінің фрагменттері ғана сақталған, ал толық сақталған екеуінің бірінде тік жалды жылқы (1-сурет,7), екіншісінде тау ешкі не арқар кескінделген [3, 48-53б.]. Сейма қорымындағы қанжар саптарындағы бейнелердің келесі бір баламасы ретінде Жетісудың Мыңшұқыр қорымынан табылған алтын сырғада қос жылқы бейнесін айтуға болады (1-сурет,8) [4,34б.].

Жоғарыдағы мысалға келтірілген бұйымдардағы жылқылардың кескінделу ерекшеліктері де (жалпы тұлғасының пішіні, тік жалдары, т.б.) зерттеушілер назарынан тыс қалмады. Кейбірі оны монғол тұқымдас жылқының арғы атасы болып саналатын қырғыз жылқысымен байланыстырады [3,50б.;1,250 б.]. Дегенмен бұл жылқы түрінің таралу аймақтары Тянь-Шань және Алтай тауымен шектеледі [5, 66-81б.]. Кейбір зерттеушілер мүсіндегі жылқыларды Пржевальский тұқымына жатқызған болатын [6, 98-103б; 7,103-105б.; 8,319-227б., рис.2]. В.А.Новоженовтың пікірінше Пржевальск жылқысы қолға үйретілмеген және олардың хромосомалық көрсеткіші де өзгеше. Ал қарастырылып отырған мүсіндегі жылқылар қолға үйретілген далалық жылқылардың Ботайлық типіне жататын болуы ықтимал. Остеологиялық материалдардағы мәліметтер бұл жылқылардың басы үлкен, аяқтары жуан екендігін көрсетеді. Кейінгі тарихи кезеңдердегі ұзын сирақты далалық жылқылар осы жылқы тұқымдарынан келіп пайда бола бастаған [9,39 б.]. Алдыңғы болжамдарға қарағанда Новоженовтың болжамы ақиқатқа жақын сияқты. Бұл жерде айтылып отырған Ботай тұқымы, далалық-жазықтық аймақтарға бейім, суық пен ыстыққа төзімді қазақы «жабы» тұқымдас жылқы екендігі мәлім.

Сейма-турба бұйымдарын мерзімдеу мәселесі Азияның қола дәуіріне байланысты зерттеулердің барлығында көтерілген болатын. Бұл мәселе төңірегіндегі арнайы зерттеулер Черных, Кузьминых монографиясында айрықша қарастырылған болатын. Авторлар бұл бұйымдардың абсолюттік жасын балкан-микендік ескерткіштерге теле отырып, б.з.д. екінші мыңжылдықтың алғашқы ширегі деп көрсетеді [1,256-265 б.]. Бұл қанжарлардың оңтүстіктегі баламалары – екінші Қаракөл көмбесінен табылған қанжарлардың карасук-беғазылық кейінгі қола кезеңінің қанжарларымен сәйкес келетінін [3,51 б.], ал Жетісулық балақты сырғаның (раструб) федоровтық кезеңнің соңы немесе федоровтық-алакөндік кезеңнің қорымдарымен сәйкес келеді [9,41 б.]. Сондай-ақ Ешкіөлмес петроглиф орындарында кешенді зерттеу барысында Көксу өзенінің оң жағалауындағы кейінгі қола дәуірінің Құйған қорымдарында жүргізілген археологиялық қазбалар кезінде анықталған балақты сырғалардың жасын зерттеушілер б.з.д. XIII-XII ғасырлардың шеңбері деп көрсетеді [10,18-19б.].

В.А.Новоженов Сары-Арқа петроглифтеріндегі осындай жылқы бейнелерінің шеңберін төменгі (ежелгі) «репері» сейма-турбалық қанжарлардағы мүсіндермен кезеңдес, ал екінші Қаракөл көмбесіндегі қанжар және Мыңшұқыр қорымындағы сырға жартастағы бейнелердің жоғарғы хронологиялық

шегарасы болуы ықтимал деген болжам жасайды. Байқоңырлық жартас суреттеріндегі жылқы бейнелерін ертеандроновтық этникалық топтың синташты-петровтық шеңберіне жатуы мүмкін деген жорамал жасайды [9,39-40,42 б.].

Жартас суреттерінде қарастырылып отырған жалы мен кекілі ерекше кескінделген жылқы бейнелерінің таралу аймағы өте кең. Олардың баламаларын аталып өткен Сары Арқа мен Үлкен Қаратау жартас суреттерімен қатар Алтай, Шығыс Қазақстан, Жетісу, Қырғызстан жартас суреттерінде кездестіруге болады. Ал Саймалы Таш петроглифтерінде осылай кескінделген жылқы бейнесі қола дәуірінің бейнелерімен бірге кездеседі [11,106 б.,рис.34]. Шығыс Қазақстандағы осы стильде бейнелеген жылқы бейнелері З.Самашев б.з.д. I мыңжылдық, немесе одан да ертерек болуы мүмкін деп мерзімдейді [12,152 б.,рис.167-168]. Зайсан петроглифтерінде осы үлгіде кескінделген қос жылқы екі дөңгелекті арбаға жегілген жануар ретінде бейнеленген [13, 493-194 б.] Бұл көріністегі оларға жегілген арба жылқылардың хронологиялық шеңберін анықтай түседі. Жалпы Орталық Азия петроглифтерінде жиі кездесетін арбалардың бұл түрінің пайда болуы шамамен б.з.д. II мыңжылдық, ортасы мен I мыңжылдыққа дейінгі аралықты қамтитыны мәлім. Қаратау жотасындағы зерттеулер барысында анықталған осы типтес арбалар да бұл мерзімдеу шеңберінің аясынан үлкен алшақтығы байқалмайды.

Сонымен жоғарыдағы келтірілген ерекшеліктерді ескере отырып Үлкен Қаратау петроглифтері арасында сейма-турбалық мәтінде орындалған бейнелерді бөліп көрсетуге болады. Мысалығы, Дәуітбай саз, Сауысқандық жартас суреттерінде жұптасып немесе бір-бірінің артынан еріп келе жатқан бірнеше жылқы бейнесін кездестіруге болады. Үлкен Қаратаудың жартас суреттерінде бір-біріне байланған – қосақталған жылқы бейнелері жиі кездеседі. Бұл мүмкін көптеген халықтарда кейінгі уақыттарға дейін қолданып келген мінілмеген жабайы жылқыны қолға үйрету мақсатында үй жылқысымен қосақтау әдісінің көрінісі болар. Сеймалық қанжар сабындағы жылқы мүсіндерінің бірі нокталы, келесісі ноктасыз етіліп көрсетілуі мүмкін осы «қосақтау» әдісін меңзеп тұрған болар. Джумба қанжарының сабындағы қос бұқа образы да Қаратауда жиі кездеседі. Ежелгі суретші бұл жерде тек қана бұқалардың сүзісу сәті ғана емес, сондай –ақ басқа да ішкі мағналық астарды көрсеткісі келген сияқты. Жалпы бір-біріне қарама-қарсы ораласқан зооморфты бейнелерге қарап, адамзаттың түйсігі мен дүниетанымында қарама-қайшы болғанымен бір-бірінен ажырамас қос ұғымды меңзейтін тәрізді (өмір-өлім, оң-сол, аспан мен жер т.б).

Ростовка қанжарының сабында мүсінделген жылқы бейнесі мен Сауысқандық IV тобындағы жылқы бейнесінің тек қана кескенделу пішіні ғана емес, сонымен қатар жалпы көріністегі композиция құру тұрғысынан да бірін бірі қайталайтындығын байқауға болады (1-сурет, 1; 2-сурет,1). Дегенмен бұл ұқсастықтар бір бірінен алшақ жатқан осы екі аудан арасында тікелей ықпал немесе байланыстың негізінде пайда болды деп айту қиын. Әйтседе бірін бірі дәлме дәл қайталайтын бұл композицияға қарағанда сол кезеңдерге тән ежелгі тұрғындар арасында ұқсастық не ортақ дүниетаным мен мифологиялық персонаждар болуы мүмкін. Қанжар сабы осылай әшекейленген, яғни «таза» сейма-турбалық ескерткіштердің таралу аймағы тек қана орманды-жазықтық аймақтарды қамтиды, далалық аймақтарда олар кездеспейді. Сондай ақ қару түрінің ұқсастығына қарамастан сейма-турбалық металл мен сол кезде қола балқыту орталықтары қалыптасып қойған Орталық Қазақстандағы металдың химиялық құрамы да өзгеше екені мәлім [1, 174-175 б.].

Ал тек қана қару түрінің ұқсастығы бұл мәселені шешуде негізгі көрсеткіш ретінде үлгі бола алмайтыны туралы Б.Н.Пяткин, Е.А.Миклашевич әділ атап көрсетеді. [14, 151 б.]

Ал енді Үлкен қаратау жотасының жартас суреттеріндегі осындай жылқылардың хронологиялық шеңберлеріне келетін болсақ, оларды Қазақстанның орталық бөлігінде орналасқан Сары Арқа петроглифтеріндегі жылқы бейнелерімен кезеңдес екенін айта отырып, бірқатар толықтырулар енгізу қажет.

Сейма-Турма мәтініде орындалған заттай бұйымдардағы бейнелердің негізгі таралу аймағы, яғни жерлеу орындарында жүргізілген арнайы зерттеулер барысында анықталған қанжар саптарында кездесетін жылқы бейнелері тік жалды етіп кескінделген. Ал басқа аймақтарда, көп жағдайда кездейсоқ табылған мүсінделген жылқы бейнелерінің кекілдері (Минусинск ойпатынан, Жетісу, Қырғызстан) сейма-турбалық мәдениеттің негізгі «отанындағы» жылқы кекілдерінің кескінделуінде өзгешілік байқалады: біріншіден, кекілдері маңдай тұсынан аздап салбырап, үшкірленіп барып аяқталады (1-сурет,6-8), екіншіден, олардың хронологиялық шеңбері алғашқыларға қарағанда әлдеқайда кейінгі кезеңдерді қамтиды (әсіресе қарастырылып отырған ауданға жақын орналасқан Мыңшұқыр мен екінші Қаракөл көмбесіндегі қанжарлар). Дегенмен оңтүстік өңіріндегі бұл мәтінде кескінделген жылқы бейнелері «негізгі» аймаққа қарағанда кейін пайда болды деген сөз емес әрине. Осы тұста айта кететін және бір қызықты жәйт сейма-турбалық мәтіннің негізгі «отанында» бұл бейнелер тек қана санжар

сабында немесе кейбір алшақ ұқсастықтарды жекелеген бұйымдарға ғана кездеседі. Ал сейма-турбалық шеңбердегі ескерткіштер таралған Шығыс Европа мен оған іргелес аудандардың жартас суреттерінде бұл мәтінде орындалған жылқы бейнелері өте сирек, тіпті «жोқтың қасы» деп айтуға болады. Ал біз қарастырып отырған Қазақстанның оңтүстік бөлігінде, сондай-ақ іргелес жатқан орталық бөліктерінде керісінше – жартас суреттерінде көп кездескенімен, қанжар сабында немесе басқа да бұйымдарда бұл мәтіндегі жылқы бейнесі мүлдем кездеспейді (әсіресе металл балқыту орталығы Орталық Қазақстан аймағында). Осы жөнінде В.А.Новоженов «бұл бейнелердің оңтүстіктегі Мыңшұқыр мен екінші Қаракөл көмбесінен табылған баламаларын сейма-турбалық ескерткіштерге ешқандай байланысы болмауы да мүмкін» дей келе «ботайлық жылқы түрінің таралу аймағы өте кең далалық, далалық-ормандық аймақтарды қамтыған және сондықтан бұлай мүсіндеу кез келген тайпаның бейнелеу өнерінен көрініс табуы мүмкін» деп болжам жасаған болатын [9, 41 б.]. Осы тұста бұл пікірді қолдай отырып, қазба кезіндегі не кездейсоқ табылған бұйымдардан айырмашылығы, жартас суреттері орын алмастырып жылжи алмайды деген теорияны айта кеткеніміз жөн болар.

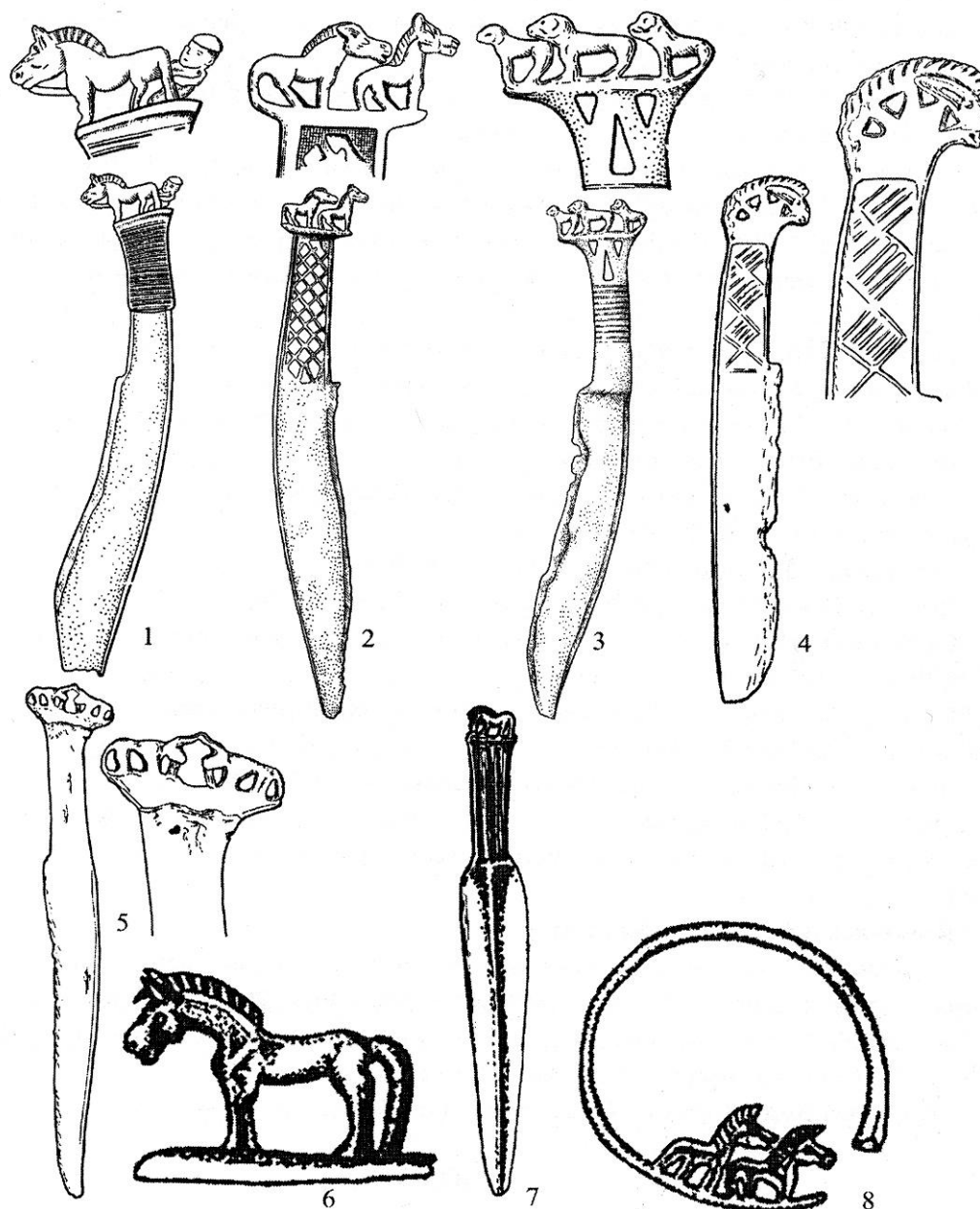
Жоғарыда айтылған мүсіндердегі жылқылардың хронологиялық шеңберлеріне байланысты кескінделу ерекшеліктерін Үлкен Қаратаудың жартас суреттерінен де байқауға болады. Қола дәуірінің алғашқы кезеңдерінде пайда болған жылқы суреттерінде олардың кекілдері тік, мойындары жуан және қысқа, бастары үлкен, екі аяқты етіп кескінделген (2-сурет, 1-3, 4а; 3-сурет, 1-20). Олардың ежелгі екендігінің және бір айғағы бірнеше жерде олар бұқалар немесе басқа жануарларға жегілген арбалармен бір көріністе кескінделген (3-сурет, 1-2). Кейінгі кезеңдерде, яғни уақыт өте келе олардың жалпы пішінінде өзгешіліктер пайда бола бастайды – тұлғасы мен мойындары жіңішкеріп, ұзарып, кейде төрт аяқпен кескінделе бастайды. Сондай ақ қола дәуірінің кейінгі кезеңдеріне тән Мыңшұқыр, екінші қаракөл көмбесіндегі, Минусинск ойпатындағы б.з.д. II мыңжылдықтың екінші жартысы мен I мыңжылдықтың басына жататын бұйымдардағы мүсінделген жылқылар тәрізді кекілдері маңдай тұсынан сабырап, үшкірленіп кескінделе бастайды. Осы ерекшеліктерді қарастырылып отырған аймақтың жартас суреттерінен де байқауға болады – қола дәуірінің соңғы кезеңдегі жылқы бейнелерінің кескінділуінен аң стилінің компоненттері орын ала бастайды (2-сурет, 4б; 3-сурет, 3-5). Д.Г.Савинов «барлық белгілі бейнелердің арасында ерте скиф кезеңінің ең алғашқы композицияларының бір-бірінің артынан қатар орналасқан (жүріп келе жатқан) жануарларды бейнелеу «идеясы» сөзсіз сеймалық бейнелеу үрдісінен қабылданған» деп түсіндіреді [15, 179-187 б.]. Жалпы Үлкен қаратаудың жартас суреттерінде жалдары тік осы пішіндегі жылқы бейнелері б.з.д. I мыңжылдықтың орта тұсындағы бейнелері арасынан өзінің бейнелеуін тоқтатып, оның орнын ұзын сирақты, ұзын мойынды «дала арғымағы» алмастыра бастайды. Бұндай ерекшеліктер туралы алғашқы болып Ходжакент петроглифтерін зерттеу барысында Х.А.Алпысбаев та: «Ходжакент петроглифтеріндегі жылқылардың ежелгі бойы қысқа, басы үлкен жабайы жылқылардан айырмашылығы бар, қолдан бұдандастырып шығарылған үй жылқылары – дала арғымағы» екендігін айтады [16, 268 б.]. Ал, А.Н.Марьяшев пен А.А.Горячевтың «көшпенділер өздерінің жаңадан қалыптасқан мәдениетінде бейнелеу үрдісінің болмауына байланысты белгілі бір дәрежеде таяушығыс мәдениеттің бейнелеу үрдісін пайдаланған» деген тұжырымдары шындыққа сай келмейтін тәрізді [17, 53 б.].

Сонымен жоғарыдағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерге сараптама жасай отырып Үлкен Қаратаудың жартас суреттеріндегі қарастырылып отырған жылқы бейнелерінің төменгі хронологиялық шегарасын б.з.д. II мыңжылдықтың басы екендігін айта аламыз. Уақыт өте келе олардың бейнелері стилістік өзгерістерге ұшырағанын да байқаймыз [18, 114-117 б.]. Бұл стилистикалық өзгерістер өзіндік бір үрдіс пен сабақтастықты жалғай отырып сақ-скиф дәуірінің бейнелеу өнеріне өте жоғары үлес қосқандығын айта аламыз

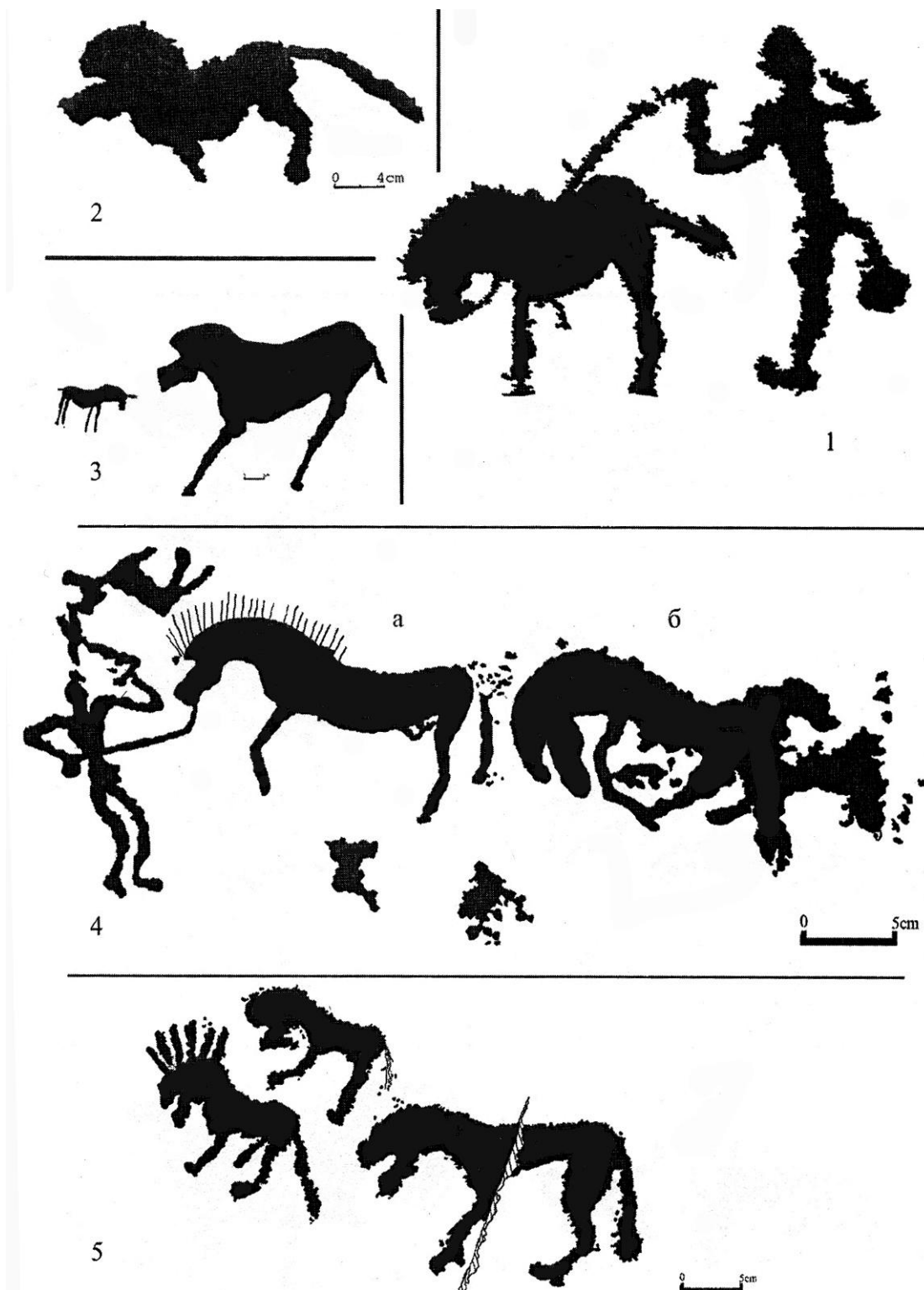
Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Черных Е.Н., Кузьминых С.В. Древняя металлургия Северной Евразии. –М.:Наука,1989. -с.118-119.
- 2 Кирюшин Н.Ф. О культурной принадлежности памятников преандрононовской бронзы лесостепного Алтая // Урало-Алтаистика: археология, этнография, язык. –Новосибирск: Наука,1985.-с.75
- 3 Винник Д.Ф., Кузьмина Е.Е, Второй каракульский клад //КСИА.-М.,1981, вып.167.-с.48-53
- 4 Акишев К.А., Акишев А.К. Древнее золото Казахстана. Алма-Ата,1983.-с.34
- 5 Цалкин В.И. Фауна из раскопок андрононовских памятников в Приуралье // Основные проблемы териологии.-М.:Наука,1972.-с.66-81
- 6 Бадер О.Н. Бронзовый нож из Сеймы с лошадыми на навершии//КСИА.-М.,1971. Вып.127.-с.98-103
- 7 Матюшенко В.И.Нож из могильника у деревни Ростовка //КСИА.-М.,1970,вып.123.-103-105

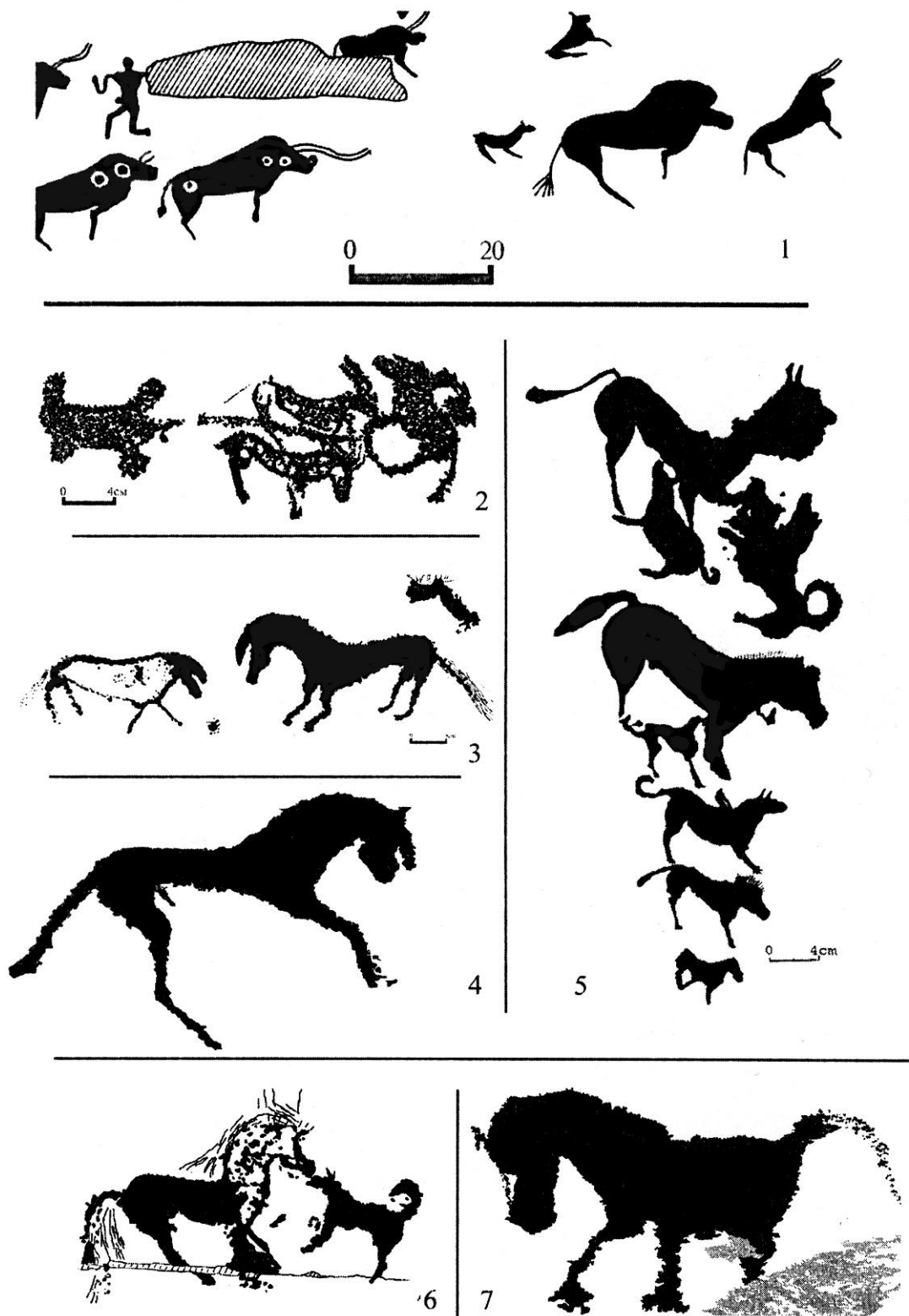
- 8 Дэвлет М.А. О происхождении минусинских ажурных поясных пластин //Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.-М.,1976.-с.319-227, рис.2
- 9 Новожинов В.А.Петроглифы Сары Арки. Алматы, 2002.-с.39
- 10 Байпаков К.М., Марьяшев А.Н.,Потапов С.А., Горячев А.А. Ешкіөлмес тауларындағы петроглифтер.-Алматы,2005.-18-19-бб.
- 11 Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии.-М.: Наука,1980.-с.106, рис.34.
- 12 Самашев З.С. Наскальные изображения верхнего Прииртышья.- Алма-Ата,1992.-с.152,рис.167-168
- 13 Самашев З.С., Кулик В.К. Обследование наскальных рисунков Восточного Казахстана //АО,1974.-М.,1975.-с.493-494
- 14 Пяткин Б.Н., Миклашевич Е.А. Сеймино-турбинская изобразительная традиция. пластика и петроглифы // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. М.:Наука.-с.151
- 15 Савинов Д.Г. Реалистические изображения лошадей скифского времени и сейминская изобразительная традиция // Исторический ежегодник. –Омск,2000.-с.179-187
- 16 Алтысбаев Х. Новые наскальные изображения Бостандыкского района //Труды ИИАЭ АН КазССР.Том. I. Археология.-Алма-Ата,1956.-с.268
- 17 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Наскальные изображения Семиречья.- Алматы, 1998.-с. 53.
- 18 Мургабаев С.С. Үлкен қаратаудың жұртас суреттері. –Түркістан: «Сейіт», 2017. -130 б.
- 1 Chernykh E.N., Kuzminykh S.V. 1989. Drevnyaya metallurgiya Severnoi Evrazii. Moscow : Nauka 1989. -s.118-119
- 2 Kiryushin N.F. O kulturnoi prinadlezhnosti pamaitnikov predandronovskoi bronzy lesostepnogo Altai//Yralo-Altaistika:arheologia,etnografia, aizyk.-Novosibirsk:Nauka,1985.-s.75
- 3 Vinnik D.F.,Kuzmina E.E. Vtoroi karakylskiy klad//KSIA.-М.,1981, вып.167.48-53
- 4 Akishev K.A., Akishev A.K. Drevnee zoloto Kazahstana. Alma-Ata,1983.s.34
- 5 Calkin V.I. Fayna iz andronovskikh pamiatnikov v Priurale// Osnovnye probleme teriologii.-М., Nauka, 1972.-s. 66-81
- 6 Bader O.N. Bronzovyi noj iz Seimye s lohadmi na navershii //KSIA.- М.,19706 вып.123.-s. 319-227, ris.2;
- 7 Matiushenko V.I. Noj iz mogilnika u derevni Rostovka //KSIA.-М.,1970,вып..123.s.-103-105; 8 8 Devlet M.A. O proiskhozhenii vinusinskih azhurnykh poiasnykh plastin //Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii.- М.,1976.-s.319-227, ris.2
- 9 Novozhenov B.A/ Petroglify Sary Arki. Almatyi, 2002.-s.39
- 10 Baipakov K.M.,Mariashev A.N.,Potapov S.A., Goriachev S.A. Eshkiolmes taularyndagy petroglifter-Almaty,2005.-18-19-bb.
- 11 Sher Ia.A Petroglify Srednei I Tsentralnoi Azii.-М.: Nauka,1980.-s.106, ris.34.
- 12 Samashev Z.S. Naskalnye izobrajeniya Verhnego Priirtishya. Alma-Ata,1992, s.152,ris.167-168
13. Samashev Z.S., Kulik V.K. Obsledovanie naskalnih risunkov Vostochnogo Kazahstana//АО.-М.,1975.-s.493-194.
- 14 Pyatkin B.N., Miklashevich E.A. Seimino-turbinskaya izobrazitel'naya tradiciya:Plastika i petroglifi//Problema izucheniy naskalnih izobrazenii v SSSR.-М., Nauka.s/151
- 15 Alpyisbaev H. Novyie naskalnye izobrajeniya Bostandyikskogo rayona // Trudy IIAE AN KazSSR. Tom. I. Arkheologiya. –Alma-Ata, 1956. –s. 268
- 16 Savinov D.G/ Realisticheskie izobrajeniya loshadei skifskogo vremeni I seiminskaya izobrazitel'naya tradiciya//Istoricheskii ejegodnik.-Omsk,2000.-s.179-187
- 17 Maryashev A.N., Goryachev A.A. Naskalnie izobrajeniya Semirechya.- Almati, 1998.-s.53
- 18 Murgabayev S.S. Ulken Karaudyn petrogliftery. –Turkestan: "Seit", 2017.-130 b.

1-сурет. Сейма-Турбинолық мәнердегі тік жалды жылқылар мүсінделген заттай бұйымдар: 1-Растовка қанжары; 2-Сейма қанжары; 3-Турбина II қанжары; 4-Елеулино I қанжары; 5-Джунба қанжары (Черных, Кузьменных бойынша); 6-қола мүсін, Минусинск ойпаты (Пяткин, Миклашевич бойынша); 7- Екінші Қаракөл көмбесі (Винник, Кузьмина бойынша); 8-Сырға Мыңшұқыр (Ақышевтар бойынша)

2-сурет. Қаратау жартас суреттеріндегі тік жалды жылқы бейнелері

3-сурет. Қаратау жартас суреттеріндегі тік жалды жылқы бейнелері

ӘОЖ 903.18(574.52)
МРНТИ 03.41.91.

Е.Ш. Ақымбек¹

*¹PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан
eraly_a@mail.ru*

ШУ-ТАЛАС ӨҢІРЛЕРІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ СЫРЛЫ КЕРАМИКАЛАРЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық қалалардан табылған сырлы керамикаларға жүргізілген талдау жұмыстары қарастырылады. Өңірлерде сырлы керамикалардың пайда болу уақыты мен керамикаларды сырлау технологиясы сипатталады. Сонымен бірге ортағасырлық Ақтөбе, Аспара, Құлан, Төменгі Барысхан, Бектөбе, Тамды қалаларынан табылған керамикалардың жасыл, ақ, қара, қоңыр, қызыл, сары түсті сырына алғашқы рет жүргізілген химиялық талдау жұмыстары беріледі.

Тірек сөздер: Шу-Талас өңірлері, орта ғасыр, саз, керамика, ангоб, сыр.

Е.Ш. Ақымбек¹

*¹PhD доктор, ВНС, Институт археологии им А.Х. Марғұлана,
г. Алматы, Казахстан*

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИВНОЙ КЕРАМИКИ СО СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДИЩ ДОЛИН РЕК ШУ И ТАЛАСА

Аннотация

В статье проанализирован состав поливной керамики обнаруженной на средневековых памятниках в долинах рек Шу и Талас. Дается хронология появления и технология производства поливной керамики. Впервые произведен химический анализ голубой, белой, черной, красной, коричневой, желтой глазури на керамике, найденных на средневековых городищах Актөбе, Аспара, Кулан, Нижний Барсхан, Бектөбе, Тамды.

Ключевые слова: долины рек Шу и Таласа, средневековье, глина, керамика, ангоб, полива.

E.Sh. Akymbek¹

*¹PhD, Leading Scientific Employee of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology,
Almaty, Kazakhstan*

RESEARCHES OF GLAZED CERAMICS FROM MEDIEVAL CITES OF VALLEYS OF SHU AND TALAS RIVERS

Annotation

The structure of the glazed ceramics found at medieval cities in valleys of the Shu and Talas Rivers is analyzed in the article. The chronology of emergence and the production technology of glazed ceramics are resulted. The chemical analysis of blue, white, black, red, brown, yellow color glaze on ceramics, found at medieval cities of Aktobe, Aspara, Kulan, Low Barskhan, Bektobe, Tamdy for the first time was made.

Keywords: valleys of Shu and Talas Rivers, the Middle Ages, clay, ceramics, engobe, glaze.

Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық қоныстық ескерткіштерден табылған қыш ыдыстардың біршама бөлігін сырлы ыдыстар құрайды. Қыш ыдыстардың бетін әсемдеуде қолданылған алуан түрлі әдістердің бір түрі – бетін қоспалар арқылы әшекейлеу. Олар көзелік саздың бетіне тұтасып, түсін өзгертеді. Бұл әдіс жоғарыда айтылған өңдеу тәсілдерінің кез-келгеніне жүргізілген. Ыдыс бетін әшекейлеу әдістерінің негізгі екі түрі бар: бірі бұйымның белгілі бір бөлігі болса, екіншісі толығымен, яғни іші-сыртының барлық жері. Әшекейленген ыдыс күйдірілу барысында, басқа да өңдеу тәсілдеріне қарағанда бетін өзгертеді.

Шу-Талас өңірінің ортағасырлық қалаларының қолөнер кәсібінде көркем өрнекті қыш бұйымдардың пайда болуы, дамуы және оның басқа да көркемдік мәдениет түрлерімен өзара байланысы оның заттай мәдениетінде өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Ортағасырлық көзешілік өндірісте қыш бұйымдарды әсемдеп өрнектеудің біршама таралған түрі – көркемдік өрнектер. Көркемдік өрнектерге бұйымдардың бетіне (іші-сыртын, ішін, сыртын) түрлі түсте түсірілген бояулар немесе бояқтар және сұйық қорытпалар жатады. Олар алуан түрде көркемделіп әшекейленген. Бояуды түсіру жолдары да әрқалай: жағу, көмкеру, жалату, суару, салу және т.б.

Бетін бояудың біршама кең тараған әдісі – бояғыш затты сыр немесе пигмент. Пигмент органикалық немесе органикалық емес болып, күйдіргенге дейін де, күйдіргеннен кейін де қолданыла береді. Дегенмен органикалық пигменттер күйдіру кезінде жиі тотығып, жойылып кетеді. Заттек қолданылған уақытта бұйым беті құрғақ болса жақсы ұстайды. Қалалардың ыдыстары бір түсте, екі түсте, ол бихромды деп сипатталады және үш немесе одан көп түсті полихромды әшекейлі болып келген.

Көпшілік пигменттер керамикаға бояғыш қоспа, жұқа саз, су мен байланыстырушы ретінде пайдаланылған. Бояғыш заттар бұйым бетіне жануарлардың қылынан немесе жүнінен, өсімдіктердің талшығынан не қауырсынынан жасалған бояу жаққыштар арқылы жағылуы мүмкін. Бояғыш заттар химиялық элементтерден тұрады, тек үш бояғыш зат: темір, марганец және көміртек күйдіру температурасына төтеп береді. Металл элементтердің көптеген түрі сырда (глазурге) қолданылуы, оның түстік шеңберін арттырады.

Ортағасырлық қалалардың керамикаларының сыртына, не ішіне түс беріп көркемдеудің екі түрі: ангоб пен глазурь (сыр) болғандығын көреміз.

Ангоб (французша – engobe) сұйық лай (саз), қышты сәндеудегі жалатпа немесе көмкерме, оны қыш бұйымның сыртына, оған түс беру үшін немесе тұрпайы құрылыстық материалдарға пайдаланылады. Ангоб ақ (ақ саздан) және түсті (түсті құрайтын қоспалы лай) болып ерекшеленеді. Ангоб антикалық сәндік өнерде кең тараған, орыстардың қыш өндірісінде «побела» («ақтау») атауымен белгілі. Ангоб әдетте жаңа пішінделіп, кептіріліп немесе күйдірілуге дайындалған бұйымның сыртын бүркуде немесе суаруда қолданылады (ангобтайды).

Глазурь (немісше «glas» - шыны (әйнек) сөзінен «glasur» шыққан), қыш бұйымның бетіне 0,15-0,3 мм. қалыңдықта жағылған, күйдіруде сіңіп бекіген шыны тәрізді көмкерме.

Керамика ісі бойынша техникалық және ғылыми-көпшілік әдебиеттерде глазурьдің формуласы төмендегідей беріледі: $X(R_2O+RO) \cdot YR_2O_3 \cdot ZRO_2$, мұндағы X, Y, Z – глазурьдағы негізгі, амфотерлі және қышқылды тотықтарға сай құрамды анықтайтын коэффициенттер [1, с. 21].

IX ғ. бастап мәдени қабаттардан кездесетін, бетінде, не толығымен алуан түрлі түсте нақышталып көркемделген немесе өрнектеліп әсемделген ыдыстарды орыс тілінде «поливная», кейде «глазуванная» деп атайды. Олай болса, орыс тілінде «глазурь» сөзінің бір баламасы ретінде «полива» (орысша «полива» - қыш заттардың бетіне жағатын шыны тәріздес жылтырауық қорытпа) қолданылады. «Полива» сөзінен «поливная керамика» атауы шығып, ол барлық сырлы ыдыстардың ортақ атауына айналған.

«Полива» – қыш ісінің дамуында, саз өнімінің құрамы үшін қоспада және саз сұрыбын таңдауда, сонымен қоса оның пішінін келтіру мен күйдіруде, өңдеу мен бұйым сыртын әшекейлеудің шығуында маңызды рөл ойнады. Жұқалықтың шегі мен қыштың түсі бойынша әдемілік, беріктілік пен жеңілдікті алуға септігін тигізеді. Дегенмен қыш – ыдыстарды сылауға арналған сұйық құрам.

Қазіргі таңда осы көркем қыш ыдыстарды неше түрлі түсте әсемдеп әшекейлеген бояуға не қорытпаға байланысты терминдер аудармасыз немесе аударылып беріліп келеді. Кейбірі аталған терминдердің тілімізде мағынасын ашатын сөздермен баламаланып немесе сыртқы көрінісіне қарай жазылуда. Дегенмен, жоғарыда аталған «глазурь», «поливная» және «ангоб» сөздері қазақша еңбектерде қалай берілгендігіне тоқталып өтуді жөн көрдік.

И.М. Джаббаров Хорезмдегі қыш қолөнершілердің «глазурь» сөзін «ашкар», ал «ангоб» сөзін «лай» деп атайтынын жазған [2, с. 389].

К.А. Ақышев «глазурь», «поливная» ыдыстарын «жылтыр көзді», «жылтыр шынымен боялған», «глазурьмен қапталған» немесе «қорғасын түсті шыны бояумен боялған» деп берген [3, б. 70-85].

М. Қожа «глазурь» сөзін «сыр» деп берсе, ал «ангоб» сөзін сол күйінде қолданған [4, б. 64-115].

У.Х. Шәлекеновтың еңбегінде «глазурь» сөзін «жылтыр өрнекпен сырланған» деп берсе [5, б. 154], Н.О. Алдабергенов «глазурь» сөзін «сыр» деп баламалаған [6, б. 119-124].

К.М. Байпақов пен Д.А. Воякин «поливная» сөзін «әйнекей» деп аударып, «глазурь» сөзін сол күйінде қалдырған [7]. К.М. Байпақов пен Е.А. Смағұлов «глазурь» сөзін «сырлы» немесе «бояулы», «поливная» сөзін «шыңылтыр» деп берген [8, б. 32, 38]. сонымен қоса, «газурь» сөзін тағы бір еңбектерінде «шыңылтыр», «жылтырақ», ал, «полива» сөзін «қаптама» деп берген [9, б. 50-55].

К. Байпақов пен А. Нұржановтың еңбегінде «глазурь» мен «полива» сөздерінің мынандай түрлерін келтірген: «жалатпа», «жылтырауық сылақ», «глазурь» [10, б. 113-140].

М. Елеуовтың еңбегінде «глазурь» сол күйінде, «поливная» сөзі «бояулы» деп берілген [11, б. 117].

М. Қасеновтің еңбегінде ыдыстар түсі мен түрленуіне қарай «жалатпалы» және «жалатпасыз» деп бөлінген [12, б. 23].

Сонымен іші мен сырты әсемделіп көркемделген ыдыстар жоғарыда аталған еңбектерде «жылтыр шынымен боялған», «глазурьмен қапталған», «қорғасын түсті шыны бояумен боялған», «глазурь», «ангоб», «бояулы», «жалатпалы», «жалатпасыз», «шыңылтырлы», «жылтыр өрнекті», «сырлы» деп берілген.

Түркі халықтарының бірқатарының «глазурь» сөзіне берген баламасы немесе аудармасы мен түсіндірмесіне тоқталайық.

Түркиялық түріктер «глазурь» сөзін «sir», «sirça» деп атаса, глазурьмен көмкеруді «çinelemek», «sirlamak», «simlemek» деп атайды. «Sirça» - біздіңше «әйнек» дегенді білдіреді. Яғни, «глазурь» сөзінің түрікше аудармасы біз қолданылып жүрген «сыр», «шыны» немесе «әйнек» сөздерінен алшақ емес екен. Дегенмен, «бояу» сөзі түріктерде де «boya» деп айтылады.

«Глазурь» сөзі қырғызша «айнектей катуу сыр» деп аударылады [13, с. 132]. Яғни, мұнда да «әйнек» сөзі қолданылып отыр. Ал, «бояу» сөзі қырғызша «боёк», ал, «сыр» сөзі «сыр» деп айтылады [13, с. 306].

Татар тілінде «глазурь» сөзі «шійрә», «чини» деп жазылады [14, с. 81]. Бұларда да «шыны» сөзі айтылған. Бірақ, «бояу» сөзі «ренг» деп аталса, «сырлы» сөзі біздіңше «бәдіз» («ою»), «бедер» дегенді білдіреді.

Өзбектер «бояу» сөзін «bo'yoq» деп айтады [15, с. 316].

«Глазурь» сөзі орысша-қазақша сөздікте «әйнеке», «әшекей», «жылтырауық» (ыдыстың іші-сыртын жалататын, сырлайтын жылтыр зат) деп аударылған [16, с. 172]. Сонымен қоса, «глазурь» сөзі қазақ тіліне «әйнекей», «шыңылтыр» деп те аударылған. Әйнекей – қыш, фаянс және т.б. заттардың сыртын жылтырататын қорытпа, глазурь [17, б. 65]. Шыңылтыр – әйнек, қыш, фаянс, т.б. заттардың сыртын жалтырататын қорытпа, сыр – бір затқа ерекше түс, рең беру үшін пайдаланылатын сұйық зат, бояу [17, б. 601, 751]

Олай болса, жоғарыда аталған аталымдардың мағынасы мен түсіндірмелері көрсеткендей «глазурь» сөзі орыс тілінде «полива», түркі халықтарының тілінде «сыр», «шыны», «әйнек» деп аударылатыны белгілі болды.

Дегенмен, «глазурь», «полива» сөздерінің аудармасын қазақ тіліндегі «шыңылтыр», «әйнекей», «сыр» сөздері беріп тұрғанымен, түркі халықтарына ортақ «сыр» сөзі ыдыстарға көркемдік түс беріп тұрған бояудың немесе қорытпаның толық мағынасын ашады. Себебі, «бояу» – затты белгілі бір түске келтіру үшін жағылатын, жұқтырылатын сыр, бояқ [17, б. 107]. Яғни, сұйық қорытпа «сыр» деп аталады. «Глазурь» шыныға ұқсас болғандықтан, «шыны тәрізді сыр» деп беріледі. «Глазурьдің» түсіндірмесінде түске бөленуі металдар тотығының қосылуының нәтижесінде іске астындықтан, оны «сыр» деп атауға толық негіз бар. Оның үстіне, Махмұд Қашқаридің еңбегі бойынша «шыны» сөзі көне түркі тілінде «sitiçya» деп аталғаны жазылған [18, с. 505]. Осы сөздің түбірінде айтылғандай «сыр» сөзінің жатуы мәселені нақтылай түседі. Дейтұрғанмен, «бояу» сөзі көне түркі тілінде «bodayu» деп берілген [18, с. 109].

Әйтсе де, түрлі түсті бояуда сырланған ыдыстардың сырты мөлдір, түссіз шыны тәрізді қорытпамен көмкерілгендері де кездеседі. Ондай жағдайда «мөлдір, түссіз сыр» деп атағаннан гөрі бірқатар түркі халықтарына ортақ сөздің түбірінен шыққан тіліміздегі «шыңылтыр» немесе «әйнекей» сөздерін қолданып жазу оның толық сипатын ашып көрсете алады.

«Шыныаяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді» – деп мақалдатқан халқымыз «сыр» сөзін бұрыннан ыдыстың сыртындағы қорытпаға байланысты айтса керек.

Сондықтан да, түрлі түсті бояуда көмкеріліп әсемделген қыш ыдыстарды түркі халықтарының көбінде қолданылатын «сыр» сөзіне байланысты «сырлы ыдыстар» немесе «сырлы қыш ыдыстар» деп атауға толық негіз бар. Ал «ангоб» сөзі көбінде түпкі мағынасы бойынша сол күйінде беріледі.

«Ангоб» пен «сырдың» қалай жасалынып, қандай мақсатта жағылатындығына тоқталсақ.

Саз бұйымды кептіру және күйдіру барысында ангоб залалды болдырмауды қамтамасыз етеді. Ангобтың иілімділігі көзелік саздан да жоғары болады. Сондықтан ангоб массасына әр түрлі қоспалар: каолин немесе ақ түсті саз, глинозем, бор, кварцты құм, сонымен қатар қыш ұнтағы, шамот қосылады. Ангобтың түсін өзгерту үшін бояушы тотықтар мен соған ұқсас пигменттер қосылған. Қызыл қоңыр түстегі барлық реңкті ангоб массасы көзе өндірісінде ежелгі уақыттан бері қолданылып келеді, себебі ол құрамында темір қоспасы көп табиғи түсті иілімді саздан дайындалған.

Басқа түстегі ангоб ақ түсті ангоб массасына табиғи және синтетикалық пигменттер: кобальт оксидін (көк түсті бояу үшін), хром оксидін (жасыл), марганец оксидін (қызыл қоңыр), мыс оксидін (көгілдір), темір оксидін (қызғылт қоңыр), темір, хром мен кобальт оксидтерінің қосындысын (қара) қосу арқылы алынады [1, с. 32].

Қала керамикаларында ангобтың негізінен екі түрін: ақ және түсті түрлерін көруге болады. Бұл аталған екі түр кез-келген бұйымдарда кездесе бермейді. Керамикалардың түсті ангоб түрлеріне: қоңыр қызыл, қызғылт, қошқыл қызыл, қоңыр түстері жатады.

Ақ немесе ашық түсті ангоб негізінен сырланатын ыдыстарға, онда да түсірілетін сырға байланысты жағылады. Егер саз тура сондай түсте болса, онда оны тек микроскоп арқылы ғана құрылымдық ерекшелігін ажыратуға болады. Олардың түсі, сапасы, жылтырауы мен қалыңдығының ерекшелігі сазды минералдың түріне байланысты.

Қалалардан табылған бұйымдардың ішінде негізінен асханалық ыдыстарда: табақ (табақтың бірнеше түрі), тостаған және шаруашылық бұйым: түбек, шырақтардың сыр астына ақ ангобты қолданғандығын көреміз. Пайыздық үлесі бойынша табылған бұйымдардың арасында аталған ыдыстардың жартысына жуығына ақ түсті ангоб сыр астына пайдаланылған.

Қоңыр қызыл, қызғылт, қошқыл қызыл, қоңыр түсті ангоб (бұдан былай «түсті ангоб» деп аталады) барлық ыдыс түрлерінде кездеседі.

Қалалардан табылған керамикаларда жағылған ангобтың үш түрі кездеседі. Бірінші, ыдыстың белгілі бір бөлшегіне, негізінен ернеуіне жаққан ангоб аққан күйінде ыдыс бетінде қалады. Екінші түрі, жаққан ангобты былайша анықтау өте қиын, тек сулы қолмен сұрткен жағдайда ғана өте ұсақ бөлшектерінен көрінеді. Үшіншісі, күйдіріліп болғаннан кейін беті суарылған немесе батырылып алынған ыдыстағы пигменттер, не құрамындағы әк түстеніп шығады. Жағудан суарудың айырмашылығы – скользит күйдіргенге дейін, ал шаю күйдіргеннен кейін қолданылуында.

Қыш бұйымдарға (күйдіруге дейін) жүргізілген ақ немесе түсті лайдан жасалынып көмкерілген ангоб оның бетіндегі ақауларды жойып, оған қандай да бір түсті көрік береді.

Ангоб жағу әдісі үш жағдайда қолданылуы мүмкін: 1) ыдыстың бетін біркелкі кейіпке түсіреді; 2) бетіндегі тесіктер (саңылаулар) мен сызаттарды бекітеді; 3) кедір-бұдырлы жерлерін тегістейді.

Ыдыстың бойында кішкене ылғал бар кезде, жағылған ангоб бірқалыпты шығады. Өте ылғалды ыдысқа жағылған ангоб біркелкі болып түспейді. Дұрыс жағылмаған жерлері шөппен, терімен немесе көзешінің қолымен сүртілуі мүмкін. Бірақ жиі сұрту біркелкі болмай, кішкентей жарықтар түсіріп, бетін бүлдіруі мүмкін. Сондықтан да қала керамикаларының бетіне жағылған ангоб сол күйінде қалған. Негізінен ернеуінен төмен ағызған ангоб сол қалпында, аққан күйі жағылады.

Кейбір ангобтар жоғарғы жарқылға ие, бірақ олардың көбі таспен басып ысу арқылы жылтыратылады. Ангоб жағылған керамикалар кептіру мен күйдіру үдерісі кезінде мәселе туындатады: ыдыс тұрқы әрқалай көлемде кішірейеді. Осыған байланысты ангоб әдетте толық кепкен кезде, күйдіретін алдында ұқыптылықпен жағылады. Егер ангоб пен ыдыстың көзелік сазы әр түрлі коэффициентте болса, онда ол көп жағылады және күйдіру барысында немесе одан кейін қабыршықтануы мүмкін.

Бұйымның бетін жауып тұрған ангоб сипаттамасы оның құрамы мен күйдіру кезіндегі температурасына тікелей байланысты. Мұны негізінен жоғарғы температурадағы керамикаларды жасауда қолданған. Ангоб ыдыстың түсін тәртіп бойынша ақ және қоңыр қызыл түске ендіріп қана қоймай, оның отыруын немесе кішіреюін төмендетіп, ыдыс тұрқын жақсы сақтайды.

Жұқа скользит ыдыс тұрқына жақсы сіңуі үшін бірнеше рет жағылады. Кейде оның жақсылап жағып, сіңдіруде ыдыс бетіне күйдіру алдында май жаққан.

Әйткенмен де, ангоб бұйымды қатпарлап жапқанымен, соңында оның бетін өңдейді. Басқа да жағдайда ангобтау екі аралық амал болып табылады, яғни сырлау, әшекейлеу және т.б. қолданылады. Ангоб жүргізілгеннен кейін түсірілген сыр айрықша әдемі болады. Бірақ көп жағдайда ангобталған қыш бұйымдар күйдіріліп барып бетіне сыр жағылады.

Сыр ыдыстың бетін балқыған шыны секілді жауып тұрады. Ол да ангоб сияқты қолданылып, оған түс беріп, су өткізгіштігін төмендетеді. Бірақ мұның скользиттен ерекшелігі көп, себебі оны қыздыру температурасы жоғары және беті су өткізбейді, сонымен қатар белгілі композицияда болады.

Осы іші-сырты түрлі түстегі көркем ыдыстардың пайда болуы мен таралуы жөнінде бірқатар пікірлер бар. Орта Азия мен Қазақстанның әр түрлі өңірлеріндегі көркемдік қыш бұйымдар өндірісінің дамуын зерттеушілер түрлі кезендерге жатқызады.

В.Л. Вяткин сырлы қыш Самарқанда V ғ. пайда болды десе [19, с. 49-64], В.А. Шишкин Бұқара алқабы үшін бұл мерзімді VI–VIII ғғ. [20, с. 18], А.Н. Бернштам Тараздан шыққан алғашқы сырлы үлгілерді VII–

VIII ғғ. [21, с. 37] жатқызады. Сырлы ыдыс Орта Азияның дамыған өңірлерінің өзінде VIII ғ. ортасында пайда болды. Бұл Г.В. Григорьевтің Тали-Барзу мен Кафыр-Кала [22, с. 98-99] қалаларына, А.И. Тереножкиннің Афрасиаб [23, с. 132] қаласына жүргізген қазбаларынан белгілі. Хорезм жерінде сырлы бұйымдардың пайда болуын Н.Н. Вактурская IX ғ. жатқызады [24]. Шу өңіріндегі Ақбешімнен табылған сырлы бұйымды А.Н. Бернштам IX–X ғғ. мерзімдеді [25, с. 129]. Олай болса, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу жеріне бірлі-жарым сырланған қыш бұйымдар IX ғ. тарала бастаған деп айтуға болады.

К.М. Байпақов пен Л.Б. Ерзакович «Оңтүстік Қазақстан мен Отырарға жылтыратып боялған қыш бұйымдар IX–X ғғ. Орта Азиядан келген. IX ғ. – XIII ғ. басында Орта Азия, Таяу Шығыс пен Қазақстан арасындағы мәдени-экономикалық байланыстардың дамуы қыш бұйымдар мен басқа да көркем өнер туындыларының тек сәнділігі мен сапасын ғана емес, жетілдірілген технологиялық тәсілдерінің де тез таралуына барынша әсерін тигізді. Осы дәуірдің көркем қыш бұйымдары ортағасырлық қоғамның өзіндік талап-тілегіне сай болды» – деп жазады [26, б. 10].

Дегенмен, IX–XII ғғ. Орта Азия жерінің біраз бөлігі Түрік қағанаттарына бағынғандықтан, ол жерлер бір-бірімен тығыз байланыста болған. Яғни, көркемделген қыш ыдыстар үлкен аумақты қамтыған түріктердің иелігіндегі жерлерге бір мезгілде тарала бастаған. Олай болса, Орта Азия мен Қазақстанда сырлы қыштар X ғ. – XIII ғ. басында кең тараған.

Сырдың негізгі компоненті диоксид кремний болып табылады. Әр түрлі заттектер, яғни флюстер балқыту температурасын төмендетсе, металл тотықтарын бояғыш зат ретінде қосады. Флюс күл күйінде (негізінен калий мен сода), айта кетсек ағаш, шөп, жапырақ немесе басқа да материалдардан алынған күл сырдың компонентін құрайды. Керамикаларға әр түрлі сырдың түсін қолданылуы күлдің сілтілі түрінің болуына байланысты.

Сырдың мұншама түрін алуда жергілікті көзешілер дәстүрлі емес заттарды да пайдалануы мүмкін. Шайыр секілді органикалық материалдарды кейде сырдың тұтқырлығын күшейту және кептіру кезінде кездейсоқ зақымданудан, пешке қою барысындағы жұмыстардан қорғау үшін жағады.

Сыр түп негізінде химиялық жағынан сілтілі, сілтілі топырақты және тағы басқалар, алюмосиликатты және алюмоборосиликатты шыны. Сыр қыш бұйымдарды кір болудан, қышқылдың әсерінен қорғайды, оны су өткізбейтін етеді және сәулетті көркемдік талаптарға сәйкес бұйымға сәнді көрініс береді. Сыр мөлдір не мөлдір емес, түссіз немесе боялған, жылтыраған не күңгірт болуы мүмкін. Оның негізі – кварц, дала шпаты, каолин (ақ балшық). Сонымен бірге, сырдың құрамына металдар тотығы (тотық немесе химиялық элементтердің оттегімен бірігуі) кіреді. Көркем бұйымдарға ашық (мөлдір) түрлі-түсті сыр бояуы, яғни шыны тәрізді қорытпа қолданылған. Түссіз сырға металдардың тұзы мен тотығы қосылуы түс береді. Сонымен, кобальт тотығы – ашықтан қараға дейінгі көк түс; хром тотығы – жасыл; ал қалайының болуымен – қызғылт, қызыл түс береді; мыс тотығы зұбаржат-жасыл, көкшіл жасыл глазурь алуға, сонымен қоса қалпына келтіріп күйдіру үшін мысты қызыл реңкті глазурь қолданылады; марганецпен бірігуі қызыл қоңыр, қызғылт түс береді; темір тотығы – сары мен қызылдан қызыл қоңыр мен қараға дейінгі түс береді және т.б.

Қыш ыдыстардың сырына жүргізілген химиялық (XRF) талдау.

Қазақстан керамикасының тарихы өте ертеден басталады, бүгінде ортағасырлық қалалардың сырлы керамикасы кеңінен белгілі, себебі Жібек жолындағы ірі сауда орталықтары болған ескерткіштерімізде әр түрлі сырдағы импортты бұйымдармен қатар, жергілікті сырлы ыдыстар табылып жатыр. Әйтсе де, осы табылған мәдени мұраларымыз жеткілікті дәрежеде, әсіресе сырдың рецептісі зерттелмей келеді. Соған байланысты Шу-Талас өңірлерінің кейбір ортағасырлық қалаларынан табылған сырлы қыш ыдыс сынықтары зерттелді.

Химиялық (XRF) талдауларға Шу-Талас өңірлері және Қаратаудың солтүстік беткейіндегі ортағасырлық ескерткіштер: Ақтөбе, Аспара, Құлан, Төменгі Барысхан, Бектөбе, Тамды қалаларынан табылған отыз сырлы (түрлі-түсті) қыш ыдыс сынықтары тартылды. Бірнеше қаланың сырлы қыш ыдыс сынықтарын зерттеудің мақсаты салыстырмалы түрде ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Талдау жұмыстары Bruker pXRF Tracer III қолдану арқылы рентгендік флуоресценция (рентгенограмма) көмегімен жүргізілді². Зерттеу жұмыстары сырдың құрылымын анықтау, сонымен қатар оларды Оксфорд университетінде Александр Камарчик (Alexander Kaszmarczyk) зерттеген басқа да ірі мәдени орталықтар: Иран, Ирак және Сирия елдерінің исламдық керамикасымен салыстыру мақсатында жүргізілді [27]. Талдау нәтижесінде Шу-Талас өңірлері мен Қаратаудың солтүстік беткейіндегі қалалардың жасыл, сары,

² Химиялық талдау жұмыстарын Ph.D. профессор Клодия Чангтің (Claudia Chang) көмегімен Свит-Брайар Колледжісінің (Sweet Briar college. USA) зертханасында Leah Humenuck жүргізді.

қызыл қоңыр, ақ түсті сырды дайындау жолы біркелкі еместігі анықталды. Аталған қалалардың сары түсті сырды алу тәсілі Иран, Ирак және Сирия өндірісіне ұқсас. Дегенмен қазақстандық керамикалардың сырының құрамында қорғасын жоғары.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары Иран, Ирак, Сирияның бірқатар негізгі тарихи орындарынан жиналған 1000 тарта қыш сынықтарына жүргізілген XRF талдауының мәліметтерімен салыстырылды. Ондағы мақсат, ортағасырлық қалаларымыздағы көзешілердің осы уақытта сауда және т.б. жолдармен олармен байланысының қандай деңгейде болғандығын анықтау болды. Сапалық баға емес сандық баға үшін салыстыру % (пайыздық) үлеспен анықталды.

Рентгендік флуоресценция фотон-электронды әрекеттесу негізінде жұмыс істейді. Фотон рентгендік көзбен алынып, ішкі қабыршақта орналасқан электронды сіңіреді, оны жіберген кезде ядродағы байланыс энергиясына қарағанда біршама жоғарғы энергияға өтеді, бұл өз кезегінде босап, атом қалады. Бұл бос орын атомды қоздырады және сыртқы қабыршақтың бірі ішкі қабыршақта қалған негізгі электронды кеңістікті толтыру үшін ішіне енеді. Сыртқы қабыршақтың электроны ішкі қабыршаққа енген кезде энергия айырымына тең фотон түрінде шығарылған энергия айырымын қалыптастырады. Сосын аспап детекторы себілген фотон энергиясын белгілейді және оқиды. Бұл керамиканы рентгендік флуоресценциялық талдау үшін керек.

Негізгі элементтерді талдау 40,000keV, 20uA сары сүзгішті Bruker pXRF Tracer III топтамасымен алынды.

Сырдың әрбір түсін салыстыру төмендегідей параметрлерді пайдаланумен жүргізілді:

Параметрлер:

Pb	Жоғары: >35%, Төмен: 35%>	қорғасын мыс кальций темір марганец
Cu	Жоғары: >0.5%, Төмен: 0.5%<	
Ca	Жоғары: >2%, Төмен: 2%<	
Fe	Жоғары: >1%, Төмен: 1%<	
Mn	Жоғары: >0.05%, Төмен: 0.05%<	

Алынған нәтижедегі бұл параметрлер А. Камарчиктің зерттеулеріне ұқсас.

Салыстырмалы зерттеулер мына түстерге: жасыл, ақ, кара, қоңыр, қызыл және сарыға жүргізілді (суреттер 1-12; кестелер 2-7).

Алынған мәліметтер:

Кесте 1

Сырдың түстері	Химиялық элементтер	Қазақстан	Иран, Ирак және Сирия		
			жоғары	төмен	
жасыл	Pb	жоғары	жоғары	төмен	
	Cu	төмен	жоғары	жоғары	
ақ	Pb	жоғары	жоғары	жоғары	төмен
	Ca	төмен	төмен	жоғары	төмен
кара	Pb	жоғары	төмен		
	Fe	төмен	жоғары		
	Mn	жоғары	төмен		
қоңыр	Pb	жоғары	жоғары	төмен	
	Fe	төмен	төмен	жоғары	
қызыл	Pb	жоғары			
	Fe	төмен			
сары	Pb	жоғары	жоғары	жоғары	
	Fe	төмен	төмен	жоғары	

Олай болса, ақ, сары, қоңыр және жасыл түсті сырды дайындау тәсілдері бірқалыпты емес. Бұлар төменде салыстырмалы түрде суреттер 1-6, 11 және 12 көрініс тапқан. Тек қызыл түсті сыр ғана салыстырылмады.

Екі кара түсті сырды зерттеуде оны темір-марганец рецептінде жасағандығы анықталды. Сонымен бірге осы кара түсті сыр А. Кочмарчиктің зерттеулері нәтижесіне қайшы келеді. Бірақ бұл туралы қандай да бір ақпарат беру әлі де болса жеткіліксіз.

Сары түсті алу технологиясы осыған ұқсас Иран, Ирак және Сирия елдерінің керамикасынан біршама бөлектеу.

Сырды дайындауда жоғары дәрежеде қорғасын пайдаланылған Шу-Талас және Қаратаудың солтүстігіндегі қалаларының керамикасы Өзбекстандағы Ахсикет қаласындағы ислам керамикаларына өте ұқсас [28].

Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалаларында сырлы керамикалар Х ғ. бастап кездеседі. Аталған ғасырда өте сирек болғанымен, бояуының түсінде де ерекшеліктер бар. Көбінде жасыл түсті ыдыстар алғаш тараған. Мұндай ыдыстардың қатарына сырлы түбектерді жатқызуымызға болады. Сыр ыдыстың жарылмауын қамтамасыз етіп, сапасын жоғарлатса, бір шетінен олардың асханада кеңінен қолданылуы сәндік ретінде де болуы мүмкін.

Ортағасырлық қалалардың сырлы керамикаларына жүргізілген химиялық талдау жұмыстарының нәтижесі бойынша бірқатар пікірлер айтуға болады:

1. Әрбір қаланың керамикасындағы сырының химиялық элементтері пайыздық үлесі бойынша бір-бірінен аса алшақ емес. Бірақ XIV–XV ғғ. жататын қабатынан алынған Аспара қаласының керамикасы сырлында біршама ауытқушылық байқалады. Яғни, уақыт өте сыр дайындау технологиясы өзгеріске ұшыраған.

2. Керамика сырларының түсіне де байланысты химиялық элементтердің көрсеткіші өзгеріп отырады. Бұл сырға қосатын қоспаларға байланысты екендігі белгілі. Дегенмен, Шу-Талас өңірлерінің керамика сырлына қорғасынды көп қосқандығы анықталды. Мұны сырдың қатты жылтырауынан да байқауға болады.

3. XI–XIII ғ. басы аралығында сырлы керамикаларды жақсы күйдіргендігін, температураны бірқалыпты, жоғарғы дәрежеде болғандығын, сырының мөлдірлігінен және шыныға айналған сырдың арасында ауа көпіршігінің мен сызатты сызықтарды аздығы көрсетеді. Ал, Аспара қаласының сырлында ауа көпіршіктері біршама басым және майда жарықтардың жиі екендігін көреміз.

Жалпы ортағасырлық қалалардың керамикасындағы сырға қарағанда бояуды жергілікті жерлерде дайындағандығын байқауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бурдейный М. Искусство керамики. – М.: Профиздат, 2009. – 104 с.
- 2 Джаббаров И.М. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1959. – Т. 4. – С. 379-396.
- 3 Ақышев К.А. Ертедегі ескерткіштер елесі. – Алматы: Қазақстан, 1976. – 120 б.
- 4 Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі. – Түркістан: Мұра, 1996. – 159 б.
- 5 Шалекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 202 б.
- 6 Алдабергенов Н.О. Ортағасырлық Ақтөбе // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 1999. – №12. – Б. 119-124.
- 7 Байпақов К.М., Воякин Д.А. Ортағасырлық Қиялық шаһары. – Алматы, 2007. – 224 б.
- 8 Байпақов К.М., Сағұлов Е.А. Ортағасырлық Сауран шаһары. – Алматы: Gredo, 2005. – 202 б.
- 9 Байпақов К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ф.А. Ортағасырлық Жайық қала жұрты. – Алматы: Gredo, 2005. – 221 б.
- 10 Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.
- 11 Елеуов М. Орта ғасырлық Қарашық 1 қаласының цитаделіндегі кесік // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – Алматы, 2004. – №1 (32). – Б. 114-117.
- 12 Қасенов М. Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің мәдениеті (VI-XIII ғғ.): тарих ғыл. канд... дис. – Алматы, 1995. – 206 б.
- 13 Русско-киргизский словарь. 51000 слов. – М., 1957. – 991 с.
- 14 Русско-татарский словарь. – Баку, 1909. – 416 с.
- 15 Русско-узбекский словарь. 50000 слов. – М., 1954. – 1046 с.
- 16 Русско-казахский словарь. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1152 с.
- 17 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы, 1999. – 776 б.
- 18 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
- 19 Вяткин В.Л. Афрасиаб – городище бывшего Самарканда. – Ташкент, 1926. – 65 с.
- 20 Шишкин В.А. Археологические работы 1937 г. западной части Бухарского оазиса. – Ташкент: Изд. УзФАН, 1940. – 51 с.

21 Бернишам А.Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата, 1941. – 66 с.

22 Григорьев Г.В. Городище Тали-Барзу // Тр. отдела Востока Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1940. – Т. 2. – С. 87-105.

23 Тереножкин А.И. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда // ВДИ. – 1947. – №4. – С. 127-135.

24 Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX-XVII вв.) // Труды ХАЭЭ. – М., 1959. – Т. 4. – С. 261-342.

25 Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Ленинград, 1950. – №14. – 158 с.

26 Орта жасырдагы Отырар керамикасы. – Алматы, 1991. – 212 б.

27 Kaczmarczyk, A. "Digital Downloads." Analytical Data for Islamic Ceramics. University of Oxford: School of Archaeology, n.d. Web. 20 Mar. 2014. <http://www.arch.ox.ac.uk/dl-tite2.html>.

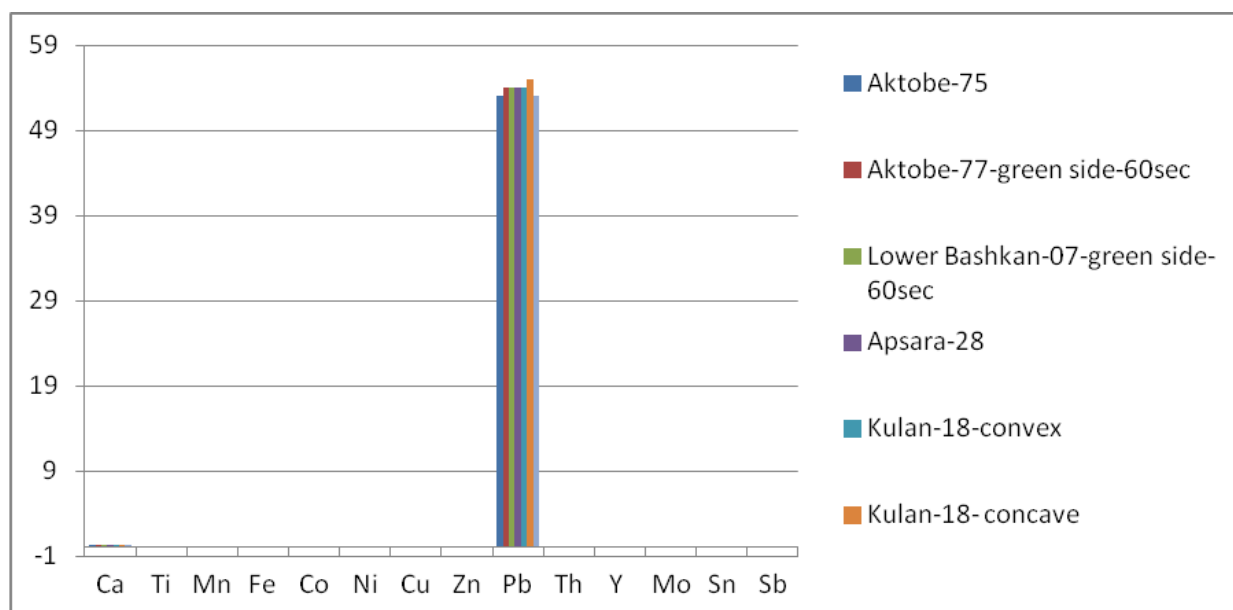
28 Henshaw, Christina M. Early Islamic Ceramics and Glazes of Akhsiket, Uzbekistan. Diss. – U College London, 2006.

Кестелер мен суреттер

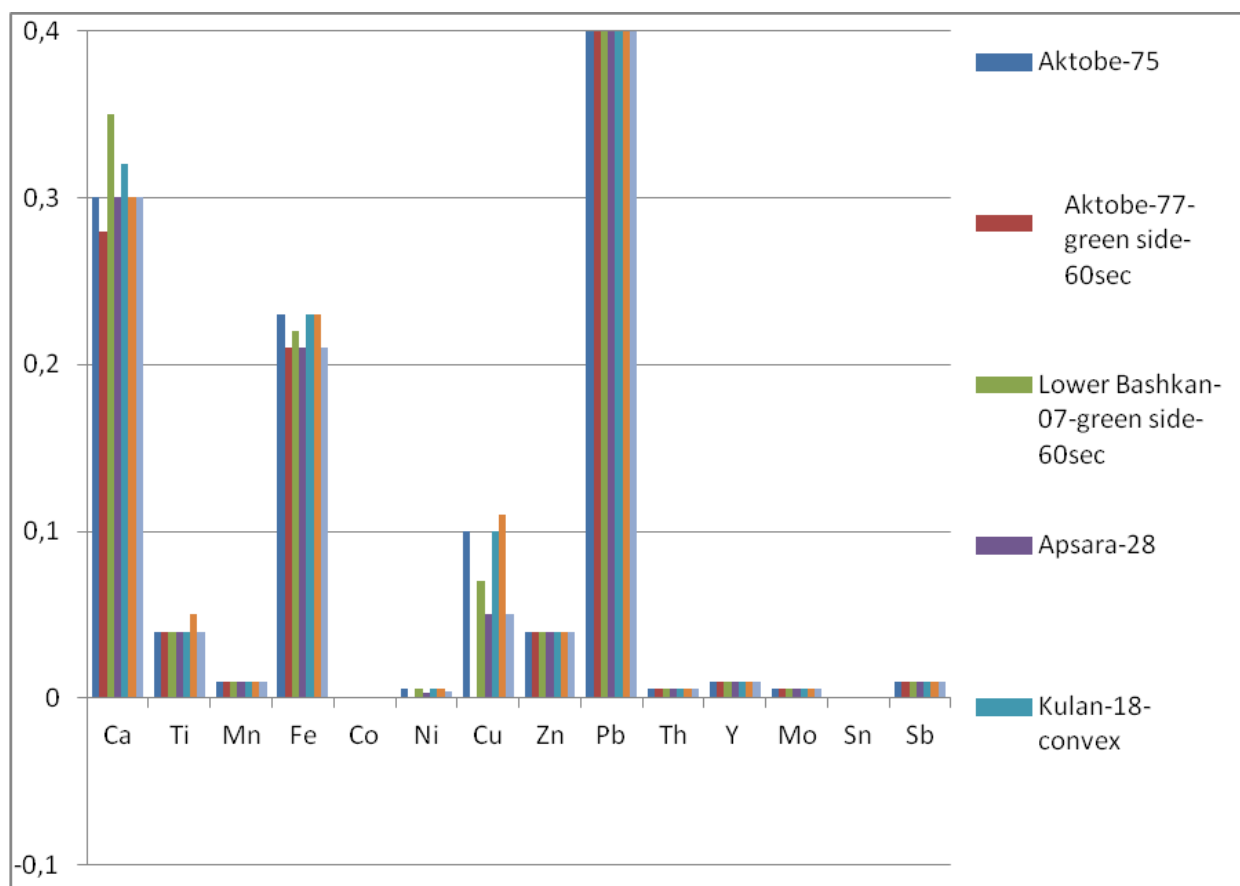
Жасыл түсті сыр:

Кесте 6 - Жасыл түсті сырды % салыстыру

	Aktobe-75	Aktobe-77	Lower Barshkan-07	Aspara-28	Kulan-18 Concave	Kulan-18 Convex	Kulan-19
Ca	0.3	0.28	0.35	0.3	0.32	0.3	0.3
Ti	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.05	0.04
Mn	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
Fe	0.23	0.21	0.22	0.21	0.23	0.23	0.21
Co	0	0	0	0	0	0	0
Ni	0.006	0	0.006	0.003	0.006	0.006	0.004
Cu	0.1	0	0.07	0.05	0.01	0.11	0.05
Zn	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04	0.04
Pb	53	54	54	54	54	55	53
Th	0.006	0.006	0.006	0.006	0.006	0.006	0.006
Y	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
Mo	0.006	0.006	0.006	0.006	0.006	0.006	0.006
Sn	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008
Sb	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01

Сурет 1 - Жасыл түсті сырды % салыстыру 1

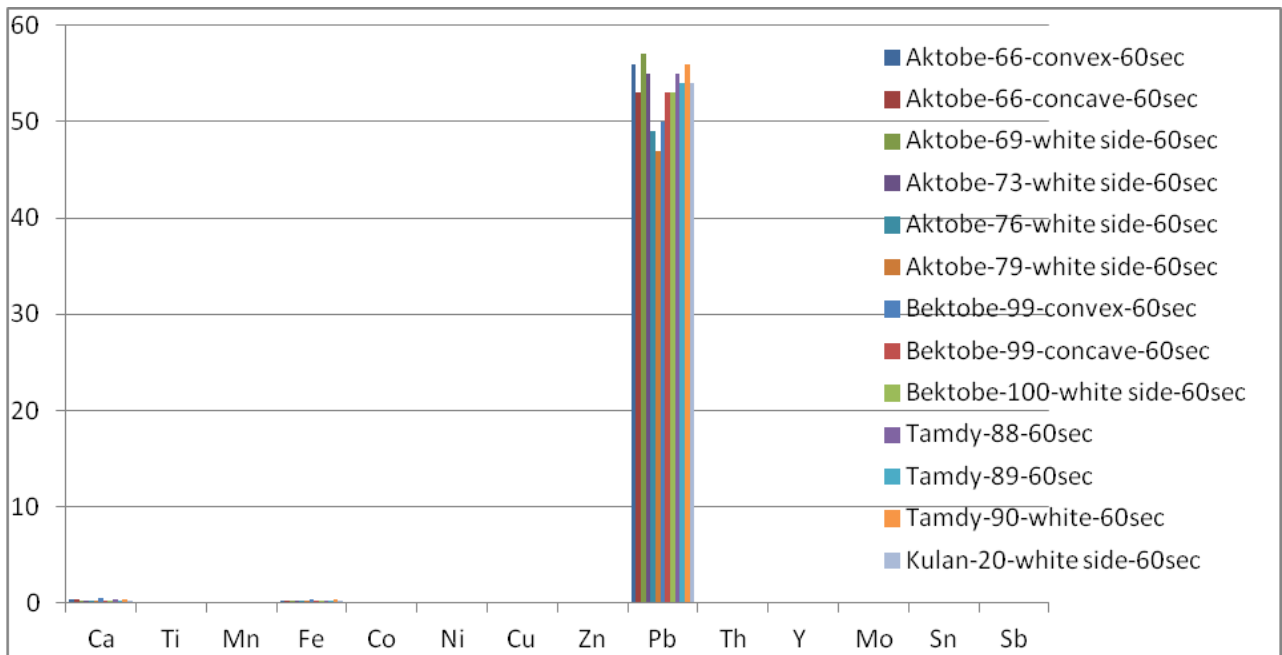

Сурет 2 - Жасыл түсті сырды % салыстыру 2

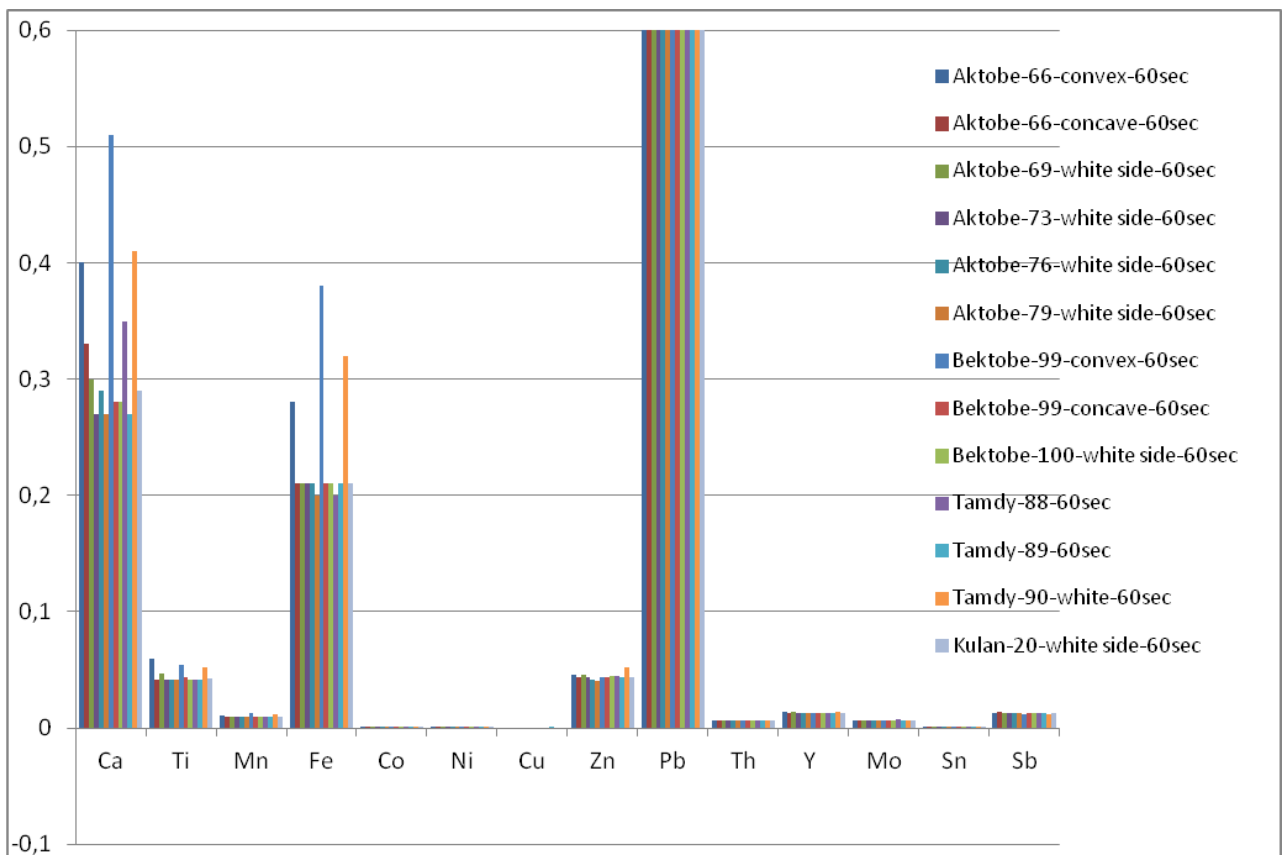
Ақ түсті сыр:

Кесте 3 - Ақ түсті сырды % салыстыру

	Aktobe-66	Aktobe-66	Aktobe-69	Aktobe-73	Aktobe-76	Aktobe-79	Bektobe-99	Bektobe-99	Bektobe-100	Tamdy-88	Tamdy-89	Tamdy-90	Kulan-20
Ca	0.4	0.33	0.3	0.27	0.29	0.27	0.51	0.28	0.28	0.35	0.27	0.41	0.29
Ti	0.06	0.042	0.047	0.042	0.042	0.042	0.054	0.044	0.042	0.042	0.042	0.052	0.043
Mn	0.011	0.01	0.01	0.01	0.01	0.0098	0.013	0.01	0.01	0.01	0.01	0.012	0.01
Fe	0.28	0.21	0.21	0.21	0.21	0.2	0.38	0.21	0.21	0.2	0.21	0.32	0.21
Co	0.00025	0.00014	0.00016	0.00015	0.00013	0.00012	0.00041	0.00015	0.0007	0.00014	0.00015	0.00033	0.00015
Ni	0.00072	0.00054	0.0009	0.0009	0.00054	0.00057	0.001	0.0008	0.0007	0.00066	0.00085	0.001	0.00062
Cu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Zn	0.046	0.044	0.046	0.044	0.042	0.041	0.044	0.044	0.045	0.045	0.044	0.052	0.044
Pb	56	53	57	55	49	47	50	53	53	55	54	56	54
Th	0.007	0.0065	0.0068	0.0067	0.0063	0.0062	0.0065	0.0066	0.0065	0.0066	0.0066	0.0068	0.0066
Y	0.014	0.013	0.014	0.013	0.013	0.013	0.013	0.013	0.013	0.013	0.013	0.014	0.013
Mo	0.0063	0.0066	0.0065	0.0065	0.0065	0.0066	0.006	0.0065	0.0066	0.008	0.0065	0.0061	0.0065
Sn	0.00079	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.00077	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008
Sb	0.013	0.014	0.013	0.013	0.013	0.013	0.012	0.013	0.013	0.013	0.013	0.012	0.013

Сурет 3 - Ақ түсті сырды % салыстыру 1

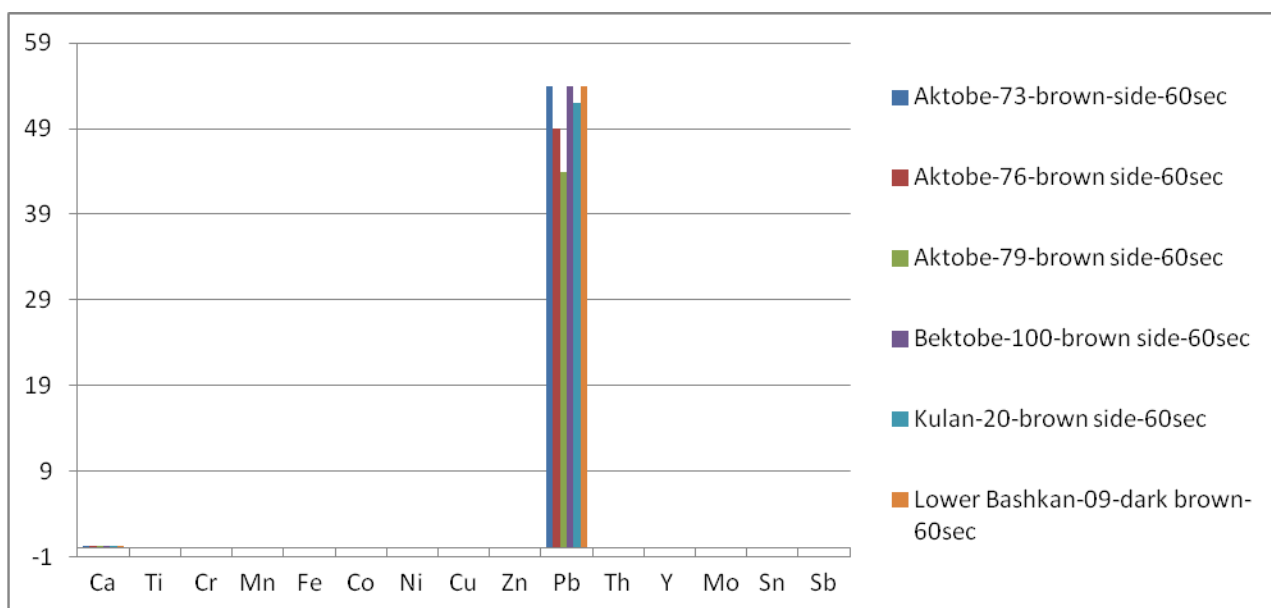

Сурет 4 - Ақ түсті сырды % салыстыру 2

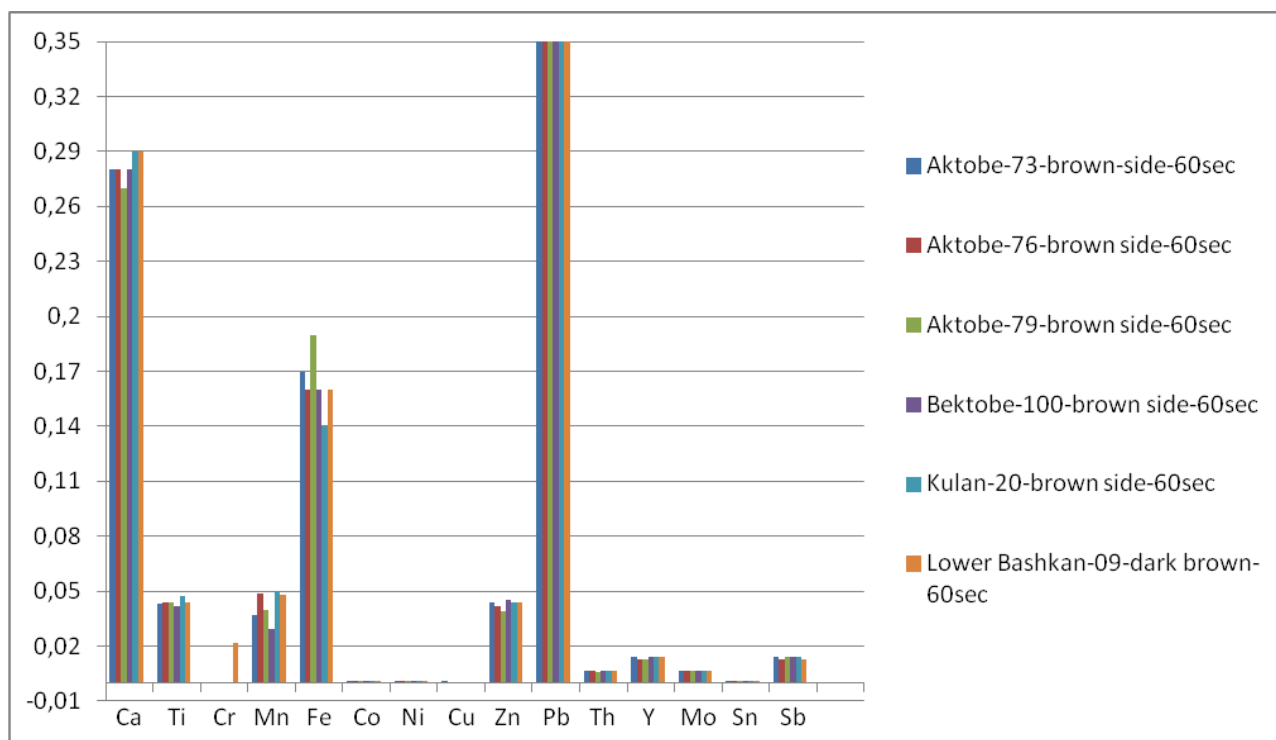
Қоңыр түсті сыр:

Кесте 4 - Қоңыр түсті сырды % салыстыру

	Aktobe-73	Aktobe-76	Aktobe-79	Bektobe-100	Kulan-20	Lower Bashkan-09
Ca	0.28	0.28	0.27	0.28	0.29	0.29
Ti	0.043	0.044	0.044	0.042	0.047	0.044
Cr	0	0	0	0	0	0.022
Mn	0.037	0.049	0.04	0.029	0.05	0.048
Fe	0.17	0.16	0.19	0.16	0.14	0.16
Co	0.0002	0.0002	0.0002	0.0002	0.0002	0.0002
Ni	0.001	0.0005	0.0004	0.0006	0.0006	0.0009
Cu	0.0009	0	0	0	0	0
Zn	0.044	0.042	0.039	0.045	0.044	0.044
Pb	54	49	44	54	52	54
Th	0.0066	0.0063	0.006	0.0066	0.0065	0.0066
Y	0.014	0.013	0.013	0.014	0.014	0.014
Mo	0.0066	0.0065	0.0066	0.0065	0.0065	0.0065
Sn	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008	0.0008
Sb	0.014	0.013	0.014	0.014	0.014	0.013

Сурет 5 - Қоңыр түсті сырды % салыстыру 1

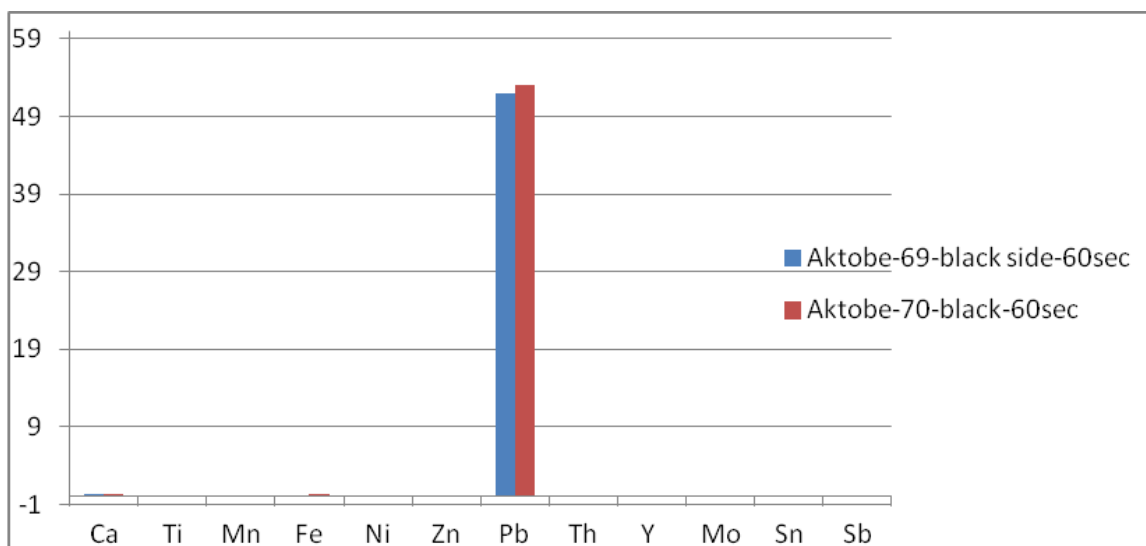

Сурет 6 - Қоңыр түсті сырды % салыстыру 2

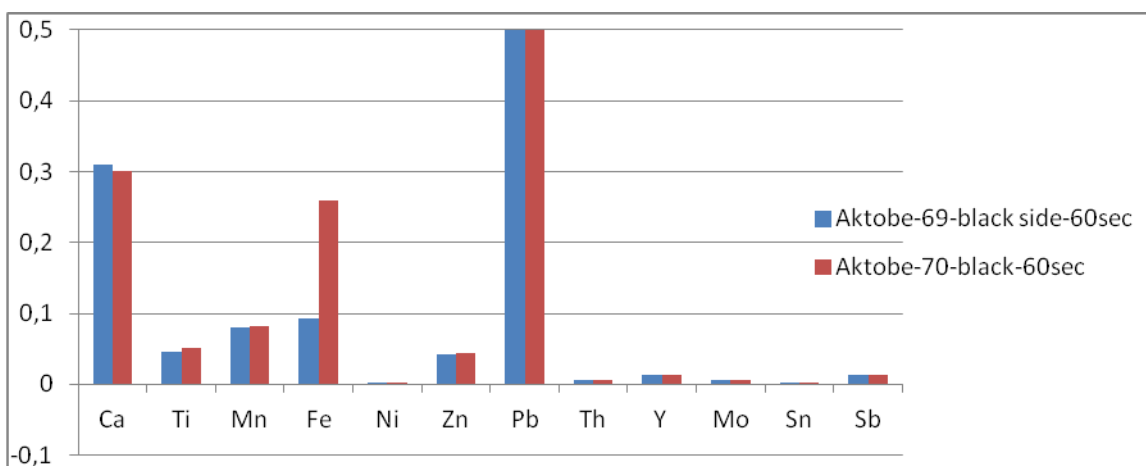
Қара түсті сыр:

Кесте 5 - Қара түсті сырды % салыстыру

	Aktobe-69	Aktobe-70
Ca	0.31	0.3
Ti	0.045	0.051
Mn	0.08	0.082
Fe	0.093	0.26
Ni	0.0005	0.0007
Zn	0.043	0.044
Pb	52	53
Th	0.0065	0.0065
Y	0.014	0.014
Mo	0.0065	0.0065
Sn	0.0008	0.0008
Sb	0.014	0.013

Сурет 7 - Қара түсті сырды % салыстыру 1

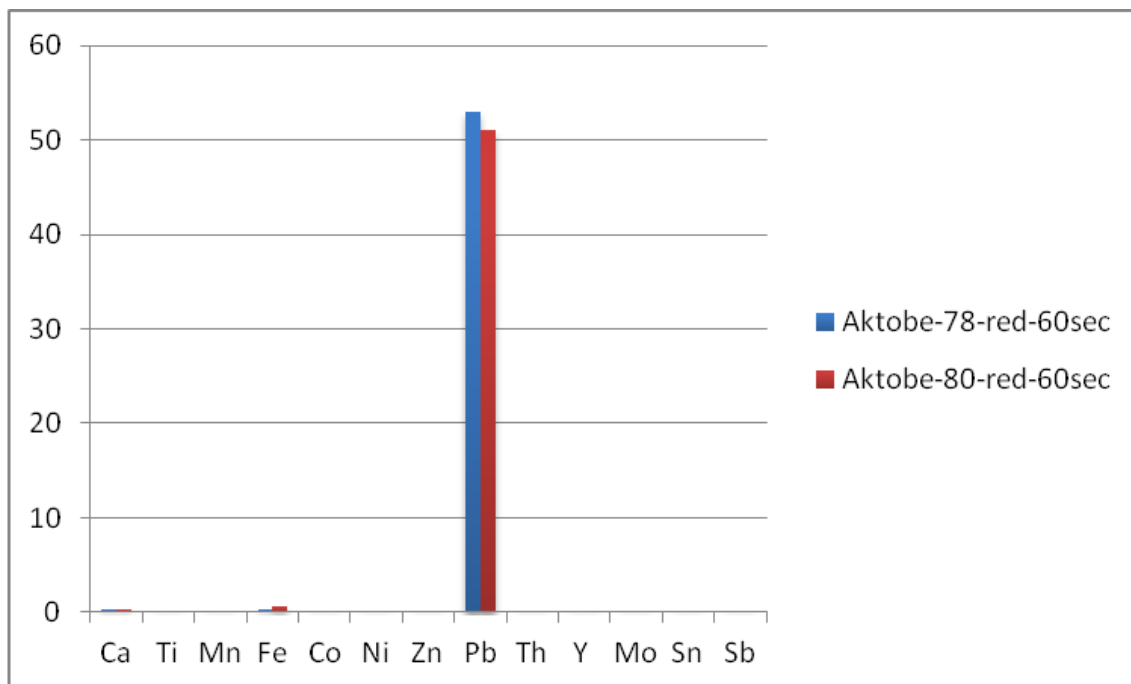

Сурет 8 - Қара түсті сырды % салыстыру 2

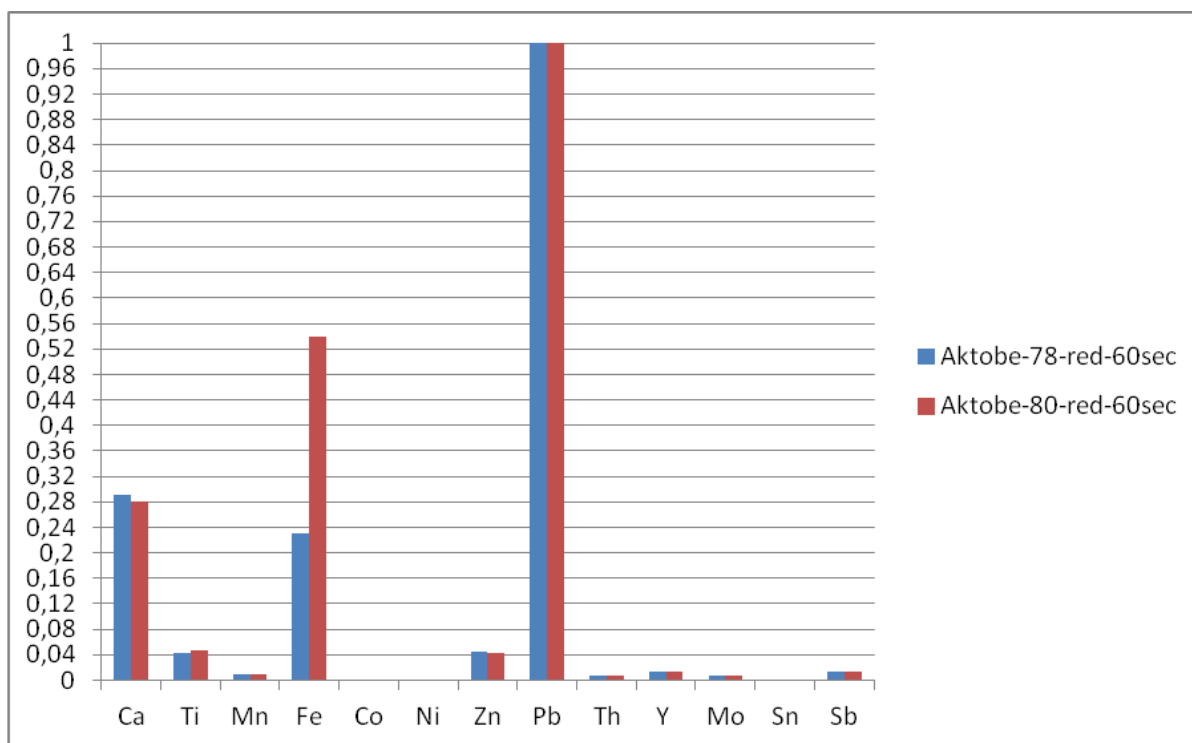
Қызыл түсті сыр:

Кесте 6 - Қызыл түсті сырды % салыстыру

	Aktobe-7	Aktobe-80
Ca	0.29	0.28
Ti	0.043	0.047
Mn	0.01	0.01
Fe	0.23	0.54
Co	0.0002	0.0003
Ni	0.0007	0.0005
Zn	0.044	0.043
Pb	53	51
Th	0.0065	0.0064
V	0.013	0.014
Mo	0.0066	0.0066
Sn	0.0008	0.0008
Sb	0.014	0.014

Сурет 9 - Қызыл түсті сырды % салыстыру 1

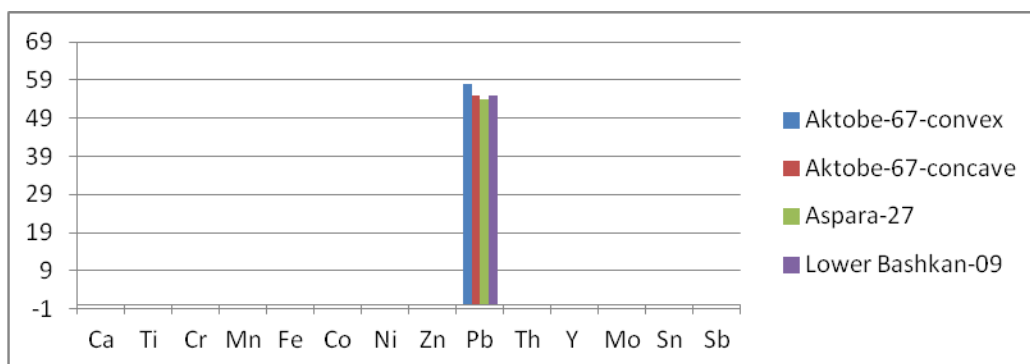
Сурет 10 - Қызыл түсті сырды % салыстыру 2

Сары түсті сыр:

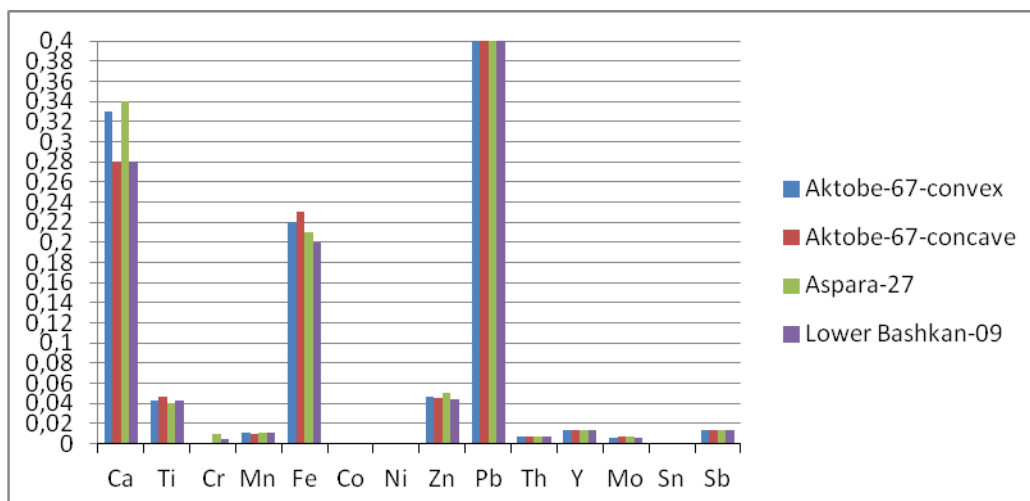
Кесте 7 - Сары түсті сырды % салыстыру

	Aktobe-67	Aktobe-67	Aspara - 27	Lower Barskhan-09
Ca	0.33	0.28	0.34	0.28

Ti	0.043	0.047	0.041	0.043
Cr	0	0	0.0095	0.0047
Mn	0.011	0.01	0.011	0.011
Fe	0.22	0.23	0.21	0.2
Co	0.0002	0.0002	0.0002	0.0002
Ni	0.0009	0.0008	0.0008	0.0009
Zn	0.047	0.045	0.05	0.044
Pb	58	55	54	55
Th	0.0069	0.0067	0.0066	0.0067
Y	0.014	0.014	0.013	0.013
Mo	0.0065	0.0066	0.0066	0.0065
Sn	0	0.0008	0	0
Sb	0.013	0.014	0.014	0.014

Сурет 11 - Сары түсті сырды % салыстыру 1

Сурет 12 - Сары түсті сырды % салыстыру 2

УДК 764.19
ГРНТИ 11.25.91

Сараев Владимир Васильевич¹

*¹специалист естественных наук отдела урбанизации и номадизма Институт археологии им.
А.Х. Маргулана
г. Алма-Ата, Республика Казахстан*

О ФУНКЦИОНАЛЬНОМ НАЗНАЧЕНИИ КАМНЕЙ С ВЫСВЕРЛЕННЫМИ ОТВЕРСТИЯМИ

Аннотация

В статье вводятся в научный оборот новые материалы о каменных артефактах, обнаруженных у северных склонов Заилийского Алатау. Это камни округлой или шарообразной формы весом 1–1,5 кг с высверленными отверстиями. Данные изделия фиксируются как в материалах древних поселений, так и в курганах раннего железного века региона. Исследование их функционального назначения приводит к реконструкции древнейшей традиции приготовления пищи без прямого воздействия огня на посуду. Данный способ бытовал с самых ранних стадий производящего хозяйства вплоть до периода Нового времени, что нашло отражение как историко-этнографических описаниях, так в литературных произведениях.

Ключевые слова: Заилийский Алатау, предгорная зона, ранний железный век, поселение, курган, каменный артефакт, функциональное назначение, способ приготовления пищи.

Сараев Владимир Васильевич¹

*¹маман жаратылыстану ғылымдар бөлімінің урбанизация және номадизм Ә. Х. Марғұлан атындағы
археология институты
Алматы қ-сы, Қазақстан Республикасы*

БҰРҒЫЛАУ ТЕСІКТЕРІ БАР ТАСТАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Іле Алатауының біздің солтүстік баурайларын мақаласында ғылыми айналымға жаңа материалдар туралы тас артефакт табылған. Бұл тастар домалақ немесе шар тәріздес пішінді, салмағы 1-1,5 кг бұрғылауның тесіктері бар. Деректер бұйымдар тіркеледі де материалдарында ежелгі қоныстардың, сондай-ақ қорғандарында ерте темір ғасырының. Зерттеу, олардың функционалдық мақсатын әкеледі қайта жанарту, ежелгі дәстүр тамақ дайындау без тікелей әсер ету отты ыдыс-аяқ. Бұл тәсіл бытовал ең ерте кезеңдерін жүргізетін шаруашылық дейін кезең Жаңа уақыт, көрініс ретінде тарихи-этнографиялық сипаттауда, сонымен қатар әдеби шығармалары.

Түйін сөздер: Іле Алатау, тау етегі аймағы, ерте темір дәуірі, қоныс, қорған, тас артефакт, функционалдық мақсаты, тәсілі, тамақ дайындау.

Saraev Vladimir Vasilyevich¹

*¹ specialist of natural Sciences, Department of urbanization and nomadism Institute of Archaeology of the
name A.Kh. Margulan,
Almaty, Kazakhstan*

FUNCTIONAL PURPOSE OF STONES WITH DRILLED HOLES

Annotation

New materials about stone artifacts which were found at the Northern slopes of the Zailiyskiy Alatau are introduced in the article into scientific circulation. These are stones of round or spherical shape weighing 1-1.5 kg with drilled holes. These products are fixed in the materials of ancient settlements and in the barrows of the Early Iron Age of the region. The research of their functional purpose leads to the reconstruction of the ancient tradition of cooking without the direct impact of fire on the dishes. This method existed from the earliest stages of the producing economy up to the period of Modern times, which is reflected in both historical and ethnographic descriptions, as well as in literary works.

Key words: Zailiyskiy Alatau, foothill zone, the Early Iron Age, settlement, mound, stone artifact, functional purpose, method of cooking.

Изучение древних поселений в предгорной и высокогорной зоне Заилийского Алатау позволило выяснить характер хозяйственного освоения данной территории на различных этапах древней истории региона [1, с. 5-18]. Одной из наиболее важных категорий артефактов, позволяющих реконструировать хозяйственно-бытовые процессы местных жителей в эпоху бронзы и раннем железном веке, являются каменные орудия труда. Однако чаще всего авторы исследований рассматривают в них технологию производства, но никак не их функциональное назначение. Между тем названия, закрепившиеся за некоторыми группами каменных орудий труда (зернотерка, пест, пряслице, мотыга), порой не отражают полностью или частично их реального функционального назначения [2, 406-414]. Определению функционального назначения одной из групп каменных артефактов, отмеченных в материалах древних поселений и захоронений региона, посвящена настоящая работа

В процессе обследования земледельческих поселений у северных склонов хребта Заилийский Алатау сравнительно часто обнаруживаются небольшие плоские камни с отверстием в центре. Обычно это галька, в центральной части которой, отверстие, образованное перфорацией биконической формы типа «песочные часы» [3, с.189] (рис. 1). Также встречаются и расколотые по диаметру фрагменты подобных камней (рис. 2). Подобные предметы отмечены и в погребальных комплексах раннего железного века близ села Каргалы¹. В одном из погребений, датированном III-I вв. до н.э. [4, с.128-133], в высокогорной зоне ущелья Тургень у руки женщины был найден шаровидный камень, просверленный подобным же способом (рис. 3). Обращает внимание то, что условия обнаружения данной находки исключают принадлежность изделия земледельческой группе населения.

Условно находки таких камней, особенно плоских, в археологической литературе традиционно относят либо к каменным мотыгам, либо к пряслицам. Усредненный диаметр каменного изделия является определяющим фактором для отнесения его к той или иной категории. В Археологическом словаре пряслице определяется как «круглый предмет с отверстием в центре, имел назначение махового колеса на веретене, придавая ему вращательный момент. Пряслица могли быть из кости (редко), камня или керамики, имели разнообразную форму, от плоских дисков до сферической и пирамидальной, диаметр от 2,5 до 10 см» [1, с.202]. К сожалению, авторы не уточняют из какого материала изготовлено пряслице, имеющее диаметр 10см. Одно дело, когда такой диаметр будет у пряслица, изготовленного из плоской кости или керамической пластинки толщиной 0,5см, и совсем по-другому будет восприниматься изделие из речной гальки диаметром 10см и толщиной 4-5см, вес его будет больше 1кг. Поэтому такой инструмент применить как пряслице не представляется возможным. Более уместным было бы отнести это изделие к небольшим каменным мотыгам. Такие мотыги по факту существуют и удобны для проводки небольших арыков при поливном земледелии.

Но рассматриваемые фрагменты камней по физическим параметрам трудно однозначно отнести и к категории каменных мотыг, и к пряслицам. Для каменной мотыги такой камень будет неэффективно маленьким, а в качестве пряслица непригодно тяжелым. Иногда их называют либо «грузилами» для хозяйственных нужд, либо «подпяточными» камнями. Что тоже не выглядит убедительным по ряду причин, например, изготовить грузило небольшого веса (в пределах порядка 1,5кг) для хозяйственных потребностей, можно используя лоскут кожи, заполненный песком. В качестве «подпяточного» камня (опорный камень для дверной оси) это изделие не выглядит пригодным из-за небольших размеров по диаметру камня и малого диаметра углубления в нем. Более того, в «подпяточном» камне, в качестве опорного шарнира, достаточно будет углубления в камне, и нет необходимости в сквозном отверстии.

Каменные мотыги с отверстием – прогрессивный технологический шаг относительно мотыг из плоского камня с зауженными боками для крепления к деревянной ручке. Отверстие в каменной мотыге значительно упрощает подбор и крепление деревянной ручки для инструмента. Естественно, что период наибольшего распространения такого рода деятельности как поливное земледелие для получения стабильной пищевой базы, вызвало появление спроса на такой инструмент, и стал мотивационным условием для широкого появления специалистов, умеющих сверлить отверстия в камне. Понятно, что умение проделывать отверстие в камне и, возможно, образование групп людей специализирующихся в таком роде деятельности расширило и сферу применения просверленных камней.

Таким образом, возникает необходимость более детально рассмотреть вопрос функционального назначения камней с отверстиями, которые в принципе не пригодны в качестве пряслиц из-за большого веса и не пригодны для мотыг из-за малого размера. Для понимания возможного назначения таких

предметов логично будет рассмотреть условия, при которых наличие подобного камня было бы уместным для облегченного решения проблемного вопроса.

Исследования древних поселений, расположенных у выходов горных ущелий на равнину – предгорная линия северных склонов хребта Заилийского Алатау показали, что на этих территориях устраивались стационарные поселения земледельцев как в бронзовом, так и в раннем железном веке [5, с. 127-136]. Из чего следует, что в состав пищевой базы жителей региона помимо продуктов животного происхождения входили и продукты растительного происхождения. Вместе с тем, помимо наличия пищи весьма важен и вопрос ее приготовления. «Переход к приготовлению пищи в древности стал одним из важнейших этапов формирования человека современного типа и имел не меньшее значение в развитии человечества, чем овладение огнем и приобретение навыков изготовления орудий труда. Этот переход оказал огромное влияние на физическое развитие человека – ведь изменения в рационе привели к изменению в анатомии и физиологии», – пишет в своей книге «Кухня первобытного человека» историк Павловская А. В. [6, с.151,152].

Достоверно известно, что первобытный человек пользовался для приготовления пищи огнем. Но, «Относительно широкое употребление глиняной посуды относится к эпохе неолита; традиционно ручную керамику датируют V тысячелетием до н. э. Однако человечество должно было пользоваться посудой и ранее. Она была необходима для собирательства, для переноски и хранения воды, а значит, могла быть использована и для приготовления пищи. Этнография дает нам множество вариантов посуды в обществах, незнакомых с керамикой. Более того, использование самого разного материала при готовке сохранялось в некоторых культурах, уже знакомых с металлическими изделиями. Посуду делали из шкур животных, частей их тела (например, желудка, пузыря), выдалбливали из дерева, плели из разных видов и частей растений – коры, стеблей, ветвей. Использовали и естественные «сосуды» – раковины, черепа, рога. Вариантов здесь великое множество» [6, с.145]. На древнем поселении ущелья Майбулак (Жамбылский район Алматинской области) помимо рассматриваемых в данной статье камней, в качестве подъемного материала был обнаружен небольшой керамический горшок. Он интересен тем, что на его поверхности нанесен рисунок имитирующий швы, какие бы остались, если бы его сшили из лоскутов специально раскроенной кожи (рис. 4). Рисунок на этом сосуде свидетельствует не только о человеческом консерватизме, но и о том, что на данных территориях ранее практиковалась посуда, сшитая из кожи.

Русский писатель Бентковский И. В. с восхищением описывает подобного вида посуду: «оригинального вида кожаная посуда, для шитья которой вместо ниток служат конские жилы... Она легка, не ломка, не высыхает и прочна; нехороша только тем, что ее нельзя мыть и держать в чистоте» [6, с.148]. В указанной работе Павловской А. В. приведено большое количество примеров приготовления еды различными народами в посуде, изготовленной из материалов не устойчивых к воздействию огня (кожа, дерево и т.п.). Несмотря на это, известно, что пищу готовили на огне в сосудах, сделанных из горючих материалов. Один из самых очевидных способов — использование раскаленных камней, которые сначала нагревались в огне и затем кидались в «кастрюлю», изготовленную из любого материала – дерева, коры, кожи.

Таким образом готовили в недавнем прошлом еду различные племена, не знавшие керамики и металла. Существуют свидетельства того что непосредственно над пламенем костра подвешивали сосуды из кожи, в которых готовилась еда: «Источники XVI века описывают охоту в Ирландии, когда мясо варилось в коже. ...Шотландское войско, отступавшее под натиском англичан в войне XIV века, оставило неприятелю свыше 400 больших котлов сделанных из кожи с шерстью, полных воды и мяса, подвешенных над костром» [7, с.69]. Не огнеупорная посуда исполняла возложенную на нее задачу, но под воздействием открытого пламени, надо полагать, не могла служить долго. Поэтому на смену такому способу людьми постепенно был внедрен в обиход, более щадящий посуду способ для приготовления пищи.

В далеком прошлом для приготовления пищи, люди наиболее широко использовали нагретые на костре камни. Этот факт подтверждается экспериментальными данными археологов различных стран. «Ирландский археолог О'Келли, нашедший комплекс кухни эпохи бронзы, для проверки своей гипотезы сварил мясо в емкости с помощью раскаленных в костре камней» [7, с.68]. «Археологические находки на Камчатке – скопления камней возле кострищ и приочажные ямы, заполненные камнями, – говорят об использовании камней для приготовления пищи ительменами на протяжении тысячелетий; некоторые из них датируются III тысячелетием до н. э.» [6, с.146].

Применение людьми раскаленных в костре камней для приготовления пищи – способ не только географически широко распространенный, но и существование этого приема имеет весьма длительный

временной промежутков. В середине XVII века французский инженер, которого занесло в Россию, наблюдал следующую картину: «...Однажды, на берегу реки Самары, я нашел одного казака, который варил рыбу в деревянном ведрце, которое поляки и казаки привязывают сзади седельной луки, чтобы поить им лошадей; для этого он накалял камни в огне и бросал их в сосуд до тех пор, пока вода не закипела и рыба не сварилась, – выдумка, которая на первый взгляд может показаться грубою, но которая, тем не менее, не лишена остроумия», – пишет Павловская А. В. ссылаясь на Гийома Левассера – де-Боплана [6, с.147]. Обычай кипячения воды камнями сохранялся до начала XX века: «У северно-русских и белорусов хорошо сохранился старый способ варить пищу и кипятить воду... с помощью раскаленных камней. Этому сильно способствовало отсутствие огнеупорной посуды. В Вологодской губернии принято варить таким образом овсяный кисель для поминок: ставят на стол деревянную кадку с заквашенной болтушкой из овсяной муки и опускают туда раскаленные камни. Жидкость закипает, ее размешивают мутовкой и разливают затем в чашки, для еды» [8, с.130-131], во всяком случае, в ритуальных блюдах.

Рассмотренные ситуации с применением нагретых на костре камней для приготовления пищи свидетельствуют о широком и долговременном их применении на конечной стадии приготовления пищи – варке. Но приготовление пищи на основе земледельческой продукции еще больше расширяет спектр применения разогретых камней. Прежде чем зерно превратится в приемлемую для человека пищу, оно должно пройти предварительную обработку. Предварительная обработка зерна проводится в несколько этапов, на каждом из которых требуется предварительный прогрев (либо даже жарение) зерна. Зерна пшеницы, овса, проса и практически всех зерновых созревают на растении в своеобразных футлярах из чешуи. Для облегченного отделения зерна от чешуи его обмолачивали в ступах после предварительного нагрева. При отсутствии необходимой посуды, таких как сковорода или противень, такую операцию можно проделать даже в мешочке, сшитом из кожи, если воспользоваться нагретым камнем: «зерно сушили или жарили при помощи раскаленных камней. Сушка и жарение были полезны не только для длительного хранения, они облегчали вылушивание зерен таких злаков, как ячмень, рис, овес и других» [9, с. 274].

Следующий этап подготовки зерна для приготовления пищи – размол. «Изучение процессов размола зерна опытным путем показало, что на растирание одного стакана сухой ржи требовалось 55 минут, а для размалывания слегка обжаренного – 30 минут» [9, с. 278]. Понятно, что и на этапе размола в процессе приготовления пищи, нагретые в костре камни, также могут быть востребованным инструментом. Экспериментально доказано, «что сушеное или прожаренное зерно можно смолоть значительно быстрее. Найденные во время раскопок прожаренные зерна у зернотерок говорят о том, что древние земледельцы очень рано обнаружили эту зависимость» [7, с. 67]. Таким образом, на трех этапах процесса приготовления пищи из зерновых в качестве инструмента был востребован камень, нагретый в очаге.

Изложенное показывает массу проблемных вопросов у человека в древности, которые он решал с помощью нагретого в костре камня. Но при этом “за скобками” остается вопрос, - каким инструментом человек пользовался, чтобы использовать этот раскаленный в огне камень. В таких обстоятельствах логично предположить, что эту проблемную ситуацию по-своему решили мастера способные сверлить отверстия в камне для каменных мотыг. Отверстие, просверленное в камне массой несколько больше одного килограмма – удобный инструмент, своеобразный «очажный термоаккумулятор» используемый для всевозможных хозяйственных нужд. Такой камень не требует специального приспособления для переноса его из одной среды в другую. С помощью такого камня можно вскипятить воду в кожаном сосуде, высушить зерно перед размолом. Для переноса камня достаточно подцепить его через отверстие удобной для этого палкой.

По причине природных свойств камня и воды, в смысле быстрой теплопередачи между ними и сравнительно большой их теплоемкости, с помощью даже небольшого по массе камня можно накипятить достаточное количество воды для приготовления пищи взрослому человеку повторив операцию по переносу тепла несколько раз. Такой «очажный термоаккумулятор» будет удобен и земледельцу, работающему в поле и скотоводу пасущему скот вдаль от дома. Направляясь в «поле», человек имел возможность брать с собой «снаряженный сосуд» с зёрнами, залитыми водой и горячим камнем из домашнего очага, и завтракать в поле уже готовой и теплой едой. Либо приготовить еду в процессе работы непосредственно в поле, при наличии огня. Если в подобный кожаный сосуд насыпать провяянное зерно, залить водой и опустить туда камень, разогретый в костре, то через некоторое время образуется «каша». По вкусовым свойствам она значительно ближе к каше домашнего приготовления чем, например, толокенная каша.

Если в домашних условиях еда приготавливается в общем котле на всех обитателей либо присутствующих, то вне дома небольшой камень с просверленным отверстием будет очень удобным для индивидуального приготовления еды. Практика использования «очажного термоаккумулятора» для приготовления пищи вне домашнего очага естественно могла быть отражена и в случаях погребения усопших и не только как в прошлом в Вологодской губернии для поминок. «Положение усопшего в могилу обставляется как снаряжение его в длительное путешествие. Подобные представления бытуют у индейцев Северной Америки, Бенгалии, Египте, Лотарингии (Франция) и Скандинавии» [10, с.51].

Похожей традицией можно объяснить нахождение подобных камней в могилах в верховьях Тургеня и в районе села Каргалы. Вес этих камней немного больше 1кг, шарообразная форма не позволяет предполагать в них небольшую мотыгу, но допустить, что камень – все, что осталось от кожного сосуда снаряженного пищей и «очажным термоаккумулятором» для далекого путешествия на «тот свет» достаточно оснований. Исходя из вышеизложенных материалов, мы можем предположить, что камни округлой или шарообразной формы весом 1–1,5кг с высверленными отверстиями демонстрируют нам применение древнейшего способа приготовления пищи при отсутствии посуды из негорючих материалов, бытовавший у людей с глубокой древности до относительно недавнего времени.

Список использованной литературы:

1. Горячев А.А., Сараев В.В. *К вопросу о хозяйственно-культурном развитии древнего населения Алматы // Известия НАН РК / Серия общественных и гуманитарных наук – Алматы, 2015 - № 6(304). - С. 5-18.*
2. Сараев В.В. *К вопросу о каменных мотыгах и их функциональных возможностях // «Казахское ханство в потоке истории» / Сборник материалов международной научной конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства – Алматы, 2015 – с. 406-414.*
3. У.Брей, Д. Трамп. *Археологический словарь – М, 1990. – 368с.*
4. Горячев А.А. *Археологические исследования курганов раннего железного века комплекса Тургенъ-II в 2016 году // Материалы международной научно-методической конференции «IX Оразбаевские чтения» по теме: «Современные методы и подходы в изучении историко-культурного наследия Казахстана и сопредельных стран» – 28-29 апреля 2017г. - Алматы, 2017. – Том.1. – С.128-133.*
5. Горячев А.А., Сараев В.В. *Поселения раннего железного века на северных склонах Иле Алатау // «Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение». – Т.2. – Алматы, 2017. – С. 127-136.*
6. Павловская А.В. *Кухня первобытного человека [Как еда сделала человека разумным] - М, 2015. – 304с.*
7. Малинова Р., Малина Я. *Прыжок в прошлое – М. 1988. – 272с.*
8. Зеленин Д.К. *Восточнославянская этнография – М. 1991. – 511с.*
9. Семенов С.А. *Происхождение земледелия – Л. 1974. – 320с.*
10. Протт В.Я. *Исторические корни волшебной сказки – Л. 1986. – 415с.*

К сожалению, исследователь захоронения - Мотов Ю.А. не успел опубликовать эти материалы, но автор лично наблюдал типологическое сходство изделия с описываемыми.

Подписи к иллюстрациям:

Рис. 1. Камень с высверленным отверстием, найденный в районе ущелья Каргалы. Подъемный материал.

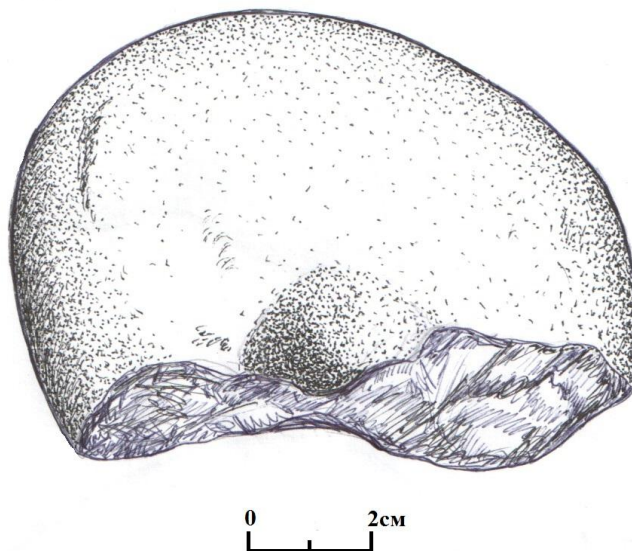

Рис. 2. Фрагменты камней с высверленным отверстием из предгорной полосы Каргалинского микрорайона. Подъемный материал.

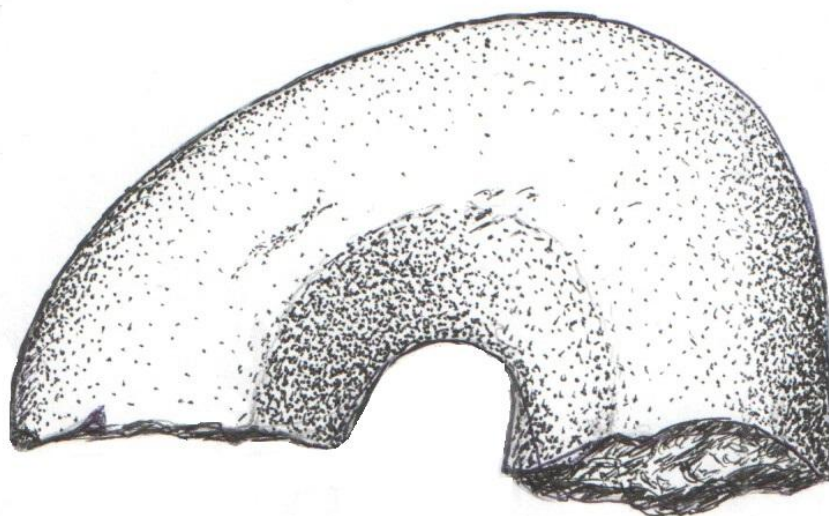
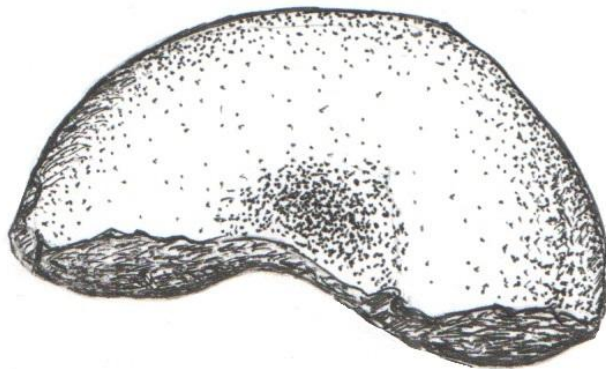

Рис. 3. Камень с высверленным отверстием из погребения 2 кургана 12 могильника Тургень-II в верховьях одноименного ущелья.

Рис. 4. Керамический сосуд из поселения раннего железного века в ущелье Майбулак. Подъемный материал.

УДҚ 903'15
ГРНТИ 11.25.44

Ғ.Қ. Омаров¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Б.Б. Бесетаев²

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

С.Т. Сағындықова³

³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

gani_omarov@mail.ru, besetaev86@gmail.com, sagyndykova.symbat@gmail.com

АЯН-І ҚОРЫМЫНДА 2018 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛА ҚОРЫТЫНДЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада 2018 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Күршім ауданы, Аян-І қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, алынған жаңа материалдар жайында баяндалады. Қорым негізінен 50-ден астам әр түрлі кезеңді қамтитын жерлеу-ғұрыптық ескерткіштерден тұрады. Далалық зерттеу жұмыстары үш нысанда жүргізіліп, ескерткіштер ерте темір және ерте түркі кезеңіне жататындағы анықталды. Қазба барысында ортасында тас жәшік орналасқан төртбұрышты қорған-қоршау қызығушылық тудырады. Табылған заттарға қарап тас жәшікте ғұрыптық рәсімдерді жүзеге асыратын аксүйектер тобына жататын әйел мүрдесі жерленген деп болжауға болады. Ескерткіштен алынған жаңа материалдар негізінде көне түркі күрделі этнососяси бірлестігіне жататын байырғы тұрғындардың өзалдына жекелеген этнографиялық белгілерін аңғаруға болады.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, Аян-І қорымы, ерте темір дәуірі, көне түркі кезеңі, қорған-қоршау.

Омаров Г.К.¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби.

Бесетаев Б.Б.²

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби.

Сагындыкова С.Т.³

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби. Казахстан, Алматы

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК НА МОГИЛЬНИКЕ АЯН-I В 2018 ГОДУ

Аннотация

В статье публикуются новые материалы раскопок 2018 года на могильнике Аян-I, расположенный в Курчумском районе Восточно-Казахстанской области. Могильник состоит из более 50 разновременных курганных сооружений. В полевом сезоне было исследовано три объекта, относящиеся к раннему железному веку и тюркскому времени. Особый интерес представляет собой курган-ограда подквадратная в плане формы с центральным каменным ящиком. Можно предположить, судя по найденным артефактам, погребение относится к особой группе знатных женщин, возможно, возглавлявших определенные религиозные обряды. Полученные материалы из кургана свидетельствуют о наличии своеобразных этнографических черт этой группы населения, входившей в сложное полиэтничное объединение древних тюрков.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, могильник Аян-I, ранний железный век, древнетюркское время, курган-ограда.

Omarov G.K.¹

¹Al-Farabi Kazakh National University

Besetaev B.B.²

²Al-Farabi Kazakh National University

Sagyndykova S.T.³

³Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty.

PRELIMINARY RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE AYAN-I BURIALS IN 2018

Annotation

The article publishes new materials of excavations in 2018 at Ayan-I burial ground, located in the Kurchum district of the East Kazakhstan region. It consists of more than 50 different mound structures. During the field season, three objects of the early Iron Age and Turkic periods were investigated. The mound-fence is of particular interest, it is sub quad shaped with a central stone box. According to the discovered artefacts, the burial is assumed to belong to a special group of noble women, possibly leading certain religious rites. The obtained materials from the barrow testify the existence of peculiar ethnographic features of this group of the population, which was part of the complex polytechnics association of ancient Turks.

Keywords: East Kazakhstan, Ayan-I burial, early Iron Age, ancient Turkic time, mound-fence.

Шығыс Қазақстан территориясында бүгінгі күні көшпелі қоғамның пайда болуы мен дамуы жайлы қалыптасқан ой-пікірлерді өзгертетін көптеген ашылымдар болды, соның ішінде археологиялық зерттеулердің орны ерекше. Еліміздің шығысы мен батысында, Жетісу, Қазақтың ұсақ шоқысында әртүрлі мәдениеттердің өмір сүру кезеңіне байланысты білімімізді кеңейтетін атакты археологиялық ескерткіштер ашылды. Жаңа ақпараттың көптеп жинақталуы, сонымен бірге, оны сапалы өңдеу аталмыш аймақпен қатар, кең ауқымда да қарастыруды қажет етеді.

Еуразия даласында ежелден бүгінге дейін физико-географиялық және саяси-аудандық тұрғыдан ерекше өңір болып табылатын Оңтүстік-Батыс Алтай территориясы маңызды зерттеу нысаны ретінде

бірнеше мемлекет ғалымдарының назарында. Соңғы жылдарда Шығыс Қазақстан мен басқа да Еуразияның Азия бөлігінде жасалған жаңа археологиялық ашылымдар мен зерттеулер көшпелі мәдениеттің қалыптасу мәселелері мен уақытына байланысты дауды одан әрі күшейтті. Сондықтан протомемлекеттер қалыптасу кезеңі ескерткіштерін зерттеу бүгінгі күде өзекті болып табылады, әсіресе Қазақ Алтайы ескерткіштері негізінде.

Аян қорымы Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданы Қаратоғай ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 18 шақырым қашықтықта, Оңтүстік-Батыс Алтай тау сілемдері – Күршім жотасының күңгей баурайында орналасқан. Қорымнан оңтүстікке қарай 4 шақырым жерде Еңбек ауылы орын тепкен. Ескерткіш әр түрлі кезеңдерді қамтитын 50-ге жуық жерлеу-ғұрыптық ескерткіштерден тұрады. Нысандар жоспарлы түрде оңтүстік-солтүстік бағытта, сәл ауытқуларымен орналасқан, тізбек бойымен үш қатар болып келеді. Жүйесіз орналастырылған нысандар да кездеседі.

Қорымдағы алғашқы зерттеу жұмыстары 2005 жылы Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкерлерімен жүргізілді, негізінен барлау жұмыстары жасалған [1].

2015 жылы Ғ.Қ. Омаровтың жетекшілігімен қорымға барлау және топографиялық жұмыстар жүргізілді (1 сурет) [2, 133–142 б.].

2016 жылы осы жерде ерте темір дәуірі және түркі уақытына жататын 2 қорғанда (Қорған № 1, 2) зерттеу жұмыстары жүргізілді [3, с. 194–199].

2018 жылғы далалық зерттеу жұмыстарын жүргізуге 3 нысан таңдалды.

№3 қорған-қоршау жазықтың батыс бөлігінде жотаның баурайында басқа қорғандардан оқшау орналасқан. Ескерткіштің маңайында басқа объектілер байқалмайды. Бастапқы кезде қорған биіктігі 1 м, бетін дала өсімдіктері басқан тік төртбұрышты тас үйінді ретінде көрінді. Үйінді тау тастары мен кішігірім гранитті тастардан тұрғызылған. Үйіндінің беткі қабаты ұсақ тастардан, ал ескерткіштің шет жақтарында құрылыстың қабырғасы болып табылатын, қырынан тұрғызылған әртүрлі пішінді плита тастар тұрады. Ескерткіштің тік бұрышты пішіні нысанның батыс бөлігінде айқын көрініп тұр (2 сурет).

Құрылыстың беткі қабатындағы, жүйесіз орналасқан артық тастары алынғаннан соң өлшемі 5 x 5 м, биіктігі 0,7 м тік төртбұрышты қоршау түріндегі алғашқы қалпы қалпына келтірілді. Қоршау әртүрлі пішінді үш-төрт қатарлы тікбұрышты плита тастардан тұрғызылған. Кейбіреулері қырынан тұр. Қоршау қабырғасы ішіндегі бос орын топырақпен және ұсақ тастармен толтырылған. Батыс жағында жылқының сүйектері мен тістері есепке алынды. Қоршаудың орталық бөлігінде ұзын жақтары батыс-шығыс бағытта жатқан, өлшемі 2,3 × 1,1 м қырынан тұрғызылған төрт плита тастан тұратын жәшік орналасқан (3 сурет). Жерлеу орны жер бетінде. Жәшіктің шығыс жағында кезінде жәшіктің қақпағы қызметін атқарған іспеттес (?) тігінен орналасқан плита тас бар. Тонау кезіндегі қозғалған болуы мүмкін. Тас жәшікті тазалау кезінде жәшіктің солтүстік-шығыс жағынан қола білезік пен белдіктің темір бөлшектері табылды (4 сурет, 1,2). Жерлеу орны тоналған, адам сүйектерінен тек қабырға мен саусақ сүйектері шықты. Адам сүйектерінің арасында жылқы тістері де шашылып жатты.

Қоршаудың ішінде жәшіктің оңтүстігінде 0,2 м тереңдікте жылқы жерленген. Жылқы жерлеу орны да тоналған (2 сурет). Табылған сүйектердің орналасуына қарай жылқы басы адам басы сияқты шығысқа қаратылған болуы мүмкін (?). Тазалау кезінде ат әбзелдерінің бөлшектері табылды (4 сурет, 3,4).

Осыған ұқсас тас жәшіктер б.з.д. IV–V ғғ. басымен мерзімделетін Зевакино қорымында табылған [4, с. 122–133]. Бірақ жерлеу орнының жер бетінде орналасуы мен табылған заттар ескерткіштің ерекшелігін көрсетіп тұр. Ескерткіштің тура аналогиялары әрі белгісіз. Табылған артефактілер бойынша бұл жерлеу орны белгілі бір діни рәсімдерді басқаратын текті әйелдің жерлеу орны болуы мүмкін (?).

Қорғаннан табылған табылымдар бұл жерде күрделі полиэтникалық түркі бірлестігіне кіретін өзіндік этнографиялық ерекшеліктері бар топтың болғандығын көрсетеді. Ерте түркі уақыты ескерткіштерінің мерзімделу мен этникалық атрибуциясы, аудандағы әлеуметтік-саяси жағдайы мәселелерін түпкілікті шешу үшін тарихи өлкетанушылық базаны кеңейтіп, жиналған мәліметтерді сараптаудан өткізу қажет.

Ескерткіш шамамен б.з.д. IV–V ғғ. мерзімделеді.

№ 4 қорған дөңгелек пішінді, биіктігі 0,3 м, диаметрі 8,5 × 9 м алғашқы тізбектің ортасында орналасқан кішігірім тас үйіндіден тұрады (5 сурет). 1,5–1,7 м тереңдікте шашылып жатқан адам сүйектері табылды. Тазалау кезінде СБ–ОШ бағыттағы 2,4 × 1,2 м өлшемді жерлеу дағы анықталды. Ескерткіш тоналған. Сол жақ жамбас сүйегінен басқа сүйектері бір жерде үйіліп жатыр. Бас сүйек табылған жоқ. Мәйіт 2,1 × 1 м өлшемді тас жәшікте тігінен, басы солтүстік батысқа бағытталып жатқызылған (6 сурет). Жерлеу орнында заттар табылмады.

№ 5 қорған биіктігі 0,2 м, диаметрі 5,3 × 4,4 м № 4 қорғанның батысында орналасқан кішігірім үйінді. Жерлеу шұңқыры орналасқан орталық бөлігінде тас қаландының іздері бар. Жерлеу шұңқырының

өлшемдері $2,3 \times 1,3$ м, СБ–ОШ бағытталған (7 сурет). Жерлеу шұңқырын тазалау кезінде 0,8 м тереңдікте бас сүйек фрагменті мен дөңгелек пішінді ішкі жағында ілмегі бар диаметрді 1 см болатын алтын қапсырма табылды. 1,2 м тереңдікте шашылып жатқан адам сүйектері шықты. Нысан тоналған.

№ 4 және № 5 қорғандар шамамен б.з.д. III–I ғғ. мерзімделеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 *Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области. – Усть-Каменогорск: Изд-во Гос. фонда поддержки культуры и искусства, 2006. – 254 с.*

2 *Омаров Г.Қ., Бесетаев Б.Б., Сапатаев С.А., Сағындықова С.Т. ШҚО Күршім ауданының археологиялық ескерткіштерінің тізімі. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 174 б.*

3 *Омаров Г.К., Тишкин А.А., Бесетаев Б.Б., Серегин Н.Н., Сапатаев С.А., Сағындықова С.Т. Предварительные результаты археологических раскопок на могильнике Аян // Международная научно-практическая конференция «Алтай – золотая колыбель тюркского мира». – Усть-Каменогорск: BIOS, 2016. – С. 194–199.*

4 *Арсланова Ф.Х., Самашев З.С. Курганы кимаков в Семипалатинском Прииртышье // Проблемы средневековой археологии Урала и Поволжья. – Уфа, 1987. – С. 122–133.*

References:

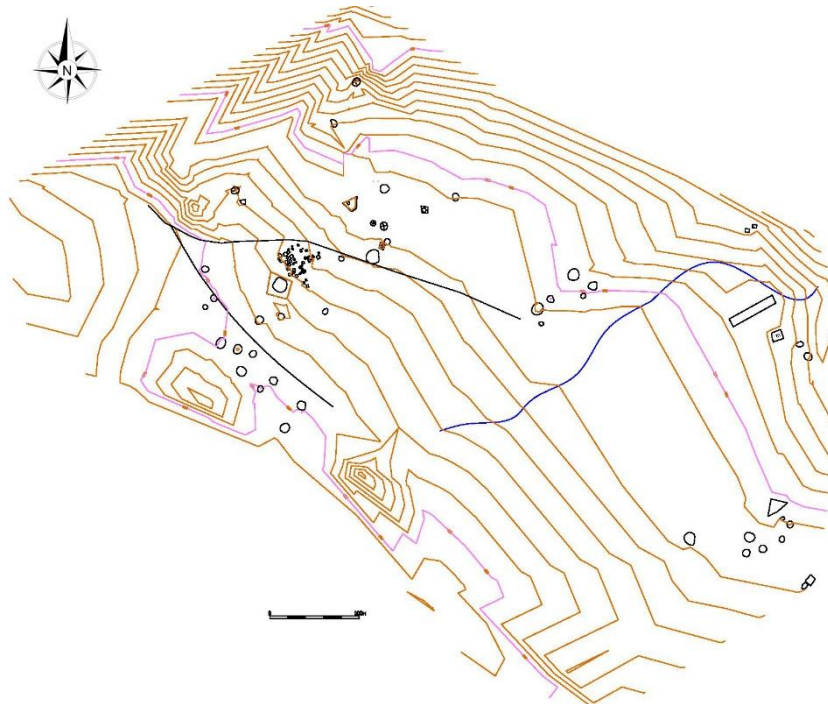
1 *Svod arkheologicheskikh pamyatnikov Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti. – Ust-Kamenogorsk: State Fund for the Support of Culture and Art Publ., 2006. – 254 p.*

2 *Omarov G.K., Besetayev B.B., Sapatayev S.A., Sagyndykova S.T. ShKO Kurshim audanyynyn arkheologiyalyk eskertkishterinin tizimi. – Almaty: «Қазақ университеті» Publ., 2018. – 174 p.*

3 *Omarov G.K., Tishkin A.A., Besetayev B.B., Seregin N.N., Sapatayev S.A., Sagyndykova S.T. Predvaritelnye rezul'taty arkheologicheskikh raskopok na mogil'nikе Ayan // Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya «Altai – zolotaya kolybel' tyurkskogo mira». – Ust-Kamenogorsk: BIOS Publ., 2016. – P. 194–199.*

4 *Arslanova F.Kh., Samashev Z.S. Kurgany kimakov v Semipalatinskом Priirtysh'e // Problemy srednevekovoi arkheologii Urala i Povolzh'ya. – Ufa, 1987. – P. 122–133.*

1 сурет. Аян-І қорымының топографиялық жоспары

2 сурет. Аян-І қорымы. №3 қорған-қоршаудың орталық бөлігіндегі тас жәшік

3 сурет. Аян-І қорымы. №3 қорған-қоршау. Жылымен жерлеу

4 сурет. Аян-І қорымы. №3 қорған-қоршаудан табылған заттар: 1 – қола білезік; 2 – әйел адам белдігінің бөлшектері (темір); 3 – қоладан жасалған ат әбзелінің бөлшегі; 4 – ат әбзелдерінің темір бөлшектері

5 сурет. Аян-І қорымы. № 4 қорған

б сурет. Аян-І қорымы. № 4 қорған. Жерлеу шұңқыры мен ішіндегі тас жәшік

7 сурет. Аян-І қорымы. № 5 қорған

ӘОЖ 391.745/749
ГРНТИ 03.01.39

Егізбаева М.Қ.¹

¹Т.ғ.к., доцент м.а. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қ.

Бейсеғұлова А.Қ.²

²Магистр, аға оқытушы. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОГЕНЕЗІНДЕГІ ТАҢБАНЫҢ ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының этногенезіндегі таңбаның орны туралы қарастырылады. Қай халықтың болмасын өткен тарихы мен бүгінгі тарихында төл белгілердің атқаратын рөлі зор болып табылады. Сол таңбаларды зерттеу арқылы бұл халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, рухани дүние-танымы т.б. көріп білуімізге болады. Тіпті сонау адам баласы жер бетінде бір жерде жиналып өмір сүре бастаған кезеңдердің өзінде-ақ, қолдарындағы тастан жасалған құрал-жабдықтармен аң аулап, бір жерден екінші бір жерге көшіп-қонып жүрген уақыттардың өзінде әр түрлі жан-жануарлардың бейнелерін қашап салған. Сол аймақты мекендеген ру-тайпалар, сол аң-құстарға, жан-жануарларға, т.б. өздерінің арғы тектері ретінде табынып сиынған. Мақала «Ұлы дала тарихы мен мәдениеті» мемлекеттік нысаналы қаржыландыру бағдарлама аясында жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: этногенез, халық, ұлт, белгі, таңба, ру.

Егізбаева М.Қ.¹

¹К.и.н., и.о. доцента КазНУ им. аль-Фараби, ҚР, г. Алматы

Бейсеғұлова А.Қ.²

²Магистр, старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, ҚР, г. Алматы

МЕСТО ЗНАКОВ В ЭТНОГЕНЕЗЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация

В статье рассматриваются роль и место знаков в этногенезе казахского народа. У каждого народа, как в прошлом и так и настоящем существовала знаковая система, игравшая значительную роль в материальной и духовной культуре народа. Дается истографический обзор этногенеза знаковой системы казахского народа, история развития тамги и родовых знаков. В качестве прототипа для тамги, по имеющимся этнографическим данным, выступали простейшие геометрические фигуры (круг, квадрат, треугольник, угол и др.), сакральные пиктограммы, птицы и животные, бытовые предметы, орудия труда, оружие и конская сбруя, иногда - буквы разных алфавитов. Возможно, прототипами многих знаков являлись тотемные животные или иные символы, восходящие ещё к родоплеменным отношениям. Статья была написана в рамках программы целевого финансирования «История и культура Великой степи».

Ключевые слова: этногенез, народ, нация, знак, тамга, род.

Egyzbaeva M.K.¹

¹Associate Professor of KazNU al-Farabi, RK, Almaty

Beisegulova A.K.²

²Master of Science, Senior Lecturer of KazNU al-Farabi, RK, Almaty

PLACE OF SIGNS IN THE ETHNOGENESIS OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract

The article examines the role and place of signs in the ethnogenesis of the Kazakh people. Each nation, as in the past and so and the present, had a symbolic system that played a significant role in the material and spiritual

culture of the people. We give a historical review of the ethnogenesis of the sign system of the Kazakh people, the history of the development of tamgas and patrimonial signs. The simplest geometric figures (circle, square, triangle, angle, etc.), sacred pictograms, birds and animals, household items, tools, weapons and horse harness, sometimes letters of different types, were used as a prototype for a tamga, according to available ethnographic data. alphabets. Perhaps the prototypes of many signs were totemic animals or other symbols that go back to tribal relations. The article was written as part of the special-purpose funding program "History and Culture of the Great Steppe."

Key words: ethnogenesis, people, nation, sign, tamga, genus.

Соңғы кездері қазақ халқының этногенез мәселелеріне келгенде таңбаларды зерттеуге деген қызығушылық күннен күнге артып отырғанын байқауға болады. Аталмыш мәселеге қатысты Қ. Сартқожаұлы, З. Самашев, Н. Базылханұл, Я. Құмарұлы, С.Әжіғали сынды ғалымдардың еңбектері бар. Бұл еңбектерде ғалымдар ежелгі жазба деректермен қатар, неміс және орыс ғалымдарының, қазақ даласында болған өзге ұлт өкілдерінің мәліметтерін қолданып, ел арасынан жинаған жеке мұрағаттарындағы деректерге де барынша саралау жасаған. Қазақ рулары мен тайпаларының арғы тарихын зерттеуде, ең алдымен олардың таңбалық белгілерін зерттеудің қажеттілігін алғаш аңғарған Николай Аристов болса, оның пікірлерін тереңдете зерттеген Сәрсен Аманжолов болды. Олар белгілі бір атадан рудың, одан тайпаның, одан тайпалық одақтың қалыптасу жолдарын рулық таңбаларды зерттеу арқылы анықтауға болатынына кәміл сенді. Таңбаны бір жағынан түркі халықтарының этникалық құрылымының сыртқы рәміздік белгісі деп қарасақ, оның терең де басты мағынасында таңба - рудың қасиеті, ары, тегі, шежіресі, жаршысы.

Қазақтың ру-тайпаларының таңбаларының шығу тарихын оқып білу, зерттеу, оған ғылыми анықтама беру үшін «логограммалардың» алатын орны ерекше. Бұл жазу түрін 1960 жылдарға дейінгі идеографиялық жазу деп атаған. Соңғы уақытта бұл атауды ғалымдар логограммалық жазу деп атады. Атауды америка ғалымы Л. Блумбилд, П.А.Будберг, Ф.Эджертон, И.Гельб, Кеңес одағының В.А. Истриндер ғылымға енгізіп келді. Логографиялық деп аталатын жазу жүйесіне ежелгі қытай, ежелгі шумер, ежелгі египет, крит-миной жазуларын ғалымдар осы жүйеге енгізіп қарастырады. Жазу жүйесі пиктографиядан бастау алады. Мұнда жазу таңбалармен берілген. Таңба кескіндері жеке-жеке сөздердің мәнін береді. Нақтылап айтсақ сөйлеу әрекетіндегі сөздің жеке дара семантикалық бірлігі. Бұл жағынан алып қарағанда логографиялық жазуды пиктографиямен салыстырғанда коммуникативтік ақпаратты неғұрлым анық дәліме-дәл береді. Логографиялық жазу таңбаларының негізгі ерекшеліктері төмендегідей екенін ғалымдар анықтаған. Онда: 1. Ойлау түйіскен өткен болмыс, түсінік ретінде жалпылама абстракт түрде ақпарат береді. 2. Пиктографиядан айырмашылығы көз алдындағы көрнекті бейнені оның мән-мазмұнына сай шартты белгілермен жанама түрінде схемалық таңбамен береді. 3. Таңбалармен беріліп отырған ақпараттың ерекше қасиеттері графикалық арнайы кескіндермен ерекшелінеді [1, 95-97 бб.].

Көне түркілер осы таңбаларын «tamʁa» деп атады, ол екі мағынаны білдіреді. Біріншісі - «ру, тайпалардың белгісі, таңбасы», екіншісі «қағанның алтын мөр белгісі». Көне түркі бітік тілінде аталмыш сөздің түптөркіні *tab // *tab- (семантикасы: бірдененің ізі, қалдығы, із қалдыру – «таптау, табы, табандау») // > tam (семантикасы: «тамызу, күйдіру, белгіен басу») > tam+ʁa > tamʁan (tamʁa+n / tamʁa+ʃi семантикасы: мөр жасаушы, мөр таңба сақтаушы) > taŋba («таңба, таңбалау») деген бағытта дамып өрбіген. Көне моңғол тілінде taba > тав (табы, бірдеменің ізі), tamʁa>тамага>тамга (таңба) тұлғасында сақталған. Көне түркі этномәдени ерекшеліктерінің ішінде «қаған әулетінің таңбасы» деп аталатын ерекше бітімді таңбаның орны бөлек. Ол — тауешкінің арқа жон тұсына түзу сызық салған кескінді таңба. Яғни «екінші түрік қағандығының (680-745жж.) қытайша «ашина» әулетінің геральдикалық белгісі» деп те қарастырылады. Бұл таңба орхон ескерткіштері – Күлте мен Білге қаған бітіктастарында, Онгин ескерткіші, яғни Ел етміш йабғұға арналған бітіктаста басы иілген аса таяқ іспетті (таяқша) қосымша белгімен екі рет қашалған. Мұндай кескін таңбалар кейбір бәдіздерде, «Дәл уул» жартасында және т.б. ескерткіштерде кездеседі (2).

Таңбаның мән-мағынасына және оның қызметіне қатысты ғалымдар арасында әр түрлі пікірлер қалыптасқан. Мәселен, М. Полубояринованың пікірінше, таңбаның ең көп қолданатын аясы - жылқыны және өзге малды таңбалау - археологиялық мәлімет қалдырмайды (3, 56 б.). Бұл көзқарас қате екендігін Батыс Қазақстанның ескерткіштері ғана емес, сонымен қатар ортағасырлық Қырымдағы ру таңбалары бар әйгілі ескерткіштер дәлел болатынын С.Е. Әжіғали айтады. Оның зерттегі ескерткіштеріндегі (негізінен құлпытастар мен қойтастардағы) таңбалар жинағы ортағасырдағы және жаңа кезеңдегі Арал-Каспий өңірі көшпенділерінің ру-тайпалық құрылымы, қоныстануы және жалпы этникалық тарихы бойынша жүйелі

және анық мәлімет болып табылады. Осы уақытқа дейін арнайы зерттелмеген бұл маңызды дерек ру-таңбалармен шұғылданып жүрген бірқатар мамандарға беймәлім болды (4, 5-8 бб.).

В.С. Ольховскийдің дерегі бойынша, бегілі бір этностың қоныс аударуының сенімді белгілері (антропо-лингвистикалық мәліметтер болмағанда): бір бірінен қашықтықта орналасқан жерде діни-идеологиялық және басқа да себептермен әкелу қиын немесе алысқа тасу мүмкін емес ерекше объектілердің болуы. Мұндай объектілерге табыну ғимараттары (діни орда, бата жасайтын жер, ірі құрбан жасайтын орын), сонымен монументтік өнер ескерткіштері (тас мүсіндер, тасқа қашалған жазулар) жатады.

Ә.Т. Қайдардың пікірінше, таңба - өз кезінде, яғни фетишизмнің, діни наным-сенімнің дәуірлеген кезінде, киелі, қасиетті, кәделі саналған кейбір тұрмыстық зат-мүліктердің меншіктегі малға басу үшін жасалған бейнесінің шартты белгісі, өрнегі. Қалай болғанда да малшы, дала шеберлері таңбаларда материалдық негізін құрайтын заттар мен оның бейнесі, суреті арасындағы ұқсастық пен тұлғалық, графикалық сәйкестікте сақтауға тырысқанын көреміз.

Демек, көне ру таңбаларын өзгертілмеген күйінде атадан балаға мұра ретінде қалдырып отырған. Оның басты себебі, киелі, қасиетті заттың пішіміне қосымша сызық қосып өзгерту мүмкін емес. Сонымен қатар таңба өзгеріске ұшыраса, рудың қорғаушы рухы іспеттес мәнінен де айырылады (4, 7 б.).

Тарихи ескерткіштердегі – қаған, йағбұ, шад, тегін - көшпелі ордалардағы орнын анықтайтын бұлтартпас айғақтар – бұл символдар мен таңбалар деуге болады. Мысалы, ежелгі көшпелі ордалардағы ру-тайпалар мен ішінде белгілі бір жыртқыш аңдар, құстар, жануарлар және табиғаттағы күн, ай, жұлдыз, тау, су, т.б. түрлерін символ ретінде немесе таңба ретінде қолдану рәсімдері байқалады. Осыдан көріп отырғанымыздай, ежелгі түрік дәуіріндегі көшпелі ордалардағы адамдар өздерін қоршаған ортаның, табиғаттық бір бөлшегіміз деп білген. Онымен тығыз байланыста болу, аялау, құрметтеу, қорғау түсінігі басым болғанба деген пікір қалыптасады. Сонымен таңбалық белгілердегі балық, жылан, арқар, қасқыр, арыстан, бүркіт, қаршыға, қарға, қой, өгіз, жылқы, түйе т.б. аң құстар мен жан-жануарлар дүнесі бізді көне заман тарихына сапар шегуге жетелейді. Соңғы кездері тарихшы ғалымдардың нақты дәлел келтіре айтып жүргені, Еуразия даласындағы жергілікті тұрғындар таңбалық белгілерді қола дәуірі кезеңінен бастап қолданысқа енгізе бастаған б.з.б. 1-ші мыңжылдықтар аралығындағы ғұн – сармат кезеңінде алуан түрлі таңба мен символдар кеңінен қолданылды (5, 78 б.).

Орталық Азиядан ең көнесі соңғы палеолит дәуіріндегі сызылған таңбалар бізге жетіп отыр. Ол Моңғолияның шығысындағы атақты Кентай жотасының сіліміндегі Арасантас (Рашан-хад) таңбалары. Арасантасқа жүргізілген қазба нәтижесі археологиялық төрт мәдени қабат болғанын анықтады. Арасантасқағы таңбалар мен нышандар жоғарғы палеолит (35-12 мың жыл бұрын) пен мезолит дәуірінің алғашқы кезеңінде қашалғаны белгілі болып отыр. Одан соң, кейінгі кезеңдерде жалғасып жүздеген таңбалар мен нышандар қашалған деп археологиялық сараптамаларда тұжырымдалған. Мәскеулік археолог Э.А.Новоградова Арасантасқағы таңбалар туралы былай дейді: «Можно полагать, что все знаки Арашанхад были связаны с каким-то строго закодированными мифами и традициями». Таңбалар мен нышандарулар мен тайпалардың, тайпалық одақтар мен тайпалық бірлестіктердің нышаны. Сол нышандар мен таңбалар арқылы қандай тайпа екенін таниды. Бұлар сол тайпалардың атын білдіретін код деген сөз [1, 101 б.].

Еуразия аймағында өмір сүрген көшпелілердің қола, темір дәуірінен б.з. IX-X ғғ. аралығында қалдырған суреттер мен гравюралар мыңдап саналады. Соның мол пайызы осы аймақтың тұрғылықты халқы түркі этносына тікелей қатысты.

Ғ. Меңілбаевтың пікірінше, таңбалар әрбір жеке тайпаларды танып, түстеп беретін белгісі (код). Сол белгі (код) арқылы пәлен деген түсінікті екінші, үшінші жақ алады. Малға басқан таңба арқылы пәлен тайпаның малы деген ақпарат алады. Ал, біздің рәміздеріміз, тікелей киетекке (тотем) байланысты екенін көпшілік біле бермейді. Киетек (тотем) деп аталған ұғым тайпалардың намысына, арына тікелей байланысты болады. Кие - олардың шығу тегі, ата-бабасы. Оларды желеп-жебей жүретін аруағы. Тайпа мүшелері, қауымдастық жауға, қауіпті сапарға аттанғанда, табиғаттың апатына тап болғанда, қысылғанда, қуанғанда киетекке (тотем) жүгініп, күш-қуат сұрап, солар арқылы тәңірге табынып отырған. Сондай қасиетті, киелі болғандықтан рәміз ретінде құрметтейтін болған. Киетектер қуатты, қорқынышты, айбарлы жануар кейінде абстракт түрде бейнеленген. Бұл ежелгі және орта ғасырдағы адамдардың дүниетанымымен, этнопсихологиясымен тікелей байланысты. Ежелгі адамдар қоршаған ортасын түйсіну, сол түйсігін ой сарабынан өткізу арқылы жануарлардың ерекше бітімін шамадан тыс бейнелеп рәмізге айналдырған. Керісінше, таңба кескіндері ежелгі және байырғы түркі әліпбиіне айналған. Көріп отырғанымыздай, таңба ретінде қолданған таңбалар әріпке бірден айналса, рәміздер кескіні оған көнбеген. Міне, осының өзінде өте көп мән жатқан сияқты (6, 1 б.).

Таңбаларда киелілік ұғым өте басым. Өйткені ежелгі адамдар түсінігінде қорғаушы, қамқоршы болып өлілер рухы бірге жүреді. Бұл тарихи деректерде тайпа нышаны сол тайпалар мен тайпалық одақтардың саяси-құқықтық ахуалын, егемендігін айғақтайтын құжат рөлін атқарған. Жеке тайпа атанып, таңбасын белгілеу басқа тайпалармен терезесі тең болды дегенді көрсететін болған.

«Таңбалы» шатқалының аумағында 100-ден астам алуан түрлі ескерткіштер – қола дәуірінен б.з.д. XIV-XIII ғасырдың ортасынан XIX-XX ғасырларға дейінгі аралықты қамтыған қоныстар, молалар, ертедегі тас қашалған орындар, жартас суреттері және табыну ғимараттары (құрбандық шалынатын жерлер) орналасқан. Демек, бұл - еліміздің ертедегі және қазіргі кездегі халықтарының тарихын терең сыр шертетін археологиялық кешен. Археологтардың пікірінше, Таңбалыдағы жартасқа салынған суреттердің барлығын дерлік Орталық Азияның қола дәуіріндегі жартастағы сурет яғни бейнелеу өнерінің бірегейлігін көрсететін тарихи жәдігер деуге болады. Бұған қоса, осы аймақтың ежелгі Жібек жолының бір тармағы болғанын да тарихи орындар айғақтап тұр. Қазір мұнда ғылыми-зерттеу жұмыстары одан әрі жалғасуда. Мұражай-қорықтағы ескерткіштерді археологиялық құжаттандыру, картаға, суретке түсіру, тас суреттерінің жиынтығын жасау, консервациялық жұмыстар мен геологиялық зерттеулерді жүргізу осы сала мамандарының айрықша қызығушылығын туғызуда.

Мұндағы әрбір сурет-бейне біздің ата-бабаларымыздың ой-санасының қаншалықты биік болғандығын, олардың қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынаста, байланыста болғандығынан мағлұмат береді. Мысалы, шатқалдың батыс жағындағы биік әрі жазық жартастағы «Күн құдайы» мен «Ай құдайы» бейнеленген суретте (петроглифтер) әлгі екеуін он екі жанның қоршап, билеп жүргені айқын аңғарылады. Сурет өте анық, әрі қай жағынан қарасаңыз да анық көрінеді. Күн мен Айға табынып, оны ұлы күш, құдірет деп түсінген адамдардың санының 12 деп бейнеленуі тегін емес. Мұны адам жасының әр мүшелін 12 жаспен түйетініміз, әр жылды 12 аймен атайтынымыз, әрі сол кездегі адамдардың осы санға тоқтағаны ата-бабадан бізге қалған ырым-жоралғы ма деген ойға қаласың. Қалай десген, екі ортада жанды байланыс бар екендігі байқалады. Сондай-ақ, жартастың бетіндегі аша тұяқты аңдардың бейнесіне аса сақтықпен көз тіккен арқар, киік, бұғы мен қолына садақ ұстап, аң аулауға шыққан аңшы бейнесі, тағысын тағы суреттер өте ертеде өмір сүрген адамдардың ұшқыр қиялына арқау болғандығын аңғарамыз. Бұған қоса, бұл – олардың көшіп-қонып жүргенде малды негізгі кәсібін, күнкөріс көзіне айналдырғанының дәлелі. Тастағы жәдігерлер осылай деп сыр шертеді (7, 5 б.).

Қазақты құраған ру-тайпалардың арғы аталары әрбір тарихи дәуірде әр тайпалық-ұлыстың бірілестіктердің құрамында болғаны белгілі. Сонау, Біздің заманымыздың алды артында сақтардың, ғұндардың, үйсіндердің, нүкістердің (ұлы иузлерінің) және басқа да тайпалар мен тайпалар одағынның құрамында болған. Біздің заманымыздың бірінші мың жылдығының орталарына бастап екінші мың жылдықтың басқы бірнеше ғасырларына дейінгі талай ғасырларда түрік одағының құрамында болды, одан соңғы сан ғасырда моңғұл империясінің құрамына енді немесе оған бағынышты болды. Міне осы дәуірлерде қазақты құраған ру-тайпалардың бәрінің өзіне тиеселі орны мен таңбасы болғаны белгілі. Алайда, рулар арасындағы қосылу, бөліну және рулардың молайып тармақталып отыруы сияқты себептерден рулардың аттары, таңбалары, ұраны өзгеріп, жаңғырып, туындап отырғандығы табиғи жағдай болды ().

Тарихта ру-тайпалардың саны да, олардың таңбаларының түрі де көп болғаны белгілі. Осыған қарамастан кестедегі қазақтың 50 тайпасының таңбасының отызыының яғни 60 пайызының от пен күнге байланыстылығы байқалады. Бұл белгілі мағынадан қазақ ұлтының мүлде көп бөлегінің от пен күнге табынатын бір тұқымнан тарағандығын әйгілейді. Салыстырмалы түрде Махұмет Қашқаридің «Түрік Сөздігінде» көрсеткен Оғыз тайпаларының 21 ру таңбаларында от пен күнге қатысты ру таңбасы байқалмайды. Рашид ад-дин «Жылнамалар жинағында» көрсеткен Оғыз тайпаларының таңбаларының 24 таңбасында О ған жуық екі таңба ғана бар (8, 1 б.).

Қазақ рулары мен тайпаларының арғы тарихын зерттеуде, ең алдымен олардың таңбалық белгілерін зерттеудің қажеттілігін алғаш аңғарған Н. Аристов болса, оның пікірлерін тереңдете зерттеген С. Аманжолов болды. Олар белгілі бір атадан рудың, одан тайпаның, одан тайпалық одақтың қалыптасу жолдарын рулық таңбаларды зерттеу арқылы анықтауға болатынына сенді.

Біздің заманымызға дейін жеткен көне түркі таңбалары құрыптық кешендерінің кейбір бөліктеріне, бітіктастарға, сандықтастарға (барықтарға), атақты бекзат тұлғаларға арналған бәдіздерге, зооморфтық мүсіндерге, балбал-менгірлерге қашап түсірілген; мұның барлығы аталмыш жәдігерлердің сакральдық әрі семиотикалық мағынасы бар екендігін көрсететіні анық. Сонымен қатар, түрік заманының бірсыпыра таңбалары жартастарға, бұйымдарға, қару-жарақтарға да көркем нақышталған. Көне түркі мәдениетінің ажырамас бөлігі болып саналатын байырғы түріктердің таңбалары мен символикалық белгілері

зерттеушілердің назарын ұдайы аударып келеді. Алайда ұлан-ғайыр Еуразия даласындағы түркі тілді халықтардың таңбалары мен белгілері, олардың шығу тегі мен даму барысы, трансформациясы жайында толыққанды біртұтас ғылыми зерттеу әлі де жасала қойған жоқ. Тарихи диахрондық тұрғыдан қарағанда, таңба қолданысы қоғамдық құбылыс ретінде бірнеше даму сатыларын өткізгенін аңғаруға болады. Атап айтқанда, тас дәуірінің әр түрлі кезеңдерінде белгілер мен символдар белгілі бір жердің, қастерлі өңірдің, қару-жарақ пен алуан түрлі заттардың айқындаушысы болып келді. Алайда палеолит-неолит дәуірлерінде қоғамдық институттардың дамып жетілмегендігіне, этноәлеуметтік қатынастардың айырмашылықтарына, тағы да басқа факторларға байланысты «таңба қолданысы» болды деп айту, сондай-ақ аталмыш дәуірде таңбалар кенінен қолданылды деп қарастыру әлі де болса жан-жақты талдауды қажет етеді. Көне түркі дәуіріндегі бітіктастарда аталатын оғыз, тоғыз оғыз, сегіз оғыз, үш оғыз, түргеш, он оқ, құрықан, үш құрықан, байырқұ, ұйғыр, он ұйғыр, қырқыз, чік, қарлұқ, басмыл, отүз татар, қытан, татабы және т.б. көптеген көшпелі этностардың өз алдына жеке-жеке арнайы таңбалары болды. Онда жалпы тайпалық таңбалары, одан өрбіген туынды әрі күрделі таңбалары, сонымен қатар жеке, отбасылық, рулық, тайпалық секілді олар билік, меншік иелерінің қоғамдық мәртебесін айқындайтын саяси-әлеуметтік белгілер болып табылады (9, 2 б.).

Адам баласының саналы түрде нобайлап сызу, кейіптік пішіндерді тегістік бетіне таңба етіп түсіру еңбегінің жарқын үлгісі ретінде Каспий теңізі жағалауындағы Қосқұдық ескерткішінен көре аламыз. Уақыт өте келе жалғасын тапқан бейнелеу өнері арқылы таңба түсіру, шеку, бейнелерді қашау, бояуларды пайдаланып сурет пен таңба жазу үлгілерін қалдыру ісінің жалғасын қазақ жерінде пайда болған жазу өнері және оның ең алғашқы нұсқалары мерзімдік кезеңделуі жағынан тас дәуірінен бастау алады. Оның нақты дәлелі еңбек құралдарындағы мақсатты түрде ойылған ойықтан бастап, өрнек түрінде түсірілген таңба, белгілерді де айтуға болады. Адам баласының саналы түрде нобайлап сызу, кейіптік пішіндерді тегістік бетіне таңба етіп түсіру еңбегінің жарқын үлгісі ретінде Каспий теңізі жағалауындағы Қосқұдық ескерткішінен көре аламыз. Уақыт өте келе жалғасын тапқан бейнелеу өнері арқылы таңба түсіру, шеку, бейнелерді қашау, бояуларды пайдаланып сурет пен таңба жазу үлгілерін қалдыру ісінің келесі кезеңі көне түрік таңбалары мен белгілерінің үлгілерімен алмасады. Олардың этномәдени жөн-жосығын талдау, болмысын айқындау ісі дүниежүзі ғалымдарының басты мақсаттағы зерттеу нысаны болып келеді. Байырғы түрік халқының билеушілері құрған еуразиялық ауқымдағы құдыретті империясының мәдени жетістіктерінің айқын айғағы – таңба жазулы үнсіз мәдени куәгерлері еліміздің шығысынан бастап Алтай, Тарбағатай, Ұлытау және Алатау, Мерке қатарлы киелі де қасиетті тауларда, Ертіс, Сырдария, Талас, Жем сынды өзендердің бойында кездеседі. Алуан түрлі таңба мен белгілер безендірілген ескерткіштерде иелік меншікті білдіретін әйгілі «қаған» таңбасынан бастап қарапайым белгілердің Қазақстанмен шекаралас қазіргі Моңғолия жерінің Арханғай, Бұлғын, Төв, Баян-Өлгий және тағы басқа аймақтарында кең таралған [10, 1 б.).

Қорыта айтқанда, таңба - ақпарат сақтау мен таратудың коды дейді таңба зерттеушілері. Осы шифрдың кілтін таппаған бөгде жұртқа қазақтың ішкі сыры мен рухын ұғыну жұмбақ күйінде қалады. Бағзы қазақтың ойлау жүйесінде геометриялық өлшем, симметриялық дәлдік – таңбатану өте жоғары деңгейде дамыған. Бұл түркі халықтарының этникалық біртұтастығын сақтап тұрған киелі қорғаны, ең маңызды ұлттық құндылығы екенін мойындауымыз тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Астана, 2007.
2. Интернет материалдары. *el.kz*. 04.12.2004
3. Полубояринова М.Д. Знаки на золотординской керамике // Вопросы этнографии. - Вып.4. - М., 2010
4. Қарамендина М. Таңба - рудың дербес белгісі // Қазақ тарихы, 2012. - №6. - 5-8 бб.
5. Меңілбаев Ф. Еуразия құрлығындағы ежелгі көшпелілердің таңбалары. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. - Алматы, 2010. - №4 (27). - 77-79 бб.
6. Меңілбаев Ф. Қазақтың «бай» ұғымы мен ру-тайпаларының тарихы. *e-history.kz*, 2014. - 6 тамыз.
7. Молдахметұлы Ж., Қайранбаева Р. Таңбалы тас - қазақтың шежіресі // Айқын. 05.08.2016 ж.
8. Ясиын Құмарұлы. Қазақ және кун мен от // *abai.kz*. 11.12.2010
9. Көне түркі таңбалары // *el.kz*. 04.12.2004
10. Аманжолов А. К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания. 1978. - №2.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

УДК 37.018.26.
МНРТИ 14.25.01.

А.С. Абил¹

¹*Оқытушы, педагогика және психология ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

ҒЫЛЫМИ –ӘДІСТЕМЕЛІК ӘДЕБИЕТТЕРДЕГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада оқушылардың белсенділігін арттырудың ғылыми –әдебиеттердегі зерттелу тарихы айтылған. Белсенділік дегеніміз не, белсенділіктің мақсатына, белсенділіктің түрлеріне тоқталған. Белсенділікті зерттеген ғалымдардың ой-пікірлерін келтірген. Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының бірі қарым-қатынас жасау белсенділігіне тоқталған. Оқушы ұстазы берген ақпаратты, іс-әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оны әрі қарай өзінің белсенді, зерделі іс-әрекетімен сабақтастыруға тиіс екендігі айтылған.

Кілттік сөз: белсенділік, ғылыми –әдебиеттер, зерттелу, тарихы, белсенділіктің мақсаты, белсенділіктің түрлері, ғалымдардың ой-пікірлері, келтірген қарым-қатынас, оқушы, ұста, ақпарат.

А.С. Абил¹

¹*Преподаватель, магистр педагогики и психологии, Актобинский региональный государственный университет им К.Жубанова г. Актобе, Казахстан*

НАУЧНО –МЕТОДИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация.

В этой статье освещена история исследований в литературе. Что такое активность, цель активности, виды активности. Мнений ученых об активности в крупном размере. Ученые, изучавшие эту активность, высказали свое мнение. Одной из самых ранних форм активностидетства является коммуникационная активность. Примечательно, что учащийся должен овладеть не только общественным и коллективным опытом, который охватывает информацию, которую он предоставляет, методы действий и критерии оценки, но также должен сопровождаться его активными, разумными действиями.

Ключевые слова: активность, научная литература, исследования, история, цели активности, виды активности, мнения ученых, отношения, ученики, преподаватели, информация.

A.S. Abil¹

¹*Teacher, master of pedagogics and psychology, Aktobe regional state University named After K.ZhubanovAktobe, Kazakhstan*

SCIENTIFIC –METHODICAL ACTIVITY OF STUDENTS IN THE HISTORY OF LITERATURE

Annotation

This article highlights the history of research in literature. What is activity, the purpose of activity, types of activity. Opinions of scientists on the activity in a large scale. Scientists who studied this activity expressed their opinion. One of the earliest forms of childhood activity is communication activity. It is noteworthy that a student must master not only the social and collective experience that covers the information he provides, methods of action and evaluation criteria, but also must be accompanied by his active, sensible actions.

Key words: activity, scientific literature, research, history, goals of activity, types of activity, opinions of scientists, attitudes, pupils, teachers, information.

Үнемі тануға, білуге құштар болу адам болмысының басты ерекшелігі. Сол ұмтылыстың арқасында ол өзінің рухани жан дүниесін байытып, дамыта береді. Белсенділік – психологиялық, философиялық қағида, салдардың өзі әсер еткен заттардың белсенді қатынасының нәтижесі. Белсенділік қажырлықты, ынталылықты, жігерлікті, тынымсыздықты білдіреді. Белсенді адамдар ған мақсатқа жету барысында батылдық көрсетіп, қиыншылықты жеңіп шыға алады. Белсенділік – (қарқындылық, беріктік, төзімділік) білім алушының іс-әрекет пәнімен тікелей араласу дәрежесін анықтайды. Оқушылардың белсенділігін басқару дәстүрлі түрде белсендіру деп аталады. Белсендіру – бұл оқытушының белгілі мақсатқа бағытталған әрекеті, мазмұнды, көлемді оқу қолданылатын және қызығушылығын тудыратын, белсенділігін, шығармашылығын арттыратын, білімді меңгерудегі оқушының өзіндік үйренуі, дағды мен шеберліктің қалыптасуы, оларды тәжірибеде қолдану әрекеті. Бұл ой еңбегінің тоқтап қалуын және құлдырауын, енжар және көшірме әрекеттен құтылу үшін, жігерлі, мақсатты оқуға бағытталған тұрақты күнделікті ағымдағы процесс.

Белсенділіктің негізгі мақсаты – оқушылардың белсенділігін қалыптастыру, оқу – тәрбиенің сапасын көтеру.

Белсенділіктің мәні. XX ғасырдың 50-80 жылдарында оқушыны оқытудың белсенді субъектісіне айналдырудағы оқу процесін белсендіруге бағытталған және оны балаға қайта бағдарлаған дидактикалық зерттеулердің көлемі айрықша өсті. Оқыту процесінде радикалды өзгерістерді қоғамдық және педагогикалық сананың қалыптасуына бағыттаған Ж. Пиаже (Швейцария), Б.Блю, Д.Ж.Бруннер, Ж.Ганье, С.Эриксонның (АҚШ) т.б. еңбектері куә. Ж. Пиаженің айтуынша мектептер «жаңаша ойлайтын қабілетті адамдар дайындау керек; тек өткен ұрпақтың істегенін ғана қайталамай, шығармашыл және ойлап тапқыш адамдарды әзірлеу керек» деген ой айтқан. Қазіргі кезде танымдық белсенділіктің мәні екі тұрғыда белгілі болып отыр. Кейбір зерттеушілер танымдық белсенділікті іс-әрекет ретінде қарайды, ал кейбіреулері – сапа, тұлғалық білім деп ұғады. Бұл мәселені нақтылағанда «танымдық іс-әрекет» және «танымдық белсенділік» ұғымдарын ажыратып жіктеудің теориялық қана емес, тәжірибелік те мақсаты зор. Егер белсенділік пен іс-әрекетті ұқсас құбылыс пен ұғым ретінде қарастыратын болсақ, онда бұндай жағдайда мәселе өзінен-өзі шешіледі, яғни, оқушылардың кез-келген іс - әрекеті болып табылады, бірақ бұл олай емес [1.316].

Оқушылардың оқу белсенділігінің мәселесі – терең педагогикалық зерттеулердің пәні. Бұны зерттеуде М.А. Данилов, Р.Г. Лемберг; И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, М.Н. Скаткин, И.Ф. Харламов, Т.И. Шамова, Г.И. Шукина, А.Х. Аренова және т.б. үлестерін қосты .

Оқу белсенділігінің әдіснамалық негізі – таным теориясы болып табылады. Танымның мақсаты – жеке тұлғаның санасындағы объективтік шындықтың бейнелеуі болып табылады. Тәжірибелік және рухани әрекетте жеке тұлға өзін қоршаған әлемге әсерін тигізе отырып, өзінің қажеттілігі мен мақсаттарына сәйкестендіріп оны өзгертеді және таниды. Бұл таным процесінің ең жалпы үлгісі. Алайда, белсенді танымның ерекшелігін түсіну үшін, ең алдымен таным процесінің ағымдық сипаты мен субъектінің бір - бірінен ерекшеленген толық бейнесін, таным субъектісінің санасындағы шынайы дүниенің бейнеленуінің (репродуктивті және продуктивті) екі деңгейін белгілеу қажет. Таным объектісі (оқу материалы) репродуктивті деңгейде сырттай қалай берілсе, онда сол күйінде қабылданады. Кейбір зерттеушілер репродукцияны бір енжар нәрсе сияқты қарайды, әрине ол шындыққа ұласпайды. Оқушының білімді және әдістерді меңгерудегі мақсатты бағытталған еске түсіру іс - әрекеті оқушылар жағынан әр уақытта белсенді болып келеді, тек бұл белсенділіктің деңгейі әртүрлі болады. (мысалы, оқушының шынайы оқу қабілеті жоғары болғанымен, оның төмен көрсеткіш көрсетуі). Сонымен бірге еске түсіру – жанарту әрекетінің басқа элементтерінің сипаты болуы мүмкін (Т.И.Шамова). Дидактикалық тұрғыдан еске түсіру әрекеті бұрынғы өтілген материалдың бірнеше рет қайталануынан, әртүрлі жатығулар мен тапсырмалар орындау арқылы іске асады. Танымдықтың жоғары деңгейі – бұл нәтижелі белсенді танымдық. Бұған тән ең алдымен субъектінің (оқушының) таным объектісіне (оқу материалына) деген жаңаша қарым – қатынасы. Бұл әрекет барысында ықпал жасау объектісі ғана емес, сонымен бірге оқытудың мақсаты үшін оқушы – субъектінің ықпал жасауы өте маңызды. Белсенді танымдық кезінде оқушы оқып-үйреніп жатқан материалдың мазмұнына тың мәселелерді көтеріп, жаңа сұрақтар қояды, оны шешуде жаңа әдіс-амалдарды іздейді. Таным процесі оқушылардың құбылыстар туралы терең білуі ғана емес, меңгерілген білімнің және таным процесінің өзіне деген тұлғалық қатынасын қалыптастыру және оны ерекше ұғынуы. Сонымен қатар, белсенді танымдық әрекетте, білімді, дағдыны және іскерлікті меңгеріп қана қоймай, таным нәтижесіне және процеске деген әсерлі –бағалау қатынасын орнату.

Белсенділікпен қатар оқушылардың оқуға деген қызығушылығының тағы бір маңызды қыры ашылады, яғни олардың мұғалімдер мен үлкендердің көмегінсіз объектіні, құралды анықтауға

байланысты іс-әрекетті жүзеге асырудағы дербестігі. Танымдық белсенділік пен оқушылардың дербестігі бір-бірінен ажыратқысыз: неғұрлым белсенді оқушыларға, соғұрлым дербес; оқушылардың жеткіліксіз дербестігі басқаларға тәуелді етеді және дербестіктен айырады

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі талдауда көрсетілгендей, «танымдық белсенділік» терминінің негізінде белсенділік жөнінде түсінік жатыр. Белсенділік әртүрлі салада талдауды талап етуші көп аспектілі феномен ретінде көрінеді:

- биологиялық белсенділік (П. К. Анохин, В. М. Бехтерев, Н. А. Бернштейн, А. Илиади, И. М. Сеченок т.б.);

- психологиялық белсенділік (Б. Г. Ананьев, М. Я. Басов, Л. С. Выготский, Б. Ф. Ломов, В. С. Мухина, В. А. Мясищев.);

- педагогикалық белсенділік (Ш. А. Амонашвили, Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж. Ж. Руссо, К. Д. Ушинский, Г. И. Щукина, Т. И. Шамова т.б.);

Биологиялық аспект- белсенділік мәселелері түсінігімен байланысты белсенді бастама адамда энергияның жиналуының нәтижесі болып табылатындығы жөнінде түсінікпен тығыз байланысты. Ол өзін-өзі ретке келтірумен негізделеді. Биологиялық белсенділік - адамның ортаға бейімделуін қамтамасыз ететін оған тән тұқым қуалау қасиеті. Осы өзара қарым-қатынас кезінде ағза мен оның тіршілік ету шарттарымен аралығында туатын қарама-қайшылықты жоюға бағытталған физиологиялық механизмдер ғана туып қоймайды, сонымен қатар осы әсерді жоюға мүмкіндік беретін және мінез-құлық құруға өткен оқиғаға емес, алдағы оқиғаға бағытталған мүмкіндік беретін физиологиялық механизмдер де туып отырады (П. К. Анохин).

Белсенділік бейне белгісін тұрақтандырушы сана болып табылады, бұл тірі материяның іштей детерминацияланған іс-әрекетінің бір түрі болып табылады (В. З. Козган). Белсенділік көзі болып сыртқы орта және ағзада тұратын және өтетін ішкі үрдістер табылады. Адам өзіндік табиғи сапаларының күшімен, әлеуметтік мәнділік күшімен де белсенді келеді.

Психологиялық аспект тұрғысынан белсенділік С. Л. Рубенштейн көзқарасындағы жалпы психика жөніндегі детерминисттік түсінік беру сұрағының бір бөлігі ретінде қарастырылады. Мұнда белсенділік ішкі шарттар арқылы болатын сыртқы себептерінің әрекетінде көрінеді, сыртқы шарттардың нәтижесі және ол ішкі сапаларға тәуелді. Ішкі мен сыртқының қарым-қатынасы өзбеттіліктің және сыртқы әсер жауап беру белсенділігінің өсуінде көрінетін күрделі шарттардың жоғарылауына сай өзгеріп отырады. Белсенділік адамның жаңа қарым-қатынасына айналады, бұл – адам жеке тұлға ретінде көрінгенде және белсенді әрекет қарым-қатынас иесі болған жағдайда болады.

С. Л. Рубенштейн адамның белсенділігін былай түсіндіреді: «Сыртқы себептер мен сыртқы әсерлер әрқашан ішкі шарттар арқылы әрекет жасайды»[2.35]. Белсенділік субъектінің объектіге қатынасын қарастырады. Ол қатынас мына сәттердің болуын қалайды: объектілерге бағытталған ыңғайлы таңдаушылық; объектіні таңдаудан кейін мақсаты, тапсырмаларды қою; іс-әрекетте объектінің қалыптасуы; мәселені шешуге бағытталуы. Практикалық әрекеттің жүру барысында субъект қоршаған әлемге әсер етеді, таниды, өз қажеттіліктері мен мақсаттарын сәйкес құрады.

Әлеуметтік тұлғалық аспект мәселелері іс-әрекет кезіндегі тұлғаның белсенділігін зерттеумен байланысты. Тұлғалық белсенділік – адамның тек табиғи қасиеті ғана емес дегенге сүйенеді.

Бұл орайда субъект белсенділігі сыртқы материалды және ішкі психикалық әрекетті өз қатарына қосатын затты іс-әрекеттің бірдей жүйесі болып табылады. Тұлға белсенділіктің өзіне ғана тән түріне ие - әлеуметтіктің өзіндік әрекет өз жеке тұлғасының өзгеруімен және әлеуметтік ортаның өзгеруімен байланысты өзгеруі мүмкін.

Белсенділікті тұлғаның әлеуметтік сапасы деп қарасак, оны әрекеттің қысқа сипаттамасында қарастырып көрген дұрыс. Әрекет бұл адамның қоршаған әлемді меңгеруінің және белсенді құруының бір түрі. Жеке тұлға әрекет барысында қалыптасады, дамиды. Тұлғаның әрекетке қарым-қатынасына байланысты, әрекет мақсатқа жете алуы бойынша әртүрлі болуы мүмкін. Белсенділік болмыстық қоғамдық формаларын құруға және адамның қоғамдық мәнін жүзеге асыруға бағытталған әрекет болып табылады.

Белсенділік—оқушының белгілі мақсатқа ұмтылған әрекеті. Оқытудағы белсенділік-оқытушымен оқу процесіндегі оқушылар бойында құлшыныс пен өз бетімен жұмыс істеуді, білімді беріп, терең игеруді, қажетті білікті, дағдыны жүйелі қалыптастыратындай және олардың байқампаздық, ойлау, сөйлеу, шығармашылық және есте сақтау қабілеттерін дамытатындай етіп құруды талап ететін дидактикалық қағида.

Т.Сабыров оқыту процесінде оқушының белсенділігі, негізінен, екі түрлі сипатта болатындығын айтты. Олар сыртқы және ішкі белсенділік. Сыртқы белсенділік дегеніміз – оқушы әрекетінің сыртқы көріністері (белсенді қимыл-қозғалыстары, практикалық әрекеттер, мұғалімге зейін қойып қаруы т.б.) Бірақ осы кезде ол басқа нәрсені ойлап отыруы да мүмкін.

Оқушының ішкі белсенділігіне - оның белсенді түрде ойлау әрекеті жатады. Белсенділік жеке басқа тән, маңызды бір қасиет болып саналады. Бұл қасиетсіз адамның қандай да болмасын жұмысы нәтижелі болуы мүмкін емес [3.202].

К. Маркс «Адам пассивті жеміс емес. Ол қоршаған ортасын, жағдайларды және өзін белсенді (активті) түрде өзгерте алады» - деді. Демократиялық педагогикалық классиктер де И.Г. Песталоций, Я.А. Коменский, К.Д. Ушинский, Ы. Алтынсарин жеке тұлғаның өзіндік белсенділігіне үлкен мән берген.

Оқыту процесінде оқушылардың белсенділігін арттыру принципін жүзеге асыруды мақсат еткен мұғалім, сабақтың барлық кезеңінде олардың ой-дербестігін дамытуға тырысады. Оқушыда белсенділік бір қалыпты болмайды, оның қарапайым (еліктеушілікке орындауға негізделген белсенділік) және күрделі шығармашылық белсенділік түрлері болады. Әрбір сабақта дидактикалық ойындарды жаттығуларға, тақырыпқа байланыстырып кіріктіруі, оларды өзара біріктіруі тиіс. Бұл – дидактикалық ойындар арқылы оқушыларға сапалы білім, саналы тәрбие беруді жетілдірудің негізгі бағыты.

Педагогикалық аспектідегі белсенділік мәселесін зерттеу берілген түрлі түсіндірумен байланысты: белсенділік баланың таным іс-әрекетіне (мақсатқа жетудің тиімді жолдарын таңдау, талпыныс, дайындық жүзеге асыру) деген қатынасын сипаттайтын тұлғаның бір белгісі ретінде түсіндіріледі; белсенділік субъектінің іс-әрекетке қатынасын (қажеттілік, мотив, ерік күші, эмоция) көрсететін негізгі белгілермен қатар тұлғаның сипаттамасы ретінде түсіндіріледі.

Белсенділік жөнінде қысқаша сипаттамадағы таным мақсаты – объективті шындықтағы индивидтің санасындағы бейнемен шектеледі. Әйтсе де,

белсенді танымның ерекшелігі немен байланысты екенін түсіну үшін, таным процесінің болуымен, бір-бірінен айырмашылығы бар репродуктивті және продуктивті атты таным шындық әлемінің көрінісі ретінде субъект санасында екі деңгейге ие екенін ескеру қажет. Белсенділіктің дамуы репродуктивті деңгейден іздеу-орындау арқылы продуктивті деңгейге дейінгі тұлғалық даму процесі қамти отырып жүзеге асады.

Репродуктивті таным деңгейіндегі объект (оқу материалы) сырттай қабылдауда сол күйінде қабылданады. Т. И. Шамова репродуктивті танымның мәнін мақсатқа бағытталған іс-әрекет ретінде ашады. Танымның жоғары деңгейі - өнімді келген белсенді таным болып табылады.

Педагогикалық аспект тұрғысынан белсенділіктің үш түрін бөліп қарауға болады:

- ақыл-ой белсенділігі;
- интеллектуалды;
- таным белсенділігі.

Ақыл-ой белсенділігі элементарлы іс-әрекеттен бастап шығармашылықтың күрделі түріне дейінгі барлық деңгейдегі нағыз әмбебап іс-әрекет шарты болып табылады. Ол түрлі модификацияларда көрінуі мүмкін: интеллектуалды ынталылық түріндегі (Д. Б. Богоявленская) көрінетін тұлғалық белсенділік ретінде; ынталандыру жаңалығынан туған зейін белсенділігі және бағдарлы – зерттеу іс-әрекетіне бағытталған зерттеу белсенділігі ретінде; Белсенділіктің негізгі мақсаты оқушылардың белсенділігін қалыптастыру, оқу-тәрбиенің саласын көтеру.

Адам белсенділігінің табиғатын тани білу, еңбек және моральдық белсенділік дәрежесі бойынша адамның қоғам мен ұжым үшін жарамдылығын жете анықтау - мұғалімнің басты міндеті. Белсенділік деп адамның іс-әрекеті үстіндегі жағдайын айтады. Тіршілік және іс-әрекеттері барысында адамның қарым-қатынас жасау, таным және өзін-өзі тәрбиелеу белсенділігі дамиды [4.200].

Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының бірі қарым-қатынас жасау белсенділігі. Бұл адамның бүкіл өмірінде дамитын белсенділік. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес басқа адамдар мен қарым-қатынас жасау белсенділігінің мазмұны өзгеріп отырады. Мектеп жасына дейінгі балалар ересек адамдардың әрекеттеріне үңіле қарап, үйренеді, оларға еліктейді. Балалардың саналы түрде істейтін мұндай әрекеттерін ырықты немесе ерікті белсенділік дейді. Бұл жастағы балалардың үлкендердің әрекеттеріне және олармен өзара қатынас жасауға еліктеуі рөлді ойындарды атқару барысында байқалады. Ойын барысында балалардың құрдастарымен де өзара қатынасы өзгереді. Олар басқа балалармен ойнауға тілек білдіреді, еңбекке байланысты тапсырмаларды бірігіп орындауға, өз қылықтарын ережеге бағындыруға, керексіз әдеттерді тежеуге, кедергіні ығыстыруға үйренеді. Осындай бірігу іс-әрекеттерінің қуанышы балалар арасында жолдастық, достық сияқты жаңа қатынастарды

туғызады. Олар бір-біріне қамқорлық жасап көмектеседі, ілтипатты болады. Бала еліктеу, қабылдау арқылы түрлі рөлді ойындарды атқара отырып, әлеумет өмірінің, өндіріс қатынастарының мазмұнына түсінеді. Әр түрлі ойын баланың дүние танымын кеңейтіп, қарым-қатынас жасау белсенділігін дамытады.

Қарым-қатынас белсенділігі, әсіресе, мектеп жасындағы балаларда айқын көріне бастайды. Ата-аналармен, мұғалімдермен, құрдастары және достарымен, үлкендермен балалардың қатынас жасауында әр алуан ерекшеліктер болады. I-IV сынып оқушылары қарым-қатынас жасау үшін алдымен өзіне дос және жолдас болатын құрбы-құрдастарын іздестіреді. Мектепте оқу жылы басталысымен-ақ балалар жолдастық қатынастарын дамыта түседі. Сыныпта болатын түрлі іс-шараларына қатысып отыруға тілек білдіреді. Бұл жастағы балалар сынып бойынша өткізілетін жарыстарға, жорықтарға, басқа да түрлі іс-әрекеттеріне қатысып отыруға ынталы болады. Түрлі іс-әрекеттеріне жаппай қатысып, балалардың өзара тілектестік және жолдастық сезімде болуы олардың әлеуметтік белсенділігін арттырады. Осыған орай ұжым мүшелерінің арасындағы өзара қатынас болымды нәтиже береді.

Қарым-қатынас жасау белсенділігі жеке адам қасиеттерінің (маркабаттық, қайырымдылық, қамқорлық, өзі үшін және басқа адамдар алдында өзінің қылықтары жайлы жауапкершілік сезімі т.б.) қалыптасуына мүмкіндік туғызады.

Жеке адам санасының қалыптасу барысында өзін-өзі тәрбиелеу белсенділігі ерекше орын алады. Бала даму барысында өзін-өзі жетілдіру мақсатын көздей талаптанып әр түрлі әрекет жасайды. Баланың мұндай талаптанушылығын қостап, тәрбиеші оған үнемі көмек және бағыт беріп отыруы қажет. Оқушыны мұғалімдер мен тәрбиешілердің тарапынан берілетін түрлі тапсырмалар мен сабақ үстінде айтылатын ғылыми ережелер сия беретін әшейін бос қуыс нәрсе деп ойлауға болмайды.

Мектеп жасындағы балалардың таным ынтасын қалыптастыруда білім беру тәсілдерінің ерекше маңызы бар, таным ынтасы – балалардың бір нәрсені құмартып, білуге талаптанады. Оқу барысында балалар түрлі заттардың, құбылыстардың мәніне, ғылыми ұғымдар мен заңдылықтарға терең түсінуге, алған теориялық білімдерін практикада еркін білуге үйренеді. Оқушылардың таным белсенділігі олардың шығармашылық іздену қабілетіне, мұғалімнің теориялық сауаттылығы мен шеберлігіне байланысты.

Н. С. Лейтестің пікірінше, бастауыш мектеп кезеңінде оқушыларда ғажайып өзгерістер болып жатады, яғни ойдың күрделі қасиеттері қалыптасады, олардың даму деңгейлері ойдың даму барысының бала кезеңдерімен салыстыруға болмайтындай жылдамдықпен дамиды [5. 36].

Мектеп кезеңдері ішіндегі ең негізгі кезең болып саналатын бастауыш кезеңі оқушылардың танымдық, шығармашылық қабілетінің дамуына ең тиімді де, қолайлы кезең бола отырып, осы кезеңде олардың танымдық іс-әрекеттерінің психологиялық негізі қалыптасатын және елестету, армандау мен ойлау амалдары: талдау сияқты көзқарастары жоғары дәрежеде дамуына жағдай жасалу қажет.

Белсенділіктің үш дәрежесін атап өтуге болады:

1 – дәреже – жаңғыртушы белсенділік – шәкірттің материалды жадылап, қайта жаңғыртуға, оны үлгі бойынша қолдануға, меңгеруге ұмтылысымен сипатталады. Бұл дәрежеге тән көрсеткіш – оқушының бойында білімін тереңдетуге деген ұмтылыстың болмауы.

2 – дәреже – түсіндіруші белсенділік – оқушының оқығанын зерделеуге, оны өзіне белгілі ұғымдармен байланыстыруға, білімін жаңа жағдайларда пайдалану жолдарын меңгертуге ұмтылысынан көрінеді. Ал, бұл дәрежеге тән көрсеткіш – оқушының бастаған істі аяғына дейін жеткізуге ұмтылуынан, қиындыққа тап болғанда оны женудің жолдарын қарастыруда байқалатын үлкен дербестігі.

3 – дәреже – белсенділіктің шығармашылық дәрежесі – оқушының тапсырманы шешудің тың жолдарын іздестіруге деген ұмтылысымен сипатталады. Бұл дәреженің ерекшелігі – мақсатқа жетудегі табандылық, танымдық ынтаның негізділігі мен әр алуандығы [6.37]

Белсенділік жеке адамның орнықты қажеттілігіне, мінезіне айналуы үшін оның бойында өз күші және білім игеру қабілетімен қатар дербес танымдық іс-әрекетке оң көзқарас қалыптастыру керек.

Белсенділік оқушының берілген тапсырманы басқаның көмегінсіз орындаумен ғана шектелмейді. Оқушы алдына саналы түрде мақсаттар қойып, соған сәйкес өзінің іс-әрекетін бағыттап отыру мүмкіндігіне ие болуы керек. Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру мәселесінің сан қырлылығын ескеріп тұлға мен оқу іс - әрекет теориясының негізгі қағидаларына сүйене отырып оған төмендегідей анықтама беруге болады. Белсенділік: мотивациялық – тұлғалық, мазмұндық – амалдық, процессуалды – жігерлік бөліктерінен тұратын тұлғаның интегралдық құрылымын, сипаттамасын айтамыз.

1. Мотивациялық – тұлғалық (өзін - өзі тану, өзіне - өзі сену, дамыту, өзінің танымдық қабілетін дамытуға және қызығуын қанағаттандыруға ұмтылу).

2. Мазмұндық – амалдық (тіректік білім, жалпы дидактикалық және арнайы дидактикалық дағдылар және білімін жетілдіру дағдысы).

3. Процессуалды – жігерлік (танымдық іс - әрекет үрдісінде кездесетін қиындықтарды жеңуге дайындық, танымдық белсенділікке деген ұмтылыс) [7.67].

Мотивациялық – тұлғалық бөлік оқушылардың оқу үрдісіне ынталылығын қамтамасыз ететін қызығудан, қажеттіліктен, ізденімпаздықтан құралады, ал мазмұндық – амалдық бөлік негізгі білім жүйесі мен білімді өз бетінше жұмысты жетілдіру мүмкіндігін ашатын басты білімдер жүйесінен және оқу – танымдық іс- әрекеттер тәсілдерінен құралады.

Процессуалды – жігерлік –бөліктің негізінен оқушыларды таным кезіндегі кездесетін қиыншылықтарды жеңу үшін жұмсалатын ерік – жігердің болуы және оқушы оны өзінің іс- әрекетінде жүзеге асыру дайындығын құрайды.

Сонымен, белсенділіктің әр бөлігі өзіне тән белгілі бір қызмет атқарады және оқу- танымдық белсенділіктің белгілі кезеңін жүзеге асырады. Егер:

а) оқу белсенділіктің мотивациясы тұрақты болып, қызығудан қажеттілікке ауысатын болса:

ә) оқушылар негізгі интеллектуалды іс- әрекеттерді және өзіндік жұмыстарды жүзеге асыра алатын болса;

б) оқушылар өзінің танымдық іс-әрекетін басқару сипаты сыртқыдан ішкі қажеттілікке ауысса;

в) оқушылардың оқу – танымдық іс- әрекеті шығармашылық, зерттеушілік сипатқа ие болса, онда олардың танымдық белсенділігі қалыптасты деп саналады.

Оқушылардың белсенділігін қалыптастыруда мынадай дидактикалық шарт орындалуы тиіс: оқытудың алдыңғы қатарлы әдіс-тәсілдерін қолдану арқылы қалыптасатын теориялық білім болуы керек.

Оқушылардың белсенділігі үш деңгейге бөлінеді: төменгі, орташа, жоғары.

Төменгі деңгей белгілі бір көлемде теориялық білімнің толық еместігімен, үлгі бойынша тапсырмаларды орындауда өз бетімен жұмыс істемеуімен, оқушылардың оқуға тиісті көңіл қоймауымен сипатталады.

Орташа деңгей білім негізінің болмауы, оқушылардың өзіндік жұмысқа құштарлығының қалыптасуы, орташа дәрежедегі тапсырманы игеру және оны орындай алу қабілеті арқылы анықталады. Яғни, оқушылардың оқу-танымдық белсенділігі даму үстінде деп саналады.

Ал, жоғары деңгей терең теориялық білімнің болуы, өзіндік жұмысқа деген қажеттіліктің қалыптасуы арқылы танылады. Яғни, оқушының оқу-танымдық белсенділігі жеткілікті дәрежеде дамыған [8.68].

Қазақстан Республикасының Жалпы білім беретін мектептерінің тұжырымдамасына орай мектеп қызметіндегі өзгерістер мен оның құрылымы оқушыларға сапалы білім беруді талап етеді. Сондықтан, оқу басқа іс-әрекетке қарағанда, оқушылардың танымдық белсенділігін дамытады. Ғылымның бүкіл саласында білім мазмұны тереңдеп, оның ауқымы қауырт өсіп отырған қазіргі ғылыми – техникалық өрістеу кезеңінде бұл міндеттердің жүзеге асуы әрбір оқушының танымдық белсенділігінің қалыптасуына тікелей байланысты. Оқушы ұстазы берген ақпаратты, іс-әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оны әрі қарай өзінің белсенді, зерделі іс-әрекетімен сабақтастыруға тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика – Алматы, 2002.
2. Гетманова А.Д. Логика. – Москва: Высшая школа, 1986.
3. Петухов В.В. Психология мышления. – Москва: МГУ, 1987.
4. Қаңтарбаев С.Е. Бастауыш сынып оқушыларының өз бетімен жұмысын ұйымдастыру. Ақтөбе.
5. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критические мышление: технология развития. – СПб: Альянс-Дельта, 2003. – 284с.
6. Имжарова З.У. Педагогическая технология развития критического мышления как средство достижения целей 12-летнего образования. Вестник Актыюбинского государственного педагогического института, № 2, 2007г.
7. Имжарова З.У. Оценивание учебных достижений обучающихся, Ақтөбе, 2009г.
8. Имжарова З.У. Инновационная педагогическая технология «Дебаты», Ақтөбе, 2007г.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘОЖ 01.012:94(574)
МРНТИ 13.41.09:03.20

Б.С. Асанова¹

¹*т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан*

ҮШКӨЛТАЙ СУБХАНБЕРДИНАНЫҢ ҚАЗАҚ БИБЛИОГРАФИЯСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Қазақ библиографиясының қалыптасу және даму кезеңдерін зерттеуге кітаптанушы ғалымдардың қосқан үлесі аз емес. Мақалада библиография ғылымының теориялық және методологиялық мәселелерін алғашқылардың бірі болып зерттеген Үшкөлтай Субханбердинаның өзіндік орны және қазақстан библиография ісін дамыту саласындағы атқарылған жұмыстары қарастырылады.

Бүкіл саналы өмірін төңкерістен бұрынғы араб әліпбилі қазақ жазба нұсқаларын жариялауға, олардың библиографиясын түзіп зерттеуге арнаған библиограф-ғалымның ғылыми зерттеулері мен ана тілімізге тұңғыш рет жарияланып, қазақ халқының мұны мен зары, қуанышы бола білген алғашқы газет-журналдардың әрбір хат-хабарынан бастап үлкен әдеби шығармаларына дейін сол кезеңдегі әлеуметтік, тұрмыстық, қоғамдық сананы, елдің көңіл-күйін, тыныс-тіршілігін айқындалған.

Оның әрбір ғылыми және әдеби еңбегі ұлттық журналистика мен библиографияның түп тамыры тереңде, әрі оның тірегі құнарлы және бірнеше ұрпақ үшін жым-жылас жоғалған жылдардың қайта жаңғыруы екендігін сөзсіз дәлелдейді.

Түйін сөздер: ұлттық, революция, библиография, рухани.

Б.С. Асанова¹

¹*к.и.н., старший преподаватель кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*

ВКЛАД У. СУБХАНБЕРДИНА В РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОЙ БИБЛИОГРАФИИ

Аннотация

Есть много ученых внесших вклад в изучение этапов становления и развития казахской библиографии. В статье рассматривается первоначальная позиция У. Субханбердиной, одной из первых кто изучил теоретические и методологические проблемы библиографической науки, а также ее труды по исследованию развития казахской библиографии.

Всю свою сознательную жизнь библиограф, ученый посвятил тому, чтобы опубликовать казахские письменные памятники, написанные древним арабским алфавитом, посвятил изучению и публикации библиографии, в которых переданы социальная, бытовая, общественная жизнь казахского народа посредством газет-журналов, которые смогли передать отчаяния казахского народа, заканчивая великими литературными произведениями.

Каждый из её научных и литературных произведений, несомненно, доказывает, что существенность национальной журналистики и библиографии глубоко укоренены и сплетены и, что потерянные годы многих поколений вновь возобновятся.

Ключевые слова: национализм, революция, библиография, духовный.

Assanova B.S.¹

¹candidate of historical sciences, senior teacher of Department of world history, historiography and source study, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

CONTRIBUTION OF U. SUBHANBERDINA TO THE DEVELOPMENT OF THE KAZAKH BIBLIOGRAPHY

Abstract

There are many scientists who have contributed to the study of the stages of formation and development of the Kazakh bibliography. The article presents the initial position of U. Subhanberdina, one of the first who studied the theoretical and methodological problems of bibliography, her works on the study of the development of Kazakh bibliography as well. All her conscious life bibliographer-scientist devoted to the publication of Kazakh written monuments written in ancient Arabic alphabet, devoted to the study and publication of bibliography, which transferred the household and social life of the Kazakh people through newspapers and magazines, which were able to convey the despair of the Kazakh people, and including the great literary works. Each of her scientific and literary works undoubtedly proves that the materiality of the national journalism and bibliography is deeply rooted and woven and that the lost years of many generations will be renewed.

Key words: national, revolution, bibliography, spiritual.

Коммунистік рухтың қызыл туы желбіреп тұрғанда, ұлттық рухтың өзегімізді жалғауға ұмтылған бір жас өркен өскіндей бой көтеріп келе жатты. Ол – Үшкөлтай Субханбердина еді. Қарапайым ғана ғалым өмір бойғы еңбегін жайып салды. Бітеліп тасталған ұлттық рухтың қайнар көзін қайта ашты. Одан қаншама адам нәр алып отыр. Өзегіңді жалғамасаң өлесің. Ұлттық рухтың өзегі де солай – жалғаусыз қалса, бағдарсыз қалады. Бағыт-бағдарсыз алысқа ұзау мүмкін емес.

Үшкөлтай Субханбердина – ғалым, филология ғылымдарының кандидаты. Ол 1927 жылы Павлодар облысы, Баянауыл ауданында туған. 1948 жылы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтын бітірген. 1952-1965 жылдары Орта ғылыми кітапхананың библиографиясы қазақ кітаптары мен сирек кездесетін кітаптар және қолжазба бөлімінің меңгерушісі, 1966-1973 жылдары Әдебиет және өнер институтының текстология және қолжазба бөлімінің аға ғылыми қызметкері, 1973-1982 жылдары фонофото бөлімінің меңгерушісі, 1982-1999 жылдары қолжазба және текстология орталығының аға ғылыми қызметкері болып қызмет атқарған. «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар», «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар», «Әдеби мұра. Революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетіндегі жарияланған көркем шығармалар», «Алаш. Қазақ. Сарыарқа» т.б. жинақтарда Алаш қайраткерлерінің шығармаларын таратуға және насихаттауға үлкен үлес қосты[1].

Үшкөлтай Субханбердинаның әкесі Субханберді 1937 жылы «халық жауы» болып ұсталып кеткен. Субханберді Семейдегі педагогикалық техникумды тәмамдаған оқытушы-педагог кезінде Баянауылда, Шығыс Қазақстан облысындағы Катонқарағай ауданында, Алтай селосында мұғалім, мектеп директоры болып жұмыс істеді. Елдің санасын ояту, ұрпаққа білім ұрығын себу арманын арқалаған Субханберді мектеп ісіне бүкіл жан-тәнімен берілсе керек. Өзінің сүйікті қызының атын «Школтайға» ұқсатып Үшкөлтай қойған. Көңілі сүйген іске құлай берілуі де халқымызға тән қасиет. Халық санасын оятушы «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің биік рухтағы идеологиясымен қаруланған математика пәнінің маманы кеңестік саясат өлшеміне келмеді.

Үшкөлтай әкесі ұсталғанда небәрі он жаста болған. Ерте есейтпей қоймас заман. Алды-артыңды түгел ойламай болмайды. «Халық жауының» тұқымына бойтасалау үшін біреу біліп, біреу білмес орта да қажет, жастайынан оқу керектігін көңілге түйіп өскен қыз өз болашағына да алаң болады[2].

Бүгінгі Үшкөлтай Субханбердина – биік деңгейдегі ұлттық рух. Осы рухтың емшегін ерте емген ол өз бойына оның барлық қасиеттерін сіңіре білді.

1961 жылы Қазақ мемлекеттік баспасынан «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» библиографиялық кітабы басылып шыққан соң ғана Үшкөлтай Субханбердинаны шақырар жер көбейді. Осының алдында Шора Шамғалиұлы Сарыбаевтың «Қазақ тілі туралы библиографиясының» 1-кітабы «А.Б.» деген көрсеткіштің болғандығына байланысты түгел өртеліп тасталған болатын. Ал, «А.Б-да», «М.Д-да» ішінде жүрген Ү. Субханбердинаның кітабы әп-сәтте тарап кеткен болатын. Тіпті, «Қазақстан мұғалімі» газетіне Бейсенбай Кенжебаевтың кітапты мақтай жазған мақаласы да шығып үлгерді[3].

Талай мәрте талқыға түскен бұл библиографиялық кітаптың редакторы болған Есмағамбет Ысмайловтың «Қарағым, қиын да, қатерлі де қасиетті жұмыс бастаған екенсің. Мақтаса-аспа, даттаса-саспа, жоныңды төсей бер» деген сол уақыттағы бір ауыз сөзінің мән-мағынасына да кейіннен қанықты. Талай мәрте мұнайды, қамықты, бірақ бетінен қайтпады.

1963 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының баспасынан «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар» кітабы шықты. Одан кейінгі «Қазақ кітаптары», «Дала уәлиятының газеті: әдеби нұсқалар»[4] кітаптарының орны бөлек. Қойын дәптеріндегі жазбалар кітап болып басылып шығып жатты. Әрбірінің тағдыры, тарихы әрқалай. Бір ғана ортағы – шыққанша да, басылған соң да айтыс-тартысы мен кедергі, қиындықтары мол болды. Алайда, ертерек күш алған асқақ рух жеңістен жеңіске қарай жетелей берді. Оқырман қолына тиген «Айқап», «Қазақ» кітаптары да, міне, соның жемісі. Қиын-қыстау заманда ел арыстарының аманатын арқалаған Үшкөлтай Хасенқызы Субханбердина оны бүгінгі таңға жеткізіп отыр.

Сауапты істің жанына қашанда жақсылар үйір болады. Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі, филология ғылымдарының кандидаты, ғалым-библиограф Үшкөлтай Субханбердина салған жолда бір қауым ел жүріп келеді. Үшкөлтай Субханбердинаның ес білгелі атқарып келе жатқан қасиетті іс-әрекетіне әділ баға беру, қадірлеп қастерлеу, кімге болсын ар алдындағы сыни сәт болып келеді.

Біздің ұлттық баспасөзіміздің тарихына байыпты барлау жасап, жоғары саналылықпен зерттеп жүрген белгілі ғалым, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ КСР Ғылым академиясының М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қазақ әдебиеті мен сирек кездесетін кітап, қолжазбалар бөлімінің меңгерушісі Үшкөлтай Хасенқызы Субханбердинаның еңбегі ерекше[5].

Ана тілімізге тұңғыш рет жарияланып, қазақ халқының мұңы мен зары, қуанышы бола білген алғашқы газет-журналдардың әрбір хат-хабарынан бастап үлкен әдеби шығармаларына дейін сол кезеңдегі әлеуметтік, тұрмыстық, қоғамдық сананы, елдің көңіл-күйін, тыныс-тіршілігін айқын танытты. Сол алпысыншы жылдарға дейін архив қойнауында шаңға батып жатқан қымбат қазынаны игерген Үшкөлтай Хасенқызының ауыз толтырып айтарлықтай тамаша табысы – 1870-1882 жылдар аралығында Ташкент қаласында жарық көрген «Түркістан уәлияты» газетін қайта жаңғыртуы еді[6].

Ү. Х. Субханбердинаның «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзі және көркем әдебиеті» (XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы) атты кандидаттық диссертациясынан соң ғана «Түркістан уәлияты» алғаш рет ғылыми айналымға түсті. Бұл еңбектің құндылығы осы ғасыр басындағы қазақ халқының тарихын, экономикасын, әдеби, мәдени және саяси өмірлерін жеке-жеке зерттейтін сан-сала ғалымдарының мүйенер бірден-бір дүние екендігі. «Қазақтың революциядан бұрынғы баспасөзіндегі материалдар» атты библиографиялық еңбегі де қазақ журналистикасындағы соңғы жаңалық, ірі бетбұрыс бола білді[7].

Сондай-ақ, ұлттық библиография саласына бүкіл саналы ғұмырын арнаған алғашқы ғалымдардың бірі осы Үшкөлтай Хасенқызы. Оған библиограф-ғалымның 1961 жылы «Айқап» журналының бетіндегі «мақалалар мен хат-хабарлар», 1963 жылы «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар», 1986 жылы «Қазақ кітаптары», 1989 жылы «Дала уәлиятының газеті» (Әдеби нұсқалар)[8] атты библиографиялық көрсеткіштері куә.

«Мен Октябрь революциясына дейінгі жарық көрген 6 газет, 1 журнал, 2-3 шамалы қазақ кітаптарының тізімін алып, олардың мазмұнымен жан-жақты да терең танысу барысында күні кешеге дейін есімдері атаусыз қалып келген бес арыстан өзге де талай таланттылардың, өз халқының қамы үшін тегеурінді күш-қайрат таныта білген қоғам, қалам қайраткерлерінің аса құнды деген шығармаларымен таныс болдым. Және оларды ешкімге сездірмей арнайы бір каталогқа тіркеп, үйге жинай бердім. Менің көңілім әділеттіліктің әйтеуір бір жеңетініне сенімді болды. Қазір мен жалған жаламен жазықсыз жазаланған қайраткерлердің сол кездердегі қазақ газет-журналдарында жарияланған мақалалары мен әдеби шығармаларын топтастыру үстіндемін», - дейді[9].

Ол кезде Үшкөлтай Хасенқызының жас кезі еді. Қазақтың қыздар педагогикалық институтының тіл және әдебиет факультетін бітіріп, Қазақ КСР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасына қатардағы кітапханашы болып орналасқан жас алғашқы күннен өз жұмысына шығармашылықпен қарады. Ол бұрын-соңды кітапхана қызметінде қолға алынбаған тың бастаманың көшбастаушысы бола білді.

Айналасы үш-төрт жылдың ішінде қарапайым кітапханашылықтан бас библиографтыққа дейін өскен талантты жас өз ісіне ғылыми тұрғыдан келіп, ұлттық библиография көрсеткіштерін жасауға жетекшілік етті. Революциядан бұрын қазақ тілінде шыққан мерзімді баспасөз беттеріндегі мақалалардың, әдеби шығармалардың қысқаша мазмұнын баяндайтын библиографтық көрсеткіштер жасау кезінде Ахмет

Байтұрсыновтың, Мағжан Жұмабаевтың, Міржақып Дулатовтың тағы басқа материалдары мен өлеңдерінің тізімін жасап отырғанының үстінде бір ақсақал жазушы келіп: «Балам, мына жайлы менен өзге жан баласы көрмесін, әйтпесе, басың бәлеге қалады» деп ағалық ақылын айтқан. Содан кейін барып қана ол жариялануға тиісті деген мақалалар мен кітаптар тізімін жасап, баспадан шығарғанда да, қалғандарын жеке картотека жасап, үйіне жинай берген[10].

Бүкіл саналы өмірін төңкерістен бұрынғы араб әліпбилі қазақ жазба нұсқаларын жариялауға, олардың библиографиясын түзіп зерттеуге арнаған библиограф-ғалым Үшкөлтай Субханбердинаның дайындаған «Дала уәлиятының газетінің» мазмұндалған библиографиялық көрсеткішінің 5-томы жарық көріп, оқырмандармен қауышты. Бұл еңбектің қазақ ғылымына қосылған қомақты үлес екеніне ескі уақыттың өзі төреші. Оған көз жеткізу соншалықты қиын емес. Ғалымның алғашқы еңбектерінің бірі – «Айқап» журналы бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» атты кітабы[11]. Ал бұдан кейінгі уақытта Үшкөлтай Субханбердинаға бір өзі іргелі ғылыми-зерттеу мекемесінің орнына қызмет атқаруға, тоталитарлық жүйе тұсындағы тосқауылдарды бұза жүріп ізденіп, тынбай еңбек етудің үлкен үлгісін көрсетуге тура келеді. Соның көрінісіндей көпшілік аз уақытта-ақ көшіруге болады деп оңайсыған еңбектерді даярлауға қырық жылға жуық уақыт кетті. Енді міне көз майын тауысқан күндер өз нәтижесін беруде.

Қазан төңкерісіне дейінгі баспасөз бетінде көрінген фольклор үлгілерін, қисса-дастандарды, баспасөз деректерін жариялаумен, соларды зерттеумен ұдайы шұғылданып келе жатқан ғалым бұл жолы да қыруар еңбек сіңіріп, үлкен жұмыс тындырған.

Өзі қарастырып отырған тарихи кезеңмен тереңдей танысқандығымен де ғалым еңбегінің құндылығы арта түскен. Сол кездегі қазақ әдебиеті мен мәдениеті, шығыс сюжеттері, ауыз әдебиеті нұсқалары, аударма нұсқалар, әйел мәселелері қандай дәрежеде көрініс тапқанын талдай, таразылай отырып ой түйеді. Сондай-ақ қазақ халқының көне заманнан бергі сөз байлығы осы газет арқылы халыққа тарағандығы әрі белгілі стильдік өң тапқандығы және газетте елдің қоғамдық саяси мәселелері, ұдайы қамтылғандығы баяндалады.

Әдебиеттану ғылымының жүгін арқалаған зерделі ғалым Гуманитарлық ғалым академиясының академигі Үшкөлтай Субханбердина еңбек жолында тек ерлік көрсетуді өзіне еншілеп алғандай. Д.С. Сейфуллинамен қосылып даярлаған «Қазақ кітабының шежіресі» атты көрсеткіші баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттіктің «Рауан» баспасында басылып шықты[11].

Туған мәдениетіміздің ежелден келе жатқан өзекті салаларының бірі – қазақ кітаптары. Сол қазақ кітаптарының тарихын түбегейлі зерттеу үшін алдымен қазақ кітаптарының библиографиясын құрастырып алуымыз керек деген шешімге келген ғалым 1807 жылдан бастап 1917 жылға дейін жарық көрген кітаптарды көрсеткішке енгізген.

Көрсеткішті дайындау барысында Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Ташкент, Алматы қалаларында кітапхана, мұрағаттарда сарыла еңбектенуге тура келгенін байқар едік. Кітаптар тізімі шартты түрде 1807 жылы жарық көрген «Сейфулмәлік» кітабынан басталған.

Аталған екі көрсеткіште тарихи жағдайлар туралы нақты деректерді қолға ұстатып, біраз дау-дамайдың шешімін тауып береді. Және тарихымыздың болашақ зерттеушілеріне бағдар болатын тың дүниелер екені даусыз[12].

«Ғалым» баспасынан жарық көрген «Ғашықтық дастандар» деп аталатын жинақ осыдан бұрын «Ғашық-наме» (1976), «Қисса-дастандар» (1986) деген атпен басылып шыққан кітаптар заңды жалғасы іспетті. Осы үш кітаптың үшеуін де құрастырған, бұл күнде мүлдем сирек ұшырасатын дүниелікке айналған қиссаларды әр жерден, әр тараптан шұқынып іздестіріп тауып, оларды араб үлгілі жазбамыздан қазіргі жазуымызға түсіріп, бәріне ғылыми талдау жасап, түсініктеме берген – зерттеуші Үшкөлтай Субханбердина[13].

Баспа жүзін көрсе көріп, көрмесе көре алмай ел аузында жатқа жырланып, я біреуден көшіріп дегендей қазақ арасында кең тараған қиссалар, дастандар, жырлар бұрын аса көп болған. Олардың біздің дәуірімізге келіп жеткендері де, жетпегендері де бар. Осыларды іздеп тауып, сұрыптап, олардың әлеуметтік, көркемдік-идеялық мән-мазмұнын ғылыми ой елегінен өткізіп ашып, оқырман қауымның әдебиет, тіл зерттеушілердің игілігіне айналдыруда ғалым

Ү. Субханбердина ұзақ жылдан бері еңбектеніп келеді. Бұл жинақ өткендегі әдеби мұраларымызды танып-білуге жетелейтін, оның озық туындыларын ел-жұртқа насихаттайтын жемісті бір еңбек. Қазақ қауымының мәдени-эстетикалық, қоғамдық, пәлсапалық ой өрісінің қалыптасуына не заман бойы пәрменді ықпалы болған осындай шығармалармен өткендегі әдеби мұра атаулымыздың қорын молықтыру – аса бір құптарлық іс болып табылады.

Қазақ тілінде революциядан бұрын шыққан кітаптарда, газет – журналдарда көптеген мақала, хат-хабар жарияланған, елеулі мәселелер қозғалған. Қазақ халқының өткен-кеткені, тарихы туралы, сол кездегі саяси, шаруашылық, мәдени жағдайы, әдет-ғұрпы, салт-санасы, ізгі тілек-арманы туралы толып жатқан дәл, айқын ақпар-деректер берілген, талай құнды ой-пікірлер айтылған[14].

Ал осындай деректерді, құнды ой-пікірлерді біздің бүгінгі оқушыларымыз бен зерттеушілеріміздің, ғылыми қызметкерлеріміздің бәрі бірдей жете біле бермейді. Себебі, бізде қазақ тілінде революциядан бұрын шыққан газет, журналдар бетінде жарияланған мақалалар мен хат-хабарлардың библиографиялық көрсеткіштері жоқ, болған емес.

Міне, осы жағдайда Қазақ КСР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының ғылыми қызметкері Ү. Субханбердинаның қазақ тілінде революциядан бұрын шыққан мерзімді баспасөздер бетінде жарияланған материалдардың көрсеткіштерін жасауы-қуанарлық іс болды.

Ү. Субханбердинаның еңбегі «Айқап» журналының қазақ халқы саяси-әлеуметтік, мәдени-шаруашылық өмірінің көптеген түйінді, көкейкесті мәселелерін сөз еткенін көрсетеді. Соның бәрін де ол қазақ халқының саяси әлеуметтік бостандығы, шаруашылығы мен мәдениетінің өркендеуі тұрғысынан сөз еткенін сипаттайды.

Журнал қазақ халқын отырықшы болуға, қала, поселка салуға, қаладан, орыс поселкаларынан үлгі алып, егін шаруашылығымен, ұсақ өнеркәсіппен айналасуға үндеді, мектеп, медресе салып, жаппай оқуға, өнер-білім үйренуге, ғылымды, техниканы меңгеруге үгіттеді.

Журналда қазақ әйелдерінің хал-жайы, бостандық, теңдік мәселесі көп жазылды. «Айқап» журналы қазақтың ана тілі мәселесін, оның әліппе емлесін, ережесін кең талқылады, әдеби тілінің өркендей түсуіне теориялық жақтан да себепші болды[14].

Осы сияқты, журнал қазақ арасындағы оқу, мәдени-ағарту мәселелерін, жаңа оқуды өрістетуге, жаңа оқу бағдарамалары мен оқу құралдарын жасау мәселелерін кеңінен сөз етті.

«Айқап» сол кездегі ақын, жазушыларының жаңа, таңдаулы шығармаларын үнемі басып отырды, көптеген ақын, жазушыларды тәрбиелеп өсірді. Қазақ әдебиетінің түйінді мәселелерін, оның өркендеу жолдарын сөз етті. Абай, Ыбырай негізін салған жаңа әдебиетіміздің, ұлы орыс халқының классик әдебиетінен нәр алып, оның озат, демократияшыл идеясын уағыздай отырып, оның өркендей түсуіне жетекші болды.

«Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» деген кітапта бұл жағдайлардың бәрі дәл фактілермен, айқын деректермен толық баяндалған, тұжырымды айтылған[15].

Мәдениет тек қана рухани сабақтастық баянды болған ортада қалыптасып, шешек атуға тиіс. Кез келген өкше басар ұрпақ өзіне дейінгі тарихи тәжірибе мен рухани игілікті бойына жинақтап отыру арқылы ұлттық мәдениеттің арнасын кеңейтіп, ағысын ұзарта алады. Тарихи тәжірибе мен рухани игілікті үзіп алған ұрпақ бәрін де тырбанып қайта бастауға мәжбүр. Әке мен шешесіз ұрпақтың болмайтыны сияқты, тарихи тәжірибе мен рухани игілік жинақталмаса, қордалана молькпаса мәдениет те болмайды.

«Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы» деген Ахмет Байтұрсынның сөзінде зор мағына жатыр. Демек, тарихтың үдеріне тартқан көш жолындағы мәдени үрдістеріміздің сабақты жібіне дейін ұмыт қалмай бүгінгі және болашақ ұрпақтың рухани мұрасына айналып отыруы керек.

«Дала уәлиатының газеті» («Ғылым» баспасы, 1988) атты кітап осы айтып отырған мәдени толысуымызға кепіл болар рухани сабақтастығымыздың жарқын бір айғағы. Осыдан аттай бір ғасыр бұрын 1888-1902 жылдары қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген «Дала уәлиатының газеті» сахара жұртының шын мәніндегі көзі мен құлағы, рухани қолқанаты болатын[16]. Осы уақытқа дейін қазақтың халық әдебиетіндегі аты аталғанымен, заты беймәлім болып келген алуан түрлі жанрдың тамаша үлгілері «Дала уәлиатының газеті» беттерінде үздіксіз басылып отырды. Қазақтың халық прозасының қазіргі ғылыми танымға белгілі миф, хикая, аңыз, батырлық ертегі, новеллалық ертегі, сатиралық ертегі сияқты жанрлық үлгілерінің тамаша нұсқалары газеттің нөмерін құрғатпай басылып отырған.

Осыдан аттай бір ғасыр бұрынғы қазақ даласының тіршілік тынысына, ой-таным өрісіне, рухани болмысына айна болған газет бетіндегі материалдардың кітап болып шыға бастауы, айтары жоқ, рухани зор қуаныш. Мұндай қуаныштың өздігінен келе қалмайтыны, көз майын тауысып, маңдай терді мың төгу арқылы жүзеге асатыны белгілі. Осы орайда, «құрастырушы» деп қана кітаптың бір бүйіріне аты-жөнін басқан Үшкөлтай Субханбердинаның еңбегін атап өту қажет. Себебі «құрастырушы» сөзінің астарында сырт көз аңғара бермейтін көп қасиеттер жасырынап қалғандай.

Алдымен «Дала уәлиатының газеті» басылымдарының нұсқаларын түгендеп, берісі Алматы, Омбы, әрісі Москва, Ленинград қоймаларының қойны-қонышын ақтарып жүріп тапса, сонан соң, әлі тыныс

белгісін қоюды білмейтін кездегі «қадым» жазуымен жазылған материалдарды қазақ және орыс тілдерінде қолмен көшіріп шықса, ол көшірген еңбегінің жалпы көлемі 100-150 баспа табаққа ұласып жатса, одан кейін әр материалға тыныс белгілерін қойып, түсініктеме жазып, текстологиялық еңбек сіңірсе, ең ақыр аяғында тарихи мұра десе ытырына қарайтын баспагерлермен дау-шарға түсіп жүріп, тақырыптық жоспарға енгізсе, әрине, мұндай еңбектің жай ғана «құрастырушылықтан» гөрі жер мен көктей айырмашылығының бар екені ешкімге күмән келтірмейді. Бұл – туған халқының рухани мәдениеті үшін сатысып-санасуды білмей тер төге алатын және сол төккен терін өмірінің мағынасына байлайтын адамның ғана қолынан келетін қомақты іс десек, әсіре сөз бола қоймас.

Ү. Субханбердина – революцияға дейінгі қазақ баспасөзімен айналысып жүрген республикамыздағы белгілі маман, филология ғылымының кандидаты. «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хаттар» (1961), «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар» (1963), «Қазақ кітаптары» (1986) деп аталатын еңбектері бұл күндері библиографиялық сирек кездесетін кітапқа айналып үлгерді. Октябрь революциясына дейін жарық көрген «Түркістан уәлиаты», «Айқап», «Қазақстан», «Қазақ» сияқты мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген қыруар материалдарды жинауға Ү. Субханбердина еңбегін арнаған адам[17].

Үшкөлтай Субханбердинаның үміті, болашақтан күтетіні 60-жылдары қылышынан қан тамған кездің өзінде қазақтың төл тарихын арқау еткен басылымдарды арашалау, ақ бас тарихтың ақтандақтарын ақтап, ақ-қараны ажырату болатын. 90-жылдары келешек ұрпаққа шаң астындағы асқақ рухты, асыл мұраны тас түйін жарқын дүниеге айналдыру, қайсар халықтың тарихын өзіне қайтарып, келешек алдындағы аға буын парызы мен қарызын өтеу болатын. Үміт үкіленіп, сенім ақталды. Қиямпұрыс қоғамда мұндай ауыр жүк арқалау қанша қиындық туғызса да күресіп-ақ бақты. Ана, ғалым ретіндегі тұлғасын асқақ ұстады. Бастысы – ағалар, әкелер алдындағы ары таза. Енді егделікті елеп, шау тартқан шағын шамалағанымен, ана, ғалым, ретіндегі тұлғасы төмендемек емес. Бастысы – ұрпақ алдындағы аманатты ақтау.

Қазіргі уақыттың қым-қуыт екендігі ме, адамдардың алақөңілдігі ме, әйтпесе жақсы мен жасықты ажыратып отыратын әдеби сын қырағылықты әлсіретіп алды ма, әйтеуір рухани дүниемізге олжа болып келіп қосылып жатқан жан жадыратар жақсылық – әдеби жаңалық, құбылыстардың өзіне жұртқа көрсете насихаттап, жетістік-кемшілігін жеткізе айтудан қалып барамыз. Әрине, мүмкін болса, әдеби дәстүрден қол үзбеген дұрыс, жақсы дағдыдан көз жазбаған абзал.

Айталық, бірі 1989, бірі 1990 жылы «Дала уәлиатының газеті» аталатын қос том кітап жарыққа шықты. Қалайық, қаламайық, бұл – әдеби-рухани өміріміздің үлкен жаңалығых»[18].

Ұрпақтар көзінен тасаланып, көңілінен ұмыт болып бара жатқан көне газет-журнал материалдарын арнайы жинаққа топтап, белгілі бір жүйемен басын біріктіріп кітап етіп шығару, әл-әзір қазақ әдебиетінде кездесе қоймаған құбылыс-ты. Рас, Қазан төңкерісіне дейін қазақ халқы мұң-зарын ащы да, ашық айтып тұрған «Айқап» журналы материалдарын жеке жинақ етіп жарыққа шығару Бейсембай Кенжебаевтың өмір бойғы арманы еді. Ойға арманын орындамай тынбайтын табанды ғалым «Айқап» журналында жарияланған материалдардың бір парасын көшіріп, жүйелеп «Жазушы» баспасына тапсырған еді. Өкінішке орай, жинақ қолжазба күйінде жоғалып кетіп, ғалымның ізгі арманы жүзеге аспады. «Дала уәлиатының газеті» осындай талай адамдар армандап жүзеге асыра алмаған игі істің бастамасы[19]. Алғашқы бастаманы әдеби құбылысқа балаймыз, оны жылдар бойы тірнектеп жинап, құрастырып, жарыққа шығарған библиограф-ғалым Үшкөлтай Субханбердина.

Үшкөлтай өзін ұдайы қиынға салып, ұинаудан бір танбаған жан. Және мен мынандай іс тындырдым деп кеуде қағу, көкірек көрсетудің бірі жоқ. Ол әуелі ғылымға библиограф болып келді.

1956 жыл. Жеке адамға табынудың салқыны қайтадан бір оралып, халық зиялыларын қайтадан қайғы-шерге батырған кез. Қазақтың маңдайына біткен санаулы зиялылардың бірсыпырасына жала жабылып, бірі қуғындалып, бірі айдалып, әбіржіп жатты. Қазақтың қарғадай қызы, Қазақ КСР Ғылым академиясы кітапханасының библиографы Үшкөлтай Субханбердинаның «Түркістан уәлиаты газеті», «Дала уәлиатының газеті», «Айқап» сынды Қазан төңкірісіне дейінгі ағымдағы баспасөз материалдарын ден қойып, елеулілерін жинап, библиографиялық көрсеткіш тізе бастаған сәті – республикадағы жұрттың бәрін алақөңіл еткен, осындай аласапыран кезбен тұспатұс келді[20]. Баландығы ма, әйтеуір ол бірен-сараны ғана ашық, көбі ұлтшылдық басылым деген жаламен жабық жатқан баспасөзі материалдарын одақ бойынша кітапханалар мен архивтерден іздестіруге қызу кірісіп кетті. Еңбегі жеміссіз болған жоқ. «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» (1961), «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар» (1963) деп аталатын мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш кітаптары жарық көрді. Аталмыш кітаптың алғашқысының редакциясын Е. Ысмайлов, соңғысының редакциясын Ә. Марғұлан басқарды[21].

Қиын кезеңнен білікті қымбат библиографиялық көрсеткіш жасап шығарды да, құрастыруша айықпас пәлеге қалды. Қайда шақырылмады, қандай ат тағылмады.

Алпысыншы жылдардың жан қарыр ызғарын, арада көп уақыт өтіп кеткен бүгінгі күні екінші бір жинақ жарық көрді.

Ойланып отырған кісіге, ғалым жазбасы қазақ халқының шын болмысын байқататын әділ сөз, ащы ақиқат төңкерістің арғы жағында көбірек айтылған еді деген ой ұшығын ұстары хақ. Екіншіден, бүгін қолымызға оп-оңай тиіп отырғандай көрінетін «Дала уәлиятының газеті» қос томдық жинақтың осы секілді дау-дамайлы шағын ғана библиографиялық көрсеткіштерден бастау алғанын, «жар басындағы жаңғақты, жанынан безген алып жер» дегендей, қиын жолдан, тар соқпақтан қиналып өтіп жүріп құрастырылған еңбек.

Ә. Марғұлан, Е. Ысмайлов, Б. Кенжебаев секілді айтулы үш ғалым өзара ынтымақтасып еді, қаһарыңтіге төніп келген саяси айыптаудан Ү.Субханбердинаның, оның библиографиялық көрсеткішін құтқарып қалды[23].

Аталмыш жинақ – ең алдымен қазақ халқының ХІХ ғасыр аяғы мен ХХ ғасыр басындағы элеуметтік тұрмысы, рухани өрісінің айнасы. Жинақтағы материалдарға қарап отырып халқымыздың белгілі бір тарихи кезеңдегі бүкіл болмысының қалың ұйқыдан оянуы, марғаулық, мешеуліктен құтылсам деген серпілісі, айнала бөтен елдердің құрсауы, жоқшылық, алауыздық түгел көргендей боласың.

Бәрін айт та, бірін айт дегендей, «Дала уәлиятының газеті» қос томдыққа енген үлкенді-кішілі материалдардан қазақ халқының ХХ ғасыр басында кішігірім ренессанчтық ояну дәуірін бастан өткергенін түсінуге болады.

Ү. Субханбердинаның көп жыл көз майын тауыса жүріп жинап шығарған «Дала уәлиятының газеті» қарапайым оқушыдан қарқаралы оқымыстыларға дейін көмек болатын, қазақ халқы мәдениеті, әдебиеті, баспасөзі тарихына қызығатын кім-кімге де көп мәлімет берерлік, жанын байытарлық байсалды еңбек. Кезінде басылуынан бастап, жиналып жинақ болып құрастырылуына дейін көп қиындықты бастан кешкен тағдыры үлкен, кезеңдік саяси науқандарға іліксе де аяғын шалдырмай аман өткен еңбек.

Қорыта айтқанда, табиғатынан атақ пен даңққа құмар емес жан кезінде репрессияға ұшырағандар ақталғанда «оларды алғаш танып, мақалаларын оқыған мен едім» деп әлдекімдерше шу да шығармады, мақала да жазбады. Тек адал еңбекті ғана мұрат тұтып, тындырымды еңбек етуге тырысты. Ол осы саладағы 30 жылдық еңбегінде тек қана елі мен халқының рухани игілігіне қажетті деген салада ерінбей еңбек етіп, сүбелі үлес қосты. Осы орайда тағы бір тоқталар жай – революцияға дейінгі қазақ газеттері мен журнал-кітаптарының араб әріпімен жазылғандығында. Сарғайып, кей жерлері үгітіліп қалған ескі газет-журналдарды алдымен микрофильмге түсіріп, содан соң ғана оқып түсіну, әрине, оңай емес. Оның үстіне, ешқандай дауыссыз, яғни қарекетсіз жазылатын араб әріпімен жазылған бір сөйлемді оқып шығу үшін де шақшадай басыңыздың шарадай болары сөзсіз. Осынау мехнатты жұмысына қарамай білікті ғалым өмір бойы осы бір ғана салада табан тіреп еңбек етті. Тынымсыз ізденіс пен қажырлы еңбектің нәтижесінде ғалым-библиограф Үшкөлтай Хасенқызы революцияға дейінгі қазақ мерзімді баспасөз басылымдарының бүгін бір галериясын жасап шықты десек артық емес.

Оның әрбір ғылыми және әдеби еңбегі ұлттық журналистика мен библиографияның түп-тамыры тереңде, әрі оның тірегі құнарлы және бірнеше ұрпақ үшін жым-жылас жоғалған жылдардың қайта жаңғыруы екендігін сөзсіз дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Әбдіраманова Ж. Көптен күткен кітап («Ғашық-наме» туралы) // Қазақ әдебиеті,- 1976 -22 қазан.- Б. 1.
- 2.Әнесова Ф. Қажетті көрсеткіш //Қазақ әдебиеті.- 1986 -8 тамыз.-Б.4.
- 3.Төлепберген Б. Шабысынан танбаған тарлан (Ғалым Ү. Субханбердина туралы үзік сыр) // Алматы ақшамы.-1995- 12 шілде. – Б. 3.
- 4.Досымбекова Р. « Дала уәлиятының газеті» // Ленинишіл жас. – 1991. -22 тамыз.-№163.- Б. 3.
- 5.Досымбекова Р. Қиссалар – төл қазынамыз // Қазақ әдебиеті.-1986 – 17 қазан.-№42.- Б. 6.
- 6.Жанпейісов Е. Пайдалы еңбек // Қазақстан мектебі.- 1963.-№9.- Б.94-95.
- 7.Жетписбаева А. Сквозь призму столетия // Простор.- 1991.-№5.-С.158-160.
- 8.Исмакова И., Пірімжанова Г. Жоғалған жылдар жаңғырығы // Өркен.- 1990.-29 желтоқсан.- Б. 3.
- 9.Карашева Т. Бір жинақ төңірегінде туған ойлар // Қазақ әдебиеті.- 1971.-7 мамыр.-№19.-Б.3.
- 10.Кенжебаев Б. «Айқап» журналы туралы еңбек // Қазақстан мұғалімі.- 1961.-4 тамыз.-№32.- Б. 4.
- 11.Көккесенұлы Б. Қалың тарихтың қастерлі беті: Сүйінші дана // Ана тілі .- 1993.- 17 маусым.-Б. 7.

12. Қалиев С. «Дала уәлиаты» хақында: Ежелгі ұлт достығының куәгері // Өркен.- 1989.-4 қараша.-Б. 3.
13. Қамзабекұлы Д. Алтынның сынығындай // Ана тілі.- 1994.-11 тамыз.
14. Қамзабекұлы Д. «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа» - санамызда // Қазақ әдебиеті.- 1993.-25 маусым.- Б. 2.
15. Матыжанов К. Қайта оралған қазына немесе «Дала уәлиаты» туралы сөз // Қазақстан коммунисті.- 1990.-№2.- Б.71-74.
16. Нығметов Е., Жұмбабаев Ә. Бағалы мұра бастауы // Социалистік Қазақстан.- 1987.-16 май. – Б. 4.
17. Омарбеков С. Ғылым қоржынына түскен қазына // Егемен Қазақстан.-1995.-24 маусым.-Б. 3.
18. Омарбеков С. Қадымша жазбамыздан бір жиһаз // Алматы ақшамы.- 1995.- 3 сәуір.- Б. 4.
19. Омаров Х. Разобраться в самом себе // Новое поколение. – 1996. -№23.- С. 6.
20. Сарқожин Р. Бұрынғы баспасөздегі мақалалар // Социалистік Қазақстан.- 1963.- 11 сәуір.- Б. 4.
21. Сарсенбекова Д. Жемісті еңбектің жалғасы // Зерде.- 1996. - №7.- Б.11.
22. Сейдімбек А. Көне газет – жаңа жинақ // Қазақ әдебиеті.- 1989.- 11 тамыз.- Б. 3.
23. Тұрарбеков З. Мәдени мұрамызды жұртқа кең таныстырайық // Қазақ әдебиеті.- 1962.- 16 ақпан.- Б. 3.

УДК 754-09
ГРНТИ 03.11.00

Әпендиев Т.Ә.¹, Сейтов М.Ж.²

¹*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері, PhD философия докторы;*

²*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан*
E-mail: timur.apendiev@mail.ru, egipt_17@mail.ru

ҚАБЫЛБЕК САРЫМОЛДАЕВТЫҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада, қазақ зиялысы Қабылбек Сарымолдаевтың өмірі және саяси қызметі қарастырылады. Әулиеата жерінен шығып, халық арасында белсенді қызмет еткен, бүкіл ғұмырын елі мен жерінің дамуы мен көркеюіне арнаған саяси қайраткер, қазақ зиялысы Қабылбек Сарымолдаевтың қызметін ғылыми талдаудан өткізу ХХ ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің тарихын зерттеудің басты тақырыптарының бірі болып саналады. Қабылбек Сарымолдаев 1898 жылы 22 ақпанда Сырдария облысы, Әулиеата уезіне қарасты болған Қорағаты болысында дүниеге келген. Отбасында әлеуметтік жағдайдың төмен болғанына қарамастан, оның оқуға және кейіннен халыққа қызмет етуге деген құлшынысы өте жоғары болды. Қабылбек Сарымолдаев берісі Әулиеата, әрісі еліміздің аумағында қазақ халқының жарқын болашағы үшін жан аямай еңбек етті. Қазіргі уақытта, белгілі халық жанашыры, коммунист, Қазақстанда Кеңес үкіметінің кемшіліктеріне қарамай, халық арасында белсенді қызмет атқарған Қабылбек Сарымолдаевтың өмірі мен саяси-әлеуметтік қызметін саралауда ғылыми жұмыстар жүргізілуде. Ұсынылып отырған ғылыми мақала осындай ізденістердің бірі болып табылады. Ғылыми жұмыста Қабылбек Сарымолдаевтың аталып отырған саяси қызметі талдауға түсіп, тарихи баға беріледі. Өзге де қазақ зиялыларымен бірлесіп, Әулиеатада жергілікті халықты аштықтан құтқару, олардың әлеуметтік деңгейін көтеру жолында жүзеге асырылған көптеген саяси процестерге бел шеше араласқан ұлт зиялыларының бірі Қабылбек Сарымолдаевтың қызметі жан-жақты талдауға түседі. Саяси тұлғаның мұндай қызметтерін көрсету, сипаттау ұсынылып отырған ғылыми мақаланың негізгі міндеттері болып саналады.

Түйін сөздер: Қабылбек Сарымолдаев, Әулиеата, төңкеріс, Ұлт-азаттық қозғалыс, аштық.

Т.А. Apendiyev¹, M.Zh. Seitov²

¹Senior researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, PhD;

²Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology;

Almaty, Kazakhstan

E-mail: timur.apendiev@mail.ru, egipt_17@mail.ru

LIFE AND POLITICAL ACTIVITY OF KABYLBEK SARYMOLDAYEV

Annotation

In this article life and political activity of the Kazakhstan intellectual person Kabylbek Sarymoldayev is considered. The scientific analysis of the activity of the Kazakhstan politician Kabulbek Sarymoldayev, the political activist who left in Auliye-Ata and actively advanced people, developed the country and the earth, is one of the main subjects of studying the history of nationalities of the 20th century. Kabylbek Sarymoldayev was born on February 22, 1898 in the village of Koragaty entering the Region of Auliye-Ata of the Syr Darya region. Despite low social conditions in family, he sought to study, and then to serve people. Kabylbek Sarymoldayev worked hard in the country for bright future of the Kazakh people and Auliye-Ata. Now the researches on the analysis of life, political and public activity, of the famous communist Kabylbek Sarymoldayev who actively had worked despite shortcomings of the Soviet government of Kazakhstan are conducted. The offered scientific article is one of such researches. During the research it is analyzed and historically estimated the mentioned political activity of Kabylbek Sarymoldayev. Together with other Kazakh intellectuals Kabylbek Sarymoldayev, one of intellectuals of the nation, participates in many political processes in Auliye-Ata to help to save local population from hunger and to improve the social status. The main objective of the this scientific article is to provide such services and to describe the political personality.

Keywords: Kabylbek Sarymoldayev, Auliye-ata, Revolution, National liberation movement, Hunger.

Т.А. Апендиев¹, М.Ж. Сейтов²

¹Старший научный сотрудник института Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, доктор PhD;

²Научный сотрудник института Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г.Алматы, Казахстан

E-mail: timur.apendiev@mail.ru, egipt_17@mail.ru

ЖИЗНЬ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАБЫЛБЕКА САРЫМОЛДАЕВА

Аннотация

В статье рассматривается жизнь и политическая деятельность казахстанской интеллигентной Кабылбек Сарымолдаев. Научный анализ деятельности казахстанского политика Кабулбека Сарымолдаева, политического активиста, который вышел из земли Аулие-Ата и активно продвигает людей, развивает свою страну и землю, является одной из основных тем изучения истории национальностей XX века. Кабылбек Сарымолдаев родился 22 февраля 1898 года в селе Корагаты, входящем в район Аулие-Ата Сырдарьинской области. Несмотря на низкие социальные условия в семье, он стремился учиться, а затем служить людям. Кабылбек Сарымолдаев много работал в стране для светлого будущего казахского народа и Аулие-Ата. В настоящее время проводятся исследования по анализу жизни, политической и общественной активности, известного коммуниста Кабылбека Сарымолдаева, который активно работает несмотря на недостатки советского правительства в Казахстане. Предлагаемая научная статья является одним из таких исследований. В ходе исследования анализируется и исторически оценивается упомянутая политическая деятельность Кабылбека Сарымолдаева. Вместе с другой казахской интеллигенцией Кабылбек Сарымолдаев, один из интеллектуалов нации, участвует во многих политических процессах в Аулие-Ате, чтобы помочь спасти местное население от голода и улучшить свой социальный статус. Основная задача предлагаемой научной статьи - предоставить такие услуги и описать политическую личность.

Ключевые слова: Кабылбек Сарымолдаев, Аулие-ата, революция, Национально-освободительное движение, голод.

Еліміз тәуелсіздік алып, жеке іргелі мемлекет болып жариялануының арқасында қазақ халқынан шыққан ұлт зиялылары мен қайраткерлерінің жеке тарихын, олардың өмірі мен, саяси қызметін, оның ішінде қоғамдағы белсенді іс-әрекетін жан-жақты немесе әр қырынан зерттеу үшін Қазақстан ғалымдарына үлкен мүмкіндіктер туды. Жалпы, ХХ ғасырдың басында Ресей мен оның ішінде Қазақстандағы саяси жағдайдың басы-қасында жүріп қызмет еткен қазақ зиялыларының тарихын зерттеу отандық тарихнамада тұлға танудың, ел танудың, заман танудың оңтайлы шарасы ретінде қолдауға лайықты, әбден заңды үрдіс болып табылады. Сондықтан да, қазіргі уақытта еліміздің тарих ғылымында жеке тұлғалардың ғұмырнамасына сұраныс өсіп отыр.

Еліміздің саяси, рухани өмірі бостандық лебін бойына сіңіре бастаған кезеңде халқымыздың ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық мәдениеті мен оның құрамдас бөлігі – тәуелсіз еліміздің шынайы тарихын, сол тәуелсіздік жолында күрескен ұлт зиялыларының өмірі мен қызметін зерттеу қазіргі таңда аса өзекті болып отырған мәселелердің бірі. Бұл туралы президент Н.Ә. Назарбаев өзінің “Тарих толқынында” атты кітабында ХХ ғасыр зиялыларының тағдыры жайында: “Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ. Жүзжылдықтың алғашқы жартысындағы қазақ зиялыларының жеке басының қасіреті мен қатар өрілген қызметі өзінің бірегей құбылыс ретіндегі тұжырымды деңгейімен ғана емес, азаматтық һәм адамгершілік деңгейімен де осы заманмен үндес. Егер жиырмасыншы ғасырдың тарихына зер салатын болсақ, оның алғашқы отыз жылында-ақ қазақ зиялыларының аса көрнекті қайраткерлерінің тұлға танытып үлгергенін байқаймыз” – деп жазды [1].

Қабылбек Сарымолдаев Меркідегі орыс-түзем мектебінде білім алып әрі қарай өз білімін Әулиеатадағы училищеде жалғастырады. Басқа түскен сан түрлі қиындықтарға қарамастан, 1914 жылы төрт жылдық училищені бітіріп [2] шығады. Жастайынан елгезектігімен танылып, қатарластарынан оқ бойы алда жүрген Қабылбек Әулиеатадағы училищені тәмамдағаннан кейін жоғары оқу орнына түсе алмады. Бұған күнделікті тіршілік мүмкіндік бермеді. Осыған орай, 1915 жылы Меркідегі пошта-телеграф мекемесінде қызметке өтеді [3]. Мұнда 1915-1917 жылдары пошта, хат тасушы қызметінде болып, қоғамда болып жатқан саяси жағдайлардың бәрін көзімен көріп, көңілге түйіп жүрген. Оның басты мысалы ол осы поштада қызмет етіп жүрген кезде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс басталып, ол Әулиеата мен Жетісуда болып жатқан көтеріліс фактілеріне ерекше өзіндік талдау жасайды.

1916 жылы 25 маусымда император II Николай жариялаған «Империяның бұратана халықтарынан мемлекеттік қорғаныс жұмыстарына пайдалану тәртібі туралы ереже» қабылдауына байланысты Қазақстанда ұлт-азаттық көтерілісі орын алды. Басты себеп – аталған император жарлығы бойынша Түркістан мен Дала өлкесінен майданға окоп қазуға 400 мың, соның ішінде Қазақстанның далалық облыстарынан – 100 мыңнан астам, Жетісудан 87 мың адам жіберу көзделді. Ер азаматтарды соғыс қимылдары кезіндегі армияның қорғаныс және әскери құрылыстарын салуға, сонымен бірге мемлекеттік қорғаныс үшін қажетті нысандарды салуға пайдалану көзделді. Бұратаналарды тыл жұмыстарына шақыруды жариялай отырып үкімет арзан жұмысшы күшін пайдалануға бел байлады және жасақты армияны толықтыруға керек орыс жұмысшыларын босатып алғысы келді. Келесі бір жағынан өкімет орындары қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз және сол сияқты басқа да халықтарға қару беруге қауіптенді, болашақта олар қаруды Ресейге қарсы жұмсайды деп сескенді.

Жұмыстан немесе әкімшілік ережелері мен талаптарын орындаудан бас тартқан жұмысшыларды түрмеге отырғызуға, немесе үш ай мерзімге тұтқынға алуға, болмаса айып ретінде ақша өндіріп алуға кесетін болды. Азық-түліктің екі-үш есе қымбаттауы да халықтың наразылығын өршіте түсті. Қазақстан мен Орталық Азиядағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұтас алғанда Ресей империясындағы саяси және әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың одан әрі асқына түсуіне себепші болды. Ол Ресейдегі әскери-отаршылдық басқару жүйесінің іргесін шайқалтып, шығыстың отар халықтарының империалистік езгіге қарсы ХХ ғасырдың басында өріс алған бүкіл ұлт-азаттық қозғалысының құрамдас бөлігі болды.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде Меркіде түрлі саяси жиындар өткізіп, қара халықты көтеріліске шақырады. Меркідегі көтерілісшілерді Жетісудағы көтерілісшілермен біріктіруге тырысады. Сол кезде небары 18 жасар жас жігіт болғанына қарамастан, ол осы қозғалыстың Меркідегі жағдайын көріп көтерілісшілерге жаңа, тың саяси идеялар білдіріп, көтерілістің идеялық дем берушісі ретінде көзге түсті. Қабылбек өзінің бойындағы алғырлығымен, ұйымдастырушылық қабілетімен және басқа да қоғамдық жұмыстардағы ерекшеліктерімен көзге түседі. 1917 жылы Т. Рысқұлов ұйымдастырған «Қазақ-қырғыз жастары революцияшыл Одағына» белді мүше болып, Қазан төңкерісі өте салысымен Меркі болыстық атқару комитетінің хатшысы қызметіне тағайындалды. Бұл қызмет – Қабылбектің аз ғана уақыт ішінде мемлекетті нығайтуға, әрі ұлты үшін атқарған бірқатар жауапты жұмыстарының бастамасы болатын [4].

1917 жылғы екі бірдей төңкерістен кейін халық әлі есін жинай қоймаған еді. Осындай қиын сәтте Тұрар Рысқұлов Қабылбек Сарымолдаевты Түркістан Орталық Атқару комитетіне мүшелікке сайлап, азық-түлік жөніндегі халық комиссарының орынбасарлығына тағайындаған еді. Осыдан соң 1919 жылдың қараша айында Әулиеата уезінің төңкеріс комитетінің отырысының шешімімен Қабылбек Сарымолдаев Қызыл армияның мұсылмандық бөлімшесінің әскери дайындық бөлімінің басшысы болып сайланды [6]. Бұл жағдай енді Қ. Сарымолдаевты Азамат соғысына бел шеше кірісуіне тура келді.

Азамат соғысы жылдарында елде орын алған аштыққа қарсы күресіп, оның ауыртпалығын арқалады. Ол 1919 жылы елдің кейбір өңірлерінде орын алған аштыққа қарсы күрес жөніндегі комиссияны басқарып, жүздеген мың адамды аштықтан аман алып қалу жолында күресті. Қабылбек Сарымолдаев осы тұста үлкен ұйымдастырушылық қабілетін танытып, аштық жайлаған елді одан аман алып қалуға жанын салды. Оңтүстік Қазақстан мен Түркістандағы аштық негізінен қуаңшылық пен азамат соғысының салдарынан пайда болып, халықты ауыр күйзеліс жағдайын алып келді.

Осыған қарамастан, Қ. Сарымолдаев Т. Рысқұловпен бірге өлкеде қазақ кедейлерін ұйымдастыруды, ауылдарда атқару комитеттерін құруды, ағарту жұмысын және кулактармен, патша әкімшілігімен күрес жүргізуді, базарларды үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін пайдалануды басты мақсат етіп қойды. Уақытша комитеттің позициясын әлсіретумен қатар, тіпті оны талқандап, барлық халықты солдат және жұмысшы депутаттары кеңестеріне тартуды қолдан келгенше жүргізді. Түркістанда қазақтар арасында тұңғыш рет азық-түлік комитеттерін ұйымдастырылды. Базарларда көп адам қатысқан митингтер ұйымдастырылды, аштық төніп келе жатқандығын айтып, сақтандырып, қолда бар ақша жинаған.

Осындай қиын-қыстау кездерде Азамат соғысының майданын азық-түлік, киім-кешек, тағы басқа да қажеттіліктермен қамтамасыз етіп, сонымен бірге елде болып жатқан аштықтан ашыққан жұртты аман алып қалу жолында аса ауқымды ұйымдастыру және басшылық жұмыстарын жүргізді. Аштық халықты баудай түсіріп жатты. Сондықтан да жаңадан билікке келген совет өкіметі Меркіде Бекшуров деген азаматтың басшылығымен аштарға көмектесетін азық-түлік отрядын ұйымдастырды. Осы отрядтың құрамында болған Т. Рысқұлов пен Қ. Сарымолдаев бастаған қазақ жастары аштарға азық-түлік жинаумен бірге патшалық режимнің түбегейлі жойылуына күш салды. Олар ақ патшаға қызмет еткендерді тұтқындай бастайды [8].

1920 жылы 24 наурызда Әулиеата уездік және қалалық атқару комитетінің үлкен отырысында Қабылбек Сарымолдаевтың Азамат соғысына қатысты атқарған істері тыңдалып, онда жергілікті жерде ұлтаралық қатынастарды реттеу мәселелер қарастырылады. Жиынның қорытындысы Қ. Сарымолдаев пен басқа да саяси қайраткерлердің жұмыстарын пысықтап, еңбектерін бағалады [9]. Арадан бір күн өткен соң 25 наурызда Әулиеата уездік және қалалық әскери-азаматтық істер жөніндегі атқару комитетінің жеделдетілген шұғыл отырысы болып онда Қ. Сарымолдаевтың ешқайда шықпауы туралы шешім қабылданды. Басты ерекшелігі бұл кезде тіпті Меркіге бара алмайтыны айтылып, ол оның себептерін ТүркАтком төрағасы Тұрар Рысқұловпен үздіксіз байланыста болуымен түсіндірілді [10]. Бұл кезде келесі күні тағы бір жиын ұйымдастырылып, Үсіпәлі Нұршановтың да Аса ауданына емес, сол кездегі мәселелер бойынша Черняев қаласына баратын болды [11]. Бұған қарай отырып, сол кезде Түркістанда әлі де болса саяси және әлеуметтік жағдайдың толықтай реттелмегенін анық көруге болады.

Осындай қауырт жағдайда жұмысты жүргізу мен қойған талаптарды жүзеге асыру мемлекеттік қызметкерлер үшін мүлде оңай емес еді. 1920 жылы күзінде Әулиеатада большевиктер партиясы уездік комитетінің I хатшысы болып сайланды. Содан революциялық әскери кеңестің төрағасы болып тағайындалды, қызыл әскерді жасақтау ісіне күлшына кірісіп кетті. Бұл партияның Қ. Сарымолдаевтың саяси қызметін бағалауының бір айғағы еді. Осы жылы күзде Қ. Сарымолдаев большевиктер партиясының көрнекті мүшесі, қоғам қайраткері ақын, жазушы Сәкен Сейфуллинмен кездесті. Бұл кезде Сәкен Сейфуллин Әулиеатаға Колчак әскерлерінің ығыстыруымен келген еді. Оны Қабылбек жақсы қарсы алады. Сәкен Сейфуллин партия қатарында қызметке кіріскеніне көп болмаған жас қайраткердің еңбегін бағалады. Сол азаматтық парасат оның бүкіл өміріне азық болады. Қай істе болса да адалдықтан айнымады. Оның осы қасиетін Тұрар Рысқұлов та жоғары бағалады.

Қабылбек Сарымолдаев Мемлекеттік Жоспарлау Комиссиясында қызметте жүрген кезде оның айналысқан басты жұмыстарының бірі мемлекеттің тапсырмасына сәйкес байларды тәркілеу мен ұжымдастыру жұмыстарының бағыттарын орындау болды. Ол байларды мемлекеттік тәркілеу жұмыстарының басында жүрді. Бұл кезде Қазақстанда 1927 жылы желтоқсан айында тәркілеу туралы заң дайындау үшін арнайы комиссия құрылған еді. Ал келесі 1928 жылы 27 тамызда «Байлардың шаруашылығын тәркілеу туралы» және 13 қыркүйекте «Тәркілеуге қарсылық көрсеткені үшін қылмыстық жауапқа тарту және ірі, жартылай ірі феодалдарды көшіру туралы» деп аталған екі қаулы

қабылданды. Бұл құжаттар бойынша қазақ байларының мал-мүлкін тәркілеу белгіленді. Малмен қоса бау-бақша, ауыл шаруашылығы құралдары – соқа-сайман, арба, шана, тіптен күрке, жертөлелер де тәркілеуге жатқызылды. Тәркілеудің басы-қасында болған Қабылбек Сарымолдаев бұл туралы бірнеше мақала да жариялады [17, 112 б.].

Осы тұста айта кетерлік маңызды жәйттердің бірі, ХХ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүріп қызмет еткен саяси және қоғам қайраткерлері мен ұлт зиялыларының қызметін талдауда соңғы уақыттарда кеңестік Қазақстанның дамуына қызмет еткен зиялылардың қызметіне қатысты біржақты тұжырымдар жасалуда. Дегенмен, коммунистік режимді қолдаған зиялылардың кеңес мемлекетінің ұжымдастыру саясаты мен оның ішінде тәркілеу, күштеп отырықшыландыру сияқты жұмыстарға араласуы кезінде олар да кеңестік биліктің саясатының қате тұстарына қарсы пікір білдіргенін, сонымен бірге оның қаншалықты қиын болғанын ескерген жөн. Қазақ қоғамы мәскеулік биліктің қазақтың бұрынғы ұлт-азаттық қозғалыс басшыларына көпе-көрнеу жасаған қиянатын көзімен көрді, ендігі уақытта оның айтқанына көнбеген күнде коммунистік режимді қолдаған қазақ зиялылар да алашордалықтардың кебін киетіндігін жақсы түсінді.

Жоғарыда көрсетілгендей, Қабылбек Сарымолдаев ауыл шаруашылығы жұмыстарын белсенді және нәтижелі жүргізуіне байланысты оны осы салаға қайта әкелу шаралары қарастырылды. Ақыры, 1931 жылы Қазақ АКСР Орталық Комитетінің нұсқауымен Қабылбек Сарымолдаев Жер-су халық комиссары болып тағайындалды [21]. Өзінің мемлекеттік қызметтегі өмірінде дағдыланып, зор тәжірибе жинаған ауыл шаруашылығы саласын басқару жұмыстарын одан ары қарай жалғастыруда партия тапсырған міндеттерді асыра орындап отырды. Ауыл шаруашылығының өркендеуі салдарынан аймақтарда жаңа елді-мекендер мен қыстақтар пайда болды. Мұның барлығы жергілікті жерлерде колхоздардың көптеп пайда болуымен байланысты еді. Қабылбек Сарымолдаев бастаған ауылшаруашылығының басты жұмыстары Ауылдарды ұжымдастыру болды.

Ауыл шаруашылығы саласында айтулы нәтижелерге қол жеткізгенімен, Қабылбек Сарымолдаев бұл салада да ұзақ отыра алмады. Үкімет тез арада шешім қабылдап, 1933 жылы оны әуелі Шығыс Қазақстан облысына облыстық, одан соң көп ұзамай Ақтөбе облысына қарасты Торғай аудандық (Қазіргі Қостанай облысы Жангелдин ауданы) атқару комитеттерінің төрағасы болды. Торғайда жүргенде Сарымолдаев халық батыры Амангелді Имановтың көтерілісін зерттеп, «Казахстанская правда» газетіне «Революцияшыл қазақ кедейлерінің жетекшісі», «Амангелді Иманов» атты мақалалар жазды [17, 114 б.]. Бұл кезде осы ауданда басқару жұмыстары мен бұл аудандар мен облыстардың әлеуметтік ахуалы қиын жағдайда еді. Қазақ АКСР-нің басшылығы бұл ауданды көтеруде өте лайықты кадр ретінде Қабылбек Сарымолдаевты таңдады. Негізгі қызметтік жылдарын Оңтүстік өңірге арнаған Қабылбек Сарымолдаевты Шығыс Қазақстанға жіберудегі негізгі себеп, оның жергілікті жердегі жұмыстарды ұйымдастырушылық қабілеті зор еді. Бұл өңірлердегі қызметтерде ол 1936 жылға дейін болды.

Қабылбек Сарымолдаевтың саяси қызметінде тағы да өзгерістер болып, ол 1936 жылы Қазақ АКСР-нің одақтас республика статусына ие болуымен байланысты болды. 1936 жылы жаңадан қабылданған КСРО Конституциясына сәйкес осы жылдың 5 желтоқсанда Қазақ АКСР РКФСР құрамынан шығып, жаңа және жеке одақтас республикаға айналды. Қазақ Республикасы жаңа саяси статусқа ие болғаннан бастап-ақ оған қызмет ете бастады. 1936 жылдың өзінде-ақ жаңа құрылымдар қабылданып жатқан республикада саяси және қоғамдық қызметке Қабылбек Сарымолдаевты Орталық Комитет қайта шақырып, оны Қазақ КСР Тамақ өнеркәсібі халық комиссарының орынбасары етіп тағайындады. Осы жылдары ол Алматы, Жамбыл, Қарағанды қалаларында ет комбинаттарын салдырды. Республика аумағы кең жайылымды иеленіп, жері мал шаруашылығына қолайлы болғандықтан мұнда мал шаруашылығын дамыту жолға қойылды. Осыдан соң, Алматы, Қарабұлақ қалаларында қант зауыттарын салдыртты.

Алайда, Қазақ КСР-нің құрылуынан кейін еңбекке жаңа құлшыныспен араласып, ары қарай жұмысын жалғастыруға сталиндік қуғын-сүргін және репрессия саясаты зор кедергі келтірді. Осылайша бұл жылдар оның қоғамдық және саяси қызметінің ақырғы жылдары болып саналды. Дегенмен, ол өз қысқа ғұмырында көптеген жоғары лауазымды қызметтерді атқарып, алты мәрте Түркістан АКСР, Қазақ АКСР орталық комитеттеріне, екі рет өлкелік партия комитеттеріне мүше болып сайланады [22].

Өткен ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан мен бүкіл кеңес мемлекетінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін қазақ зиялыларының ішінде Қабылбек Сарымолдаевты да айналмай өтпеді. Кеңестік Қазақстанда саяси қуғын-сүргін науқаны мен жалпы репрессияларды қолдану мен оларды жүзеге асырудың шыңы 1937-1939 жылдар аралығына келгендігі белгілі. Бұл орайда «дұшпан бейнесі» барынша кеңейтіліп, ішкі партиялық дұшпандарға «оңшыл» бухариндіктер, сол кездегі халықаралық жағдайға сәйкес «шпиондар» мен «диверсанттар» «ұлтшыл фашистер» және басқалары да қосылған еді. Саяси репрессиялар негізінен

контрреволюциялық қылмыстар туралы заң арқылы жүргізіліп отырды. Сөйтіп, билеуші партия өзінің жергілікті жерлердегі жазалау аппаратындағы тірегін нығайту мақсатындағы жұмыстарын бір сәтке де тоқтатпады

Осы орайда орталық жіберген көптеген қызметкерлердің басым көпшілігінің қайтадан кері қайтуға талпынатындығына мән беруге болады. Соның да әсері болар, мәселен, Әулиеата уезінде Қабылбек Сарымолдаевпен бірге Кеңес өкіметін орнатуға және нығайтуға белсенді қатысқан Тұрар Рысқұлов, Мақсұт Жылысбаев, Сыдық Абланов. Ысқақ Әсімов, Кененбай Бармақов, Бекбосын Құлжабаев, Дәуіт Абдуллаевтар 1937-1938 жылдары «халық жауы» ретінде атылып кетті. Ал, Степан Хмелевский, Николай Чернышов, Федотов-Завадский, Данил Цыгановтар Қазақстаннан біржола кетіп қалған. Бұл топтағылардан тек Қарымбай Қошмамбетов ғана бұл зұлматқа жетпей 1930 жылы қарашада дүние салды [7, 57-59 б].

Кеңестік билік жергілікті тұрғындардың ұлттық ерекшеліктері мен мүдделерін қорғаушыларға, ұлттық автономия құру идеясын қолдаушыларға «тап жаулары», «ұлтшылдар», «жат пікірдегілер», «әлеуметтік қауіпті элементтер» деген жала жабылып, халықтың да оларға деген теріс көзқарастарын қалыптастыруға жағдай жасады. Халықтың қамын жеген ұлт қайраткерлерінен сескенген тоталитарлық билік өкілдері тығырықтан шығар жолды іздеді. Ақыры, Қабылбек Сарымолдаевты ОГПУ «үштігінің» шешіміне сәйкес 1938 жылы 25 ақпанда «халық жауы», «жапон империалистерінің тыңшысы» деген айыппен кеңестік қуғын-сүргінге ұшырап, ату жазасына кесілді.

Қабылбек Сарымолдаевтың жанұялық жағдайына келетін болсақ, оның жанұясында жолдасы Майнұр және отбасында Зүлфия есімді қызы болған. Қабылбек Сарымолдаевтың Мүсірепбек деген туған інісі болды. Қабылбек Сарымолдаевтың жары Майнұр өмірлік жолдасының сенімді серігі болды. Өмірінің соңына дейін оның жақын тілеулесі болып өтті. Қ. Сарымолдаевтың жанұясы сол кезде қоғамда үлгі тұтатын жанұялардың бірі болды. Ол өзінің достары Т. Рысқұловтың, М.Жылысбаевтың жанұяларымен жақсы байланыста болды. Майнұр апайымыз аталған тұлғалардың әйелдермен тығыз қарым-қатынаста болған. Қабылбек Сарымолдаевтың жанұялық өміріндегі ең ауыр жағдай, оның НКВД өкілдері тарапынан тұтқынға алынып, ату жазасына кесілу туралы шешім болды. Ең ауыр болғаны сталиндік «жаппай қырып-жою науқаны» оның әйелі Майнұр апайды да тұтқындап лагерге әкетуі болды. Бұған оның қызы Зүлфияның қалдырған мәліметтері мысал бола алады. Оның айтуынша, НКВД жендеттерінің оның әкесін енді көрмейтінін, ал шешесін тек сегіз жылдан кейін ғана көруі мүмкін екендігін айтқан [17, 108 б.]. Қызы Зүлфияны тірідей жетім қылып, Қабылбек Сарымолдаевтың ату жазасына кесумен тұрмай, өмірлік жолдасын қамауға алған тоталитарлық саясаттың мұндай әрекетін бүгінгі ұрпақ кешіре алмаса керек.

Жылдар бойына еліне қызмет етіп, Қазақстанды дамытуға зор үлес қосқан Қабылбек Сарымолдаевты бірден халық жауына айналдыру саясаты оның бауырларына зардабын тигізді. Мысалы, туған інісі Мүсірепбек Сарымолдаев 1937 жылы Дондағы Ростов темір жол транспорты инженерлері институтын бітірген соң қызметке кіріспей жатып, «халық жауының» туысы болғандықтан 10 жылға абақтыға жабылады. Воркутаның шахтасында 10 жыл бойы жұмыс істеп, мерзімін өтеп дімкес халде елге оралған ол Түркістанда көз жұмады.

Қорыта айтқанда, Қабылбек Сарымолдаев – елі, халқы, ұлты үшін, оның жарқын болашағы үшін ақыл-ойы мен қуат – жігерін, білімі мен бүкіл саналы ғұмырын сарп еткен қайраткер. Өзінің аз ғана ғұмырын мемлекет пен халықты және қоғамды басқару жұмыстарына арнап, адал қызмет етті. Өз халқының мұңын жоқтаған, сол жолда бар білімін, күш-қайратын жұмсап, халқы үшін заман тауқыметін тартқан біртуар азаматтарымыз тарихымызда мәңгілік орын алады. Оның атқарған қызметтері мен сіңірген еңбегі мемлекет пен қоғамның дамуына бағытталып, ол Қабылбек Сарымолдаевты революционер, мемлекет қайраткері, дипломат, экономист, публицист және ұлт қамқоры ретінде көрсетті. Оның бұл аталған қызметтерін жеке-жеке қарастырып зерттеп-зерделесе көптомдық монографиялық ғылыми жұмыстарға арқау болатыны анық. Міне, осынау билік тізгінін ерте ұстаған талантты басшы, іскер ұйымдастырушы, халқына қалтқысыз қызмет еткен Қабылбек Сарымолдаевтың өмірі туралы көркем тілмен жазылған «Дауылда туған дарын» атты кітаптың авторы қаламгер Мұхтар Қазыбек және «Қайраткер Қабылбек Сарымолдаев» атты естеліктер кітабы жарияланды. Дегенмен, болашақта мұндай туындылар әлі де болса жарыққа көптеп шығатынына күмән жоқ. Қабылбек Сарымолдаев сынды қазақ зиялыларының ұшқыр саяси ойларының жемісі, идеялары мен болашаққа үлгі болатындай қызметі еліміздің тәуелсіздігінің одан әрі баянды, іргелі дамуына негіз болады. Ол секілді қазақ интеллигенциясының саяси көзқарастары мен ұстанымдарының мазмұны өте терен.

Қабылбек Сарымолдаев өздері құрып оны дамытуға ат салысқан коммунистік партияның қасаң да қатаң мемлекеттік саясаттың құрбанына айналды. Ол өзі секілді миллиондаған кеңестік қайраткерлердің қатарында репрессияға ұшырады. Егер, ол біраз уақыт өмір сүрсе, әлі де болса мемлекет пен қоғамда көптеген жұмыстарды атқаратынына күмән жоқ еді. Дегенмен, ауыр тағдыр тәлкегіне ұшырап, жазықсыз құрбан болған абзал азаматын кейінгі ұрпақтары мәңгі ұмытпайды. Бүгінгі таңда, Тараз қаласында, Жамбыл облысының Меркі ауданы мен басқа да ауылдары мен елді-мекендеріндегі орталық көшелеріне, мектептері мен басқа да мемлекеттік мекемелеріне Қабылбек Сарымолдаевтың есімі берілген. Қабылбек Сарымолдаевтың құрметіне арнайы кешендер ашылып, ескерткіштер орнатылған. Оның елі үшін атқарған қызметі мен еңбектерін студенттер оқып, ғалымдар және жеке ізденушілер зерттеу жұмыстарын жалғастыруда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. *Тарих толқынында*. – Алматы: Атамұра, 1996. – 296 б.
2. Асқаров А. *Ұлы тұранның ұлдары*. – Алматы: Нұрлы Әлем, 1998. – 408 б.
3. Нұралиев Әлихан *Дауылда туған дарын*. // *Меркі тынысы*. 28 ақпан 2018 жыл.
4. Әлімханов В. Әбдікәрімова Б. *Елін сүйген азамат*. Қ. Сарымолдаевтың туғанына 95 жыл толуына. // *Ақжол*. 4 наурыз 1993 жыл.
5. ЖОМА. 50-қ., 1-т., 92-іс. 9 п.
6. ЖОМА. 50-қ., 1-т., 70-іс. 151 п.
7. Бақторазов С.У. *Қазақстанның Оңтүстік өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: тағдырлар қасіреті: монография*. – Алматы: «Тоганай Т», 2017. – 344 б.
8. Мақұлбек Рысдәулет. *Тау тұлға*. // *Ақ жол* 20 қазан, 2014 жыл
9. ЖОМА. 50-қ., 1-т., 141-іс. 63 п.
10. ЖОМА. 50-қ., 1-т., 141-іс. 64 п.
11. ЖОМА. 50-қ., 1-т., 141-іс. 65 п.
12. Покровский С.Н. *Образование Казахской АССР: Сборник документов и материалов*. Издат. Акад. Наук Казахской ССР, 1957. – 366 с.
17. *Қайраткер Қабылбек Сарымолдаев / құраст. Данияров Болат.. – Алматы: ТОО MV-Print (MV-Print). 2011. – 352 б.*
20. ҚРОМА 5-қ., 18-т., 907-іс
21. ҚРОМА 5-қ., 18-т., 907-іс, 1 п. кб.
22. ҚРОМА 5-қ., 18-т., 907-іс, 1-2 п. кб.

УДК 789-13
ГРНТИ 11.25.00

Г.О. Чаргынова¹

¹PhD докторант,

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: charginova.gulza@mail.ru*

ЯКУБ-БЕКТИҢ ҚАШҚАРИЯДАҒЫ САЯСАТЫ
(XIX ғ. екінші жартысы)

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың 60-70-ші жылдары циндіктерге қарсы Шыңжаңдағы ұйғырлар мен дүнгендердің көтерілісі салдарынан құрылған Жетішар ұйғыр теократикалық мемлекетінің тарихы қаралады. Сонымен бірге Жетішар мемлекетінің билеушісі Якуб-бектің ішкі және сыртқы саясатына да тоқталды. Сонымен Якуб-бектің белсенді қызметі нәтижесінен бірнеше хандықтардың басын біріктіріп, Шығыс Түркістанда орталықтанған жаңа мұсылман мемлекеті пайда болды. Бадәулет Якуб-бектің әскери, қаржы-экономикалық және әкімшілік саласында жүргізген реформалары нәтижесінен жаңа құрылымдар үшін жағдай жасалып және мемлекеттік жүйе тез арада даму жолына түсті.

Түйін сөздер: Шығыс Түркістан, Жетішар, Шыңжаң, Қоқан, қолбасшы, реформа, әскери миссия.

Г.О. Чаргынова¹

¹PhD докторант,

Казахского национального педагогического университета имени Абая, Казахстан, г. Алматы, e-mail: charginova.gulza@mail.ru

ПОЛИТИКА ЯКУБ-БЕКА В КАШКАРИИ

(второе половина XIX в)

Аннотация

В статье рассматривается история уйгурского теократического государства Йэттишар, созданного в ходе антицинского восстания уйгуров и дунган Синьцзяна в 60-70-х гг. XIX в. А также внешней и внутренней политики правителя Йэттишар Якуб-бека. Таким образом, в результате энергичных действий Якуб-бека, направленных на объединение ряд небольших ханств под своей властью, на территории Восточного Туркестана возникло новое мусульманское государство. Результаты реформ, проведенных Бадаулетом в военной, финансово-экономической и административной сферах, явились условиям для нормального функционирования и развития государственной системы в определенной временной промежутке.

Ключевые слова: Восточный Туркестан, Йэттишар, Синьзян, Коканд, командующий, реформа, военная миссия.

G.O. Charginova¹

¹PhD doctor, Kazakh national pedagogical university Abai,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: charginova.gulza@mail.ru

THE POLICY OF YAKUB-BEK IN KASHKADARYA

Annotation

The article examines the history of the Uighur theocratic state of Yettishar, created during the anti-Caine uprising of the Uighurs and Dungan's of Xinjiang in the 60s and 70s. XIX century. And also the foreign and domestic policies of the ruler Yattishar Yakub-bek. Thus, as a result of the energetic actions of Yakub-bey, aimed at uniting a number of small khanates under their authority, a new Muslim state appeared on the territory of East Turkestan. The results of the reforms carried out by Badaulet in the military, financial, economic and administrative spheres were conditions for the normal functioning and development of the state system in a certain time period.

Key words: East Turkestan, Yettishar, Xinjiang, Kokand, commander, reform, military mission.

1864 жылдың желтоқсан айында Ташкент қаласынан Қашқарияға 200-300 адамдық шағын жасақпен Бузрук-қожа аттанған болатын. Сонымен бірге Бузрук-қожаны ертіп жүрген топтың құрамында әртүрлі себептерге байланысты өз беделінен айырылған қоқандық бектерде қосылды, яғни олар әртүрлі алаяқтықпен хандық билікті мазасыздандырған еді, ал солардың ішінде Якуб-бекте болды [1, 94 б.]. Шығыстанушы ғалымдардың пікіріне сүйенсек, осы аталмыш оқиға тарихына қатысты әртүрлі деректер негізінде Бузрук-қожаның бұлай жолға шығуын бірнеше нұсқа келтіреді: а) Қоканд ханы Худоярдың бұйрығымен өзі істеген қылмысын осылайша жабу үшін; б) Алимқұлдың талабы бойынша, хандықта уақытша билікті басып алып және Қоканд тағында Якуб-бекті өзінің қауіпті бәсекелесі ретінде көрді; в) қашқарлық елшілердің өтініші бойынша. Айта кетсек, Якуб-бектің Қокандта қалуы Алимқұл үшін де Худояр хан үшін де тиімсіз болды нәтижесінде оны хандықтан кетіру үшін қолайлы жағдай бола кетті.

1865 жылы қаңтарда Қашқарияға келген Бузрук-қожа хан деп жарияланды³. Алайда ұйғыр халқының күткені жаңа тәуелсіз мемлекеттің пайда болуына деген үмітін жаңа хан мемлекеттік қызметке қабілетсіз

³Бузрук-қожа циндіктердің басқыншылығына дейін Шығыс Түркістандағы ақтаулық қожалардың династиясынан шыққан. Ол танымал Джахангирдің (Жәңгір-қожа) соңғы ұрпағы. Джахангир 1825-1828 жж. Қашқариядағы маньчжурлардың өктемдігіне қарсы сәтсіз көтеріліс ұйымдастырып, соның салдарынан тұтқынға түсіп, Пеінде өлім жазасына кесіледі. Сондықтан беделі бәрінен де жоғары Бузрук-қожа Қашқария халқы үшін қасиетті тұлға болып саналды. Дегенмен оның атын әртүрлі алаяқтар өз бастарына пайдаланды. Өз кезегінде Қашқарияда билікті өз қолына алу үшін Бузрук-қожаның беделін Якуб-бекте пайдаланған болатын.

екенін көрсетті. Осындай жағдайды пайдаланған Якуб-бек, өзінің күшін белсендіре түсті. Ол қоқандтық бектерден «әскери каста» (аидижандықтар) билік үшін күресуді қолға алды. Оны Садық-бек бейтарап қалдыру үшін де пайдаланды. Осы уақытқа дейін Қашқарда күшті позицияға ие болған қырғыздардың басшысы. Нәтижесінде қырғыздардың ру басы қыспақта қалып, ақырында Қашқардан қашып кетуіне тура келді, ал Якуб-бек болса Бузрук-қожаның тағайындалуымен батыр-басы (қолбасшысы) болды. Осыдан кейін жаңа әскер басы жаңа армия құруға кірісті. Әскери бөлімшелер жергілікті елді-мекендерде жасақталды, оларды үйретуді Қоқандтан және эмиграциядан оралған қашқарлықтар қолға алды [2, 141 б.]. Бір жылдың ішінде Якуб-бек әскери жағынан қабілетті бірнеше мыңдық армия жасақтауға қол жеткізді. Қашқарлық жасақтың алғашқы жорығы Қашқарияның шеткі аймағындағы Жаңашар (Жаңа камал) болды, мұнда әлі де қытай горнизоны шоғырланып отырған еді. Жаңа қашқарлық қолбасшысының белсенді қызметі Күш қаласы басшыларын мазасыздандыра түсті, өз кезегінде бүкіл Шығыс Түркістан территориясына бақылау жасауға талпыныс жасап отырған. 1868 жылы көктемде Қашқарияға 110-мыңдық күшіндік әскерлер жорыққа шықты. Олар екі бағыт бойынша жылжиды, бір Ақсу, ал екінші Жаркент жағынан шығады. Бірақ Қашқарға 16 км жерде күшіндік армияны Якуб-бектің 12,5-мыңдық әскері талқандайды. Сосын Жаркенттен шыққан, әскери жасақты жойды. Якуб-бектің қайта шабуылы барысында қашқарлықтар батыл қимылдап Жаңа-Гиссардағы қытайлық армияға қарай жылжиды. 1865 жылы сәуірде 40-күндік қыспақтан кейін қала беріліп, ондағы гарнизон талқандалды.

Бұл уақытта Ташкент үшін орыстармен болған соғыста Алимқұл қайтыс болып, Қоқандағы билікке Худояр хан келді. Алимқұлдың уақытша билігі тұсындағы сарай ақсүйектері Қашқарияға қашып кетеді. Бұдан соң Қоқанд үкіметі мен Якуб-бектің ара қатынасы одан да ары нашарлап кетті. Осыда кейін қашқарлық басқолбасшы Қоқанд жағынан барлық арнайы қолдауда айырылды өз күшіне ғана сенуіне тура келді. Якуб-бектің келесі қадамы қашқарлық камалдың намангері Хо Долаймен келіссөз жүргізу барысында оған және оның қол астындағыларға мұсылмандықты қабылдаған жағдайда өмірлерін сақтап қалуға уәде берді. Қытай горнизонының солдаттары және олардың жанұялары мұсылман дінін қабылдап, жаяу әскер құрамында Якуб-бектің армиясына қосылды [3, 20 б.]. Сонымен «жаңа мұсылмандардан» жасақталған бөлімшеге Ху Долай басшылық жасады.

Қашқарлық әскербасы жүргізген табысты әскери науқан нәтижесінде Якуб-бектің беделі тез арада өсті. Ол өзінің әрекетінде бұрынғыдан бетер тәуелсіз бола бастады. Оған дәлел ретінде, 1868 жылы қазанда Якуб-бектің Жаркентке жеке-дара жорығын атауға болады. Ал Бузрук-қожа бұл оқиға туралы тіпті білген де жоқ. Армия басшыларының қолдауына сүйенген Якуб-бек енді қашқарлық басшылардың әлсіз қимылдарын керек қылмады. Жорық барысында Бек-Мұхаммед бастаған қырғыз жасағы Қашқарға қашып барып, Бузрук-қожа атынан Якуб-бекті барлық міндеттен босатылды деп жариялайды. Қашқарлық әскерлер Жаркентті тастап Қашқарияға оралуына тура келді. Бұл кезде қырғыздар Жаңашарды басып алып Бузрук-қожаны кепілдік ретінде пайдаланды. Камалды басып алмақ болған Якуб-бек армиясы нәтижесіз болғандықтан, ол Бек-Мұхаммедпен келіссөз жүргізуге мәжбүр болды. Келісім бойынша қырғыздар қаладан кетеді, бірақ көшпенділер Бузрук-қожаны өздерімен бірге ала кетеді. Якуб-бек болса Катта-төрени хан деп жариялайды, бірақ көп ұзамай оған у беріп өлтіреді. Кейін Қашқарияға қырғыз көшпенділерінен босап Бузрук-қожа оралып, қайта хан деп жарияланады. Бузрук-қожаның тұтқындалуы және күтпеген жерден қайта босап шығуы, өз жағдайын жақсартып алған Якуб-бекке қарсы қастандық жасау үшін оралды деген күмән келтіреді. Жәңгір-қожаның ұрпағы болса, қашқарлық әскербасынан нақты және күшті бәсекелесті көрді (хандық билікке үміткер). Сол үшін оны шектеуге талпыныс жасағаны да рас. Алайда Якуб-бекке қатысты қастандық о бастан-ақ табыссыз болатын.

Ал Бузрук-қожа жергілікті халыққа өзінің шыққан тегінің күштілігімен және рухани көсем, яғни Шығыс Түркістан халқына тәуелсіздік алып беріп, мемлекет құруға қабілетті тұлға болып көрінді. Ішкі жағдайда қиыншылыққа тап болған қашқарлық хан мемлекеттік істерді жүргізуден шектелді. Сонымен бірге Бузрук-қожа қандайда бір беделді күштен қолдау таба алмады. Якуб-бек құрған армия болса қашқарлық әскербасы жағында болды. Мүмкін осы себептен шығар Қашқарияның билеушісі намангер рөліндегі көшпенді-қырғыздардың көмегіне жүгінді, бірақ олар Якуб-бектің жасағына қарсы шығуы екі талай еді. Сөйтіп, Бузрук-қожаның алаяқтық әрекетінен түк шыққан жоқ. Нәтижесінде осы уақытта қашқарлық ханның болашағы анықталған болатын.

Якуб-бек болса Бузрук-қожаның хандық билігін қалпына келтірді, сөйтіп, оны толықтай өз ықпалына бағындырып алды. Оны өз жағына қауіпсіздендірген соң белсенді әскери қимылға көшеді, нәтижесінде қалаларды басып алып, оларды қашқарлық иеліктеріне қосып отырды. Қазақтардың бүлігін басқаннан кейін Якуб-бектің жасағы Маралбасы бекінісіне орналасқан күшіндік жасақты талқандайды. Ары қарай Жаркентке жорыққа дайындала бастайды. Якуб-бек Жаркент аймағының билеушісі Нияз-бекпен құпия

келіссөз жүргізіп, нәтижесінде Бурхан-ад-Диннің басқаруындағы қалалық гарнизон қаланы қашқарлықтарға береді.

Сонымен 1866 жылы Якуб-бек армияны күшейту және жаңа әскери экспедицияға дайындық жұмыстарымен айналысты. Осы жылы қараша айында қашқарлық армия алдын-ала «бейбіт мақсаттағы жорық» деген әңгіме таратып, Хотан қаласына қарай жылжиды. Хотанның әміршісі Хабибулах-қожа Якуб-бекті күтіп алуға өзі шығады. Қашқарлықтардың шатырына қонуға қалған хотандық билеуші сол түні өлтірілді. Бұған наразы болған қала халқы Якуб-бектің мұндай қылығына кек қайтаруды қолға алады, бірақ қашқарлық жасақ тарапынан талқандалды. Хотанның жаңа билеушісі болып Тұрап-қожа тағайындалды.

1867 жылы көктемде қашқарлық әскерлер Ақсуды басып алып, сонымен бірге күшіндік қалалардағы халық жасағын талқандады. Сосын Хотан қаласында пайдаланған әдіске көшеді, яғни басында алдап-арбап, сосын қаланың билеушісі Рашид ад-динді өлтіреді. Кейін ешқандай қарсылықсыз Қашқар қаласы алынды. Сонымен Якуб-бектің басшылығындағы қашқарлық жасақтың мұндай тез жетістіктері нәтижесінен енді жаңа мемлекет құруға мүмкіндік туды. Бадәулет Якуб-бек ешқандай беделді қамқоршының көмегінсіз-ақ Бузрук-қожаны Меккеге жіберіп, одан біржола құтылып, өзін жаңа Жетішар мұсылман мемлекетінің билеушісімін деп жариялайды [4, 20].

Сонымен Бузрук-қожаны биліктен кетіріп, өзін Жетішар мемлекетінің билеушісімін деп жариялаған Якуб-бек мемлекетінің территориясын өзімен көрші жатқан елсіз елдер есебінен ұлғайтуға кіріседі. 1870-1871 жылдары алдымен Үрімшідегі дұңғандар сұлтандығы Жетішар мемлекетінің құрамына енеді. 1872 жылға қарай Жетішар мемлекетінің аймағы Цин билігінде қалған Құмыл мен Баркөлден және орыстар басып алған Іледен басқа жердің бәріне тарап, бүкіл Шыңжаңды қамтыды [5, 36]. Сонымен бірге Якуб-бек Қоқан хандығындағы ішкі саяси шиеленістер мен Худояр ханның әлсіздігін пайдаланып, Орта Азия жерлеріне де көз тігіп, шекарасын кеңейте бастайды. Ол Түркия және Англиямен тығыз байланыс орнатып, Жоңғария жерінің біраз бөлігін өзіне қаратып алып, енді Ресейдің шекаралық иеліктеріне қауіп төндіре бастайды.

Батыс Қытайдың қалаларын өзіне бағындырып және территориясын кеңейте бастаған Якуб-бек, енді назарын Ресейдің ортаазиялық иеліктеріне аударды, орыс мемлекетіне деген дұшпандық саясатын ашық көрсете бастады. Ол Шыңжаңдағы орыс саудасына кедергілер келтіріп, Текес өзені бойын жайлаған Тянь-Шань қырғыздарын өз билігіне бағындырып, оларды Қашғарияны малмен және азық-түлікпен қамтамасыз етуге күштеп көндіріп алмақ болады.

Соғыс қимылдары аяқталған соң жаңа әмірші мемлекетті қайта құруды қолға алды. Оның мемлекетіндегі барлық билік Якуб-бектің қолына шоғырланды, ал әміршінің кеңесшілері мен көмекшілері жергілікті ұйғыр ақсүйектері мен қоқандықтар болды. Елдің территориясы басты он екі уәлаятқа және бес екінші дәрежедегі аймаққа бөлінді (Жетішар – «Жетіқала», жеті аймақтың орталық қалалары: Қашқар, Хотан, Куч, Ақсу, Курл. Жаңа-Гиссар, Жаркент). Олардың әрқайсысына Якуб-бек хақим-бектерді тағайындады, ал олардың көмекшілері уезд басшысы, хатшылар, салық жинаушылар, әскери және азаматтық соттар, әртүрлі шендегі әскери қолбасшылар, молдалар, түнгі күзет басшылары, ауылдық көсемдер болды. төменгі шенеуніктік қызметтер сйлау арқылы жүргізіліп отырды. Барлық жергілікті әкімшілік аппарат тікелей хақим-бектерге бағынышты болды. Хақим-бектер бүкіл азаматтық және әскери билікті өз қолдарына шоғырландырғаннан кейін, тікелей Жетішар мемлекетінің әміршісіне ғана есеп беріп отырды. Дегенмен ғалымдардың пікірі бойынша әкімшілік жүйеде бұрынғы маньчжурлардың билігімен салыстырғанда айтарлықтай өзгеріс бола қойған жоқ. Жаңадан тағайындалған шенеуніктердің атқаратын міндетінде ешқандай өзгеріс болмады, тек олардың қызметінің аттары ғана өзгерді.

Сонымен Якуб-бектің белсенді қызметі нәтижесінен бірнеше хандықтардың басын біріктіріп, Шығыс Түркістанда орталықтанған жаңа феодалды-теократикалық мұсылман мемлекеті пайда болды [6, 37]. Бадәулет Якуб-бектің әскери, қаржы-экономикалық және әкімшілік саласында жүргізген реформалары нәтижесінен мемлекеттік жүйе тез арада даму жолына түсті.

Қорыта айтқанда бұл кезде қытай-қашқар шекарасында шиеленіс нашарлай берді, циндік жазалаушы әскерлердің Жетішахар мемлекетінің территориясына баса-көктеп келе жатқан сәтке байланысты Якуб-бек сыртқы саяси қызметін белсенді жүргізе бастады. Цин империясының әскерімен күресте таразы басының тең еместігін түсінген қашқарлық әмірші Қытаймен қандайда бір әскери қақтығысты болдырмау мәселесін іздейді, сол үшін делдал болатын мемлекеттің барлық тәуекелдеріне көнуге дайын екенін білдірді. Алайда жоғарыда айтқанымыздай Якуб-бектің ұсынысына Ұлыбритания да, Түркия да ешқандай ынта таныта қойған жоқ. Ресей «андыған бейтараптылық» позициясын ұстануды жалғастырып, Шығыс

Түркістандағы оқиғаның барысын ұқыпты бақылап отырды. Ал қашқарлық билеушінің Қытаймен арақатынасты мәселені төтесінен шешуге талпыныс жасауы да сәтсіз аяқталды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Моисеев В.А. *Россия и Китай в Центральной Азии.* – Барнаул: Азбука, 2003. – С. 94.
2. Ануфриев О., Басханов М. «Тарих□ и Хотан» Мухаммеда Аляма о событиях 1864 г. в Синьцзяне // *Из истории международных отношений в Центральной Азии.* – Алма-Ата, 1990. – С. 141.
3. Валиханов Ч.Ч. *Западный край Китайской империи и город Кульджа [Дневник поездки в Кульджу в 1856 г.]* // Валиханов Ч.Ч. *Собр. соч. в пяти томах.* – Т. 2. – Алма-Ата, 1985.
4. Исиев Д.А. *Уйгурское государство Йэйтишар.* – М., 1991. – С. 21.
5. *Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV-XIX вв.* – Алматы: Ғылым, 1994. – 270 с.
6. Моисеев С.В. *Взаимоотношения России и Уйгурского государства Йэйтишар (1864-1877 гг.).* – Барнаул: Азбука, 2006. 203 с.

**УДК 951/959 (5 Каз)
МРНТИ 03.20**

Ж.К. Осипова¹

*¹Докторант, КГУ им.Ш. Уалиханова
г. Кокшетау, Казахстан*

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ МАМБЕТАЛИ СЕРДАЛИНА

Аннотация

Бурные события начала XX века вывели на авансцену истории целую плеяду общественно-политических деятелей из числа казахской национальной интеллигенции. В ряду казахских прогрессистов конца XIX - начала XX веков был общественно –политический деятель Северного Казахстана, первый казахский революционер, демократ, историк, и экономист Мамбет-Али Сердалин (1865-1914). В статье автор рассматривает становление личности и формирование общественно-политических взглядов деятеля.

Ключевые слова: интеллигенция, Омское техническое училище, Санкт-Петербургский университет, революционер, демократ, политический ссыльный.

Ж.К. Осипова¹

*¹Докторант, Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
Көкшетау қ., Қазақстан*

МӘМБЕТӘЛІ СЕРДАЛИННИҢ ТҮЛҒАСЫНЫҢ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ КӨЗҚАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Мақалада еліміздің қоғамдық өмірінде елеулі із қалдырған көкшетаулық қайраткер, революционер, демократ, тарихшы және экономист Мәмбетәлі Сердалиннің тұлғасының, қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуы туралы баяндалады. М. Сердалиннің саяси көзқарастарының қалыптасуы Ресей империясының шеткі аймақтарындағы демократиялық қозғалыстардың дамуымен қатар келді. Саяси жер аударылғандардың прогрессивтік идеялары Мәмбетәлі Сердалиннің қоғамдық-саяси көзқарастарын қалыптастырудағы ықпалы зор болды.

Түйін сөздер: зиялы қауым, Омбы техникалық училищесі, Ш. Байсарин, Петербор университеті, демократ, революционер, саяси жер аударылғандар.

¹Doctoral student, Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan

FORMATION OF THE PERSON AND PUBLIC-POLITICAL VIEWS OF MAMBETALI SERDALIN

Abstract

The article tells about the formation of the political views of the Kokshetau activist, revolutionary, democrat, historian and economist Mambetali Serdarin, who left a significant mark in the public life of the country. Formation of political views of M. Serdalin accompanied with the development of democratic movements in the extreme parts of the Russian Empire. Progressive ideas of political prisoners have been instrumental in formulating Mambetali Serdarin's public-political views.

Key words: intellectuals, Omsk technical school, Sh. Baisarin, University of St. Petersburg, democrat, revolutionary, political deportation.

Мамбет-Али Сердалин являлся одним из представителей немногочисленной казахской национальной интеллигенции конца XIX начала XX веков. Он был демократом, экономистом, историком, первым казахским революционером.

Мамбет-Али Сердалин (Шобеков) родился 1865 г., в ауле №4 Мизгильского района Кокчетавского уезда. Его предки происходили из влиятельного рода караул, отделения Есенбай. Дед по отцу - Шобек Байсарин был довольно состоятельным скотоводом, по официальным данным в его хозяйстве насчитывалось 395 лошадей, более 500 овец, и десятки голов крупного рогатого скота [1].

Шобек Байсарин с 1846 по 1853 гг., управлял Караульской волостью и в течение 7 лет пользовался значительным уважением между киргизами Кокчетавского округа и полным одобрением у начальства, хотя он был по происхождению не султанского рода. Кроме того, он пользовался большим влиянием во всей округе, считался почетным киргизом, работал в окружном приказе, затем в уездном управлении. В 1855 г. Шобек Байсарин принимал участие в составе «делегации от Сибирских киргизов» из восьми человек в церемонии коронации императора Александра II. Ему был жалован чин хорунжего и награжден малой золотой медалью за усердие [2]. Вместе с ним участниками делегации являлись такие уважаемые люди Степного края как Чингис Валиханов, Муса Шорманов, Ыбырай Жакаев, Бегел Коныркойин, Секербай Актанов, Таттимбет Казангапов, Аккайар Кишкентаев. Известный писатель С.Муканов в своем романе «Промелькнувший метеор» пишет, что Шобек Байсарин, дед Мамбет-Али, дружил с отцом Чокана Валиханова Чингисом.

Отец Мамбет-Али Сердалы Шобеков был образованным человеком, свободно владел арабским и русским языками, что позволило впоследствии перевести на казахский язык такие арабские эпосы, как «Рустем – Дастан», «Мунлык –Зарлык» [3]. В народе его чтили как мудрейшего человека. Понимая значимость русского просвещения, он дал возможность сыну получить европейское образование, возможно, здесь сказался пример Чингиса Валиханова.

Начальное образование Мамбет-Али получил в родном ауле и Кокчетаве. Здесь он овладел арабским, русским языками, что позволило ему ознакомиться в последующие годы, как произведениями классиков Востока, так и шедеврами русских писателей. По некоторым данным после окончания трехгодичного училища в г. Кокчетаве М.Сердалин поступил в Петербургский университет на естественный факультет, где в то же время учился брат В.И. Ленина Александр Ульянов. Здесь происходило знакомство с земляками, в дальнейшем известными общественными деятелями, такими как уральцем Бахытжаном Каратаевым, капальцем Барлыбеком Сарттановым, костанайцем Жансултаном Сейдалиным, актюбинцем Абдоллой Темировым. Однако из них закончил университет лишь Б.Каратаев. Остальные по разным причинам выбыли из университета. Одной из причин являлось участие студентов Петербургского университета в работе тайного политического общества «Землячество». Их свободные, открытые мнения, раздача прокламаций создавали подозрения у царской жандармерии. Помимо этого, в 1886 г., после покушения и убийства царя Александра III, жандармерия захватила и арестовала некоторых студентов и приняла меры наказания участников покушения. Например, А.И.Ульянов, П. Я.Шевыров, В.С. Осипов, В.Д. Генералов были приговорены к смертной казни, остальных высылали в Сибирь, некоторых отчислили с университета. Одним из исключенных студентов был и М.Сердалин. По данным источников

Государственного архива Омской области архива М. Сердалина в 1885 г поступил в Омское техническое училище.

Годы учебы в Омске 1885-1889 гг. сыграли заметную роль в формировании общественно - политических взглядов М.Сердалина.

Как известно, город Омск во II-ой половине XIX века являлся не только административным центром Степного края, но и одним из просветительских центров края и оказал существенное влияние на образование и гражданское становление большинства ярких представителей казахской интеллигенции. Начиная еще с Ш.Уалиханова, лучшие традиции народного образования г.Омска усвоили А.Букейханов, К.Кеменгеров, М.Жумабаев, М.Айтпенов, С.Сейфуллин, Асылбек и Мусульманбек Сейтовы, А.Турлыбаев и Мамбет-Али Сердалин. Общение с русскими товарищами, знакомство с русской культурой, события общественной жизни того времени сыграли в последующем свою роль в их духовном развитии.

Омский период в жизни М.Сердалина можно разделить на два этапа: первый - годы учебы в Омском техническом училище и второй – установление связей с политическими ссыльными.

Омское техническое училище (далее ОТУ) был открыт в 1882 г. Высочайшим указом императора России главной целью училища была подготовка низших технических кадров для начавшегося строительства Сибирской железной дороги.

О том, насколько высок, был статус этого учебного заведения свидетельствует и социальный состав его учащихся: 14 % учеников относились к сословию дворян, 59%-являлись представителями городского сословия, 3 % - священнослужителей и 24 %-дети крестьян. Срок обучения в училище длился 4 года. Изучались здесь такие дисциплины как «Закон Божий», «Арифметика», «Алгебра», «Геометрия», «Тригонометрия», «Физика», «Механика», «Химия», «Счетоводство» [4]. Помимо общеобразовательных предметов ученики получали практические навыки в столярной, кузнечной, литейной и слесарной механической мастерской. Отбор в училище был довольно жестким. Далеко не каждый, имевший образование не ниже 3-х классов гимназии, мог сдать вступительные экзамены [5].

Для поступления в ОТУ ученики-казахи имели с собой рекомендательное письмо на имя директора ОТУ от представителей гражданских властей, и перечень документальных сведений, характеризующих рекомендуемого. Следует отметить, что уездные начальники в степных областях играли не последнюю роль в вопросе об устройстве казахских детей. На время учебы в ОТУ ученики казахи зачислялись в качестве пансионеров [6].

При зачислении абитуриентов в состав учащихся ОТУ учитывался возрастной ценз. «Возрастная» проблематика решалась с учетом мнения Главного инспектора училищ Западной Сибири. О чем свидетельствует следующий документ: «... на основании проекта устава Омского технического училища... на утверждение в техническое училище принимаются мальчики от 13 до 16-летнего возраста. Между тем из приложения при отзыве Канцелярии Главному Инспектору училищ Западной Сибири от 23 июля сего года за №1506 отношения Акмолинского генерал-губернатора №15029, усматривается, что один из них имеет от роду 12 лет а другой 17 лет...» [7]. Значительная роль в положительном решении о приеме отводилось генерал-губернатору края. Вероятно, большой вес имело и мнение педагогического совета ОТУ, с личным участием директора Н.Е.Доброхотова.

Прежде чем быть зачисленным в ОТУ, казахские юноши согласно правилам приема, сдавали вступительные экзамены по таким дисциплинам как «Арифметика» «Рисование» «Русский язык» и «История».

Казахи-ученики ОТУ в основном являлись выходцами из Семипалатинской, Акмолинской, Уральской и представителями других областей. В данном училище из Акмолинской области обучались Мамбет-Али Сердалин и Ильяс Итжанов [8].

Во время полного курса обучения казахские пансионеры спонсировались за счет «киргизских общественных сумм». Ситуация с оплатой обучения лично контролировалось Н.Е Доброхотовым. Причем, письменные запросы Н.Е Доброхотова направлялись должностному лицу, в чьей компетенции находилось разрешение этого вопроса: «Его превосходительству господину Губернатору... сделать зависящее распоряжение о высылке денег 200 руб. за второе полугодие 1886г за право учения и содержание воспитанников вверенного мне училища М.Сердалина и Ильяса Итжанова. Доброхотов» [9]. Оплата за обучение студентов проводилась каждое полугодие по 100 руб. Необходимо отметить, что оплата за обучение и содержание казахских детей разных областей была одинакова [10].

Во время каникулярных дней по существующим правилам выделялась сумма, предназначенная на проезд казахов-пансионеров из Омска в район их проживания. В данном случае Н.Е.Доброхотов делал

письменный запрос уездному начальнику соответствующего района, в котором извещал последнего о необходимости внесения оплаты. Например: «Акмолинскому уездному начальнику. Воспитанник вверенного мне училища Ильяс Итжанов, киргиз Акмолинского уезда, Корунуркульской волости аула №1 желает ехать в отпуск к родителям на каникулярное время с 1 июня по 1 августа, вследствие чего имею честь просить... прогонные деньги, если таковые ему причитаются, на проезд воспитанника Итжанова из Омска до места жительства» [11]. Государственные деньги полагались на оплату дороги в каникулярное время, то есть один раз в год. Деньги, назначенные для проезда пансионеров, выдавались им лично в руки, в связи с чем с них взималась финансовая расписка. Например: «1887 год, июль. Я, нижеподписавшийся воспитанник 2-го класса Омского технического училища М.Сердалин, дал свою расписку в том, что деньги 23 рубля 36 копеек, выданные за проезд в Кокчетав на каникулярное время я получил сполна. Сердалин» [12].

Процедура отправки детей на вакационное время включала фиксацию факта отъезда пансионера и наличие сопроводительного лица, если таковое существовало в этот момент: «Директору Омского технического училища, ученик вверенного Вам училища Сердалин имеет быть отправлен на вакационное время в Кокчетавский уезд вместе с киргизским учителем Омского пансионата для киргизских и русских детей Токпаевым Ермухамедом» [13].

О том, какой являлась сумма, расходуемая на содержание ученика, свидетельствует следующий документ, в котором приводится перечень вещей М.Сердалина: «... драповое пальто-18 руб.80 коп., блуза с брюками из малюскина-3 руб. 3 коп., полотняная рубашка-1 руб.16 коп., платок-10 коп., портянки-20 коп., сапоги-3 руб. 50 коп., пояс лакированный-35 коп., башлык - 95 коп.,. Итого 28 руб.93 коп» [14]. Как видим, учащиеся были на так называемом государственном попечении. Однако по исключении студента из стен ОТУ, как это позднее произошло М.Сердалиным за дисциплинарное взыскание, казенные вещи принадлежало вернуть в администрацию ОТУ.

Дисциплине в ОТУ уделялось большое внимание. Стипендиаты контролировались властями Акмолинской и Семипалатинских областей. Регулярно Доброхотову засылался запрос такого содержания: «Николай Егорович...прошу почтить меня списком киргизских мальчиков, воспитывающих в нашем заведении с указанием уездов, к которым они принадлежат. И классов, в которых они находятся в настоящее время, а также заключения об успехах каждого из них» [15]. Поэтому отсутствие кого-либо из учеников на занятиях мгновенно фиксировалось администрацией училища. По неявке ученика в стены ОТУ и отсутствие, каких либо уведомлений с его стороны, администрация училища отправляла запрос властям о причине неявки. Как это было и с М.Сердалиным «27 августа 1885 г Кокчетавскому уездному начальнику...Воспитанник вверенного мне училища Сердалин не вернулся из отпуска прошу сообщить мне причину неявки Сердалина в училище...» [16].

В Омском областном архиве сохранились личные дела студентов, с приложением об успеваемости учащихся. Согласно сведениям за 1885 учебный год у Мамбет-Али были следующие оценки: поведение – «4», внимание – «5», прилежание - «5», русский язык – «3», русская история – «4», алгебра – «5», механика – «4», физика – «5», технология – «4», геометрия – « 4», рисование –«4» [17]. Как видим, М.Сердалин учился прилежно. Среди личных дел, сведений об успеваемости учащихся наряду с фамилиями М.Сердалина, И.Итжанова, И.Тарабаева, мы встречаем имя Алихана Букейханова, выходца из Семипалатинской области, который был известен в ОТУ под фамилией Нурмухамедов.

Алихан Букейханов учился в данном училище с 1886 - по 1898 гт. Был младшим современником М.Сердалина. Именно в стенах училища в то время закладывалась дружба двух будущих политических деятелей. Согласно ходатайству директора, А.Букейханов был одним из лучших учеников, и в дальнейшем после окончания училища, он был послан учиться в лесной институт Санкт-Петербурга. По прохождении четырехгодичного курса обучения А.Нурмухамедов получил в 1898г., звание техника при «отличном» поведении, и «отличных» баллах по всем дисциплинам, за исключением «черчение» и «рисование» где получил отметку «хорошо» [18].

В отличие от А.Букейханова, Ильяс Итжанов и М.Сердалин не получили желанного аттестата об образовании. Ильяс Итжанов учился в ОТУ с 11 сентября 1884 г по 28 сентября 1886 г. В удостоверении, выданном ему от ОТУ, отмечается «отличное» поведение Итжанова, а по дисциплине превалирует отметка «хорошо». Однако «Итжанов по желанию родителей выбывает из 2 класса» [19]. По иному обошлась судьба с М.Сердалиным. Он был исключен из ОТУ в 1889 г. за неудовлетворительное поведение, и за связь с политически неблагонадежными людьми.

Как было замечено омский период в жизни М.Сердалина характерен не только годами учебы, но и началом политической деятельности. Дело в том, что в исследуемое время на окраинах Российской

империи в том числе и в городе Омске активизировалась общественно-политическая и революционная жизнь. На общественную жизнь Российской империи заметное влияние оказывали революционно-демократические идеи А.Герцена, Н.Чернышевского, Н.Добролюбова, Белинского, а все основные тенденции общественно-политической и культурной жизни в центре России находили отражение на территории окраин империи.

Кроме того, г.Омск был «штрафной колонией», куда отправлялись тысячами осужденные за уголовные и политические преступления из центральных районов страны. Через Омск выдворялись ссыльные в Северный Казахстан, Тюкалинский и Тарский уезды Тобольской губернии [20].

Таким образом, Омск стал одним из мест поселения ссыльных. Здесь отбывали ссылку декабристы как Н.В. Басаргин, С.М. Семенов, Н.А. Чижов, участники польского восстания. В Омской тюрьме в свое время отбывали каторгу петрашевцы Ф.М.Достоевский и С.Ф. Дуров [21]. Здесь в ссылке находились участники движения многочисленных народнических организаций. Например С.Флоровский., который характеризовался в подполье и в полиции как активный участник революционного подполья, Т.П Белоногова., О.А.Спаская., Ф.И.Рогожников, сосланные в город за принадлежность к «Уральскому рабочему союзу» [22].

В середине XIX века сложилось, и оформилось сотрудничество политических ссыльных с прогрессивной местной общественностью. Постепенно рос авторитет ссыльных среди демократов и либералов, что позволило в дальнейшем занять видное место в общественном движении всей страны.

В преддверии революционных события в больших городах начинали действовать марксистские кружки, возникло общественное движение, получившее название народничества. На местах политнадзорные создавали нелегальные кружки, распространяли нелегальную литературу, вели антиправительственную пропаганду среди рабочих солдат и учащихся, при этом налаживали связь с представителями казахской интеллигенции, которые были близко знакомы прогрессивными идеями. В них состояли люди, имевшие опыт революционной борьбы, и молодежь, носившая знакомство с революционными идеями. Казахская обучающаяся молодежь приобщалась к подпольным кружкам марксистского направления, в этом была преемственность русского революционного движения – через Поволжье на Урал в отдаленные города и аулы казахских степей [23]. Студенты входили в различные землячества, цель которого была определена следующим образом: «Землячество есть боевая единица, собрание членов для развития политического сознания и взаимной помощи» [24].

Их деятельность была направлена на улучшение жизни людей, писали прошения от имени казахов, разоблачали действия волостных старшин и уездной администрации. К этому следует добавить, что политические ссыльные вели большую просветительскую работу: организовывали библиотеки, музеи, некоторые упорядочили деятельность статистического комитета, изучали обычное право казахов, затем издавали сборники своих трудов.

В числе прогрессивной молодежи, связавшие свою судьбу с политическими ссыльными был и М.Сердалин. Будучи студентом, он включился в политическую жизнь города, установил связь с политическими ссыльными, участвовал в их нелегальных собраниях. Здесь, общаясь со студентами из других районов, вникая в политические дела государства, знакомясь с новинками литературы, он уже вполне разобрался в политических течениях. К тому же особенностью того периода являлось широкое распространение социалистических учений, то есть учений о справедливом общественном устройстве.

Находясь в постоянном контакте с политическими ссыльными и социал-демократами, читая их литературу, М.Сердалину были близки и понятны идеи демократического развития общества, которые были популярны на Западе и в России. В основу его общественно-политических взглядов вошли национальные, прогрессивные, религиозные демократические идеи. В дальнейшем это все отразилось в его деятельности.

Характеризуя участников Омского демократического кружков, полиция отмечала его стремление подорвать доверие к правительству, ведя пропаганду, разоблачая захватническую политику царизма. Напуганная ростом политического движения полиция вела тщетное наблюдение за политическими ссыльными, устраняя их из сферы их деятельности, и предоставляли его в такие условия «где бы они не могли распространять на окружающих своего вредного влияния» [25].

Таким образом, опасаясь влияния ссыльных на общественность, жандармерия вела слежку за местным населением, и за студенческой молодежью. Омское жандармское управление ведало розысками и производством дознания по политическим делам и стояло на страже охраны устоев самодержавия, и являлось опорой царизма в его борьбе со всеми проявлениям и революционного и общественного движения [26]. Что касается полицейского управления, то на них возлагалась охрана «тишины и порядка», осуществление предварительного следствия по уголовным преступлениям [27].

Согласно архивным данным, М.Сердалин упоминается в списке лиц неблагонадежных, где представлены ведомости о результатах наблюдения за состоявшими под негласным надзором полиций. К примеру, 1887 г., 21 января Кокчетавский уездный начальник Акмолинской области доносит Господину технического училища г.Омска «до сведения моего дано, что воспитанник Мамбет-Али Сердалин сообщает киргизам Кокчетавского уезда письменно и по телеграфу разные справки и распоряжения начальства, касающиеся из интересов и части преждевременно, отчего встречаются недоразумения между киргизами, вызывающие беспорядки» [28].

Среди архивных материалов имеется рапорт Петропавловского полицмейстера от 2 января 1889 года, в котором тот сообщает Омскому полицмейстеру «что ученик Омского технического училища Мамбет-Али Сердалин, проездом через город Петропавловск к своим родным в Кокчетавский уезд, имел прибежище у состоящих под надзором полиции политических ссыльных, и у одного из них ночевал, затем выехал в Кокчетав с Ясаулом Панковым. Что за надобность была Сердалину сталкиваться с этими лицами неизвестно, но, во всяком случае, набрасывается тень подозрения на недобрую цель» [29]. Из выше приведенного ясно, что М.Сердалин поддерживал связь с политнадзорными не только Омска, Кокшетау но и Петропавловска.

Во второй половине 80-х годов в г.Петропавловске сложился нелегальный народовольческий кружок политических ссыльных. В него входили А.Анненков, Н.Пахолков, М.Песис, К.Белиловский, Аргунтинский-Долгоруков, А.П.Гончаренко., Рудометов, Н.Иванов, Е.С.Колмакова, Е. Корпухова, К.Н. Гораев и другие [30]. Как известно М.Сердалин был в тесных отношениях с Д.Аргунтинским и А.Гончаренко.

Согласно материалам по истории административно-политических ссыльных в Степной край, по статейному списку известно, что Александр Михайлович Аргунтинский – Долгоруков, был князем, родился в Тифлисе, был студентом Петровской академии. В 1884 году он был исключен из академии и выслан из Москвы за участие так называемой Катковской демонстрации. В 1888 г. был выдворен в г.Петропавловск. Александр Павлович Гончаренко, мещанин был родом из Одессы, привлекался по делу революционных кружков, 1883 г. над ним был учрежден гласный надзор и выслан в Новый Новгород, где распространял прокламации народной воли. 1885 году был переведен из Атбасара в г.Петропавловск [31].

Комиссия, расследовавшая деятельность этого кружка, доносила: «При обысках отобраны у поднадзорных О. Гофмана и А. Аргунтинского – Долгорукова несколько писем заключающих в себе сведения об арестах лиц, через которых возможно пересылка писем и пособии политическим ссыльным» [32]. Отсюда следует предположить что, М.Сердалин, участвовал в переписках политических ссыльных города.

В своем рапорте от 4 марта 1889 года на имя Акмолинского Губернатора Петропавловский полицмейстер сообщает: «В тоже лето в Петропавловск прибыл ученик Омского технического училища Сердалин, который усердно стал днем и ночью посещать политических ссыльных Анненкова, Аргунтинского-Долгорукова, Казанского, Гончаренко. Уездный начальник Ковзалов, заметив это, ввиду 11 инструкции доложил мне, я в свою очередь, пригласив Сердалина, предупредил, но он еще чаще стал там бывать, даже ночевать у Аргунтинского и Гончаренко. Я обо всем этом сообщил начальнику училища» [33]. Политические заключенные, узнав о донесении на М.Сердалина начальнику училища возненавидели Ковзалова. Политические ссыльные в письме к Акмолинскому губернатору заявили протест против действий надзирателя Ковзалова, который их притеснял, допускал вымогательство, шантаж, и вмешательство в личную жизнь. Однако губернатор наложил резолюцию о том, что якобы жалобы не подтвердились. Неоднократно рапорты о том, что М.Сердалин продолжал связь с политнадзорными, доходили все чаще и чаще до Омского уездного начальника, директору ОГУ, от Петропавловского уездного начальника и полицмейстеров. Однако цель посещения М.Сердалиным политических ссыльных оставалось неизвестной для царской охранки. Тем не менее, по распоряжению Акмолинского губернатора было установлено «совершенно секретное наблюдение, по отношению Сердалина как в отношении образа жизни, занятия, так и его знакомств» [34]. Результаты наблюдения ежемесячно доносились военному губернатору.

Таким образом, за действиями М.Сердалина была установлена секретное наблюдение. Сам он знал о наблюдениях, но к этому относился спокойно, и, несмотря на слабое здоровье, на преследования как со стороны администрации училища и полицмейстеров, он продолжал в тайне посещать и выходить на связь к «своим друзьям».

В архиве хранятся сведения о том, что в течение 1886-1887 гг., М.Сердалин болел воспалением легких, и по предписанию врача ему позволяли уезжать домой для лечения кумысом [35.Л.17]. Однако, как видим, время отведенное на лечение он использовал для своей политической деятельности.

Ко всему следует добавить, что М.Сердалин во время вакационных дней долгое время не проявлялся в стенах ОТУ, вследствие чего администрация отправляла запрос властям о причине неявки: «27 августа 1885г. Кокшетаускому уездному начальнику... воспитанник вверенного мне училища Сердалин не вернулся из отпуска, прошу сообщить мне причину неявки Сердалина в училище...» [36]. Известно, что М.Сердалин вовремя каникул не приезжал в Кокчетавский уезд, о чем свидетельствует следующее донесение Кокчетавского начальника Акмолинской области Коновалова Господину директору Омского Технического училища от 9 января 1889 г. «При объявлении означенной телеграммы лично отцу Сердалину – Сердалы Чубекову - последний отозвался, что сын его из Омска к нему не приезжал и не знает, где он находится в настоящее время» [37]. Директор Омского технического училища на основании уведомления Петропавловского полицмейстера сообщал Акмолинскому губернатору, «что 5 января 1889 г. воспитанник вверенного мне училища Мамбет-Али Сердалин уволенный мною в отпуск в город Петропавловск к родным. На время рождественских каникул, во время пребывания там имел прибежище у состоящих под надзором полиции политических административно-ссылных» [38]. Директор Омского технического училища, подверг М.Сердалина обыску, однако ничего предвзятого не было найдено полицией. В виду нарушения Сердалиным училищных правил и поведения, в январе 1889 году Педагогическим советом был собран экстренное заседание, на котором было постановлено, немедленно исключить из училища Мамбет-Али Сердалина за неодобрительное поведение [39].

Таким образом, вследствие неудовлетворительного поведения, за связи с политическими ссылными, Мамбет –Али был исключен из училища. Кроме того, на имя директора ОТУ засылался запрос с требованием передачи документов исключенного соответствующим органам: «...сообщить Акмолинскому губернатору надлежащие сведения о бывшем ученике вверенного Вам училища, Сердалине, исключенного из заведения за недобросовестное поведение, в точности руководствуясь распоряжением министра Народного Образования» [40]. Далее сообщалось, что он был препровожден к Омскому Уездному начальнику 8 января для отправления по месту жительства его родителей. Впоследствии М.Сердалин получил удостоверение от ОТУ, в котором фиксировалось его дата рождения, вероисповедания, прилагался аттестат о 3-х классном образовании. Далее указывалось, что «во время пребывания 16 августа 1884 года по 3 января 1889 года поведение было хорошее...Ныне Сердалин уволен с 4-го класса до окончания курса, имеет право на льготу, установленную пунктом 3, параграфа 5б устава о воинской повинности» [41].

Следовательно, М.Сердалину не дали закончить училище. И на 4-ом году обучения, в 1889 году М.Сердалин за действия, представляющие угрозу существующему строю, за связи с политзаключенными был исключен из училища, и отправлен по месту жительства.

Таким образом, прослеживая омский период в жизни М.Сердалина, мы можем сказать, что, будучи студентом, он становится зрелой личностью со сложившимся мировоззрением, где он начал политическую деятельность. Именно здесь в Омске забился тот пульс политической борьбы, который будет его сопровождать на протяжении всей его жизни. Формирование политических взглядов М.Сердалина совпали с началом марксистского и социал-демократического движения на окраинах Российской империи, связанные с освободительным движением русских и казахов, так же с распространением произведений представителей социалистической мысли, и деятельностью политических ссыльных. Конечно же, это все не могло не оказать влияние на становление Мамбет-Али в будущем, как революционера, демократа и в дальнейшем, как политического деятеля.

Список использованных литературы:

1. Садвакасов Т. Ел мен жер. -Алматы, 2003.-С.101
2. ГаКАО. Ф.714. Оп.2. Д.7. Л.7
3. Там же. Л.9.
4. Аккулы С. А. Букейхан //Простор.1993.№10.-С.198.
5. Там же.-С.199.
6. Айтмухамбетов. А.А.Омское техническое училище и казахи //Современное общество. Вып 1.1999.-С.197.
7. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.32.
8. Там же. Л.34
9. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.33
10. Там же. Л.51
11. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.29

12. Там же Л.38.
13. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.74
14. Там же. Л.95.
15. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.96
16. Там же Л.87.
17. Там же. Л.88.
18. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.32.
19. Там же.Л.93.
- 20.Хазиахметов Э//Россия между западом и востоком. Вып.2.-Омск,2001.- С.129.
21. Там же. -С.130.
- 22.Галиев В.З. *Общественная деятельность политических ссыльных в Северо-Восточном Казахстане.* -Алматы, 2004. -с.109.
- 23.Галиев В.В. *Ссыльные революционеры в Казахстане.* –Алматы,1978.-С.17.
24. Там же.-С.145.
25. ЦГА РК.Ф.15.Оп.2.Д70.Л.61.
26. ГАОО. Ф.14.Оп.1.Д1277.Л.2.
27. ГАОО.Ф.270.Оп.1.Д.32.Л.13.
28. ГАК. Ф.714.Оп.2.Д.7.Л.16
29. Там же. Л.14.
- 30.Справочник по г. Петропавловск на 1925 г. –Петропавловск,1925. -С.21.
31. ЦГА РК. Ф.369.Оп.1. Д.536.Л.156.
32. ЦГА РК.Ф. 69. Оп.1. Д.5187. Л.13.
33. ГАК. Ф. 714. Оп.2.Д.7.Л.21.
34. Там же Л.24.
35. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.35
36. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.29
37. Там же Л.30
38. ГАК. Ф. 714. Оп.2. Д.7.Л.29
39. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.28
40. Там же. Л.34.
41. ГАОО. Ф.43.Оп.1.Д14.Л.35

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

**УДК 968
ГРНТИ 11.25.91**

И.В.Крупко¹

*¹магистрант 2 курса института истории и права КазНПУ им.Абая,
Республика Казахстан, г.Алматы
tengri95hismatulin@mail.ru*

НОСТАЛЬГИИ-УТОПИИ В ЭПОХУ МОДЕРНА

Аннотация

В настоящей статье совершена аналитическая попытка исследовать генезис универсального явления ностальгий-утопий на материале казахстанского историографического дискурса, актуализируемого как в академическом, так и в публицистическом пространстве исторической памяти. Исследование показывает, как гармония традиционной казахской культуры, идеально адаптированной для потребностей человеческой психики проходит через шоки модерна, вырабатывая терапевтические реакции ностальгий-утопий, экстраполируя их на глорифицируемое историческое прошлое и создавая национальный нарратив, формы которого зеркально заимствованы у культуры-гегемона.

Ключевые слова: Дискурс, модернизация, традиционная казахская культура, ностальгии-утопии, историческая политика, постколониальность, национальный нарратив, глорификация прошлого.

Крупко И.В.¹

*¹2 курстың тарих және құқық институты магистрант,
Абай атындағы ҚазҰПУ
tengri95hismatulin@mail.ru*

МОДЕРН ДӘУІРІНДЕГІ НОСТАЛЬГИЯ-УТОПИЯЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада академиялық және қоғамдық кеңістіктегі тарихи жадыда өзекті болып табылатын, қазақстандық тарихнамалық дискурстың материалында ностальгия-утопияларның әмбебап құбылысының генезисін зерттеуге талдамалық әрекет жасалды. Ғылыми-зерттеу бойынша, дәстүрлі қазақ мәдениетінің үйлесімі адам психикасының қажеттіліктеріне мінсіз бейімделген жолын көрсетеді, нәтижесінде оларды (глорифициялық) тарихи өткенге (экстраполирование) және мәдениет айна-басым күшіне алынып, ұлттық баяндаушы нысандарын құруы, емдік жауап қасиеті бар сағыныш-қиял өндіретін модерн сілкіністері арқылы өтеді.

Түйінді сөздер: Дискурс, модернизация, дәстүрлі қазақ мәдениеті, ностальгия-утопиялар, тарихи саясат, постколониализм, ұлттық баян, өткенді даңқтау.

I. V. Krupko¹

*¹Master of 2 courses of the Institute of History and Law of KazNPU named by Abai,
The Republic of Kazakhstan, Almaty
tengri95hismatulin@mail.ru*

NOSTALGIAS-UTOPIAS IN THE EPOCH OF MODERNITY

Annotation

In the article made an analytical attempt to investigate the genesis of the universal phenomenon of nostalgia-utopias on the material of Kazakhstan's historiographic discourse which is actualized both in the academic and in the public space of historical memory. The study shows how the harmony of traditional Kazakh culture, ideally adapted to the needs of the human psyche, passes through the shocks of modernity, developing therapeutic

reactions such as the nostalgia of utopias, extrapolating them to the glorified historical past and creating a national narrative, the forms of which are mirrored from the hegemonic culture.

Key words: Discourse, modernization, traditional Kazakh culture, utopia nostalgia, historical politics, postcoloniality, national narrative, glorification of the past.

I

*Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?
(Абай «Қара сөз», Екінші Сөз)[1]*

Растворяясь в хаосе модерна, трансформируясь в информационном постиндустриальном мире, традиционная культура вырабатывает компенсаторные реакции, актуальные как на индивидуальном уровне, так и на поле коллективных действий. Чаще всего пространством культурной аутотерапии общества или отдельного человека становится память – культурная, социальная, историческая. В настоящей работе рассмотрен генезис такого феномена исторической памяти, как *ностальгии-утопии*, а также механизмы его актуализации в историографическом дискурсе постсоветского Казахстана.

Активное появление и производство ностальгий-утопий в конструировании исторической памяти характерно, прежде всего, для переходных периодов социальных трансформаций, когда общество проходит через модернизацию и урбанизацию. Этот универсальный процесс испытало большинство культур на границе традиционности и капитализма[2]. Известно, что кроме совершенствования инфраструктуры, медицины, социальной мобильности, модернизация порождает шоки и расширяет спектр цивилизационных неврозов – особенно актуальных для адептов традиционной культуры, оказавшихся в новом антропологическом пространстве и переживающих неизбежную маргинализацию, нахождение в двух мирах одновременно – гибридность идентичности[3].

Традиционное общество существует в гармонии мира, создававшегося тысячелетиями и прекрасно адаптированного для потребностей человеческой психики. Для человеческих эмоций – радостей и печалей здесь выработаны культурные каналы, расположенные в точках наиболее интенсивного экзистенциального напряжения. К таким, например, относится смена статуса. Для перехода из одного социального статуса в иной в традиционной культуре существуют инициальные или лиминальные обряды, цель которых – провести человека из одного состояния в другое, из одного режима существования в другой, из одного модуса восприятия им окружающего мира и окружающим миром его – в другой[4]. Лучше всего это видно на примере свадебных ритуалов «*үйлену салт-дәстүрлері*» и восприятия невесты в традиционной казахской культуре. Если изначальное восприятие девочки как «гостя в семье родителей» обусловлено патрилинейной филиацией, наследованием по мужской линии, то действия, окружающие девушку в период свадебных мероприятий направлены на трансформацию личности невесты – частичное стирание этой личности – и новое рождение уже в статусе замужней женщины. Переход в новый статус сравним с перерождением в буквальном смысле. Во-первых, с невестой в этот период обращаются как с существом из иного мира – балансирующим на границе двух миров: этнографы в XX-м веке фиксировали частые случаи общения между невестой и окружающими – через зеркало. Переход происходит после обряда *беташар*, когда лицо невесты, до того скрытое тканью, открывают в новой семье. Песни-причитания подруг невесты по затянутой в семейную жизнь девушке – *сынсу* по своей интонации и тональности сравнимы лишь с песнями по умершим – *жоқ тау*. Это неслучайно: ведь в обоих случаях человек переходит в иной мир: покойный – навсегда, невеста – тоже – вместо «стертой» свободной девушки рождается жена, мать семейства, хранительница очага. Аналогия перехода в инобытие подтверждается и тем, что зачастую свекровь символически пропускает «новую дочь» через свое лоно (между ног)[5]. Эта распространенная в большинстве архаических и традиционных культур практика символизирует новое рождение и может быть применена как к мужчине (долгое время отсутствовавшему и сочтенным умершим), так и к женщине (невесте)[6],[7],[8],[9]. Таким образом традиционная культура направляет человеческие чувства, эмоции и действия по каналам ритуала, с целью обязательного проживания этих эмоций и функциональной коррекции личности для успешной ее деятельности в новом статусе[10]. Все меняется в эпоху модерна.

Общество модерна (индустриальное, постиндустриальное) отличается от традиционного по нескольким структурным параметрам:

1.Повышенная социальная мобильность. Если в традиционном обществе социальная иерархия чаще всего воспроизводится по принципу наследственности: сын наследует судьбу и профессию отца,

статус индивида зависит от статуса его родоплеменной группы, возможность крестьянина стать императором крайне сомнительна, то в обществе модерна социальные иерархии взаимопроницаемы, здесь действуют механизмы социальных лифтов т.к. капитализм стимулирует не фатальное следование традиции, но перманентное стремление «сделать лучше, чем было», перехода качества в новое качество и, как следствие, ускоряет социальную мобильность. Разумеется, социальная мобильность предусмотрена и в традиционной структуре социальных отношений, но действует она лимитировано – в пределах одной социальной страты (простой воин может стать авторитетным батыром, отличившись в битвах и влияя на принятие политических решений, но не ханом или султаном).

2. Трансформация моделей поведения и ценностных ориентаций. Изменение социальной структуры в сторону открытых возможностей и новых потребностей стимулирует новые модели поведения, эффективные в изменившейся среде. Это можно проследить на том же примере свадьбы: если традиционная культура ориентирована на заключение брака по принципу союза кланов, а хронотоп свадьбы выполняет функции пространства утверждения статусных иерархий (размеры приданного должны коррелировать с размером калыма и соответствовать статусу жениха и невесты, а соответственно, и их родоплеменных групп), независимо от взаимных симпатий молодоженов (этой проблемы даже не возникает т.к. традиционная культура с детства готовит девушку к замужеству, создавая горизонт ожиданий и направляя восприятие: «сен бұл үйде қонақсың»), то в культуре модерна открывается возможность самостоятельного принятия решения. Связано это, во многом, со сменой экономической модели: при натуральном хозяйстве, когда распределителем ресурсов является коллектив (аул, родовая община, «мир»)[11], индивид не может существовать вне его. Капиталистическая модель, предполагающая владение частной собственностью, делает возможным индивидуальное существование и личную борьбу за выбор, физическое выживание или экономическое неравенство.

Чаще всего структурные изменения начинаются параллельно с процессом урбанизации. В казахстанской историографии это проблемное поле (как его экономические, так и социокультурные стороны) подробно исследовано д.и.н., профессором Ж.Б. Абылхожиным. Приведенная ниже обширная цитата из его работы позволит понять генезис некоторых социокультурных реалий, имеющих отношение к нашей теме:

«..Мы уже отмечали, что в Казахстане (как и на всем постсоветском пространстве) "квантовый скачок" урбанизации был непосредственно связан с обвальным кризисом аграрной периферии и массовым стихийным «бегством» в города.. И если городские казахи (в последующих поколениях) стали являть собой субъектов причудливого симбиоза или конгломерата разноплановых культурных ориентаций, во многом дезориентированных в своей социокультурной идентификации, то сельские мигранты выступали носителями контртенденции.

Мигранты из села в город — уже жители города, но еще не горожане, ибо во многом отличаются от тех, кто родился и вырос в городе. Пройдя первоначальную социализацию в сельской местности, они привносят в город присущие им системы ценностей, психологию, стереотипы и установки, особые потребности, отличающие их от горожан. Все это затрудняет адаптацию к урбанизированной субкультуре, вызывает в их "разорванном" сознании комплекс негативных психо-эмоциональных реакций. Поэтому не случайно урбанизация сопровождалась массовой маргинализацией. Под последней понимается объективно предопределенная неадаптированность индивида в пределах иной, "неродной" социальной и культурной среды, когда размываются стереотипы исходной для него субкультуры, но ценностные императивы, характерные для другого социального и субкультурного пространства, не могут освоиться.

Проблемы пороговой сельско-городской маргинальности изучены весьма основательно. Мы же хотим обратить внимание на процессы, которые стали отчетливо проявляться примерно с конца 1980-х годов. Именно в тот и последующие периоды потоки сельских жителей, устремившиеся в города в поисках лучшей доли, стали столь обширными, что начали «затапливать» их, урбанизация все чаще походила по своим последствиям на процессы рурализации или кантрификации. Уже не столько сельские мигранты в целях адаптации осваивали урбанизированную субкультуру, а города, будучи нерыночными и неспособными растворить всю миграцию, становились объектами интродукции традиционной сельской культуры и, вопреки своей "родовой" функции, начинали жить по правилам, стереотипам и логике аграрной субкультуры, подчиняясь нормам ее социальной регуляции.

Выражением этой тенденции становились и учащавшиеся случаи "обратной" маргинализации городских жителей. В определенных обстоятельствах уже они были вынуждены адаптироваться и осваивать (или, по крайней мере, принимать к сведению) ментальность, характерную для стереотипов

аграрного общества. Ведь последние не только не размывались в городе, но, наоборот, имея широкую маргинально-пауперизованную базу, обрели тенденцию к своему расширенному воспроизводству. Например, в последнее время многие «наследственные» горожане стали вдруг вспоминать свою «жузовую принадлежность» и родовую генеалогию... Но как бы то ни было, этот деформированный процесс не только сдерживает урбанизацию этноса, понимаемую как его модернизированную социокультурную трансформацию, но и тормозит его консолидацию...»[12].

В социологии существует концепт, введенный Э.Дюргеймом – *аномия*, обозначающий конфликт идентичностей как на микро, так и на макросоциальном уровне. Исследуя вспышки самоубийств во Франции, исследователь выявил их корреляцию с соответствующими экономическими циклами и массовый характер с установлением капиталистических – индустриальных отношений в обществе[13]. Какая здесь связь? Как говорилось выше, традиционное общество (в идеале - кастовое) не предполагает широких возможностей социальной мобильности, равно как и возможности кардинально изменить свою судьбу, которая, чаще всего, предопределена генеалогией. Однако традиционная культура не провоцирует и обманутых ожиданий. Свобода выбора невозможна без ответственности, которую по инерции всегда легче превратить в диффузию ответственности – групповое перераспределение, позволяющее снять напряжение индивидуального выбора или вины за неудачи в социальной реальности. Общество модерна (или индустриальное общество капитализма) открыто для того, чтобы каждый «мог стать кем захочет», но зачастую ожидания остаются лишь ожиданиями по самым разным причинам. Модернизация и урбанизация создают маргинальный тип личности, чья гибридность и конфликт идентичностей происходят из ситуации «нахождения одновременно еще не здесь, но уже не там», когда традиционные иерархии и нормативные каноны уже не функциональны, а новые еще не освоены. Это создает неврозы модерна и потребность терапевтических ностальгий по утраченной гармонии простой и понятной традиционной культуры.

II

*«Музей — это изобретение капитализма. Он делает наглядным распространение того всеобщего разочарования, которое предсказывает «Манифест коммунистической партии», и запускает работу скорби по утраченной сакральности. В некотором смысле музей является кладбищем духовных ценностей, на которые мы исправно приходим помолиться...»
Мишель Тевоз «Искусство как недоразумение»[14]*

Еще одним фактором производства ностальгий-утопий является историческая политика или политика памяти на территории Казахстана. В зарубежной историографии существует целое направление, исследовательской проблематикой которого служит определение – является ли дискурсивное поле современной исторической науки Казахстана постколониальным или нет[15]? На наш взгляд, можно зафиксировать несколько признаков постколониального дискурса в национальном нарративе казахстанской историографии.

Фигуры постколониального дискурса в Казахстане:

1.Зеркальная гибридность национального нарратива - использование форм и стилей советской историографии в борьбе с советским/колониальным наследием. Формируясь в процессе колониального взаимодействия, власть-знание надолго определяет матрицы мышления, эстетические идеалы, культурные коды и формы национальной культуры, стремящейся доказать свою самобытность. Национальный нарратив культур, переживших колониальный опыт, формируется исключительно в противодействии имперскому нарративу. Оказавшись в ситуации, когда публичный дискурс оторван от народной среды, формирующаяся национальная культура заимствует свои формы из колониального арсенала культуры-гегемона, пытаясь опровергнуть и одновременно ссылаясь на него, как на источник легитимности (часто можно встретить вырванные из контекста цитаты Карла Маркса о языке, мифы о принятии Л.Толстым ислама и т.д.).

Постколониальность не только указывает на стадиальность перехода – это период становления и переосмысления метанарративов марксизма, либерализма и т.д. По утверждению Н. Мальдонадо-Торреса, «колониальность переживает колониализм. Она остается живой в книгах, в академических критериях, в культурных паттернах, в здравом смысле и в самовосприятии людей, в их надеждах и чаяниях и во многих других аспектах современной жизни»[16]. Наблюдая за некоторыми казахстанскими учеными, начинает казаться, что их полемический пафос направлен в прошлое – на борьбу с

марксистскими/советскими историографическими конструктами. Многие тезисы, опровергаемые ими сейчас, спустя много лет после рас-соединения СССР, дискредитации идеологического языка описания и соответствующих концептов, давно устарели и не используются в современной исторической науке. И это тем более показательно т.к. национальный нарратив в постколониальном режиме определяет себя исключительно в антагонизме с имперским (советским).

2.Глорификация прошлого – для постсоветской историографии Казахстана характерно (за исключением работ ученых, действующих исключительно в сфере научного знания[12]) создание образов героического эпоса, адаптированного к потребностям культурной памяти, образовательной политики и широкой аудитории[17],[18],[19]. Однако при погружении в исторические источники становится очевидна неоднозначность прошлого, культуры и жизни: «..кроме мулл у нас много и других вредных шарлатанов. Мы говорим о татарах и среднеазиатцах, которые занимаются медицинской практикою. Если б они пользовали доверчивых киргиз безвредными травками подобно русским лекарям, мы не стали бы о них и говорить. Но дело в том, что господа эти лечат не иначе, как насмерть, от всех грудных болезней употребляют они чилибуху, а иногда и сулему, от сифилитических болезней дают ртуть и киноварь в такой ужасной дозе, что больные большею частию отравляются. Кровопускание делают всем и каждому без всякой причины, потому только, что Мохаммед заповедал это в Коране. Наконец, в самом народе нашем таится много темных предрассудков и вредных обычаев. Вытравление плода, выдавливание его в последний период беременности, убийство дитяти после рождения у нас в общественном мнении преступлениями не считаются. Оттого, по статистическим источникам, преступления эти между киргизами не значатся. Но мы бы мало согрешили против правды, если б сказали, что половина совершеннолетних киргизских девиц, способных к плодотворению, не раз были преступны в детоубийстве. Обычай этот тем более ужасен, что прелюбодеяние в девичьем состоянии у киргиз не составляет большого порока и не приносит грешной такого позора и бесчестия, как в обществах европейских. А что делают киргизы с роженицами? Вследствие ли ранних и излишних половых наслаждений, или по узости таза, что, вероятно, происходит от постоянной верховой езды, роды у киргизок бывают большею частию трудные. Киргизы же ненормальные роды приписывают наваждению злого духа и потому бьют, пугают рожениц, тянут им язык. Понятно, что при таких диких понятиях и, наконец, при совершенном отсутствии акушерок и бабок много беременных женщин умирает от родов или побоев. Много гибнет народу от тифа, от простуд, от сифилиса и других болезней оттого только, что некому подать больным разумную медицинскую помощь. У нас полагается один доктор на округ, и, кажется, для того только, чтобы писать медицинские свидетельства и рассекать трупы. Доктора эти обязаны прививать киргизам оспу, но киргизы боятся их более, чем остяки священника. На доктора киргизы смотрят как на чиновника и пользы от него не ждут. От оспопрививания убегают или откупаются..»[20]. Разумеется, это взгляд «просвещенного чингизида», получившего европейское образование – носителя гибридной идентичности, если пользоваться терминологией Хоми Бхабха, и пережившего много драм в состоянии «уже не здесь, но еще не там»[21],[22].

3.«Десантирование» идеи нации в древность и мотивы исторических событий. Являясь сравнительно поздним социальным конструктом, идея «нации» была изобретена европейскими интеллектуалами в XVIII-XIX вв. и нашла широкую популярность, как в Европе, так и на территориях, входивших в сферу информационного влияния колониальных держав. Среди казахского населения концепт «нации», как монолитного сообщества самых разных социальных групп, актуализировался по трем проектам: этнографически-классифицирующий колониальный проект Российской империи, проект национального конструирования казахской интеллигенции, который можно рассматривать как локальный вариант модерна («Алаш» и др.) и проект трансформации идентичности советского типа. До конца XIX-нач.XX века о национальной идентичности говорить можно только в рамках осознания интеллектуальными и политическими элитами этнической общности, тогда как в широких массах действовали механизмы комплексного, ситуативного действия: родоплеменная, религиозная, территориальная, сословная и другие типы идентичностей составляли тот калейдоскоп «я», определявший социальные взаимодействия в казахском обществе. Десантирование концепта «нации» в древнее и средневековое прошлое – один из универсальных методов исторической политики, мобилизующий историческую память, а также закрепляющий когнитивную карту Родины.

Говоря о дискурсивных моделях описания «нации», нужно отметить еще некоторые особенности: эссенциализация – восприятие «нации», как единого коллективного тела, с единой волей (в тех случаях, когда исследователю видна разница в позициях социальных групп, используются такие термины, как «раскол», «предатели» и другие, заимствованные из советской историографии 1920-30-х гг.) и примордиализация – восприятие этнических феноменов как биосоциальных организмов[23].

4. Асексуальный дискурс глорифицированной традиционности: ислам и советскость. Публичный дискурс казахстанской историографии продолжает существовать в режиме глорифицированного прошлого, вытесняя из своих нарративов многое из того, что могло бы придать героическому эпосу человеческие черты. Например, малоисследованные проблемы казахской этномедицины или практически неисследованные вопросы эротической культуры казахов.

«Что касается отношений между полами, то здесь дело обстоит не лучшим образом. Обычай, допускающий интимные отношения между невестой и женихом еще до переселения новобрачной в дом мужа, позволяет девушке последние годы перед браком безнаказанно вступать в любовные связи. Однако до этого она должна всячески остерегаться, так как обманутый жених имеет право снести юрту, в которой он с невестой располагался, публично подвергнуть невесту оскорблениям, а также потребовать обратно калым. Но говорят, что и супружескую верность киргизы соблюдают не особенно строго и как мужчины, так и женщины не отказываются от тайных любовных приключений. Отношения между полами у киргизов совсем не так благопристойны, как у алтайцев. Шутки между сверстниками мужа и нередко очень молодой женой, так же как разговор между мужем и женой в присутствии свидетелей, часто становятся совершенно непристойными, приобретая чрезвычайно чувственный и похотливый характер. Однажды на Бухтарме я наблюдал танец двух киргизов, отчетливо показавший, какое удовольствие получают киргизы от проявлений самой грубой чувственности. Оба танцора с помощью своего рода пантомимы изображали различные любовные отношения. Сперва они грубо, наглядно и точно изображали различные виды домашних животных в момент половых сношений, а затем и людей в этом же положении. Все это проделывалось с такой похотливостью, что даже европейские проститутки самого последнего пошиба не могли бы быть бесстыдней. Публику составляли не только мужчины, но также старые и молодые женщины, даже юные девушки, и все смотрели па это омерзительное представление, вскрикивая от удовольствия. И после этого еще говорят об испорченности цивилизованного мира о ложной морали христианства, которое запретом плотской любви породило порок отказа от чувственности...» [24, с.335].

Как один из элементов эротической культуры казахов, представляет интерес семантика часто встречающегося в нарративных и иногда – документальных источниках XIX века обычая «куйнына бару» или, в переводе представителей казахских элит на русский язык XIX века - «ходить за пазуху»: «...гость, оставшийся ночевать в кибитке, где есть взрослая девушка, может воспользоваться обыкновением, издавна у киргиз существующим, отдать долг девушке посещением её, что называется куйнына-бару (лезть, идти за пазуху). Ночью, когда родители заснут, гость подходит к постели девушки, запускает руку ей за пазуху, что называется колсалу, т.е. запустить руку. Это долг мужчины относительно девушки...» [25], «До тех пор, пока еще жених не выплатит всего скота за свою невесту и когда сия последняя не приготовлена еще к выдаче замуж, но оба они достигшие совершеннолетия, жених бывает у своей невесты на пазухе, в каждый год раза три» [26].

Народная культура очень богато и подробно разрабатывает свое эротическое измерение. Эта тема прекрасно исследуется, например, в российской историографии. Особенностью официального, национального историографического дискурса в Казахстане является вытеснение этих вопросов и конструирование грандиозных, эпических, светлых, трагических образов прошлого казахского народа, лишенных естественных и интересных практик повседневности, могущих придать изучаемому прошлому человеческие черты. Генезис этого явления можно рассмотреть на примере одного текстуального жанра, механизмы функционирования которого известны в европейской и российской историографии. Мы говорим о жанре народной сказки, множество которых было собрано и опубликовано выдающимися этнографами XIX века в Казахской степи. Сказки, приведенные ниже зафиксировал Г.Потанин:

«Однажды лисица встретила двух медвежат, спрашивает их: «Где ваша мать?» - «Зачем тебе?» - «Я хочу иметь с нею любовь». - «Разве ты это можешь?» - «Увидите». Приходит к медвежатам в другой раз и говорит то же самое. Дети сказали своей матери, что к ним приходит какой-то медведь, который хочет иметь с нею любовь. Медведица на этот раз не ушла и лежала в норе. Пришла лисица и сказала, что она требует любви от медведицы: медведица вылезла из норы и погналась за лисицей. Стала догонять. Лисица испугалась, проскочила в развилок дерева; медведица устремилась за нею в тот же развилок и завязла. Лисица обежала кругом дерева и сделала, что хотела. Медведица освободилась из развилок, увидела пастуха, который пас коров, подошла к нему и спрашивает: «Что ты видел?» «Ничего не видел, - говорит пастух, - Видел только, как одна лиса имела любовь с медведицей» [27].

«Давай мне награду». - «Какую тебе дать награду?» - «Одно из двух твоих...». С великим трудом пастух согласился дать одно... Пастух нагнул, предоставляя лисице взять, которое она хочет. Тогда

задница пастуха стала двигаться от страха. Лисица спрашивает, отчего она двигается. Пастух отвечает, что в молодости он проглотил собачьих щенят, что эти собаки услышали запах лисицы и хотят теперь вырваться наружу, но что он силится не выпустить их. «Не пускай их! – говорит лисица. – Я убегу!».

Когда лисица собралась бежать, пастух схватит ее за хвост и ударил о землю. Взял шкуру лисицы, медведя, золото и разбогател.» [27].

Сказка, как особый жанр устного народного творчества, имеет свою структуру, семиотику и функции, что исследовано подробно и многочисленно. В наши задачи входит не анализ структуры, а фиксация некоторых особенностей восприятия этого текста исследователем и дальнейшая публикация. Как уже отмечалось выше, народная культура отличается подробно и богато описываемой физиологичностью, что совершенно естественно для человека. Из текста сказки: ««Одно из двух твоих...». С трудом пастух согласился дать одно... Пастух нагнулся, предоставляя лисице взять, которое она хочет...» ясно, что речь идет о гениталиях. Однако почти викторианская сдержанность, цензура и самоцензура не позволяют исследователю написать в тексте это слово. Дальнейшая публикация текста этой сказки в советских изданиях лаконично обозначает эти подробности многоточием.

В европейской историографии давно известно, что собиратели фольклора часто сами создают его. К примеру, Братья Гримм написали значительную часть своих «народных сказок» сами. Причина этого, во многом, в том, что интеллектуалы формирующего национальные культуры XIX века, романтизируя «народную стихию» и погрузившись в нее, были шокированы подробной физиологичностью и иногда жестокостью народных сказок и др. видов фольклора (например, в некоторых вариантах «Красной Шапочки» вместо волка фигурирует людоед или тролль, подробно описаны кровавые сцены поедания бабушки). В результате народная культура была цензурирована и на выходе получились безопасные, часто морализирующие тексты. Таким образом, в тексте встретились разные миры: романтизирующие «народ» интеллектуалы, чья нарративная традиция формировалась под влиянием пуританского канона, исключающего физиологичность описания и народная культура, для которой системы табу существуют в совсем ином символическом измерении.

Генезис асексуального дискурса глорифицированной традиционности в казахстанской историографии формировался под влиянием двух асексуальных нарративных традиций: исламской и советской. Являясь цивилизационными механизмами, обе культуры вытеснили эрос из своих публичных дискурсов и сублимировали либидо своих адептов на социально-конструктивные цели (нас интересует – не как осуществились эти проекты на практики, а те интенции, которые определили их публичные дискурсы). Несмотря на разрыв между дискурсивными и телесными практиками, традиция письменного нарратива на территории Казахстана, с одной стороны, формируясь российскими чиновниками и интеллектуалами, была цензурирована европейскими стилями письма, с другой, формировалась под влиянием исламского дискурса, затем прошла длительный советский этап, когда эрос был полностью вытеснен из сферы публичного и эволюционировала в национальный дискурс независимого Казахстана, так же вытесняющий все, что мешает воспроизводить образы глорифицированной традиционности.

Таким образом, анализируя генезис ностальгий-утопий в казахстанской историографии, существующих в публицистическом, академическом и народном дискурсе, можно различить несколько социокультурных стимулов, действующих в сложном комплексном взаимодействии шоков модерна, культурной памяти, исторической политики и конфликта идентичностей. Негативный опыт колониального и советского, избирательно актуализируемый в казахстанском историографическом дискурсе начала XXI века продолжает оставаться частью семиосферы сакрального казахской культуры – той частью, к которой национальный нарратив в период своего становления испытывает потребность обращаться, вспоминать, опровергать, демонтировать и преодолевать, чтобы обрести себя.

Список использованной литературы:

1. Абай Кунанбаев «Қара сөз» // <http://www.elimai.kz/slovo-vtoroe.html>
2. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Polity Press, 1990 (русский перевод: Гидденс Э. *Последствия современности*. М.: Праксис, 2011).
3. Абашинов С.Н. «Советский кишлак: Между колониализмом и модернизацией» /— М.: Новое литературное обозрение, 2015. — 848с.
4. Арнольд ван Геннеп. *Обряды перехода*. — М.: Восточная литература РАН, 1999. — 198с.
5. Тернер В. *Символ и Ритуал*. — М.: Наука, 1983. — 277с.
6. Мустафина Р.М. «Представления, культы, обряды у казахов» Алма-Ата: «Казак университеті», 1992. — 176 с.

7. Толеубаев А. Т. «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов»: (XIX - нач. XX в.) / Алма-Ата: Гылым, 1991. - 213с.
8. Фрезер Дж.Дж. «Золотая ветвь: Исследование магии и религии»: В 2 т. Т. 1: Гл. I-XXXIX /— М.: ТЕРРА—Книжный клуб, 2001. — 528с.
9. R.Turaeva Kelin in Central Asia. The Social Status of Young Brides as a Liminal Phase // <https://searchworks.stanford.edu/view/12078723>
10. Адоньева С.Б. Прагматика фольклора – М.: Санкт-Петербургский университет, 2004. – 309с.
11. Абылхожин Ж.Б. Мифовоспринимающее сознание и его суггесторы / Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 296 с.
12. Абылхожин Ж.Б. Казахстан: рурализация городов и эскалация конфликта между «модернизаторской» и «традиционалистской» идентичностями // https://www.cac-s.org/journal/2003/journal_rus/cac-06/22.abiru.shtml
13. Ковалёва А. И. Аномия // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 4. — С. 155-156.
14. Теvoz М. «Искусство как недоразумение» СПб: Издательство Ивана Лимбаха, 2018. – 152 с.
15. Адамс Л. Применима ли постколониальная теория к Центральной Евразии? // Неприкосновенный запас, 2009. № 4 (66). С. 25-36.
16. Цит. по: И. Н. Ионов. Новая глобальная история и постколониальный дискурс // История и современность, 2009. № 2. С. 47.
17. Данияров К. Альтернативная история Казахстана. /Данияров К.- Алматы: Жибек жолы, 1998. 208 с.
18. Омаров Е. Скиф+сак=кыпчак // Вестник университета «Кайнар», 1997. №2.
19. Нурмуханбетов А. Неономады – гвардия информационной эры. Concorde, 2015. №5.
20. Валиханов Ч.Ч. «О мусульманстве в степи» Том 4. / Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. — Алма-Ата, 1985.
21. Bhabha H. The Location of Culture. London and New York: Routledge, 1994.
22. Ремнев А.В. Чокан Валиханов и мусульманско-татарский вопрос в Казахской степи // Алтаистика и тюркология. 2010. № 3-4.
23. Абашиин С. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. – СПб: Алетейя, 2007. – 304с.
24. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. Пер. с нем. Примеч. и послесл. С. И. Вайнштейна. М.: Наука, 1989. - 749с.
25. Как исследователи XIX века изучали казашек // <https://informburo.kz/stati/kak-issledovateli-xix-veka-izuchali-kazashek.html>
26. Валиханов Ч. Сведения, составленные старшим султаном Кокчетавского округа полковником Валихановым, относящиеся к этнографии // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1860-1880/Valichanov_Cingiz/text1.htm
27. Потанин Г.Н. Труды по этнографии и фольклору. – Т.6. – Астана: «Алтын-кітап», 2007. – 248с.

УДК 328
ГРНТИ 11.25.91

Даутова С.Б. ¹ Оспанова.Б. Р. ²

¹ ф.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы

² ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы

ЮНЕСКО ҰСТАНЫМДАРЫНДАҒЫ ГУМАНИСТІК ҚАҒИДАЛАРДЫҢ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТҮРҒЫСЫНАН ЗЕРДЕЛЕНУІ

Аңдатпа

Мақалада классикалық қазақ әдебиетінің материалында болмыстың ұлттық тұжырымдамасын қалыптастыратын көркем-эстетикалық, поэтологиялық феномендерін анықталды. Қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерін ЮНЕСКО ұстанымдарының құндылықты мәністерінің көрінісі ретінде ашып көрсетілді. Қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері арқылы ұлттық тәжірибені мәдениетаралық қатысым жағдайындағы адамзаттың мәдени-тарихи тәжірибесінің бейнесі ретінде айқындалды. ЮНЕСКО-ның гуманистік принциптерінің мәдени құндылықтарын бейнелеуде қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерінің ерекшеліктерін айқындалды

Түйінді сөздер: көркем-эстетикалық феномендері, әдебиет, мәдениет, ЮНЕСКО ұстанымдары.

Dautova S.B. ¹ Ospanova.B. R. ²

¹ candidate of science, KazNPU. Abay, Almaty

² candidate of science, KazNPU. Abay, Almaty

HUMANITARIAN PRINCIPLE UNESCO WRITING CULTURAL CENTER

Annotation

To reveal on the material of classical Kazakh literature artistic and aesthetic, poetic phenomena, constituting the national concept of being, to reveal the artistic and aesthetic phenomena of Kazakh literature as an expression of the value meanings of UNESCO's principles; consider the national experience through the artistic and aesthetic phenomena of Kazakh literature as an explication of the cultural and historical experience of mankind in the context of intercultural communication; to reveal the specificity of the artistic and aesthetic forms of Kazakh literature in the expression of the value cultural meanings of the humanistic principles of UNESCO.

Keywords: artistic, aesthetic phenomena, literature, culture, UNESCO principles.

Даутова С.Б. ¹ Оспанова.Б. Р. ²

¹ кандидат наук, КазНПУ им. Абая, Алматы

² кандидат наук, КазНПУ им. Абая, Алматы

ГУМАНИТАРНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЮНЕСКО КАСАЮЩИЕСЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация

В статье выявлена на материале классической казахской литературы художественно-эстетические, поэтологические феномены, конституирующие национальную концепцию бытия. Раскрыта художественно-эстетические феномены казахской литературы как выражение ценностных смыслов принципов ЮНЕСКО. Рассмотрено национальный опыт через художественно-эстетические феномены казахской литературы как экспликацию культурно-исторического опыта человечества в условиях межкультурной коммуникации и выявлено специфику художественно-эстетических форм казахской литературы в выражении ценностных культурных смыслов гуманистических принципов ЮНЕСКО.

Ключевые слова: художественно-эстетические феномены, литература, культура, принципы ЮНЕСКО.

Қай заманда болсын, кез келген ұлттың көркем әдебиеті эстетикалық таным-талғамды, тарихи ой-сананы қалыптастыру, жетілдіру, түрлі мәдениеттерді бір-бірімен өзара байланыстыру сияқты құдіретті қызмет атқарып келеді. Үлкен-кіші екеніне қарамастан, әрбір ұлттың әлемдік өркениеттің қазынасына өз үлесін қосатыны бүгінгі күнде нақтыланды. Ұлттар әдебиетінің арналы өзендер сияқты көркем туындылары әлемдік әдебиеттің көкжиегін кеңейтіп, оның көркем-эстетикалық қуатын өзінің құнды да құнарлы жауһарларымен байыта түсуде.

«Әрбір ұлттық әдебиеттің тарихы – халықтың ділдік қасиетінен, дүниені қабылдауынан, дүниетанымынан көрініс беретін өзіндік арнайы ерекшеліктерге ие үдеріс. Әр халықтың өзінің ұлттық мәдениеті, өз музыкасы, өз поэзиясы, өз таным-түсінігі, өз ана тілінің ерекше әуезі жайында өзіндік пайымы болады» [1]. Осылар жинақтала келе, ұлттық мәдениетті, оның ішінде ұлттық әдебиетті құрайды.

Ұлттар әдебиетінен әлемдік әдебиеттің, яғни бүкіл адамзаттың ортақ құндылығына айналған көркем шығармалар аса мол. Ондай көркем әдебиеттік туындылар әуел баста белгілі бір ұлтқа тиесілі болғанына қарамастан, күллі адамзат баласының көркем ой жүйесінің қалыптасып-дамуына ықпал етіп, әлемдік ортақ қазынаға айналды. Бұл – көркем әдебиеттің көркем-эстетикалық тәрбие құралы болуымен қатар адамзатты адамгершілік пен парасаттылыққа, имандылық пен ізгілікке тәрбиелейтін гуманистік қасиетіне де байланысты болса керек. Осы орайда америкалық жазушы Теодор Драйзердің: «Барлық пәндер мен білімдер неше түрлі мамандық иелерін тәрбиелейді, тек көркем әдебиет қана қоғам мен халық қайраткерлерін тәрбиелейді» деген қанатты сөзі талайларға ой салатыны анық [2].

Әлемдік өркениетінің қалыптасып дамуында орасан зор рөл атқарған көркем әдебиеттің және оның үш тегінің (поэзия, проза, драм) түрлі жанрларыларында көрініс беретін адамзаттық құндылықтардың бабадан балаға мұра болып сақталып жетуіне және олардың мәңгілік құндылық ретінде қорғалуына адамзат көне дәуірден бері алаңдап келеді. Қорғап, сақтап қалуға аса мән берілмегендіктен, талай дүниелер жоғалып, тіпті жойылып та кетті.

Мәдени-әдеби құбылыс (феномен) болып саналатын көркем әдебиеттік кейбір шығармалар саяси-идеологиялық ұстанымның құрбанына да айналды. Оған көп мысал келтірмей-ақ, қазақ халқының кеңестік-социалистік кезеңде оның саяси-идеологиялық ұстанымына, яғни әдебиеттің партиялығы мен халықтығына үйлеспейді немесе сәйкес келмейді, буржуазиялық мәдениетті мақтап-мадақтайды деген солақай қорытынды-тұжырымдаманың кесерінен бірқатар ауыз әдебиеті (фольклор) туындыларының халықтық қолданыстан ығыстырылғанын, ұзақ уақыт бойы әдеби үдерістен тысқары қалғанын айтуға болады. XX ғасырдың алғашқы ширегінде Кеңес үкіметі құрылып, билік жүргізген кезеңнің 40-жылдарына дейін қазақ фольклорының асыл туындыларының қатарына жататын «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» сияқты т.б. эпостары мен лиро-эпостарын, қисса-жырларын, ертегі-аңыздарын, мифтік, діни таным-түсініктері суреттелетін (Қожа-Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани сияқты т.б. ғұламалардың шығармалары) туындыларын оқуға, зерттеп-зерделеуге тиым салынды. Кеңестік заманда ұлттық тіл мен әдебиет, ұлттық тарих пен тағылым, ұлттық өнер мен мәдениет, ұлттық таным-түсінік пен ой-сана деген сияқты категориялар шет-қақпай көріп, онша еленбеді. Осындай саяси-идеологиялық қыспақ талай әдеби шығармалардың дер кезінде әдеби айналысқа түсуіне және халықтың жаппай тұтынып-пайдалануына кедергі жасады, тіпті кейбір көркем шығармалардың назардан мүлдем тыс қалып, ұмытылуына әкеп соқтырды. Бұның ұлттық мәдениет тұрмақ, адамзат мәдениетіне әкелетін үлкен кесапатын, қауіп-қатерін сезінген, терең түйсінген адамдар болды. Сол себептен бүкіл әлемдегі адамзат баласының баға жетпес үлкен жетістігі болып саналатын құндылықтарды, әрбір ұлт өзбетімен жеке-жеке қорғап қалуға тырыспай, олар материалдық құндылық болсын, материалдық емес (рухани) құндылық болсын, құжаттық құндылық болсын бірлесе отырып сақтап-қорғап қалуға деген ортақ құлшыныс пайда болып, дүниежүзілік түрлі ұйымдар құрыла бастады. Сол ұйымдардың бірі әрі бірегейі – ЮНЕСКО болды. Осы орайда ЮНЕСКО ұйымы аталғанда оымен етене қолданылатын «синергия» деген қоғамдық-саяси терминнің мән-мағынасына тоқтала кеткеніміз жөн болар. Википеди энциклопедиясының түсініктемесі бойынша, «синергия» дегеніміз екі немесе одан да көп екі нәрсенің әрқайсысының жекелеген әсерінен гөрі олардың өзара біріккендегі әсері әлдеқайда күшті болып саналады екен [3].

Өткен ғасырдың 60-жылдары ЮНЕСКО Асуан суқоймасының салыну жоспарына байланысты Мысырдағы (Египет) атақты тарихи ескерткіштердің су астында қалып қою қаупін болдырмау мақсатында үлкен іс-шара өткізді. Осы іс-шара мәдени мұраларды қорғау жөніндегі жанашырлық пен қамқорлыққа үлкен өзгеріс әкелді және Әлемдік мұра Бағдарламасының жасалуына түрткі болды. Бұл Бағдарламаның басты міндеті – бүкіл адамзатқа ортақ болып саналатын аса танымал құнды дүниелерді сақтап қалу болды. Бұның барлығы ЮНЕСКО-ның адамзаттық мәдени құндылықтардың үш түрі –

материалдық, материалдық емес (рухани), құжаттық түрлерін қорғаудың негізін қамтамасыз етті және осы құжатта мәдениеттердің әр тектілігіне (әр алуандығына) құрметпен қараушылық – адам құқығын сақтауға негзделді [4].

ЮНЕСКО-ның мәдениет аясындағы негізгі жұмысы – адамзаттық өзара қарым-қатынастағы мәдениеттің әр тектілігін сақтап қалуға ықпал ету болып табылады. Бұлай ету 2001 жылы Мәдениеттің әр тектілігі туралы жалпыға ортақ декларациясының қабылдануымен бекітілді. Ұйым бүкіл адамзат үшін құнды болып саналатын әлемдік мәдени және табиғи мұраларды қорғаудан, түрлі үлгідегі материалдық емес (рухани) мәдени мұраларды, сондай-ақ ауызша шығармалардың озық үлгілерін қорғауға көшті [5].

ЮНЕСКО жұмысының мәдениет аясындағы тағы бір сәтті қадамы қарулы қақтығыстар жүріп жатқан аймақтардағы мәдени нысандарды қорғап қалу болып табылады. Бұл бағыт бойынша іс-әрекеттің негізін 1954 жылғы Гаага конвенциясы қалады [6].

Мәдениеттің түрлі мәселелерімен Венеция мен Гаванадағы аймақтық бюролар айналысады [7]. ЮНЕСКО-ның мәдени бағытты зерттеп-зерделеуге арналған бағдарламаларының ішінде Бүкіләлемдік мұра, Материалдық емес мұра, Су астында қалған мәдени мұра сияқты бағдарламалар да бар [8].

Қазақ мәдениеті де әлемдік мәдениеттің бір бөлшегі. Ал мәдениет деп адамзаттың ақылымен, ойымен, адамның қолымен жасалған барлық құндылықтар мен игіліктердің жиынтығын айтамыз. Бұдан гөрі нақтырақ айтсақ, табиғатта кездеспейтін, адамның қолынан шыққанның барлығы мәдениеттің жемісі болып табылады. Демек, мәдениет – өте ауқымды, кең мағыналы ұғым. Мәдениет туралы философтар былай тұжырымдайды: «Мәдениет (лат. *Siltinga* - өсіру, өңдеу) – адамзаттың болмыс пен сананың барлық салаларын қамтыған әлеуметтік-прогресшіл шығармашылық қызметі. Бұл қызмет заттандыру (қазыналар, нормалар, белгі жүйелерін және тағы басқаларды жасау) және затсыздандыру (мәдени-рухани мұра және оны игеру) үдерістерінің диалектикалық бірлігі болып табылады. Мәдениет өнімдерін жасаудың мұраты айналадағы болмысты өзгертуге, адамзаттың тарихи дамуы үдерісінде жинаған бар байлығын жеке адамның рухани байлығына айналдыруға, адамның мәндік күшін барынша айқындап, дамытуға бағытталуынан көрініс табады» [9].

Мәдениет ұғымының философиялық, әлеуметтанушылық, саяси т.б. астары басым болғанымен, ол көркем әдебиетпен де тығыз байланысты. Сондықтан да кез келген ұлттың мәдени-рухани дамуында көркем әдебиеттің алар орны ерекше.

Ұлттық мәдениет пен қоғамдық сананың айрықша саласы – өнер десек, сол өнер түрлерінің бірі әдебиеттің жалпыадамзаттық мәдениеттегі алар орнына ғалымдар ерте кезден бері ден қойып келеді. Өйткені көркем әдебиеттің адамдардың парасат әлемінде атқаратын қызметі орасан зор.

Өнердің көп салаларының ішінде ең бір қадірлісі әрі қасиеттісі де көркем әдебиет болып саналады. Ол – өнердің бір саласы бола отырып, өзге өнер түрлерінің дамып-жетілуіне айтарлықтай әсер етеді. Жалпы, зерттеушілер өнер түрлерін сәулет, мүсін, сурет, музыка, әдебиет деп беске бөліп қарастырады. Теоретиктердің айтуынша, әдебиет көркем өнердің ең негізгі саласы болып есептеледі. Көркемөнердің басқа түрлері бірінің жұмысын бірі атқара алмаса, сөз өнері (әдебиет) арқылы сәулетті сарайдың көрінісін де, құйып қойғандай адамның кескінін де, табиғаттың көрікті суретін де жасауға болады. Көркем әдебиетте кездесетін талай сұлу портрет, талай тамаша табиғат суреттері өмір құбылысын дәл, шындық бейнеде бере алумен қатар, оны оқушылары сол құбылыстың қыбы мен қимылын сезінгендей дәрежеде жанды, жайнақы түрде суреттей алады. Басқа өнер түрлерінің бұндай мүмкіншілігі жоқ. Сөз өнерінің құдіретті күшімен ақын, жазушылар оқушыларын қуанта да, қайғырта да, күлдіре де, жылата да алады.

«Әдебиет» – араб сөзі, көркем сөз, сөз асылы деген мағынада. Орысша «литература» дейді (*littera* латынша – әріп). Көркем әдебиеттің өзіне тән ерекшелігі – өмірдің, өмір құбылысының бейнесін көркем сөз арқылы суреттеу, сөз арқылы адам образын жасау. Көркем әдебиеттің алғашқы түрі – халық ауыз әдебиеті (фольклор). Ол адам баласы ой-санасының сәби кезеңінде туса да, ауыз әдебиетінің, жақсы үлгілерінен біз айтайын деген ой-сезімін сурет (образ) арқылы береді. Жазудың шығуымен байланысты ауыз әдебиетінің орнын жазба әдебиет алады да, оны біртіндеп ескі заманның мұрасына айналдырады, бірақ ол аз уақыттың ішінде бола қоймайды. Мәдениеттен кенже қалған кейбір халықтың жазба әдебиеті мен ауыз әдебиеті алғашқы кезде қатар дамуы да мүмкін. Мәдениеттің өсуі, хат білмейтіндердің біртіндеп жойылуы, ауызша шығаратын ақындардың өз өлең-жырларын қағазға түсіру мүмкіншілігі бірте-бірте екеуінің арасындағы шекті де жойғынға ұқсайды. Көркем әдебиеттің образ жасаудағы құралы – сөз. Тіл қорынан сөздердің ең керектісін тандап, талғап ала білудің және оларды сөйлемнің құрамында шебер қиоластырудың арқасында жазушылар адам ойының түюі мен сезім түйсігінің әр алуан құбылысын суреттеп бере алады. Бұл – оны көркем өнердің ішінде өмірді әрі толық, әрі кең суреттейтін сегіз қырлы және халыққа көп тарайтын түрі ететін шарттың бірі [10].

Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Әдебиет танытқыш» еңбегінде: «Әр нәрсені саңлап, санамызға алған уақытта ол нәрселер турасындағы ұғымдарымызға көңіл кіріспей тұрмайды. Адам дүниедегі көрген-білген нәрселерін тек байқап, тек пікірлеп, тек саңылаулап қана қоймайды. Ол нәрселермен қатар адамның көңіліне күй жасалады. Адам көрген-білген нәрсенің я ісінің біріне күйінеді, біріне сүйінеді, бірінен сескенеді, бірінен шошынады. Сезіліп тұрған тысқарғы ғаламмен, сезіп тұрған ішкергі ғаламның екі арасы санаға келіп түйіскен жерде жыртылып айрылғысыз болып бірігеді. Тысқарғы ғаламнан санаға түскен саңлау мен сана жанында тұрған көңілдің күйін бір-біріне қатыстырмай бөлектеп қоюға мүмкін емес» деп жазады [11]. А. Байтұрсынұлы бұны айтып, ұлттық әдебиеттің әр тегінің түрлі жанрларынан халықтың ділдік қасиеті, дүниені қабылдауы мен танып-білуі, сана-сезімі, көңіл күйі көрініс беретін мезгеп отыр.

Әдебиет шығармаларындағы көркемдіктің шегі әртүрлі. Қоғам өмірінің ең маңызды жақтарын алып, оны өте ашық образбен кең түрде суреттеген шығарманы ең көркем шығарма деп есептейді. Дүниежүзі әдебиетінің тарихында үлкен, ашық суретті образдар берген және өмір құбылыстарын кеңірек қамтып, суретті үлкен ой қорытулар жасаған талай дана жазушылар болған. Шекспирдің «Гамлеті», Сервантестің «Дон-Кихоты», Гетенің «Фаусты», М.Әуезовтің «Абай жолы» т.б. – қоғам өмірінің зор суреті, дәуір өзгерістерінің белгісі, солардың қорытындысы.

М.Әуезовтің «Абай жолы» романы кезінде эпопея делініп танылды. Шынында да оның бұл көркем туындысында қазақ халқының XIX ғасырдың екінші жартысындағы қоғамдық-әлеуметтік жағдайы, тұрмыс-тіршілігімен қатар, есте жоқ көне заманнан бері келе жатқан таным-түсінігі, ой-санасы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, жол-жоралғысы, жөн-жосығы, әдеби мен тәртібі, өмірлік ұстанымы, мәдени-әдеби құндылықтары кең қамтылып суреттелген. Осындай құнды шығарма болғандығынан, ол – әлем тілдерінің 120-дан астам тілдеріне аударылып, жалпыадамзаттық құндылыққа айналды.

Әлбетте, қазақ әдебиетінің дүниежүзі халықтарының ең танымал тілдеріне аударылған асыл дүниелері бұнымен шектеліп қалмайтыны түсінікті. Олардың қандай бағалы жақтарымен әлемнің өзге тілдеріне аударылып, жарияланғанына тоқталып жату – осы мақаланың негізгі мақсаты емес екенін айта отырып, жалпы, әлемдік мәдениетке қазақ әдебиетінің де қосқан үлесі айтарлықтай дегіміз келеді.

Дүниежүзіне танымал тұлғалардың пайымдауы бойынша, бүкіл өнердің ең маңыздысы – сөз өнері болып саналады. Атам қазақ та «Өнер алды – қызыл тіл» деп бекер айтпаған. Қазақтың бұл мақалында үлкен мән жатыр. Сөз қадірін білген халық сөз өнері арқылы талай дүние жасауға болатынын терең түйсінген.

Көркем әдебиеттік туындылар бар да, оны тудырушылар да бар. Сондықтан да адамзаттың көркем ой жүйесінің қалыптасып-дамуын зерттеп-зерделеумен қатар оның көркем шығармашылығының мән-мазмұнын да зерделеу аса маңызды. Осы тұрғыдан алғанда өнер туралы ғылымның, соның ішінде көркем әдебиет теориясының басты қарастыратын мәселесі оның көркем-эстетикалық қызметі болып табылады. Көркем әдебиеттің басқадай түрлі қырларына қатысты мәселелер оның маңызды деп саналатын осы қызметі төңірегінде қарастырылып, зерттеліп келеді.

Көркем әдеби шығармашылықтың мәні туралы сөз қозғағанда оның күні бүгінге дейін даулы болып келе жатқанын ескеру керек. Сондықтан да сөз өнері, көркем-әдеби туынды жайында тереңірек біле түсуіміз үшін әлемдік эстетикалық таным мен әдеби-теориялық ойларға мән беріп, адамзат тарихында бұрын-соңды жасалған тұжырымдамалардың ең таңдаулылары дегендеріне ішінара талдау жасауымыз қажет. Әлбетте, біз осы шағын мақаламыздың басты мақсатынан ауытқып кетпеуіміз үшін өзіміз мәселе етіп көтеріп отырған тақырыптың көне замандардан бері қарастырылып келе жатқанына назар аударғымыз келеді.

«Көркем әдебиет – өнердің бір түрі, ал көркем шығармашылық адамзаттың қоршаған ортаны көркем-эстетикалық қабылдауы, оның мәні танып-білген нәрсесін қайта бейнелеуі» деген сияқты тұжырымдамалар – сонау Көне Грекиядан басталған. Бұндай тұжырымдама жасаушылардың қатарына Платон [12; 13] мен Аристотел [14] жатады. Олар өз еңбектерінде «өнер туындылары өмірге, яғни өмір құбылыстарына еліктеуден пайда болған» деген ой айтады. Өнер болса, өзінің шын мәнісінде өмірге еліктеу емес, оның өнер туындыларындағы көрініс табуы, міне, осы негізде оның шығармашылықпен игерілуінің, қайыра түзілуінің, әрі қарай туындауының формасы, сондай-ақ, қоғамдық-тарихи дамудың өзіндік түрі деген тұжырымдаманы кейінгі заман ғалымдары айтып жүр. Қалай дегенмен, өнер туындыларында адамзаттың өмірге деген құштарлығы, сезініп-түйсінгені, қоршаған ортаны танып-білуі мен оны қалай қабылдап-бағалағаны, өзіндік құндылыққа айналдырғаны т.т. суреттелетіні анық.

Қазақ халқының да көне дәуірден бері келе жатқан өзіндік құндылықтары бар. Ондай ұлттық құндылықтардың негізгілеріне салт-дәстүрі, әдет-ғұрпымен астасып жататын еркіндік, бір-біріне деген

камқорлық, ағайыншылдық, қонақжайлық, үлкенге деген құрмет сияқты т.б. жатады. Негізінен, қазақ халқына тән болып келетін аталған құндылықтар мен басқа да ерекшеліктер оның ауызша да, жазбаша да көркем шығармаларында көрініс тапқан. Қазақ ұлтының ел-жұртқа, атамекенге, туған-туыс, ағайын-бауырға деген сезімдері ерекше жоғары болғанын тарихи жәдігерлер, мәдени-әдеби мұралар, ауызша-жазбаша жеткен әдеби туындылар, халқымыздың көне заманнан бері келе жатса да, онша өзгеріске ұшырай қоймаған қайсыбір салт-жоралғылары, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпынан анық байқалады. Олар біршама жинақталып, топтастырылып, типтендіріліп зерттелуде және олар белгілі бір дәрежеде әлемге танылып та жатыр. Қазір де оған ерекше назар аударылуда.

Мәселен, еліміздің әлеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асырудағы «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасында да осы мәселе: «Қазақстан Республикасының егеменді ел болып, ана тілінің мемлекеттік тіл болуымен қатар өткен тарихымызды қайта қарап, ондағы рухани құндылықтарды елеп-екшеп және рухани құндылықтардың қорына өлшеусіз үлес қосатын мұраларын зерделеп зерттеу, бүгінгі ұрпақ тәрбиесінің керегіне жарату – өзекті мәселелердің бірі болуда» [15] делініп нақты көрсетілген. Ал бұл мәселе жөнінде президент Н.Ә. Назарбаев былай дейді: «Жалпыадамзаттық өркениет болуы мүмкін емес. Солай бола тұрса да, оның кейбір нышандары өмірде бар. Бұндай көрер көзге қарама-қайшы ұғымға, өткеннен қалған сүйексінді көзқарастарды былай ысырып тастап қарар болсақ, таңданатындай ештеңе жоқ. Иә, саяси-құқықтық және экономикалық институттардың, сондай-ақ осы заманғы өндірістің техникалық негізінің барған сайын бірізділікке түсіп келе жатқаны рас. Бірақ мәдениеттің, өркениеттің негізгі дәні бәрібір сол күйінде қалып отыр. Ол – өзінің қандай да болмасын мәдениеттің біреуімен етене санайтын әрбір адамның жер мен көктегі дүниеге қарым-қатынасын, бүкіл өмірінің мән-мағынасы мен бағасын белгілейтін басты сипат. Ол – санада жылдап қалыптасқан құндылықтар жүйесі» [16, 267].

Сондықтан болар, жаңа дәуірде де (тәуелсіздік жылдары) ұлттық көркем ой жүйесін қалыптастыруда «Темірқазық» жұлдызындай бағыт-бағдар болуға тиісті ұлттық салт-дәстүр мен таным-түсінік жүйесінің, ұлттық ой-сана әлеуетінің (интеллектуальный потенциал нации) сақталып қалуына, ұлттық дәстүр жалғастығы мен ұрпақтар сабақтастығына көп мән берілді. Үшінші мың жылдық қарсаңында еліміз үшін ерен еңбек етіп, сондарына аса құнды әдеби-мәдени, тарихи-ғылыми мұра қалдырған Шоқан, Абай, Жамбыл, Шәкәрім, А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов сияқты тағы басқа да ұлтымыздың көптеген ғұламаларының, білім, ғылым, мәдениет, қоғам қайраткерлерінің, қазақ тарихында өшпестей болып ізі қалған тарихи тұлғалардың атаулы мерейтойлары республика көлемінде және ЮНЕСКО-ның қолдауымен халықаралық деңгейде аталып өтілді.

Қалай дегенмен, қазақ халқының ұлттық рухани құндылықтарының айшықтала түсуі тәуелсіз Қазақстан Республикасының өмірге келіп, өзінің дербес саясатын жүргізе бастаған кезінен бастау алады. Кеңес үкіметі кезінде көркем-әдеби шығармаларын оқуға, насихаттауға тиым салынған А. Байтұрсынұлы, Х. Досмағанбетұлы, Қ. Кемеңгерұлы, М. Дулатов, М. Жұмабаев секілді т.б. ақын-жазушылардың шығармалары ЮНЕСКО-ның көмегініңсіз-ақ, тәуелсіздіктің арқасында өз халқының игілігіне айналды. Бұның нақты дәлелін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында сөйлеген сөзінен аңғаруға болады. Ол осы құрылтайда оған үлкен мән беріп: «Тәуелсіздіктің тірегі – ұлттық сана екенін білесіздер. Ал ұлттық сана тарих пен мәдениет арқылы қалыптасады. Осыған орай, елімізде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы жемісті жүзеге асырылуда. Мемлекет тарапынан ұланғайыр қаржы бөлінуде. Бағдарлама бойынша барымызды бағалап, жоғымызды түгендеуде ұланғайыр іс атқарылды. Соның арқасында 100-ге тарта тарихи-мәдени нысан жаңғыртылып, оның 73-інде қалпына келтіру жұмыстары аяқталды. Шетелдерден тарих пен мәдениетімізге қатысты 5 мыңнан астам құнды деректер табылып, көшірмелері елімізге әкелінді.

Әлемдік ақыл-ойдың ең озық үлгілері қазақ тіліне аударылып, олар том-том кітап болып жарық көруде. Бұл құндылықтар келешекте жастардың бойына ұлттық сананы сіңіруге жол ашады. Ұлттық фольклорымыз «Бабалар сөзі» деген атпен 100 томға жинақталып жарық көруде. Сондай-ақ, әр қиырда шашылып жатқан ұлттық музыкалық мұрамыз да жинақталды. Оларға шетел қазақтарының әндері мен күйлері де енгізілгенін атап өткім келеді» [17], – деп қазақстандық жас ұрпақ бойына отаншылдық рухты қалыптастырудағы ұлттық құндылықтардың маңыздылығына арнайы тоқталды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Каржаубаева С.К. Феномены казахской культуры // Современные проблемы науки и образования. Алматы 2012. - № 1. URL: <https://www.science-education.ru>*
2 Теодор Драйзер. Женни Герхардт. <http://knijky.ru/books/dzhenni-gerhardt? page=1>

3<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B8%D1%8>

F

4<https://ru.unesco.org/70years>

5Культура. Официальный сайт ЮНЕСКО. Проверено 23 мая 2010. Архивировано 23 августа 2011 года.

6Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (англ.). Портал ЮНЕСКО. Проверено 23 мая 2010. Архивировано 23 августа 2011 года.

7Regional Bureaux (англ.). Портал ЮНЕСКО. Проверено 23 мая 2010. Архивировано 23 августа 2011 года.

8Culture (англ.). Портал ЮНЕСКО. Проверено 23 мая 2010. Архивировано 23 августа 2011 года.

9https://ust.kz/word/bayandama_madeniet_qogamdyq_qubyls-43275.html

10Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. https://qamba.info/site/book/online/qzhumaliev-zqabdlv-zahmetv-adebiet-teriyasy-1960-70-zhzh-klassikalyq-zerttewler-15-tm/content/content_1.shtml/

11Байтұрсынұлы А. Әдебиет танымтқыш. https://kitap.kz/books/adebiet_tanytqysh.

12Памятники мировой эстетической мысли: В 5 т. – М., 1962. – Т.1. – С.86.

13Памятники мировой эстетической мысли: – Т. 1. – С. 114.

14А р и с т о т е л ь. Об искусстве поэзии. – М., 1957. – С. 48.

15Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030: барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. -Алматы: Білім, 1998 жыл.

16Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. -Алматы: «Өнер», 1996 жыл.

17Назарбаев Н.Ә. Президентің Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында сөйлеген сөзі. <http://www.akorda.kz>.

ӘӨЖ 19.269

ГРНТИ 03.02. 20

ЗАЙСАН АЙМАҒЫНЫҢ ЦИН ИМПЕРИЯСЫМЕН СЫРТҚЫ САУДА ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕ ДАМУЫ

Р.Р. Оспанова¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

Аңдатпа

Қазақстанның Шығыс өңіріндегі Зайсан қаласының Қытай мемлекетімен аталған кезеңдегі сауда саласының барысына, ондағы өзгерістерге баға беруге ұмтылыс жасалынды. Зайсан қаласының көршілес Қытай елімен сауда байланысындағы орталық екендігі тың деректермен сипатталынды

Сондай-ақ Зайсан қаласының Цин империясымен сауда байланыстарының ерекшеліктеріне, екі аралықтағы тауар-ақша қатнастарының дамуына, осы сауда байланыстарының барысындағы Зайсан аймағының тигізген әсерін қарастырдық. Жалпы қаланың жағрафиялық жағынан Қытай империясымен сауда байланыстарын орнатуда қолайлылығы қаланың өркендеуіне өзінің мол әсерін тигізген. Сонымен Зайсан қаласы Қытай мемлекетімен қарым-қатнас орталығы ретінде ХІХ ғ. өз ролін атқарып келеді. Бұл сауда қатынастары қаланың, өлкенің дамуына өзінің мол үлесін қосты.

Кілт сөздер: Шығыс өңірі, Зайсан қаласы, Цин империясы, сауда байланысы, орыс саудагерлері, Орта Азия,

Р.Р. Оспанова¹

¹ кандидат исторических наук, доцент КазНПУ им. Абая

РАЗВИТИЕ РЕГИОНА ЗАЙСАН КАК ЦЕНТРА ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ С ЦИНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Аннотация

В первой половине ХІХ века основные торговые сделки с Китаем осуществлялись в городе Кяхта. Но из-за неустойчивых внешнеполитических взаимоотношений Цинской империи и России торговля часто прерывалась. Во второй половине ХІХ века произошли существенные изменения в экономических

отношениях между двумя государствами. Население Западного Китая было заинтересовано в развитии караванной торговли с соседними территориями, к которым относился и Казахстан.

В статье автор пытается оценить торговые отношения Зайсана с Цинской империей. Тот факт, что Зайсан является центром торговых отношений с соседним Китаем, характеризуется новыми источниками. Далее роль Зайсана как центра торговых отношений с китайской империей была проанализирована новыми данными. Также обсудили особенности торговых отношений с империей Цинь в Зайсане, развитие товарных и денежных отношений между двумя странами и влияние региона Зайсан на эти торговые отношения. Географическое положение города в целом оказало глубокое влияние на процветание города.

Ключевые слова: Восточный регион, Зайсан, Цинская империя, торговые отношения, российские торговцы, Центральная Азия

Ospanova R.R.¹

¹ *candidate of historical sciences, associate professor KazNPU them. Abay*

DEVELOPMENT OF ZAISAN AS A FOREIGN TRADE CENTER WITH THE QING EMPIRE

In the first half of the XIX century, the main trade transactions with China were carried out in the city of Kyakhta. But because of the unstable foreign policy relations between the Qing Empire and Russia, trade was often interrupted. In the second half of the XIX century there were significant changes in the economic relations between the two states. The population of Western China was interested in the development of caravan trade with neighboring territories, which included Kazakhstan.

In the article, the author tries to assess the trade relations of Zaisan with the Zinc Empire. The fact that Zaisan is the center of trade relations with neighboring China is characterized by new sources. Further, the role of Zaisan as a center of trade relations with the Chinese empire was analyzed with new data. They also discussed the peculiarities of trade relations with the Qin Empire in Zaisan, the development of commodity and money relations between the two countries and the influence of the Zaisan region on these trade relations. The geographical position of the city as a whole had a profound effect on the prosperity of the city.

Keywords: Eastern Region, Zaisan, Qing Empire, trade relations, Russian traders, Central Asia

XIX ғ. екінші жартысында бүкіл қазақ даласында орыс саудагерлері, Орта Азия саудагерлері, Сібір саудагерлері, татар және олардың жалдамалы көмекшілері мен жұмысшыларының сауда саласындағы жұмыстары кең етек алды. “Кілем қоржындармен” заттарын сатуға саудагерлер жан-жақтан келе бастаған. Сырттан келген саудагерлерді Кілем қоржын арқалағандар деп те атаған. Сондай-ақ оларға “арбашылар”, ұсақ-түйек “Сабын-шыбық” деген атаулар да берген [1].

Аталған кезеңдегі Ресейдің мақсаты сауда мен өсімқорлық капиталын Ресейдің орталық губернияларымен, Қазақстан арасында ғана жүргізіуді ғана емес, сонымен қатар сыртқы товар айналымын дұрыс жолға қоюды да көздеді. Ресейдің Қазақстанға көз тігуінің басты мақсаттарының бірі экономикалық сауда мүддесінен туып отырды. Ресей үкіметі Қазақстанның басып алған жерлерін ұстап тұру үшін бекіністер сала бастады да, олар біртіндеп қала деңгейіне жетіп отырды.

Семей губерниясының қалалары да негізінен қорғаныс пункттері немесе әскери шептер ретінде бой көтерді. Олардың бой көтеруіндегі басты себептердің бірі жоңғарлардан және қытай империясынан шекараны қорғау. Осындай әскери қорғаныстық шеп ретінде іргесі 1868 ж. қаланған бекініс қаланың бірі Шығыс Қазақстан облысының Зайсан қаласы. Зайсанның шығысынан батысына қарайғы мемлекеттік шекарасы Қытай империясымен шектеседі. Әскерилер тарапынан қорғауды қажет ететін шекаралық шеп ретінде сонымен қатар Қытаймен, Монғолиямен сауда байланыстарын жасауға қолайлы болуына байланысты бекіністік қала тұрғындары жылдам көбейе бастады. Жергілікті сауданың түріне көбіне Ресейден әкелінген тауарлар, жергілікті көшпелілердің мал өнімдері және Қытайдан әкелінген тауарлар жатады. Алғашында XIX ғасырдың екінші жартысында жыл сайынғы Зайсан қаласының және аймақтық болыстардың кірісі 10000 сомға жеткен. Қытаймен шекаралық аймақта XIX ғ. 80- жылдары кіріс 30000 сомға дейін жетті.

Қаланың Қытай империясымен сауда байланысындағы орталық ретіндегі орны ерекше. Зайсан аймағының Қытай империясымен сауда байланысына қызығушылық Ресей тарапынан өте ерте кезеңнен басталады. XVIII ғ. екінші жартысында I Петрдің жасаған реформаларының мақсаты мемлекеттің әлеуметтік экономикасын және мәдени дамуын көздеді. Ең алғаш болып 1719 ж. орыс офицері Калмыков

И, Урасов А. және Самовтар Зайсан өңірін зерттеді. Сонымен қатар Бухгольстің Потаниннің, Обручевтің экспедициялары осы аймаққа жасалды. Осы зерттеулердің барлығы бір жағынан Зайсан аймағының Қытаймен сауда байланысының тиімділігіне Ресейдің қызығушылығынан туындап отырды. Шығыс Қазақстанның Қытаймен байланысына тоқталар болсақ, бұл аймақ ежелден екі елді жан-жақты жалғастырып жатқан, сауда жасауға жағрафиялық орналасу жағынан да қолайлы орталықтардың бірі болды. Қазақ даласындағы үлкен керуен жолдарының қатарында тұратын Зайсан елді, аталған кезеңде Қытаймен, Монғолиямен байланыстырған сауда орталығы ролін атқарды.

Қазақ даласына орыстардың енуіне дейін өнеркәсіп пен сауда айтарлықтай деңгейде дамымады. Халық арасында кедей емес және өзінің малы мен бай тұратын топтары да болды [2].

Орта және кедей қазақ семьялары киім-кешектердің көпшілігін өздері дайындады. Аяқ киім және тағы басқа тауарларды Қытайдан, Бұхардан алып отырған. Семейде сауда жасайтын Ташкенттіктер және татарлар(Семейлік ташкенттіктер дегеніміз Семей облысына осы кезеңде сауда мәселесімен келген Ташкент, Өзбекістан тұрғындары, саудагерлері) үздіксіз Қытайға барып тұрды. Алайда қазақ саудагерлерінің орыс ұлтының саудагерлері ретінде сауда жасау құқығы болмады. Олар Ташкенттіктер және басқа-да Орта Азиялық саудагерлер ретінде барып сауда жасады. Алғашында сауда айырбас ретінде жүрді. Яғни, товарға-товар айырбасы жүрді. Қытай саудагерлері неше-түрлі алтындарды пайдаланып, алтынға сауда жасаған. Осы алтындарға қызығушылықпен сұраныс өте көп болды. Ол үшін товар құнын да түсіріп берді. Содан кейін алтынға сауда жасағылары келмеді. Ресейлік алтын ақшаны алмай лигнатурасыз үгінді және құйма алтын беруді талап ете бастады. 1851 ж. полковник Е. П. Ковалевскийдің Қытаймен шекаралық аймаққа экспедициясы жіберіледі. Осы экспедиция нәтижесінде опиум, құйма алтын, порх, қару жарақ саудалауға, несие немесе банктік билеттерге сауда жасауға тиым салды.

Зайсан қаласындағы сауданың негізі көшпелі қазақтарды және Қытаймен шекаралық аймақтың тұрғындарын атап айтқанда: еркін қазақтарды, қалмақтарды, торғауыттарды және қытайларды товармен қамтамасыз ету. Ондағы басты кіріс түрлері мануфактуралық немесе қызыл товар деп аталатын товар түрлері және темір, шойын өнімдері. Патшалық Ресейдің тауарлары бекіністе өз орындарында сатылды. Әскерилер осының арқасында тұрғындар санын көбейтті және тұрғындар саны өскен сайын сауда да дами түсті. Тауар өнімдерінің жетіспеушілігінен тауар құндары Өскемен мен Семей қалаларына қарағанда құндырақ болды. Жоғарыдағы қалалармен салыстырып қарағанда онда өмір сүру өте қымбатқа түсті. Үйлер өте қымбат. Бұның барлығы осы кезеңдегі қаланың қоғамдық өмірінің дұрыс жолға қойылмағандығында. Қала кешені дами келе, қаладағы әр түрлі кемшіліктер жойылып, Зайсанда тұрғылықты халыққа жағдай жасалына бастаған [3]. Қытай аймағынан сауда керуендерімен келетіндер, шекаралық шептен шекаралық билеттер арқылы өтті. Зайсандық билеттерді жергілікті уездік басшылар алдын-ала губернатор берген бланкілерге толтырып орыс басыбайлыларына да берілді. Бұл бланкілерде уездік әкімшілік орны, тауар иесінің аты-жөні және оның тауар түрі, көлемі жазылды және астына қазына мөрі басылды. Тауарсыз Қытай аймағына бару үшін уездік әкімшіліктен алынған, лигитимациялық рұқсат билеттер арқылы өтті. Ал, Қытай аймағынан Ресейге келгендер соның ішінде Шәуешек қаласынан Россияға келгендер Шәуешек елшісінің визасы қойылған билеттермен өткен, ал басқалары, әр түрлі бояулармен және туспен қытайлықтар тарапынан немесе Манчжурлар тарапынан жазылған Қытай тілінде аудармасы бар билеттер ұстады, бірақ бұларға виза қойылмады. Ал, орыс тілінде аудармасы бар билеттер тіптен де кездеспейді. 1881 ж. Петербург келісім бойынша Қытаймен сауда-саттық келісім шарттарына толықтырулар мен қосымшалар тек келісім шарт бекітіліп, он жыл қолданыста болғаннан кейін ғана енгізу келісімшартта анықталды. Осы мерзімнің аяқталуына 6 ай уақыт қалған аралықта өзгертулер мен толықтырулар жүзеге асу келісіліп бекітілген. Соған орай Дала губернаторы 1889 ж. 30 майда облыстық әскери губернаторды мәселе барысын талқылауда Петребург келісімшартына толықтырулар қажет пе немесе ережелерге өзгерістер керек пе, осы мәселеге пікір білдіруді талап етті. Осы кезеңдегі Зайсан уезінің басшысының пікірінше саудагерлердің, Қытай аймағындағы сауда-саттық жасаушылар тарапынан айтарлықтай наразылық білдірілмеді.

1881 ж. Петербург келісімінің 1-статьясының құрлықтағы Қытаймен сауда ережесі бойынша көрсетілген Ресей шекарасынан 50 шақырымдық жерде салықсыз сауда байланысын жасауға тек Қытай саудагерлері ғана құқылы болды. Ал, Ресей саудагерлері немесе Ресей қол астындағы саудагерлері қандай да болсын шай түрін Қытайдан әкелсе де немесе 50 шақырымдық мәжелеңген жерде сауда жасаса да салық төлеуге тиіс болды.

1882 ж. шекаралық барлық жолдар Зайсан кеденінің бойындағы учаскелерде тек Майқапшағай және Алқабек пунктерінен басқа сауда жолдары тиімсіз болып табылды.

Алайда Шәуешек және Зайсан қалалары арасында ежелден келе жатқан тура жол Бурыласутай болып табылған. Осы жол арқылы Зайсан қаласы Шәуешектен айырбас және ақшалай сауда түрлерін жүргізіп тұрақты дамыта алды. Ал, Шәуешек қаласынан Зайсанда сұранысы мол тауарларды жеткізуге жол ашты. Мысалы, өте қажетті азық-түліктермен шай, қант т. б. тасмалдауға жол ашты.

Зайсан аймағының Қытаймен сауда байланысында Зайсан су жүйесінің ролі ерекше.

XIX ғ. ортасында Зайсан тұрғындары ішкі және сыртқы сауда байланысын айтарлықтай дәрежеде жүргізді. Барлық оның отырықшы болыстарында мал өнімдері саласымен айналысатын орыстар және отырықшы қазақтар тұрады. Олар ауылдарға шығып өз өнімдерін малға бағалап айырбас сауда жасаған. Кейбір ауыл тұрғындары несиеге ақша алып, әр көктем кезінде ондығына ірі қара мал, қой жылқы немесе мал өнімдерін өңделмеген тері (войлока) және т. б. заттарды өңдемеген күйінде берді. Сатып алушылар тарапынан қазақтарды қанау кең етек алған және жергілікті билік орындар тарапынан бұл орынды болып табылды. Дегенмен де айтарлықтай бұл мәселеге басшылық көңіл бөлмеді. Бұндай іс әрекеттерге үкімет тарапынан тиым салынбады.

Ал, Қытай мен сауда қарым-қатынасына келер болсақ, 1895 ж. Семей облысын шолу еңбегінің дерегіне сүйенсек, бұл жылы Зайсан кедені арқылы яғни, Қатонқарағай пункттері арқылы әр түрлі тауарлар Батыс Қытай аймағына шығарылған. Оның ішінде зауыт, фабрика өнімдері және шеберханалық колөнер өнімдері 607554 сом. 45 т қаржы мөлшерін құраған.

Ал, осы Қытайдан Ресей аймақтарына әр түрлі шикізат өнімдері 507345 сом 64 т құрады.

Бұл Қытаймен сауда байланысында Ертіс-Зайсан су жүйесі арқылы жалпы алғанда осыншама шығарған өнім түрлері орны 100208 сом. 80 т көлемімен теңесті. Осының барлығы, әсіресе еліміздің мәдени көркейуіне маңызы өте зор [4]. Зайсанға келетін мануфактуралық және басқа өңделген тауарлар, патша үкіметі тарапындағы тауарлары XIX ғ. 90 жылдары 130000 сомнан кем болмады. Осы товарлардың біраз мөлшері қаланың өзіне қалды, ал қалған көп бөлігі Қытай аймағына барып түседі. Шетке, яғни Қытайға өтетін товар түрлері: қой, аң, ірі қара, мал түрлері, өңделмеген шикізат өнімдері тері және май. Қазақ көшпенділеріне өңделген тауарлар тасмалданылған. Қытайдан Зайсанға өтетін тауарлар ең алғаш Семейге түседі. Осы тауарлардың көп бөлігі базарларға және жәрмеңкелерге жіберіледі. Бекіністе тек аз мөлшері қалып отырды [5].

Қытай империясымен Зайсан аймағының сауда байланысы сол кезеңде айтарлықтай маңызды роль атқарды. Зайсан Қытай тауарларымен Ресейді және Ресей қаласындағы халықтарды қамтылған уақытта қамтамасыз етіп отырды.

XIX ғ. басында еліміздің Шығыс қалаларының Ресеймен, Қытаймен, Кашмирмен, Тибетпен сауда байланысының маңызы арта бастады. Сауда байланыстарының кеңейуіне байланысты қазақтың Орта жүз территориясында сауда керуендері өтіп жатты.

Шекаралық аймақтарға және қалаларға саяси – әкімшілік бақылау аймақта ішкі сауданың дамуына ғана емес, сондай-ақ онымен көршілес мемлекеттермен өз сауда байланысын жасауға әсерін тигізді.

Қазіргі күнге дейінгі қорғаныс пункттері Қытайлардың Зайсан өзенімен біздің шетке өтуіне тосқауыл бола алмады. Зайсан және Қара Ертіс бойын зерттеуге поручик Генезерді жібереді.

1864 ж. Шәуешек хаттамасы Ресей тарапынан шекаралық аймақтағы орыс қытай саудасының пункттері Зайсан және Бахтыда әскери бекініс құру бұйырылды [5].

Кесте 1

XIX ғ. 70 жылдарында Қазақстанның Шығыс қалалары арқылы сыртқа тасмалданған тауар құны.

Жылдар	Семейден	Зайсаннан	Өскеменнен	Біскіден
1870	121816 сом 142. 262 с. 233. 573 с. 240050 с. 274. 814 с. 146. 359 с.	150. 000 с. 14200 с. 28600 с. 20800 с. 249983 с. 87. 770 с.	136. 816 с. 162. 937 с. 265. 201 с. 261. 050 с. 199. 827 с. 234. 129 с.	9100 с. 150000 с. 166. 240с.

XIX ғ. 1851 ж. Құлжа келісіміне дейін орыс саудагерлерінің сауда қатынастары қазақтың белді сұлтандары арқылы жүзеге асқан. Қазақтар Цин империясымен шекаралық аймақта қоныстанып, араласа жүріп осы аймақтағы халықпен шаруашылық жағынан тығыз қарым қатынаста болған.

Құлжада және арнайы Шәуешекте қазақтарға арнайы рыноктар қалыптастырды. Бұнда қазақтар отарымен қой, жылқы әкеліп тұрған.

Құлжа келісімі алдында Ресей мен Қытай арасында құрлықтағы сауданың көпшілігі Кяхта жолы арқылы өтті. Қытай мен сауда байланысын кеңейту үшін Құлжа келісімінің ролі зор. Келісім бойынша екі жақ салықсыз сауда жүргізуге келісті. Орыс көпестерін Қытай күзетшілері қорғауы қажет болды. Бұл келісімнің барысында Қытайда Ресей керуендерінің келуінің белгілі бір мерзімі белгіленді. 25 наурыздан 10 желтоқсанға дейін енгізілген. Белгіленген уақыттан кейін Ресей керуендерінің келуі тоқтатылған [6]. Құлжа келісімінің басты мақсаты, саяси мүдделерден туындады. Олардың бірінші мақсаты Мемлекеттік шекараны күзету, қорғау. Сауда саттықты дамыту және Шығыс, Орта Азиялық аймақтардың тауар айналымын кеңейту.

Орынбор және Батыс-Сібір кеден кешендерінде және осы аймақта орналасқан кедендер мен керуен жолдары өтетін тіректерде Азиялық тауарлардың Орынбор және Сібір линияларындағы айналымына салынатын салықтан босатылды. 1867 жылғы 21 қазандағы кеден департаменті Орта Азиялық сауда саласына еркіндік берді. 1851 ж. Қытай мен Ресей арасында сауда келісім-шарты жасалмақшы болып алға қойылды. Бұл келісім шартта екі жақтың саудагерлерінің құқықтары талқыланды.

Онымен қатар Батыс Қытай кедендік басқармасы аталған кезеңде Семей әскери-губернаторына Шәуешекте шетелдіктерге сауда жасауға Ресей чиновниктері арасында келісім-шартқа қол қойылмайтындығын рұқсат берілмейтіндіктерін айтқан. Бұл мәселе жөнінде 1851 жылғы Қытай менен екі арадағы Құлжа келісім-шарты орнына жаңа сауда келісім шартының қажеттілігі туындай бастайды.

Семейден Зайсан арқылы өтетін сауда керуендері Қобдаға немесе көшпелі қазақтар мен торғауыттарға жылжиды. Осы аталған кезеңде Шәуешекте жоғарыда аталған қазақтар келген саудагерлерден белгілі бір пайыз салық алынып отырған. Сонымен қатар салық мөлшерін күннен-күнге өсіріп отырды.

1857 жылы шыққан Қытай сауда кедендік уставының 2092-ші бабында Батыс Қытайдың Құлжа, Шәуешек қалаларына Ресей саудагерлерінің барлық үш гильдиясына айырбас саудасына рұқсат етіледі.

Бұл бап 1863 жылы сауда-саттық жағдайындағы салықтық құқтарға байланысты өзгертілді. Ол бойынша Шәуешек, Құлжа т. б. Батыс Қытай аймағына сауда жасауға бірінші және екінші гильдиялық саудагерлік куәлік алғандарға ғана рұқсат берілді. Бұндағы сауда жалпы жағдайға байланысты жасалды.

Бұл бойынша тауар айырбас, тұтыну, алтын, күміс т. б. заттармен сауда жасау барысында олардың көлеміне шек қойылмады. Батыс Қытай саудасына байланысты 1869, 1876, 1879 жылдары заңдар шықты. Осы заңдардың 6-шы бөлімдерінде Батыс Қытай арасындағы айырбас саудасы 1868 ж. 22 сәуірдегі қаулыға байланысты алынып тасталды.

Көкпекті көпесі Дамина Абдрашитов 1875 жылы өзінің көмекшісі Зайнул Ғайбулинді Қытай елінің қаласы Шыңжанға тауар менен сауда апаруға жіберді. Қайтар жолда күміспен Шыңжан қаласынан шығып сол жерге жақын Уорун елді мекенінде оны қытайлықтар тонайды. Бұндай жағдайлар көптен кезігіп отырған. Келісімшарттарда бұндай мәселелер туралы белгілі шешімдер жасалмаған.

1875 ж. Қытай аймағындағы Бұлун Тоқай аймағындағы Қытай қол астындағы қалмақ Крон ауылына қонған қазақ саудагерін осы ауылға қонған күні тонайды. Сол күні оның екі аты ұрланады. Басқару орындарға шағымданғанымен шара қолданылмайды. Бұл да қазақ саудагерлерінің сол қоғамдағы құқықтық теңсіздігінің бір мысалы.

Зайсан қаласына сондай-ақ Монғолиядан тауарлар әкелінген Қытай мен сауда байланысында тауар түрлерінің бірі шай саудасы. Осындай шай саудасы жөнінде мұрағат деректерінде 1891 ж. шай саудасы жүргізілген әкелінген шайларда мөрлеу болмаған және шай тамақ болмағандықтан шай қаптарға салынып жеткізілген.

XIX ғасырдың аяғында саудагер Абдишев әкелген шайлар жәшіктерге салынып әкелінген еді. Бұл шәй саудасы саласындағы біраз жылдардан бері бірінші рет кезігіп тұр.

Қазақ қозғамында ауылдар арасындағы саудада саудагерлер несиеге де сауда жасаған. Мысалы 1871 ж. Көкпектінің қазағы саудагер Шарып Бексүгіров Зайсан уезінің Керей болысының Өміржан Шубаев қарыз кітапшасын беріп сол болыстағы қарыздарды жинап беру үшін тапсырды [7].

XIX ғ. екінші жартысында Зайсаннан Қытайдың Баркуль, Гучень және Үрімші қалаларына Қытай армиясына астық тасылған. Осы кезеңде Қытайда Дүнген көтерілісі болып жатқан еді. Оған қарамастан керуендер Қытайға өтіп жатты. 1876 ж. Зайсанда қазақ әскерлеріне қарамастан Дүнгендер керуенді тонаған. Содан кейін үкімет Арқат тауы арқылы жүруге үлкен фирмаларға тиым салған. Зайсандағы ірі фирмалардың бірі Каменский фирмасының керуенін тонаған.

Қытай елімен Қазақстанның Шығыс қалалары арасындағы сауда-саттық барысында қай кезеңдерде де қиындықтарға кездесіп отырған.

1877 жылы Қытай еліндегі Дзо-Цунь-Тан бұйрығыменен біздің саудагерлерге қалада сауда жасауға тыйым салады. Оның айтуы бойынша орыс саудагерлері Қытай аймағында сауда жасау үшін Цунь-Танға Ресейлік чиновник жіберіліп арнайы сауда-саттық келісім шартын жасауы керек деп шарт қойды.

Дегенмен де, бұл мәселе бірнеше келіссөздерден кейін және Ресей тарапынан аздаған сыйлықтар тапсырылғаннан соң өз шешімін тапты. Ресей шенеуніктері қазақтарға ең алдымен мал саудасын жасауға рұқсат етті, сонымен қоса басқа тауарларға да рұқсат біртіндеп беріле бастады. Дзо-Цунь-Тан Батыс Қытайдың кеден ведомоствосының басшысы. Дегенмен де бұл реттегі саудаға рұқсат етілгенімен олардан Чәуешек қаласына сауда саласына жаңа келісім шарт жасалмайынша бұл қалаға сауда жасауға келмейтіндіктері туралы қолхат алады. 1877 жылға қарағанда қой малының құны төмендеген және басқа да тауарлар төмен бағада сатылғандықтан саудагерлер бұған разы болмаған.

Қытай империясымен сауда жасайтын Зайсан саудагерлері шекара аймағынан өтер кезде шекаралық билеттермен өтіп отырған бұл билеттерді уез басшылары алдын-ала жоғарғы жақтан берілген бланкаларға жазып, толтырылған билет берілген өз әкімшілігі ол бланкіде уездік әкімшіліктің аты, саудагердің аты-жөні, тауары жазылып қазналық мөр басылады. Ал Қытай аймағына тауарсыз барғанда уездік әкімшіліктен легитимациялық билеттер арқылы өтіп отырған.

1880 жылдары Зайсан кедені учаскесінің басшысы Попов болған және бұл Зайсан қаласында Бекшентаев, Абылқановтардың сауда үйлері болған. Бекшентаев, Абылқанов сауда үйі 540 қалмақ шәйін, 10 жәшік түйіршіктелген шәй, 300 кірпіш шәйін қытай аймағынан әкелген. Бұл Зайсан бекінісіне 40 жәшік қалмақ шәйін, 2 жәшік түйіршіктелген шәй, 300 кірпіш шәйін сату үшін белгілі мөлшерде салық төледі. 286 сом сырттан әкелгені тауар үшін төледі.

Батыс Қытаймен шекаралық аймақтағы Зайсан кедендік учаскесінің 1876 жылы шығыны.

Басқарушы 2000 с.

Оның жүріс тұрысы 500 с.

Көмекшісі 1200 с.

Алқабек пунктіннің көмекшісі 1200 с.

Канцелярия чиновнигі 480 с.

Керуен жүргізушісі 600 с.

Күзетшілері 440 с.

XIX ғасырдың барысында Зайсан қаласы мен Қытай империясы арасында сауда (жолдары) керуендері өтіп жатқан. 1877 жылғы осындай керуендердің бірі жайлы деректерде былай келтірілген: Батыс Сібір генерал-губернаторына берілген мәлімдемеде көкек пен мамыр айларында 14 керуен 30 жұмысшысы менен 83 арба және 14 түйеге артқан 110699 сом қаржы көлемінде тауар, оның ішінде 74 түйе, 505 жылқы, сиыр 370, 9452 бас қой, осы тауарларды қорғау үшін күзетшілер 41 мылтық, 22 тапаншалары болған, тауарлардың ішінде нан өнімдері болмаған [8].

1881 ж. Ресей мен Қытай арасында Пекин келісімі жасалды. Бұл бойынша Орыс шекарасы Нарын даласынан Зайсан өзенінің оңтүстігіне қарай жетті және Тарбағатай арқылы Тянь-Шаньға қарай бойлап жатты. Бұндай территорияның ұлғаюы сауда айналымын қытайлармен және монғолдармен жүзеге асырды, олардан шәй мен шикізаттарды сатып алып, оларға фабрикалық бұйымдарды сатты. Бұндай сауда айналымы Зайсан өңірі арқылы өтті. Сөзіміз дәлелді үшін Ж. Қ. Қасымбаевтың «Города восточного Казахстана» деген кітабындағы мына бір таблицаны [9] дерек ретінде келтірдік:

Кесте 2

Зайсан кеденіндегі шай саудасының жалпы көлемі .

Кеден аты	жыл	шәй түйіршіктелген	салық	кірпіш шәйі	Белгіленген салық
Кеден Зайсан	1894	11 п. 25ф	447р. 10т	1п. 33ф	240с
	1895	7п. 17ф.	288р. 60т	9п. 30ф	143с 80т
	1896	-	-	22ф	5с
	1887	9п. 31ф	351с. 90т	7п. 11ф	79с 90т

Бұндай сауда айналымы Зайсан өңірі арқылы өтті. Бұл жерде екі үлкен маңызды сауда жолы болды. Ол Шәуешек пен Зайсан жолдары болды. Осы жерлерге өз үстемдігін орнату нәтижесінде Россия ешқандай қауіпсіз сауда байланысын жүргізуге жол ашар еді.

Петербург келісімі бойынша екі жақтың саудагерлері сауда жасауда белгілі жеңілдіктер алды. Екі ел арасында сауда байланысының кеңейуінен шекаралық аймақтарда кеден бақылау орталықтары құрылды.

Ресейге Монғолиядан тері әкелінеді. XIX ғ екінші жартысы мен – XX ғ. басында Зайсаннан ғана 9000 пұтқа жуық тері тасмалданған.

1881 Орыс – Қытай келісімшартына сәйкес қару-жарак, оқ-дәрі сырттан әкелуге және оны белгілі бір рұқсатсыз тасмалдауға тыйым салынған.

1881 жылғы Санкт-Петербург келісімі бойынша Қытай аймағының басыбайлылары шәй саудасын шекаралық аймақтағы 50 шақырым жерде салықсыз сауда жүргізуге құқық алды. Ал орыс саудагерлері осы шәйді сатып алғаны үшін бұларға салық төлеген біздің аймағымызда сауда- саттық барысында бұларға бақылау жасалмады [10].

1886 жылы Шәуешек елшілігінің есебінде орыс саудагерлерінің Шәуешектегі сауда айналымы 1132614 сомды құрады, оның ішінде 50500 сом қаржы кредиттік билетпенен, ал 117010 сомы малмен жасалған сауданы құрайды. Қалған тауарларға және шетке шығарылатын тауарлар 676475 сом, оның ішінде 30600 сомы кредиттік билетпен жасалған сауда ал 579296 сомы күміс сатып алуға және 61579 сомы басқа тауарларда тұтынушыларға жеткізуге арналған. Бұдан көретініміз біздің аймаққа шеттен әкелінетін тауар көлемінен қытайға шығарылатын тауар көлемі 461139 сомға артық. Әр бір елшіліктерде жергілікті немесе сырттан келген орыс саудагерлері отаршылдар мен ақсақалдарға бағынған. Қытай жеріндегі елшіліктен ақсақалдар, полициялық, судиялық, сауда саласындағы жұмыстарды атқарды.

Зайсан аймағында кеден учаскесінде күзет органдарын дамыту алға қойыла бастады. 1888 жылы жоғарыда аталған Зайсан шекаралық кеден қызметі тегін жүргізіле бастады.

1895 жылы Зайсан кеден аймағы бұрынғы Катонқарағай учаскесімен біріктіріледі де мұндағы шекаралық аймақ Бахтыға қатысты Хабар-Асу жолынан Улан-Доба учаскесіне дейінгі аралыққа жеткен.

1895 жылы Зайсандағы Кендірлік поселкісіндегі Борғұсұтай Шағаноба бекіністерінен керуеннің көп бөлігі осы аймақ арқылы өтіп жатты.

1896 ж. Зайсандағы ауылшаруашылық мектебінің мұғалімі Николаевті Зайсандағы кеденнің канцеляры чиновнигі етіп тағайындалады. Николаевтің 1896ж. 5 жылдық мерзімге арналған мұғалімдік қызметі аяқталған еді.

Зайсан кеденнің Қытайға шыққан Жайлаубай Айғадаевтың керуеніне және күзетші Бердешевке Қаратал тау баурайында да Май Қапшағай жолында қарсылық көрсеткен [209]. Жалпы Зайсан арқылы Ресейден Монғолияға тасылатын тауар көлемі XIX ғ. 2 жартысына қарай біршама азайған. Монғолиядан тасмалданатын тауар көлемі біршама көбейген бұны төмендегі көрсеткіш дәлелдейді

Кесте 3

Зайсан кеденінің тауар көлемінің көрсеткіші.

Жылдар	Монғолияға әкелінген тауар көлемі	Монғолиядан Ресейге шығарылған тауар көлемі
1865		
1873		
1881	496. 823	119. 629
1892	184. 691	174. 149
1893	238. 243	201. 076
1894	345. 530	305. 723
1895	560. 196	344. 212
1896	469. 067	170. 648
1897	301. 669	206. 546
1898	334. 935	273. 166
1899	420. 470	312. 056
1900	407. 212	263. 472
1901	326. 654	68. 337
1902	434. 075	248. 831
1903	458. 869	373. 254
1904	441. 963	454. 136
1905	362. 352	488. 226
1906	409. 412	619. 867

1907	630. 955	739. 104
1908	593. 792	755. 051
1909	557. 594	

М. Н. Боголеповтың айтуы бойынша Монғолиядан Ресейге тасымалданатын тауар көлемі ХІХ ғ. аяқ шегіне қарай 6 есеге ұлғайған. Бұл саладағы даму барысын, сауда көлемінің ұлғайғандығы, кейбір жылдары төмендегендігі кесте арқылы сипатталынған.

Кесте 4

Ресейден Монғолияға тасымалданған мақта маталар көлемі (пұт).

Жылдар	Қосағаш кедені	Зайсан кедені	Усинск шекарасы
1891	147	1. 875	1. 063
1892	1620	4. 445	636
1893	2. 480	7. 947	467
1894	2. 556	8. 205	457
1895	2. 496	12. 844	425
1896	3. 948	10. 309	959
1897	3. 162	6. 341	1. 014
1898	3. 081	6801	1019
1899	2. 440	8. 594	1. 191
1900	2. 822	8. 372	943
1901	5. 551	7. 264	1201
1902	8. 868	8. 757	1. 687
1903	6. 861	8. 951	2. 119
1904	1850	7. 932	1. 642
1905	3. 909	6. 691	1. 631
1906	4. 014	8. 055	1. 473
1907	1. 178	11. 046	2. 890
1908	2. 280	10. 034	1. 090
1909	1. 632	9. 275	-
1910	1. 672	-	-

Ресейден Монғолияға мақта-мата өнімдері және зауыт-фабрика бұйымдары. Бұның тасмалдану барысының да өзіндік тарихы бар. Кестеде 1891жылдан – 1910 жылға дейінгі тауар тасымалы сауданың жайы көрсетілген. Тауарларды тасмалдай отырып Ресей Монғолиядан шикізат тасмалдаған.

Монғолияда Ресейлік ұнға ерекше сұраныс болды.

Кесте 5

Монғолияда бидай ұны мынадай көлемде тасылған:

Жылдар	Қосағаш Кедені	Зайсан кедені	Усинск кедені	Кияхты кедені
1891	-	87	2. 130	-
1892	45	178	7. 970	-
1893	74	-	490	-
1894	147	36	580	-
1895	253	-	1. 240	-
1896	149	-	965	-
1897	124	50	340	-
1898	326	68	1. 135	538
1899	498	230	440	570
1900	644	119	1. 235	100
1901	483	4	1. 926	1. 385

1902	760	40	1320	300
1903	692	107	1998	150
1904	1. 173	76	1110	100
1905	1. 563	83	-	-
1906	3. 638	305	2901	1500
1907	5505	3. 323	-	-
1908	4. 766	4. 689	5001	-
1909	9. 238	2. 276	-	530
1910	3. 570	-	-	

Орыс-монғол сауда қатынасы Қазақстанның Шығыс қалалары арқылы жүргізуді дамытуға Москваның “Савва Морозов и его Сыновья” фирмасы да өз әсерін тигізді. 1872 ж. 45000 сомның тауары 92 түйемен және 30 жылқымен сауда керуені осы аймақтан өтеді. Бұл керуен құрамында поручик Ю. А. Сосновский болады. Ол сауда керуенінің Зайсан аймағынан бастап Үрге қаласына дейінгі жерлердегі сауда байланысын зерттеді [11].

XIX ғасырдың 80-90 ж. ж. Орыс-монғол сауда орталығы Семей болды. Орыс-монғол сауда қатынасы Биск маршрутымен, Зайсан, Семей, Өскемен қалалары арқылы өтті [12].

Қытай мен Петербург келісімі бойынша Ресей Монғолияның аумағына салықсыз сауда жасауға қол жеткізді. Орыс елшіліктері Үрге және Улясутай қалаларында құрылды. 1860 ж. Монғолияның Үрге қаласында ең алғашқы орыстардың сауда фирмасы ашылды. Осы фирмамен Өскемен, Семей, Зайсан т. б. қалалар саудагерлері байланыс жасады. Қаланың Қытай елімен сауда саласындағы байланысы сол кезеңдегі патша үкіметінің алға қойған басты мақсаттарың біріне айналған кезең болды. Ресейді Қытай және Монғолиямен жалғастыратын керуен жолына айналған Зайсан қаласының саяси – экономикалық базис ретіндегі қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысын және XX ғасырдың басын қамтыған. Сауда орталығы ретіндегі қаланың ролі арта бастағаннан кейін қала қарқынды дами бастаған. Қала аймағында кеден орны құрылып сыртқы сауданы қадағалауға өз үлесін қосқан. Қала халқы қалыптасып, өзіндік бір арнаға түскеннен кейін қазақ жерінде отарлық саясат кезеңінде қанат жайған кешенді мәдениет ошағына айналды.

1. Зиманов С.З. *Общественный строй казахов пер. пол. XIX в.* – Алматы: Изд. Акад. наук, 1958. – 296 с. (226, 50).

2. Крафт И.И. *Положение об управлении в Степных областях.* – Оренбург: Типо-литогр. П.И. Жаринова, 1898. – 532 с. (224-225; 234-295; 18, 49).

3. Коншин Н. Я. *Краткий исторический очерк Семипалатинского края.* – Семипалатинск, 1914. – 36 с. (18).

4. Завалишин И. *Описание Западной Сибири. т. 1-3.* СПб. 1862-1867г.г. – М.: Изд. о-ва распротр. поезных книг. 1867, 3 т. – 138 с. (84-85).

5. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 61-іс (4).

6. ҚРОММ. 386 қ., 1 т., 41-іс (160).

7. ҚРОММ. 800 қ., 1 т., 13-іс (2).

8. ҚРОММ. 800 қ., 1 т., 2-іс (106).

9. *Экономическое состояние городских поселений Сибири.* – СПб., 1882. – 422 с. (12-20).

10. Балкашин Н. *О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах.* – СПб., 1887. – 436 с. (321).

11. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 884-іс (52-53, 21).

12. ООММ. 3қ., 8 т., 15152-іс (5-12).

**АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰПУ-НІҢ 90 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ
АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНЕ 90 ЖЫЛ
90 ЛЕТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ АБАЯ**

**УДК 11.84.11
ГРНТИ**

Мырзатаева З.Б.

*Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: zabyra73@mail.ru*

**СТУДЕНТ-АСПИРАНТТАР ӨМІРІ 1928-1930 жж
ҚҰПИЯ БӨЛІМ МАТЕРИАЛДАРЫНДА
(Абай атындағы ҚАЗҰПУ-нң 90 жылдығына орай)**

Аңдатпа

Мақалада Абай атындағы ҚазҰПУ-нң 28-30 жылдардағы күнделікті өмір тарихы баяндалады. Алғашқы түлектер даярланған 1928-1931 жылдар оның оқытушылары үшін де, студент-аспиранттары үшін де аса азапты жылдар болды. Республикада болып жатқан саяси-экономикалық жағдайлар институттың оқытушылары мен студенттерінің өміріне қатты әсер етті. Өлкені жайлаған аштық, кәмпеске, ұжымдастыру, «өзгеше ойлайтын» қазақ зиялылары мен студенттердің қуғындалуы, жоғары маман кадрларының жетіспеушілігі және сонымен қатар түрлі эпидемиялық аурулар институт өмірін қатты қиындатты. Қатаң идеология университеттің іргесі қаланған уақыттан бастап оқытушыларды да, студенттерді де бас көтеруге дәрменсіз жағдайда ұстады. Оқу орнында білім беруден гөрі айтқанға көнетін, айдағанға жүретін «ақылды совет адамын» даярлау тәжірибесі орын алды.

Мақалада автор мұрағат дереккөздері негізімен мәселені жаңа теориялық және методологиялық тұрғыдан қорытуға талпыныс жасайды.

Кілт сөздер. Студенттер, аспиранттар, репрессия, эпидемия, құпия бөлім, ОГПУ, бай-кулактар.

З.Мырзатаева

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, кафедра История Казахстана

**ЖИЗНЬ СТУДЕНТОВ-АСПИРАНТОВ В СЕКРЕТНЫХ МАТЕРИАЛАХ ОГПУ 1928-1930 гг
(посвящается к 90-летию КазНПУ им.Абая)**

Аннотация

В статье рассматривается история повседневности КазНПУ имени Абая в 1928-1930 гг. Первые годы работы были тяжелыми для университета, происходящие политические и экономические изменения в обществе повлияли на жизнь преподавателей и студентов. Голод, конфискация, коллективизация, борьба с казахским «инакомыслием» интеллигенции, а также эпидемические заболевания и недостаточное медицинское обслуживание парализовали процесс обучения. Суровая идеология не давала возможности студентам свободно мыслить, творить, формировать квалифицированных специалистов на должном уровне. В советской лаборатории готовился «homo soveticus».

Автор в статье пытается раскрыть проблему с методологической стороны, привлекая пласт неопубликованных архивных источников.

Ключевые слова. Студенты, аспиранты, репрессия, эпидемия, секретная часть, ОГПУ, кулачество.

Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law Kazakh National Pedagogical University by named Abay. Republic of Kazakhstan, Almaty

LIFE OF STUDENTS-ASPIRANTS IN SECRET MATERIALS OF 1928-1930

(dedicated to the 90-th anniversary of the KazNPU named by Abai)

Summary

The article deals with the daily life history of Abai KazNPU in 1928-1930. The first years of work were hard for the University, the ongoing political and economic changes in society affected on the life of teachers and students. Hunger, confiscation, collectivization, fighting with the "dissent" of the Kazakh intelligentsia, as well as epidemic diseases and inadequate medical care paralyzed the learning process. Harsh ideology did not allow students to freely think, to be create, to be formed into a qualified specialist at the proper level. The "homo soveticus" was prepared in the Soviet laboratory.

The author in the article tries to solve the problem from the methodological side, involving the group of unpublished archival sources.

Keywords. Students, graduate students, repression, epidemic, the secret part, the OGPU, the kulaks.

Студенттер ортасындағы «тазарту» (чистка) жұмысы. Университетте жұмыс істеп тұрған құпия бөлім (секретная часть) студенттердің еркін ойлап, жүріп-тұруына, қоғамтану көзқарастарының дұрыс бағытта қалыптасуына жол бермеді: институт қызметкерлерінің, студенттерінің жүрген ізі ылғи да бағулы болды, айтылған сөздері тіркеуге алынып, олардың ой-санасының азаматтық тұрғыдан қалыптасуына жол берілмеді. КСРО Халық ағарту комиссариатынан бірнеше пункттерден тұратын «қоғамға жат элементтерден тазарту» туралы тапсырма-хағтар университетке үсті-үстіне келіп түсіп жатты. Бұл жөнінде архив деректерінен үзінді келтірсек:

«Аса құпия».

Жұмысшы факультеттерінің меңгерушілеріне, облыстық халық ағарту бөліміне, өлкелік комитет меңгерушілеріне, жоғары оқу орындарының ректорларына. Көшірме – жоғары оқу орындары бойынша ХАК уәкілеттілігі

ХАК-ның атына келіп түскен өтініштерге байланысты және оған қосымша ретінде 1929 жылдың 14 маусымынан 1929 жылдың 8 желтоқсанына дейінгі аралықта № 261 шығарылған өкімге байланысты ВКП (б) ОК-нің ноябрь Пленумы қаулысының негізінде Жоғары техникалық оқу орындары мен Жоғары оқу орындарын қоғамға жат элементтерден, қоғамның қас-дұшпандарынан тазарту жөніндегі бұйрығына сәйкес, Халық Ағарту комиссариаты төменде көрсетілген іс-шаралардың қалтқысыз орындалуын талап етеді:

1.ЖОО, техникумдар, рабфактар, ЖОО-на даярлық курстарына қабылданған оқушылардың сайлау құқығынан айрылғандары («айрылғандар») сөзсіз оқу орындарынан шығарылсын (оқу курсы есепке алынбайды);

2.Құқығынан айрылғандардың балалары, сондай-ақ өзін қоғамға жат элемент ретінде танытқан, оқу орнына түскенде өзінің әлеуметтік тегін жасырғандар немесе еңбек етпейтін элементтерден кол үзбегендер, олар да оқу орындарынан сөзсіз аулақтатылсын;

3.Жоғарыда көрсетілген себептермен оқудан шығарылатындарға жан-жақты тексеру жұмысы жүргізілсін, нақты фактілік материалдармен негізделінсін, сосын оқу орнынан шығарылсын;

4.Әрбір жағдай қатаң түрде тексерілуден өтіп, оқудан шығарылуының себебі анықталатын болсын. Назарға іліккен оқу орны да жан-жақты тексеруге алынсын.

Халық ағарту комиссариаты социалистік құрылысты іске асыру жолында барлық қоғамға жат элементтерден тазарту шараларын жүйелі, әрі мұқият түрде жаппай немесе жеке-жеке оқушылардың әлеуметтік шығу тегін зерттеу қажеттілігін қатаң түрде ескертеді /«тазарту»/, - делінеді [1, 6].

Көріп отырғанымыздай, репрессияның суық ызғары институт ашылған соң, көп ұзамай-ақ, студенттер өміріне де жеткен. Ендігі кезекте орталықтың әмірін екі етпеу үшін университет басшыларының «бұлтартпай» тез арада жауап беруіне тура келді. Өйткені: «ХАК-ң (14 июня 1929 г. за № 3100880. Ст. 8/ХП-29 г. за 261 /с, и от 9/П-30 г. за № 268/с) ЖТОО (жоғарғы техникалық оқу орындары) және ЖОО-н

қоғамға жат элементтерден тазарту туралы өкімнің бірнеше рет жіберілуіне қарамастан, әлі күнге дейін бұл жұмыс өз деңгейінде орындалмай отыр. Сондықтан әсіресе ең соңғы курсты аяқтаушылар жөнінде қатаң тексеру жұмыстары жүргізіліп, олар туралы нақты мәліметтер жинақталсын» [1, 4], - делінген мазмұндағы өктем бұйрықтар жете бастады.

ҚазМПИ студенті Ахметов Тәңірберген ОГПУ назарында. Бақылау органдарының назарына іліккен 1-курстың студенті Ахметов Тәңірберген 1931 жылдың сәуір айында ҚазМПИ-дің бұйрығы бойынша (1931 ж. 3 апрель Бұйрық №56) [2, 23] алып жүрген 1 -деңгейдегі стипендиясынан айрылады, 2-деңгейге түсіп қалған. Бұл әрине жазалаудың бастапқы кезеңі болатын, осыдан кейін есімі аталған бұл студенттің соңына түсу басталады. Содан 2 ай ішінде 1931 жылдың маусымында Ахметов Тәңірбергеннің сыртынан түрлі мәліметтер жинақталады. Ол «аса құпия» делінген грифі бар ҚазМПИ бланкісінде:

«1. Ахметов ет өндіру және астық даярлауды ұйымдастыратын кампаниялардың қызметіне көңілі толмайды;

1. ол студенттер ортасын қоғамға жат элементтерден тазартуға қарсы;
2. Алаш-Ордалықтар даярлаған әдебиеттерді ашықтан-ашық жақтайды;
3. институттан өз еркімен кетпек болған;
5. өндірістік практикаға байланысты студенттер арасында іріткі салу ісімен айналысқан;
6. қастандық жасаған / институт мекемесінде орын алған өртті оқшаулауға қарсылық білдірген;

7. партия ұйымдарының түрлі жиналыстарында жалған хабарландыруларды таратумен айналысқан», - делінеді де, - әрі қарай бұл құжатта, «осы мәліметтерге сүйене отырып, Ахметовты қастандық ұйым жетекшілерінің бірі, студенттердің арасында іріткі туғызушы элемент деуге негіз бар. Сондықтан Ахметовты тұтқындап, тергеу жұмыстарын жүргізіп, оған тиісті жаза қолдануларыңызды өтінеміз», - дейді. Арыздың соңына институт директоры Карташов, Қазақ ВКП(б) ұйымының жауапты хатшысы Валитов, Қазақ ВЛКСМ бюросының хатшысы Мухамедов, кәсіподақ төрағасы Шукаманов» [1, 4] колдарын қойған.

Даярланған бұл мәтін кеңейтіліп, барынша тарқатылған мазмұнда қалалық ГПУ басшысы Т.Гайсинге, 1/ Қалалық комитеттің мәдени насихаттау бөлімінің мүшесі М у р а в ь е в а ғ а. 2/ жолдас Л е с к о в е ц к е, 3/ПП ОГПУ Саенкоға қайта жолданады. Архивте бұл құжаттың көшірмесі сақталған. Онда: «16-съезден кейінгі саяси тәрбие беру ісінде «үлкен жетістікке» жетелеп отырған Голощекиннің қызметінің арқасында жүздеген студенттердің ВКП(б) құрамына қабылданғаны және ҚазМПИ-де төмендегідей тізіммен көрсетілген істердің орындалғаны» үлкен мақтанышпен баяндалады:

«1/ біздің социализм құру ісімізге кедергі келтіріп жүрген Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков сияқты қас-дұшпандарымыз бүгінде барар жерлеріне айдалып кетті.

2/ Алаш-Ордалықтар өздеріне күрескер маман даярлау мақсатымен әкелген байлардың балалары ҚазПИ-ден қуылды.

3/ Студенттер мен педагогтар арасында орын алған кейбір келіспеушіліктер ж.б. мәселелер өз шешімін тапты. Идеологиялық тұрақсыз студенттермен жұмыс жүргізілуде. Студенттер қауымын қоғамдық жұмыстарға жаппай жұмылдыру арқылы зор нәтижелерге қол жеткізудеміз. Былтырғы күзде оқуға түскендерді мақта теру кампаниясына Пахта Аралға жібердік. Студенттерді тәрбиелеу ісімен әсіресе, топтардың старосталары, профкомның мүшелері айналысады, ал бұлардың үстінен ВКП(б) кандидаттары мен мүшелері және ВЛКСМ-ның сенімді мүшелері бақылау жасайды. Сәл ауытқушылық орын алған жағдайда комсомол жастар дереу дұрыс жол көрсетіп отырады. Алайда бай-кулақтардың жұмысын жүргізбек болған студенттер де арамыздан табылып жатыр» [1, 11], - делінеді де, оның қатарына Қарқаралы округінің тумасы, әдебиет бөлімінің қазақ тобындағы 1-курс студенті Ахметов Тәңірберген (орташа отбасында туған, комсомол қатарынан шығарылған) және Ахметов Нүрке (ол да Қарқаралы округінде туған, кедейдің баласы, әдебиет бөлімінде, қазақ тобында 1-курста оқиды) есімдері көрсетіледі. Әрі қарай мәтінде екі қазақ жігітінің әрекеттерін талдауға ала бастайды. Ахметов Тәңірберген сөзге шешен, терең ойлы сонымен қатар, совет билігінің жүргізіп отырған саясатына қарсы адам ретінде көрсетіледі. Оның көпшілік ортада өз ойын анық жеткізіп, соңынан ерте алатын қабілеті бар екендігі айтылады.

Жалпы, 1930 жыл қазақ ауылдарын кәмпескелеу, ұжымдастыру сияқты аласапыранға толы мезгіл болатын, міне Тәңірберген, Нүркелер, сол жағдайды көзімен көрген жастар еді. Соған сәйкес «Ахметов қазақ ауылдары қаланы, интеллигенцияны асырап отыр, ет даярлау мен астық өндіру кампаниялары қазақ ауылдарын ашаршылыққа ұшыратты, есесіне биліктегілердің, қалалықтардың қарындары тоқ жүр дейді»

[1, 11], - делінген пікірлері ОГПУ қызметкерлерінің құлағына жеткен. Әрі қарай жас студенттер өз замандастарының ортасында: «совет өкіметі келгенге дейін қазақ ауылы қиыншылық көрді деп өтірік айтады, қайта совет билігі келген соң нағыз алапат қайыршылықты бастан кешудеміз» деген болса керек. Әсіресе, Абай Құнанбаев, Мағжан Жұмабаев еңбектерін сүйіп оқыған студент Тәңірберген «...олар сияқты (Абай, Мағжан ж.б. айтады-авт) адам сезіміне жетерліктей өлеңдерді қазіргі пролетарлық ақындар шығара алмайды, қазіргі ақындар босқа тырысып-бағып жүр, оларынан бәрібір түк шықпайды», сонымен қатар «қазақтарда ақылды философтар жоқ, олардың бәрі абақтыда отыр» деп шын мәніндегі жағдайды көрсеткені де құпия бөлім қызметкерлеріне жеткен.

Социалистік қоғамды құрушылар студенттерді арзан жұмыс күші ретінде мақта теру, завод-фабрикалардағы ауыр жұмыстарға жегіп пайдаланғаны да баршаға мәлім. Ол жөнінде де Ахметов Тәңірбергеннің айтқандары құпия бөлім қызметкерлерінің талдауына түскен: «...студенттерді ауыр жұмыстарға салады, 5-6 студенттің өліміне Пахта Аралдағы жұмыс тікелей себепкер болып отыр дейді Ахметов. Ол әсіресе студенттер арасына Қарағанды, Риддер практикасынан кейін барлық практиканттардың туберкулезге шалдығып келетінін айтып жүрген сыңайлы. Сол себепті қазір студенттердің басым көпшілігі түрлі анықтамалар әкеліп, практикаға бармай қалудың жолына түскен. Бұл қастандық қой!» [1, 11]. Ал шын мәнінде Ахметовтың бұл сөздерінің барлығы да шындық еді. ҚР ОМА-ң № 1142 қорында тіркелген ҚазПИ-дің бұйрықтарынан опат болған, туберкулезбен де ауырғандардың есімдерін көптеп кездестіруге болады [1, 3]. Қараңыз: 1931 ж. 7 наурызында 1 - курс студенті **Ботпаев Сұлтан**; 1931 жылы 20 маусымында 2 - курс студенті **Бейсенов Телғозы**; 1931 ж. 20 маусымында биология бөлімінің 1-курс студенті **Умбетпаева Г.** Түрлі аурулардан көз жұмған [26, 78] (бұйрық № 110 (78 П.). Ал өндірістік практиканы шынымен де көмір бассейні шоғарыланған Қарағандының түрлі аудандарында: Жаркөл-Қарағанды, Ақбұлақ-Қарағанды, Арыс-Қарағанды және басқа да өңірлер Талды-Қорғанда [2, 61-62], Қиялы [2, 97] деген жерлерде өткізгендігі жөнінде ҚазПИ-дің 1931 ж. 1 маусымындағы № 97 бұйрығында көрсетілген (қараңыз: [2, 61-62; 78; 97 ж.б] (бұйрық № 110), ал 1931 ж. 1 сентябрінен бастап тарих-экономика бөлімінің 2-курс студенті **Тәкежанов Әмірбайдың** туберкулезге шалдығып, денсаулығына байланысты демалысқа шыққаны айтылады [2, 31] (Бұйрық № 66). Міне бұл құжаттардан студенттерді арзан жұмыс күші ретінде өндірістік практика делінетін сылтаулармен ауыр жұмыстарға жегіп, пайдаланғаны байқалады. Онсыз да экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан тұралап жатқан студенттер өмірін екінші жақтан практика делінген сылтаумен осылайша қыспаққа алды. Ой еркіндігін шектегені, жалпы университет саясатының студенттер мүддесінен алшақ тұруы, білім сапасына қатты әсер етті...

... Бұдан басқа Ахметовтың басына үйіп-төгілген жала тізімі жетерлік еді, яғни «институттың мекемесін өртемек болған 15 жастағы баламен де сыбайлас атануы..., Ахметов социалистік жарысқа қасақана қатынаспайтыны..., Ахметов студенттермен шекісіп қалғанда «пайда табу жолында жүрген мансап қуушы!» (студенттер Ахметовты сынға алып, газетке шыған болса керек) деген сияқты сөздері хатқа тіркеле берген.

ҚазПИ студенті Сатенов ОГПУ назарында. Тәңірбергеннің жақын досы Сатенов те қудалауға ұшырады. Осы ақпараттарды түпнұсқа құжат бойынша баяндар болсақ, онда былай делінеді: «Ахметов қыс бойы Ақтөбелік Сатенов деген байдың баласымен бір пәтерде тұрған. Сатенов комсомолдан шығарылады, байдың баласы, партия ұйымының шешімін күтпей-ақ, өз бетінше оқудан шығып кетпек болған. Бірақ та дирекция оның мұнысына мән бермей, оқудан кетірілуі туралы бұйрықты шығармай отыр. Ал Ахметов болса Сатеновтың орнына май, апрель айларына оның стипендиясын бухгалтериядан алып, Сатеновке әкеліп беріп жүр».

«Милиция ҚазПИ ғимаратын өртемек болған 15 жастағы жасөспірімді қолға түсірді. Мұны ұйымдастырып отырған Сатенов деп болжаймыз. Ал Сатенов Ахметовтың досы. Сол себепті бұл істің басында тұрған Ахметов екендігіне біздің көзіміз жетіп отыр. Өйткені Сатенов Ахметовсыз ештеңе істемейді. Оның үстіне ылғи да Бюро мәжілісінің хабарландыру қағазы қабырғадан түсіп жатады. Бұл да Ахметовтың ісі».

Әрине осыдан кейін Сатеновтың де жазадан «құр қалуы» мүмкін емес еді. ҚазПИ-дің № 95 бұйрығы бойынша 1931 жылдың 1 мамырынан бастап оның (әдебиет бөлімінің 1-курс студенті Сатеновтің) мемлекеттік стипендиядан айрылғанын көре аламыз [2, 58].

Бұл келтірілген барлық мәліметтерден институт студенттерінің өмірінің советтік билік алдында дәрменсіз күй кешкенін көреміз. Осындай «қорғансыз жағдайдағы» Тәңірберген сияқты басқа да азаматтар көп еді... Тәңірбергеннің де, Нүркенің де, Сәтеновтың де әрі қарайғы тағдыры бізге беймәлім. Жоғарыда көрсетілген неше түрлі жаламен Тәңірберген (кезінде ұлт басшылары Ахмет Байтұрсынов,

Халел Досмұхамедов, Смағұл Сәдуақасов ж.б. үстінен тергеу жұмысын жүргізген) есімі белгілі Саенконың қолына түскен соң, «одан аман қалуы екі талай-ау» деген суық ой келеді.

Тым аз болса да ҚР ОМА-ң № 1142-қорындағы № 3 «Б» іс-құжаты 30-жылдардағы ҚазПИ студенттеріне бағытталған репрессиялық жағдайды көз алдымызға елестете алады. Осы сияқты құжаттар әрине, зерттеушілерге ашық жетпей отыр. Архивтегі 30 - жылдардағы ҚазПИ-дің оқу үрдісіне қатысты құжаттар басым түрде социалистік құрылысты насихаттауға арналған. Онда түрлі-түсті өңге енгізілген жалған ақпараттар шаш-етектен. Сонымен аталған құжат соңында «Тәңірбергеннің досы Нүрке де қоғамға жат элемент. Оған көз жеткізу үшін - Тленчин, Тажибаев, Каратаев, Күдербеков, Садвақасов сияқты адамдардан сұрап білуге болады», - делінеді де, - «Бұларды қамауға алыңыздар, олардың көзқарастарын анықтаңыздар және бұл істері үшін заң алдында жауапқа тартыңыздар», - деп аяқтайды. Сөйтіп, көшірме құжатта Қазақ ВКП(б) ұйымының жауапты хатшысы /Валитовтың/, комсомол ұйымының хатшысы /Тленчиннің» [1, 11] қолы қойылады.

ҚазПИ студенті Елемесов Сентаи (мүмкін Есентай-авт) ОГПУ назарында. Тәңірбергеннің тағдырына ұқсас өзге де студенттер жөнінде фактілерді көптеп келтіруге болады. Мысалы «Қазақ Өлкелік Комитетінің 1932 ж. 18 январьдағы №31 тіркелген құжатында, ҚазПИ-дің ВКП (б) ұйымының хатшысына ҚазПИ студенті Сейтханов Зайтқұланың әкесі Елемесов Сентаиды - 1931 жылдың көктемінде болған Шыңғыстау ауданындағы көтерілістің басшысы *Шәкәрім Құдайбердиевпен* тығыз байланысы бар бай адам деп көрсетіледі. Шұғыл түрде студентке шара қолданып, оның нәтижесі туралы ВКП (б) өлкелік комитетінің мәдени насихаттау бөліміне (Культпроп Крайком) хабарлаңыздар (Муравьевтің қолтаңбасы түседі)» [1, 23], - делінсе, келесі фактіде, 1932 ж. 3 мамырында Қазақ пединститут бланкісіне аса құпия делінген белгімен ОГПУ Торғай аудандық бөлімшесіне «ҚазПИ студенті *Бермұхамедов Абнас пенен Бермұхамедов Кенже-Али* жөнінде мінездеме жіберулеріңізді сұрайды, себебі нақты емес мәліметтер бойынша олар бай отбасынан болып шығуы мүмкін. Және бұрынғы тұрған жерлерінен қудаланып, әкімшілік жазаға ұрынған секілді. Бұл сұратылып отырған мәліметтер ағайынды Абнас және Кенже-Али Бермұхамедовтарды оқудан шығару үшін аса қажет. Мәліметтерді шұғыл түрде жіберулеріңізді өтінеміз» [1, 27], - делінеді. Бұл хатқа ҚазПИ-дің түлегі, институттың құпия бөлім қызметкері Дегтяренконың қолы қойылған. Дегтяренко Торғайға осы жылдың 4 майында ағайынды бұл екі жігіттің 10 жылға сотталғаны жөнінде күдік бар екенін айтып, тағы да хат жолдайды [1, 30].

Осыдан кейін Торғайдан жауап хат келеді. 1932 жылдың 20 маусымында жеткен бұл хатта, Үкіметтің малдаярлау (скотозаготовка) тапсырмасын орындамағаны үшін **Бермұхамедов Абнас пен Кенже-Али** аудандық соттың 1931 ж. 5 қарашасындағы шешімі бойынша КК 61 бабымен 2 жыл бас бостандығынан айырылғандығы және 8 жылға жер аударылғандығы, сондай-ақ олардың әкесінің «Ишан» - бай болып шыққандығы анық болады. Хаттың соңына Торғай аудандық ОГПУ Бастығы Гумировтың қолтаңбасы қойылады [1, 32].

Осылайша білім беру ордасы мемлекет саясатының ықпалына түсіп, өзінің негізгі функциясынан мүлде алыстап кетті. Сауат ашу ісіндегі «ренессанс» репрессиялық жолмен шатысып әбден қайшылыққа ұрынды.

Өз студенттерімен күрес жүргізген университет әкімшілігі түрлі сылтаулармен білім алушылардың береке-бірлігін алды. Қылмыскер деуге мүлдем келмейтін студенттерге әлеуметтік негіздегі тізімдер құрумен айналысты:

Алматы қаласындағы жоғары оқу орнында оқитын саудагер-бай отбасынан шыққан білім алушылардың тізімі

Аты-жөні	Оқу орнының атауы	Мінездеме
Жүнісбеков Зайнолла	ҚазПИ	Баянауыл ауданының № 3 ауылының тұрғыны. Патшалық билік тұсында әкесі 10 жыл бойы би болған, және оның жеке шаруашылығы болған. 1922 жылы Зайнолла қоғамға жат элемент ретінде Семей ауыл шаруашылығы техникумынан шығарылған. Аудандық ВКП (б) хатшысы қызметіндегі ағасы ЖУНУСБЕКОВЫҢ қолдауымен оқуға түскен.

Сеитханов Зайнулла		Шұбартау ауданының №3 ауылының тұрғыны, әкесі бірнеше жыл молда болған, жеке шаруашылығы бар. СЕИТХАНОВты ата-анасы асырап отыр. Бай шаруашылығы бар туған ағасымен әлі күнге дейін байланыста.
Сембаев Хамид		Қарқаралы ауданының №8 ауылынан шыққан. СЕЙМБАЕВ АБАТ есімді саудагердің баласы, бұрынғы патша шенеунігінің туысқаны. Осы адамның қолында тәрбиеленген.
Мусин Шакур	СХИ	Жамбек ауданының, Қамысты с/советінің тұрғыны. Әкесі бұрынғы патша старшыны, бай қожалығы болған, еңбекші адамдарын жалдап ұстаған. Ағасы Шакура–Батреш тәркіленген, Мусин оқуға 1930 ж. Орал ОК ВКП (б) қызметкері - күйеу баласы УТЕГЕНОВ МАГАУИЯның қолдауымен оқуға келген.
Урумбаев Абдильда	ҚазПИ жанынд ағы рабфак	Қарсақпай ауданындағы №13 ауылдың тұрғыны, мал-мүлкі тәркіленген байдың баласы.
Ярмухамедов Джангоз Жан. Ярмухамедов Райхан. Карпыков- Ярмухамедов Сагдыжан	ҚазПИ Рабфак 1-курс.	Қарабалық ауданы, №24 ауылдың тұрғыны. Ірі бай, жартылай басшы Тагельдин Ярмухамедовтың (Баукиш) балалары. ТАГЕЛЬДИН Ярмухамед революцияға дейін 500-600 ірі қара малы болған. Қолында бірнеше шаруаларды ұстаған. Совет үкіметі тұсында қожалығын қасақана азайта бастаған, және 1930 жылы оның қолында 1 жылқы, 1 сиыры ғана қалады. Алаш-Ордашылардың кезінде ол белсенділік танытып олардың отрядына сарбаз жинап берген, ат-көлігі мен азық-түлікпен қамтама еткен. 1930 жылы аталған кісілердің әкесі мемлекеттің салығын төлемегені үшін мал-мүлкі тәркіленіп, құқығынан айрылған. Ол жауапқа тартылу қажет болғанда ауылдан қашып кеткен. Студент балаларына Алматыға келген жерінен ұсталды.
Суде кнева Зайнеп (өшіп қалған)	Вет.Инс титут	Көкпекті қаласындағы ірі саудагердің қызы. Оның әкесі 30-жылдары мануфактуралық сауданы иеленген. Екі дүкені, біреуі Көкшетауда, екіншісі Арық-Балық ауданындағы Ақа-Бурлук станциясында. Үлкен екі үйі бар. Оның біреуін совет үкіметі тұсында сатып жіберген.
Шайменев	ҚазПИ	Баян-Ауыл ауданының тұрғыны. Ірі байдың баласы. Бұрынғы бай, жартылай басшы, сайлау құқығынан айрылған, әкесі жазаға тартылған, қазіргі уақытта қашып жүр.

Сондай-ақ, ауқатты отбасынан шыққаны үшін **Досов Қалка Жұмабайұлы** Шымкент ауыл шаруашылығы институтынан шығарылады. Әсіресе, осы 1931 жыл ҚазПИ студенттері үшін тым ауыр жылдар болды. Архив қорларындағы [2, 3] ҚазПИ кеңесінің №35 бұйрығының көшірмесінде (7 наурыз) 3-курс студенті **Хасеновтың** ГПУ шешімімен оқудан шығарылғаны, 1931 ж. 8 наурызында №38 бұйрығымен [2, 5] **Кагарманов Газиз**, 1-курс студенті Кряжев 15/III-31ж бастап «колхоздарда кулактардың мүддесін қорғағаны үшін, Есениншіндерді жақтағаны үшін, яғни, «Есенин мен Маяковскийдің өліміне совет үкіметі кінәлі» дегені үшін, оларды сабаққа қатынаспайтын, бұзақылар деген айыппен оқудан шығарылғаны айтылады.

Құжат соңында директор Алмановтың және хатшы Червинскийдың қолтаңбасы қойылған (1931 жылдың 16-17 наурызындағы бюро мәжілісінің №3 хаттама көшірмесінен) [2, 11 об].

ҚазПИ студенті Зейін Шашкин ОГПУ назарында. Сонымен қатар, ұлтымыздың белгілі зиялысы **Зейін Шашкиннің** университеттің саяси өмірінде қалдырған ізін көре аламыз. Сонау Москвадан университетке жеткен бұйрық-хатта (ОГИЗ – РСФСР. Баспа институты): « «ОГИЗ» редакциялық-баспа Институты Сіздерде оқыған, бай-кулактың баласы ретінде оқудан шығарылған Зейнулла Шашкин туралы ақпарат сұрайды.

Қазіргі таңда Шашкин Зейнулла біздің институтта оқиды.

Тез арада Шашкин Зейнулла туралы барлық мәліметтерді Москва, Мясницкая 21/8 адресі бойынша жіберулеріңізді өтінеміз. /23 ҮІІ, 1932 ж./

Институт Секретариаты: қолтаңба анық көрінбейді» [1, 33], - делінген хатты Алматыға ҚазПИ-ге жолдайды. Алайда осыдан кейін қандай жауап түскені, оның тағдыры әрі қарай қандай жағдайда –

өрбігені бізге беймәлім, бірақ Зейнолла Шашкиннің ғұмырнаамалық анықтамасы көрсетілген еңбектерде 1930-1933 жылдары Москва тарих, философия және әдебиет институтын үздік оқып бітіргені көрсетіледі. Дарынды жазушы, драматург, дәрігер, ғалым 1938-1948 жылдар аралығында көптеген зиялы өкілдері секілді сталиндік репрессияға ұшырайды. Иркутск қаласына 10 жылға жер аударылады. Өзінің сүйікті кәсібі жазушылық жұмысына шектеу қойылған Зейнолла Шашкин айдауда жүріп дәрігерлік қызметті жоғары деңгейде игереді. 1966 ж. өмірден озады [3, 1-4].

ҚазПИ студенті Адыев Мұса ОГПУ назарында. Тура осы мазмұнда университеттің келесі бір студенті **Адыев Мұсаның** да құпия бөлім қызметкерлерінің тырнағына іліккенін көреміз. Оның әкесінің екі бу диірмені, 4 сиыры, 6 жылқысы бар «бай» адам болса керек. Мұса қазақ жерінде білім ошағы бой көтерген соң, балаларын оқыту мақсатында 6 жылқысымен, 3 темір шанасымен (железные ходоки) Алматыға келген. Оған дейін ол «Қазақстан» колхозына 1 жылқысымен өткен екен, ал қалған малын сатқан. Міне сол үшін ВЛКСМ өлкелік комитеті шұғыл түрде осы фактілерді тексеруге алып, оның ізіне қайта түседі. Сөйтіп соңында «29/ІУ -32 г. Шұғыл түрде. Каз.Г.У.» делінген хат даярланады [1, 31].

Міне осылайша бақылау органдары түрлі әдіс-құралдарымен университеттің берекесін кетірді. Университеттің құпия бөлімі тіпті, ПП ОГПУ-дан (1931 жылы 8 тамызда) құпия іс-құжаттарымен жұмыс жүргізу инструкциясын сұратып бұл салада кәсіби біліктілігін шыңдап отырды [1, 17].

Бұл советтік жүйеде орын алған жағдай өз студенттерімен күрес жүргізген университеттің ағартушылық қызметіне тым лайықсыз істер еді. 20-30 жылдардағы университет өмірінде білім алушылардың стипендиясынан айыру, жатақханадан қудалау, ОГПУ қызметкерлеріне өз студенттерін «бай-қулақтар», «халық жауларының балалары» деген айыппен жазалауы, сосын оқудан босату сияқты науқанға ерекше толы кезең болды. Сондықтан студенттердің институттағы күнделікті өмірі ылғи да психологиялық үрей мен саяси қысым жағдайында өтіп жатты ...

20-30 жылдардағы Алматы қаласы тұрғындарының естеліктерінен. Тек студенттер емес, 20-30 жылдардағы Алматы қаласының қарапайым тұрғындарының да күн көруі ауырлап кетті. Мысалы қала ішінде бұзақы орыс-казактарының сорақылығы жөнінде айтылған интернет желісінен алынған естелік материалдары оған дәлел бола алады: «...1928 жылы Алма –Атада университеттің ашылуы қаланың астана болуының алғашқы белгісі еді. Келесі жылы Алматыға Қызыл-Ордадан республика әкімшілігі көшіп келді... Алғашқы КазГос университет 1930 жылға дейін осындай ауыр жағдайда болды. Қазір ол Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті болып табылады. Ал бұрын КазПИ болды. Біздің өміріміз ауыр болды. Жатақханамыз біреу ғана, Төлебаев көшесінің бұрышында (бұрынғы Фонтанная және Максим Горький көшесінің қиылысында, бір көпестің бір жарым этаждық үйі болды. Сонда тұрдық. Жарық жоқ. Түнде жүру аса қауіпті болатын. Қалада орыс-казак жастары топ-топ болып жүретін. Біз оларды кучугуровцы деп атайтынбыз», - делінсе, екінші кісі бұл естелікті толықтыра түсіп былай дейді: «Бұл естеліктер менің әжемнің естеліктерімен қатты сәйкес келеді. 1930 жылы олар Алма-Атаға көшіп келген. Алғашында олар жатақхана-барақта тұрған. Олар ылғи да «басмачтар» өлтіріп кетеді деп үрейленіп өмір сүрген екен [4], - дейді...

ҚазПИ аспиранттарының тізімі (1931 ж): әлеуметтік сипаты. Тарауда білім беру ісімен қатар ғылыми кадрлар даярлау жұмысын қатар жүргізген КазМПИ-дің ғылымдағы күнделіктілігіне талдау жасалмақ. Тарау тақырыбынан байқап отырғанымыздай 30-жылдарда оқытушыларға, студенттерге жасалынған репрессиялық шабуыл аспиранттар өмірін де шарлап өткені байқалып тұр. Міне осындай мақсатпен даярланған аспиранттардың әлеуметтік тегі таратылған тізімге назар аударсақ. РСФСР ХАК қызметкерлеріне бұл мәліметті жолдай отырып ҚазМПИ директоры Золиев мынадай мазмұнда хат жолдайды: «ҚазПИ-дің 3 ғылыми қызметкерлері мен 3 аспирантының кадрлар бөлімінде тіркелген мінеземесін жолдаймыз. Институтта қызметкерлердің әлеуметтік тегі туралы мәліметтер тіркелмеген.

Сонымен қатар бізде мұндай тіркеу жұмысын жасайтын арнайы мамандар қарастырылмаған. Мына құжаттарды институт қызметкерлері қосымша жұмыс ретінде даярлағанын хабарлаймыз», - деп директор Золиевтің және оқу бөлімінің қызметкері м.атқ. Еськовтің фамилиясы көрсетілген [5, 28].

Алайда тізімде тек аспиранттардың ғана емес, аспирантураға үміткер белсенді студенттердің де фамилиялары тіркелген:

1. Джубанов – қазақ, шаруаның баласы, бұрынғы педагог, Педфакты және

САГУ-ды бітірген, аспирант, Ғылым Академиясында оқиды, идеологиялық тұрақты, жақсы қоғамтанушы (общественник).

2. Потапова Анна К. – аспирант – орыс, ВЛКСМ мүшесі, Герцен атындағы

Ленинград Педвуз-ын бітірген, идеологиялық тұрақты, қоғамдық жұмыстарға белсене қатынасады, ізденіс жолындағы адам, қызметкерлер әулетінен.

19 июль 1931 ж. [5, 21].

3. Аманжолов – аспирант, ВКП/б/ мүшесі, қазақ, идеологиялық тұрақты, ізденіс жолындағы адам, в қазіргі уақытта қазақ тілінің оқытушысы. 19 шілде 1931 ж.

4. Балкашев Умут Меңдыкинович – аспирант, қазақ, ВКП/б/ мүшесі, малшы-шаруаның баласы, 2 МГУ-ді бітірген, бұрынғы педагог, идеологиялық тұрақты, қоғамда ашық, ізденіс жолындағы адам. 19 июль 1931 ж.

5. Сыдыков Амержан Садыкович – қазақ, малшы-шаруаның баласы, партияда жоқ, бұрынғы педагог, аспирант, идеологиялық тұрақты, реакцияшыл профессурамен күресте белсенділік танытқан, белсенді қоғам мүшесі, Казнаркомпростың Ғылыми-әдістемелік секторында жұмыс істейді, ізденіс жолындағы адам. 19 июль 1931 ж.

6. Ақылбаев Есет – қазақ, ВКП /б/ кандидаты, кедей-шаруа, аспирантураға үміткер, тарихи-қоғамдық бөлімінің III-курс студенті, білімі орташа, идеологиялық тұрақты, қоғамда белсенді. 19 июль 1931 ж.

7. Кулумбетов үйленген – қазақ, ВКП /б/ кандидат, кедей-шаруа отбасынан, аспирантураға үміткер, физика-техника бөлімінің III – курс студенті, білімі орташа, идеологиялық тұрақты, қоғамда белсенді. 19 июль 1931 ж.

8. Симакова Махи – татар қызы, парияда жоқ, аспирантураға үміткер, биология бөлімінің III-курс студенті, жұмыс істейді, кедей-шаруа отбасынан, идеологиялық тұрақты, қоғамда белсенді, білімі жақсы, ізденіс жолындағы адам. 19 июль 1931 ж.

9. Карпунин Сергей Кириллович – орыс, ВКП/б/ мүшесі, шаруа отбасынан, экономика-қоғамтану бөлімінің III-курс студенті, аспирантураға үміткер, тұрақты коммунист ретінде өзін көрсете білді, білімі жақсы. 19 июль 1931 ж.

10. Сембаев АБД.Иб. қазақ, ВКП/б/ мүшесі, кедей отбасынан, аспирантураға үміткер, химия бөлімінің III-курс студенті. Идеологиялық ұстамды, ізденіс жолындағы адам. Оқу жылдарында өзін белсенді коммунист ретінде көресте алды. 19 июль 1931 ж.

11. Джаруков Таир – қазақ, ВКП/б/ кандидат, шаруа отбасынан, аспирантураға үміткер, әдебиет бөлімінің III-курс студенті, идеологиялық тұрақты, қоғамда белсенді, білімі жақсы. июль 1931 ж.

12. Комалов Сагир – қазақ, ВКП/б/ кандидат, кедей шаруа отбасынан, аспирантураға үміткер, әдебиет бөлімінің III-курс студенті, білімі жақсы, ізденіс жолындағы адам, қоғамда ашық, идеологиялық тұрақты. 19 июль 1931 ж.

13. Абдужапаров Пернеш – қазақ, ВКП/б/ мүшесі, кедей-шаруа отбасынан, аспирантураға үміткер, әдебиет бөлімінің III-курс студенті, үлгерімі жақсы, ізденіс жолындағы адам, қоғамда ашық, идеологиялық тұрақты.

19 июль 1931 ж. [5, 41-43].

Міне бұл мәліметтер орталықтың университет өмірінің қай бағытта және кімдер арқылы даму жолында екенін үнемі бақылауда ұстау үшін қажет болды. Байқап отырғанымыздай тізімнен ауқатты отбасының балаларын кездестіре алмаймыз.

Сондай-ақ, дарынды жас С.А. Аманжоловтың (лингвист-тюрколог), Тайыр Жароковтың (көрнекті қазақ ақыны), Қ.Жұбановтың (профессор, түркітанушы, педагог) сияқты болашақ маман иелерінің есімдерін көре аламыз.

Мақала соңында қорытатынымыз совет билігі қара шаңырақ университетіміздің аяқтан тік тұрып, жұмыс істеп кетуіне соншалықты тілектес бола қойған жоқ. Университет А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, О.Жандосов, С.Асфендияров, Д.Авксентьевский ж.б. қазақ және орыс интеллигенцияларының жанкешті еңбектерінің арқасында өмірге келді, қатарға қосылды...

Ескертпелер:

1. ҚР ОММ 1142-қ., 1 - тізбе, 3 «Б» - іс. //Разная переписка: 1. Выписка из Протоколов Крайкома ВКП(б) 2. Циркулярные письма Наркомпроса. 9 февраля 1930 – 13 декабря 1933 г. 64 Л.

2. ҚР ОММ 1142-қ., 1-тізбе, 6-іс, 23 п.

3. К 100-летию Зеина Шапкина. //old-site.karlib.kz. shashkin_zein.pdf1-466.

4. Строим Алматы из воспоминаний. Форум по соц.сему. // <https://vse.kz/topic/45458-stroim-almati-izvospominani> //отправлено 28.02.2009, 01:51

5. ҚР ОМА 1142-қор, 1-тізбе, 3А - іс, 28 п.

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ **АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ**

ЗЕРТТЕУШІЛЕР НАЗАРЫНА

Дәуренбек Ескекбаев¹

¹ *ҚР ұлттық музейінің аға ғылыми қызметкері.*

Тарих ғылымдарының кандидаты

1931-1933 жылдардағы ашаршылық - Қазақстан тарихындағы ең зұлатат кезеңдердің бірі. Иісі алаштың санасынан мәңгі өлмес қасірет. Негізінен жас балалар мен әйелдер қырылғандықтан оның демографиялық зардабы ауыр болды. Қазақтардың сан жағынан өсуін қатты тежеді. Кейіннен асыра сілтеушіліктің шын мәні “қызыл қырғын”, “голощекиндік геноцид” деген тарихи атқа ие болды. 1932 мешін жылы болған бұл зұлатат ХХ-ғасырдағы адамзат баласына қарсы жасалған ең өрескел қылмыстардың бірі және «Ұлы жұт» болып саналады.

1930-1933 жылдар қолдан жасалған қасірет, тұтастай бір халықтың жартысына жуығының қырылуы тарихта бұрын-соңды болмаған. Ашаршылық жылдарында қандастарымыз оқ тимей-ақ опат болды. Бір ұлтты, бір халықты жер бетінен жою қасақана жасалған геноцид. Сол кездегі өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф.И.Голощекин болған. 1925 жылы 13 қыркүйекте Қазақстан өлкелік партия комитетінің хатшылығына Мәскеудегі орталық билік Филипп Исаевич (Шая Ицкович) Голощекинді жіберген болатын. Әсіресе, Голощекиннің «Кіші қазан» идеясы халықты есеңгіретіп кетті.

1933 жылдың 21 қаңтарына дейін осы қызметте отырған Голощекин тұсында қазақ халқы өз тарихындағы ең ауыр кезеңді бастан өткізді. Қазақстанда жүргізілген сталиндік-голощекиндік реформа, содан туындаған шаруалардың жекеменшігін тәркілеу мен жою, бас көтертпес ет, астық т.б. ауыл шаруашылығы өнімдері салықтары, көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларын жаппай және күшпен отырықшылыққа көшіру науқандары болып табылады. «Бай-кулактарды кәмпескелеу туралы» 1928 жылы 28 тамыздағы қаулы күштеп тәркілеуге ұласып, совет өкіметі ірі байлармен қатар орта шаруалардың малын да зорлықпен тартып алды. Бұл советтік саяси науқан «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» дейтін ұранмен жүзеге асты.

Қазақ өлкесін басқарған Ф.И.Голощекин (1925-1933) елді индустрияландыру және ұжымдастыру саясатын мерзімінен бұрын тездетті. Соның салдарынан қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығы күйзелді. 1929 жылы Қазақстандағы мал басы 40 миллион болса, 1933 жылы 4 миллионға зорға жетті. Соның кесірінен онсыз да 1921-22 жылдардағы ашаршылықта 30 пайызынан айырылған қазақ халқы 1931-1932 жылдары тағы да жаппай аштыққа ұрынып, тең жарымы, яғни 2 миллион 500 мыңға жуық адамы қаза болды. Кейбір зерттеушілер аштан қырылғандар 3 миллионнан да асып түседі дегенді айтады. Қазақ халқы 1723 жылдары жоңғар шапқыншылығы кезіндегі «Ақтабан шұбырынды» мен екінші дүниежүзілік соғыс кезінде де дәл мұндай қырғынға ұшыраған жоқ. Төменде ұсынылып отырған деректі мәліметтер Мәскеудегі Ресей мемлекеттік мұрағаты (ГАРФ) қорынан алынған (5446 қор, 14^о отис, 40^о іс). Біздің мақсатымыз бұл мағлұматтарды жан-жақты зерттеу емес жалпы көпшілікке, зерттеуші ғалымдарға мұрағаттық дерек ретінде ұсыну болғандықтан сол күйінде ешбір өзгеріссіз ұсынуды жөн көрдік.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
Совета Народных Комиссаров Союза ССР
Москва, Кремль

СЕКРЕТНО

№ 736 /139сэкз. № 3

от 15-го апреля 1933 года.

О мероприятиях по оказанию помощи
откочевавшим казакам в Средне-Волжский, Запад-
но-Сибирский края и Киргизскую АССР.

Совет Народных Комиссаров Союза ССР – п о с т а н о в л я е т:

1.– Отпустить (согласно ходатайства СНК РСФСР) 600 тонн продпомощи просом казакам, перекочевавшим на территорию Средне-Волжского, Западно-Сибирского краев и Киргизской АССР (Средне-Волжский край – 280 тонн, Западно-Сибирский край – 200 тонн и Киргизская АССР – 120 тонн.)

2.– Принять на централизованное снабжение 4 тыс. беспризорных детей казаков (в том числе по Западной Сибири – 1 тыс., Средней Волге – 2 тыс. и Киргизской АССР – 1 тыс.)

3.– Предложить Цустраху /в дополнение к сумме, отпускаемой постановлением СНК РСФСР от 13 марта 1933 г. № 212) отпустить во II-ом квартале за счет перепоступлений по доходам соцстраха в текущем году на содержание указанного контингента детей, 600 тыс. рублей.

4.– Обязать союзные ведомства выполнить взятые на себя обязательства по вербовке и устройству на работу в предприятиях трудоспособных казаков, согласно п. 6 постановления СНК РСФСР от 13 марта 1933 года № 212.

Зам. Председателя
Совета Народных Комиссаров Союза
С.С.Р.– В. КУЙБЫШЕВ

Управляющий делами Совета Народных Комиссаров Союза ССР – И. МИРОШНИКОВ.

воск÷ 1. ÷58В е р н о : (печать) (подпись)
еч.

на обороте (рукопись)

л.1.Дело № 3 Пост СНК СССР № 1600-344 с.
28 июля 1933 г.

Об освоении 4 000 казаков-откочевников промышленностью НКТП СССР

Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляет:

Во изменение пн. 4 постановления СНК СССР № 736/139с от 15 апреля 1933 года обязать НКТП СССР разместить на предприятиях тяжелой промышленности 4 000 казаков-откочевников, вместо установленных ранее 9 000 человек.

Пред. Совета Нар.
Ком-ов Союза ССР:(Молотов/Скрябин)

Упр. делами Совета
Нар.ком-ов Союза ССР(И. Мирошников)

д. № 300-99
27.VII.1933 г.

Управление делами
Совнаркома Союза ССР
Дело № 334-236

ф.р. 5446 оп. 14^а Д 409.
март 1933 - июль 1933 г.г.
38 листов
Об оказании помощи казакам откочевникам,
находящимся на территории Казахстана

(конец рукописи на обороте)

СЕКРЕТНО

РОССИЙСКАЯ
Социалистическая
Федеративная Советская
РЕСПУБЛИКА

СОВЕТ
НАРОДНЫХ
КОМИССАРОВ

«29» марта 1933 г.
№ 331
МОСКВА, КРЕМЛЬ

ЗАМ.ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СНК СССР –
Т. В. В. КУЙБЫШЕВУ

За подписью т. Сулимова в СНК СССР 16 марта т.г. было внесено ходатайство СНК РСФСР об отпуске 1005 тонн хлеба из централизованных фондов для снабжения казаков откочевников в количестве 67 тыс. человек по Средней Волге, Западной Сибири и Киргизии из расчета на 2 месяца по 250 грамм хлеба на человека в сутки, а также включить на централизованное снабжение по нормам для детдомов 12 тыс. беспризорных детей казаков по указанным же краям.

С мест шлюет телеграммы, требуя ускорения разрешения вопроса, ввиду тяжелого положения казаков и увеличивающегося их притока. По плану, согласованному с отдельными ведомствами, трудоспособные казаки должны быть размещены на работу. Представители НКТруда и вербовщики уже выехали на места. Так как пока казаки будут размещены на работу пройдет не менее 2-х месяцев, то на это время нужно поддержать их продпомощью. Ведомства без оказания такой предварительной помощи отказываются брать их на работу.

Что же касается контингента 12 тыс. беспризорных казакских детей, то финансирование и содержание их уже обеспечено по республиканским источникам и края уже размещают их по сети детдомов. Выехали на места уже представители Деткомиссии и НКпроса. Если не включить на централизованное снабжение указанное количество детей весь план их устройства сорвется. Казакские органы принимают меры к приостановке дальнейших откочетов и было бы нежелательно срывать устройство казаков в соседних с Казахстаном краях.

Поэтому СНК РСФСР просит Вас разрешить вопрос в положительном смысле.

Зам. Председателя СНК РСФСР:

(подпись)

(Т.Рыскулов)

Отп. 2 экз.
№ /
зщ/тр

СЕКРЕТНО.
В.СРОЧНО.

РОССИЙСКАЯ
Социалистическая
Федеративная Советская
РЕСПУБЛИКА

СОВЕТ
НАРОДНЫХ
КОМИССАРОВ

«16» марта 1933 г.
№ 252
МОСКВА, КРЕМЛЬ

СОВЕТ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СССР –

т. КУЙБЫШЕВУ –

Ряд местных дополнительных комитетов и СНК АССР поставили перед СНК РСФСР вопрос о немедленном отпуске продовольственных, промтоварных и денежных ресурсов для оказания помощи откочевавшим в пределы этих краев из Казакстана и очутившимся сейчас в тяжелом положении казакам. Ходатайства эти были возбуждены Средне-Волжским и Западно-Сибирским Крайисполкомами, Киргизской АССР и Казакской АССР.

В виду значительного количества перековечавших в пределы указанных краев казаков и продолжающегося дальнейшего притока их, – местные органы не в состоянии за счет своих средств устроить всех перековечавших в эти края казаков.

Для рассмотрения всех этих ходатайств СНК РСФСР образовал специальную комиссию. На основе материалов, предоставленных с мест, Комиссия установила контингент казаков-откочевников, нуждающихся в немедленной помощи, в количестве 67 тыс. человек, в том числе по Западно-Сибирскому краю – 32 тыс. чел., по Средне-Волжскому Краю – 25 тыс. чел. и по Киргизской АССР – 10 тыс. чел.

В виде невозможности реэвакуации казаков-откочевников в Казакстан, СНК РСФСР обязал соответствующие СНК АССР и край (обл.) исполкомы устроить возможное количество казаков-откочевников на постоянную работу в промышленных предприятиях, совхозах, колхозах и не допустить сокращения уже устроенных на работу.

Кроме того, ряд союзных и республиканских ведомств дали согласие на размещение на подведомственных им предприятиях казаков-откочевников в общем количестве – 20.600 чел. Указанным ведомствам, совместно с НКТруда РСФСР, предложено обеспечить немедленную переброску казаков-откочевников на места работы. Представители Наркомтруда и части ведомств уже выехали на места для вербовки рабсилы.

Ввиду того, что в местах откочевки казаков свирепствуют эпидемические заболевания, НКЗдравом РСФСР высланы туда санитарно-эпидемические отряды, снабженные необходимым количеством медикаментов.

В пределах Киргизской АССР, Средне-Волжского и Западно-Сибирского краев сверх уже устроенных имеется 12 тыс. не устроенных детей казаков, которых указанные края могут у себя дополнительно разместить при отпуске для этого соответствующих средств и фондов. СНК РСФСР определил отпуск на содержание в текущем году для указанного контингента – 12 тыс. детей – 4.200 тыс. рублей. Кроме того, для оказания непосредственного содействия при устройстве указанных детей выехали представители Деткомиссии при ВЦИК²е НКПроса РСФСР.

СНК РСФСР просит СНК СССР для указанного количества 67 тыс. человек казаков, перековечавших в пределы перечисленных выше краев и АССР, отпустить:

а) 1.005 тонн хлеба из расчета 250 грамм в день на 2 месяца до окончательного трудоустройства этих казаков и выделить 45,25 тонн мыла;

б) зачислить на централизованное государственное снабжение продовольствием и промтоварами указанный выше контингент в 12 тыс. детей.–

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СОВЕТА НАРОДНЫХ
КОМИССАРОВ РСФСР:– *(подпись)*

(СУЛИМОВ)

Отп.– экз.
экз. _____

д.– 15/Ш-33 г.

Снято 2 копии для т.т. Чернова и Квиринга 16.Ш. 33 .а.ш.

СЕКРЕТНО.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СССР

« » марта 1933 г. Москва, Кремль.

Об оказании помощи казакам-откочевникам.

Для оказания помощи казакам-откочевникам предложить:

- 1) Комитету по заготовкам при СНК СССР отпустить 1.005 тонн хлеба, в том числе: по Средне-Волжскому краю – 480 тонн; Западно-Сибирскому краю – 375 тонн и Киргизской АССР – 150 тонн.
- 2) Комитету Товарных Фондов отпустить для откочевников-казаков 45,25 тонн мыла, в том числе по Средне-Волжскому краю – 3,00 тонны; Западно-Сибирскому краю – 6,25 тн., Киргизской АССР – 1,00 т.; Казакской АССР – 35,00 тн.
- 3) Комитету Товарных Фондов принять на централизованное государственное снабжение 12.000 беспризорных детей, в том числе: – по Средне-Волжскому краю – 5.000 детей; Западно-Сибирскому краю – 3.500 детей и Киргизской АССР – 3.500 детей.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СОВЕТА НАРОДНЫХ
КОМИССАРОВ СССР: –

Снято 2 копии для
т.т. Чернова и Квирина
___Ш. 33.а.ш.

УПРАВЛЯЮЩИЙ ДЕЛАМИ СНК И
ЭКОСО РСФСР:–

Отп. 2 экз.
Экз. № ___
д. - 15/Ш-33 г.

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ТРУДА СОЮЗА ССР - Старая площадь 6

Секретно

ВСЕРОСОЦСТРАХУ.

Копия.

Наш № и дата 391/с-22/ IV-33г. Ваш № и дата

Вопрос:

На основании постановления СНК СССР от 15/IV - 33 г. №736/139с «О мероприятиях по оказанию помощи откочевавшим казакам в Средне-Волжский, Западно-Сибирский Края и Киргизскую АССР»– Цусстрах предлагает Вам во 2-м кв. отпустить на финансирования беспризорных детей казаков Руб. 600.000 (шестьсот тыс.)

Означенная сумма должна быть отпущена в порядке и в сроки, установленные СНК РСФСР по финансированию указанных мероприятий за счет других источников, предусмотренных в пост. СНК РСФСР от 13 (*вторая цифра исправлена-Д.Ескекбаев*) /III-33 г. № 212.

С отпуском указанной суммы следует считать, что постановление СНК РСФСР в части, касающейся отпуска средств за счет органов соцстраха– перекрывается пост. СНК СССР от 15/ IV - 33 г.

При сем прилагается ассигновка на Руб. 600.000.

НАЧАЛЬНИК ЦУССТРАХА:ЛИСС

Верно. (подпись)

СЕКРЕТНО (штамп)

СНК СССР – тов. МОЛОТОВУ
” – ” – ” КУЙБЫШЕВУ.–

В соответствии с постановлением ЦК мы должны отпускать и частично отпускаем 1 мил.пудов проса для оказания продпомощи нуждающимся откочевникам Казакстана.

При решении вопроса об отпуске этого миллиона пудов не было указано, в каком порядке просо должно выдаваться откочевникам. В отношении других областей вопросу разрешался ясно – мы производили отпуск на условиях возврата натурой осенью 1933 г. Казакстану же приходится просо давать кочевым хозяйствам, не занимающимся хлебопашеством, т.е. натурой с них вернуть нельзя. Поэтому имеется 2 варианта – или выдавать просо откочевникам за плату или выдавать в кредит с покрытием деньгами. Казакстанские организации /тов. Кулумбетов - по поручению СНК и Крайкома/ настаивают на выдаче проса кочевникам бесплатно. В этом случае необходимо за счет бюджета оплатить Заготзерно стоимость указанного миллиона пудов.

Прошу указанный вопрос разрешить срочно, ибо выдача задерживается.

(подпись) ЧЕРНОВ

Зэ. 29/IV-33 г.
ел

Штамп:
«исх № 689с
29IV 33г.»

Штамп:
«Управ. Делами С.Н.К. С.С.С.Р.»
и С.Т.О.
СЕКРЕТНЫЙ ОТДЕЛ
ПОЛУЧЕНО 29 IV- 1933 г.
Вх. № 4961-»

Исх. №614 с от 19/IV - 33 г.

Секретно
Экз

Резолюция: «Тов. Чернову М.»
«ЗАГОТЗЕРНО» - тов. Клейнеру.

Постановлением СНК СССР № 736/139с от 15/IV-33 г.:

1. Отпущено (согласно ходатайства СНК РСФСР) 600 тонн продпомощи просом казакам перекочевавшим на территорию Средне-Волжского и Западно-Сибирского краев и Киргизской АССР (Средне-Волжский край 280 тонн, Западно-Сибирский край -200 тонн и Киргизская АССР- 120 тонн).

2. Принято на централизованное снабжение 4000 беспризорных детей казаков (в том числе по Зап. Сибири- 1000, Средней Волге -2000 и Киргизской АССР-1000).

3. Предложено Цустраху (в дополнение к сумме, отпускаемой постановлением СНК РСФСР от 18 марта 1933 г. №212) отпустить во 2-м квартале за счет перепоступлений по доходам соцстраха в текущем году на содержание указанного количества детей – 600 тыс. рублей.

Настоящее сообщается для исполнения.

/ЧЕРНОВ/

Штамп:

«Управ. Делами С.Н.К. С.С.С.Р.»

и С.Т.О.

СЕКРЕТНЫЙ ОТДЕЛ

ПОЛУЧЕНО 26IV-1933 г.

Вх. № 4813-»

Рукопись: «Верно» (подпись) СНК СССР

с/отдел

т.Альтман

отп. 3 экз.

№ 1 – в адре.

№ 2 – в дело.

№ 3 – СНК СССР Секр. отд.

оп.26.IV-33 г.

(шапка фирменного бланка: - Д.Ескекбаев)

КОМИТЕТ ЗАГОТОВОК ПРИ СОВЕТЕ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СССР

ВСЕСОЮЗНОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ
“ЗАГОТЗЕРНО”

СРОЧНО – С НАРОЧНЫМ

Управление Сбыта Телегр. адрес _____ Телеф. _____
Москва, ГСП 4, Б.Дмитровка, 32Телефоногр.: 3-12-33 и Справки 1-57-56

**В УПРАВЛЕНИЕ ДЕЛАМИ СОВНАРКОМА СОЮЗА
СЕКРЕТНЫЙ ОТДЕЛ**

в/индексдтанаш индекс 34226дата 16.4.33г.–

ВОПРОС

Резолюция:
«К сДелу»
(подпись)
19IV

Во исполнение постановления Комитета по Заготовкам С.-х. продуктов при СНК СССР от 10/4-с.г. за № 516/57 об отпуске Казакстану проса в порядке продпомощи откочевавшим хозяйствам нами 14/4 с.г. была представлена Комитету к Резервов при СТО на подпись нижеследующая телеграмма в Алма-Ату ЛТП ОГПУ Инспекции Резервов и Заготзерно:

«ОТПУСТИТЕ ОТКОЧЕВАВШИМ ХОЗЯЙСТВА УКАЗАНИЯМ КАЗСОВНАРКОМА ПОРЯДКЕ ПРОДПОМОЩИ НАЛИЧНЫЙ РАСЧЕТ ИНСТРУКЦИИ 570/18 ПРОСА 16380 ТОНН КОИХ 4914 ОТПУСТИТЕ НЕМЕДЛЕННО ОСТАЛЬНЫЕ 11466 ТЕЧЕНИИ АПРЕЛЯ ЗИБРАК КЛЕЙНЕР 6208»

Телеграмма отправлена Комитетом Резервов по указанному выше адресу 15/4 с.г.

ЗАМ.НАЧ.УПР.СБЫТА (подпись) ЗВЕРЕВ

(Штамп: начало не видно - Д.Ескембаев)

«...К. и СНК.
...изской А.С.С.Р.
...82/с
10 АПР 1933

Штамп:
«Управ. Делами С.Н.К. С.С.С.Р.»
и С.Т.О.
СЕКРЕТНЫЙ ОТДЕЛ
ПОЛУЧЕНО 19IV-1933г.
ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 4466»

СЕКРЕТНО
Экз.№44

Совета Народных Комиссаров Киргизской АССР.

Резолюция:

«Вопрос разрешить
(неразборчиво) о помощи
казакам откочевникам»
(подпись)

Резолюция:

«Черносвитову»
(подпись)

гор. Фрунзе. от 9-го апреля 1933 года.

СЛУШАЛИ: О ПОЛОЖЕНИИ КАЗАКОВ-ОТКОЧЕВНИКОВ И ОБ
ОКАЗАНИИ ИМ ПОМОЩИ. (тов. АБДРАХМАНОВ)

ПОСТАНОВИЛИ: 1. Признать работу Райисполкомов по учету казаков откочевников и по их хозяйственному устройству – неудовлетворительной..

2. Указать председателям Райисполкомов не недопустимое их бюрократическое отношение к важнейшему вопросу, требующего немедленного разрешения.

3. В целях оказания необходимой продовольственной помощи казакам откочевникам, – считать необходимым организовать питательные пункты в Рыбачьем, Токмаке, около гор. Фрунзе, Карабалтах, Беловодском, Александровке Дмитриевке. Предложить Райисполкомам, под персональную ответственность председателей Райисполкомов, и Горсоветам гор. Фрунзе и Токмака, под ответственность председателей горсоветов, - обеспечить питательные пункты необходимыми помещениями.

4. Предложить Райисполкомам указанных районов и горсоветам вы- из состава членов Президиума Райисполкома и Горсовета ответственное лицо, на которое возложить организацию питательного пункта для казаков откочевников.

5. Предложить Народному Комиссариату Финансов отпустить из республиканского бюджета 50.000 рублей на открытие указанных питательных пунктов.

6. Считать необходимым выделение соответствующих средств из бюджета районов и горсоветов. Предложить Председателям Райисполкомов и горсоветов сообщить немедленно выделяемые суммы в Наркомфин.

7. Предложить Комитету Товарных Фондов при СНК выделить соответствующий товарный фонд для нужд питательных пунктов и детприемников и для оказания помощи особенно нуждающимся казакам и казакским детям – одеждой. Предложить Комитету Товарных Фондов при СНК, персонально тов. СЛОВАЦКОМУ, дать разнарядку торгующим организациям, определив ориентировочное количество.

8. Предложить НКЗдраву немедленно организовать медицинское обслуживание питательных пунктов, также мест скопления казаков откочевников.

9. Признавая неудовлетворительной работу Деткомиссии при ЦИК'е по организации детприемников – питательных пунктов для казахских детей, – предложить деткомиссии в суточный срок разработать план организации детприемников – питательных пунктов в местах массового скопления казахских детей. –

10. Предложить Киргизскому Комитету РОКК и КП принять организационно-материальное участие в организации детских приемников – питательных пунктов для казахских детей.

11. Предложить Райисполкомам, горсоветам, фамилию выделенного лица, ответственного за организацию питательного пункта и устройство казаков на работу сообщить в однодневный срок телеграфно в Совнарком.

12. Просить Совнарком Союза отпустить один миллион рублей для организации и содержания указанных питательных пунктов и детприемников.

13. Просить Совнарком Союза отпустить продовольственный фонд для оказания продпомощи казакам, из расчета обеспечения не менее 10 тысяч человек ежедневно.

Пред. Совнаркома Кир. АССР – Ю.АБДРАХИМОВ.

Отпечатано в «50» экземпл.
и разослано по списку

МТ-Верно: Зав. Секретной частью
ЦИК и СНК Кир.АССР–/КОШЕЛЕВ/

РОССИЙСКАЯ
Социалистическая
Федеративная Советская
РЕСПУБЛИКА

СОВЕТ
НАРОДНЫХ
КОМИССАРОВ

«15» АПРЕЛЯ 1933 г.
№ сп/017
МОСКВА, КРЕМЛЬ

Штамп:
«Управ. Делами С.Н.К. С.С.С.Р.»
и С.Т.О.
СЕКРЕТНЫЙ ОТДЕЛ
ПОЛУЧЕНО 15/IV-1933г.
Вх. № 4336»

СЕКРЕТНО

ЗАМ. ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СНК СССР – г. КУЙБЫШЕВУ
(подпись) Резолюция:

Согласно постановления СНК РСФСР от 13 марта № 212 местные органы (в частности по Средней Волге, Западной Сибири и Киргизии) развернули сейчас работу по трудоустройству перекочевавших на их территорию казаков и устройству в детдома беспризорных казакских детей. В указанные края посланы представители НКТруда, КНПроса и Деткомиссии для содействия в работе местным органам по этому вопросу.

По договоренности с отдельными ведомствами производится вербовка 21.620 чел. трудоспособных казаков в пределах указанных краев для размещения их на работу по промышленным и с.х. предприятиям. Возвращать этих перекочевавших казаков сейчас обратно в Казакстан сейчас представляется не возможным ввиду большого количества откочевников (около 140 тыс. хозяйств по данным казакских органов) неустроенных внутри самого Казакстана.

Но эта развернувшаяся работа по устройству казаков тормозится в связи с неотпуском до сих пор необходимого фонда продпомощи. Так, например, Союзторф на вербовал уже 2 тыс. казаков, но отправить не может из-за отсутствия продовольствия на дорогу. Тот же самый вопрос возникает при устройстве внутри этих краев казаков в совхозах и колхозах, так как последние лишены продовольственных фондов не имеют и поэтому требуется для трудоустройства казаков на первое время отпустить продовольственную помощь. Также указанные края развертывают работу по устройству беспризорных казакских детей в детдомах, но срывается работа из-за недостатка снабжений.

Поэтому, в дополнение к моей докладной записке от 16-го марта т.г. прошу СНК СССР вынести решение об отпуске 600 тонн продпомощи и взять на центральное снабжение 4 тыс. контингента беспризорных казакских детей на территории указанных краев, а также предложить Цустрахе отпустить за счет перепоступлений доходов соцстраха в текущем году 1½ млн. рублей (остальные 2.700 тыс. рублей изысканы СНК РСФСР по другим источникам) на содержание контингента казакских детей в детдомах в этих краях. По сообщению Главсоцстраха за 1 квартал имеется уже перепоступлений доходов на 18 млн. рублей.–

ПРИЛОЖЕНИЕ:– 1) Проект постановления СНК СССР.

2) Постановление СНК РСФСР от 13/III-33 г. № 212.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СОВЕТА НАРОДНЫХ
КОМИССАРОВ РСФСР:–(подпись)(Д.СУЛИМОВ)

отп. 3 экз.

экз. № 1

СЕКРЕТНО

ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 212

СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ РСФСР. Ф. С. Р.

13 марта 1933 г. Москва, Кремль.

О мероприятиях по оказанию помощи откочевавшим казакам по Казакской и Киргизской АССР, Западно-Сибирскому и Среднему- Волжскому Краям.

Совета Народных Комиссаров РСФСР п о с т а н о в л я е т:

1.- Просить СНК СССР отпустить из централизованных источников для оказания продовольственной помощи казакам, перекочевавшим на территорию Средне-Волжского и Западно-Сибирского Краев и Киргизской АССР до устройства их на работу, продовольственный фонд в размере 1005 тонн, из расчета на два месяца, 67.000 чел. по 250 грамм хлеба на человека в сутки, а также – 45,25 тонн мыла.

Указанный продовольственный фонд и мыло распределить (пропорционально количеству лиц) следующим образом:

Продфонд: Мыло:

по Средне-Волжскому краю 480 тонн 3,0 тн.

по Западно Сибирскому краю 375 6,2.

по Киргизской АССР 150 1,00

по Казакстану 35,0

Всего: 1005 тн. 45, 25 тн.

Финансирование расходов по оплате продовольствия и мыла возложить на вышеперечисленные СНК АССР и краевые исполкомы.

2.- Обязать Средне-Волжской и Западно-Сибирский Крайисполкомы и СНК Киргизской АССР принять срочные меры по размещению в детдомах 12.000 без призорных детей казаков – откочевников в том числе: по Киргизии – 3500 детей по Западному – Сибирскому краю - 3.500 детей и по Средне-Волжскому краю - 5.000 детей.

Определить расход на содержание указанных 12.000 безпризорных детей в 1933 году в сумме 4.200 тыс. рубл., в том числе по Средне- Волжскому краю - 1.750 т.р., по Западному –Сибирскому краю- 700 т.р., по Киргизской АССР-1.750 т.р.

3.- Установить следующие источники финансирования содержания указанного контингента детей: за счет средств Деткомиссии ВЦИК -300 тыс. руб., РОКК-500 тыс. руб., государственного бюджета РСФСР- 700 тыс. руб., местных бюджетов перечисленных в п.2 краев и АССР 300 тыс .руб., за счет перепоступлений доходов по бюджету Соцстраха 1.500 тыс. руб., а остальную сумму в 900 тыс. руб. просить Президиум ИЦИК отпустить из фонда им. В.И.ЛЕНИНА.

Поручить Деткомиссии ВЦИК и РОКК согласовать с Средне-Волжским, Западно-Сибирским Крайисполкомами и СНК Киргизской АССР порядок и формы развертывания ими работы в пределах, установленного для них об’ема финансирования.

4. - Просить СНК Союза отнести на централизованное государственное снабжение указанный в п.2 контингент детей в детских учреждениях.

5. - Обязать СНК Киргизской и Башкирской АССР, Западно-Сибирский, Средне-Волжский и Нижне-Волжский Крайисполкомы; Уральский и ЦЧО Облкомы в месячный срок устроить на постоянную работу в промышленных предприятиях, совхозах, МТС и колхозах откочевавших в их пределы казаков (в первую очередь разгрузив жел.дор.станции) не допускать сокращения уже устроенных на работу и не прибегать к отправке их обратно в Казакстан.

Указанным СНК АССР краевым и областным исполкомам в месячный срок предствать в СНК

РСФСР доклад о проведенных ими мероприятиях и выделить ответственных лиц по устройству казаков откочевников.

6. - Принять к сведению согласие нижеперечисленных ведомств разместить на подведомственных им предприятиях казаков-откочевников:

по Наркомтяжпрому СССР - 9000 чел.

” Наркомсовхозу - 1000 чел.

” Молокообъединению - 500 чел.

” Союзторфу - 3000 чел.

” Упол. НКТяжпрома при СНК РСФСР - 1100 чел.

” Наркомводу - 1000 чел.

” Главрыбе - 1200 чел.

” Главдортрансу - 2500 чел.

” Мособлотделтруда (по предприятиям)

Московс. обл.) - 1320 чел.

20 620 чел.

Предложить указанным ведомствам совместно с НКТруда РСФСР обеспечить немедленную переброску указанного количества казаков-откочевников на место работы с тем, чтобы они были переброшены до 15 апреля для чего немедленно послать в места откочевки вербовщиков.

7. - Предложить НКТруда РСФСР в 2-х дневный срок согласовать с Наркомлесом ССР количество казаков-откочевников, которые могут быть устроены на работу в предприятиях НКЛеса СССР и обеспечить немедленную переброску их к месту работы.

8. - Просить НКПС дать распоряжение об обеспечении бесперебойной перевозки Ташкентской, Самаро-Златоустинской, Западно-Сибирской ж.д. и Турксибом - казаков откочевников, размещаемых на работу по плану Наркомтруда РСФСР и соответствующих исполкомов.

9. - Просить ОГПУ дать распоряжение своим местным органам (в частности по линии жел. дорог) указанных в п.6 АССР краев и областей об оказании ими максимального содействия в размещении и устройстве казаков-откочевников.

10. - Принять к сведению заявление НКЗдрава РСФСР о том, что им сформированы и направлены в Западно-Сибирский, Средно-Волжский края и Киргизскую АССР санитарно-эпидемические отряды, снабженные необходимым количеством медикаментов и что с этими отрядами будет развернуто медико-санитарное обслуживание казаков в первую очередь на крупных жел.дор.станциях и других пунктах скопления их.

Предложить Наркомздраву РСФСР дать указания Здраводелам Нижне-Волжского края, Уральской и Центрально - Черноземной Областей и Наркомздраву Башкирской АССР о развертывании ими аналогичных мероприятий.

11. - Предложить СНК Казакской АССР принять необходимые меры к приостановке дальнейшей откочевки казаков в соседние районы, а также в месячный срок разработать и представить в СНК РСФСР конкретный план мероприятий по устройству откочевников внутри Казакстана, учитывая необходимость направления их в первую очередь в качестве рабочих на промышленные и сельскохозяйственные предприятия, а также устройство их в порядке оседаний с использованием для этой цели средств, выделенных по плану оседания на 1933 год.

Поручить Наркомзему РСФСР срочно командировать своего представителя в г. Алма-Ата для разработки и уточнения совместно с казакскими организациями плана устройства казаков откочевников внутри Казакстана.

12. - Принять к сведению заявление представителя Комитета по заготовкам при СНК СССР, что из продовольственного фонда в 1 млн. пудов, отпущенного Союзным Правительством Казакстану, в IV-м квартале 1932 г. и в I квартале 1933 года отпущено 620 тыс. пудов, а остальные 380 тыс. пудов будут отпущены в течение апреля м-ца.

13. - Предложить СНК Казакской АССР:

а) обеспечить своевременное доведение до районов указанных фондов хлеба, заранее подготовив транспорт для его перевозки;

б) обеспечить в первую очередь питание детей;

в) организовать пункты для массового питания откочевавших казаков в пределах Казакстана.

14. - Разрешить СНК Казакской АССР оплатить 1.441 т. руб., за полученную согласно постановлению

СНК СССР продсуду в размере 1. п. пудов, за счет снижения на эту сумму текущих счетов бюджета Казахской АССР на 1/1-1933 года.

15. - Отмечая совершенно неудовлетворительное состояние существующих в Казахстане детских домов, наличие во многих случаях эпидемических заболеваний в детдомах, предложить СНК Казахской АССР произвести специальное обследование детдомов, разработать совместно с Деткомиссией ВЦИК мероприятия по улучшению положения детдомов и установить строжайшую ответственность за расходование на по прямому назначению средств и материальных фондов.

16. - Обязать Наркомпрос и Деткомиссию ВЦИК срочно командировать своих представителей в Средне-Волжской и Западно-Сибирский края возложив на них обязанность вместе с местными органами разместить беспризорных детей по существующим детдомам и обеспечить проведение мероприятий по улучшению общего положения детдомов и социально-культурному их обслуживанию.

17. - Обязать СНК Киргизской АССР из 5.000 неустроенных хозяйств откочевников в течение месячного срока устроить 2.000 хозяйств внутри Киргизии – на производстве и в сельском хозяйстве, а остальные 3.000 хозяйств, расположенные в Чуйской долине, обязать СНК Казахской АССР в течение этого же срока реэвакуировать в соседние районы Казахстана.-

Жалғасы бар. Д.Ескекбаев.

УДК: 94(574)

МРНТИ: 13.91

Г.М. Раздыкова¹

¹Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, доцент Павлодарского государственного педагогического университета.

Казахстан, г.Павлодар.

E-mail: gulnazkz@list.ru

О СЛОЖНОМ ПРАВОВОМ ПОЛОЖЕНИИ МУСУЛЬМАНСКИХ ШКОЛ В СТЕПНОМ КРАЕ

Аннотация

Актуальность данной работы обуславливается необходимостью выявления этнического компонента в мусульманском образовании и вытекает из необходимости преодоления схематичного, упрощенного подхода к конфессиональным вопросам в советское время. Исторический опыт функционирования ислама в России углубляет наши представления о культурных и общественно-политических аспектах становления и развития мусульманских институтов на его национальных окраинах. Общественная значимость изучения повседневной жизни казахов-мусульман определяется необходимостью сохранения и возрождения культурной памяти и толерантных отношений в современном обществе, этнического многообразия Российской Федерации, в которой последователи ислама составляют вторую по численности, после православных, группу верующих.

В данной статье рассмотрены сложные правовые положения мусульманских школ в Степном крае.

Ключевые слова: мусульманские школы, мечеть, мектеп, медресе, казахи Степного края, царское правительство.

Г.М. Раздықова¹

¹Павлодар Мемлекеттік Педагогикалық Университетінің доценті, қауымдастырылған профессор, тарих ғылымдарының кандидаты.

Қазақстан, Павлодар қ., E-mail: gulnazkz@list.ru

Аңдатпа

Бұл жұмыстың өзектілігі мұсылман білімдеріндегі этникалық құрамды анықтау қажеттілігімен анықталады және кеңес дәуіріндегі конфессиялық мәселелерге схемалық, қарапайым көзқарасты жеңу қажеттілігінен туындайды. Ресейде ислам жұмыс істеу тарихи тәжірибесі, оның ұлттық шекарасында Ислам институттарының қалыптасуы мен дамуының, мәдени және әлеуметтік-саяси аспектілері туралы түсінігімізді тереңдете түседі. Исламның ізбасарлары православиелік, сенушілердің тобында кейін, екінші ірі болып табылады, қазіргі заманғы қоғамдағы мәдени жады және толерантты қарым-қатынас сақтауға және қалпына келтіру керек, Ресей Федерациясының этникалық әртүрлілік арқылы анықталады қазақ мұсылмандардың күнделікті өмірде зерттеу әлеуметтік маңыздылығы.

Кілт сөздер: мұсылман мектептері, мешіт, мектеп, медресе, дала өлкесіндегі қазақтар, патша үкіметі.

By Gulnaz Razdykova¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan E-mail: gulnazkz@list.ru

ABOUT THE COMPLEX LEGAL SITUATION OF MUSLIM SCHOOLS IN THE STEPPE REGION

Abstract

The relevance of this work is determined by the need to identify the ethnic component in Muslim education and it follows from the need to overcome a schematic, simplistic approach to confessional issues in the Soviet era. The historical experience of the functioning of Islam in Russia deepens our understanding of the cultural and socio-political aspects of the formation and development of Muslim institutions on its national borders. The social importance of studying the daily life of Kazakh Muslims is determined by the need to preserve and revive cultural memory and tolerant relations in modern society, the ethnic diversity of the Russian Federation, in which followers of Islam constitute the second largest group of believers after the Orthodox.

This article examines the complex legal situation of Muslim schools in the Steppe Krai.

Key words: Muslim schools, mosque, mektep, madrassah, Kazakhs of the Steppe region, the tsarist government.

В представлении царской администрации второй половины XIX в. казахские мусульманские школы в Степном крае являлись злом. Распространяя и укрепляя враждебную ... религию – магометанство, ислам, по их мнению, воспитывал местное население в духе тюркского, мусульманского единства. В правилах «О мерах к образованию инородцев» от 26 марта 1870 года подчеркивалось: «...Конечной целью образования всех инородцев, живущих в пределах нашего Отечества, бесспорно, должно быть ассимиляция их с русской народностью»[1].

Поэтому с увеличением числа мечетей и мусульманских школ нарастали проблемы во взаимоотношениях мусульманских школ с официальной властью. Сложным было правовое положение мусульманских школ в Степном крае. Муллы, для того, чтобы получить право преподавать и устраивать при мечетях школы, должны были получить разрешение уездного начальника. Наблюдение за преподаванием как в школах, так и у частных лиц, вверялось уездному и областному начальству, а высший надзор осуществлялся Министерством народного просвещения. Программа для занятий в школах устанавливалась генерал-губернатором по соглашению с Министерством народного просвещения[2].

Однако были и другие подходы, так например, тюрколог В.В. Радлов, будучи инспектором по татарским, башкирским и казахским школам Казанского учебного округа, предлагал ввести в медресе Округа по изучению русского языка, арифметики, начал алгебры и других наук. Но при этом он не ставил вопрос о замене мусульманской школы русской, а предлагал дополнить ее программы общеобразовательными предметами и государственным [русским –Р.Г.] языком. Такая постановка вопроса получила поддержку среди части мусульманских реформаторов и национальной интеллигенции.

Несмотря на это, в 1874 году последовало правительственное распоряжение об изъятии дела обучения и воспитания детей из ведения мусульманского духовенства и передаче его в ведение местной администрации. Правительство запретило, без особого разрешения местных властей, открывать аульные мусульманские мектебы. Главным условием открытия школ стало преподавание русского языка, наличие учителя, освидетельствованного на знание русского языка и на лояльность правительству. С этого времени большинство казахских школ, не признавших порядки царской администрации, вынужденно перешли на нелегальное положение.

На этом имперское правительство не останавливается и в 1876 г. предпринимает другой крупный русификаторский бросок в сторону мусульманских школ – введение русских классов.

В 1877 г. Министерством народного просвещения был выработан проект инструкции инспекторам башкирских, киргизских [казахских-Р.Г.] и татарских школ. Наблюдению инспектора подлежали: а) все находящиеся в учебном округе, школы при которых состоял инспектор инородческой школы, и училища для нехристиан-инородцев-башкир, казахов, татар и б) лица, занимающиеся частным и домашним обучением инородцев. Мусульманские учебные заведения могли быть открыты не иначе как с разрешения уездного начальства Министерства народного просвещения. Содержатели или учредители уже существующих школ обязаны были заявить учебному начальству, которое и утверждало их

существование. Все лица, желавшие заниматься обучением детей в мектебе и медресе области, должны были иметь для этого разрешение от уездного начальства в форме специально установленного свидетельства. Свидетельства эти выдавались исключительно русским подданным, получившим образование в России (предписание Министра народного просвещения от 10 июля 1892 г., № 12328). Лица, которые уклонялись от получения свидетельств, подвергались штрафу, а в случае совершенного отказа – и аресту от 5 до 15 суток с запрещением заниматься обучением детей навсегда.

Заведующие медресе и мектебе ежегодно подавали инспектору точные статистические сведения о личном составе учебных заведений. Мулла и вообще лицо, заведующее медресе, должен был представить инспектору программу своих занятий с точным обозначением учебных пособий и руководств. В случае несогласия инспектора с программой инспектор представлял ее попечителю округа, от которого зависело ее утверждение. Инспектор определял применительно к местным условиям время и порядок учебных занятий по всем предметам обучения и продолжительность каникул. Что же касается переписки инспектора с заведующими медресе и мектебе, то до 1 января 1880 г. она могла производиться на татарском языке, то есть инспектор должен был принимать бумаги, написанные на этом языке, от себя же писать на русском языке с переводом на татарский, с 1 января 1880г. переписка должна была вестись исключительно на русском языке. Инспектору подавались прошения об открытии новых мектебе и медресе. Он передавал их попечителю округа, от которого зависело разрешение на открытие мусульманских учебных заведений в том только случае, если при прошениях были представлены: а) обязательства о содержании русских классов на счет учредителей медресе и мектебе, б) подтверждение общества о желании открыть учебное заведение с обозначением средств для достаточного материального обеспечения открываемых медресе и мектебе, причем размер жалования учителю русских классов не должен был быть менее 350 руб. в год

Царское правительство стремилось взять под контроль учебные пособия и учебники, необходимые для мусульманских школ. Так, распоряжением министра народного просвещения должны были использоваться в мусульманских школах только печатные издания, одобренные русской цензурой[3].

«Ответом» на «вызов» царского правительства в деле образования были попытки представителей казахской интеллигенции выработать другие положения, отвечающие требованиям времени. Так, в ответ на рекомендации, разработанные в «Записке о преобразовании высших и низших мусульманских школ (медресе и мектебов) в России» 1901 года, последовали письма, критикующие новые правила. В них содержались предложения по улучшению положения школ, одним из которых является следующее: «Ввести в число предметов, обязательных в медресе и мектебах. Кроме наук духовных, также общеобразовательные, как-то: арифметику, географию, историю России и всеобщую, установить преподавание этих наук на родном языке учащихся, по учебникам, одобренным учебным ведомством»[4].

Широкое распространение в степи получила первая казахская прокламация, в которой авторы на арабском и казахском языках призывали «детей Алаша подняться, как один человек, против посягательств русского правительства на религию – ислам и против попытки обратить киргизский народ в православную веру». Авторы прокламации свои опасения относительно обращения в православие строили на том, что «в Акмолинской области стали открывать для киргизских мальчиков аульные школы, в которых киргизских детей обучали письму в русской транскрипции; арабские же буквы, которыми пользуется киргизы, изгонялись из употребления». Казахи, видя в этом покушение на свою грамоту и на священную книгу – Коран, просили у администрации преподавать в аульных школах учение ислама и грамоту по-казахски. В этой просьбе им было отказано[5].

И даже после принятия Царского манифеста от 17 октября 1905 г., провозгласившего свободу вероисповедания для многочисленных народов Российской Империи, на деле сохранялась прежняя политика. Попытки открыть мусульманские школы не имели успеха. Получили отказ казахи Кокчетавы, которые обратились с просьбой об открытии медресе к уездному начальнику. «Заккрытие медресе, – говорилось в сообщении, – вызовет серьезное недовольство со стороны всего магометанского населения уезда, которое уже начало ремонтировать медресе на добровольные пожертвования и мечтает выстроить современное трехэтажное каменное здание». Весть об открытии киргизской (т.е. казахской) медресе в г. Кокчетаве облетела всю область и везде вызвала искреннюю радость кочевников. Уже много детей обучается в ней. Но директор народных училищ А.И. Алекторов выступил категорически против открытия в Кокчетаве медресе, мотивируя свое решение тем, что муллы Таласов и Чонов политически неблагонадежны и вели агитацию на религиозной почве. Не помогло и согласие казахского общества на открытие при медресе русского класса. Так, школа, действовавшая при мечети, построенной в 1840 г. на средства казахов, прекратила свое существование, в результате чего «дети не могли продолжать учиться и были лишены нравственно-религиозного знания магометанского исповедования»[6].

Эпизод с кокчетавским медресе был не единственным, а объявленные манифестом свободы были всего лишь уловкой, вызванной снять революционный накал в обществе. Царская администрация по-прежнему создавала препятствия для распространения мусульманского образования в Казахстане.

В «Киргизской степной газете» сообщалось еще об одной безуспешной попытке казахов создания мусульманской школы: «Несколько человек интеллигентных киргизов, проживающих в г. Омске, ходатайствовали перед начальством об открытии при мечети начального училища для мусульманских детей. Задача открываемого училища дать – детям начальное образование, чтобы они смогли дальше продолжить свое образование. Один из инициаторов дал под училище свой дом с отоплением и освещением, а другой принимал на себя все расходы на обзаведение учебным пособием, а остальные сообразно со своими средствами обещали делать пожертвования и свободные часы посвятить на обучение детей»[7].

На волне всех этих выступлений, направленных на открытие мусульманских школ, зародилась «петиционная» кампания, начало которой положил съезд казахов, состоявшийся 25 июля 1905 г. на Куяндинской ярмарке (вблизи г. Каркаралинска). В принятой петиции на имя царя содержались и требования об организации в Казахстане особого мусульманского духовного управления, строительства мечетей, открытия духовных школ, выдачи заграничных паспортов для паломничества в Мекку и т.д.[8]. Национально-освободительное движение казахов в начале XX в. приняло формы религиозной борьбы. Религиозные организации возникли в Семипалатинске, Петропавловске, Акмолинске, Верном и других городах, где было сильно влияние мусульманского духовенства. В Нижнем Новгороде в августе 1905 г. собрался Всероссийский мусульманский съезд, на котором были и представители духовенства Казахстана. Съезд образовал «Всероссийский мусульманский союз», который на своем третьем съезде (август 1906 г.) принял программу, близкую по духу идеям кадетской партии[8, с 620]. Как известно, эта борьба, направленная на повышение политической роли мусульманского духовенства, расширение сети мусульманских учебных заведений, не увенчалась успехом.

В то же время следует сказать, что насильственное насаждение русско-киргизских школ не дало желаемых результатов, так как «посещение их казахами было лишь единичным явлением в казахской степи, и следы этого влияния, если оно вообще и было сознательным, скоро пропадали по возвращении на родину. Гораздо большее значение имело, напротив того, посещение специальных киргизских заведений, татарских школ и высших учебных заведений и гораздо устойчивее их влияние на магометанскую жизнь в степи», – писал Карутц.

Как видно из вышесказанного, для мусульманских учебных заведений существовали жесткие требования, нарушение которых строго преследовалось царской администрацией. Но, несмотря на это, число мектебе и медресе неуклонно росло, так как количество желающих обучаться в них отнюдь не уменьшалось, а увеличивалось. Мусульманские школы содержались на средства всего казахского населения. Большой вклад в распространение грамотности среди казахских детей вносили мусульманские духовные служители. Основная часть учителей были выпускниками медресе. Преобладали учителя-татары, которые по уровню мусульманской образованности были выше коренного населения. Вместе с тем рост мектебов и медресе в Степном крае в конце XIX – начале XX вв. привел к увеличению числа мулл-учителей из казахского населения.

Список литературы:

1. ЦГА РК. – Ф. 127. – О. 1. – Д. 41. – Л. 80 об.
2. Известия Оренбургского императорского общества. – СПб. – Вып. 17. – С. 452.
3. История Казахстана с древнейших времен до наших дней: В 5 т. – Алматы, 2000. – Т. 3. – С. 676-684.
4. Цит. по: Садвокасова З., Махаева А. О положении мусульманских учебных заведений в России в конце XIX – нач. XX вв. по записке анонимного автор // История Казахстана в школе и вузах. – 2002. – № 6. – С. 38–45.
5. Букейхан А.Н. Казахи: историко-этнографические труды... – С. 34.
6. Цит. по: Халитова И.Р. Проблемы народного образования в Казахстане в 1867–1914 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1992. – С. 157.
7. Школа при мечети // Киргизская степная газета. – 18956. – № 11. – 19 марта.
8. История Казахстана с древнейших времен до наших дней... – Т. 3. – С. 617.

1